ԸՆԴԱՐՁԱԿ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՊԱՏՐԱՍՏԵՑ

Յ. Յ. ՉԱԳՄԱԳՃԵԱՆ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԱՆ ԳՐԱՏԱՆ, ՊՈՍԹԸՆ

1917

COPYRIGHT 1917 BY
E. A. YERAN, BOSTON, MASS.

ALL RIGHTS RESERVED.

At Internet Archive:

Maps of Historical Armenia and Neighboring Lands

Maps of Asia Minor, the Caucasus, and Neighbors in Antiquity

SRLF
YRL
DS/315 93 1-5

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Աննախընթաց աղէտի մը առջեւ կը գտնուինք այսօր: Տակաւին արիւնը անարգել կը հոսի, պատիւը ոտնակոխ կ'ըլլայ, աշխատութենէ խլուած բազուկները կը ջախջախուին, կիսամէռ մարմինները մարդկային չարութեան յագուրդ տուող խոշտանգումներու կ'ենթարկուին, եւ սիրելիները կը թողուին անօթի եւ մերկ՝ մահուան խենեշութեան առջեւ, յուսահատութեան անբարոյականութիւնը նոր աւերներու սպառնալիք կընէ մեզի: Այլ սակայն Հայութեան գոյութիւնը փրկելու պարտականութիւնը մնացորդներուս վրայ կը ծանրանայ: Այս պայմաններու տակ Հայոց Պատմութիւնը ոչ միայն պահանջ մըն է ազգային ինքնաճանաչման՝ այլ նաեւ անհրաժեշտ միջոց մը անհատական դաստիարակութեան: Պատմութիւն չունեցող ազգ մը հազիւ թէ արեւի տակ տեղ ունենայ. իսկ պատմութիւն ունեցող ազգը պէտք է ուժի եւ իմաստութեան աղբիւր մը գտնէ անոր մէջ:

Այս պատմութիւնը կը նուիրուի Ամերիկահայութեան որ աշխարհաւեր պատերազմի պատճառով զրկուած է գիրքերէ:

Հեղինակը հաւակնոտութիւնը չունի ինքնուրոյն երկասիրութիւն մը լոյս ընծայելու, ան օգտուած է գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ գիրքերէ եւ օտար աղբիւրներէ: Աշխատած է Հայոց Պատմութիւնը աւանդել գիտական հիմերու վրայ եւ նորագոյն ցուցմունքներու համաձայն, տեղ տալով նաեւ մեր աւանդական պատմութեան: Անհատական տեսութիւնները եւ քննադատութիւնները, եթէ երբէք կան, աշխատած է հիմնել ոչ թէ այսօրուան տուեալներու եւ ըսկզբունքներու վրայ, այլ հին ժամանակի ըմբռնումին եւ պէտքին համաձայն: Հեղինակը աշխատած է նաեւ բաղդատութեան եզրերով աւելի լոյս սփռել կարեւոր արժէքներու վրայ, ինչպէս Նուարսակի դաշնագրութիւնը, եւայլն:

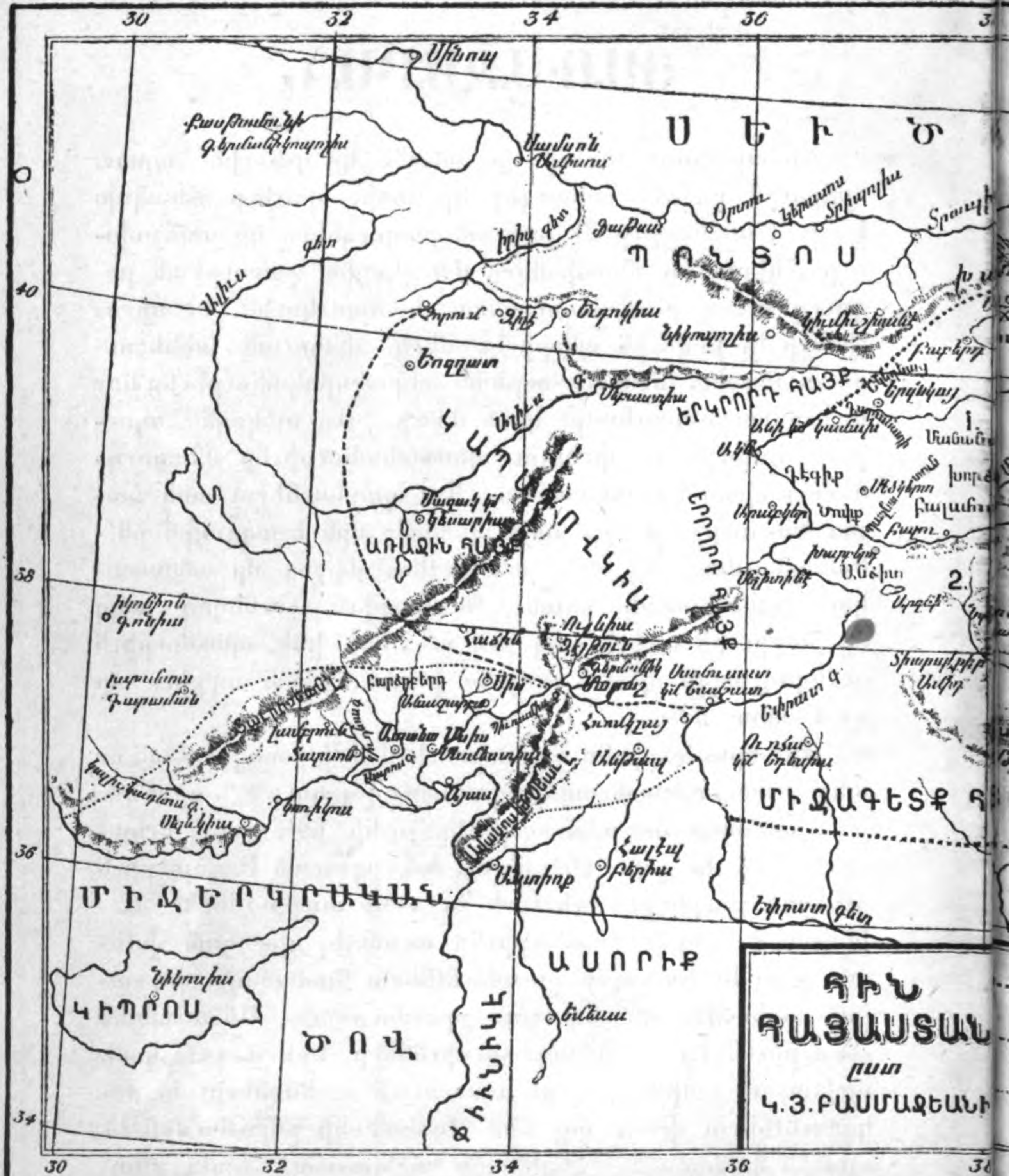
ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ըստ
Կ. Յ. ԲԱՍՄԱՋԵԱՆԻ
ՍԵՒ Ծ
ՊՈՆՏՈՍ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՅՔ
ԿԱՊԱԴՈՎԿԻԱ
ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅՔ
ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՅՔ
ՄԻՋԱԳԵՏՔ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ
ԾՈՎ
ԿԻՊՐՈՍ
ԱՍՈՐԻՔ
ՓԻՒՆԻԿԷ
Սինոպ
Օրդու
Կերասոն
Տրապիզոն
Ալիս
Իրիս գետ
Նիկոպոլիս
Եփրատ գ.
Եփրատ գետ
30
32
34
36
38
40
1.
2.

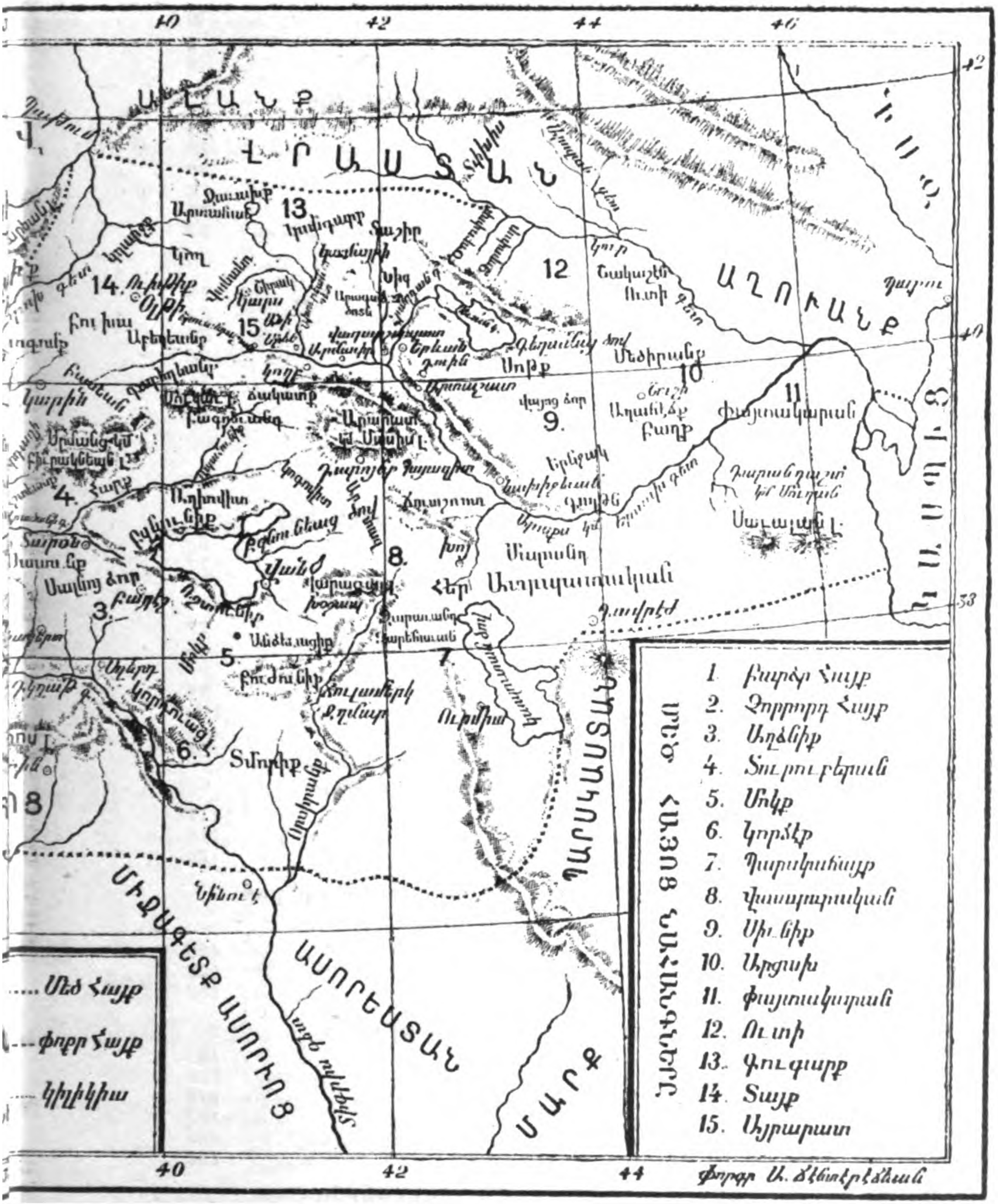ԱԼԱՆՔ
ՎՐԱՍՏԱՆ
ԱՂՈՒԱՆՔ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ
ՄԻՋԱԳԵՏՔ
ԱՍՈՐԻՍՏԱՆ
ԱՍՈՐԵՍՏԱՆ
ՍԱՐՔ
Երևան
Արարատ
Վան
Բագրևանդ
Տմորիք
Նինուէ
Ուրմիա
Գանձակ
Մեծ Հայք
Փոքր Հայք
Կիլիկիա
ՄԵԾ ՀԱՅՈՑ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԸ
1. Բարձր Հայք
2. Չորրորդ Հայք
3. Աղձնիք
4. Տուրուբերան
5. Մոկք
6. Կորճէք
7. Պարսկահայք
8. Վասպուրական
9. Սիւնիք
10. Արցախ
11. Փայտակարան
12. Ուտի
13. Գուգարք
14. Տայք
15. Այրարատ
40
42
44
46
38
Փորգր Ա. Ճէնտէրէճեան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. — Հայաստան եւ Հայերը Էջ

1. Հին Հայաստանի Աշխարհագրութիւնը 1
2 Հայ Ազգի Ծագումը 6

ԳԼՈՒԽ Բ. = Մեր Աւանդական Պատմութիւնը

1. Հայկ Նահապետ և Իր Յաջորդները 13
2. Կազմակերպեալ Նահապետութիւն 18
3. Արայ Գեղեցիկ և Շամիրամ 20
4. Արայէն մինչև Պարոյր 22
5. Տիգրան Ա. 24
6. Տիգրանէ ետք մինչև Մեծն Աղէքսանդրի Տիրապետութիւնը 27

ԳԼՈՒԽ Գ. = Նախահայկազեան Շրջան

1. Հայաստան Հայերէ Առաջ 29
2. Ասորական Պատերազմները և անոնց Հետևանքները 31
3. Ուրարտուի Արամեան Տունը 34
4. Ուրարտեան փառքի Շրջանը և Ոսկեդարը 38
5. Ուրարտուի Տկարացման Շրջան 41
6. Ուրարտուի Անկումը և վերջաւորութիւնը 46
7. Ուրարտուի Քաղաքակրթութիւնը 53

ԳԼՈՒԽ Դ. = Հայկազեան Շրջան

1. Երուանդեան Արքայատունը 61

ԳԼՈՒԽ Ե. — Հայաստան Մեծն Աղեքսանդրէն ետք

1. Մակեդոնական Սելևկեան Իշխանութիւն 68
2. Հայկական Անկախութիւն 71

ԳԼՈՒԽ Զ. — Հայկական Կայսրութիւն

1. Մեծն Տիգրան 77
2. Տիգրան Հռովմի Դէմ 85
3. Լուկուլլոսի Անկումը 94
4. Տիգրանի Խոնարհումը 97
5. Արտաւազդ Գ. Բանաստեղծ Թագաւոր 100
6. Արտաւազդի Գերութիւնը 105
7. Հայկազեան վերջին Թագաւորները 108

ԳԼՈՒԽ Է. — Օտար եւ կիսահայ Թագաւորներ

1. Արիոբարզանէ մինչև Արշակ Ա. 111
2. Վրացի Թագաւորներ 115
3. Հայերը և Հայաստանի Սեփականութեան կռիւները 120

ԳԼՈՒԽ Ը. = Միջագետքի Հայոց Թագաւորները ըստ մեր Աւանդական Պատմութեան

1. Արշամ և Աբգար 125
2. Անանուն, Սանատրուկ և Երուանդ 129
3. Արտաշէս Բ. 132

ԳԼՈՒԽ Թ. = Արշակունեաց Հարստութիւն

1. Վաղարշակի Ձեռնարկները 135
2. Տրդատի Ջանքերը և փախուստը 138
3. Տիգրան Է. և Հռովմի Պարտութիւնները 142
4. Տրդատի Թագաւորութիւնը 147
5. Անորոշութեան Շրջան 156
6. Խոսրովէն մինչև Տրդատ Գ. 162

ԳԼՈՒԽ Ժ.—Հին Հայոց Քաղաքակրթութիւնը

1. Հայոց կառավարութիւնը և ընկերային Պայմանները 167
2. Հին Հայոց կրօնը 181

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.—Քրիստոնեայ Արշակունիք

էջ
1. Տրդատ Գ. եւ Քրիստոնէութիւն 194
2. Խոսրով Գ. Կոտակ և Տիրան 207
3. Արշակ Գ. 212
4. Պապ և Վարազդատ 219
5. Մանուէլ Մամիկոնեան Տիկնադոր 228
6. Հայաստանի Բաժանումը 230
7. Վռամշապուհ և գիրերու գիւտը 232
8. Խոսրովի վերադարձը և վերջին Արշակունիք 239

ԳԼՈՒԽ ԺԲ, — Մարզպանաց Շրջան

1. Կրօնական Պատերազմի Պատճառները 247
2. Հայաստանի Ապստամբութիւնը 255
3. Կրօնա-հայրենասիրական Ա. Պատերազմը 262
4. Հայ Նախարարները Պարսկաստանի մէջ 271
5. Վահան Մամիկոնեան եւ Հայաստանի Բ. Ապստամբութիւն 276
6. Կրօնա-հայրենասիրական Երկրորդ Պատերազմը 283
7. Նուարսակի Դաշնագրութիւնը 290
8. Վերջ Պարսկական Իշխանութեան 295

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. = Ազգային Միութեան Ազդակները

1. Հայ Եկեղեցի 305
2. Հայ Գրականութիւն 313

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. — Արաբական Տիրապետութիւն

1. Յոյն-Արաբական կռիւները 325
2. Ոստիկաններու Շրջան 331

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. — Բագրատունեաց Թագաւորութիւն

1. Աշոտ Ա. 345
2. Սմբատ Խոստովանող 352
3. Աշոտ Երկաթ 365
4. Աբբաս և Աշոտ Գ. Ողորմած 370
5. Սմբատ Բ. Տիեզերակալ, Գագիկ Ա. և Անի Քաղաք 376
6. Հայաստանի Վաճառումը 382
7. Վերջ Բագրատունեաց 388
8. Գրականութիւն և Արուեստներ 495

ԳԼՈՒԽ ԺԶ. = Հայաստան Օտար Լուծի Տակ

1. Յոյներու վարմունքը 407
2. Սելճուգեան և Վրաց Իշխանութիւն 413
3. Թաթարներու Տիրապետութիւն 417

ԳԼՈՒԽ ԺԷ. = Ռուբինեան Իշխանութիւն

1. Ռուբէնի հաստատումը Կիլիկիոյ մէջ 423
2. Թորոս Ա. և Լեւոն 426
3. Թորոս և իր յաղթանակները 432
4. Ռուբէն Բ., Մլեհ և Ռուբէն Գ. 439

ԳԼՈՒԽ ԺԸ. = Ռուբինեան Թագաւորութիւն

1. Լեւոն Ա. Մեծագործ 443
2. Լեւոն Ա.ի Պատերազմները 450
3. Զապէլ և Հեթում Ա. 455
4. Լեւոն Բ. 464
5. Հեթում Բ. և իր Եղբայրները 469
6. Օշին 476
7. Լեւոն Դ. 480
8. Լուսինեան և Ռուբինեան Թագաւորներ 485
9. Լեւոն Ե. 491

ԳԼՈՒԽ ԺԹ. = Կիլիկեան Քաղաքակրթութիւն

1. Կառավարութիւն և Օրէնք 504
2. Գրականութիւն և Գեղարուեստներ 514

ԳԼՈՒԽ Ի. — Հայերը Լուծի Տակ էջ

1. Թիմուրլէնկ և իր վայրագութիւնները 527
2. Օսմանեան Պետութիւնը և Հայաստան 531
3. Շահաբաս և Հայերը 536
4. Հայոց Ընդհանուր Հայրապետութիւնը 541
5. Հայաստան Պարսից Լուծին Տակ 545

ԳԼՈՒԽ ԻԱ. — Թուրքիոյ Հայերը

1. Պոլիս և գաւառները 555
2. Կաթոլիկ և Բողոքական Հայերը 560
3. Ժողովրդական Շարժում 567
4. Ազգային Սահմանադրութիւն 574
5. Զէյթունի Առաջին Ապստամբութիւնը 579
6. Խրիմեան Պատրիարք 586
7, Ներսէս Պատրիարք և Հայկական Խնդիրը 590
8. Հայկական Ճգնաժամերը 599

ԳԼՈՒԽ ԻԲ. — Ռուսահայերը

1. Ռուսիա և Հայերը 630
2. Ռուսական Պատերազմները 635
3. Պօլօժէնիա 639
4. Հայկական Ճգնաժամը և Ռուսահայերը 641

ԳԼՈՒԽ ԻԳ. — Հայ Գաղթականութիւնները

1. Կորսուած Հին Գաղութներ 648
2. Ռումանիոյ, Հունգարիոյ և Պուլկարիոյ Հայերը 652
3. Լեհաստանի Հայերը 655
4. Հնդկաստանի և Եգիպտոսի Հայերը 660
5. Ամերիկայի Հայերը 665
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ 672

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Քարտէս Հին Հայաստանի դ—ե
Հայկ Նահապետ 14
Ասորի Թագաւոր մը 33
Քարտէս Ուրարտուի 37
Խալդի աստուծոյ քանդակը 53
Արտաշէս Աշխարհակալ 74
Մեծն Տիգրան 83
Արտաւազդ Գ. 101
Հայ Թագուհի մը 107
Սանդուխտ Կոյս 131
Սաթենիկ 155
Լուսնի Դիք 184
Արտաւազդի գահավիժումը 185
Զար Ոգիներ 186
Ջրադաշտ 189
Հեթանոսական քանդակ մը 191
Մեծն Տրդատ 199
Խոսրովիդուխտ 203
Գրիգոր Լուսաւորիչ 205
Մեծն Ներսէս Պարթև 225
Քաջն Մուշեղ Մամիկոնեան 227
Ս. Սահակ Պարթև 235
Ս. Մեսրոբ Մաշտոց 237
Աւարայրի Դիւցազները 259
Վարդան Մամիկոնեան 261
Ղևոնդ Երէց 265
Վարդանանց Պատերազմը 269
Շուշան Վարդենի 275
Վահան Մամիկոնեան 281
Ներսեհ Կամսարական 286
Գայլ Վահան 301
Մովսէս Խորենացի 321
Աշոտ Ա. 349
Անի քաղաք 379
Ս. Գրիգոր Նարեկացի 404
Անանիա Շիրակացի 406
Լևոն Ա. 449
Ներսէս Շնորհալի 515
Ներսէս Լամբրոնացի 519
Հասարակական գործիչներ 577
Խրիմեան Հայրիկ 586
Կաթողիկոսներ և պատրիարք. 591
Զօրավարներ և պետ. անձեր 595
Յեղափոխականներ 607
Մատթէոս Արքեպ. Իզմիրլեան 616
Արտահանութեան ճամբուն վրայ 621
Վանի ինքնապաշտպան կռիւը 621
Անդրանիկ 622
Գէորգ Ե. Սուրէնեան 647
Էջմիածնի Տաճարը 647
Պօղոս Նուպար Փաշա 664
Հայ աշակերտները. Քէմպրիճ 669
Բանաստեղծներ 673
Բարերարներ 675
Արուեստագէտներ և Գիտուններ 679
Գրական Մշակներ 681
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԾԱԴԻՐ, ԳՈՒՆԱՒՈՐ
ՔԱՐՏԷՍԸ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

1

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայաստանի գլխաւոր չորս մասերը և անոնց ստորաբաժանումները, անոր սահմաններն ու տարածութիւնը։—Լեռները, գետերը, լճերը և ծովերը, անոնց խաղացած դերը երկրի բարգաւաճման և առևտրական տեսակէտով։

ՀԱՅԱՍՏԱՆ պատմական այնպիսի տակնուվրայութիւններէ անցած է որ իր սահմանները ճշդել շատ դժուար է։ Առանց Հայկական իշխանութիւններու կրած ճամբորդութիւններու մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, Հայաստանը չորս գլխաւոր մասերու կը բաժնուի՝ Հայոց թագաւորանիստ կեդրոններու համաձայն· Մեծ Հայք, Փոքր Հայք, Կիլիկիա և Հայոց Միջագէտք։ Ինչ ալ ըլլան Հայոց սահմաններու փոփոխութիւնները տարբեր դարերու մէջ, բուն Հայաստան ըսելով կը հասկնանք Մեծ Հայքը՝ որ իր ընդարձակագոյն առումով աւելի քան հարիւր հազար քառակուսի քիլոմէթր տարածութիւն ունէր։ Հիւսիսային սահմանը կը տա-

րածուէր Սև Ծովէն մինչև Կասպից Ծով, իբրև դըրացի ազգեր ունենալով Ալաններ, Վրացիներ և Աղուաններ։ Մեծ Հայքը ծովերէ գրեթէ կտրուած էր։ Սև Ծովի կապոյտ ալիքներուն կը դպչէր Ճորոխի գետաբերանով՝ Պաթումի մօտերը. իսկ հիւսիսային արևելեան կողմը Կասպից Ծովու բաւական ընդարձակ եզերք մը կը վայելէր՝ Արաքսի գետաբերանէն վար, Աղուաններու ճիշդ հարաւային կողմը։ Իր արևելեան սահմանակիցն էր Պարսկաստան, հարաւային կողմը կը գտնուէր Ասորեստան և Միջագետք, իսկ արևմըտեան սահմանը, եթէ Փոքր Հայքը նկատի առնենք, կը հասնէր մինչև Ալիս և Իրիս գետերու եզերքները։

Մեծ Հայքի գլխաւոր տասնևհինգ բաժանումներն էին՝ 1. Բարձր Հայք, որ Կարինի և Երզնկայի շրջանը կը պարփակէր, 2. Չորրորդ Հայք՝ Խարբերդի և Տիգրանակերտի միջև, 3. Աղձնիք՝ Բաղէշի շրջանի մէջ, 4. Տուրուբերան՝ Տարօնի և Կարինի միջև, 5. Մոկք՝ Վանայ Ծովու հարաւային կողմը, 6. Կորճէք՝ որ Տիգրիսի եզերքներու կը հասնէր Սղերդի հարաւային կողմը, 7. Պարսկահայք՝ Կապուտան Ծովու արևմըտեան կողմը, Ուրմիայի շրջանին մէջ, 8. Վասպուրական՝ Վանայ Ծովու արևելեան կողմը, 9. Սիւնիք՝ Նախիջևանի հիւսիսային շրջանի մէջ, 10. Փայտակարան՝ Արաքսի և Կուրի գետախառնունքի հարաւային կողմը, 12. Ուտի՝ Կուր գետի հարաւային իսկ Գեղանայ Ծովին հիւսիս-արևելեան կողմը, 13. Գուգարք՝ Վրաց սահմանին վրայ Արտահանի շրջանին մօտ, Կարսի հիւսիսային կողմը, 14. Տայք՝ Ճորոխ գետի արևելեան կողմը, Օլթիի շրջանին մէջ, 15. Այրարատ, Հայաստանի սիրտը, որու մէջ կը գտնուէր Անի մայրաքաղաքը՝ Ախուրեան գետի վրայ։ Այս տասնևհինգ նահանգները բաժնուած էին 189 գաւառներու։

Հայաստանը լեռներով հարուստ երկիր մըն է, որու վերնագաւառները ծովու մակերեսէն աւելի քան մղոն մը դէպի երկինք կը բարձրանան, աշխարհի բարձրագոյն լեռնադաշտերը և աստղերուն աւելի մօտիկ ըլնակավայրերը հայթայթելով։ Կարին քաղաքը գրեթէ վեց հազար ոտք բարձրութեան վրայ հիմնուած է։ Երկրին բարձրութիւնը կեդրոնէ մը սկսած ամէն ուղղութեամբ կը հակի աստիճանաբար և կ'իջնայ մինչև ծովերու եզերքները և գետերուն հովիտները։ Հիւսիսէն կը հասնի Կուր գետի, իսկ հարաւէն՝ Եփրատի հովիտը, արևելեան կողմը Կասպից Ծովի եզերեայ դաշտավայրերուն հետ կը նոյնանայ, իսկ արևմտեան կողմը Փոքր Հայքի դաշտավայրերը կը գրկէ։

Իր լեռներէն Մասիսը կամ Արարատ իր ձիւնազարդ գագաթը ամպերէն ալ վեր կը մխրճէ, 17,000 ոտք վեհափառ բարձրութեան մը հասնելով։ Աւելի հիւսիսային կողմը կը գտնուի Արագած լեռը, աւելի քան 13,000 ոտք կատարներով, Փոքր Մասիսի հաւասար բարձրութեամբ։ Մասիսի արևմտեան և հարաւային կողմը աղեղնաձև լեռնաշղթայ մը կը կազմեն Բարդող, Սուկաւէտ, և Սերմանց լեռները· որոնց շարունակութիւնն են Սասնոյ լեռները, Գրգուռ, Ընձաքիարս, Արտաս, ևայլն։ Հարաւային կողմերը կը գտնուին բազմաթիւ լեռնաշղթաներ որոնք կը խառնուին թէ Տօրոս և թէ Ասորեստանեան լեռներու հետ։ Արևմտեան կողմերը կը գտնուին Բարձր Հայոց և Գուգարաց լեռները, հիւսիսային արևելեան կողմը՝ Արցախեան և Սիւնեաց լեռները, հիւսիսային կողմը Կովկասեան լեռնաշղթաները կը տարածուին Սև Ծովէն մինչև Կասպից Ծովը։

Զմեռուայ բազմակուտակ ձիւները կը դիզուին երկնից ամպերուն հասնող այդ լեռներուն վրայ՝ որոնք նոյնիսկ ամառ ատեն, իրենց ճերմակ գագաթները հըպարտութեամբ կը ցուցադրեն արևու ճառագայթներուն։ Հալող ձիւները մասամբ կը թափանցեն մեր մայր երկրի երակներուն մէջ, որ իրենց կարգին «մայրախնամ սնունդ» կը հայթայթեն բազմաթիւ առուներու, գետակներու, գետերու, եւ լիճերու։ Ուստի Հայոց աշխարհը իր լեռներու համեմատութեամբ հարուստ է նաև վազուն ջուրերով, պաղորակ աղբիւրներով, և մեծ ու պզտիկ լիճերով։ Երեք մեծ լիճերը, որ մեր նախնիք ծով կը կոչէին, կը գտնուին հիւսիսային, կեդրոնական, և արևելեան սահմաններուն մօտ. առաջինն է Սևանայ Լիճ կամ Գեղամայ Ծով, երկրորդը՝ Վանայ Լիճ կամ Բզնունեաց Ծով, իսկ երրորդը՝ Ուրմիոյ Լիճ կամ Կապուտան Ծով։ Բոլոր վազուն ջուրերը արեան երակներու պէս երկրի զանազան կողմերը շրջան ընելէ վերջ գետեր կը կազմեն որոնցմէ գլխաւորներն են՝ Արաքս կամ Երասխ, Կուր, Ճորոխ. իսկ ամենէն մեծերը, Եփրատ և Տիգրիս։ Երասխը Հայաստանի ամենէն նուիրական գետն է. որովհետև ոչ միայն իր ծագումը և վախճանը Հայաստանի մէջ է, այլ նաև իր ափերը վկայ են Հայկական հին քաղաքակրթութեան և բարգաւաճումին։ Բարձր Հայքէն բղխելով ան ոլորապտոյտ կը վազէ դէպի արևելք և կը թափի Կասպից Ծովուն մէջ։ Ան իր ճամբուն վրայ հարկատուութիւնը կ'ընդունի Մուրց, Ախուրեան, Մեծամօր, Քասախ, Հրազդան, Ազատ, Տղմուտ, ևայլն գետերու, և ծով հասնելէ առաջ, Փայտակարան նահանգին մէջ կը միանայ Կուր գետին հետ։ Ճորոխ նոյնպէս Բարձր Հայքի լեռներէն կը բղխի, և դէպի արևմուտք վազելով կը թափի Սև Ծով։ Եփրատը Կարնոյ բարձրավանդակէն բղխելով Մեծ ու Փոքր Հայքի շրջանը կը կատարէ, ջուրի տուրքը առնելով Գայլ և Արածանի գետերէն՝ որոնք, մանաւանդ վերջինը, բազմաթիւ գաւառներ կ'ոռոգեն։ Տիգրիսը իր ծագումը կ'առնէ Չորրորդ Հայքէն, Խարբերդի Ծովք լճի մօտերը, և Վասպուրականէն, և Աղձնիքը ոռոգելէ ետք կը հեռանայ Հայաստանի սահմաններէն։

Այս բազմաթիւ գետերը՝ իրենց նախկին փառքը կորսնցուցած՝ չեն կատարեր այն դերը որ պիտի կատարէին շինարար քաղաքակրթութեան մը ղեկավարութեան տակ։ Մեր լեռները մերկացած իրենց անտառներէն, այլևս ի վիճակի չեն խոնաւութիւն ծծելու մթնոլորտէն, և՝ ջուրերը ամբարելով, մեր աղբիւրներու և առուներու տևական և անյարափոխ սնունդ հայթայթելու։ Երբ գարնան վերջերը ձիւները կը հալին՝ բուսականութենէ զուրկ սարերը չեն կրնար զսպել ջուրի վիթխարի զանգուածը և յանկարծահաս գետերը ամեհի ուժերով կը թաւալին, կը պատռեն իրենց անպաշտպան եզերքները և ողողելով հովիտները աւերներ կը գործեն և աննպատակ ու անօգուտ կը վազեն դէպի ծով։ Իսկ ամառը ջուրի պաշարը արդէն վատնուած կ'ըլլայ և մեր բիւրակնեայ աղբիւրները կը ցամքին, առուներէ և գետակներէ շատեր հեղեղատային հետք մը միայն կը ձգեն իրենց ընթացքին վրայ, իսկ գետերը ճռզուած և ամփոփուած իրենց նեղ յատակի վրայ՝ տխուր պտոյտներով կը հոսին, տեղատարափ անձրև մը հիւրընկալ բուսականութիւն չգտնելով, վար կը վազէ լեռներէն և գետերը կ'ուռեցնէ կարճ ժամանակի մը համար միայն։

Հին ատեն Հայերը կ'օգտագործէին մեծ գետերը, մանաւանդ Եփրատ և Տիգրիսը, վաճառականութիւն հաստատելով զանազան երկիրներու հետ։ Եփրատի և Տիգրիսի վրայ սալերով կը ճամբորդէին մինչև Բաբելոն և նոյնիսկ Պարսից Ծոց, ուսկից դիւրութեամբ կրնային երթալ Պոմպէ և Հնդկաստանի ուրիշ քաղաքները։ Արագավազ գետերը վերադարձի դիւրութիւն չէին տար, որով գետն իվար ապրանք տանողները ցամաքով կը վերադառնային։ Սալերը ճիւղերէ հիւսուած և մորթով պատած կ'ըլլային։ Սալի մը վրայ քանի մը հոգիներ կը գտնուէին, նաև մէկ կամ երկու էշեր։ Մարդիկ իրենց նպատակին հասնելէ ետք սալի նիւթերը կը ծախէին ապրանքներու հետ․ իսկ մորթերը էշերու վրայ բեռցնելով ետ կը դառնային։

Ներկայիս գետերու գործածութիւնը վաճառականութեան համար բոլորովին լքուած է թէ՛ քաղաքական աննպաստ կացութեան և թէ գետերու նուազման պատճառով։

2

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հայու տոկունութիւնը, ծագման մթութիւնը, Խորենացիի աղբիւրները — Հայկի հաւանական գոյութիւնը եւ ժամանակը. Յոյն պատմիչներու կարծիքը.— Հայերու գաղթը Փռիւկիայէն. Այդ մասին եղած փաստերը.— Հայ լեզուին բանասիրութիւնը.— Կրօնական գաղափարներ.— Աշխարհագրական անուններ. Հայ եւ Արմէն անուններու ծագումը, նաև հին Հայերու տարազը և տուներու ձեւը։

Երկրի աշխարհագրութեան մասին ամփոփ տեղեկութիւն տալէ ետք՝ մեր առջև կը ներկայանայ այն հարցումը թէ ո՞վ է Հայ ժողովուրդը· ժողովուրդ մը՝ որ դարերէ ի վեր անողոք բաղդի մը խաղալիք՝ կորսնցուցած է իր վաղեմի փառքը, անկախութիւնը և ապրելու բոլոր իրաւունքները։ Բայց չէ կորսնցուցած մնալու և պատուաւոր ապրելու իր հոյակապ աւանդութիւնը։ Խլուած իրաւունքները անվերադառնալի թուելու չափ հինցած են։ Լուծերու տակ կորաքամակ դարձած է այն, որուն համար ոճիր համարուած են իբրեւ մարդ ապրելու գաղափարն ու փափաքը։ Բայց հակառակ իր բոլոր դժբաղդութիւններուն եւ զրկանքներուն ան հաստատ մնացած է իր անունին վրայ։ Երկրի բոլոր տակնուվրայութիւններու և կորուստներու մէջէն ան ապահով մինչև մեր օրերը հասցուցած է իր հաւատքն ու յոյսը դէպի լաւագոյն օրերը, հաւատք մը՝ որ իր ժայռերու նման հաստատուն կը մնայ, յոյս մը որ իր վաղեմի ատրուշաններու պէս մշտավառ կը պահուի, իր ազատութեան սէրը իր լեռներու չափ բարձր կը պահէ՝ հակառակ մեր վրայ ծանրացող ստրկութեան լուծին։ Հակառակ մեր երբեմնի յոռետեսութեան Հայու սիրտը դեռ չէ նուաճուած։

Ո՞վ է Հայ ժողովուրդը։

Ինչպէս բոլոր ազգերու նոյնպէս մեր ազգի ծագումը թաղուած է անցեալի խորհրդաւոր քօղերու տակ· մանաւանդ մեր ազգի ծագումը պատած է խոր մըթութեամբ, որովհետեւ մեր գրականութիւնը սկսած է հինգերորդ դարու մէջ՝ երբ մեր հնագոյն անցեալի մասին մեր նախահայրերու կողմէ ոչ մէկ արձանագրութիւն մնացած էր։ Մեր առաջին պատմաբանը, Մովսէս Խորենացի, հինգերորդ դարու վերջերը գրի առնել փորձեց մեր պատմութիւնը՝ օգտուելով ժողովրդական աւանդութիւններէ և դրացի ազգերու պատմութիւններու մէջ մեր մասին ուղղակի կամ անուղղակի եղած յիշատակութիւններէ։ Ոմանք նոյնիսկ կը փաստէին թէ Մովսէս Խորենացի աւելի առաջ ապրած չէր կրնար ըլլալ քան եօթներորդ դարը։ Ուրեմն Խորենացիին վիճակուած էր համադրական վերլուծումով (synthetic analysis) Հայոց պատմութիւն մը բաղադրել՝ իր ձեռքին տակ ունեցած հատուկտոր և անկապակից տեղեկութիւններէ, անշուշտ ուժ տալով իր վիպակերտ երեւակայութեան։ Խորենացիին պատմութիւնը իբրև վէպ աննման երկասիրութիւն մըն է, եւ մեր դասական գրականութեան փառքը· բայց իբրեւ պատմութիւն դժբաղդաբար հեռու է անցեալի իրականութեան արձանագրութիւնը ըլլալէ։ Հետեւաբար մեր հարցումին գոհացուցիչ պատասխան մը չենք կըրնար ստանալ անկէ։

Հայկի պատմութիւնը, հակառակ շատ մը գիտնականներու պնդումին, չենք կրնար մէկ անգամէ ջուրը նետել, և հաւատալ թէ Խորենացին Հայկի պատմութիւնը քերթած է պարզապէս Հայ բառէն հերոս մը ստեղծելու, և ասով Հայու ծագումին բացատրութիւն մը բերելու։ Անշուշտ իրականութիւն մը կայ։ Թերևս իրօք Հայկ անունով առաջնորդ մը իր ցեղը յաղթականօրէն հաստատած է Նայիրի, Հիթիթներու, Խալտեանց, և Ուրարտացիներու երկիրներուն մէջ, և իր անունով Հայք կոչած զանոնք։ Բայց այդ դէպքը Քրիստոսէ եօթը դար առաջ պատահած է, և ոչ թէ

Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ատեն։ Աստուածաշունչի մէջ Հայերը յիշուած են իբրեւ Թորգոմայ տունը կամ սերունդը, ինչ որ առիթ տուած է Խորենացիին՝ իբրև ջերմ Քրիստոնեայի՝ իր պատմութիւնը հիմնել Ս. Գրքի վրայ և Հայու ծագումը ուղղակի կապել Նոյ Նահապետի Յաբէթ որդիի Թոռնորդի Թորգոմին հետ։

Ուրեմն հայութեան ծագումը ուրիշ աղբիւրներէ պիտի փնտռենք, այսինքն քննական պատմութենէ և բանասիրութենէ, աղբիւրներ որ հազիւ քանի մը տարի առաջ սկսան լոյս սփռել մեր անցեալին վրայ։

Հերոդոտոս, Յոյն պատմութեան հայրը, և Քսենեփոն Հայոց մասին կը խօսին և երկուքն ալ համաձայն են անոնց ծագումի նկատմամբ։ Անոնք եւ ուրիշ Յոյն պատմիչներ ցոյց կուտան որ Հայերը Փռուգիացիներու մէկ մասը կը կազմէին և գաղթած էին Յունաստանի հիւսիսային կողմէն, Թրակիայէն, և Վոսփորը անցնելով Քրիստոսէ աւելի քան ինը դար առաջ՝ աստիճանաբար դէպի արեւելք շարժած են իրենց համար նոր հայրենիք մը հիմնելու։

Հայերու գաղթը շատ դանդաղ եղած է, անոնք եկած չեն աշխարհակալողներու պէս բուռն հոսանքով մը, և ոչ ալ կարճ ժամանակի մէջ երկիրներ նուաճելով անոնց յանկարծական տէր դարձած։ Անոնք հողը մշակելով երկու երեք դարերու ընթացքին մէջ անզգալաբար առաջացած են դէպի արևելք և հետըզհետէ խաղաղ թափանցումով գրաւած են Հայկական բաձրաւանդակները։ Այս իսկ պատճառով պատմութիւնը արձանագրութիւն մը չէ թողուցած Հայկական յառաջխաղացութեան վրայ։ Հերոդոտոս Հայոց երկիրը Կիլիկիոյ արևելեան կողմերու մէջ կը սահմանէ։ Անկէ մօտաւորապէս ութսուն տարի ետք՝ Քսենոփոն իր հռչակաւոր Բիւրոց Նահանջը ունեցաւ Ասորապարսկական սահմաններէն և Հայաստանի մէջէն անցնելով ամէն տեղ տեղեկութիւն կստանար թէ գտնուած վայրը Հայաստան էր, նոյնիսկ Կարնոյ հիւսիսային սահմանները, ուսկից անցաւ, հայերէ գրաւուած էին, Միայն Ճորոխի ափերէն անդին դէպի արևմուտք Հայերը Խաղտեաց երկիր կը կոչէին։ Ուրեմն Հայերը դէպի արևելք և հիւսիս առաջանալով պատերազմներէ ջախջախուած ժողովուրդներու տեղը գրաւած էին և Խաղտերը քշած դէպի Ճորոխի բարձրաւանդակները։ Հայերը տիրելով Հայկական բարձրաւանդակներուն իրենց մէջ լուծած են նախկին բնիկներու, Ուրարտացիներու, ևայլն մեծ մասը։ Բազմաթիւ նախարարական տուներ իրենց անունները պահած են մինչև Հայկական անկախութեան վերջը և նոյնիսկ աւելի ետք։

Որո՞նք են այն փաստերը՝ որոնց համաձայն Հայերը Փռուգիացիներու ցեղին կը պատկանին, ինչպէս Տրովաթացիները, որոնց պատերազմը Յունաց դէմ Հոմերոսի անմահական քերթուածները ներշնչեց։ Առաջին փաստը կուգայ մեր լեզուի ուսումնասիրական վերլուծումէ։ Յոյն աւանդութեանց համաձայն Հայերը կը ծագին Յոյն Արգօնաւորդներէ[1] որոնց մէկ առաջնորդը Արմէնոս իր անունը տուած է իր հետևորդներուն։ Բանասէրները անհերքելի ապացոյցներով կը հաստատեն որ Հայոց լեզուն Հնդկա-եւրոպական լեզուներու Եւրոպական ճիւղին կը պատկանի և ոչ թէ Սեմական կամ Իրանեան ճիւղին, ինչպէս Պարսկերէնը։ Հայոց լեզուի մէջ որդեգրուած Պարսկական բառերը նախնական բառեր չեն, այլ քաղաքակրթութեան բարձրր աստիճաններու մէջ գործածուելու սահմանուած բառեր․ ուրեմն անոնք մուտք գտած են ետքէն՝ Պարսկական դրացնութեան և տիրապետութեան միջոցաւ։ Անկէ զատ Հայ լեզուի քերականական կամ կազմական ձևը Իրանականէն բոլորովին տարբեր է եւ նման Եւրոպական ճիւղի։ Ուրեմն Իրանեան ճիւղէ մը բաժնուած և Եւրոպականացած չէր կրնար ըլլալ։ Կը տեսնենք որ հակառակը պատահած է, այսինքն Եւրոպականէ բաժնուած՝ Ասիական միջավայրի մը բերմունքով՝ բազմաթիւ փոխառութիւններ ըրած է Իրանեան ճիւղէ, ինչպէս նաև ասորականէ եւ մասամբ ալ Արաբերենէ։ Յիշատակութեան արժանի է նաեւ Հոմերոսի Եղիականին մէջ յիշուած Ասքանազ իշխանազուն մը՝ որ Փռուգիացի էր եւ արիւնակից Տրովաթացիներու օգնութեան եկած։ Արդ՝ մենք գիտենք որ Ասքանազ ամենահին ժամանակներէ իվեր զուտ Հայերէն անուն է, ինչ որ անուղղակի կերպով մեր ծագման լոյս կը սփռէ և վերջին յայտնութիւնները աւելի կը զօրացնէ։

---

[1] Արգոնաւորդները հին դիցաբանութեան մէջ խումբ մը հերոսներ են՝ որոնք ոսկեբուրդ փնտռելու համար Արգօ նաւով ճամբորդեցին դէպի Կոլքիս, Կովկասեան սահմանները։

Հայերու Եւրոպական ծագման մէկ փաստն է նաև իրենց հին կրօնքը որ Ասիականէն բոլորովին տարբեր է իր ձևով և հայեցակէտով։ Հայերը աստուածներ փոխ առած են Պարսիկներէն, Ասորիներէն և Յոյներէն բայց ամենուն ալ իրենց բնիկ Եւրոպական գաղափարը տուած են։ Անոնք փոխ առած են ձևը կամ պատկերը, ինչպէս նաև անունը բայց ոչ գաղափարը։

Բանասիրական փաստերէ զատ կան քանի մը աշխարհագրական անուններ՝ որոնք երկարատև գաղթը վկայող կոթողները կը հանդիսանան եւ դիւրութիւն կուտան այդ գաղթին ընթացքը ընդգծելու, Յոյն աստուածներու օթևան Ողոմպոս լեռնէն մինչև Նոյեան տապանի հանգստարան Արարատ լեռը։ Կարգ մը հեղինակաւոր հետազօտիչներու վկայութեան համաձայն՝ Հայերը Քրիստոսէ քսանըհինգ եւ թերևս երեսուն դար առաջ՝ Եգեան և Մարմարայ ծովերու Եւրոպական եզերքէն անցած են դէպի միւս եզերքները եւ անկից կամաց կամաց տարածուած են Պափղակոնիոյ զանազան կողմերը։ Անկէ սկսեալ Հայերը իրենց ճամբուն վրայ լեռներու, գետերու և քաղաքներու Հայերէն անուններ տուած են որոնք գրեթէ առանց աղաւաղուելու մնացած են մինչև մեր օրերը։ Հայկական անուն կրող գետերն են Ալիս, Իրիս եւ Գայլ։ Լեռներու անունները վերջնականապէս համոզիչ չեն, հաւանականութենէ ալ զուրկ չեն։ Թեսալիոյ, Հայոց *նախնական բնագաւառի մէջ կար Արմէնիոն քաղաքը· նաև առաջին գաղթավայրերէն Բիւթանիայի մէջ կար Օրմինիոն լեռը որ Արմէնիոնին մէկ աղաւաղումն է, իսկ Յունարէն Արմինիոն անունը տրուած է Ալիս գետի ակունքներու մօտ լերան մը։ Անկէ զատ Սինոպի մօտերը կը յիշուի Հարմոնիոնը՝ որ նոյնպէս Արմէնիոնի մէկ տարբեր տառադարձութիւնը կը թուի ըլլալ։*

Հապա ինչպէ՞ս բացատրել Հայ և Արմէն անունները։ Յայտնի է որ միայն մենք Հայ կը կոչենք մեզ· մինչ բոլոր օտարները Արմէն անունով կը ճանչնան։ Հայ անունի հետ շատ հազուագիւտ օտարականներ ծանօթ են նոյնիսկ ներկայիս մէջ։ Խորենացիի համաձայն Հայկէ ծագում առած է մեր Հայ անունը, իսկ Արամէ՝ Արմէն անունը· բայց այդ բացատրութիւնը ընդունելութիւն չգտներ։ Բանասէրներու նայելով Հայ անունը առաջ եկած է Հնդկա-եւրոպական pat *արմատէն։ Հայերը* «p» *գիրը «հ»ի դարձուցած են և* «t» *գիրը «յ»ի։ Օրինակի համար,* pater *բառը հայերենի մէջ հայր եղած է և* mater *բառը՝ մայր· ուստի նոյն կերպով* pat *բառը առած է հօյ ձեւը· արդ* pat *կը նշանակէ տէր կամ իշխան· այդ միևնոյն բառը պէտ ձեւով ալ գործածուած է Հայերենի մէջ։ Ուրեմն աւելի քան հաւանական է որ երբեմնի Ուրարտեան հզօր երկրին նոր տիրողները իրենք զիրենք տէր կամ իշխան անուանած ըլլան Հայ բառով։ Այն իրողութիւնը որ օտարները հօյ անունը չեն տար մեզի աւելի համոզիչ կը դարձնէ այս տեսութիւնը։*

Արմէն բառին ծագումը՝ բացի վերը յիշուած բացատրութիւններէն՝ կը մեկնուի նաև Հնդկա-եւրոպական արմատով մը որ երկրագործ կը նշանակէ· նկատի ունենալով այն հանգամանքը որ այդ արհեստը Հայու հիմնական զբաղումը եղած է՝ հաւանականութենէ զուրկ չի թուիր որ օտարները մեզ մեր նախնեաց արհեստով կոչած ըլլան։ Արմէն անունը՝ հոգ չէ թէ ինչ ծագում ունեցած ըլլայ, Արմէնոս Արգօնաւորդէ և կամ մեր նախնեաց երկրագործական զբաղումէ, մեր ցեղի ամենահին անունը եղած է, և այդ իսկ պատճառով նախագաղթական շրջաններու մէջ կը հանդիպինք Արմինիոն կամ նման անուններով քաղաքներու, լեռներու, ևայլն: Արմէն անունին ուրիշ մեկնութիւններ ալ կան. Ասոնցմէ մէկն է այն կարծիքը թէ Հայկական երկու գաւառներու՝ Արարատ եւ Մինի, անուններու կրճատուած ամփոփումը տըւած է Արմին եւ ապա Արմէն բառը, բայց այս տեսութիւնը հաւանական չի թուիր և չի բացատրեր նախագաղթական շրջաններու մէջ տեսնուած Արմէնիոն, Օրմինիոն, և Հարմոնիոն բառերը:

Ասոնցմէ զատ ուրիշ փաստեր են նաև Հայոց տուներուն ձևերը, զէնքերը եւ տարազները, ինչպէս գըտակ, սաղաւարտ, ևայլն, որոնք շատ կը համապատասխանեն Փռուգիացիներու շէնքերուն և տարազներուն: Հայերը պահպանողական ցեղ մը ըլլալով՝ մինչեւ Ռուբինեանց թագաւորութեան վերջերը պահեցին իրենց տարազներու ձևերը:

Ժողովուրդ մը՝ որ երկրագործութեան խաղաղ սակայն քաջարի ինքնապաշտպանութեան կարօտ ըզբաղումը ունեցած է դարերով, ժողովուրդ մը՝ որ արդիւնաբերութիւնները ծախելով եւ միշտ նոր գաղթականութիւններ հաստատելով առաջացած և վերջապէս զօրաւոր շարժումով մը իր միայուն հայրենիքը հաստատած է բազմաթիւ զօրաւոր պետութիւններու աւերակներուն վրայ, ժողովուրդ մը՝ որ կորովի եւ հոյակապ քաղաքակրթութիւն մը կերտած է, չէր կրնար առանց հերոսներու եւ մեծ դէմքերու եղած ըլլալ: Եւ ունենալով ցեղային մեծ հերոսներ՝ չէր կրնար անոնց գործերը և յիշատակները մոռացութեան մատնել: Ուրեմն զարմանալի չէ որ նոյն ժողովուրդը իր նախնիքներու առաքինութիւնները եւ քաջութիւնները սերունդէ սերունդ պատմելով Հայկի և Արամի աննման աւանդավէպերու նիւթը և Վահագնի դիւցազներգութիւնը հայթայթած է:

Ուստի գիտական պատմութիւնը սկսելէ առաջ՝ հոս կ'ամփոփենք մեր աւանդական պատմութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Բ

ՄԵՐ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

1

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏԸ ԵՒ ԻՐ ՅԱՋՈՐԴՆԵՐԸ

Նոյի սերունդի դէպի հարաւ տարածումը. — Աշտարակաշինութիւնը. — Հայկ չուզեր Բէլի հպատակիլ.—Անոր գալուստը Հայաստան.— Պատերազմ Բէլի հետ. —Հայկի յաղթութիւնը. Հայկի յաջորդները,—Արմենակ, Արամայիս, Ամասիա, Գեղամ, Հարմա.—Անոնց գաղթականութիւնները։

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ՝ Հայոց քերթողահայրը և պատմահայրը՝ ազգային և դրացի երկիրներու աւանդութիւններէ և յիշատակարաններէ օգտուելով՝ իր համբաւաւոր Հայոց Պատմութիւնը գրած է որ գրեթէ հազար երեք հարիւր տարի միակ և բացարձակ հեղինակութիւնն ու խարիսխը եղած է հայ պատմական բոլոր երկասիրութիւններուն։ Անոր համաձայն Հայոց պատմութեան անխզելի հետքը կ'ընդգծուի և կը տարուի մինչև Նոյեան տապանը՝ որ Աստուածաշունչի վկայութիւնով, նստաւ Արարատայ գագաթը։

Նոյի զաւակները բազմանալով հետզհետէ տարածուեցան Հայաստանի հարաւային կողմերը եւ հաստատուեցան Միջագետքի մէջ։ Ջրհեղեղի պատմութիւնը *դեռ տանջող թարմութիւն ունէր այն ժամանակի մարդոց համար՝ որոնք այդպիսի վտանգի մը դէմ պաշտպանուելու նպատակով սկսան բարձր աշտարակ մը շինել Սենաար դաշտին մէջ։ Բայց լեզուներու խառնակութեամբ գործը անկատար մնաց, և առաջնորդները սկսան բացարձակ տիրապետութեան պայքար մղել։ Անոնց մէջէն ամէնէն զօրաւորը հանդիսացաւ Ներրովթ կամ Բէլ անունով հսկան՝ որ Նոյի որդի Քամի թոռը և Քուշի որդին էր։ Բէլ իր ամբարտաւանութիւնը այն աստիճան առաջ տարաւ որ նոյնիսկ իրրեւ Աստուած պաշտուիլ ուզեց։ Բելի կամքին չհպատակող ըմբոստները պատժուեցան կամ հալածուելով աշխարհի զանազան կողմերը ցրուեցան։*

Մեր Հայկ նահապետը այդ ըմբոստներու ամենէն կառկառուն դէմքն էր։ Հայկի հպարտ բայց համեստ բնաւորութեան ձեռնտու չէր բռնապետի մը հնազանդիլ և զայն պաշտել. ուստի իր զաւակները, թոռները և ուրիշ պարագաներն ու հետևորդները առնելով քաշուեցաւ հիւսիս, Հայաստանի բարձրաւանդակները, այնտեղ իր բնակութիւնը հաստատելու և խաղաղ կեանք մը վարելու։

Հայկ իր ճամբուն, Հայաստանի հարաւային սահմաններուն վրայ Սեմի ցեղէն ժողովուրդ մը գտաւ, որ իր պաշտպանութեան և հպատակութեան տակ առաւ, զանոնք յանձնելով իր Կադմոս թոռան իշխանութեանը։ Երբ ան իր ճամբան շարունակելով հասաւ բարձր գաւառները, իր բնակութիւնը հիմնեց յարմար վայր մը և զայն կոչեց Հարք, յաւերժացնելու համար ապագայ սերունդներու մէջ թէ ազգին հայրերը առաջին անգամ հոն հաստատուած են։ Եւ առաջին գիւղը որ ան շինեց իր անունով Հայկաշէն կոչեց։ Նոյն շրջանի մէջ ուրիշ փոքրաթիւ ժողովուրդներ Հայկի մէջ արդարութիւն և պաշտպանութիւն գտնելով՝ անոր հպատակեցան։

Բայց Բել չէր կրնար տանիլ Հայկի անկախութիւնը, եւ երբ իր ղրկած պատգամաւորները իր հպատակու-

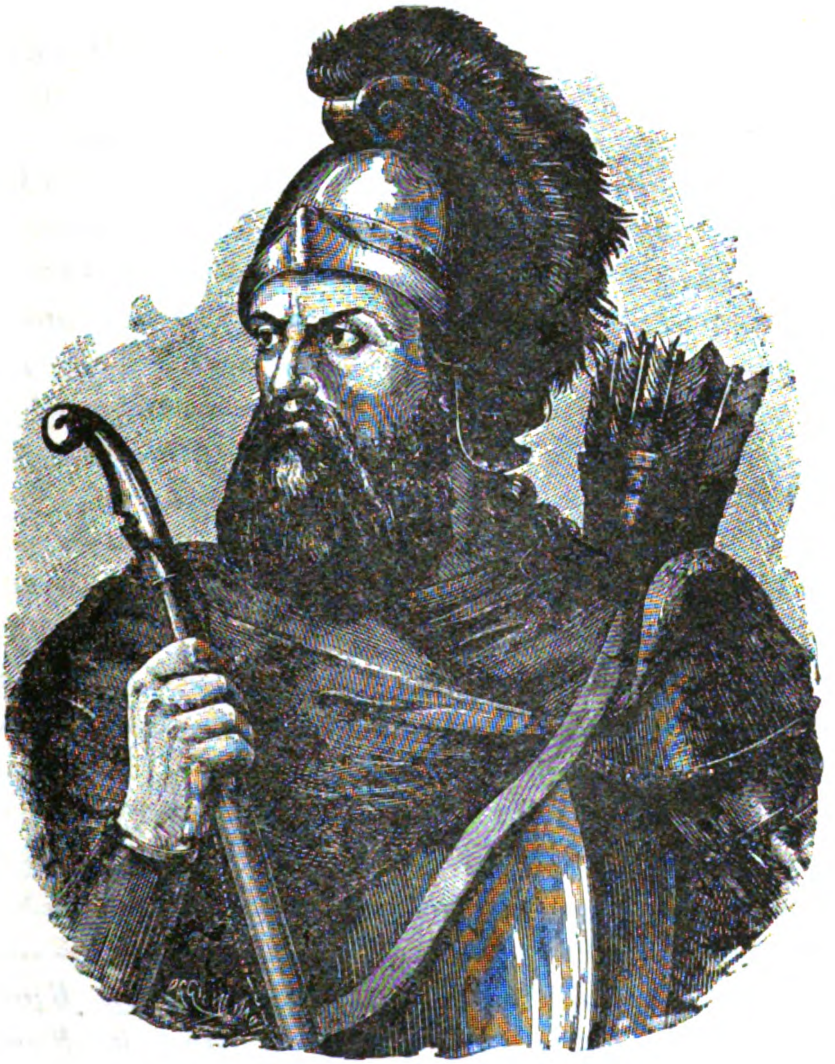

ՀԱՅԿ ՆԱՀԱՊԵՏ

թեան յորդորներուն փոխարէն բացասական պատասխան բերին, խիստ զայրացաւ ան եւ որոշեց բռնի ուժով հպատակեցնել զայն։ Կադմոս երբ լսեց որ Բելը բարձրահասակ հսկաներով կ'արշաւէր դէպի իր եւ իր մեծ հօր երկիրը, գնաց և ապաստանեցաւ իր հօրը մօտ լուր տալով անոր Բելի յարձակման մասին։ Հայկ իր փոքրաթիւ ժողովուրդը մէկտեղ հաւաքեց և Բելին ընդդիմանալու գնաց։ Բզնունեաց Ծովի մօտ՝ ան պատերազմի շարեց իր մարդիկը, որպէսզի քաջութեամբ կռուին և ստրկութիւնը հեռու պահեն։ Բելը ապշեցաւ երբ Հայկի զօրաւոր ընդդիմութիւնը տեսաւ, եւ երբ ապարդիւն պատերազմէ մը վերջ կը պատրաստուէր աւելի մեծ բանակով մը գալու, Հայկ յարմար դիրք մը գրաւեց և մօտէն նետ մը արձակելով ծակեց անոր կուրծքը և գետին տապալեց վիթխարի հսկան, որուն վրայ անոր զօրքը ցիրուցան եղաւ։

Հայկ այս փառաւոր յաղթութենէ ետք դաստակերտով մը անմահացուց պատերազմի դաշտը, որ Հայք և ապա Հայոց Ձոր կոչուեցաւ, իսկ Բելին ինկած տեղը՝ Գերեզմանք։ Այսպէս Հայկ սկիզբը դըրաւ ազգի մը՝ որ իր տոհմապետի անունով Հայ անունը կրեց, և երկիրը՝ Հայոց Աշխարհ։

Հայկ իր մնացած կեանքը խաղաղութեամբ անցուց։ իսկ իր հինգ յաջորդները մինչեւ Արամ՝ վայելելով իրենց հօր հաստատած տեւական խաղաղութիւնը՝ շինարար գործունէութեամբ վարեցին իրենց կեանքը։

Հայկի անդրանիկ որդին ու յաջորդն էր Արմենակ՝ որ Հայք գաւառին մէջ ձգեց իր Խոր և Մանաւազ եղբայրները, և ինք գնաց ու հաստատուեցաւ հիւսիսային արևելեան կողմերը բարձր լերան մը ստորոտը, որ իր անունով Արագած կոչուեցաւ։ Մանաւազի որդին Բազ գաղթեց Վանայ Ծովու հիւսիս արևմտեան կողմը և ետքէն իր անունով Ծովը կոչուեցաւ Բզնունեաց Ծով, իսկ գաւառն ալ՝ Բզնունեաց գաւառ։ Խոռ հաստատուեցաւ նոյն Ծովի հիւսիսային կողմերը։ Մեր նախնեաց հնագոյն երեք ցեղերը՝ Մանաւազեանք, *Խորխոռունիք և Բզնունիք անոնցմէ ծագում առած են։*

Արմենակի յաջորդը՝ Արամայիս, Արմաւիր նշանաւոր աւանը շինեց Գեհոն գետին եզրը՝ որ իր Արաստ Թոռան անունով Երասխ կամ Արաքս գետ կոչուեցաւ։ Արամայիսի որդին էր Շարան՝ հռչակաւոր իր շատակերութեամբ եւ զաւակներու բազմութեամբ։ Արամայիս զինքը իր ամբողջ տնով ղրկեց Արագածի հիւսիսային կողմերը Ախուրեան գետին մօտ ընդարձակ դաշտ մը, որ ետքէն Շիրակ կոչուեցաւ։ Հին Հայոց մէջ սովորութիւն էր շատակեր մարդոց իբրև առած կրկնել՝ «Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն»։

Արամայիսի յաջորդն էր իր անդրանիկ որդին Ամասիա՝ որ երեք որդի ունէր, Գեղամ, Փառոխ եւ Ցոլակ։ Այս վերջին երկուքի համար Արարատայ ստորոտը երկու աւաններ շինեց, որոնք կոչուեցան Փարախոտ և Ցոլակերտ։ Իսկ Արարատ լեռը ի յիշատակ իրեն Մասիս անուանուեցաւ։

Գեղամ իր Հարմա որդիին յանձնելով Արմաւիրը, գնաց լերան մը ստորոտը հաստատուեցաւ ծովակի մը եզերքը, որ իր անունով Գեղամայ ծով կոչուեցաւ, իսկ աւանը՝ Գեղամի կամ իր Թոռան անունով Գառնի։ Ծովակի հարաւային արևելեան ափերը կոչուեցան Գեղարքունի։ Այս վայրերը մինչև Երասխ գետը ժառանգութիւնը եղաւ անոր երկրորդ որդի Սիսակին, որ շարունակեց իր հօրը շինարար գործունէութիւնը և այդպիսով երկիրը ստացաւ Սիսական կամ Սինիք անունը։ Ժամանակի ընթացքով Կադմեանց սերունդը Հայաստանի հարաւային սահմանները պահպանող զինուորական տոհմը հանդիսացաւ, իսկ Սիսակեանք՝ հիւսիսային արևելեան սահմաններու։

2

ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԱԼ ՆԱՀԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Արամ Նահապետ· Մարաց Նիւքիա. Ասորոց Բարշամ, եւ Կապադովկիոյ Պայապէս իշխաններու մէջ յաղթութիւններ. — Հայաստանի ընդարձակումը. — կառավարիչ Մշակի Նորաշէն քաղաքը։

Հայկի սերունդը աճելով կ'ընդարձակուէր և ճիւղաւորուելով կը տարածուէր։ Երբ տուն մը բաժնուելով նոր տեղ մը հաստատուէր, իր կապը միւս տուներու հետ անորոշ կը մնար, այնպէս որ գրեթէ ամէն տուն անկախ և միւսէն անտեղեակ կը մնար։ Այս վիճակը բնականաբար տկարութեան աղբիւր մը պիտի ստեղծէր։ Եւ իրօք երբ ուրիշ ցեղեր ալ կազմուելով արշաւանքներ կազմել սկսան՝ Հայկի իրարմէ անջատ դարձած սերունդները դիւրաւ զոհ կը դառնային։ Ուստի անհրաժեշտ էր որ երկրին զանազան հատուածները կազմակերպուէին զօրաւոր առաջնորդութեան մը տակ։ Այդ գործը վիճակուեցաւ Արամ Նահապետին՝ որ Հարմայի որդին էր (1300 *Ն. Ք.*)

Արամ տեսաւ որ Մարերը կ'արշաւէին Հայաստանի արևելեան կողմերը, Ասորեստանցիները՝ հարաւային կողմերը, իսկ Կապադովկիացիները արևմտեան կողմերը։ Աշխոյժ, գործունեայ Նահապետը անտարբեր չէր կրնար ըլլալ այս վիճակին, ուստի ցեղապետները կամ տոհմապետները իր շուրջ հաւաքեց եւ զանոնք կազմակերպելով 50,000*է բաղկացած քաջերու բանակ մը կազմեց։*

Արամ առաջին անգամ իր նորակազմ բանակը քաշեց Մարաց Նիւքեար Մադէս իշխանին դէմ, որ արևելեան Հայաստանի սահմանները ասպատակելով ժողովրդեան վրայ տուրք դրած էր, եւ պատերազմի մը մէջ ջարդելով անոր զօրքը զինքը ողջ ողջ բռնեց և Արմաւիր բերաւ։ Եւ որպէսզի Հայաստանի թշնամիներուն լաւ դաս մը ըլլար, զայն ճակտէն գամել տուաւ բարձր աշտարակի մը վրայ։ Ետքէն Նիւքեարի երկրին մէկ մասին վրայ տուրք դրաւ եւ Սիսակեաններու պաշտպանութեանը յանձնեց։

Այդ կողմը թշնամիէ մաքրելէ վերջ՝ Արամ քալեց Ասորւոց բարշամ իշխանին վրայ՝ որ փախցուց Կորդուաց լեռներէն մինչև Ասորեստանի դաշտերը, ուր Արամի զինուորները յաջողեցան զայն սպաննել։ Արամ հարկատու ըրաւ Բարշամի երկիրներուն մէկ մեծ մասը և յանձնեց Կադմեանց պաշտպանութեանը։

Երբ այդ երկու սահմանները վտանգէ ազատեց, Արամ իր ուշադրութիւնը կեդրոնացուց երկրին արեւմտեան սահմաններուն վրայ, Պայապիս Քաղեայ, Կապադովկիոյ իշխանը, որ այդ սահմաններուն համար սպառնալիք մը եղած էր։ Ան տեսնելով Արամի զօրութիւնը ուզեց զայն ջախջախել, եւ մեծ պատրաստութեամբ մօտեցաւ Հայոց երկրին։ Արամ 40,000 հետեւակ և 2,000 ձիաւոր զօրքով յարձակեցաւ անոր վրայ եւ յաղթելով փախցուց զայն մինչև Միջերկրական ծովու կղզիներէն մին։ Այս յաղթութեան վրայ Արամ ընդարձակեց Հայաստանի արեւմտեան սահմանը՝ Եփրատէն մինչև Ալիս գետը, և երեք նահանգներու բաժնեց նոր երկրամասը՝ Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ Հայք· որոնք ամէնը միասին Փոքր Հայք կոչուեցան։ Իսկ Ծոփաց աշխարհը՝ որ Մեծ Հայքի մէկ մասն է, իր աշխարհակալած երկիրներուն սահմանակից ըլլալով, Չորրորդ Հայք կոչուեցաւ։ Արամ Մշակ անունով երկրաշէն զօրավար մը կառավարիչ կարգեց նոր երկիրներուն վրայ՝ 10,000 զօրք յանձնելով անոր եւ պատուիրելով որ բնակիչներուն վրայ Հայերէնը պարտաւորիչ ընէ և հայացնէ զանոնք։ Մշակ նոր քաղաք մը հիմնեց իր անունով, զոր Յոյները չկարենալով արտասանել Մաժաք կոչեցին, քաղաք մը՝ որ ետքէն Յուլիոս կեսարի օրով նորոգուեցաւ եւ Կեսարիա անունը առաւ։

Աւանդութեան համաձայն Բաբելոնի և Ասորեստանի վրայ կը տիրէր Նինոս մեծ թագաւորը, որ Արամի զօրութենէն պատկառելով աշխատեցաւ անոր բարեկամութիւնը չահիլ՝ և անոր ղրկեց մարգարիտէ թագ մը, ընդունելով զայն իբրև իր երկրորդը։ Մինչև հիմա եղած ընդհանուր կարծիքը այն էր թէ օտարները մեզ առաջին անգամ Հայ կոչեցին Արամին անունով, որովհետև ան ցիրուցան ցեղերէ հզօր ազգութիւն մը կազմեց և իր զօրութեան համբաւը տարածեց աշխարհի ամէն կողմերը։

3

ԱՐԱՑ ԳԵՂԵՑԻԿ ԵՒ ՇԱՄԻՐԱՄ

Շամիրամի աշխարհակալութիւնը. Հայաստան արշաւելու շարժառիթը. — Արայի մերժումը ամուսնութեան հրաւէրին։ — Շամիրամի մեծագործութիւնները Վանի մէջ։

Արամին յաջորդեց իր որդին Արայ Գեղեցիկ։ Իր օրով Նինոս մեռաւ եւ անոր իշխանութիւնը անցաւ Շամիրամ Թագուհիին ձեռքը։ Շամիրամ իր ամուսնոյն աշխարհակալութիւնը շարունակեց և Ասորեստանին կցեց Պարսկաստանը, Մարաստանը և ուրիշ երկիրներ, ետքը աչքը տնկեց նաև Հայաստանին վրայ։ Բայց լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին՝ փափաքեցաւ անոր հետ ամուսնանալ, և մարդիկ ղրկելով Արային՝ խոստացաւ անոր նուիրել Հայաստանի և Ասորեստանի թագաւորութիւնը եթէ ան իր առաջարկը ընդունէր։

Արայ Գեղեցիկ արդէն Նուարդի հետ ամուսնացած ըլլալով և պատիւն ու սէրը իշխանութենէն բարձր բռնելով՝ չուզեց թագաւորութեան մը հետ փոխել իր սիրած կինը և պատիւը։ Այս մերժումը աշխարհակալ կնոջ սիրտը խիստ վիրաւորելով բուռն զայրոյթ մը արթնցուց անոր մէջ, որ ուզեց զէնքի ուժով հպատակեցնել Հայոց իշխանը։ Ու Շամիրամ Հայաստան արշաւեց մեծ բանակի մը գլուխը անցնելով։ Ան իր զօրավարներուն պատուիրեց որ Արան ողջ ողջ բերեն իր առջև։ Հայոց բանակը չկրցաւ դի-

մանալ բարձրագոյն ուժին առջև, և Արայ՝ մնալով պատուոյն բարձրութեան վրայ նետուեցաւ խառնիճաղանճի մէջ և սպաննուեցաւ հասարակ զինուորներու հետ։

Շամիրամ յուսաց որ Արայի վէրքերը լիզել տալով պաշտուած կենդանիներու կրնար զայն վերակենդանացնել. բայց չյաջողելով դիակը գաղտնի թաղել տուաւ։ Հայերը գրգռուելով իրենց սիրելի իշխանին մահուան առիթով, պատերազմը նոր թափով մը ըսկսան, բայց Շամիրամ Արայի զրահը ուրիշի մը հագցնելով խաբեց Հայ բանակը թէ աստուածները կենդանացուցած էին զայն և այսպիսով Հայ բանակի միութեան ուժը բեկանեց։

Ներկայ քննական պատմութիւնը չվաւերացներ Արայի և Շամիրամի գոյութիւնը, բայց մեր ազգային աւանդութիւնը անշուշտ հիմ մը ունի։ Ինչ որ ալ ըլլայ այդ աւանդութիւնը Հայ բարոյականի եւ պատուոյ խորհրդանշան մէկ կոթողն է։

Շամիրամ հրապուրուելով Բզնունեաց (Վանայ) Ծովի բնական գեղեցկութենէն՝ որոշեց հոն քաղաք մը եւ իրեն համար հոյակապ ամառանոց մը շինել, քաղաքը իր անունով Շամիրակերտ (Վան) կոչուեցաւ, որ դեռ մինչև հիմա անցեալ մեծ ճարտարապետութեան մը հետքերը կը կրէ։ Աշխարհակալ թագուհին իր փառքը յաւերժացնելու համար 6,000 ճարտարապետ և արուեստագէտ, և 12,000 գործաւորներ բերել տուած է Ասորեստանէն։ Քաղաքը զարդարուած էր բազմայարկ պալատներով, արուեստական պարտէզներով և հոյակապ բաղնիքներով, նաև ժայռերու մէջ վիմափորուած սենեակներով։

4

ԱՐԱՑԷՆ ՄԻՆՋԵՒ ՊԱՐՈՅՐ

Արայի յաջորդ՝ Կարդոսի սպաննութիւնը Նինուէի դէմ մղուած պատերազմի մը մէջ։ — Անուշաւանի Ասորեստանէն վերադարձը, 26 յաջորդներու անունները։ Պարոյրի դաշնակցութիւնը Մարաց Կիաքսար թագաւորին հետ։ — Նինուէի կործանումը։ — Պարոյր՝ առաջին թագաւոր Հայոց։ — Հրաչեայի արշաւանքը դէպի Պաղեստին։ — Հրեայ գաղթականներ։

Արայի մահով Հայաստան բոլորովին Ասորեստանի իշխանութեան ձեռք անցաւ։ Աւանդութեան համաձայն Շամիրամ Հայաստանի վրայ իշխան կամ կառավարիչ կարգեց Արայի որդին Կարդոս՝ որ Արայ կոչեց իր հօր յիշատակին համար։ Կարդոս՝ Շամիրամի հետ միացած Նինուէի թագաւոր Նինուասի դէմ պատերազմի մէջ մտաւ և սպաննուեցաւ։ Իր որդին Անուշաւան իբրև գերի տարուեցաւ Նինուէ։ Բայց այս Հայկազուն իշխանը իր իմաստութեամբ պալատականներուն համակրութիւնը շահելով յաջողեցաւ իր իշխանութիւնը վերստանալ նախ Հայաստանի մէկ մասին և ետքը ամբողջութեանը վրայ՝ հարկատու մնալով Ասորեստանցիներուն։ Անուշաւանէն ետքը քսանըվեց իշխաններ յաջորդած են որդիէ որդի, բայց կ'երևի աւանդութիւնը նշանաւոր բան մը յիշած չէ անոնց մասին, որով Խորենացին բաւականացած է միայն անոնց անունները տալով, թէև անուններէն ոմանք բարձր ենթադրութիւններ կուտան, ինչպէս հետեւեալ ցանկը ցոյց կուտայ։

Անուշաւան, Պարետ, Արբակ, Զաւան, Փառնակ, Սուր, Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամբակ, Առնակ, Շաւարշ, Նորայր, Վստամ-Կար, Գոռակ, Հրանտ, Ընձակ, Գղակ, Հօրոյ, Զարմայր (որ Տրովաթացիներու օգնութեան գացած էր Յունաց դէմ եւ Տրովայի պարիսպներուն տակ մեռած), Պերճ, Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Սկայորդի։

Ասորեստանի իշխանութիւնը միշտ նոյնը մնացած չէ

Հայաստանի մէջ, աստիճանաբար կամ թուլցած եւ կամ բոլորովին վերցուած է։ Սկայորդիի օրով Ասորեստանի Սենեքերիմ թագաւորի որդիները, Ատրամելիք եւ Սանասար, իրենց հայրը սպաննելով Հայաստան փախան և թագաւորի կամ իշխանի մօտ ապաստանարան գտան։ Եթէ Սկայորդին հպատակ ըլլար Ասորեստանին, անշուշտ հայրասպան իշխանները անոր քով ապաստանիլ չէին համարձակիր, ոչ ալ Սկայորդի կրնար հիւրընկալութիւն տալ անոնց։

Սկայորդիին յաջորդեց իր որդին Պարոյր։ Ասոր օրով Մարաց Կիաքսար Ա. թագաւորը շատ զօրացած էր եւ Պարսկաստանը նուաճած։ Կիաքսար Պարոյրի մէջ զօրաւոր դաշնակից մը գտնելով անոր անկախ թագաւորութիւն խոստացաւ, եթէ վերջինը օգնէր իրեն Ասորեստանի թագաւորութիւնը կործանելու։ Պարոյր սիրայօժար ընդունեց առաջարկը և միացաւ Կիաքսարին, երկու դաշնակիցներու հետ կապուեցաւ նաև Բաբելացիներու իշխան Նաբուպաղասար, և երեքը միասին քալեցին Նինուէի վրայ, քաղաքը պաշարելով գրաւեցին և կործանեցին, և Ասորեստանի վերջին թագաւորը Սարակոս՝ իր պալատին մէջ ինքզինքը այրեց իր ամբողջ ընտանիքով և գանձերով, թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար։

Այս յաղթութենէ ետք Պարոյր թագաւորական թագ և գաւազան ստացաւ Կիաքսարէ և պսակուեցաւ Հայոց առաջին թագաւորը (608 Ն. Ք.)։ Անկէ ետք Հայաստան իր դաշնագրութիւնը հաստատ պահեց Մարաց և Բաբելացւոց հետ՝ մինչև Տիգրան Ա. Երուանդեան։

Պարոյրին յաջորդեց իր Հրաչեայ որդին, որ Բաբելացւոց Նաբուգոթոնոսոր թագաւորին օգնութեան գնաց Հրէից թագաւորութիւնը կործանելու 600—598։ Այս շարժումին միջոցաւ Հայերը շփման եկան Հրեաներու և Փիւնիկեցիներու հետ և առեւտրական կապեր հաստատեցին մինչև իսկ Եգիպտացիներուն հետ։ Հրաչեայ Պաղեստինէն պզտիկ գաղթականութիւն մը տարաւ Հայաստան, որուն մէջն էր Շամբաթ անունով ազնուական իշխանը, տոհմահայրը Բագրատունեաց երևելի նախարարութեան, որուն ժառանգական պաշտօնը եղաւ Հայոց թագաւորներու թագադրութիւնը։

Հրաչեայի յաջորդեցին, որդիէ որդի, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ և Երուանդ Սակաւակեաց՝ Տիգրան Ա.ի հայրը, որոնց վրայէն մեր պատմութիւնը առանց յիշատակութեան կ'անցնի։ Օտար պատմութիւնները Երուանդէն սկսեալ Հայոց մասին յիշատակութիւններ կ'ընեն, որոնց նկատմամբ պիտի անդրադառնանք մեր աւանդութիւնները արձանագրելէ ետք։

5

ՏԻԳՐԱՆ Ա.

Տիգրանի եւ Պարսից Կիւրոսի բարեկամութիւնը. — Աժդահակի վախը. — Տիգրանուհիի հետ ամուսնութիւնը. — Տիգրանը սպաննելու առաջարկը. — Տիգրանին յաղթութիւնը։

Հայկական աւանդութիւնները և օտար պատմութիւնները որոշ ներդաշնակութիւն մը ցոյց կուտան Տիգրան Ա. Երուանդեանի մասին։ Ան կը նկատուի Հայկազանց թագաւորներու մէջ ամենէն իմաստուն, քաջ և աշխարհաշէն անձը։ Իր զուարճասէր, քաղցրաբարոյ և արդար նկարագրով ժողովուրդէն պաշտուելու աստիճան սիրուած էր, որուն համար ազգային երգիչները պերճօրէն երգած են իր փառքերն ու բարեմասնութիւնները։

Տիգրան Ա. անմիջապէս որ գահը բարձրացաւ, բանակը հիմնովին կազմափոխեց և կանոնաւորեց, և անկէ ետք սկսաւ արշաւել դէպի արևմուտք, առաջացաւ մինչև Յունաց գաղթավայրերը՝ Եւոլիա եւ Յոնիա, և անոնց վրայ հարկ դնելով վերադարձաւ Հայաստան։ Այդ արշաւանքը աւելի սերտ յարաբերութեան մէջ դրաւ Հայերը Յունական քաղաքակրթութեան հետ, Յունական վաճառականութիւնը ծաղկեցաւ և Հայերը սկսան պերճանքներ ալ մտցնել իրենց կեանքին մէջ։

Տիգրանի մեծութիւնը եւ քաջութիւնը բարեկամական մեծ կապ մը հաստատած էին իր եւ Պարսից Կիւրոս թագաւորին միջև, որ Մարաց Աժդահակ թագաւորին թոռն էր։ Կիւրոս երիտասարդական աւիւնով եւ աշխարհակալութեան ոգիով լեցուած, ուզեց Մարաց թագաւորութիւնը կցել իր պետութեան, և այդ նպատակով դաշնակցեցաւ Տիգրանի հետ։ Աժդահակ նկատելով երկու երիտասարդ իշխաններու սերտ յարաբերութիւնը՝ կասկածի մէջ մտաւ, եւ սկսաւ շատ նեղուիլ ու մտաւոր տագնապներու ենթարկուիլ։ Գիշեր մը սոսկալի երազ մը տեսաւ որ աւելի սաստկացուց իր ներքին խռովութիւնները։ Ան իր երազին մէջ Հայոց ձիւնապատ լեռներէն մէկուն վրայ տեսաւ գեղեցիկ եւ վայելչակազմ կին մը՝ որ երկունքի ցաւէ բռնուած երեք չափահաս կորիճներու ծնունդ տուաւ։ Առաջինը առիւծի վրայ հեծնելով արեւմտեան կողմը գնաց, երկրորդը ինձի վրայ նստած դէպի հիւսիս առաջացաւ, իսկ երրորդը վիշապի մը վրայ հեծնելով Մարաց տերութեան վրայ արշաւեց, և մինչ Աժդահակ իր աստուածներուն զոհ կը մատուցանէր վիշապի հեծեալաւորը թռաւ տանիքին վրայ և կուռքերը կործանել փորձեց։ Աժդահակ ջանաց ընդդիմանալ, բայց հուժկու կորիճը յաղթեց և զինք սպաննեց։ Թագաւորը սարսափահար արթնցաւ և գիշեր ատեն իր խորհրդականները և երազահանները իր մօտ կանչելով անոնց պատմեց իր երազը։ Անոնք այն համոզումը գոյացուցին թէ Հայոց թագաւորը Տիգրան մեծ վըտանգ մը պիտի ըլլար Մարաց տէրութեան, և խորհուրդ տուին Աժդահակին որ Տիգրանի քոյրը իրեն կնութեան առնէ և անոր միջոցով Տիգրանը մէջտեղէն վերցնէ։ Այս որոշման համաձայն Աժդահակ թանկագին նուէրներով դեսպան ղրկեց Հայոց թագաւորին առաջարկելու որ անոր քոյրը Մարաց հզօր պետութեան թագուհին ըլլայ։ Տիգրան հաւանեցաւ եւ մեծ փառքով ղրկեց իր Տիգրանուհի քոյրը Եկբատան, Մարաց մայրաքաղաքը։ Աժդահակ փառաւոր ընդունելութիւն տուաւ անոր եւ իր քաղցր վերաբերումով անոր հաւատարմութիւնը շահեցաւ։ Անկէ ետք կամաց կամաց սկսաւ վտանգներու մասին խօսիլ։ Եւ վերջապէս յայտնեց թէ Տիգրան իր Զարուհի կնոջ դրդումներէ մղուած մտադիր էր յափշտակել Մարաց թագաւորութիւնը և զինք ու Տիգրանուհին զրկել իրենց գահէն. ուստի առաջարկեց այդ վտանգէն ազատել իրենք զիրենք, միենոյն ատեն սպառնալով Մարաց առջև ամօթալի մահ եթէ Տիգրանուհին չյօժարէր իր ծրագիրներուն։ Տիգանուհի հասկցաւ Աժդահակի դաւաճան մեքենայութիւնները և՝ իբր խորագէտ ու հնարամիտ կին՝ առերես հաւանութիւն ցոյց տուաւ անոր։ Բայց հաւատարիմ մարդու մը միջոցաւ Տիգրանին պարզեց Աժդահակի ամբողջ մտադրութիւնը։ Ուստի երբ Աժդահակ հրաւիրեց Տիգրանը Մարաց սահմանագըլուխը՝ իբր թէ պետական խորհրդակցութեան մը համար, Տիգրան մեծ բանակով մը պատրաստուած գնաց։ Երբ երկու բանակները իրարու դէմ եկան Տիգրանուհին առիթ մը գտաւ իր եղբօր քով փախչելու, Աժդահակ՝ նոյնիսկ իր զօրավար Վարբակէսէն լքուած մընալով՝ անձամբ առաջ եկաւ ինքզինքը եւ իր թագաւորութիւնը պաշտպանելու։ Պատերազմի ատեն Տիգրան նիզակի հարուածով մը սպաննեց Աժդահակը և պատերազմը վերջացաւ (558)։ Անկէ ետք Մարաստան ինկաւ Պարսից տէրութեան տակ և Կիւրոս հիմը դրած ըլլալով Պարսկական հզօր պետութեան մը, սկսաւ զայն աւելի եւս ընդարձակել մեծ աշխարհակալութիւններով։ Տիգրան իր յաղթութենէն ետք՝ Հայաստան տարաւ 10,000 է աւելի գերիներ, որոնց մէջն էին Աժդահակի առաջին կինը, Անոյշ, բազմաթիւ արքայորդիներ և արքայազուն օրիորդներ, եւ բնակեցուց զանոնք Մասիսի արևելեան կողմերը։ Ասոնցմէ ծագում առաւ Մուրացան (Մարացւոց) նախարարութիւնը, որ մեր Գողթան երգիչները Վիշապազունք կոչեցին, Աժդահակ անունը վիշապ նշանակելով։ Տիգրան իր քրոջը նուիրեց իր նորաշէն Տիգրանակերտ քաղաքը՝ նոյն գաւառի բոլոր եկամուտներով, որպէսզի ան կարող ըլլար թագուհիի մը արժանավայել կեանքը վայելել։

Տիգրան իբրև միայուն դաշնակից Կիւրոսի, իր բանակով օգնեց անոր Լիւդացւոց Կրեսոս թագաւորի դէմ (550), և ետքը Բաբելոնի դէմ։

6

ՏԻԳՐԱՆԷ ԵՏՔ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵԾՆ ԱՂԷՔՍԱՆԴՐԻ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վահագնի առասպելական ուժը եւ քաջութիւնը. — Անոր աստուածացումը, Գողթան երգիչներու նկարագրութիւնը։ — Վահագն Հայոց աստուածներէն մին. — Վահագնի յաջորդները. — Վահէ վերջին թագաւորը. — Աղէքսանդրի տիրապետութիւնը. — Հայկազանց թագաւորներու պատմութեան ծագումը։

Տիգրան Ա.ի յաջորդն էր իր կրտսեր որդին Վահագն որ իր մեծ քաջագործութիւններուն համար Հայկական Հերակլէսը եղաւ և նոյնիսկ Վրացիներէ և ապա Հայերէ պաշտուեցաւ։ Մեր աւանդութիւնը կ'ըսէ թէ ան վիշապներուն հետ կռուած և յաղթական ելած էր և այդ պատճառով զինքը վիշապաքաղ կոչեցին մեր Գողթան երգիչները։ Թերևս վիշապներու հետ կռիւը Մարաց կամ Աժդահակի՝ որ վիշապ կը նշանակէ՝ զաւակներուն հետ ունեցած կռիւներու աւանդութենէն առաջ եկած է։ Հայերը մոռնալով այս դիւցազնին մարդկային ծնունդը՝ անոր գերբնական ծագում մը վերագրեցին և մեր հին Գողթան երգիչները երգեցին զայն իբրև մէկը՝ որ ծնած էր երկինքի, երկրի և ծիրանի ծովի երկունքէն, և հուրի ու բոցի մէջէն դուրս ելած։ Ցաւալի է որ Խորենացին Գողթան երգիչներու երգը ամբողջութեամբ չէ տուած, այլ բաւականացած է պզտիկ կտորով մը որ հետևեալն է.

Երկնէր երկին եւ երկիր,
Երկնէր եւ ծիրանի ծով,
Երկն ի ծովուն ունէր

Զկարմրիկ եղեգնիկն.
Ընդ եղեգան փող, ծուխ ելանէր,
Ընդ եղեգան փող, բոց ելանէր,
Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր,
Նա հուր հեր ունէր:
Ապա թէ բոց ունէր մորուս,
Եւ աչկունքն էին արեգակունք:

Վահագնէն ետքը որդիէ որդի յաջորդեցին՝ Առաւան, Ներսեհ, Զարեհ, Արգամ, Բայգամ, Վան՝ որ իր անունով կոչած է իր նորոգած քաղաքը, և Վահէ՝ որ հայկազանց վերջին թագաւորը եղաւ․ բայց մեր աւանդական պատմութիւնը անոնց մասին բան մը չի յիշատակեր։ Միայն կը յիշէ Վահէի քաջ ընդդիմութիւնը և վերջնական պարտութիւնը Աղէքսանդր Մեծի աշխարհասասան ուժէն։ Աղէքսանդրի յաղթութենէն ետք՝ Հայաստան 150 տարի մնաց Մակեդոնացիներու իշխանութեան տակ, մինչև որ Պարթևաց Արշակ թագաւորին եղբայրը, Վաղարշակ, թագաւոր եղաւ Հայոց վրայ՝ հիմնելով Արշակունեաց հարստութիւնը։

Խորենացիին համաձայն երբ Վաղարշակ Հայոց գահը ելաւ ուզեց գիտնալ իր որդեգրած երկրին պատմութիւնը, արդեօ՞ք ինքը քաջերու յաջորդ էր թէ վատերու։ Ուստի Մար Աբաս Կատինա անունով մէկը Նինուէ և Բաբելոն ղրկեց Հայոց պատմութիւնը գտնելու եւ ուսումնասիրելու։ Այս վերջինը իր վրայ դրուած պաշտօնը խղճի մտօք կատարած եւ վերադարձած է Վաղարշակին, Ասորական թանգարաններու մէջ Հայոց պատմութիւնը գտնելէ ետք։ Վաղարշակ շատ գոհ մնացած է իր նախորդներու պատմութենէն և հպարտ զգացած անոնց յաջորդ ըլլալուն։

Քննական պատմութիւնը չ՚ընդունիր Խորենացիին այս բացատրութիւնը եւ նոյնիսկ յիշուած անձերու գոյութեան մասին կասկած կը յայտնէ։ Արշակունեաց հետ կ՚սկսի Հայոց պատմական շրջանը․ թէեւ տեղ տեղ Խորենացիի պատմութիւնը ներդաշնակ չէ օտար պատմիչներու հետ, բայց վերջապէս իր արժէքը ունի։

ԳԼՈՒԽ Գ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՆԱԽԱՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

I

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՀԱՅԵՐԷ ԱՌԱՋ

Ուրարտուի թագաւորութիւնները. Անոնց դաշնակցական կազմակերպութիւնը և զօրութիւնը։ — Ուրարտուի պատմութիւնը Հայոց պատմութեան նախընթացը։

ՎԵՐՋԻՆ մէկ երկու տասնեակ տարիներու մէջ բանասիրութիւնը յաջողած ըլլալով զանազան արձանագրութիւնները լուծել և անոնց մէջ կապակցութիւններ գտնել՝ մեծ լոյս սփռած է Հայոց պատմութեան վրայ։ Այդ արձանագրութիւններու համաձայն՝ հայ ցեղի և լեզուի տիրապետութենէն առաջ, Հայաստան դաշնակցական պետութիւն մը կը կազմէր Նայիրի անունով (1500 Ն. Ք.) ու բաղկացած էր մեծ ու փոքր իշխանութիւններէ, որուն մէկ օրինակն է ներկայիս Գերմանիա։ Անոնց գլխաւորներն էին հետևեալները.

1․ **ՈՒՐԱՐՏՈՒ**․ Վանայ ծովի հիւսիսային երկիրները։

2․ **ԲԻԱՆԱ** (Վան), համանուն լճի արևելեան երկիրներ։

3․ **ՄԻՆՆԻ** (Պարսկահայք), Վանայ և Ուրմիոյ լճերու մէջտեղ։

4․ **ՄՈՒՍԱՍԻՐ** (Մուշ), կամ **ԱՐՍԻՍԱ** (Արճէշ), Վանայ լճի արևմտեան և հիւսիս-արևմտեան կողմը։

5․ **ՄԻԼՏԻՍ**, Բարձր Հայքի մէջ՝ Կարնոյ կողմերը։

6․ **ՆԱՅԻՐԻ**, որ կը նշանակէ գետերու երկիր․ Վանայ լճի հարաւային կողմերը, Եփրատ և Տիգրիս գետերու վերին կողմերը՝ մէջ առնելով Աղձնեաց և Ծոփաց աշխարհները։

7․ **ՄԻԼԻՏ**, Նայիրի արևմտեան կողմը և Եփրատի վերջին մասերու աջ եզերքը Միլիտինէ (Մալաթիա) մայրաքաղաքով։

Այս իշխանութիւնները և թագաւորութիւնները՝ պատերազմի ատեն իրենց բանակները միացնելով հուժկու զօրութիւն մը առաջ կը բերէին օտար թըշնամիներու դէմ, և իրենց իբր առաջնորդ կամ պետ ունէին Ուրարտուի թագաւորը, ինչպէս ներկայիս Փրուսիոյ թագաւորը կայսրն է Գերման իշխանութիւնն'րու և թագաւորներու։ Նոյն երկրի ժողովուրդը Խալդիացի կը կոչուէր Խալտի աստուծոյ անունով, և անոր մայրաքաղաքն էր Վան։ Շամիրամի վերագըրուած արձանագրութիւններն ու մեծագործութիւններն պարզապէս այս հնագոյն պետութեան փառքերու խորհրդանշաններն են։ Հայերը Խալդիք կը կոչէին Ճորոխի կողմերը․ որովհետև (Նոր տեսութեան համաձայն) Արևմուտքէն եկած Հնդկա-եւրոպական ցեղ մը, Հայերու նախահայրերը, եօթներորդ դարու սկիզբներուն տիրեցին Ուրարտուին և տեղացիները քշեցին դէպի Ճորոխի լեռները։ Ուրարտուի թագաւորները կազմելով այդ դաշնակցութիւնը այնպիսի հզօր պե-

տութիւն մը հիմնեցին որ նոյն իսկ կը դողացնէին փառաւոր Ասորեստանը։ Շարունակական պատերազմներէ ետքը միայն դաշնակցութիւնը լուծուեցաւ և Հայերու տիրապետութեան տեղի տուին։ Հայերը բոլորովին բնաջինջ չըրին տեղացի ժողովուրդները, այլ լուծեցին զանոնք իրենց մէջ· անոնց տուին իրենց լեզուն ու կառավարութիւնը և փոխադարձօրէն անոնցմէ առին որոշ քաղաքակրթութիւն, սովորութիւններ, և կրօնական հաւատալիքներ։

Ուրեմն Ուրարտուի պատմութիւնը Հայոց պատմութեան մէկ մասն է, և անոր փառքերը անոնց փառքերուն նախընթացքը։ Որովհետև Ուրարտացիները հայացան իրենց Նախարարական ցեղերով՝ որոնք իրենց անունները և մեծագործութիւնները շարունակ պահեցին մեր պատմութեան մէջ։ Մեր աւանդական պատմութեան մէջ զանազան դէմքեր և դէպքեր պարզապէս Ուրարտուի պատմութենէն փոխ առնուած երեւոյթներ են։

2

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՀԵՏԵՒԱՆՔՆԵՐԸ

Արձանագրութիւններու տուած տեղեկութիւնները։ — Բնիկ ազգերու անկախութեան ձգտումները։ — Պատերազմներու միայն ասորեկան տեսակէտը արձանագրուած. — Անոնցմէ կը յայտնուի նուաճման անկատարութիւնը։

Ուրարտեան դաշնակցութեան բուն նպատակն էր Ասորական վտանգներու դէմ պաշտպանուիլ և անոր ազդեցութենէն ազատել Մաննայի և Նայիրի թագաւորութիւնները՝ որոնց մէկ մասը երկար ատենէ իվեր հարկատու էր Ասորեստանին։ Սբ· Գրքի մէջ յիշուած Թագլաթ-փաղասարը, Թագլաթ-հաբալ-Ասար Ա· (1130) *ուզեց մեծ արշաւանքով մը Ուրարտուի երկիրները ամբողջովին նուաճել, և ահա թէ ի՛նչ կ'ըսէ ան իր արձանագրութիւններէ մէկուն մէջ· «Ես անցայ անմատչելի ճահիճներէ և ջերմոտ երկիրներէ՝ ուր*

Նախկին թագաւորներէ ոչ ոք ոտք կոխած է· գացի դժուարանցանելի ճամբաներէն և խիտ անտառներու մէջէն։» Վերին Եփրատի արևելեան ափերու ցեղերը մեծ ընդդիմութիւն ցոյց չտուին և գրեթէ առանց կռուի հպատակեցան, բայց երբ Թագլաթ Նայիրի երկիրը մտաւ դժուարութիւնները սկսան։ Նայիրի քըսաներեք թագաւորները իրենց բանակները միացնելով քաջութեամբ պատերազմեցան, բայց վերջապէս պարտուեցան և իշխանական տղաքները պատանդ տարուեցան։ Թէ Նայիրի ընդդիմութիւնը որքան զօրաւոր եղած է կը յայտնուի Թագլաթի մէկ արձանագրութենէն որ Տիգրիս գետի եզերքը կոթող մը կանգնելով անոր վրայ փորագրել տուած էր, պարծենալով թէ երեք անգամ նուաճած էր Նայիրի երկիրը։ Նախահայկազեան ցեղերը ազատութեան այնքան սիրահար եղած են որ միշտ առիթը չեն փախցուցած պատերազմով զայն գնելու և օտարին լուծը իրենց վրայէն նետելու։ Թագլաթի յաջորդներու թուլութենէն օգտուելով Նայիրին իր անկախութիւնը ձեռք բերաւ և երկար ատեն, մինչև իններորդ դարը Ասորեստանցիներու յարձակումներէն ազատ մնաց։

Ասորեստանի թագաւորները հետզհետէ զօրացան և կրկին աշխարհակալութիւններու սկսան։ Ասուր-Նազիր-Հաբալ (882—857) անոնցմէ առաջինն էր որ յարձակեցաւ Նայիրի վերնագաւառին վրայ։ Արձանագրութեան մը մէջ ան նկատել կուտայ թէ տեղացիները անկարող եղան բաց դաշտի վրայ պատերազմելու, և կը շարունակէ ան· «քաշուեցան անմատչելի լեռները և ապաւինեցան անոնց կատարներուն վրայ, որպէս զի ես չկարենամ իրենց ետևէն հասնիլ· որովհետև այն բարձրաբերձ կատարները սրածայր սուրերու պէս կը բարձրանան, և միայն երկնքի թռչունները ճախրելով կարող են հասնիլ... Երեք օրէն լերան գլուխը բարձրացայ, սարսափ տարածեցի անոնց ապաւինած տեղերը... անոնց դիակները ծառի տերևներու նման ծածկեցին զառիվայրերը, իսկ մնացածները փախան ապա-

ւինեցան ժայռերու մէջ։» Անոնց գիւղերը այրելէ ետք՝ Ասուր-Նազիր-Հաբալ յարձակեցաւ Կարգի և Կուրքիէ գաւառներուն վրայ, ուր «սուր քաշեցի, կ'ըսէ ան, երկու հարիւր վաթսուն պատերազմող գլուխներ կըտրեցի և անոնցմէ բուրգեր կազմեցի։»

Ուրիշ արշաւանքի առթիւ ան կ'ըսէ, «անոնք ձգեցին իրենց ամրոցներն ու դղեակները և իրենց կեանքը ազատելու համար՝ փախան դէպի Մատնի զօրաւոր երկիրը. ինկայ անոնց ետևէն եւ անոնց ռազմիկներուն հազարաւոր դիակները ցանեցի լերան վրայ. լեռը ծածկեցի եւ խոռոչները լեցուցի դիակներով։ Երկու հարիւր ողջ գերի ձեռքս ինկած էին. անոնց դաստակները կտրեցի։» Դարձեալ ուրիշ տեղ մը կ'ըսէ. «Անոր բանակներուն դէմ մռնչեցի իբրև Ռահման՝ աստուած անձրևի»։

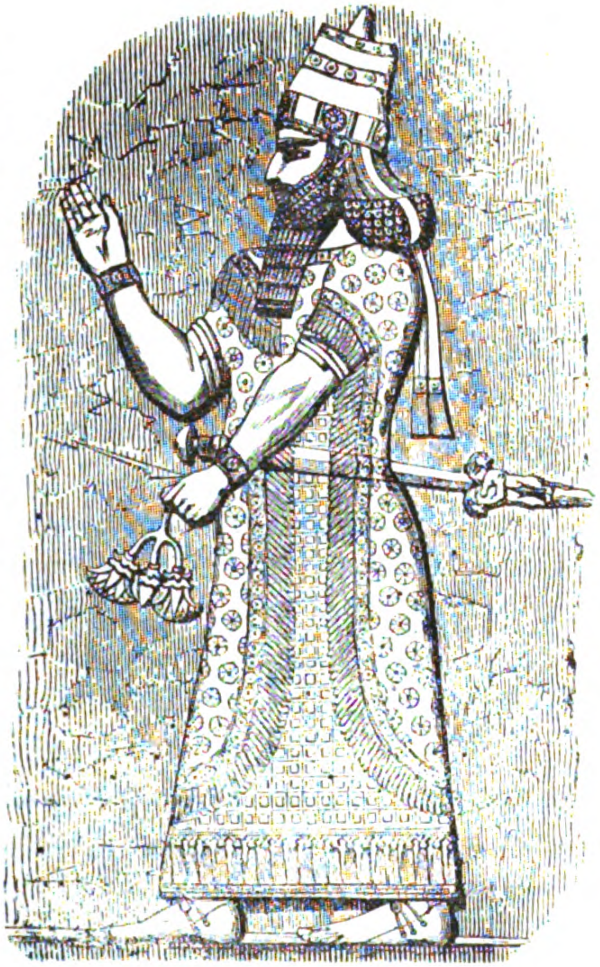

ԱՍՈՐԻ ԹԱԳԱՒՈՐ ՄԸ

Ասուրը կը նուաճէ նաև Մաննայի մէկ մասը, բայց Նայիրի մէջ կրկին ապստամբութիւն կը ծագի, և մինչ կը պատրաստուէր նորէն արշաւել անոր վրայ, ուրիշ աւելի վտանգաւոր ապստամբութիւն մը կ'ստիպէ զինք ետ քաշուիլ և դառնալ իր տէրութեան հարաւային կողմերը։

Ասուր-Նազիր-Հաբալի յաջորդը Սաղմանասար Բ. (857—822), յաջողեցաւ Նայիրի երկիրը նուաճել և մինչև մահը իր իշխանութեան տակ պահել։ Ան ուզեց նաև իր հօր փորձերը կրկնել Մաննան նուաճելու։ Ուրարտուի թագաւորները բուռն, երկարատև և արիւնահեղ պատերազմներով ընդդիմացան։ Արձանագրութիւններու համաձայն Նինուէի թագաւորները փառաւոր յաղթութիւններ տարած են. բայց իրողութիւնն այն է որ Ուրարտու մնաց աննուաճ։

3

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԱՐԱՄԵԱՆ ՏՈՒՆԸ

Արամէի կողմէ Նայիրի դաշնակցութեան վերակազմութիւնը. — Ուրարտուի զօրութիւնը և Ասորեստանի դիրքը. — Աշխարհակալութեան մրցումներ. — Սաղմանասարի անհետեւանք յաղթութիւնները. — Արամէի յաջորդներ, Լուտիպրիս և Սարդուր. — Ուրարտուի և Ասորեստանի փոխադարձ յաղթութիւնները, — Վանի մայրաքաղաքի անառիկ դիրքը. — Սարդուրի արձանագրութիւնները Վանայ բերդին վրայ. — Առաջին արձանագրութիւնները ասորական նշանագրերով և լեզուով, ետքէն Ուրարտուի բնիկ լեզուով. — Սարդուրի յաջորդ Իշպուինիս, ասորական նոր պատերազմներ և արձանագրութիւններ.— Իշպուինիսի յաջորդ Մինուասի գործերը։

Սաղմանասար Գ.ի օրով Ուրարտուի գահին վրայ կը գտնուէր Արամէ թագաւորը (860—843), որ իր իմաստութեամբ, զօրութեամբ և կազմակերպական տաղանդով Նայիրեան դաշնակցութեան գլուխը անցաւ և զայն ամուր հիմերու վրայ դրաւ։ Իրմէն առաջ Ուրարտուի պատերազմները ազատական խրոխտ բայց անյաջող շարժումներ էին. ինք տեսնելով այդ վիճակը և իր ժողովուրդին տառապանքներն ու երկրին աւերումները, իր կազմակերպիչ հանճարով վտանգին դէմ ելաւ։ Նախկին Նայիրեան թոյլ դաշնակցութիւնը վերանորոգեց նոր կենսունակութեամբ և իր արքայական տան գերիշխանութեան ներքև։ Այս նոր կարգադրութեան շնորհիւ ոչ միայն ինք այլ և իր յաջորդները կարող եղան Ասորեստանցւոց հզօր միապետութեան դէմ ախոյեաններ դառնալ, և արիւնահեղ պատերազմ-

ներով անոնց դէմ մրցիլ համաշխարհային տիրապետութեան համար։ Թերևս Հայոց Արամ նահապետի աւանդութիւնը հիմնուած է մասամբ Արամէի փառքին վրայ և թերևս Արմաւիր իր շինած քաղաքներէն մէկն է։ Իր տիտղոսն էր «Թագաւոր Ուրարտուի և Իշխան Նայիրիի»․ Կարգ մը պալատներու, ջրմուղներու եւայլն արձանագրութիւնները դեռ կը պահեն Արամէի յիշատակը։

Ասորեստանի թագաւորները բնականաբար չէին կրնար տանիլ այդպիսի զօրաւոր նիզակակցութիւն մը իրենց սահմաններուն մօտ․ Սաղմանասար Բ․ զայն ջախջախելու նպատակով սկսաւ իր աւերիչ յարձակումներուն, որոնք թէև յաջողութեամբ կը վերջանային բայց մնայուն արդիւնք մը չէին տար։

ԼՈՒՏԻՊՐԻՍ (843 — 835) *Արամէի յաջորդը իր հօր ծրագիրը առաջ տանելով երկիրը ընդարձակեց։ Սաղմանասար Բ․ պատերազմներէ ուժասպառ՝ ատեն մը հանգիստ թողուց Ուրարտուն, որ ինքզինք կ'ամփոփէր պատերազմի հարուածներէն և արագօրէն կը վերածաղկէր։ Լուտիպրիսի յաջորդեց որդին ՍԱՐԴՈՒՐ Ա․* (835— 820), *որ նոյնպէս աշխարհաշէն թագաւոր մըն էր․ իմաստուն վարչագիտութեամբ ան իր երկիրը կը կառավարէր և դիւանագիտութեամբ իր գերիշխանութիւնը կը տարածէր նոր իշխանութիւններուն վրայ։ Առաջին անգամ ըլլալով ան «Արքայից Արքայ», «Նայիրի Թագաւոր» տիտղոսը գործածեց և մայրաքաղաքը փոխադրեց Վան․ կարևոր յաղթութիւններ տարաւ նաև Ասորեստանցիներու վրայ։ Սաղմանասար վճռեց միանգամ ընդ միշտ վերցնել այդ վտանգը և* 833-*ին հրամայեց իր սպարապետ Տուրդան Գարան-Ասուրին որ Սարդուրին դէմ արշաւէ։ Բայց այս վերջինը մեծ բանակով մը Տուրդանի առջև ելաւ և այնպիսի յաղթութիւն մը տարաւ անոր դէմ որ չորս տարի անվրդով մնաց իր պետութեան մէջ։ Անկէ ետք Տուրդան յաջողեցաւ Հուրուսկիա մտնել, և անկէց Մուսասիր, ուր տիրեց Ուրարտուի բազմաթիւ* ամրոցներուն։ Յիսուն քաղաք աւերելով մոխիր դարձուց։ Բազմաթիւ մասնակի կռիւներէ ետք վերջնական յաղթանակը տարին Սարդուրի զէնքերը։ Ասորեստանը յուսահատեցաւ Ուրարտուն նուաճելէ, որով Սարդուր ազատ մնաց երկրին վերաշինութեանը սկըսելու։ Ան իր պետութեան ապագայ ապահովութեան համար մայրաքաղաքը փոխադրեց Վանայ Ծովու արեւելեան ափերը, ռազմագիտական տեսակէտով աւելի ամուր տեղ մը․ հոն շինեց Վանայ հռչակաւոր բերդաքաղաքը ուր Ասորեստանցիները երբէք ոտք չկրցան կոխել։ Եւ Ասորական թագաւորներու պէս հպարտ և պարծենկոտ ոճով արձանագրութիւններ քանդակել տուաւ Նինուէէ բերել տուած քանդակագործներու ձեռքով։ Այն ատեն Ուրարտացիները ինքնայատուկ գիր չունէին, ուստի ան գործածեց ասորական նշանագրեր և լեզուն։ Սարդուրի յաջորդները ետքէն այդ նշանագրերը յարմարցուցին Ուրարտեան լեզուի հընչումներուն։ Վանայ շրջակաները և Արարատի ստորոտը բազմաթիւ են այդ կարգի արձանագրութիւններ։ Վանայ մէջ Ուրարտուի թագաւորներու հարիւրի չափ արձանագրութիւնները գտնուած են մինչև հիմա և անոնցմէ շատերը ճշտուած ու վերծանուած։ Ուրեմն Վան Ուրարտուի զինուորական, քաղաքական և գրական կեդրոնը կը դառնար։

Սարդուր Ա․ի յաջորդեց իր որդին Իսպուինիս (820—800), որուն օրով Նայիրի թագաւորները միանալով ընդհանուր ապստամբութիւն յայտարարեցին Ասորեստանի դէմ։ Սաղմանասարի որդին Շամսի – Ռաման Գ․ (822 –310) արշաւեց Նայիրի վրայ և իր յաղթութեան մասին կ'ըսէ․ «Նայիրին իր ամբողջ տարածութեամբը ցանցի մը պէս գետինը զարկի»։ Երկրորդ արշաւանքը կատարեց իր մէկ զօրավարի միջոցով, որ մինչև Վանայ Լիճի եզերքները հասնելով՝ Իսպուինի տասն և մէկ ամրոցներն ու երկու հարիւր քաղաքները նուաճեց․ «Անոնց մարդիկները մեռցուցի, անոնց աւարը, պտացուածքն ու ինչքը, անոնց աստուածները, որդի-

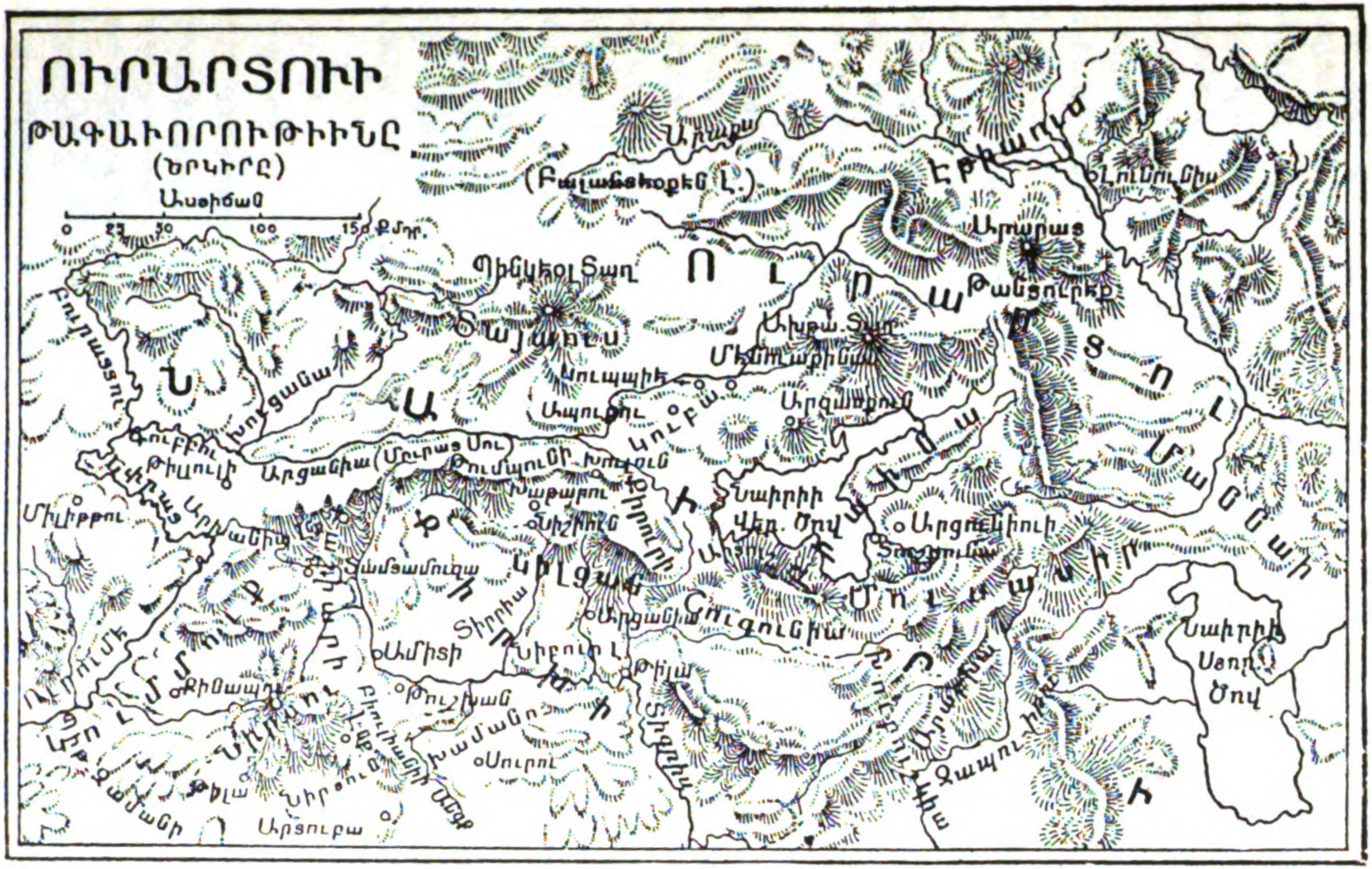

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ
ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ
(ԵՐԿԻՐԸ)
Աստիճան
0 25 50 100 150 Քմղ.
Արաքս
(Բալանձեօզեն Լ.)
Արարատ
Պինկեօլ Տաղ
Նաիրիի Վեր. Ծով
Նաիրիի Ստոր. Ծով
Տիգրիս
Ամիտի
Միլիթթու
Արտուրա

քը, աղջիկները գերի տարի, անոնց քաղաքները կործանեցի, աւերեցի ու այրեցի»։ Երրորդ արշաւանքին՝ Շամսի—Ռաման Սիլար լեռներու վրայէն քալելով՝ բազմաթիւ գաւառներ գրաւեց, բայց չհամարձակեցաւ Ուրարտուի թագաւորի վանական կալուածներու մէջ մտնել։ Ան Սիլար ամրոցին մէջ իր արձանը կանգնեց՝ Նայիրի մէջ կատարած յաղթութիւնները փառաբանելով։ Կը յիշէ Նայիրի քսանևեօթը թագաւորներ՝ որոնց ամենքն ալ իրեն հարկատու եղած են և կը վերջացնէ իր սեպագիր արձանագրութիւնը հետևեալ յաղթապանծ խօսքերով. «Այն ատեն նման որոտացող Ռամմանի մռնչեցի անոնց՝ Սիլարայ ահեղ լեռներէն մինչև վար՝ արևմտեան ծովը · փառաւորութենէս երկիւղ թափեցի անոնց վրայ։»

Իսպուինիս իր ծերութեան օրերուն երկրի պաշտպանութիւնը ապահովելու համար՝ իրեն գահակից ըրաւ Մինուաս որդին, որ վարչական և զինուորական մեծ կարողութիւն ցոյց տուաւ։ Ան՝ Մուսասիրի և Գուրուխուի (Կորդուք), Կապուտան և Գեղամայ ծովերու երկիրները իր հօրը իշխանութեան տակ առնելով երկրին սահմանները ընդարձակեց։ Արևելեան սովորութեան համաձայն թագաւորը երկրին կրօնապետն ալ էր, ուստի՝ իբրև գերագոյն քրմապետ՝ Իսպուինիս կրօնական կարգադրութիւններ ըրաւ և Ցաշտից նշանաւոր ցուցակը երևան բերաւ, այսպէս հիմ դնելով Ուրարտեան ամենադից կաճառին։

4

ՈՒՐԱՐՏԵԱՆ ՓԱՌՔԻ ՇՐՋԱՆԸ ԵՒ ՈՍԿԵԴԱՐԸ

Ուրարտեան ոսկեդարը Մինուասի օրով. — Ներքին կազմակերպութիւն և յաղթութիւններ Ասորեստանի դէմ. — Մեծ տաճարներու, ջրմուղներու և Շամիրամի վերագրուած հրաշալիքներու կառուցում. — Մալաթիոյ կողմերը արձանագրութիւն մը՝ ուր առաջին անգամ Արմէն [Հայ] ցեղ մը կը յիշուի. — Մինուասի յաջորդ Մեծն Արգիստիս, իր մեծագործութիւնները և աշխարհակալութիւնները։

Մինուաս Ա. (Մանուազ) (800—780) նոր դարագլուխ մը բացաւ Ուրարտուի համար՝ պետական, կրօնական, քաղաքական, ուսումնական եւ բարձր քաղաքակրթութեան տեսակէտով։ Իր երկիրներու տարածութեամբ և բազմամարդութեամբ, նաև Ասորեստանի դէմ յաղթական պատերազմներով Ասորական թագաւորները գերազանցեց։ Այսպէս հսկայ գործ մը կատարելու համար դիւանագիտական, ռազմական եւ վարչական մեծ տաղանդ մը պէտք էր, և այդ մեծ տաղանդը եղաւ ինք՝ Մինուաս Ա։ Ասորեստանի մըշտատև սպառնալիքին դէմ պաշտպանուելու համար պէտք էր պետութեան մէջ ամուր միութիւն մը հաստատել։ Երեւանի, Կարսի, և Գանձակի նահանգներուն մէջ կը գտնուէին նոյն արիւնով, լեզուով եւ սովորութիւններով բազմաթիւ ժողովուրդներ՝ որ իրարմէ բաժնուած եւ իրարմէ անկախ կեանք մը կը վարէին։ Իրենց կապը Վանայ թագաւորներու գերիշխանութեան հետ աստիճանաբար թուլցած եւ աւանդական հանգամանք մը միայն ստացած էր։ Անոնք նոյնիսկ առիթը չէին փախցներ բացարձակ անկախութիւն ձեռք ձգելու։ Ուրեմն Ուրարտուի թագաւորները ստիպուած էին ոչ միայն Ասորեստանի դէմ պատերազմիլ, այլ նաև ապստամբութիւններ զսպելով զբաղիլ։ Անդրկովկասեան կարգ մը արձանագրութիւններ ցոյց կուտան այդ զսպողական արշաւանքներու մեծութիւնը որ նոյնիսկ աշխարհակալութեան կը վերածուէին Կովկասեան բարձունքներուն հասնելով։

Այսպէս, Մինուաս Ա․ երկիրը միաձոյլ պետութեան վերածելու համար գործի սկսաւ․ նախ Վանայ Ծովուն արեւմտեան մասերը հպատակեցուց և անոնց թագաւորները պատանդ առաւ։ Մաննայի երկիրը Ռամմա-Նիրար Գ․ի ձեռքէն ազատելով միացուց իրեն։ Եփրատը անցնելով Մոսոքի մէկ մասին տիրեց և երկու հազարէն աւելի գաղթականներ բերաւ իր Վան քաղաքը։ Քալեց նաև մինչև Երասխի աջ ափը և տիրեց Երիդուան գաւառին, նորոգեց անոր Լուհիունինի մայրաքաղաքը, արքայավայել գեղեցիկ շէնքերով զարդարեց զայն և իր անունով Մինուահինիլի, Մինուայի բնակարան, կոչեց։ Այս քաղաքը վերջին պեղումներու համաձայն Մովսէս Խորենացիի յիշած Ցուլակերտն է։

Իր պետութիւնը ամէն կողմէ միացնելէ եւ ամրացնելէ ետք՝ այլեւս կրնար Ասորական վտանգը մաքրել. և իրօք բազմաթիւ պատերազմներ ունեցաւ Ռամմանիրար Գ.ի դէմ։ Մինուաս Ա. իբրև պատերազմական յաղթանակ Հայաստան բերաւ Ասորական քաղաքակրթութիւնը, արուեստներ, ճարտարապետական շքեղութիւններ, և պերճանքներ։ Կանգնեց Խալտիսի, ազգային գերագոյն Աստուծոյ տաճարը, շինեց Մինուասի հրաշակերտ ջրանցքը՝ իր քաղաքին ջուր մատակարարելու, նաև իր մօրը, Թարիւրասի, աջակցութեամբ կառոյց Վանի նշանաւոր ջրմուղները՝ գործեր որոնք Շամիրամին կը վերագրուին։ Իր արձանագրութիւնները գտնուած են թէ Ռուսական և թէ Թրքական Հայաստանի մէջ։ Իր անունով արձանագրութիւն մը գտնուած է Մալաթիոյ կողմերը, որուն մէջ կը յիշատակէ Աչդն ցեղը՝ որ իրմէ երեք դար ետքը պիտի տիրէր իր երկրին, նոր լեզու և նոր ազգ մը կազմելու։

Մինուասի որդին և յաջորդը ԱՐԳԻՍՏԻՍ Ա. (780—755) Ուրարտուն իր փառաց գագաթնակէտը հասցուց և մեծն տիտղոսը ստացաւ։ Ան ներքին ընդվզումները նուաճեց, Ասորական բանակները բոլորովին դուրս վանեց Նայիրի զանազան կեդրոններէն։ Հայաստանի ամէն մասերը հպատակեցնելէ ետք՝ արշաւեց նաեւ Կապադովկիոյ վրայ և անկէ քանի մը նահանգներ իր իշխանութեան տակ առաւ, նոյն տեղերէն Վան բերելով 22,174 այր, կին և տղայ. և մեծ աւար բաժնեց իր բանակին։ Անկէ ետք արշաւեց նաև բուն Ասորական քաղաքներու վրայ և վեց անգամ փառաւոր յաղթութիւններ տարաւ Սաղմանասար Գ.ի դէմ՝ որ կը ջանար ընդդիմանալ Արգիստիսի յառաջացման։ Աշխարհակալեց Հիթիթներու երկիրը՝ որ Ասորեստանի հպատակ էր, և հասաւ մինչեւ Մալաթիա։ Իր փառքը յաւերժացնելու համար արձանագրութիւն մը կանգնել *տուաւ, որուն մէջ շնորհակալ կ'ըլլայ Խալտի Աստուծոյն՝ որ Ասորեստանի շատ մը քաղաքներն ու բանակը իր ձեռքը յանձնած էր։ Վանի քարաժայռին վրայ իր չորս հարիւր տողեան արձանագրութիւնը Ուրարտուի փառքին պատմութիւնն է։ Ան իր տիրապետութեան տակ առած էր նաև Վրաստանը։ Արմաւիր քաղաքը՝ որ Սաղմանասար Բ.ի կողմէն աւրուած էր, վերաշինել տուաւ իր ռազմական և առևտրական յարմարութիւններու պատճառով, և արքայական պալատներով, մեհեաններով ու ջրմուղներով զարդարեց զայն, և իր անունով Արգիստիհինիլի, Արգիստիսի քաղաք, կոչեց։ Իր յաղթած երկիրներէն բազմաթիւ գաղթականներ բերաւ՝ մշտատեւ պատերազմէ Վասպուրականի նուազած ժողովուրդին տեղը լեցնելու համար։*

Արգիստիս Ա. իր անունը տուաւ Արագածոտնի, եւ Հայաստանի հոյակապ լեռներէն Արագածին։ Արգիստիս արևելեան հին աշխարհակալներու մէջ իրեն արժանի տեղը կը գրաւէ։

5

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ՏԿԱՐԱՑՄԱՆ ՇՐՋԱՆ

Սարդուր Բ.ի վերակազմութեան յաջողութիւնը. — աշխարհակալութեան ձգտումին հետեւանքները. — Ասորեստանի Թագլաթփալասարի հետ պատերազմը Որոնդ գետի մօտ. — Իր պարտութիւնը և վերազօրացումը.— Ասորեստանը յաղթական բայց ոչ տիրական. — Դամասկոսէ 8000 Հրեաներու գաղթեցումը դէպի Կուր գետը, Թերևս Բագրատունեաց նախահայրերը. — Ռուսաս Ա.ի վերաշինութեան գործը. անոր մեծարժէք արձանագրութիւնները Սեւանայ Լճի ժայռի մը վրայ. անոնց տուած յայտնութիւնները. —Հայ Նախարարներէ շատերու ծագումը. — Ռուսասի պատերազմները Ասորեստանի հետ. անոր պարտութիւնը և անձնասպանութիւնը։

Ուրարտուի դաշնակցութիւնը սկզբունքէն աւելի ուժի միջոցաւ կանգուն կը մնար, երբ ռազմագէտ եւ դիւանագէտ թագաւոր մը ուժով և թաքթով դաշնակցական պետութիւնը կը կազմէր, այդ գործը նոյն թագաւորի անձին հետ կապուած կ'ըլլար եւ անոր մահէն ետք յաջորդը պէտք էր նորէն սկսիլ իր գե-

րիշխանութիւնը իրական դարձնելու աշխատանքին։ ՍԱՐԴՈՒՐ Բ. (755–730) երբ իր հօրը Արգիշտիս Ա.ին յաջորդեց, ինքզինքը նոյն խնդրին հանդէպ գտաւ։ Իր հօրը կենդանութեան ժամանակ վարչական և զինուորական փորձառութիւն ստացած էր. կառավարիչ եղած էր Էտուինի և Մաննայի երկիրներուն, և Երասխի եւ Կուրի հովիտներուն մէջ բազմաթիւ ապստամբութիւններ զսպած էր։ Ուստի գահ ելնելէն ետք շարունակել ուզելով իր հօրը գործերը, նախ մեծ յաջողութիւններ գտաւ. բայց աւելի մեծ աշխարհակալութիւններու մարմաջը՝ զինքը ետքէն տկարացնելով ինքնապաշտպանութեան մատնեց, և ամենէն վերջը իր ուժը ջախջախուեցաւ եւ թշնամին հասաւ մինչեւ Վանի պարիսպները։

Սարդուր Բ. ամենէն առաջ իր զէնքը ուղղեց Ուրարտուի արևելեան կողմերը և երկու ամսուան մէջ քսաներեք քաղաքներու տիրեց. ապստամբ թագաւորները պատժելու համար զանազան քաղաքներ այրեց, ճոխ աւարով և ութ հազար գերի բռնուած ազնուականներով Վան վերադարձաւ։ Անկէ ետք Երասխ գետէն անցնելով՝ նուաճեց Էգուրիէտինի երկիրը, և անոր իշխանը գերի բռնեց իր ամբողջ տունով։ Դարձեալ Վան փոխադրեց բազմաթիւ գաղթականներ և երկիրը զրկեց իր անկախութենէն։ Յետոյ նուաճեց Արքուքունի (Հարք) լեռնային երկիրը, և ի յիշատակ իր յաղթութեան արձանագրութիւն մը թողուց հոն։ Արմաւիր քաղաքը աւելի ամրացուց եւ գեղեցկացուց. այնտեղ շինեց մեհեան մը՝ որ Խալդի Աստուծոյն, ըստ իր արձանագրութեան, «Աշխարհի Տիրոջ» նուիրեց։

Սարդուր Բ. արևելեան կողմերը զսպելէ վերջ դարձաւ արևմուտք. ապստամբ թագաւորները խոնարհեցուց իր առջև եւ ընդդիմացողները պատժեց։ Մեծ աւարով մը դառնալէ ետք քալեց Մելիդ գաւառին վրայ, որուն մայրաքաղաքը, Մելիտինէ կամ Մալաթիա, գրաւելով անոր թագաւորը, բազմաթիւ պատանդներ , ոսկի , արծաթ եւ թանկագին բաժակներ Վան փոխադրեց ։ Հայաստանի ամէն կողմերը իրեն հպատակեցնելէ ետք չարժեցաւ դէպի հարաւ և մտաւ Ասորիք , որուն հիւսիսային մասը արդէն իր գերիշխանութեան տակն էր ։ Այն տեղ Ասորական գերիշխանութեան տակ գտնուող իշխաններու հետ դաշինք կապեց Ասորեստանցւոց Թագլաթփաղասար Գ. Թագաւորին դէմ , և միջագետքի Հիտտիտները իր գերիշխանութեան ենթարկեց ։ Թագլաթփաղասար արհամարհելի ուժ մը չէր , ան արդէն վերակազմած և զօրացուցած էր պատերազմներէ յոգնած իր երկիրը · տեսնելով Սարդուր Բ.ի անհանդուրժելի ուժն ու վըտանգը՝ գաղտնի պատրաստութիւն տեսաւ և հուժկու բանակով մը անակնկալ կերպով յարձակեցաւ անոր զօրքին վրայ , Որոնդ գետի ափերուն մօտ ։ Հնութեան մեծագոյն պատերազմներէն մէկը եղաւ ան , ուր երկու մեծ բռնապետներ իրենց ուժերը կը չափէին ։ Ուրարտացիները կորսնցուցին 73,000 զօրք , մեռած կամ գերի ։ Սարդուր՝ տեսնելով որ իր բանակէն յոյս չկայ , մատակ ձիու մը վրայ նստած փախուստ տուաւ , թշնամիին ձեռքը չ'իյնալու համար , անոր թողլով իր ամբողջ գոյքերը եւ ռազմանիւթերը ։ Թագլաթփաղասար ամէն բան տեղին վրայ այրեց և միայն անոր անկողինը պահեց՝ Դիցուհիին նուիրելու համար ։

Սարդուրի պարտութիւնը սոսկալի էր՝ բայց վճռական չէր , ան իր հմայքը փրկելու հնարքը գտաւ և իր դաշնակիցներու հաւատարմութիւնը ապահովեց ։ Ան սկսաւ , դիւանագիտական զանազան ձեռնարկներու հետ , Ասորեստանի դէմ ապստամբութիւններ առաջ բերել՝ գաղտնի կամ յայտնի միջոցներով ։ Ապստամբ իշխաններու կ'օգնէր ամէն կերպով եւ անոնց իր պաշտպանութիւնը և դաշնակցութիւնը կը խոստանար ։ Եւ մինչ կը պատրաստուէր իր վրէժը լուծելու համար բուն Ասորիքի վրայ յարձակիլ (735) , Թագլաթփաղասար Գ. իմացաւ անոր ծրագիրը և՝ Արպադ ապստամբ քաղաքի պաշարումը վերցնելով՝ աճապարեց դէպի հիւսիս, և դաշնակիցներու բանակը զօրանալէ առաջ ջախջախեց զայն Կումմուխի մէջ։ Ասորեստանի թագաւորին երկու յաղթութիւններն ալ աժան չահուած յաղթութիւններ չէին, անոր բանակը այնքան տկարացած էր որ չէր յանդգնած նահանջող թշնամիին ետևէն իյնալու. ուստի կ'աշխատէր անոր տկար դաշնակիցները մէկիկ մէկիկ ջախջախել։ Սարդուր պարապը չէր մնար, Մարաց և Փիւնիկէի ապըստամբութիւնը գրգռեց, որուն զսպումը շատ սուղի նստաւ Թագլաթփաղասարի վրայ։ Այս վերջինը վըճռեց միանգամ ընդ միշտ խորտակել Ուրարտուի զօրութիւնը և զայն իր հպատակութեան տակ առնել. ուստի մեծ արշաւանք մը կազմակերպեց և եկաւ Վան արքայանիստ քաղաքը պաշարելու։ Թէև յոխորտագին արձանագրութեան մը մէջ ան կ'ըսէ թէ, «Անոր բազմաթիւ մարդիկը անոր դռներուն առջեւ սպաննեցի», բայց իրականին մէջ Ասորեստանի թագաւորը չկրցաւ իր նպատակին հասնիլ։ Վանը անառիկ մնաց, և ան իր վրէժը շրջակայ անպաշտպան տեղերէ առնելով վերադարձաւ իր երկիրը։ Սարդուր Բ. իր հըմայքը եւ դաշնակիցներէն շատերը կորսնցուց բազմաթիւ քաղաքներով։

Թագլաթփաղասար Գ. Դամասկոս քաղաքը առնելով՝ 8,000 Հրեայ ընտանիք փոխադրած է Կուր գետի Սպիր գաւառը։ Կը կարծուի որ այս գաղթականութենէն առաջ եկած է մեր Բագրատունեաց Նախարարութիւնը։

Ուրարտուն պատերազմներէն ընկճուած էր, բայց Ասորեստանի վրայ ալ այդ վիճակէն օգտուելու չափ ուժ մնացած չէր, ուստի ատեն մը խաղաղութիւն տիրեց երկու տէրութիւններու մէջ, ինչ որ առիթ տուաւ Ուրարտուին ինքզինքը նորէն գտնելու։ Եւ ՌՈՒՍԱՍ Ա. կամ Ուրսա, Սարդուր Բ.ի որդին և յաջորդը (730–714), իմաստութեամբ ձեռք առաւ երկրի վերաշինութեան գործը։ Իր նախորդներուն պէս ան ալ սկսաւ իր գերիշխանութեան համար կռուիլ, եւ ապշեցուցիչ յաջողութեամբ քաներեք երկիրներու *տիրեց՝ հին Արարատը ամբողջ իր տիրապետութեան տակ առնելով։ Այս մեծագործութեան յիշատակը արձանագրեց Սևանայ լճին հարաւային եզերքը ժայռի մը վրայ։ Կոթող մը՝ որ մեզի համար ամենէն նշանակալից և նուիրականն է. որովհետև անոր միջոցաւ է որ մեր պատմութիւնը կրնանք կցել Ուրարտուի պատմութեան հետ։ Այդ արձանագրութեան մէջ կը յիշուին անուններ՝ որոնք ետքէն Հայերուն մէջ ձուլուելով Հայ նախարարութիւններն ներկայացուցին։ Այդ անուններն են՝ Սուինա, Սիւնիք· Ուիշուտէնի, Ուշտունի· Ուիլտիա, Ուտի· Ուշեղունի, Օշական· Գուրիատունի, Գառնի· Մելտինի, Մելետինէ կամ Մալաթիա· Էրիտինէ, Երևան, և Ատազայնի, Արտազ։*

Ասորեստանի վտանգը, սակայն, դամակլեան սուրի պէս կախուած էր Ռուսասի վրայ։ Մաննայի թագաւորը, Աղա, որ Ուրարտացիներու ցեղակիցն էր, Ասորեստանի զօրութենէն վախնալով՝ չէր ուզեր Ռուսասի կողմը անցնիլ։ Ռուսաս դաւադրութեամբ սպաննել տուաւ զայն։ Ասորեստանի Սարգոն թագաւորը ըզգացուած իրեն հաւատարիմ հպատակ թագաւորի մը եղերական մահէն, զայրոյթով քալեց դաւադիրներու վրայ և հին ատենի անգութ սովորութեան համաձայն մորթազերծ ըրաւ Բագադատի իշխանը այն տեղ՝ ուր Աղան դաշունահար եղած էր, և Աղային յաջորդկարգեց անոր Ուլլուսուն եղբայրը։ Այս վերջինը երկու սուրի միջև մնացած էր, ոչ չէզոք կրնար մնալ, ոչ ալ կրանր ոևէ մէկուն կողմը յարիլ՝ առանց յարձակում կրելու միւս կողմէն։ Վերջապէս, երկու զօրութեանց միջև խաղալիք ըլլալէ ետք, «Թռչունի նման թռաւ ինկաւ և Սարգոնի ոտքերուն փարեցաւ», որով իր գահին վրայ վերստին հաստատուեցաւ։

Բայց արևելքի տիրապետութեան խնդիրը պէտք էր որոշուէր, և երկու հզօր կայսրութիւնները կրկին իրարու դէմ ելան՝ իրենց դաշնակիցներու ամբողջ կազմովը (714)։ *Ճակատամարտը արիւնահեղ եղաւ, Ուրարտացիք ջախջախուեցան, «արքայական ընտանիքէն*

200 հեծեալներ» գերի բռնուեցան։ Ռուսաս հազիւ թէ «միաձի» փախչելով կրցաւ ինքզինքը ազատել անմատոյց լեռներու վրայ։ Սարգոնի հզօր բանակը Ուրարտուէն 8 թագաւորներ, 55 պարսպապատ քաղաքներ, և 11 ամուր բերդեր առաւ։ Ռուսասի հաւատարիմ մնացած էր միայն Մուսասիրի թագաւորը Ուրզանա՝ որ նոյնպէս, ի զուր դիմադրութենէ մը ետք, լեռներուն գագաթներուն վրայ ապաստան գըտաւ։ Սարգոն Մուսասիր քաղաքը մտաւ յաղթականօրէն, Ուրզանայի կինը, որդիներն ու աղջիկները եւ 2,000 մարտիկներ գերի բռնեց․ Նոյն քաղաքի մեհեանին մէջ Խալդի Աստուծոյ եւ Բագբարդուի դիցուհիի կուռքերը գտնելով գերի տարաւ զանոնք և քաղաքը կողոպուտի մատնեց։ Ռուսաս Ա․՝ իր լեռնային ապաստանարանին մէջ լսելով այս վերջին աղէտը՝ իշխանները իր քով կանչելով անոնց առջև անձնասպան եղաւ։ Սարգոն իր յաղթանակի մասին կ'ըսէ․

«Ուրարտուի վրայ՝ իր բովանդակ տարածութեամբ՝ թշուառութիւն հասուցի․ հոն բնակող մարդիկը ողբ ու կոծի մէջ նետեցի։»[1]

6

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԱՆԿՈՒՄԸ ԵՒ ՎԵՐՋԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Արգիշտիս Բ․ պատերազմիկ ու անզօր.— Իր յաջորդի Ռուսասի Բ․ի քաղաքականութիւնը․ — Ասորեստանի հայրասպան արքայորդիներու, Սանասար և Ադրամելիքի փախուստը դէպի Ուրարտու․ անոնց սերունդին վերագրուած Հայ ցեղերը․— Արձանագրութիւններու լռութիւնը․— Ուրարտուի վերջին թագաւորները․ — Հայոց մուտքը Ուրարտուի մէջ․ — Խալդիք և Խալդեաց գաւառը․ — Հայ նախարարներու ցանկին մէջ Ուրարտական անուններ։

Ռուսասի մահով Ուրարտուն բոլորովին չնուաճուեցաւ։ Անոր յաջորդեց իր եղբայրը Արգիշտիս Բ․ (714—685), որ խոհեմութիւն չսեպեց Ասորեստանի հետ բաղխման գալ ։ Աղէտալի պատերազմէ մը ետք երկիրը խաղաղութեան մը պէտքը կ՚զգար, ան յաջողեցաւ երկրին հիւսիս-արևմտեան կողմերը իր գերիշխանութիւնը պահպանել։ Սարգոն՝ Հայաստանէն վերադառնալէ ետք, Բաբելաստանի և Քաղդէաստանի դէմ պատերազմի բռնուեցաւ. Արգիշտիս Բ. այս առիթէն օգտուելով Սարգոնի դէմ ապստամբիլ տուաւ Կումմուխի նախարարն Մուտուլլուն՝ որ, սակայն, պարտուելով փախաւ և աներևոյթ եղաւ ։ Երբ Սարգոնի յաջորդեց Սեննեքերիմ, Արգիշտիս՝ ներքին ապստամբութիւններէ ստիպուած՝ դեսպաններով նուէրներ ղրկեց անոր և բարեկամութեան դաշինք կնքեց ։

---

[1] *Այս մանրամասնութիւնները առնուած են Խորսապատի արձանագրութենէն, գիւղը Մուսուլի հիւսիս արեւելեան կողմը կ'իյնայ՝ հին Նինուէէն քանի մը մղոն հեռու։*

Րուսաս Բ. (685—675), Արգիշտիսի յաջորդը, աշխատեցաւ երկրին ուժերը ամփոփելու ։ Իր օրով էր որ Ասորեստանի Սեննեքերիմ թագաւորին երկու կրտսեր զաւակները՝ Սանասար և Ադրամելիք՝ իրենց հայրը սպաննեցին, երբ ան Նինուէի տաճարին մէջ կ՚աղօթէր (681) ։ Այս սպանութեան շարժառիթը յաջորդութեան խնդիր մըն էր. Սեննեքերիմ գահաժառանգ նշանակած էր իր անդրանիկ որդին Ասորդան՝ որ տարբեր մօրմէ էր ։ Սանասար գահը երկար չկրցաւ պահել, որովհետև Միլիտինէի սահմաններուն մօտ ճակատամարտի մը մէջ գահաժառանգը յաղթական եղաւ, և ինքը՝ Ադրամելիք եղբօր և ուրիշ հաւատարիմ հետևորդներու հետ՝ Ուրարտու փախաւ և ընդունելութիւն գտաւ Րուսաս Բ.ի քով ։ Յիշատակելի է այն կէտը՝ որ այս դէպքը մեր աւանդական պատմութեան մէջ փոխանակ Րուսասի՝ Հայկազանց առաջին թագաւոր Պարոյրի հօր Սկայորդիի անունով կը տրուի ։ Նկատելի է նաև որ քննական պատմութեան վերջին ցուցմունքներու համաձայն՝ Հայերը շատ մօտ եկած էին Ուրարտուի վրայ տիրելու ։ Սանասարէն եւ Ադրամելիքէն սերած կ՚աւանդուին Սասունցիք և Արծրունիք ։

Սարգոնէ ետք արձանագրութիւնները ոևէ բան չեն յիշեր Ուրարտուի մասին ։ Այդ կրնայ ենթադրել տալ *թէ Ասորեստանի գերիշխանութիւնը ընդունած ըլլալով այլևս յաղթութեան նոր առիթ մը եղած չէր, կրնայ նաև նշանակել թէ Ասորւոց թագաւորները անկարող ըլլալով Ուրարտուն նուաճել ոչ մէկ բան ունէին պարծենալու։ Մեր աւանդութիւնը ուժ կուտայ այս վերջին տեսակէտին։*

Ռուսաս Բ. շինարար գործունէութիւն ցոյց տուաւ, բայց Կիմմերացւոց մէկ ճիւղը, Շակացիք, իրենց Գագու իշխանին առաջնորդութեամբ տիրեցին Ուրարտուի ամենէն պտղաբեր մէկ գաւառին վրայ։ Այդ գաւառին մէկ մասը Գուգարք և միւս մասը Շակաշէն կոչեցին։ Այս նոր գաղթականութիւնը ճամբայ բացաւ Հնդկա-եւրոպական ուրիշ ազգի մը՝ որ քիչ ետքը պիտի տիրէր ամբողջ Ուրարտուի վրայ։

Ռուսաս Բ.ի յաջորդեց իր որդին Էրիմէնէ (675-670) *որ պատերազմ մղելու վիճակին մէջ չէր։ Իրեն կը վերագրուին կարգ մը շինութիւններ։ Իրեն յաջորդեց որդին Ռուսաս Գ.* (670—645), *որ նոյնպէս Ասորեստանի թագաւորին, Ասուր - բանի - պալի* (*Սարդանաբաղ*), *բարեկամութիւնը խնդրեց թանկագին ընծաներով։ Ան ալ խաղաղ շինարարութեան ետևէ եղաւ։ Վախէն նոյնիսկ չփորձեց պաշտպանել Մաննայի իր ցեղակից թագաւորը, Ախսիրի, որ Ասորեստանցոց նոր թագաւորի կողմէ չարաչար պարտուեցաւ եւ իր երկիրն ալ աւերուեցաւ։ Ախսիրի որդին և յաջորդը, Ուալլի, հպատակութիւն յայտնեց Ասորեստանի թագաւորին և իր աղջիկը անոր կնութեան տալով խաղաղութիւն գտաւ։*

Ռուսաս Գ.ի որդին և յաջորդը Սարդուր Գ. (645—620) *նոյնպէս հաշտարար քաղաքականութեան հետևեցաւ։ Իր յաջորդը եղաւ ԻՐՔԻԱՍ* (620—600), *որուն օրով Ուրարտու բոլորովին ջլատուած էր ներքին ապստամբութիւններով և պատերազմներով, թէեւ Ասորեստանի հետ խաղաղութիւնը պահպանուած։ Իր օրով Մարաստանը եղաւ ծագող արեգակը. անոր հիմնադիրը Կիաքսար Ա.* (625—584), *զինակցելով Բաբե-*

լացուց Նաբու–պալասար թագաւորին հետ՝ արշաւեց Նինուէի վրայ։ Սարակոս՝ Ասորեստանի վերջին թագաւորը՝ անզօր մնալով երկու հզօր զինակիցներու առջև, ապաստանեցաւ Նինուէ մայրաքաղաքին մէջ՝ որ երկար պաշարումէ ետք ինկաւ պաշարողներու ձեռքը, իսկ ինքը տունով տեղով վառեց ինքզինքը թշնամիին ձեռքը չիյնալու համար։ Կիաքսար Ա. Նինուէն քարուքանդ ըրաւ, այնպէս որ երկու դար ետք Քսենեփոն չկրցաւ ճշդել անոր ճիշդ տեղը։ Ուրարտուն թէև մրցակից էր Ասորեստանի, այս վերջինի անկումէն ոևէ առաւելութիւն չկրցաւ գտնել, ինք ալ մօտ էր տեղի տալու ուժի մը առջև որ նոր ազգի մը պատմութեան դարագլուխ մը պիտի բանար։

Ուրարտուի Արամեան հարստութեան վերջին թագաւորը եղաւ Իրքիասի որդին Մինուաս Բ. (600-580) որուն վիճակուած էր Երասխի հիւսիսային կողմը, բայց այդ բեկորն ալ իր Լուխիունիս մայրաքաղաքով ջնջուեցաւ հնդևրոպացի գաղթականութեան մը արշաւանքով։ Այդ նոր գաղթականներն էին Հայոց նախահայրերը, որ իրենց լեզուն եւ անունը տուին Հին Ուրարտուին, զայն իրենց վերջնական հայրենիքը դարձնելով։ Հաւանօրէն Հայերը Հայկ անուն դիւցազն առաջնորդով մը վերջին պատերազմը տուին Վանայ Ծովուն ափերը՝ իրենց հպատակեցնելով ամբողջ Ուրարտուն։ Տեղացիները՝ որ Հայերու կողմէն Խալդիք կոչուեցան իրենց Խալդի աստուծուն անունով, մեծ մասամբ քշուեցան դէպի հիւսիսային արևմուտք, Ճորոխի ափերու մօտ գտնուած բարձունքները, Տրապիզոնի և Պաթումի միջև. հոն երկար ատեն հաւատարիմ մնացին իրենց լեզուին և կրօնին և այդ պատճառով հայերը Խալդեաց աշխարհ կոչեցին այդ կողմերը։

Բայց Ուրարտական ժողովուրդի մեծ զանգուած մը մնաց իր վաղեմի երկրին մէջ և ձուլուեցաւ նորեկներուն հետ, անոնց տալով սովորութիւններ և նախարարական բազմաթիւ տուներ՝ որոնց անուններէն շատերը կգտնենք Ուրարտեան արձանագրութեանց մէջ։ Ուստի զարմանալի չէ որ Ուրարտեան պատմութեան բազմաթիւ դրուագներ իբրև աւանդութիւն մնացին հայացած ժողովուրդին մէջ, և Հայերը որդեգրեցին զանոնք իրենց ազգային պատմութեան մէջ՝ իբրև յիշատակներ Հայկազանց թագաւորութեան։ Ինչպէս ասկէ առաջ յիշեցինք Հայ անունը ծագում կ'առնէ ոչ թէ Հայկէ, այլ հնդևրոպական բառէ մը որ «տէր» կը նշանակէ։ Ուրեմն Հայ ազգը երկու ցեղերու միութենէ առաջ եկած է, հնդևրոպական գաղթականներէ՝ որոնք դարեր առաջ Յունաստանի հիւսիսային կողմէն սկսած էին գալ և Հին Ուրարտական ժողովուրդէ։ Հայոց 256 նախարարական տուներէն քառասունհինգը Ուրարտական թագաւորութիւններու սերունդ էին՝ ինչպէս կը տեսնուի ցեղական անուններու հետևեալ համեմատութենէն. —

ՀԱՅ	ՈՒՐԱՐՏԵԱՆ
Աբեղունիք	Աբիլիանի
Աբհունիք	Աբունի
Ակեանք	Ակուանի
Աղձնիք	Ալձինի
Աղձնունիք	Ալձինի-նի
Աղնևունիք	Ալնիունի
Ամատունիք	Ամադանի
Այրարատեանք	Արարդի
Անձտեայք	Էնձիտէ
Աշրունիք	Ուշու ռնու
Ապահունիք	Աբաէնի
Ապատունիք	Աբդանայ
Ապպատունիք	Աբդադանա
Արծրունիք	Արծունի
Արուշեանք	Արուշի

Բուժունի	Բուշտունի
Գամրեանք	Գիմիրրայ
Գարգարացիք	Խարխար
Գեղունիք	Գիէխունի
Գերզանիք	Գիլզանայ
Գողթան-տէր	Գուլութա-խի
Դուրջայինք	Տերիուշանի
Խաղտեանք	Խալդի
Խորխոռունիք	Խարխար
Կամխեայք	Կումմուխի
Կղուղեանք	Կուլուայ
Կողբացիք	Կուլիբարցի-նի
Կոտայ-եցիք	Կուտա
Կորդուացի	Կուրտիէ
Հաշտեանք	Աշդիաշ
Հարուժեան	Արուշի
Մանաւազեանք	Մենուաշ
Մանուեանք	Մանինուի
Մելիտեանք	Մելիդայ
Մեղտեանք	Միլդիշ
Ցիանեանք	Ցիաիա
Որդունիք	Իրդանիունի ,
Ուրծեայք	Ուրծանա
Պալունի , Պալունիք	Պալաինի
Պաղակունիք	Պիլակինի
Ռրշտունիք	Ռիշուաինի
Սաթրունիք	Սաթիրիայ
Սանասունք	Սանաշու
Տրունի , Տրունիք	Տարիունի

7

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԿՐՕՆՔԸ, ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Բնութեան ազդեցութիւնը Ուրարտուի կրօնքին վրայ. — Ուրարտուի երրորդութիւնը՝ Խալդի, Արդինի, և Տէյշըա. — Մաքփաւէ աստուածը՝ երկինքի և երկրի ստեղծիչը. — Ուրարտեան տաճարը. — Թագաւորը նաև իբրև քրմապետ, անոր տարազը և սովորութիւնները. — Ժողովուրդը, բանակը և կառավարութիւնը. — Հագուստները. — Կանանց դիրքն ու վիճակը. ամուսնութեան կերպը. — Մեռելի վրայ լալու սովորութիւնը, յուղարկաւորութեան եղանակը. — Գերեզմաններու ձևը. — Հանդերձեալի սոսկացնող գաղափարը. — Այդ գաղափարի բարեփոխումը և զարգացումը. խաւարի և լոյսի թագաւորութիւնները. — Ուրարտեան գիր և գրականութիւնը Ասորեստանէ փոխ առնուած, արձանագրութիւնները. — Երկրագործութիւն և արուեստներ։

Հայկական բարձրաւանդակներու վրայ՝ խորհրդաւոր եւ հրաշալի բնութեան մը աւելի մօտիկ ապրելով, Ուրարտացիները իրենց վրայ կրած են անոր ազդեցութիւնները՝ ինչպէս կը յայտնուի իրենց կրօնքով. անոնք պաշտած են երկինքի լուսաւորները, արեգակն և լուսինը, կրակը, ջուրը, ժայռերը և բնութեան ուրիշ տարրերը։ Անոնց համար նուիրական էր՝ Արմաւիրի մօտ՝ «Սօսեաց սրբազան անտառը» որ տնկուած էր Արգիստիս Ա.ի կողմէ։ Քուրմերը անոր տերևներու փսփսուքներէն կամ սաստիկ խշտոցներէն գուշակութիւններ կ՚ընէին։ Անոր կը նուիրէին նոյն իսկ արքայորդիներ՝ որոնք ըստ Խորենացիի «Սօսանուէր» կը կոչուէին։

Ուրարտացիները՝ ազդուելով նաև իրենց դրացի Ասորեստանեաց զօրաւոր ազգէն՝ փոխ առին կռապաշտութեան զանազան ձևեր։ Անոնց հաւատքին համաձայն բազմաթիւ աստուածներ դինակցութիւն մը կը կազմէին — անշուշտ Ուրարտեան և Ասորեկան գինակցութիւններէն դատելով — որուն կը նախագահէր գերագոյն երրորդութիւն մը. Խալդի՝ անձնաւորելով լուսինը, Արդինի՝ արևը, և Տէյիշրա՝ մթնոլորտը և ջուրը։ Ամէն գաւառ իրեն յատուկ պաշտպան աստ-

ուածը ունէր։ Ուրարտուի գլխաւոր աստուածն էր Խալդի՝ որ «աշխարհի տէր» կը կոչէին, Մաննայի մէջ տիրող Աստուածն էր «Բագմաշտու», իսկ Մուսասիրի մէջ կը պաշտուէին երկուքն ալ։ Արձանագրութեանց

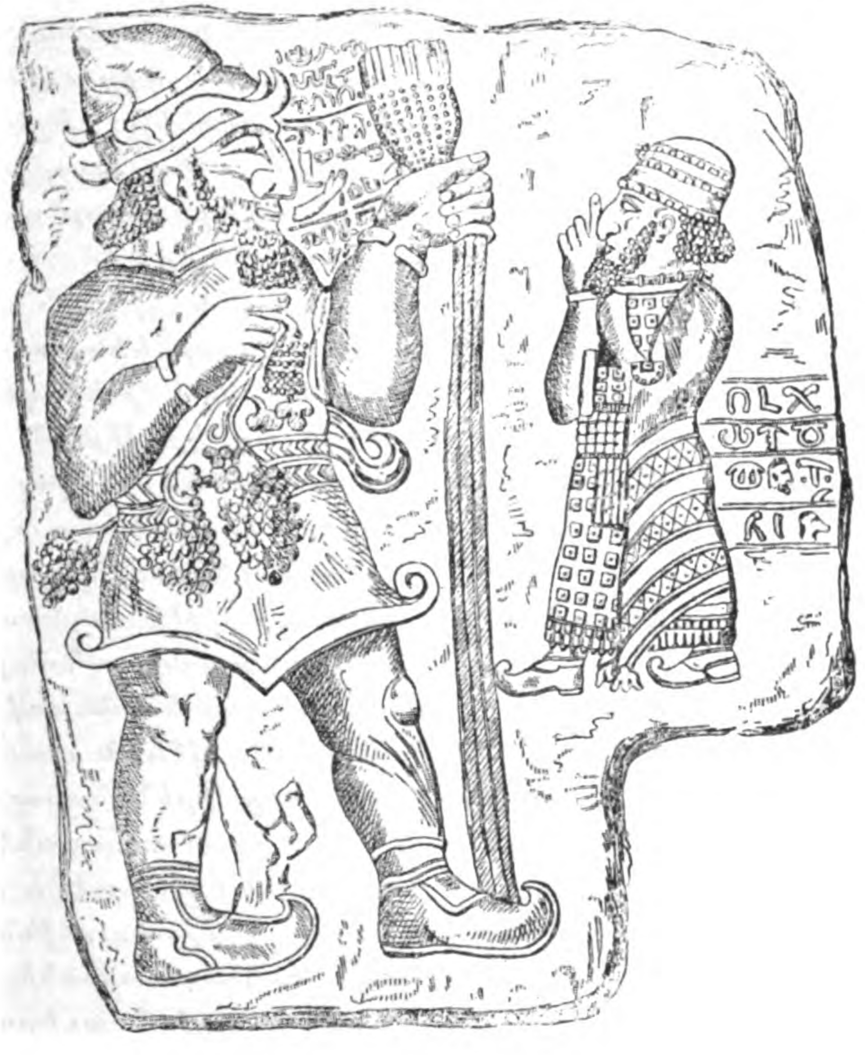

ԽԱԼԴԻ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՔԱՆԴԱԿԸ

մէջ Խալդի ներկայացուած է կոշտ գեղջուկի մը նկարով, մէկ ձեռքի մէջ խաղողի ողկոյզներ բռնած, իսկ միւսի մէջ՝ ցորենի հասկեր։

Անոնք կը պաշտէին նաև Մարդուկ աստուած մը՝ որ Լուսնթագի պաշտպանն էր, և Տիամատ հրէշ աստուածուհիին հետ կռուելով զայն կայծակնահար ըրած և անոր մարմնոյն մէկ կէսէն երկինքը, իսկ միւս կէսէն երկիրը ստեղծած էր։ Մարդուկին հետ կը պաշտէին նաև անոր չորս որբանեակները ներկայացնող չորս շուները՝ որ դիակներու կենդանացուցիչ ըլլալ կը հաւատային։ Անոնք կը համապատասխանէին մեր Առլէզներուն կամ Յարալէզներուն։ Ունէին նաև՝ հաւանօրէն Ասորեստանէ փոխ առնուած՝ դիցուհիներ, կիսաստուածներ, և բարի ու չար ոգիներ։ Իշտարը սիրոյ և պատերազմի դիցուհին էր։ Թագաւորները՝ իբրև բարձրագոյն քրմապետներ՝ հանդիսաւոր տօներու ատեն կ'առաջնորդէին պաշտամունքը։

Ուրարտացիներու տաճարները՝ ամէն կրօնքի տաճարներու նման հսկայ և բարձր շէնքեր էին, տիրող ուրիշ բոլոր շէնքերու վրայ։ Մեր ներկայ եկեղեցիները շարունակութիւնը եղած ըլլալ կը թուին նոյն տաճարներու ճարտարապետութեան ձևին ու կարգաւորութեանը։ Սիւնազարդ գաւիթ մը իբրև մուտք կը ծառայէր տաճարին որ նոյնպէս սիւներով զարդարուած կ'ըլլար և բաժնուած նախագաւիթի, ատեանի, և բեմի՝ որուն վրայ կը գտնուէր խորանը։ Գաւիթը զարդարուած էր պղնձէ և քարէ ատեաններով ու կուռքերով։ Անոնք ունէին նաև բնութեան տաճարները, լեռներն ու անտառները՝ ուր իրենց պաշտամունքները կը կատարէին և զոհ կը մատուցանէին։ Մնայուն վհուկներ և քրմապետներ կը գտնուէին տաճարներու մէջ՝ որոնց պաշտօնն էր գուշակութիւններ ընել կամ պատգամներ ստանալ իրենց աստուածներէն։

Պատկերաքանդակ մը Խալդեան տաճարի մը աւերումը եւ աւարառութիւնը կը ներկայացնէ, կ'երևի հովիւ մը՝ որ զոհի համար բերած է գառներ և գառնուկներ, երկու խոշոր կարասիներ՝ պղնձէ կճղակաւոր ոտքերու վրայ՝ կը ծառայեն գինիի նուիրմանց։ Հովիւին դիմաց՝ տաճարի գաւթի դրան քով քուրմը կընդունի զոհը։ Ուրիշի մը մէջ կը խորտակեն Խալդիի արձանը և կը կողոպտեն մեհեանին զարդերը, պղնձէ լուացարանները, եռոտանի խնկանոցը և նուիրական հացը։

Հանդիսաւոր օրերու մէջ Ուրարտուի թագաւորը իր փառաւոր զգեստներով երեւան կուգար, շրջապատուած ծիրանազգեստ նախարարներէ և պալատականներէ։ Թագաւորի զարդեղէններու մէջ կ'երեւնային նուաճուած երկիրներէ ստացուած թանկագին իրեղէններ։ Ան կը կրէր երկար շապիկ մը՝ կարճ թեւերով և ասեղնագործ պատկերներով։ Մէջքը կը կապէր ծոպազարդ գօտի մը՝ թիկնոցը ճարմանդով կը կապուէր թիկունքին վրայ։ Մազերն ու մօրուքը խնամով սանտրուած, օծուած և հիւսուած ըլլալով՝ հովահարի պէս կ'իջնէին ուսերուն և կուրծքին վրայ։ Գլխուն վրայ ունէր բարձր և սպիտակ խոյր մը՝ կապոյտ շերտերով. ոսկեթել աստղիկներով զարդարուած լայն ժապաւէն մը՝ խոյրը ճակտին վրայ կը հաստատէր։ Աջ ձեռքին մէջ կը կրէր հովուական արքայական գաւազան մը, իսկ ձախ ձեռքը կը դնէր սուրի փղոսկրեայ երախակալին վրայ։ Սուրին պատեանը ոսկեհուռ փայտով էր, ծայրը ունենալով ետեւի թաթերու վրայ կանգնած երկու ոսկի առիւծներ։ Թագաւորներուն գլխաւոր զբօսանքն էր որսորդութիւնը՝ որ միեւնոյն ատեն զինավարժութիւն էր։

Ուրարտացիները բարձրահասակ, հուժկու, ժրաջան և յանդուգն ժողովուրդ մըն էին։ Անոնց զինուորները ընդունակ էին մեծ չարքաշութեան. իւրաքանչիւր զինուոր դատարկ տիկ մը ունէր, և երբ գետ մը անցնիլ հարկ ըլլար՝ փչելով կուռեցնէր զայն և մէջքէն կապելով՝ զէնքերը ձեռքին մէջ՝ կը նետուէր գետը։ Բանակը կը բաղկանար հետեւակներէ, ձիաւորներէ և պատերազմական կառքերէ, յաճախ ձիերն անգամ իրենց յատուկ զրահ մը ունէին։ Զօրավարները կը կրէին սաղաւարտ, իսկ հասարակ զինուորները տեսակ մը գտակ։ Անոնց պատերազմական երաժըշտութիւնը գեղեցիկ էր և ոգեւորիչ։ Ինչպէս յարատեւ պատերազմներու մէջ մղուած բոլոր ժողովուրդները՝ նոյնպէս Ուրարտացիները չափազանց անգութ էին և պարտուածներու վրայ ամէն անգթութիւն իգործ կը դնէին։ Ամէն զինուոր պարտաւոր էր իր կտրած գըլուխները բերել և կառափնակոյտին վրայ դնել, մասնաւոր գրագէտներ անոնց հաշիւը կը պահէին։ Թագաւորները յաճախ ներկայ կ'ըլլային այս բարբարոս զուարճահանդէսին։

Ասորական քաղաքակրթութիւնը շատ բան փոխ տըրուած էր Ուրարտացիներու՝ քաղաքական, գրական և արուեստական տեսակէտով։ Ուրարտուի թագաւորը երկրին բացարձակ Միապետն էր և բարձրագոյն հրամանատարը բանակին։ Ամէն նահանգի թագաւորը կամ իշխանը պարտաւոր էր դրամ և զինուոր հայթայթել «Արքայից արքային» և անոր հրամանատարութեան տակ զօրավարի պաշտօն վարել։ Գահակալութեան հանդէսները ամենաշքեղ արարողութեամբ և թափորներով կը կատարուէին։ Թագաւորը իր ծերութեան ատեն գահաժառանգը իրեն գահակից կ'ընէր և արձանագրութիւնները երկուքին անունով կը դրոշմուէին։

Ուրարտեան քաղաքները հաստատուած էին ռազմագիտականօրէն ամուր տեղեր և աշտարակաւոր պարիսպներով շրջապատուած, անոնց դռները պզտիկ էին և զուրկ ոևէ գեղարուեստական դրուագներէ։ Հասարակ տուները շատ խեղճ էին, և աւելի յաճախ գետնափոր նկուղներ։ Սենեակները զանազան մասերու կը բաժնուէին, մէկ մասը մառան, մէկ մասը ննջարան, ևայլն։ Կիներ իրենց ժամանակը կ'անցնէին տնական աշխատանքով ցած տանիքի, կամ տան առջևի ճեմելիքի վրայ։ Ժողովուրդի մեծամասնութիւնը կը քնանար փսիաթի վրայ, հարուստներու տան մէջ միայն մահճակալներ կը գտնուէին։ Բակին մէջ կը գտնուէր փուռը՝ հաց պատրաստելու համար։

Հագուստները շատ կը նմանէին ասորականին։ Երկար սփածանելի մը կամ պարեգօտ մը ծոպերով զարդարուած՝ կը շրջապատէր մարդոց իրանը և կը հասնէր մինչև ոտքերը։ Մէջքի վրայ կը կրէին գօտի մը։ Փռիւգական գտակ կը դնէին, և մազերնին ու մօրուքնին կը հիւսէին։ Կիները բաւական ազատութիւն *կը վայելէին, բայց ամուսնութիւնը պարզապէս առևտուր մըն էր. կիները մունետիկով կը ծախուէին իրենց գեղեցկութեան համաձայն գինով մը, մինչդեռ տգեղներու համար՝ վրայ դրամ ալ կուտային առնող մը գտնելու ջանքով։ Ետքէն դադրած է այդ հրապարակային աճուրդը, և կառավարական պաշտօնեայի մը ներկայութեամբ ծնողքներու սակարկութեան վերածուած։ Մեր հարսնիքներու մէջ՝ զբօսանքի համար՝ հարսը աճուրդի հանելու սովորութիւնը թերևս մէկ արձագանգն է մեր Ուրարտեան նախահայրերու սովորութեան։ Բարձր դասակարգի կիները աւելի սեղմ կեանք մը ունէին, անոնք առանձին դուրս չէին կրնար ելնել։*

Երբ Ուրարտացի մը մեռնէր տան կիները աղի արցունք պէտք էին թափել, մազերնին փետտել, երեսնին ճանկռտել իրենց սիրականին հանդէպ յարգանք մատուցանելու և ուրիշներու կարեկցութիւնը արթընցնելու համար։ Դեռ մինչև հիմա խեղճ հայ կիները կ'այպանուին եթէ բարձր ձայնով ողբ ու կոծ չընեն։ Մեռելի մարմինը կ'օծէին անուշահոտ իւղերով և լաւագոյն զգեստներով կը հագուեցնէին։ Թաղման հանդէսը թափորով կը կատարէին՝ առջևէն և ետևէն վարձուած լալկան կիներու խումբերով՝ որ ննջեցեալի բարեմասնութիւնները բարձրաձայն յիշելով կ'ողբային։ Որպէսզի չար ոգիները չմտնէին մեռելի մարմնոյն մէջ՝ աղօթքով բարի ոգիներու պաշտպանութիւնը կը խնդրէին։ Կը հաւատային որ աստուածները իրենց ձեռքերը մեռելին վրայ տարածելով կ'օրհնէին զայն և կը պաշտպանէին։

Ուրարտացիներու գերեզմանները, Ասորւոց ձևով, աղիւսէ շինուած ընդարձակ կամարեայ նկուղներ էին, որոնց մէջ ծալլապատիկ կը նստեցնէին մէկ կամ աւելի մեռել՝ հանդերձեալի մէջ անոր պէտք ունենալիք առարկաներով, ինչպէս կերակուր, գեղեցիկ հագուստներ, և ինքնապաշտպանութեան զէնք։ Անոնք կը հաւատային «Խաւարի Թագաւորութեան», ուրկէ ոչ ոք *չէր վերադառնար և որուն բնակիչները երբէք լոյս չէին տեսներ, ուր հացի տեղ միայն փոշի կար, և կերակուրի տեղ միայն տիղմ, և ուր փոխանակ զգեստի փետուրներով կը ծածկուէին։*

Այս խաւարի թագաւորութիւնը շրջապատուած էր եօթը պարիսպներով և փակուած եօթը մեծ դռներով։ Աստուածուհիի մը հրամանով միայն ննջեցեալներու ստուերները կը մտնէին այնտեղ. իւրաքանչիւր դրան մօտ կը վերցնէին անոնց զգեստներուն մէկ մասը, որպէսզի մերկ ներկայանան աստուածուհիի դատաստանին առջև։ Անոր անհաճոյ եղողները չարչարանքներու կ'ենթարկուէին, քաղցէ և ծարաւէ կը տառապէին առանց մեռնելու։ Իսկ չարչարանքէ զերծ մնացողները կը տուայտէին լոյսի համար որ չէին կրնար գտնել։ Ետքէն այս վայրագ ըմբռնումը բարեփոխուած է եւ հայրենիքի պաշտպաններուն, քաջերու ու պատերազմի մէջ մեռնողներու համար յատկացուած է պտղատու և լուսառատ կայան մը որ գետով մը աշխարհէն բաժնուած էր և որուն ջուրերը դժոխք կը թափէին։ Հոն կը բուսնէր կեանքի ծառը և կը հոսէր կեանքի աղբիւրը։ Այս «Լոյսի թագաւորութեան» մէջ ընտրեալները՝ աստուածներու հետ՝ երանաւէտ կեանք մը կը վայելէին։ «Լոյսի թագաւորութիւնը» սկիզբէն միայն քաջ թագաւորներու եւ ազնուականներու յատկացուած էր, բայց կրօնքի յառաջդիմական զարգացումով հասարակ մահկանացուներու ալ բաժին հանուած է։ Ետքէն աստուածներու մէջ գութ տեսնել սկսած էին անոնք, և կազմած էին այն հաւատքը թէ բոլոր բարեպաշտները կրնային արժանանալ Լոյսի կեանքին, և թէ զղջումը կը սրբէր մարդոց մեղքերը։

⁂

Գիր և գրականութիւն մտած է Ուրարտուի մէջ Քրիստոսէ առաջ իններորդ դարու վերջերը։ Առաջին անգամ գործածեցին Ասորերէն բեւեռագրերն ու լեզուն. իսկ ետքէն նոյն բեւեռագրերը յարմարցուցին *իրենց լեզուին։ Ասորա-Բաբելական ինքնակալներու պէս Ուրարտուի թագաւորներն ալ սկսան իրենց յաղթութիւնները յաւերժացնել բարձր ժայռերու վրայ քանդակել տալով կամ արձանագրութեան կոթողներ բարձրացնելով։ Վանայ շրջակաները, Երասխի եւ Կուրի հովիտները լեցուն են այդ տեսակ արձանագրութիւններով։*

Ուրարտուի ազգային լեզուի մասին աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ չ'ունինք մեր տրամադրութեան տակ, բայց այնչափ գիտենք որ այդ լեզուն մերինէն բոլորովին տարբեր բնութիւն մը ունէր եւ տարբեր ճիւղի մը կը վերաբերէր։ Աւելի քան հաւանական է որ մեր լեզուի մէջ Ուրարտացիներէն փոխ առնուած շատ մը բառեր մուտ գտած են. բառեր՝ ուր ապագայ ստուգաբանութեան թանկագին նիւթեր պիտի հայթայթեն։ Ասորական բեւեռագրերու որդեգրումը Ուրարտացիներու կողմէ դիւրութիւն ընծայեցին թողուած արձանագրութիւններէն շատերը կարդալու եւ վերծանելու։ Անոնց տուած տեղեկութիւնները շատ դուզնաքեայ են և հատուկոտոր. բայց վերջապէս ահագին լոյս կը սփռեն։ Արմէն բառին պարզ յիշատակութիւնը ցոյց կուտայ որ Ուրարտու դեռ Արմէնիա կամ Հայաստան չէր եղած։ Եւ եթէ Հայերը իրենց հայրենիքը հիմնելու ատեն իրենց յատուկ գիր ունենային կամ ուրիշ քաղաքակիրթ ազգի մը գիրերը գիտնային, անշուշտ իրենց նոր դարագլուխ բացող յաղթութիւնը կոթողով մը կ'անմահացնէին։

Երկրագործութիւնը ամէն ճիւղերով, ինչպէս նաեւ ճարտարարուեստներ և գեղարուեստներ շատ զարգացած էին Ուրարտուի մէջ։ Անոնք առաջնակարգ հողագործ եւ կենդանաբոյծ ժողովուրդ մըն էին։ Կ'արտադրէին թուզ, ձիթենի, արմաւ, ցորեն, ևայլն. իսկ կենդանիներէն՝ ընտիր ձիեր և էշեր։ Այս պատճառաւ Ասորեստանցիները յաղթութենէ մը ետք էշի և ձիու տուրք կը դնէին Ուրարտուի վրայ։ Երկիրը զարդարած էին արուեստական անտառներով, որոնք ոչ միայն իբր զարդ եւ թագաւորներու ամառանոցներ կը ծառայէին, այլ նաև շինութեանց համար արտածելու փայտ կը հայթայթէին։ Ուրարտուն արտածեր է նաև քար ու մարմար, որով քարակոփութեան եւ արձանագրութեան արուեստն ալ զարգացաւ հոն։

Ուրարտացիք հանքերէ մետաղներ հանելու կերպը սորված էին, և գիտէին անոնցմով զէնքեր, զարդեր, արձաններ և գեղարուեստական անօթներ պատրաստել։ Անոնք ծնունդ տուած են ասրագործութեան և նկարակերտ ոստայնանկութեան։ Ուրարտական կերպասներ հին շուկաներու մէջ շատ կը փնտռուէին։ Անոնց մէջ զարգացած էին գիտութիւնները, ինչպէս երկրաչափութիւն և ճարտարապետութիւն՝ որոնցմով գլուխ հանած են հրաշակերտ ջրմուղները եւ լեռներու մէջ բացուած փապուղիներ (tunel)։ Կատարելագործած էին հեռու տեղերէ ջուր բերելու արհեստը՝ ոռոգելու համար. ինչպէս ցոյց կուտան Վանայ, Արտամէտի, Արծուաբերդի, Մանազկերտի եւ Խոտոր Ջուրի ջրմուղները։ Աստղաբաշխութեան մէջ Ուրարտացիք Ասորեստանցիներու աշակերտները եղան. անոնց համար ամէն անհատ և ամէն ազգ աստղ մը ունէր, որ անոր բաղդը կանխապէս ծրագրած կ'ըլլար։ Ամէն անսովոր օդերևոյթ գալիք դէպքի մը ազդարար նշանն էր, անոնց համար ահաւոր նշանակութիւն մը ունէր երբ արևը կամ լուսինը արիւնոտ գոլորշիներով շրջապատուած ըլլար։ Ասուպներու, որոտումներու, որոշ օրերու անձրևներու մէջ ապագայ դէպքերու, առատութեան կամ երաշտութեան, ազգային բարգաւաճումի կամ անկման գուշակութիւններ տեսնել կը կարծէին։ Արևու խաւարման մը միջոցին էր որ այս նախահայ ցեղը մեծ յաղթութիւն տարաւ սարսափահար Ասորեստանցիներու վրայ։ Ուրարտայի կախարդները բժշկութիւն կ'ընէին հմայութեամբ, յուռութներով, օրհնուած ջուրով կամ թելերով։

ԳԼՈՒԽ Դ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԵՐՈՒԱՆԴԵԱՆ ԱՐՔԱՅԱՏՈՒՆԸ

Պատմութեան մէջ ծանօթ Հայոց առաջին թագաւորը. — Երուանդ Մարաց գերիշխանութեան տակ. — Երուանդի անկախութեան ձգտումը. — Տիգրանի և Կիւրոսի բարեկամութիւնը. անոնց գործակցութիւնը մեծ պատերազմներու մէջ. — Յոյն պատմիչներու տուած տեղեկութիւնը, Հայաստանի մէկ մասը Պարսից ձեռքը. — Բիհսութինի արձանագրութիւնները և Հայոց մասին գրուածները. — Արախ անուն Հայու մը Բաբելոնի թագաւոր ըլլալու փորձը. — Հայաստանի ուրիշ կառավարիչներ. — Մեծն Աղեքսանդրի յաղթութիւնը։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ դժբախտաբար Հայ ցեղի գաղթականութեան և տիրապետութեան մասին ոևէ մանրամասնութիւն չի տար։ Առաջին թագաւորը՝ որու մասին արձանագրուած տեղեկութիւններ հասած են մեզ՝ Երուանդ Ա.ն է (580—535)։ Իր օրով Հայաստանը կը գտնուէր Մարաց գերիշխանութեանը տակ և կը կառավարուէր ազգային թագաւորներով՝ որ Մարաստանի համար [illegible] էին. անոնք թագաւորի իրաւունքներ կը վայելէին իրենց շրջանակներու մէջ, իրաւունք ունէին իրենց անունով արծաթեայ և պղնձեայ դրամ հատանելու և մահուան պատիժ տալու: Իրենց բանակին վերին հրամանատարներն էին անոնք և կրնային մօտաւոր պատերազմներ մղել անկախօրէն: Անոնք ունէին չքեղ պալատներ, արծաթէ բաժակով խմելու իրաւունք, ինչպէս նաև թագաւորներու յատուկ առանձին մատակարար և տակառապետ:

Երուանդի պատմութիւնը՝ մեր աւանդութեան համաձայն՝ արդէն տուած ենք, բայց աւելի ստոյգ աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւնները տարբեր են: Կը թուի որ Երուանդ Հայկական տիրապետութեան շրջանին Մարաց առաջին սատրապը եղած է, և թագաւորած է Կիաքսար Ա.ի գերիշխանութեան ներքև: Երուանդ՝ Կիաքսար Ա.ի յաջորդ Աժդահակի օրով եղած յուզումներէ օգտուելով՝ փորձած է անկախութիւն ձեռք ձգել: Բայց Աժդահակի ուժէն յաղթուելով յանձն առած է հպատակիլ, յիսուն տաղանդ հարկ վճարել (մօտ $50000), իր զօրքով օգնել անոր, և ամրոց չինելէ հրաժարիլ: Երուանդ Աժդահակի յաջորդ Կիաքսար Բ.ի օրով կրկին փորձեր է իր անկախութիւնը ձեռք բերել, բայց չէ յաջողած իր որդի Տիգրանի և Կիւրոսի միջև եղած բարեկամութեան պատճառով: Կիւրոս Պարսկաստանէն հրաւիրուած էր իր քեռիին կողմէ և անոր դաշնակից հռչակուած՝ երկիրը վտանգէ ազատելու համար:

Կիւրոս Մարական բանակի գլուխ անցած՝ Հայոց գահաժառանգ Տիգրանի 20000 հետևակներով և Եմբրոս Հայոց սպարապետի 4000 ձիաւորներով՝ քալեց Լիւտիոյ Կրեսոս թագաւորին վրայ և տասնըչորս օրէն գըրաւեց Սարդիկէ մայրաքաղաքը՝ կործանելով Լիւտացւոց պետութիւնը (546): Տիգրանի օգնութեամբը ան քալեց նաև Բաբելոնի վրայ և աշխարհի ամենահոյակապ մայրաքաղաքը իր տիրապետութեան տակ առաւ, վերջացնելով Բաբելոնեան 2000 տարուան պետութիւնը: Երեմիա մարգարէն դարեր առաջ հրաւէր կարդացած էր Հայոց այդ արշաւանքին մասնակցելու.

“ Առէ՛ք նշան ի վերայ երկրիդ (Բաբելացւոց), փող հարէք ընդ ազգս ամենայն, հրաւիրեցէք իվերայ դորա զունդս. պատուէր տուէք յինէն Այրարատեան թագաւորութեանցն եւ Ասքանազեան զնդին, ելէ՛ք ի վերայ . . . ”

Կիւաքսար Բ. անորդի մեռաւ և իրեն յաջորդեց Կիւրոս՝ որ Պարսկաստանի հետ միացուց Մարաց կայսրութիւնը, ծովածաւալ պետութիւն մը կազմելով։

ՏԻԳՐԱՆ Ա. (535—525) *յաջորդեց իր հօրը Երուանդին. Կիւրոսի յաղթական պատերազմներու մասնակցելէ ետք խաղաղութիւն վայելելով՝ իր երկրի ներքին բարեկարգութիւններու նուիրուեցաւ։ Տիգրանի յաջորդներուն վրայ պատմութիւնը բան մը չյիշեր մինչև Վահէ՝ Հայկազեան վերջին թագաւորը։*

Յոյն պատմիչներու նայելով Հայ թագաւորները միայն Հայաստանի Հիւսիս արևելեան մասին վրայ կ՚իշխէին, Կուր և Երասխ գետերու հովիտին մէջ, իսկ հարաւային արևմտեան մասը հպատակ էր Պարսից և նոյն տէրութեան քսան նահանգներէն տասնըմէկերորդը կը կազմէր։ Վանի քարաժայռին վրայ Քսերքսեսի երեքլեզուեան արձանագրութիւնը ցոյց կուտայ թէ Հայաստան դրամական տուրքէ զատ՝ Պարսից թագաւորներու կ՚ուտար 20000 *ձի, որոնք թէև մարմնով փոքր՝ բայց չափազանց կրակոտ էին։ Յոյն պատմիչներու ըսածը կը հաստատուի Բիհուսթին ժայռի սեպաձև արձանագրութիւններով։ Երբ Վշտասպեան Դարեհ Ա. Կիւրոսի գահը բարձրացաւ* (521—484) *զանազան կողմեր անկախութեան մեծ շարժում մը կար։ Անոնց մէջ Հայերը ամենէն վտանգաւոր թշնամի մը ըլլալ ցոյց տուին, և Պարսկական հզօր բանակներու դէմ յամառ պատերազմներ մղեցին։ Այդ ընդդիմութիւնը այնքան զօրաւոր եղած է որ Դարեհ հպարտութեամբ արձանագրած է իր յաղթութիւնը Քրմանշահէն մէկ մղոն հեռու Բիհուսթին ժայռի վրայ, որ* 456 *մէդր բարձրութիւն ունի։ Արձանագրութեան մէջ Հայոց մասին եղած ակնարկութիւնը հետեւեալն է.*

“ . . . Յետոյ Հայաստան ղրկեցի Դադարսէս Հայը՝ որ իմ ծառաս է, եւ ըսի իրեն.

“ ‘ Գնա եւ խորտակէ այն ապստամբ բանակը որ չի հընազանդիր ինծ’:

“ Դադարսէս գնաց Հայաստանը նուաճելու:

“ Սակայն ապստամբները բաւական յառաջացած էին դէպի Դադարսէս, պատերազմի հրաւէր կարդալու համար անոր: Դադարսէս յանձն առաւ պատերազմիլ:

“ Հայաստանի մէջ Զուզա անուն տեղ մը կայ, հոն խմբըուեցաւ ճակատը: Որմիզդ ինծ օգնեց:

“ Որմիզդի շնորհիւ իմ բանակը շատ մարդ կոտորեց թըշնամիի բանակէն:

“ Ապստամբները կրկին անգամ յարձակեցան Դադարսէսի վրայ: Հայաստանի մէջ Տիգրան անունով բերդ մը կայ, հոն տեղի ունեցաւ ճակատամարտը: Որմիզդ ինծ օգնեց: Որմիզդի շնորհիւ՝ իմ բանակը չարաչար յաղթեց ապստամբներու բանակին:

“ Թշնամին 540 մեռեալ թողուց պատերազմի դաշտին վրայ, իսկ 520 հոգի գերի բռնեց Դադարսէս:

“ Երրորդ անգամ ապստամբներն ոտքի ելան՝ Դադարսէսի վրայ յարձակելու եւ անոր դէմ պատերազմելու համար: Հայաստանի մէջ Ուհիյամա անունով ամրոց մը կայ, հոն տեղի ունեցաւ պատերազմը: Որմիզդ ինծ օգնեց: Որմիզդի շնորհիւ՝ իմ բանակը դարձեալ շատ մարդ սպաննեց թշնամեաց բանակէն: Յետոյ Դադարսէս սպասեց Հայաստան մինչեւ իմ Մարաստան գալը:”

Այս երեք պատերազմները՝ հակառակ Դարեհի մեծախօսութիւններուն՝ չկրցաւ զսպել Հայոց անկախութեան ձգտումը։ Ընդհակառակն Հայերը, ինչպէս կերևի արձանագրութիւններէն, յաղթական ելան և Պարսիկները քշեցին մինչև Ասորեստան։ Այս պարտութեան լուրը առնելուն պէս՝ Դարեհ պաշտօնանկ ըրաւ Դադարսէսը և անոր տեղ նոր զօրավար մը և *նոր բանակ մը ղրկեց Հայոց վրայ։ Այդ առթիւ արձանագրութիւնը կ'ըսէ. —*

“ Հայաստան ղրկեցի Վարմիսես (կամ Որմիսես) անունով Պարսիկ մը, իմ ծառաս, եւ այսպէս պատուիրեցի. ‘Գնա՛, ոչնչացուր այն ապստամբ բանակը որ ինձ չի հնազանդիր։ Վարմիսես գնաց Հայաստանին տիրելու։ Ապստամբները Վարմիսեսի առջեւ եկան պատերազմելու համար։ Ասորեստանի մէջ տեղ մը կայ, Իզիտու անունով՝ այնտեղ պատերազմեցան։ Որմիզդ ինձ օգնեց։ Որմիզդի շնորհիւ՝ իմ բանակը շատ մարդ սպաննեց ապստամբներու բանակէն։

“ Երկրորդ անգամ թշնամիները Վարմիսեսի վրայ քալեցին՝ անոր դէմ պատերազմելու համար։ Հայաստանի մէջ երկիր մը կայ Անտիյարա անունով այն տեղ կռուեցան։ Որմիզդ ինձ օգնեց։ Որմիզդի շնորհիւ իմ բանակը շատ մարդ ջարդեց թշնամի բանակէն. Թուրավահարա ամսոյն վերջն էր (Մայիս ամիս 519 Ք. Ա.) երբ պատերազմը ծագեցաւ։ Յետոյ Վարմիսես սպասեց Հայաստան մինչեւ իմ Մարաստան հասնիլը։

Այս պատերազմին մէջ Հայոց կորուստն եղած է 2045 մեռեալ և 559 հոգի ալ գերի բռնուած։ Դարեհ լռութեամբ կ'անցնի անոնց հետևանքներու մասին, ենթադրել տալով որ Հայերը պարտուելով հպատակութիւն յայտնած են։ Մինչդեռ միւս ապստամբ ազգերու նուաճուիլը յայտնապէս կը յիշէ, ապստամբներ որոնց պարագլուխները մեծ տանջանքներով սպաննել տրուած է։[1]

Երբ Դարեհ Ա. ապստամբ Բաբելոնը նուաճելէ ետք

---

[1] Նոյն Բեհիստունի ժայռին վրայ Դարեհ փորագրել տուած է հսկայական պատկերներ՝ բևեռագիր արձանագրութիւններով շրջապատուած։ Անոնց մէջ Դարեհ կը ներկայանայ խաղաղ դրութեան մէջ, որուն առջև շարուած են յաղթուած թագաւորները շղթայակապ։ Ան ոտնակոխ կ'ընէ թշնամիներէն մէկը։ Այս գերի թագաւորները՝ օգուտ քաղելով Շմերգ մոգի պատճառով ծագած խռովութիւններէ՝ ապստամբած էին։ Արձանագրութիւնը կը պատմէ Դարեհի թագաւոր նստիլը, և կը թուէ տէրութեան նահանգները, անոր մէջ Հայերը Արմինա կը կոչուէին և Հայաստանը՝ Արմէնիա։ Այդ արձանագրութիւնները այնքան բազմաթիւ են որ միայն ընդօրինակելու համար երկու ամիս պէտք է, կ'ըսէ Փորթըր Անգլիացին։

Մարաց ըմբոստացումը զսպելու կ'երթար, Արախ անունով Հայ իշխան մը, Հալդիտայի որդի, Բաբելոնի թագաւոր Նաբուգոդոնոսոր ձևանալով Բաբելոնը կրկին ապստամբութեան գրգռեց։ Դարեհ Վէնտամիրա Մաթ զօրավարը ղրկեց բախտախնդիր թագաւորը ձեռք ձըգելու։ Արախ իր գործակիցներով ձերբակալուեցաւ և Դարեհին առջև խաչուեցաւ Բաբելոնի մէջ (513)։

Դարեհի յաջորդները՝ մինչև համանուն Դարեհ Կոդոմոնաս՝ շարունակեցին տիրել Հայաստանի հարաւ արևմտեան մասին վրայ, զայն կառավարելով Հայ և Պարսիկ կուսակալներու ձեռքով։ Քսէրքսէսի Յունաց դէմ մղած պատերազմին (483)՝ *Հայկական գունդ մը, Դարեհի փեսայ Արտոքմէս զօրապետին հրամանատարութեան տակ, գնաց կռուելու իր վաղեմի եղբայրներուն դէմ, մոռցած արեան կապերը։ Հայ զինուորները Փռիւգացւոց նման զինուած էին, և կը կրէին կաշիէ հիւսուած գտակ, նեղ վահան, կարճ նիզակ, դաշոյն մը, և երկար մուճակներ։ Արտաշէս Բ.ի թագաւորութեան ժամանակ* (404—358) *արևմտեան Հայաստանի կառավարիչ էր Տրիբազ, Պարսիկ երևելի իշխան մը, որուն պալատը՝ Եփրատի ափին վրայ՝ թագաւորական պալատէ չէր զանազանուէր։ Այս սատրապները զօրք կը հաւաքէին Հայաստանի լեռնոտ մասերէն՝ Խաղդեաց, Տայոց, Կորդուաց աշխարհներէն, և Արարատեան նահանգի Բասեան գաւառէն։ Այս կողմերու Հայերը թէև Պարսիկներէն ապստամբ էին, կ'ըսէ Քսենոբոն, և իրենց կանանց և զաւակներու հետ լեռներու կատարներն ապաւինելով պարսիկները չէին մօտեցներ՝ անոնց վրայ մեծամեծ քարեր գլորելով, բայց իբրև վարձկան զինուորներ՝ կը ծառայէին արքայից արքային, որովհետև իրենց յատուկ երկաթէ զէնքեր, նետ, աղեղ, սաղաւարտ և վահան կունենային այդ կերպով։*

Հայաստան հանդարտ մնաց մինչև Աքեմենեանց հարստութեան կործանումը, այդ շրջանին մէջ խորապէս մուտ գտան Պարսից կրօնքն ու բարքերը։

Երբ Մեծն Աղեքսանդր, Մակեդոնիոյ թագաւորը, ամբողջ աշխարհին տիրելու բուռն տենչերով աննման արշաւանքները սկսաւ, իր առջև կանգած էր Պարսկական հսկայ պետութիւնը, ուստի ան վճռեց այդ արգելքը վերցնել, ճակատամարտի տեղը 4000 *հետևակներէ և* 700 *ձիաւորներէ բաղկացած հայ բանակով մը Դարեհ Կոտոմանոսի օգնութեան գնաց, բայց Մեծ Մակեդոնացիի հրաշալիօրէն կազմակերպուած ուժին դէմ վիթխարի և անկանոն բազմութիւն մը չէր կրնար ընդդիմանալ, ուստի և ասիական հսկայ զանգուածը խորտակուեցաւ և Աքեմենեանց հիմնած պետութիւնը փշրուեցաւ Աղեքսանդրի հարուածներուն տակ։ Հայաստան Պարսկաստանի հետ ինկաւ Մակեդոնացի աշխարհակալի տիրապետութեան տակ* (330)։

ԳԼՈՒԽ Ե

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՄԵԾՆ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԷ ԵՏՔ

1

ՄԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Պարսից Հայաստանի փոխանցումը Մակեդոնիոյ իշխանութեան. — Մեծն Աղեքսանդրի վարչական սկզբունքը. — Հայաստանի առաջին կառավարիչը, Միհրան Պարսիկ. — Հետագայ Հայ կառավարիչները. — Աղեքսանդրի մահէն ետք Հայաստանի բաժանումը. — Փրատափերնէս եւ Նէոպտողմէոս զօրավարները Հայաստանի թագաւորներ. — Վերջինի կեղեքիչ քաղաքականութիւնը. — Հայոց ապստամբութիւնը Արդուարդ Հայ իշխանի եւ Արիարաթ կապադովկիոյ գահաժառանգի առաջնորդութեամբ. — Նէոպտողմէոսի յաջորդը Որոնդէս կամ Հրանտ Հայ իշխանը. — Մակեդոնական երկիրներու երկրորդ բաժանումը. — Հայաստան Սելեւկեան իշխանութեան տակ. — Արտաւազդի անյաջող ապստամբութիւնը. — Անոր յաջորդները, Հրանտ և արտաւազդ. — Հայաստանի բաժանումը երկու մեծ նահանգներու, Մեծ Հայք եւ Ծոփաց երկիրը Փոքր Հայքով. — Արտաշէս և Զարեհ Հայ իշխանները անոնց կառավարիչ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵԾ Հայաստանի վարչական ձեւի մէջ մեծ փոփոխութիւն չմտցուց, և կառավարեց Հայ կառավարիչներու ձեռքով՝ ազգային զգացումները չվիրաւորելու համար։ Աղեքսանդրի տիրապետութիւնը քաղաքակրթութեան տեսակէտէ մեծ բարիք պիտի ըլլար, եթէ անոր մահը շուտով վրայ չգար։

Դժբախտաբար ազգային պատմութիւնը բան մը չի յիշատակեր այս շրջանի մասին․ իսկ օտար պատմիչ-

ներու նայելով՝ Հայաստանին այն մասը միայն նուաճուեցաւ, որ Պարսկական իշխանութեան տակ էր, այսինքն հարաւային արևմտեան մասը։ Հիւսիսային մասը կը թուի իր անկախութիւնը պահած ըլլալ։ Որովհետև այդ մասին վրայ յիշատակութիւն կ՚ընեն միայն այն ատեն երբ Արտաշիաս Հայ իշխանը Սելևկիացիներէն ապահով մնալու համար, իր աթոռը հաստատեց Վերին Հայաստանի մէջ։

Աղեքսանդր իր կենդանութեան ատեն հարաւային արևմտեան Հայաստանի վրայ կառավարիչ նշանակեց Միհրան անունով Պարսիկ իշխանը (325), որ՝ իբրև Սարդիկէի Սատրապ՝ իր ամրոցը անոր յանձնած էր։ Մեծ աշխարհակալի կանխահաս մահէն ետքը՝ անոր զօրավարները իրենց մէջ բաժնեցին գրաւուած երկիրները և հարաւային հայաստանը բաժին ինկաւ Փըռատափերնէսին, իսկ արևմտեան Հայաստան՝ Նէոպտղէմէոս Հելլէն զօրապետին։ Այս երկու իշխանները կը տիրէին թագաւոր անունով։

Նէոպտղոմէոս՝ գոռոզ եւ անգութ մէկը ըլլալով՝ Հայերը շատ կը նեղէր։ Այդ ատեն Կապադովկիոյ Արիարաթ գահաժառանգը իր գահէն զրկուած ըլլալով Աղեքսանդրի խնամակալ Պերտիկկասի կողմէ՝ որ անոր երկիրը և Պոնտոսը Եւմէնէսի յանձնած էր, պըզտիկ գնդով մը եկած և Հայաստան ապաւինած էր։ Արիարաթ տեսնելով Հայոց տառապանքները՝ ժողովուրդը Նէոպտղոմէոսի դէմ գրգռեց և Արտուարդ Հայկազն իշխանին օգնութեամբ զայն Հայաստանէն դուրս վանեց։ Եւմինէս Պերտիկկասի հրահանգով Հայաստան եկաւ և Պտղոմէոսը նորէն իր տեղը հաստատեց։ Այս վերջինը աւելի խիստ ընթացք բռնեց Հայերու դէմ՝ զայրացնելով նոյն իսկ Եւմինէսը որ Հայոց դատին համակիր էր։ Ուստի Եւմինէս պատերազմի ելաւ իր այդ ապերախտ պաշտպանեալին դէմ․ երկու ոսոխները իրարու դէմ դիմաց եկան կռուի մէջ, ձիերու սանձը թողլով՝ և սաղաւարտները վար ինկած, կը մենամարտէին՝ երբ ձիերը իրենց տակէն փախան։

Կատաղի գիրկընդխառնումով մը իրար վիրաւորեցին, բայց Եումինէս մահացու հարուած տալով սպաննեց Նէոպտողոմէոսը։

Նէոպտողոմէոսի տեղը անցաւ Որոնդէս կամ Հրանտ Հայազգին (322–301), որ գրեթէ ինքնիշխան էր և միայն հարկ կը վճարէր։ Պոնտոսի դէմ մղած պատերազմի մը մէջ ան մեռաւ և իրեն յաջորդեց Արդուարդ Հայ իշխանը (301–288)՝ որ Եումինէսի մահէն ետք ապստամբեցաւ Մակեդոնացիներուն դէմ և զօրք տալով Արխարաթ Կապադովկիացիին զայն իր հայրենի գահը բարձրացուց (301–280)։

Այս միջոցին տեղի ունեցաւ Փռիւգիոյ մէջ Իպսոսի հռչակաւոր ճակատամարտը՝ որուն հետևանքով Մակեդոնական երկիրներու երկրորդ բաժանումը տեղի ունեցաւ։ Հայաստան ուրիշ երկիրներու հետ ինկաւ Սելևկեան իշխանութեան տակ (301), որոնք իրենց աթոռը հաստատեցին Ասորիքի մէջ և միւս երկիրները կառավարեցին իրենց զօրավարներու կամ բնիկ իշխաններու ձեռքով։ Սելևկոս Ա. Նիկատոր (312–281), փորձեց Արդուարդի ապստամբութիւնը ջախջախել, բայց երկուստէք զիջողութիւն միայն տեղի ունեցաւ։ Արդուարդ ճանչցաւ Սելևկոսի գերիշխանութիւնը և յօժարեցաւ հարկ մը տալով փոխարքայ տիտղոսով կառավարել երկիրը։ Արդուարդ մեծ իմաստութեամբ կառավարեց երկիրը՝ միշտ բացարձակ անկախութեան իտէալով։

Արդուարդի յաջորդը, Որոնդէս կամ Հրանտ (288–247), հաշտ քաղաքականութեան հետևեցաւ։ Թէև կաղ՝ Մարաց դէմ կռուի մը մէջ քաջութեամբ մեռաւ։ Անոր յաջորդեց Արտաւազդ՝ հպարտ և կորովի Հայ իշխանը (247–197), որ տիրեց Ատրպատականի և շրջակայ երկիրներուն։ Ան ամէն կողմէ յաջողութիւն գտնելով և օգտուելով Անտիոքոս Գ.ի (228–181) պատերազմներէն՝ Սելևկեան իշխանութեան դէմ ապստամբեցաւ և հարկի վճարումը դադրեցուց· բայց Անտիոքոսի մեծ բանակէն վախնալով՝ անոր ընծաներ ղրկեց և խոստացաւ հարկը վճարել ։

Արտաւազդի մահէն ետք՝ Անտիոքոս Հայերը զսպելու համար Հայաստանը երկու նահանգներու բաժնեց · Մեծ Հայոց վրայ կառավարիչ կարգեց Արտաշիաս կամ Արտաշէս Հայ իշխանը, իսկ Փոքր Հայոց և Ծոփաց վրայ Զադրիատէս կամ Զարեհը, որոնց երկուքն ալ հայրենասէր իշխաններ էին և պատեհ առիթի կ'սպասէին փայփայուած անկախութիւնը ձեռք բերելու ։

2

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹԻՒՆ

Մեծն Անտիոքոսի՝ Սելևկեան թագաւորի՝ պարտութիւնը Հռովմէն. — Հայաստանի երկու կառավարիչ իշխաններու անկախութիւնը. — Արտաշէսի մեծութիւնը, Հայաստանը միացնելու ձգտումը. — Աննիբաղի Հայաստան այցելութիւնը. — Արտաշատ քաղաքի շինութիւնը՝ անոր խորհուրդով. — Հայ-Հռովմէական դաշնակցութեան պատճառով Աննիբաղի հեռացումը. — Գողթան երգիչներու աւանդութիւնը Արտաշէսի և իր յաջորդ Արտաւազդի նկատմամբ. —Արտաւազդի յաջորդները, Տիգրան Բ., Մեծն Տիգրանի հայրը, և Արտաւազդ Բ

Անտիոքոս Մեծն Հռովմէացւոց հետ պատերազմի բռնուած ըլլալով՝ Մագնեսիոյ մօտ չարաչար պարտութիւն կրեց Սկիպիոնէն ։ Ասոր վրայ Արտաշիաս և Զարեհ փութացին Հայաստանը անկախ և իրենք զիրենք թագաւոր յայտարարել, նաև իմաստուն դիւանագիտութեամբ մը դաշնակցելով Հռովմէացւոց հետ ապահովեցին իրենց ազատութիւնը ։ Հռովմի ծերակոյտը սիրալիր ընդունելութիւն մը տուաւ Հայկական նուիրակութեան և Հայաստանի անկախութիւնը հաստատեց թագաւոր ճանչնալով երկու Հայ իշխանները ։

Արտաշիաս Ա (190–161) այդ շրջանի ամենէն նշանաւոր և աշխարհաշէն թագաւորը եղաւ, ճարտար զօրավար մը և հեռատես դիւանագէտ մըն էր ան, զարգացած և Յոյն դպրութեան սիրահար հայրենասէր մը ։ Իբրև տաղանդաւոր և ռազմագէտ ցինուոր, ան իր երկրին սահմանները ընդարձակեց՝ յաղթութիւններ տանելով Վրաց, Մարաց և Ասորւոց վրայ։ Ասիական աշխարհակալներու նման՝ ան նուաճումներ ընելու պարզ փափաքէն չէ որ կը մղուէր, այլ նուաճուած երկիրները ազգային զգացումով կը ջանար կապել Հայաստանի հետ, ուստի և Հայ լեզուն ու քաղաքակրթութիւնը պարտաւորիչ կ՚ընէր կցուած երկիրներու վրայ։ Սնած ըլլալով Հելլէնական դաստիարակութեամբ՝ անոր բարիքները մտցուց Հայաստան. Հելլէն դաստիարակիչներ և գիտուններ անպակաս էին իր արքունիքի մէջ։

Ծոփաց աշխարհի Հայ թագաւորը Զարեհ 163ին մեռած ըլլալով Արտաշէս Ա. փորձեց անոր երկրամասն ալ իր թագին միացնել՝ իր ազգային միութեան իտէալը իրականացնելու համար։ Բայց Զարեհի թագաժառանգը Մեհրուժան՝ Արիարաթ Ե. Կապադովկիոյ թագաւորէն օգնութիւն խնդրելով՝ հօրը գահին յաջորդեց։

Արտաշէսի օրով նշանաւոր Աննիբաղ՝ Կարքեդոնացի զօրավարը, Հռովմէացւոց ոխերիմ թշնամին, Անտիոքոսի պալատէն փախչելով ապաստանարան գտած էր Հայոց թագաւորին մօտ։ Արտաշէս մեծ պատիւներով ընդունած էր զայն և միշտ կը գնահատէր իրեն իմաստուն թելադրութիւնները։ Աննիբաղ օր մը Երասխի ափերուն վրայ շրջած ատեն բնական ամրութեամբ դիրք մը կը նկատէ և ծրագիր մը կը ներկայացնէ գետի յօրինած այդ թերակղզիին վրայ նոր մայրաքաղաք մը հաստատելու։ Արտաշէս սիրով յանձն առաւ զայն և անոր շինութեան վերահսկողութիւնը տուաւ Աննիբաղին։ Քաղաքը աւարտեցաւ, երեք կողմէ գետով պաշարուած, իսկ ցամաքէն՝ պատուարով, և կոչուեցաւ Արտաշատ (185) որ Հայոց մայրաքաղաքը դարձաւ։ Արտաշէս Հռովմէացւոց հետ դաշինքի մէջ մտնելուն՝ Կարքեդոնացի զօրավարը խոհեմութիւն սեպեց անկէ հեռանալով Բիւթանիա երթալ։

Փոքր Ասիոյ քաղաքական ամէն գործերու մէջ Արտաշէս իր ձայնը ունէր։ Ինքն ալ մտաւ այն դաշնակցութեան մէջ, որ 180ին կնքեցին Եւմինէս Պերգամացին, Արիարաթ Կապադովկիացին, և Բրուսիաս Բիւթանիացին։ Սելևկեանները չէին տաներ Արտաշէսի յաջողութիւնները, ուստի և միշտ առիթը կսպասէին զայն խոնարհեցնելու։ Անտիոքոս Դ. Եպիփան, Ասորիքի վերջին հզօր թագաւորը, Եփրատը անցնելով յարձակեցաւ Արտաշէսի վրայ և յաղթութիւն մը տարաւ։ Բայց Արտաշէս ետքէն իր վրէժը լուծեց Մարաց թագաւորին հետ դաշնակցելով։ Արտաշէսի 30 տարուան թագաւորութիւնը Հայաստանի համար քաղաքակրթութեան, դպրութեան, գեղարուեստի, վաճառականութեան և զինուորական և ուրիշ բարեկարգութեան ոսկեդար մը եղաւ։ Հաւանօրէն այս Արտաշէսն էր որուն մեծ կեանքը և բազմակողմանի հանճարը անմահացուցին Գողթան երգիչները։ Թերևս անոր օրով ժողովուրդի երջանկութեան մէկ արձագանգն է. հետևեալը.

Ո՛ տայր ինձ զծուխ ծխանի,
Եւ զառաւօտն Նաւասարդի.
Զվազելն եղանց եւ զվազելն եղջերուաց.

որուն ժողովուրդը կը պատասխանէր.

Մենք փող հարուաք եւ թմփկի հարկանէաք:

Արտաշէսի յաջորդեց իր որդին Արտաւազդ Ա. (160–149) որ չ'ունեցաւ անոր բարձր արժանիքը։ Գողթան երգիչներու նայելով՝ Արտաշէսի գերեզմանին վրայ շատեր անձնասպան ըլլալ ուզած են, եւ այդ բանը վիրաւորած է Արտաւազդի անձնասիրութիւնը՝ գանգատելով թէ՝

"Մինչ դու գնացիր. եւ զերկիրս զամենայն հետդ տարար. ես աւերակաց որպէ՞ս թագաւորեմ:"

Հօր ուրուականը զայն կը դատապարտէ Մասիսի անդունդներուն՝

"Եթէ դու յորս հեծցես յազատն ի վեր իՄասիս, զքեզ կալցեն քաջք տարցեն յազատն ի վեր ի Մասիս. Անդ կացցես եւ զ լոյս մի՛ տեսցես:”

Եւ — ըստ աւանդութեան — անէծքը կը կատարուի․ Արտաւազդ Մասիսի խոռոչի մը մէջ շղթայակապ՝ կըսպասէ ազատուելու և աշխարհի վերջը բերելու ։ Երկու շուներ անոր շղթաները կը կրծեն միշտ, բայց դարբիններու կռանահարութեան ձայնէն անոնք կը զօրանան ։

Արտաւազդի կը վերագրուի Մանազկերտ քաղաքը ։ Իր օրով Պարթևներու միհրդատ Ա․ թագաւորը (174–136) *Հայաստան արշաւելով՝ Արտաւազդը գահէն հըրաժարեցուց և տեղը դրաւ անոր որդին Տիգրան Բ․* (149–123)՝ *որ խաղաղութիւնը պահեց դրացի երկիրներու հետ ։ Բայց իր իշխանութեան վերջերը Պարթեւներու ոտնձգութիւններու դէմ կռուելով յաղթուեցաւ և ստիպուեցաւ իր կրտսեր որդին Տիգրանը պատանդ տալ ։ Իրեն յաջորդեց իր երէց որդին Արտաւազդ Բ․* (123-95)՝ *որ Պարթևաց Միհրդատ Բ․էն* (124–87) *յաղթուելով գահազուրկ եղաւ*[1] ։

Ցանկ Ծոփաց աշխարհի թագաւորաց ,

Սամէս (?) , *Արտամէս* (240) , *Արդիսարէս* (200) , *Քսերքսես* (?) , *Միթրոբարզանէս* (?) , *Մեհրուժան* (165) *Որդանէս* 93 ։

---

[1] *Արտաշէսի եւ Արտաւազդի շուրջ պատմական մեծ շփոթութիւններ տեղի ունեցած են։ Արտաքսիաս կամ Արտաշէս Ա. մեր աւանդական պատմութեան մէջ յիշուած Արտաշէս աշխարհակալն է որ Խորենացիին համաձայն Արշակունեաց հարստութեան կը պատկանէր. այսինք Վաղարշակի թոռն էր եւ Արշակի որդին։ Մինչդեռ Արշակունեաց թագաւորութիւնը սկսած է Քրիստոսէ ետք։ Արտաշէս Ա. զուտ Հայկազն էր։ Նոյնպէս իր որդին Արտաւազդ շըփոթուած է նոյնանուն ուրիշ անձի մը հետ, եւ վերագրուած Արտաշէս երկրորդի մը՝ որ գոյութիւն ունեցած չէ։ Մեր աւանդական պատմութեան մէջ յիշուած Արտաշէս Բ. Տրդատ Ա.ն է։*

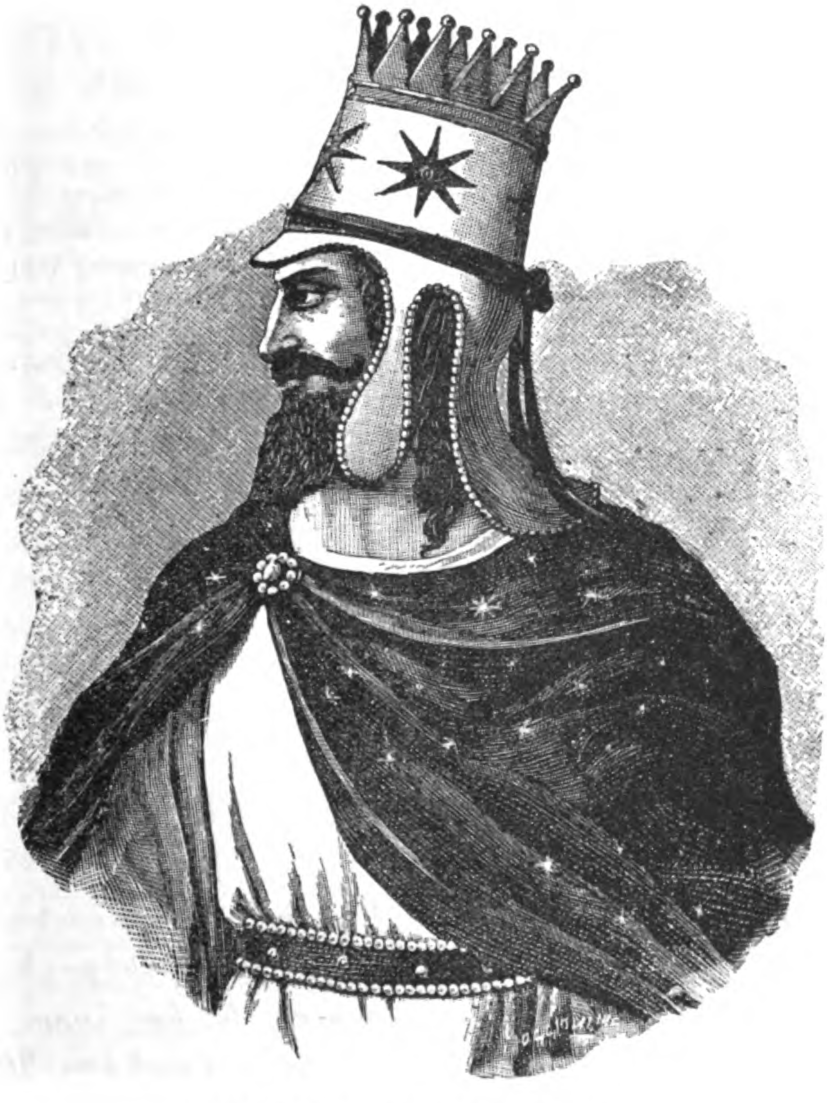

ԱՐՏԱՇԷՍ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ

ԳԼՈՒԽ Զ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

1

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ

Տիգրանի մեծութիւնը եւ նկարագիրը. — Պետական բարեկարգութիւնները. — Միհրդատի հետ անոր դաշնակցութիւնը. — Իր ամուսնութիւնը Միհրդատի աղջկան Գլէոփաթրայի հետ. — Տիգրանի արշաւանքը Կապադովկիոյ վրայ եւ անոր փառաւոր հետեւանքը, Հռոմի թշնամութիւնը. — Միհրդատի կռիւը Սիլլա զօրավարին դէմ, Նաւատորմիղի Հայ աղեղնաձիգները. — Միհրդատի մուտքը Յունաստան. — Տիգրանի աշխարհակալութիւնները, Ծոփաց աշխարհի միացումը, Պարթեններու դէմ յաղթութիւնը, Ասորիքի և Կիլիկիոյ գրաւումը. — Տիգրանի քաղաքակրթիչ դերը նոյնիսկ Արաբներու վրայ. — Յոյն և Հրէա գաղթականներու ներմուծումը. — Միհրդատի ձախողութիւնը և անոր ապաւինումը Հայաստան։

ՏԻԳՐԱՆ Գ. որ պատանդ գացած էր Պարթևներուն, ինքզինքը ազատելու և իր հօրը գահը գրաւելու համար՝ յօժարեցաւ 70 Հայկական հովիտներ իբր փրկանք տալ Միհրդատ Բ.ին։

Տիգրանը աննման ձիրքերով և տաղանդներով օժտուած անձնաւորութիւն մըն էր՝ որուն վիճակուած էր Հայ ազգը մեծութեան գագաթնակէտը հասցնել, դուրս հանելով զայն իր անծանօթ դիրքէն և աշխարհի առջև ներկայացնելով իբրև մեծ ույժ մը և ազդակ մը։ Տիգրան Գ.՝ որ մեր աւանդական պատմութեան մէջ կը ճանչցուի Տիգրան Բ. և Արտաշէս աշխարհակալի որդի, ոմանց կարծիքով պէտք է կոչել Տիգրան Ա. քանի որ ինքն էր որ Հայաստանը իսկական անկախութեան և նոյնիսկ մեծ կայսրութեան մը հասցուց։ Տիգրան Մեծն իր տիտղոսին արժանացաւ ոչ միայն իր վրայ բնականօրէն հիացող Հայ ազգի կարծիքով, այլ նաև օտար պատմիչներու ըմբռնումով եւ յորջորջումով։ Կիկերոն՝ պատմութեան ամենամեծ ճարտասաններէն եւ Հռովմի հանրապետական հիւպատոսներէն[1] մէկը, իր նշանաւոր ճառերէն ոմանք Տիգրանի դէմ ուղղած է, ճառեր՝ որոնց մէջ հիացում չէ որ կը պակսի «Ասիոյ հզօրագոյն թագաւորի» նկատմամբ։ Մեծն Տիգրան ոչ միայն տիրեց իր ժամանակակից ազգակիցներուն վրայ. այլ անոր յիշատակը շարունակեց տիրել ամէն դարու Հայ սըրտերուն վրայ։ Տակաւին այսօր իսկ Հայ ցեղի մեծամասնութիւնը հպարտ կզգայ Տիգրանի Հայաստանով և այն ցեղով որ Տիգրաններ տուած էր աշխարհին։ Ան էր որ Հայաստանը՝ միջազգային պատմութեան թատերաբեմին վրայ՝ փիլիսոփաներու, օրէնսգէտներու, և մեծահանճար զօրավարներու Հռովմին հետ գրեթէ հաւասարցուց։

Տիգրան ոչ միայն մեծ էր զինուորական կրթութեան և բարեկարգութեանց մէջ, այլ նաև գրական, գեղարուեստական, և առևտրական ասպարէզներու մէջ։ Ինքը կերպով մը Ասիական բռնակալ մըն էր՝ որ թերևս ժողովուրդներու վրայ աստուածանալու իրաւունքը կզգար և այն գաղափարը կը տածէր թէ ամէն բան իր երջանկութեան ծառայելու էր. ան հպարտութեամբ իրեն կը ծառայեցնէր՝ հին բարքերու համաձայն, իրմէ յաղթուած թագաւորները, նոյն իսկ զանոնք իր կառքին կը լծէր, բայց Ասիական սուլթան մը չէր ան· իր գոռոզութիւնը միայն Ասիայի ինքնայատուկ յատկութիւն մը չէր, անշուշտ Պարթևներու արքունիքը Ասիական շատ մը բարքերու ընտելացուցած էր զինք, ասոր հետ մէկտեղ ան տիպար Եւրոպացի մըն էր՝ սիրահար Հելլէն գեղարուեստի և գրականութեան, հետամուտ՝ իր ժողովուրդը զարգացնելու ազգային, տնտեսական և մտաւոր ամէն տեսակէտներով։ Ինքը իբրև Ասիացի ինքնակալ անշուշտ բարքով յետադիմական էր· բայց գործունէութեամբ՝ յառաջդիմական, և կ'ուզէր ժողովուրդը առաջ մղել։ Հայ երգիչներ կը փառաբանեն իր առնական վեհութիւնը և գեղեցկութիւնը, իր ոսկեգանգուր աղեբեկ ծամերը և մեղոյշ նայուածքը։ Օտար պատմիչներն ալ կը վկայեն թէ ան մինչև ութսունամեայ հասակը՝ պահած էր իր կայտառութիւնը եւ թարմութիւնը։ Երբ այդպիսի հանճար մը և գեղեցկութիւն մը, խրոխտ հեծած իր ձիու վրայ բանակներ կ'առաջնորդէր, անշուշտ զանոնք յաղթութեան պիտի հասցնէր։

---

[1] Հիւպատոսի պաշտօնը գործադիր ամենաբարձր իշխանութիւնն էր, որ ժողովուրդի քուէով կ'ընտրուէր և կերպով մը կը համապատասխանէր նախագահի պաշտօնին, միայն թէ Հռովմէացիք երեք հիւպատոս կ'ընտրէին փոխանակ մէկի։

Երբ Տիգրան գահը բարձրացաւ իր առաջին հոգը եղաւ բանակին վերականգնումը և բարեկարգութիւնը· Լաւ վարպետ լաւ գործիքներ կը պահէ, իսկ բանակը իր փառքին և ձգտումներուն գործիքն էր։ Հետևակազօրը հեծեալ և պարսաւորները քաջ աղեղնաւորներ ըրաւ։ Շերտաւորները՝ սրով և նիզակով զինեց, և թեթևազէնները՝ երկաթով զրահաւորեց։ Հեծելազօրքը թեթևազէն և զրահաւոր գունդերու բաժնեց, և անոնց մարզանքին մեծ մղում տուաւ։ Ան՝ մեծ ճարպիկութեամբ փախուստ ձևացնելով՝ դէպի ետ նետեր կ'արձակէր զինք հալածող թշնամիներուն· ճարտարութիւն մը որ Պարթևներէն սորված էր։

Տիգրանի համբաւին նպաստեց նաև Պոնտոսի մեծ թագաւոր Միհրդատ Զ· Եւպատորի ժամանակցութիւնը և գործակցութիւնը։ Երկու հանճարեղ թագաւորներու ալ խաճալն էր արևելքի բացարձակ իշխանութիւնը ձեռք ձգել և Հռովմի ազդեցութիւնը բեկանել, այս նպատակի յաջողութեան համար փոխադարձ զիջումներով իրարու հետ դաշնակցեցան։ Տիգրան Հռովմի դէմ սկիզբէն ոևէ ատելութիւն չ'ունէր, բայց Միհրդատ անհաշտ թշնամի մըն էր անոր, ուստի ամէն հնարք ի գործ դրաւ Տիգրանի հզօր աջակցութիւնը վայելել և այդ դաշնակցութիւնը կապելու։ Միհրդատ ամենէն առաջ իր Կորդիոս նախարարը ղըրկեց (94) Տիգրանի մօտ, անոր բարեկամութիւնը շահելու և իմացնելու որ Կապադովկիոյ Սատրապ Արիոբարզանը թոյլ և անարժան էր, թէ Տիգրանը կրնար անոր երկիրը գրաւել։ Եւ որպէսզի բոլորովին քաղաքական գոյն չտայ իր շարժառիթներուն՝ Միհրդատ Տիգրանին կուտար Գլիոփաթրա աղջիկը։ Տիգրան այդ ատենը դեռ երիտասարդ և անփորձ էր դիւանագիտութեան մէջ, ուստի առանց հետևանքները լիովին կշռելու կը յարձակի Կապադովկիոյ վրայ և Արիոբարզանը դուրս կը քշէ։ Հռովմը՝ որուն պաշտպանութեան դիմած էր այս վերջինը՝ կը վճռէ զայն վերըստին հաստատել իր աթոռին վրայ։ Տիգրան այլևս Հռովմի թշնամութիւնը գրգռած էր և հասկցաւ որ առանձինն վտանգաւոր կացութեան մը պիտի մատնուէր։ Ուստի դաշնակցութեան մը պէտքը զգաց եւ Միհրդատի փափաքը իրագործեց։ Դաշնակցութեան երկու գլխաւոր պայմաններն էին, նախ Տիգրան իր աշխարհակալութիւնը պիտի ուղղէր Ասորիքի և միջին Ասիոյ, Պարթևներուն դէմ. իսկ Միհրդատ՝ Փոքր Ասիոյ և Սև Ծովի ափերը, Հռովմի դէմ, այս կերպով երկուքն ալ իրենց թիկունքէն ապահովուած կ'ըլլային։ Երկրորդ՝ միասին մղուած ամէն պատերազմի մէջ աւարը, գանձերը, և գերիները Տիգրանին պիտի պատկանէին, իսկ երկիրը՝ Միհրդատին։ Այս տեղ պէտք է յիշել որ Հայոց թագաւորը իր երկիրը շէնցնելու, քաղաքներ, բերդեր, ևայլն կառուցանելու ծրագիրը առաջ տանելու համար պէտք ունէր նոր բնակիչներու, բանուորներու և նիւթական հարստութեան. այս նկատումներով հաւանօրէն ընդունեց երկրորդ պայմանը։

Հռովմէացի երիտասարդ զօրավար Սիլլա՝ Կապադովկիան վերստին գրաւած էր. բայց անոր հեռանալէն ետք Միթրօաս (Միհրան) և Բակուաս Հայ զօրավարները դարձեալ կը քշեն Արիոբարզան և անոր տեղ կը նստեցնեն Միհրդատի որդին՝ որ ինքզինքը կը կոչէր Արիարաթ Եւսեբոս Ֆիլոփաթօր: Միհրդատ Հռովմէացւոց 190,000-է բանակի դէմ աւելի քան 200,000ի բանակ մը պատրաստեց, որոնց մէջ Փոքր Հայքէ հաւաքուած Հայ հեծեալներու թիւը 10,000-է աւելի էր, նաև կազմեց 300 նաւերով զօրաւոր նաւատորմիղ մը: Այս ուժի միջոցով Միհրդատ հասաւ մինչև Յունաստան՝ ուր իբրև ազատարար ընդունուեցաւ մեծ ցոյցերով: Հայ նետաձիգները թէ ծովու և թէ ցամաքի վրայ շատ մեծ ճարպիկութիւն և քաջութիւն ցոյց տուին: Անոնց նետերը մինչև 180 մէթր տեղ կը նետէին: Հելլէն զօրավարներու հետ կողք կողքի կը տեսնուին Հայ զօրավարներ՝ որոնցմէ Տաքսէլ մեծ ծառայութիւն մատուցած է Միհրդատին, ըստ օտար պատմիչներու: Երբ սարսափած Հռովմը Սիլլա զօրավարը ղրկեց, որ Յունաստանի մէջ Միհրդատի դէմ յաղթութիւն տարաւ, ան այնքան գնահատած էր Հայ նետաձիգները որ Տարդօանի պայմանակցութիւնով պարտք դրաւ Միհրդատի վրայ նաւերը Հռովմէացիներու յանձնել իրենց նետաձիգներով մէկտեղ: Տիգրան ուղղակի օգնած չէր Միհդատի իր վերջին պատերազմներու ատեն, Հայ բանակի մեծ մասը Պոնտոսի գերիշխանութեան տակ գտնուող Փոքր Հայքէն հաւաքուած էր: Օտար դիտողները Տիգրանի այդ անտարբերութիւնը կը քննադատեն, որովհետև Հռովմի զօրանալուն և ետքէն իր իսկ կործանումին պատճառ եղած էր այդ կերպով:

Բայց Տիգրան պարապ նստած չէր. երբ Պոնտոսի թագաւորը Հռովմէացւոց հետ կը չափուէր, ան իր երկրին սահմանները կ'ընդարձակէր: Ծոփքը Հայաստանին կցեց՝ գահընկեց ընելով Զարեհի վերջին յաջորդ Արտանէսը: Կորդուք և ուրիշ զանազան փոքր իշխանութիւնները դիւրութեամբ իր աւանները դարձուց· և օգտուելով Պարթևներու թուլութենէն՝ որոշեց իր պատանեկութեան ատեն իբրև պատանդ տարուելու անարգութեան վրէժը լուծել։ Մեծ բանակով արշաւեց Պարթևական սահմաններուն վրայ և հասաւ մինչև Արբելա ու Նինուէ։ Ճամբուն վրայ աւերեց նոյնիսկ Մարաց Եկբատան մայրաքաղաքի պալատները։ Ատրաբանան դղեակի գրաւումը իր փառքը մեծցուց, Պարթևները ստիպուեցան խոնարհիլ Հայոց թագաւորի առջև և ետ տալ այն եօթանասուն հովիտները՝ որոնց տիրացած էին (95) Տիգրանը ազատ թողելու համար, ինչպէս նաև կարգ մը աւատառու երկիրներու հետ Միջագետքի երկու ծաղկած նահանգները՝ Մուկտօնեան եւ Օսրօէնը։ Այսպէս շատ մը թագաւորներ ընդունեցին Տիգրանի գերիշխանութիւնը, ի միջի այլոց Մարաց Միհրդատ թագաւորը՝ որուն Տիգրան իր Տիգրանուհի աղջիկը կնութեան տուած էր։ Տիգրան՝ Պարսից եւ Ասորւոց հին օրինակին հետևելով «Արքայից Արքայ» տիտղոսը կրեց։ Նկատելի է որ Միհրդատ այդ փառասիրութենէն չէր տարուած, թէև ան ալ իրեն հըպատակ թագաւորները ունէր։ Տիգրանի հպատակ թագաւորները խաղաղութեան ատեն տուրք կ'ուտային, իսկ պատերազմի ատեն զօրք և բանուորներ։

Տիգրան իր արշաւանքներով քաղաքակրթութեան և վաճառականութեան ուժ կ'ուտար, նոյնիսկ վրանաբնակ Արաբները անապատներէն բերելով նստակեաց կը դարձնէր, անոնց ձեռքով իրենց ազգակիցներու տեղափոխութեան տուրք կ'առնէր: Հայաստան փոխադրեց նաև բազմաթիւ Յոյներ և Հրէաներ՝ իր երկրին քաղաքակրթութիւնը զարգացնելու։

Հիւսիսը և արևելքը ապահովելէ ետք՝ Տիգրան իր ուշադրութիւնը դարձուց Ասորիքի վրայ։ Ասորիները օտար Սելևկեաններու լուծէն և անոնց ներքին կռիւներէն ազատուիլ կուզէին, ուստի ազգայնականները աչքերնին Հայոց հզօր թագաւորին վրայ դարձուցին զայն հրաւիրելով իրենց փրկութեան համար։ Տիգրան կէս միլիոնէ բանակով մը (84) արշաւեց Ասորիքի վրայ· Սելեւկեան վերջին թագաւորը Փիլիպպոս՝ կռուի մէջ կ'իյնայ, անոր որդին Փիլիպպոս Բ· կապաստանի Կիլիկիա, իսկ Անտիոքոս Եւսիբիոս կը փախչի Հռովմէական Ասիա։ Թագաւորներու կիները և աղջիկները գերի կ'իյնան յաղթողին ձեռքը։ Անտիոքը կը դառնայ Տիգրանի աթոռանիստներէն մէկը և անոր պատկերով դրամ կը կտրէ։ Տիգրան իր զօրավարներէն Մակտաթիսը սատրապ կը կարգէ այդ թագաւորութեան վրայ, որով իր տիրապետութիւնը կը հասնէր գրեթէ մինչև Եգիպտոս։ Երբ Տիգրան Պաղեստինի քաղաքները գրաւելու կ'զբաղէր, հրէաները և Աղեքսանդրա թագուհին՝ սարսափելով Հայոց ուժէն մեծ նուէրներով պատգամաւորներ ղրկեցին խնդրելու որ Հրէայ ժողովուրդին խնայուի։ Տիգրան սիրով ընդունեց անոնց խնդիրքը և նպաստեց որ Հրէայ գաղթականութիւն մը Հայաստան երթայ հաստատուի։ Հայոց դրօշակը կը ծածանէր Դամասկոսի, Տիւրոսի և Փիւնիկեան ուրիշ քաղաքներուն վրայ։ Տիգրան երկար ատեն տիրեց Ասորիքի վրայ, ամբողջ տասնեւութը տարի այդ երկիրը ներքին և արտաքին խաղաղութիւն և աննման բարգաւաճում մը կը վայելէր։ Բայց պաշտօնազուրկ իշխանները անշուշտ հանգիստ չէին մնար։ Սոսկալի երկրաշարժով մը 170,000 մարդ կ'սպաննուի· մոգերը այդ աղէտը ազդանշան կը համարեն տիրող հաստատութեան անկման։ Տիգրան այդ ատեններ Հռովմէացիներէ պարտութիւն մը կրելով՝ իշխանները կ'ապստամբին, բայց յաջողութիւն չեն գտներ, որովհետև Պոմպէոս կը մերժէ անոնց օգնել։

Ասորիքը ապահովելէ ետք՝ Տիգրան կը քալէ Կիլիկիոյ վրայ, Սելեւկեան վերջին շառաւիղն ալ ձեռք ձգելու։ Շատ մը քաղաքներ, որոնց մէջ նաև ծաղկեալ Սոլին, կործանեցան և բնակիչները Հայաստան տարուեցան։ Անոր վրայ Միհրդատի խնդիրքով Հայոց թագաւորը երրորդ անգամ գրաւեց Կապադովկիան։ Մազակայի (Մաժաք կամ Կեսարիա) և ուրիշ քաղաք-

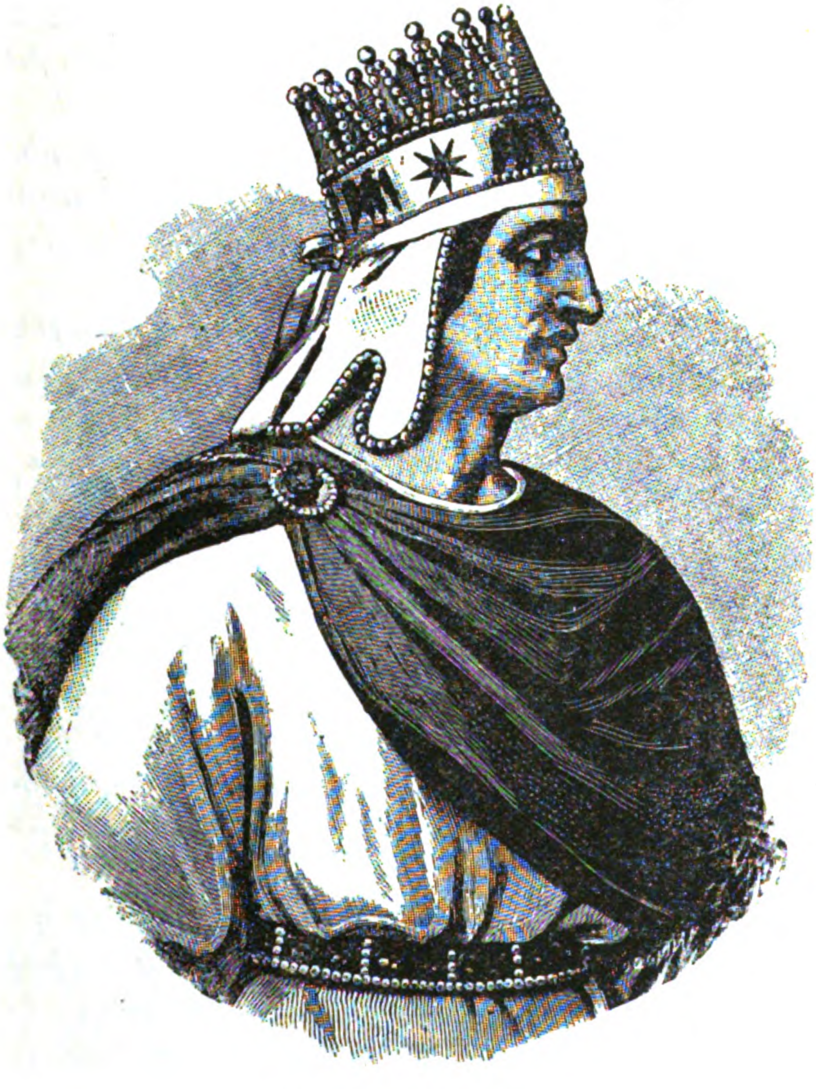

ՄԵԾՆ ՏԻԳՐԱՆ

ներու Յոյն բնակիչները, թուով 300,000, քշուեցան դէպի Տիգրանակերտ, արքայից արքային նոր մայրաքաղաքը (77), որ մրցակից եղաւ Նինուէի և Բաբելոնի։ Քաղաքը շրջապատուած էր յիսուն կանգուն բարձր պարիսպներով, զարդարուած արքայական պալատներով, պարտէզներով, զինարաններով և զօրանոցներով՝ վաճառականութեան տեսակէտով արևելքի և արևմուտքի մեծ կեդրոն մըն էր ան։ Տիգրան իբրև Յոյն գրականութեան և գեղարուեստի սիրահար, Յոյն արձաններով և կուռքերով զարդարեց իր քաղաքները և անոնց մեհեանները։

«Արքայից արքան» այլևս իր փառքի գագաթնակէտին հասած էր։ Ինքը, իր քաղաքները և պալատները պերճանքի մէջ կը լողային։ Կը սիրէր ծիրանի և փառաւոր հագուստները՝ որոնցմով միշտ կը շլացնէր ժողովուրդին աչքերը· ան երբէք դուրս չէր գար առանց ճերմակ ու կարմիր շապիկի, ծիրանի վերարկուի և աստեղազարդ թագի։ Հպատակ թագաւորներ իր առջև պարզ պատմուճաններ կը հագնէին և պալատական սպասաւորներու կամ թիկնապահներու պաշտօնը կը կատարէին։ Երբ ինք գահ կը նստէր անոնք իր առջև ոտքի վրայ կը կանգնէին, և ինչան ամենախոնարհ հըպատակութեան՝ ձեռքերնին կը ծալլէին կուրծքերնուն վրայ։

Դժբաղդաբար Միհրդատին գործերը լաւ չի գացին։ Երբ ան իր երկրորդ պատերազմի ատեն՝ Սուղիքի առջև և Եգեան Ծովու վրայ պարտութիւն կրեց, կոչ ըրաւ իր դաշնակիցներուն Պոնտոսի երկիրները պաշտպանելու, բայց ամենքն ալ, ինչպէս նաև Տիգրան, առանձին թողուցին Միհրդատը, որով անոր բանակը ոչնչացաւ Փարիատրէս լեռներու մէջ (72), և ինքը փախաւ իր փեսային՝ Տիգրանի մօտ 2000 զինուորներով։ Տիգրան մեծ պատիւներով ընդունեց Միհրդատը, բայց իրմէ հեռաւոր ամրոց մը տուաւ և քանի ամիս իր տեսութենէ հեռու պահեց։ Միհրդատի անկումով Հռովմայեցիք և Տիգրան դէմ դիմաց եկան։

2

ՏԻԳՐԱՆ ՀՌՈՎՄԻ ԴԷՄ

Լուկուլլոսի վարանումը Տիգրանի հանդէպ. — Միհրդատի Հայաստան ապաստանելով վճռական ձեռնարկի որոշումը. — Ապպիոս Կղոդիոս պատգամաւորին տեսակցութիւնը Տիգրանին հետ. — Տիգրանի խորհրդակցութիւնը Միհրդատի հետ, թիւրիմացութիւններու պարզումը. — Պատերազմի գործողութիւններու ծրագիրը. — Լուկուլլոսի արագ շարժումը դէպի Տիգրանակերտ. — Տիգրան բռնապետի տկարամտութեամբ կը պատժէ ձախորդ լուրը բերողը. այդ սխալի հետեւանքները.—Տիգրանի զօրավար Միհրոբարզանի սպաննումը պզտիկ ճակատամարտի մէջ.— Միհրդատի յապաղումը.— Տիգրանի անհամբերութիւնը և պատերազմի սկսումը. — Տիգրանակերտէ կիներու և գանձերու ազատումը. — Տիգրանի արհամարհանքը և անտարբերութիւնը Հռովմէական պզտիկ բանակի մը հանդէպ. — Անպատրաստ և անյարմար դիրքի մը մէջ բռնուիլը. — Խուճապ և սոսկալի պարտութիւն.— Տիգրանակերտի գրաւումը Հէլլէններու դաւադրութեամբ. — Լուկուլլոսի նեղ դրութիւնը զուտ Հայաբնակ վերնագաւառներու մէջ. — Արտաշատը պաշարելու ջանքը. — Տիգրանի երկրորդ պարտութիւնը. Թշնամիին անել դրութիւնը և դէպի հարաւ շարժումը. — Մծբինի գրաւումը։

Լուկուլլոս Հռովմայեցի զօրավարը շատոնց իվեր քէն ունէր Հայոց դէմ և կ'ուզէր միանգամ ընդ միշտ ջախջախել անոնց ուժը։ Տիգրանի ընկճումը պահանջ մըն էր թէ իր զինուորական պատուի և թէ Հռովմի փառքին համար, որովհետեւ ամբողջ քսան երեք տարի Տիգրան յայտնի կամ անյայտ կերպով թշնամութիւն ցոյց տուած էր Հռովմայեցւոց դէմ։ Կապադովկիոյ վրայ կատարած յաճախակի յարձակումները, Ասորիքի և դաշտային Կիլիկիոյ միացումը իր պետութեան հետ ուղղակի անարգանքներ էին Հռովմի գերիշխանութեան դէմ։ Հռովմը կը կարծէր որ Տիգրանի հետ ուղղակի պատերազմիլ մեծ վտանգներու դուռ պիտի բանար, մանաւանդ այնպիսի ատեն մը երբ Հռովմէական խիստ կարեւոր ուժ մը Պոնտոսի թագաւորութիւնը ընկճելու զբաղած էր։ Թէև Միհրդատ պարտուած էր բայց բերդերէն ոչ մէկը չէր ուզեր անձնատուր ըլլալ։ Այսպէս երբ Լուկուլլոս Պոնտոսի մայրաքաղաքը Ամեյսաս (Ամասիա) կը գտնուէր, երկար մտածեց, Տիգրանի դէմ պատերազմ բանալէ առաջ։ Ինք կզգար որ

Տիգրան շատ զօրաւոր էր, ան Ասիան Պարթևներէն խլած, Մարաստանը բնակեցուցած էր իր տիրապետած Հելլենական քաղաքներու բնակիչներով, ան կ'իշխէր Ասորիքի և պաղեստինի վրայ։ Սելևկեան երեք թագաւորները մահուան դատապարտած էր և անոնց ընտանիքները գերի տարած, և վերջապէս Միհրդատի բարեկամն էր ան և փեսան։ Այս նկատումներով Լուկուլլոս չէր ուզած Տիգրանի զայրոյթը շարժել եւ Միհրդատի գործակցութեան մղել։

Բայց երբ Միհրդատ փախաւ Տիգրանի մօտ՝ ընդհարումը անխուսափելի դարձաւ։ Լուկուլլոս Տիգրանին ղրկեց Ապպիոս Կղոտիոս տեղակալը։ Ճամբան Ապպիոս Ասորեստանցիէ մը կ'իմանայ որ զինք Հայերը կը մոլորցնեն և թէ Տիգրան Անտիոքի մէջ կը գտնուի։ Տիգրան զբաղած էր Փիւնիկեան Փթօլէմայիս քաղաքի պաշարումով, ընկճելու համար Սելինէ թագուհին՝ որ Սելևկեան հարստութեան ամենափայլուն դէմքերէն մէկն էր։ Տիգրան լուր ղրկեց Ապպիոսին որ համբերէ մինչեւ իր նուաճումը կատարուի։ Վերջապէս Տիգրան կը յաջողի թագուհին բռնել եւ շղթայել։ Անդին Ապպիոս ժամանակէ օգուտ քաղելով իրեն հետ կը միացնէ զանազան դժգոհ իշխանները, մանաւանդ Կորդուաց իշխանը։ Բռնի գաղթեցուած Հելլէններն ալ չէին ուզեր Հայի լուծի տակ ապրիլ, մանաւանդ Տիգրանին՝ որ չափազանց հպարտացած էր իր բաղդաւոր աստղով, «կը կարծէր որ ամէն բան իր ձեռքն էր, եւ կրնար ունենալ ամէն ինչ որ մարդ մը կրնար բաղձալ, և թէ ամբողջ աշխարհը ստեղծուած էր իրեն համար։» Պարթևներ, Մարք, եւայլն քէնով ու ատելութեամբ լեցուն էին անոր դէմ, եւ առիթի կ'սպասէին անոր դէմ ելլելու։

Տիգրան մեծ շուքի ու պերճանքի մէջ ընդունեց Ապպիոսը, բայց ան առանց ազդուելու ազատ կերպով արտայայտուեցաւ ըսելով թէ ինք եկած էր Միհրդատը հետը տանելու իբրեւ պարտուած թագաւո՞ր եւ կամ պատերազմելու։ Տիգրան իր բարկութիւնը զսպեց, քսանը հինգ տարուան մէջ առաջին անգամն էր որ այդպիսի յանդուգն խօսք կը լսէր։ Ան Հռովմէացիներուն պատուիրակին պատասխանեց արքայավայել լրջութեամբ եւ շեշտով մը թէ ինք չէր կրնար առանց միջազգային օրէնքները ոտնակոխ ընելու, իր կնոջ հայրը եւ իր հիւրը Հռովմէացիներուն յանձնել․ բայց եթէ Հռովմէացիք իրեն դէմ պատերազմ հռչակեն, ինք պատրաստ պիտի ըլլար կռուելու։ Ինք ցոյց տուաւ թէ շատ վշտացած էր Լուկուլլոսի դէմ, որովհետեւ այս վերջինը իր նամակի մէջ զլացեր էր իրեն արքայից արքայ տիտղոսը։ Անոր փոխարէն Տիգրան նամակ գրելով Լուկուլլոսին զայն imperator չէր կոչած։ Տիգրան հակառակ իր զայրոյթին ասպետօրէն կը հրամայէ Ապպիոսին թանկագին ընծաներ տալ։ Այս վերջինը կը մերժէ, բայց երբ Տիգրան աւելի թանկարժէք իրեր կը ներկայացնէ, Ապպիոս՝ արհամարհական դիրք մը չ'առնելու համար բաժակ մը կ'առնէ և մնացածը ետ կը դարձնէ։

Տիգրան իր սխալը հասկցաւ Միհրդատին դէմ այնքան անտարբեր վարուելուն համար, եւ ըմբռնելով վտանգի լրջութիւնը՝ ուզեց Միհրդատի խորհուրդին եւ փորձառութեանը դիմել։ Ուստի իր պալատը հրաւիրեց զայն մեծ շքով։ Երկու մեծ դէմքեր երբ իրարու հանդիպեցան, պալատականներու ներկայութեամբ եղած իրենց խօսակցութիւններէ հասկցան որ սուտ բարեկամներ պատճառ եղած էին իրենց թիւրիմացութեանց։ Այդ կեղծաւորներու գլխաւորը եղած էր Պոնտոսի Սկեպսիացի Մետրոդորոս, որ նշանաւոր գիտուն եւ ճարտասան մէկն էր, եւ Տիգրանի այնքան վստահութիւնը գրաւած էր որ Հայոց արքունիքի մէջ թագաւորի հայր տիտղոսը առած էր։ Պատերազմի սկիզբին Միհրդատ այդ մարդը Տիգրանին ղրկած էր իբրեւ պատգամաւոր անկէ օգնութիւն խնդրելու։ Բայց Մետրոդորոս Հայոց արքունեաց շքեղութենէն շլացած՝ դաւաճանեց զինք ղրկողի դէմ, կասկած տալով Տիգրանին թէ Միհրդատ իր շահերուն վնասակար պիտի ըլլար։ Տիգրանին ըսած էր ան. «Իբրեւ պատգամաւոր ձեզ կը յայտնեմ, որ օգնէք իմ Թագաւորին, իսկ իբրեւ խորհրդատու, կ'արծեմ, լաւ կ'ըլլայ որ ձեռնպահ մնաք։»

Միհրդատ՝ որ կասկածներ ունէր այդ մարդու դերին վրայ՝ երբ կ'իմանայ դաւաճանութիւնը, զայրացած կ'սպաննէ զայն պալատին մէջ։ Տիգրան շատ կը զղջայ այդ յայտնութիւնը ընելուն, բայց ուշ էր։ Չէր սպասած այդպիսի կատաղի վրէժխնդրութիւն մը։ Եւ որպէսզի դարմանէ իր սխալը և անոր հոգին հանգստացնէ, փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը կատարել կուտայ։

Սակայն պէտք էր վտանգի դէմ դարման մը գտնել։ Երկու թագաւորները խորհրդակցելէ ետք գործի ըսկսիլ որոշեցին։ Տիգրան Միհրդատին յանձնեց 10,000 Հայ ձիաւորներ և Պոնտոս ղրկեց, իսկ ինք պատրաստուեցաւ Կիլիկիոյ և Լիկաոնիոյ վրայ քալել, յուսալով որ այդ տեղի գրաւումով մեծ հարուած կրնար տալ Հռովմէացիներուն։ Տիգրան շատ մեծ յոյսեր ունէր իր հպատակ իշխաններուն վրայ ինչ որ սխալ էր. Մարաց թագաւորը պարտաւոր էր 40,000 հետեւակ և 10,000 հեծեալ տալ, բայց ամէն պարագայի մէջ անոնք իրեն կապուած էին պարզ ուժով և առաջին անգամ որ այդ ուժը տկարանար կապը պիտի բեկանուէր։

Լուկուլլոս անմիջապէս շարժեցաւ Տիգրանին ճամբան կտրելու։ Եփրատի մօտ Թօմիզաբերդը գրաւելով Կապադովկիոյ տուաւ։ Գետի ջուրը բարձր էր, բայց իրիկուան դէմ ջուրը նուազեցաւ և գիշերը այնքան ցածցաւ որ յատակը պարզ լճակներու և կղզիներու վերածուեցաւ, որով անցնիլը դիւրացաւ։ Հռովմէական զինուորները հրաշք մը կարծեցին այդ երևոյթը, հաւատալով որ տարրերը կը հնազանդէին իրենց հրամանատարին[1]։ Լուկուլլոս Արտեմիսի նուիրուած ցուլերէն մէկը գետին կը զոհէ և կը շարժի Ծոփաց վրայ, ուր կ'զգուշանայ ժողովուրդը նեղելէ, որով և հիւրասիրութիւն կը գտնէ։ Անկէ ետք շուտով կ'անցնի նաև Տիգրիսը՝ Տիգրանակերտի վրայ յարձակելու։ Տիգրան երբեք չէր ակնկալած այսքան արագ շարժում մը, և սրտմտութենէն սկսաւ իրեն անվայել բռնութիւններ գործ դնել։ Տիգրան կախել տուաւ առաջին մարդը՝ որ իրեն լուր տուաւ Հռովմէացիներու գալու մասին, ինչ որ անգութ և անմիտ գործ մըն էր, որովհետև անկէ ետք ոչ ոք կը յամարձակէր վտանգի մասին բան մը խօսիլ կամ լուր մը բերել։ Տիգրան այլևս տեղեկութիւն չէր կրնար քաղել թէ ինչ կ'անցնէր կը դառնար։ Իր շրջապատողները զինք կը շողոքորթէին և վտանգի մասին արհամարանք ցոյց կուտային։ Տիգրանի ամենասիրելի բարեկամը Միհրոբարզան (Մերուժան) միայն համարձակութիւնը ունեցաւ ճշմարտութիւնը յայտնելու։ Այս վերջինը հրաման ստացաւ 3000 հեծեալներով և բազմաթիւ հետևակ զօրքով թշնամիին առջևը կտրել և իմփէրաթօրը ողջ բռնել։ Լուկուլլոս բանակը կարգի դնելու վրայ էր, երբ իր լրտեսները լուր բերին Հայոց մօտենալու մասին, ուստի եկողները զբաղեցնելու համար Սէքստէլլիոսը ղրկեց 1600 հեծեալներով և հետևակներու բանակով մը։ Պատերազմը վաղահաս կերպով կ'սկսի և Հայոց զօրավարը Միհրոբարզան կ'սպաննուի, անոր վրայ ամբողջ զօրքը փախուստի կը դիմէ։ Փախուստի ատեն շատերը կը ջարդուին։ Տիգրան այլևս կը թողու իր սիրելի մայրաքաղաք Տիգրանակերտը Մանսէոս զօրավարի պաշտպանութեանը և ինք կը քաշուի Տաւրոս լեռները։ Լուկուլլոս իր Մուրինոս զօրավարը կը ղրկէ Տիգրանի նորակոչներու ճամբան կտրելու, իսկ Սէքստէլլիոսը՝ Արաբ հեծելազօրքը ջարդելու։ Երբ Արաբները զբաղած էին իրենց վրանները կանգնելու՝ անակնկալ յարձակում մը կրելով կը ջարդուին կամ ցիրուցան կ'ըլլան։ Անդին Տիգրան նեղ կիրճէ մը անցնելու ատեն Մուրինոսի կողմէն յարձակման կ'ենթարկուի և ամբողջ ունեցածը Հռովմէացիներուն ձեռքը թողլով հազիւ թէ ինքզինքը կ'ազատէ։ Անոր վրայ Լուկուլլոս կ'երթայ Տիգրանակերտը պաշարելու, գիտնալով որ Տիգրան անտարբեր չէր կրնար մնալ այնքան հոյակապ քաղաքի կորստեան առթիւ և կ'ստիպուէր շուտով պատերազմի գալ։ Տիգրան Միհրդատը կը կանչէ, որ վերահաստատուած էր Պոնտոսի վրայ։ Այս վերջինը Տաքսիլի միջոցով լուր կը ղրկէ որ բան մը չընէ մինչև ինք գայ։ Միհրդատի նպատակն էր Հռովմէացիներու պաշարի ճամբան կտրել և ձմեռ ատեն զանոնք անօթութեան մատնել։ Տիգրան սկիզբէն կը համաձայնի, բայց երբ զանազան կողմերէն բանակներ գալով 20,000 աղեղնաւորներ և պարսաւորներ, 55,000 հեծեալներ և 150,000 հետևակներ կը կազմուին, այլևս իր համբերութիւնը կը հատնի և Միհրդատի խոհեմութիւնը մէկդի կը նետէ, մանաւանդ փափաքելով յաղթութիւնը առանձինն տանիլ՝ Միհրդատի հասնելէ առաջ, իր հսկայ զանգուածը կը շարժէ պաշարողներու դէմ։ Քաղաքի բնակիչները տեսնելով Տիգրանի բանակին հասնիլը՝ կ'ուրախանային, կը պարէին և պարիսպներու գագաթը ելնելով Հռովմէացիներուն սպառնալիքներ կ'ընէին՝ Հայոց ուժերը ցոյց տալով։

---

[1] Այդ երևոյթը այնքան ալ հազուագիւտ չէ, երբ ձիւնհալքէ մը ետք սաստիկ ցուրտ ըլլայ, ջուրերը կը սառին և գետերը գրեթէ կը ցամքին։

Տիգրան ամենէն առաջ կը մտածէ իր գանձերու և կիներու մասին և պաշարման շղթան կտրելով կը յաջողի զանոնք ազատել։ Լուկուլլոս միայն մէկ կէտի վրայ ամուր դիրք ունէր, արուարձանի մը պալատի մէջ։ Քաղաքին շուրջը բազմաթիւ անցքեր բաց մնացած էին. բերդապահ զօրքը՝ որ մեծ մասամբ Յոյներէ բաղկացած էին՝ ամէն տեղ յաջողութեամբ կը պաշտպանէին. նետերու տարափով ետ կը մղէին թշնամիի գրոհները և պաշարման մեքենաները կ'այրէին բոցավառ կուպրի ալիքներով։ Լուկուլլոս նկատելով իր բանակի փափուկ դրութիւնը խորհուրդ կազմեց և որոշեց մասամբ պաշարումը շարունակել, իսկ բուն բանակով յարձակիլ Տիգրանի վրայ։ Տիգրան և զինք շրջապատողներ անհոգօրէն արհամարհական վերաբե-

րում ցոյց կուտան և կը ծաղրեն Հռովմայեցիները։ Այստեղ է որ Տիգրան անոնց մասին կ'ըսէ. «Եթէ այս օտարականները եկած են պատգամաւորութեան համար՝ շատ շատ են, իսկ եթէ կռուելու եկած են՝ շատ քիչ են»։ Լուկուլլոս Հայոց բանակի անհոգութենէն օգտուելով իր բանակը կարգի կը դնէ և գետին մէջ հուն մը գտնելով կ'անցնի միւս եզերքը. յանկարծ Տիգրան կը նշմարէ անոնց այնքան մօտաւորութիւնը և կ'աշխատի իր բանակը կազմել, բայց շատ անյարմար դիրքի մը մէջ։ Լուկուլլոս իր հեծելազօրքին հրաման կուտայ Հայոց հեծելազօրքին վրայ յարձակիլ կողքէն։ Հայոց հեծելազօրքը և ձիերը ծանր զրահներով պաշտպանուած միայն տէգեր ունէին և չէին կրնար արագ շարժիլ։ Հռովմէացիները նոր սուրերով կը զարնէին Հայոց ձիերու ետևի ծունկերուն. մասեր՝ որոնք միայն զրահէ անպաշտպան կը մնային։ Իսկ զրահով կաշկանդուած ձիերը և մարդիկը նոյն իսկ չէին կրնար փախչիլ, որով ամբողջովին բնաջինջ եղան։ Խուճապը ինկած ըլլալով նաև հետևակազօրքի մէջ, ամէն մարդ իր կեանքը փրկելու կը նայէր։ Տիգրանն ալ փախուստի կը դիմէ, խառնիճաղանճի մէջ իր տղուն հանդիպելով իր թագը անոր կուտայ լալով և կը շարունակէ իր փախուստի ճամբան։ Բայց երիտասարդ իշխանը կը բռնուի հալածողներէն և կը տարուի Լուկուլլոսի մօտ, որ տէր կը դառնայ Հայոց թագին։ Պլուտարքոս՝ որ միշտ անկողմնակալ չէ եղած՝ Հայոց կորուստը կը հասցնէ 150,000, *մինչդեռ Հռովմէացիք ունեցած են հարիւր վիրաւոր և հինգ սպաննուած, ինչ որ չվաւերացուիր ուրիշ պատմիչներէ։ Իրականին մէջ Լուկուլլոս ալ մեծապէս տուժած է։*

Միհրդատ Տիգրանը կը գտնէ բերդի մը մէջ, գրեթէ առանձին և անմխիթար յուսահատութեան մէջ։ Միհրդատ անոր հետ մէկտեղ կուլայ և կ'ոգևորէ զայն նոր բանակ մը կազմելու։ Աւելի քան 40,000 *հետևակազօրքով նոր բանակ մը կը կազմեն և կ'աշխատին պատերազմին կրօնական գոյն տալ։*

Անդին Լուկուլլոս Տիգրանակերտի պաշարումը աւելի կամրացնէ։ Քաղաքի մէջ Հելլէնները լսելով Տիգրանի պարտութիւնը՝ դաւադրութեամբ քաղաքին դռները կը բանան և Հռովմէացիները կ'ընդունին ներս։ Անոր փոխարէն Լուկուլլոս Յոյները ազատ կը թողու իրենց հայրենիքը վերադառնալու, իսկ քաղաքին գանձերը աւարի կը թողու իր զօրքին։ Քաղաքի մէջ Տիգրանի բերել տուած Յոյն դերասանական խումբ մը կը գտնուէր՝ քաղաքի և պալատի թատրոնները զւարգացնելու համար․ Լուկուլլոս անոնց ներկայացնել կուտայ իր յաղթութիւնները։ Յոյներու հետ դուրս կը ղրկէ նաև բոլոր այն օտարականները որ Տիգրան իր քաղաքը շէնցնելու համար բերել տուած էր։ Քաղաքի գանձարանին մէջ իմիջի այլոց գտնուած էր 8000 արծաթ տաղանդ (մօտ 45 միլիոն ֆրանք)։

Հռովմէացիները 68 ի ձմեռը Կորդուք անցուցին։ Տիգրան անոր թագաւորը Զարբենոսը սպաննել տուած էր իր կնոջ և որդիներուն հետ՝ անոնց մատնութեան համար։ Իսկ Լուկուլլոս փառաւոր յուղարկաւորութիւն մը կատարել տուաւ՝ ի նշան իր երախտեաց։ Ամառը ան մտաւ Հայաստանի խորերը՝ Մուշի եւ Եփրատի սարահարթերը, ու հոն մեծ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ․ այլեւս իր յաղթութիւնները դիւրացնելու օտար մատնիչներ չկային, այլ հայրենասէր և արիասիրտ Հայ ժողովուրդ մը՝ որ պատրաստ էր օտար ոտնձգութիւնները սուղի նստեցնել։ Լուկուլլոսի նպատակն էր Արտաշատ մայրաքաղաքին վրայ քալել, ուր կը գտնուէր Տիգրանի ընտանիքը։ Այլեւս Տիգրան ,համակերպած էր ուղղակի պատերազմ չմըղել․ այլ անօթութեան մատնել թշնամին։ Հռովմէացի զօրավարը տեսնելով որ Տիգրան նոր գործելակերպի մը կը հետեւի՝ որոշեց «Հայոց Կարքեդոնը» պաշարել։ Տիգրան չուզեց պաշարումի ենթարկուիլ եւ իր ամբողջ զօրքով դիմաւորեց իր թշնամին։ Պատերազմը տեղի ունեցաւ Արածանիի ափերուն վրայ։ Տիգրան կ'առաջնորդէր հեծեալները․ իսկ Միհրդատ՝

հետևակները։ Տիգրանի ձիաւորները փայլուն ընդդիմութիւն ցոյց կուտան. բայց Հռովմէացիներու ուժին առջև տեղի կուտան. Տիգրան գաղտնի դիրքի մը մէջ ունէր թեթևազէն զինուորները որ յանկարծ դուրս ելլելով մեծ կորուստ կը պատճառեն թշնամի բանակին, բայց Միհրդատի գործը գէշ կ'երթայ և Հռովմը կրկին յաղթական կելլէ՝ բազմաթիւ ազնուականներ գերի բռնելով։ Հայերը, սակայն, փախչելու ատեն յանկարծ դէպի ետ ժանևոր և թունաւոր նետեր արձակելով մեծ վնաս հասցուցին յաղթական բանակին։

Այս յաղթութիւնը Սեպտեմբերի վերջերն էր. Հայկական բարձրաւանդակի ցուրտերն սկսեր էին, Հռովմէացիներու ձիերը ջուր չէին կրնար գտներ խմելու, ջուրերը սառած ըլլալով, իսկ սառոյցները կոտրելու ատեն անոնց ոտքերը կը վիրաւորուէին։ Օդը շրջակայ անտառներէն[1] խոնաւ էր և փոթորկալից։ Լուկուլլոսի լէգէոնները յուսահատեցան այդպիսի կլիմայի մէջ յառաջանալէ, և հակառակ իրենց զօրավարի աղաչանքներուն, քաջալերիչ հաւաստումներուն, և «Հայկական Կարքիդոնի» փառքի և գանձերու խոստումներուն՝ անոնք չտաքցան դէպի ձեռնարկը։ Պէտք էր ետ դառնալ։ Եւ ետ դարձան Վանայ Ծովու արևելեան ափերով դէպի հարաւ, ու գացին Մծբին քաղաքը պաշարելու, որ Յոյները Մուկդոնիայի Անտիոք կը կոչէին։ Տիգրանի եղբայրը Գոռ կամ Գուռաս այդ տեղի կառավարիչն էր, ան Յոյն ճարտարապետ Կալլեմախոսի միջոցով՝ ճարպիկութեամբ ամրացուցուցած էր քաղաքը։ Լուկուլլոս ամիսներով պաշարեց զայն. բայց բոլոր իր յարձակումները ապարդիւն կը մնային։ Անձրևոտ գիշեր մը՝ խորագէտ Հըռովմէացին, մթութենէ և անձրևէ օգտուելով սանդուխներով կը տիրէ քանի մը աշտարակներուն եւ քնացած գիշերապահները կսպաննէ. իսկ խրամները լեցնելով երկրորդ պարսպին կը հասնի որ աւելի դիւրութեամբ կ'իյնայ անոր ձեռքը։ Գոռ կստիպուի քաղաքը յանձնել, որուն դէմ Լուկուլլոս լաւ վերաբերում մը ցոյց տուաւ, մինչ Կալլիմախոս ճարտարապետի ոտքերն ու ձեռքերը կտրել տուաւ։ Հոն ալ Տիգրանակերտի չափ առատ աւարի տէր դարձաւ ան, և լաւ կահաւորուած ձմեռանոցներու մէջ պատեհութիւն գտաւ իր զօրքը հանգչեցնելու։

---

[1] Ներկայիս ոչ մէկ ծառ կայ այդ շրջաններուն մէջ։

3

ԼՈՒԿՈՒԼԼՈՍԻ ԱՆԿՈՒՄԸ

Տիգրանի և Միհրդատի յաջողութիւնները.— Լուկուլլոսի դժուարութիւնները և կորուստները. իր հրաժարեցումը. — Պոմպէոսի յաջորդութիւնը. — Տիգրանի զաւակներուն ապստամբութիւնը և այդ պատճառով ունեցած ձախորդութիւնները.— Իր յաղթութիւնները կրտսեր որդիին դէմ և կասկածը Միհրդատի վրայ. — Միհրդատի պարտութիւնը Պոմպէոսի՝ և գլխագինը Տիգրանի կողմէ.— Կրտսերին Տիգրանի Պոմպէոսի կողմ անցնիլը։

Լուկուլլոսի աստղը մինչև հիմա ժպտած էր· անոր ալ բաղդը դառնալ սկսաւ, մինչ ան իր չարաչար յոգնած զօրքին հանգիստ կուտար, անդին Տիգրան եւ Միհրդատ գործի վրայ էին։ Անոնք յարձակողականի սկսած արագութեամբ ետ կը խլէին իրենց երկիրները օտարի ձեռքէն։ Լուկուլլոսի դժուարութիւնները շատցած էին և անյաջողութիւններու շարք մը սկսած· այնպէս որ Հռովմի ծերակոյտը յանդիմանութիւն կարդաց անոր։ Վաթսունամեայ Միհրդատ երիտասարդութեան նոր աւիւն ստացած յաղթութիւններ կը խլէր ամէն կողմէ· Տիգրանն ալ նորէն հաստատած էր իր ուժը Տիգրիսի հիւսային կողմը՝ Հռովմէացիները վանելով։ Անոնք ջախջախեցին Փաբիոսի զօրքերը եւ Ալիսի հովտին մէջ ոչնչացուցին Տրիարիոսի բանակը։ Անկէ ետք Տիգրան՝ իր փեսայ Մարաց թագաւորի հետ՝ վեցերորդ անգամ ըլլալով, արշաւեց Կապադովկիա և մեծ աւեր պատճառեց՝ Հռովմի ուժերն ու բարեկամները ջախջախեց։ Լուկուլլոս Հռովմէն վեց գործակալներ ուզած էր Միհրդատի երկիրները կազմակերպելու, երբ այդ պաշտօնեաները Փոքր Ասիա հասան՝ Հռովմի տիրապետութեան տակ թիզ մը հող մնացած չէր։ Լուկուլլոսի յաղթութիւնները արագ եկեր և արագ ալ անհետացած էին. այն բանակը՝ որուն միջոցով տարեր էր այդ վիթխարի յաղթութիւնները, դժգոհութիւններով այլասերուած էր և կուզէր շուտով արձակուիլ, նոյնիսկ ծառայութեան շրջանի աւարտումէն շատ առաջ։ Վերջին անգամ ալ աշխատեցաւ զանոնք համոզել Տիգրանի բանակին առջևը կտրելու, բայց անոնք կէս ճամբայէն թիկունք դարձուցին. Լուկուլլոս ի զուր կ՚աղաչէր, անոնց ձեռքերուն և ոտքերուն կ՚իյնար Հռովմի փառքը չ՚արատաւորելու. անոնք ի պատասխան իրենց դատարկ քըսակները նետեցին անոր առջև և մերժեցին աւելի ծառայել։

Ահազանգը հնչած էր Հռովմի մէջ. ծերակոյտը սարսափահար պաշտօնանկ կ՚ընէ Լուկուլլոսը, և անոր տեղ կը ղրկէ Պոմպէոս զօրավարը, որ հասնելով կացութիւնը իր ձեռքին մէջ կ՚առնէ։ Ան 66ին կարգիլէ Տիգրանի և Միհրդատի զօրքերուն միացումը, վերջինին դէմ յաղթութիւն մը տանելով Գայլ գետի մօտերը տեղ մը՝ ուր ետքէն Նիկօպոլիս քաղաքը շինուեցաւ։

Տիգրանի բաղդը՝ որ սկսած էր ժպտիլ, որով ան իր վարկը նորէն բարձրացուցած էր, կրկին երես դարձուց իրեն։ Բազմակնութիւնը, որ Տիգրանի ամենամեծ տկարութիւնը եղած էր, իր չարիքը պիտի գործէր ընտանեկան ողբերգութեամբ մը։ Ան երեք որդի ունեցաւ իր նախամեծար կնոջմէ, Միհրդատի աղջիկ Կլէօփաթրայէ։ Անոնցմէ և ոչ մէկը կ՚ուզէր սպասել իր հօր մահուան՝ անոր գահը ժառանգելու համար, թէև ոչ մէկը անոր մահը կրցաւ տեսնել։ Անդրանիկ որդին Զարիադրէս քանի մը Հայ մեծամեծներու հետ դաւադրութիւն կը կազմէ։ Դաւադիրները՝ ի նշան վճռականութեան՝ ձեռքերնէն արիւն կը հանեն և փոխադարձաբար կը խմեն։ Դաւաճանական սոսկալի՛ ուխտ։ Զարիադրէս կը մեռնի կռուի մէջ, բայց միւսները չեն յուսահատիր։ Օր մը Տիգրան ձիէն վար կ'իյնայ և իր միջակ որդին զինք անօգնական կը թողու մահամերձ վիճակի մէջ և ինքզինքը թագաւոր կը յայտարարէ։ Երրորդ որդին, Փոքր Տիգրանը կը մնայ վիրաւոր հօր քով և անոր ցոյց կուտայ մեծ երախտագիտութիւն։ Տիգրան ուշքի կուգայ և կ'առողջանայ, երբ կը լսէ իր որդիներուն վարմունքը, կը հրամայէ գլխատել մէկը և գահաժառանգ կը յայտարարէ միւսը։ Բայց կրտսեր Տիգրանի մէջ ալ փառասիրութիւնը կսկսի եռալ. եւ մինչ իր հայրը Կապադովկիայի ներսերը կը գտնուէր, կեղծաւորութեան դիմակը վար կ'առնէ և կ'ապստամբի։ Տիգրան այդ բանը լսելուն պէս կշտապէ իր զօրքով ետ դառնալ։ Ապստամբ որդին կը յաղթուի և գլխաւոր դաւադիրներու հետ կը փախչի Պարթևներու թագաւոր Հրահատին մօտ՝ որու աղջկան հետ ամուսնացած էր։ Ցիգրան սկսաւ նորէն կասկածիլ Միհրդատի վրայ, իբրև դրդիչը այս ապստամբութիւններուն, և նորէն սառնութիւն ինկաւ երկու թագաւորներու միջև։

Հրահատ իր փեսայէն դրդուած Հայաստան արշաւեց և Արտաշատ մայրաքաղաքը պաշարեց։ Տիգրան առատ պաշար թողլով քաղաքին մէջ՝ հեռացած էր լեռները։ Հրահատ անյաջող կը դառնայ Տիգրոն՝ իր զօրքին մէկ մասը Տիգրան Կրտսերին յանձնելով, որպէսզի պաշարումը շարունակէ։ Ութսունամեայ հայրը չդիմանալով այդ նախատինքին եկաւ իր մայրաքաղաքը ազատելու։ Արտաշատի պարիսպներուն տակ տեղի ունեցաւ արիւնալի կռիւ մը՝ հօր և որդւոյ միջեւ, և յաջողութիւնը մնաց ծերունի թագաւորին մօտ։ Անհանդարտ արքայորդին կը փախի իր մօր հօր, Միհրդատի մօտ, ինչ որ աւելի կը սաստկացնէ Տիգրանի կասկածը։ Բայց թագախոյզը կէս ճամբան կը հասկնայ որ Միհրդատը չարաչար յաղթուած է Հռովմէացիներէն և ինք ևս օգնութեան պէտք ու-

նի· ուստի դաւաճանօրէն կ՚անցնի Պոմպէոսին կողմը՝ խոստանալով անոր մատնել իր հայրն ու հայրենիքը, անոր գահը ստանալու ակնկալութեամբ։

Պոմպէոս՝ Լուկուլլոսի բանակէն զատ՝ մեծ բանակ մը կազմեց զանազան կողմերէ եւ դաշնակիցներէ, որոնցմէ մէկն էր նաև Պարթևաց թագաւոր Հրահատ Գ.։ Ան 80,000 զօրքով եւ 6,000 նաւերով Պոնտոսի վրայ յարձակած և Միհրդատը հալածած էր մինչեւ Փոքր Հայքի Նիկոպոլիս քաղաքը։ Այս վերջինը լուր ղրկեց Տիգրանին անոր քով ապաստան գտնելու համար, բայց Տիգրան զայրացած իր կասկածներով, թէ ան կապ ունէր իր տղու ապստամբութեան հետ, ոչ միայն անոր նուիրակները շղթայի զարկաւ, այլ նաև անոր գլուխը բերողին 100 տաղանդ (587,000 Ֆր.) խոստացաւ։ Երբ Միհրդատ այս բանը իմացաւ փախաւ Կովկաս։ Պոմպէոս Միհրդատի գործը լմնցնելէ ետք՝ կը մտադրէր Հայոց ծերունի թագաւորին վրայ դառնալ։ Ահա այդ տեն էր որ Կրտսերն Տիգրան իր դաւաճան ծառայութիւնը տրամադրեց Հռովմէացի զօրավարին՝ որ Հայաստան եկաւ Արտաշատը պաշարելու։

4

ՏԻԳՐԱՆԻ ԽՈՆԱՐՀՈՒՄԸ

Տիգրանի անհաւատալի խոնարհումը Պոմպէոսի առջև.— Հաշտութեան ծանր պայմանները.— Պոմպէոսի հետապնդումը Միհրդատի համար. — Անոր անձնասպանութիւնը. — Պոմպէոսի անպատերազմ յաղթութիւնն ու յաղթանակները.— Միհրդատի հպարտ ոգին. — Տիգրանի սխալներն և իր վերջին խոնարհումը։

Ծերունի թագաւորը ծանր սրտով տեսաւ որ իր այնքան զոհողութեամբ և արիւնով կազմած տէրութիւնը տխուր կացութեան մը մատնուած էր։ Այլեւս ժամանակը եկած էր որ արկածախնդիր քաղաքականութենէ հրաժարէր, և գիտնալով որ Պոմպէոս արդարամիտ և ուղղամիտ զինուոր մըն էր՝ վճռեց անոր հետ հաշտութեան դաշինք կնքել։ Իր փառքը անցած էր և «Ար-

քայից Արքան» պէտք էր հրաժարէր իր հպարտութենէն եւ խոնարհէր մեծ Հռովմէացիին առջև։ Ուստի Տիգրան թագաւորական նշաններն ու պերճանքը մէկ կողմ դնելով՝ մինակ իր թագը գլխուն՝ կուգայ Պոմպէոսի առջև, ձիէն խոնարհաբար վար կ՚իջնէ և իր թագը անոր առջև կը դնէ։ Պոմպէոս զգածուած ծերունիի այդ խոնարհութենէն, շուտով անոր թագը վեր առնելով կրկին կը դնէ անոր գլխուն, եւ իր կողքին նստեցնելով կը մխիթարէ զայն՝ հաւաստիացնելով թէ ան իր թագաւորութիւնը չպիտի կորսնցնէ, այլ անկէ ետք պիտի ճանչցուի Հռովմի բարեկամ։ Անարժան որդին նոյն իսկ ոտք չէ ելած իր հօրը և կարեկցութեան ոչ մէկ նշան ցոյց չէ տուած. անոր այդ և ուրիշ քանի մը լպիրշ վարմունքէն նոյն իսկ Պոմպէոս զզուեցաւ. այնպէս որ զրկելով զինք Ծոփաց աշխարհի խոստացուած թագէն՝ շղթայի զարկաւ ինչյան իր յաղթութիւններուն։ Հռովմէացիները կ՚օգտուէին դաւաճաններէ՝ բայց անոնց հանդէպ մեծ արհամարհանք և զզուանք ունէին։

Հայկական կայսրութիւնը այլեւս վերջացած էր. Ասորիք, Փիւնիկէ, Միջագետք, Մարք, Կովկասեան երկիրներ, Կապադովկիա, Կիլիկիա, և ծովային կալուածները Հռովմէացիներուն անցան, բուն Հայաստանը մնաց Տիգրանին՝ որ նաև 6000 *տաղանդ* (3,300,000 *Ֆր.*) *պիտի վճարէր իբրև պատերազմական տուգանք, իսկ դաշնակցութեան երրորդ կէտը այն էր որ անկէ ետք Հայոց թագաւորները իրենց գահակալութեան համար Հռովմի հաճութիւնը պիտի ստանային, ինչ որ ետքէն Հայաստանի վրայ Հռովմի գերիշխանութեան իրաւունքը պիտի տար։ Տիգրան իրեն անձնապէս տրուած պատիւներուն փոխարէն իւրաքանչիւր Հռովմէացի զինուորի* 50, *իսկ ամէն հարիւրապետի* 1000 *դահեկան* (800 *Ֆր.*) *եւ ամէն տրիբունի տաղանդ մը* (5500 *Ֆր.*) *տուաւ։*

Պոմպէոս ետքէն արշաւեց Կովկասեան լեռները ձեռք ձգելու համար Միհրդատ Եւպատորը. անոր դէմ ալ ապստամբած էր անոր Փառնակ որդին՝ որ թէ սիրելին էր և թէ գահաժառանգը։ Ծերունի Միհրդատ ամէն յոյս կտրած, Հռովմէացիներուն ձեռքը չիյնալու համար, Պանտիկապէոն ամրոցին մէջ անձնասպան եղաւ իր դաշոյնին վրայ իյնալով (63)։ Դաւաճան որդին՝ հօր մարմինը ղրկեց Պոմպէոսին՝ ի նշան իր հաւատարմութեան։ Պարթևներու թագաւորը Հրահատ՝ իր փեսան Տիգրանի տղան, և իր աղջիկը ուզեց Պոմպէոսէն, որ մերժեց ըսելով թէ Կրտսերն Տիգրան իր աներէն աւելի հօրը կը պատկանի։ Անոր վրայ Հրահատ արշաւեց Հայոց Կորդուաց երկրին վրայ եւ մեծամեծ վնասներ հասցուց անոր։ Պոմպէոս իբրև հաւատարիմ դաշնակից՝ Ափրանիոս զօրավարը ղրկեց Հայ և Հռովմէացի գունդերու հետ, որոնք Կորդուքը զօրացուցին և վերադարձուցին Հայերուն։

Պոմպէոս այսպէս դիւրին յաղթութիւններ տարաւ՝ շնորհիւ Լուկուլլոսի նախապէս պատրաստած հողին, Տիգրանի և Միհրդատի ցաւալի թիւրիմացութիւններուն և անոնց զաւակներու դաւաճանութիւններուն. և ամենէ վերջը ան Հռովմ վերադարձաւ՝ հետը շղթայակապ տանելով, իբրև յաղթանակ, Տիգրան արքայորդին, անոր կինը և աղջիկը, ինչպէս նաև ծերունի թագաւորին կիներէն մէկը, Սօսեմ։

Միհրդատ չխոնարհեցաւ Հռովմի առջև և ամէն բան իրեն հետ վերջացաւ։ Տիգրան վար իջաւ իր բռնակալութեան ամբարտաւան բարձրութիւններէն։ Իր երկիրը փրկեց և Հռովմի ծերակոյտի պաշտօնական որոշումով «բարեկամ Հռովմի» բաղձալի տիտղոսը ստացաւ։ Եթէ Տիգրան չունենար Ասիայի թագաւորներէ փոխ առած իր ամբարտաւանութիւնը և բազմակնութիւնը, թերևս վերջին նուաստացումը չպիտի ունենար, իր այնքան ջանքերով սկսած շինարար գործունէութիւնը չպիտի փճանար, թերևս իր գաղթեցուցած Յոյներուն այնքան ատելի չպիտի ըլլար, եւ անոնք ինչ դառնութիւն ալ ունեցած ըլլային իրենց հայրենի երկրէն խլուելու առթիւ, սերունդ մը անցնելէ ետք պիտի մոռնային եւ իրենց կենսունակութեամբ երկիրը պիտի շէնցնէին, մանաւանդ Հայկական և Հելլենական միաձոյլ քաղաքականութիւն մը ստեղծէին։ Տիգրան իր այդ նպատակներուն չհասաւ, իր ջերմ գուրգուրանքին առարկայ եղած նորաշէն հոյակապ քաղաքներուն աւերումը տեսաւ, իր բերել տուած քաղաքակիրթ ժողովուրդներու մեծամասնութիւնը վերադարձաւ իր բնիկ երկիրը, իր հիմնած կայսրութիւնը բաժան բաժան եղաւ։ Շատեր կը զարմանային թէ ինչպէս ան իր այնքան բարձր հպարտութենէն վար իջաւ և այնքան նուաստացաւ Պոմպէոսի առջև։ Թերևս իր սխալներուն մեծ մասը Ասիական միջավայրի բերմունքովն էր, ուրիշ միջավայրի մը մէջ աշխարհի ամենանշանաւոր մարդը կրնար ըլլալ։ Բայց ինչ ալ ըլլան իր թերութիւնները, բոլոր այդ ելևէջներու և անհաճելի ձախորդութիւններու մէջէն՝ ան գոնէ փրկեց միացեալ եւ կազմակերպեալ Հայաստան մը, որ իրմէ առաջ պզտիկ անկախութիւններու խումբ մը կը ներկայացնէր միայն։ Տիգրան քառասուն տարի տիրեց և խաղաղութեամբ մեռաւ 85 տարեկան հասակին մէջ (Փետ. 6, 55 Ք. Ա.)։

5

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Գ. ՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ ԹԱԳԱՒՈՐԸ

Մեր աւանդական պատմութեան դիրքը Տիգրանի վերջին որդի Արտաւազդի դէմ. — Անոր բարեմասնութիւնները և անոր յանձնուած Հայաստանի վիճակը. — Արտաւազդի շիտակ դիրքը Հռովմի հանդէպ. — Կրասոսի ամբարտաւան վերաբերումը և պարտութիւնը. — Անոր գլուխը Արտաշատի Հայապարթև հարսանեկան հանդէսի մէջ. — Անտոնիոս Եւապետ Հայաստանի մէջ. — Պարթևներէ կրած պարտութիւնը. — Արտաւազդի դիրքը։

Հայաստան այլևս Տիգրանի փառքը ոչ մէկ ատեն պիտի ունենար։ Պարագաները այնպէս պիտի բերէին որ մեր երկիրը Արևելքի և Արևմուտքի զօրաւոր պետութիւններու միջև միշտ կռուախնձոր մը պիտի ըլլար, իմեծ դժբախտութիւն մեր ազգի։ Մեծն Տիգրանի յաջորդեց իր կենդանի մնացած վերջին որդին

Արտաւազդ Գ. (55–34)՝ որ հօրը կենդանութեան վերջին երկու տարիներու մէջ իբրև գահակից կ՚օգնէր անոր վարչական գործերու մէջ։ Արտաւազդի հանդէպ մեր աւանդական պատմութիւնը արդարութիւն չըներ, ներկայացնելով զայն իբրև թոյլ ու անարժան մէկը, առանց յիշելու անոր բարձր ընդունակութիւնները և նկարագիրը։ Արտաւազդ իր հօր մեծութեան չկրցաւ հասնիլ, բայց իր հօր աննման պատեհութիւններն ալ չունեցաւ։ Իր հօրը օրով Միհրդատի պէս հզօր դաշնակից մը կար՝ որ երկար տարիներ Հռոմի ուժը հեռու պահեց Հայկական թատերաբեմէ· Սելևկեանները ներքին կռիւներով տկարացած էին, միակ զօրաւոր թըշնամիներ էին Պարթևները։ Մինչդեռ Արտաւազդի յանձնուած Հայաստանը կաշկանդուած էր Պարթևներու և Հռոմէացիներու ուժերուն մէջտեղ։ Օտար պատմիչները, սակայն, մեծ հիացում ցոյց կուտան Արտաւազդի հանդէպ։ Ան իր հօր արքունիքի մէջ բարձր դաստիարակութիւն մը ստացած էր նշանաւոր Հելլեն դաստիարակներու միջոցով, և ետքէն իրեն համար խիստ նախանձելի տեղ մըն է գրաւած Յունական գրականութեան մէջ իր բանաստեղծութիւններով և թատերգութիւններով։ Ունեցաւ նաև վարչագիտական և զէնքի յաջողութիւններ՝ որոնց շնորհիւ պահեց հօրմէն ժառանգած «Արքայից Արքայ» տիտղոսը, որ կը հաստատուի իր անունով կտրուած դրամներէն։ Անոնցմէ մին զինք կը ներկայացնէ քառաձի յաղթական կառքի վրայ՝ հաւանօրէն Պարթևական պատերազմէ մը վերադարձին։

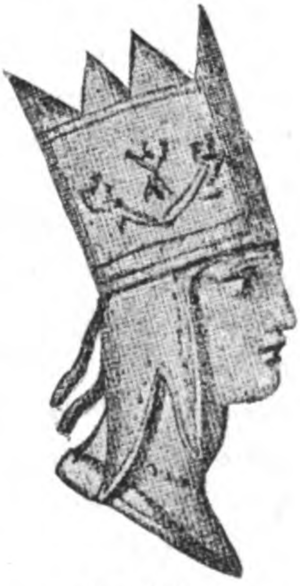

ԱՐՏԱՒԱԶԴ Բ.

Արտաւազդ սկիզբէն հաւատարիմ մնաց Հռոմէական դաշնակցութեան, որուն իբրև ապացոյց՝ իր դուստրը Գաղատիոյ Հռոմէասէր արքունիքին հարս ղրկեց, միևնոյն ատեն թշնամութիւնը արթնցնելով Պարթևներուն։ Անոր օրով Պարսից վրայ կը թագաւորէր Պարթև Արշակունի Որոտէս թագաւորը՝ որ նոյնպէս թշնամի էր Հայերու․ իսկ Պարթևաց Հրահատ թագաւորը մեռած ատեն կտակ թողուցած էր իր որդի Միհրդատ Գ․ին (65–56) վրէժխնդիր ըլլալ Հայոց դէմ։ Միհրդատ արդէն Կորդիքի մէկ մասը գրաւած էր, և անոր որդին և յաջորդը Որոտէս որոշած էր կռուիլ Հայերու պահանջին դէմ։

Ուստի երբ Հռովմի առաջին եռապետութեան անդամներէն Կրասոս, փառասէր և ընչաքաղց մէկը, Միջագետքը գրաւելու համար Պարթև Սուրէն զօրավարի դէմ կը կռուէր՝ Որոտէս Հայաստան մտաւ արգիլելու համար Արտաւազդը որ իբրև Հռովմի դաշնակից չօգնէ անոր։ Արտաւազդ խոստացաւ Հռովմէացի զօրավարին օգնութեան երթալ 10,000 ձիաւորներով և 30,000 հետևակներով, եթէ միւսն ալ իբրև դաշնակից՝ Միջագետքէն գար և Հայաստանը ազատէր ոտնձգութիւններէ։ Հայոց թագաւորը անոր ուրիշ խորհուրդներ ալ տուած էր իր նամակով՝ իր բանակի յառաջխաղացման առթիւ։ Սակայն Կրասոս փոխանակ գնահատելու Հայոց թագաւորին խորհուրդները, անբարտաւանօրէն կը կատղի և առանց անոր նամակին պատասխանելու, դեսպաններուն կ'ըսէ որ ինք շուտով կ'երթայ և Արտաւազդը կը պատժէ իբրև դաւաճան, սպառնալիք մը որ երբէք չպիտի կրնար կատարել։ Հայոց թագաւորը վիրաւորուելով Կրասոսի անմիտ վարմունքէն՝ խոհեմութիւն համարեց հաշտութիւն կնքել Պարթևաց թագաւորին հետ և ինշան սերտ բարեկամութեան իր քոյրը անոր Բակուր որդիին տուաւ։ Անդին, Պարթև զօրավարի կաշառքով՝ Արաբ առաջնորդներ կը մոլորեցնեն Կրասոսը անապատներու մէջ և Պարթև հեծելազօրքի դարանը կը ձգեն զինք։ Յաղթական Սուրէնը՝ Հռովմէացւոց զօրքը ջարդելէ ետք՝ կը կտրէ Կրասոսի գլուխը և աջ բազուկը և կը ղրկէ Որոտէսին։ Այս վերջինը Հայոց Արտաշատ մայրաքաղաքն էր և Արտաւազդի հետ իր տղու հարսանեկան հանդէսներուն ներկայ կը գտնուէր։ Երբ խնճոյքի ատեն Յոյն դերասաններէն մէկը (Հիատրիոն) Պոսքոս ողբերգութենէն Ակաւի արկածները կ'արտասանէր, ներս կը բերեն Կրասոսի արիւնաշաղախ անդամները։ Հռովմէացի զօրավարին գլուխը բերող Սուլլախէսը՝ լսելով Եւրիպիտի այդ տողերը՝ կոգևորի և բեմ բարձրանալով հանդիսականներու մէջ կը նետէ զայն։ Պարթևները մեծ խանդավառութեամբ կը ծափահարեն և կեցցէներ կը բացագանչեն։ Անոր վրայ Տրալլացի Յասոն դերասանը՝ րոպէական ներշնչումով՝ իր ունկնդիրներու ճաշակին համաձայն կտոր մը կը յիշէ, ձեռքէ ձեռք յափշտակուած Կրասոսի կառափը բերնի ճեղքըուածքէն բռնելով՝ վեր կը բարձրացնէ զայն և ամենուն ցուցադրելով կ'երգէ· «Մեր լեռներէն տուն բերինք մեր խիստ յաջող որսի մէջ սպաննած այծեամի եղջիւրները»։ Ներկաները որոտընդոստ ծափահարութիւններով կը յայտնէին իրենց հաճութիւնը հանդէպ այդ դերասանին՝ որ այնքան իրականութիւն տուած էր կատակերգութեան։

Կրասոսի պարտութենէն ետք ասպարէզ իջաւ Անտոնիոս եռապետը՝ որ այդ ատեն Աթէնք կը գտնուէր։ Ան՝ Վենտիդիոսը ղրկեց Հայաստանի և Վրաստանի վրայ, յանձնարարելով միևնոյն ատեն կասեցնել Պարթևներու յառաջխաղացումը՝ որ ուղղուած էր դէպի Ասորիք։ Որոտէս սպաննել տուած էր իր քաջ զօրավար Սուրէնը՝ կասկածելով անոր փառասիրութեան վրայ, և բանակին հրամանատարութիւնը տուած էր իր որդւոյն՝ Բակուրոսին։ Այս վերջինը Վենտիդիոսի դէմ կռուած ատեն կ'սպաննուի և իր ամբողջ բանակը կը կորսուի։ Անտոնիոս 100,000 բանակով մը Հայաստան մտաւ, և իր շուրջ հաւաքեց Հռովմի դաշնակիցները, որոնցմէ ամենէն զօրաւորը Հայերն էին։ Արտաւազդ երկու սուրի մէջ տեղ էր և աշխատեցաւ իր դիրքը ինպաստ իր երկրին գործածել։ Ան խորհուրդ տուաւ Անտոնիոսին Մարաց վրայ երթալու, որոնց համանուն (Արտաւազդ) թագաւորի հետ թշնամացած էր, և իբրև դաշնակից անոր անձամբ պիտի օգնէր 7000 հետեւակ և 6000 ձիաւորներով։ Անտոնիոս սխալ հաշիւներով Ոպպիոս զօրավարին քով Թողուց իր լէգէոններուն կէսը և պատերազմական մեքենաներէն մեծագոյն մասը, և ինք շարժեցաւ դէպի Եկբատան (Համատան)։ Այդ միջոցին Մարաց Արտաւազդ թագաւորը Տիզբոն կը գտնուէր՝ Որոտէսի յաջորդ Հրահատ Դ.ի հետ դաշինք կնքելու։ Այս երկու թագաւորները լսելով Հռովմէական բանակի բաժանումը և վստահ ըլլալով որ Եկբատան կրնայ դիմադրել, կը յարձակին Ոպպիոսի վրայ, մեծ ջարդ կուտան անոր զօրքին եւ կ'ոչնչացնեն պատերազմական գործիները· Հայերը թաքտիքով ձեռնպահ կը մնային՝ առանց բացարձակ ցոյց տալու իրենց անտարբերութիւնը։ Արտաւազդ իր երկիրը պաշտպանելու պատրուակով ետ կը դառնայ և հանգիստ կը նստի իր մայրաքաղաքը։

Պարտութեան լուրը մեծ տագնապ պատճառեց Անտոնիոսին՝ որ հրաժարեցաւ Եկբատանը պաշարելու միտքէն։ Ան իր յոյսը դրած էր Հայ հեծելազօրքի վրայ որ այնքան ճարպիկ էին և վարժ Պարթեւներու պատերազմական մէթոտներուն և խաղերուն մէջ, ու կրնային անոնց խորամանկութիւնները իդերև հանել։ Հռովմէացիները մեծ կորուստներ կ'ունենան նաև նահանջի ատեն։ Անտոնիոս նորէն ապաստանարան գտաւ Հայաստանի մէջ և ծածկելով իր բարկութիւնը՝ սկսաւ շողոքորթել Արտաւազդը, ուտեստ եւ հագուստեղէն ստանալու, որու մէջ յաջողութիւն գտաւ ան և նոյն իսկ արտօնութիւն ստացաւ Հայաստան ձմեռելու։ Անկէ ետք եռապետը անցաւ Ասորիք և ամենէն ետքը գնաց Եգիպտոս, յարմար առիթի մը սպասելու որ Հայոց թագաւորէն իր վրէժը լուծէ։ Արտաւազդի ցոյց տուած դիւանագիտութիւնը միակ իմաստուն եւ ուղիղ ճամբան էր· ինք կ'ուզէր Հռովմի հետ բարեկամ մնալ, բայց չէր ուզեր Հռովմէացի զօրավարներու անձնական փառասիրութեան ծառայել և գէշ ըլլալ իր դրացի Պարթևներու հետ․ անկէ զատ Եկտաւիանոս գաղտնի հրահանգ ղրկած էր իրեն Անտոնիոսին զէնքով չօգնել։

6

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Անտոնիոսի չքմեղանքը իր սիրուհիի Գլէօփաթրայի առջև, իր պարտութեանը պատճառը Արտաւազդի վերագրում. — Արտաւազդը բռնելու նենգութիւնները.— Անոր գերութիւնը.— Արտաւազդի և Հայ ազնուականներու ասպետական հպարտութիւնը. — Գլէօփաթրայի առջև խոնարհելու անոնց մերժումը.— Օգտաւիանոսի ջանքերը Արտաւազդը ազատելու. — Անոր ողբերգական վախճանը։

Անտոնիոս իր սիրուհի և Եգիպտոսի թագուհի Գլէօփաթրայի առջև իր նուաստացուցիչ պարտութեան բոլոր պատասխանատուութիւնը Արտաւազդի վրայ նետած էր․ և՝ քաջութիւն չունենալով անոր դէմ պատերազմ մղելու՝ ամէն միջոցի կը դիմէր նենգութեամբ զայն ձեռք ձգելու։

Պարթևաց և Մարաց թագաւորները թշնամացած էին չկրնալով համաձայնիլ Հռովմէական աւարի բաժանման առեն։ Ուստի Մարաց Արտաւազդը իր դաշնակցութիւնը առաջարկեց Անտոնիոսին, եթէ ան պատերազմ յայտարարէր Պարթևներու դէմ և ջախջախէր իր թշնամի Հայերը։ Վստահեցած Անտոնիոս՝ չկրնալով բաժնուիլ իր Եգիպտուհիէն սկսաւ խաբեբայութիւններու դիմել։ Երեք անգամ փորձեց Արտաւազդը անպաշտպան իր քով բերելու։ Նախ՝ խնդրեց անկէ որ Եգիպտոս գար Պարթևներու դէմ պատերազմելու համար համաձայնութեան մը գալու։ Երբ Արտաւազդ մերժեց այդ առաջարկը, Անտոնիոս նորէն մարդ ղրկեց զայն Աղեքսանդրիա հրաւիրելու, անոր աղջկան ձեռքը իր որդւոյն համար խնդրելով։ Բայց Արտաւազդ չուզեց անոր թակարդը իյնալ։ Անտոնիոս կարծելով որ Հայոց թագաւորը կրնայ խաբել եթէ մօտ ըլլայ՝ Կիլիկիայէն նորէն հրաւիրեց զայն Պարթևներու դէմ արշաւանքի մը առթիւ դաշնակցելու, բայց իզուր ջանք, Արտաւազդ իր տեղէն չի շարժեցաւ և միշտ դիւանագիտական ճարպիկ պատասխաններով բաւականացաւ։ Այլեւս Անտոնիոս հասկցաւ որ դիւրութեամբ ձեռք չկրնար ձգել իր որսը, և մեծ բանակով մը մտաւ Հայաստանի խորերը։ Հոն ալ դեսպաններով և բարեկամ թագաւորներու միջամտութիւնով կ'ուզէր տեսակցութիւն մը ունենալ․ Արտաւազդ ատեն մը ձգձգեց, բայց ետքէն երբ ան շատ մօտեցած էր արդէն, ճարահատ գնաց անոր բանակը։ Երդմնադրուժ Հռովմէացին այլեւս չի համբերեց և զայն շղթայի զարնելով տարաւ այն բերդը ուր անոր գանձերը պահուած էին։ Հոն Անտոնիոս կ'երդնու որ ինք եկած չէր Հայոց թագաւորին վնաս հասցնելու, այլ միայն իր արդար տուրքը առնելու։ Բերդին պահապանները մերժեցին դուռը բանալ։ Հայերը այս խաբեբայութենէ վիրաւորուած կ'ապստամբին։ Արտաւազդի որդին Արտաշէս ինքզինքը կը ճանչցնէ իբրև գահաժառանգ և զօրքը զինք կը յայտարարէ։ Բայց հապճեպով կազմուած Հայ ընդդիմութիւնը երկար չի դիմանար և Արտաշէս կը փախի Պարթևաց մօտ, ուր Հրահատ Դ․էն ընդունելութիւն կը գտնէ՝ իբրև Հռովմէացիներու թշնամի։ Անտոնիոս կէս ուժով և կէս խարդախութեամբ կը տիրէ Հայաստանին, ամէն բան աւարի կուտայ, նոյն իսկ Անահիտի հռչակաւոր տաճարը, որու ոսկեղէն արձանը Հռովմէացի զինուորներու կողմէ կը փշրուի և իրարու մէջ կը բաժնուի։

Անտոնիոս այլեւս չի համարձակիր Պարթևաց վրայ երթալու, և իր զոհը՝ Արտաւազդը՝ կը տանի Եգիպտոս՝ արծաթ շղթաներու մէջ, ինչպէս նաև անոր կիներն ու որդիները։ Անկարող ըլլալով իր որդին ամուսնացնել Հայոց արքայադուստրի հետ՝ կ'ամուսնացնէ Մարաց Արտաւազդ թագաւորի աղջկան հետ և կը յայտարարէ զայն Հայաստանի թագաւոր։ Տղան դեռ անչափահաս ըլլալով խնամակալութիւնը կը յանձնէ անոր աներոջ։

Աղեքսանդրիոյ մէջ Անտոնիոս իր չշահած յաղթութեանց ցուցադրութիւն մը ընելու և Գլէօփաթրայի առջև պարծենալու համար հանդէս մը սարքեց իր հոմանիի նախագահութեամբ, ուր բերել տուաւ նաև՝ այս անգամ ոսկի շղթաներու մէջ՝ Արտաւազդը, անոր ընտանիքը, և Հայ ազնուականութեան ներկայացուցիչները։ Մեղկ և կանացի Հռովմէացին աւելի հաճոյ երևնալու համար կնոջ մը (Գլէօփաթրային) ջանաց որ Արտաւազդ երկրպագէ ոսկեղէն աթոռի վրայ նստող իր սիրուհիին եւ զայն «Թագուհիներու Թագուհին» անուանէ, միևնոյն ատեն խոստանալով ազատութիւն տալ եթէ համակերպէր։ «Արքայից Արքայ»ին համար չափազանց ծանր անպատուութիւն էր այդ բանը և ատով չէր կրնար գնել իր ազատութիւնը։ Ոչ ի՛նք, ոչ կիները, ոչ ալ միւս Հայ բանտարկեալները հնազանդեցան։ Անոնք մնացին անշարժ իրենց կանգնած դիրքի մէջ, աղաչանքի կամ յարգանքի ոչ մէկ բառ կամ շարժում երևցաւ անոնց վրայ։ Անոնք միայն Եգիպտուհին իր պարզ անունով կոչեցին։ Անոր վրայ հպարտ և վեհանձն Հայերը բանտի անարգանքներու և տանջանքներու ենթարկուեցան իրենց թագաւորին հետ։

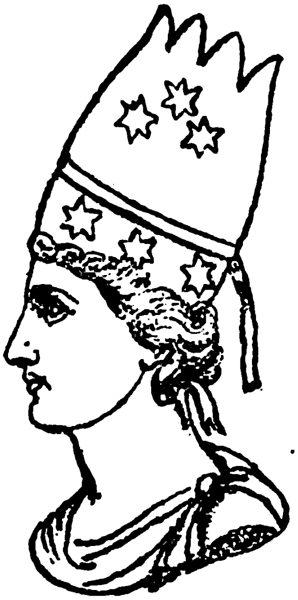

ՀԱՅ ԹԱԳՈՒՀԻ ՄԸ

Քիչ ետքը Օկտաւիանոս, Անտոնիոսի հռչակաւոր հակառակորդը, Հայերու հետ բարեկամանալով կ՚ուզէ անոնց թագաւորը ազատել։ Անտոնիոս Մարաց ուժին վրայ ապաւինելով կ՚ստիպուի պատերազմ մղել անոր դէմ, բայց չարաչար պարտուելով Ակտիոնի մօտ իր սիրուհիին հետ կը փախչի Աղեքսանդրիա։ Անդին Հրահատ և Արտաշէս, առիթէն օգտուելով, Մարաց Արտաւազդը կը յաղթեն և Մարաստան կ՚անցնի Պարթևաց իշխանութեան տակ։ Օկտաւիանոս Կեսարը կը փութար ազատ արձակելու Հայոց Արտաւազդը՝ Հռովմէական ժողովուրդի փափաքին համաձայն, որ Անտո-

Նիոսի գործը «ոճիր» մը և Հռովմի «անջնջելի արատ» մը կը համարէր · բայց իր հասնելէ առաջ Անտոնիոս ինքզինքը կորսուած համարելով՝ փառօրէն իր վրէժը Արտաւազդէն առաւ զայն գլխատել տալով Գլէօփաթրաի միջոցով ։

Այսպէս վերջացաւ գրագէտ, դիւանագէտ և ասպետական Արտաւազդ թագաւորի կեանքը ։ Ան, սակայն, անմահ մնաց Յոյն թատերաբեմերուն վրայ՝ իր արձակ և ոտանաւոր քերթուածներով ։ Օկտաւիանոս քաղաքական հաշիւներով Արտաւազդի ընտանիքը եւ զաւակները Հռովմ տարաւ ։

7

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ

Արտաւազդի որդի Արտաշէս Բ.ի յաջորդութիւնը և իր վրէժխնդրութիւնը Հռովմէացիներուն վրայ. — Օկտաւիանոսի դիրքը Հայաստանի նկատմամբ. — Հայաստանի մէջ Հռովմէասէր կուսակցութեան զօրացումը. — Արտաշէսի սպանութիւնը և անոր Տիգրան եղբօր թագաւորութիւնը՝ Հռովմէասէրներու խընդիրքով. — Տիգրան Դ.ի և Էրատոյ թագուհիի գահակալութիւնը. — Տիգրան Դ.ի մահը պատերազմի մէջ և Հայկազեան թագաւորական ցեղի անհետացումը։

Անտոնիոսի անկումէ ետք Արտաւազդի Որդի Արտաշէս Բ · (34–20)՝ *որ Պարթևաց արքունիքը կը գտնուէր՝ Հրահատ Դ ·ի հետ քալեց Մարաց Արտաւազդ թագաւորի դէմ, որուն ուժերը վերջ իվերջոյ ջախջախուեցան և ինքն ալ Հայոց ձեռք գերի ինկաւ, որով Անտոնիոսի որդի Աղեքսանդրի անուանական թագաւորութիւնը՝ Հայաստանի վրայ՝ վերջացաւ ։ Արտաշէս Բ · գնաց իր հայրենի մայրաքաղաքը Արտաշատ և խանդավառ ընդունելութիւններով բարձրացաւ իր գահը, իր գերիշխանութեան տակ ունենալով Մարաստանը ։ Ան իր հօր անհարկի գլխատման վրէժը առաւ Հայաստանի և Մարաստանի մէջ մնացած Հռովմէական ուժերէ, որոնք սրէ անցուց ։*

Օկտաւիանոս Կեսարը թէեւ խաղաղութեան հետամուտ էր, բայց Հայաստանի հպատակութիւնը կը ծը-

բագրէր, որպէսզի պարթեւներու հետ միանալով Հըռովմի դէմ մեծ թշնամութիւն մը չկազմուի։ Ան Արտաշէսի հետ ուղղակի դժուարութիւններ ունենալէ զգուշացաւ՝ Պարթեւներու դէմ պատերազմի դուռ չբանալու համար. մանաւանդ որ անոր թշնամութիւնը ուղղակի Հռովմի դէմ չէր, այլ իր հօր սպաննիչ Անտոնիոսի դէմ։ Ուստի Հռովմէական «բաժնէ որ տիրես»ի սկզբունքով ան սկսաւ Հռովմէասէր կուսակցութիւն մը կազմակերպել Հայաստանի մէջ՝ որ կամաց կամաց Արտաշէսի դէմ դժգոհութիւններ կը յարուցանէր։ Վերջապէս այդ կուսակցութիւնը զօրացաւ և Հռովմ պատգամաւոր ղրկեց խնդրելու որ Արտաշէսի կրտսեր եղբայրը Տիգրան՝ որ այն ատեն Հռովմ կը գտնուէր և կայսերական պալատի մէջ դաստիարակուած էր՝ թագաւոր կարգուի Հայոց վրայ։

Օգոստոս սիրայօժար յանձն առաւ այդ բանը եւ իր քսաներկու տարեկան խորդ որդի, Տիբերիոսի հրամանատարութեան տակ մեծ բանակով մը Տիգրանը ղըրկեց Հայաստան։ Տիբերիոս պէտք չունեցաւ ոեւէ կռուի, որովհետեւ Արտաշէս Բ. սպաննուած էր արդէն դաւով, ըստ Յովսէփի պատմիչի՝ իր ազգականներու կողմէ. ուստի անարգել Արտաշատ մտնելով Տիգրանը թագաւոր կարգեց հանդիսաւոր կերպով։ Հըռովմի մէջ ալ այդ առթիւ հանդէսներ կատարուեցան ի պատիւ Տիբերիոսի։ Բայց Տիգրան Դ. (20–19) վաղաժամ մեռնելով ոեւէ արձանագրութիւն չթողուց։

Տիգրան Դ.ի մահէն ետք պարթեւներու օժանդակութեամբ Հայոց գահը բարձրացան Տիգրան Ե. (19–1) եւ Երատոյ, որ՝ հին սովորութեան համաձայն՝ անոր քոյրն ու հարսն էր։ Օգոստոս Կայսրը՝ նեղուելով ազգային կուսակցութեան դէմ որ Պարթեւներու կողմը յարած էր, նորէն ղրկեց Տիբերիոսը։ Բայց այս վերջինը խնդրով մը զայրացած անոր դէմ մնաց Հռոդոս։ Այն ատեն կայսեր դեսպանները Հայաստան մտցուցին Արտաւազդ գահապահանջը, որ Արտաւազդ Գ.ի երրորդ որդին էր, եւ դաստիարակութեամբ ու հակու-

մով աւելի Հռովմէացի էր քան Հայ։ Այս Արտաւազդ Դ.ի մասին ոչ մեր պատմիչները բան մը կը յիշեն, ոչ ալ օտար պատմիչները, բայց թէ իշխեր է Հայաստանի վրայ՝ կ'ստուգուի իր անունով կտրուած դրամներէ։ Տիգրան Ե. Պարթևներու օժանդակութեամբ Արտաւազդ Դ.ը հալածեր և անոր ընկերացող Հռովմէացիները կոտորելով դարձեալ տիրացած է իր գահին։

Օգոստոս Կայսրը ներքին խռովութիւններու պատճառով չուզեց Պարթևներու հետ պատերազմ ունենալ. ուստի կը համբերէ մինչև յարմար ատեն մը, երբ ընտիր բանակով մը գահաժառանգ Գայիոս Կեսարը կը ղրկէ։ Բայց անոր Հայաստան հասնելէ առաջ Տիգրան Ե. կ'սպաննուի դրացի ազգերու հետ պատերազմի մը մէջ, որ գրգռուած էր Հռովմէացւոց կողմէ (1 Ք. Ե.). *իսկ Երատոյ թագուհին կը հրաժարի։ Այս կերպով վերջ կը գտնէ Հայկազեան Արտաշէսեան հարստութիւնը՝ որ* 190 *տարի տևեց։*

ՅԱՆԿ ԱՐՏԱՇԷՍԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԵԱՆ

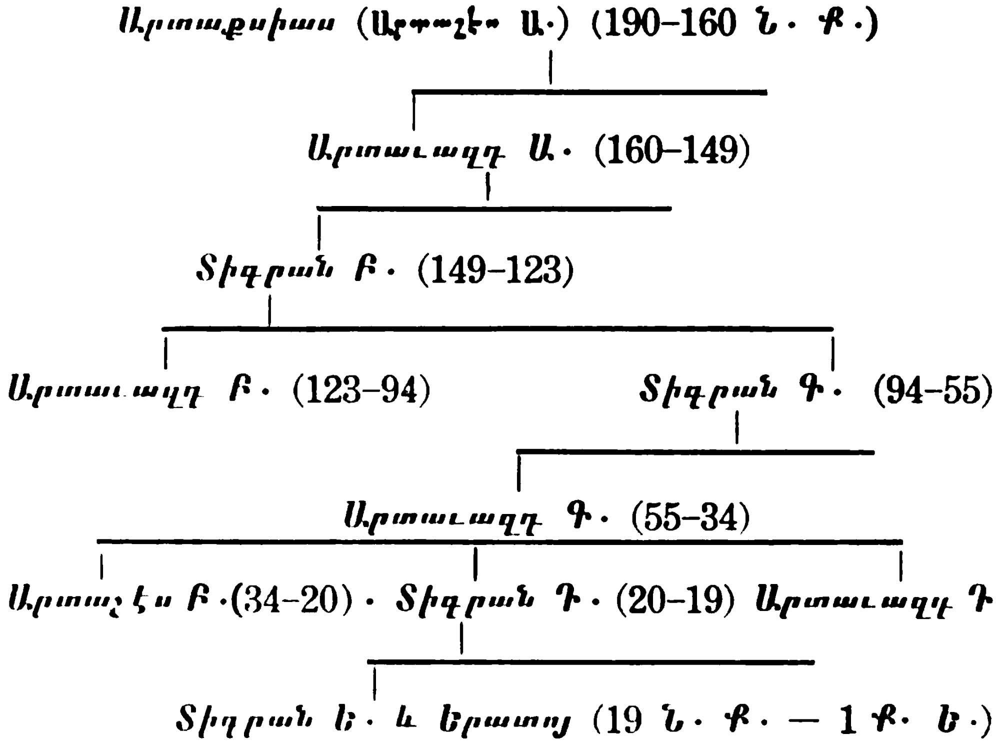
Արտաքսիաս (Արտաշէս Ա.) (190–160 Ն. Ք.)
Արտաւազդ Ա. (160–149)
Տիգրան Բ. (149–123)
Արտաւազդ Բ. (123–94)
Տիգրան Գ. (94–55)
Արտաւազդ Գ. (55–34)
Արտաշէս Բ. (34–20).
Տիգրան Դ. (20–19)
Արտաւազդ Դ
Տիգրան Ե. և Երատոյ (19 Ն. Ք. — 1 Ք. Ե.)

ԳԼՈՒԽ Է

ՕՏԱՐ ԵՒ ԿԻՍԱՀԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

1

ԱՐԻՈԲԱՐԶԱՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐՇԱԿ Ա.

Կուսակցութիւնները Հայաստանի մէջ, ազգայնական և ազատական. — Գայիոս Կեսարի հասկցողութիւնը Պարթևներու հետ. — Արիոբարզան՝ Մարաց թագաւորի որդին՝ Հայոց թագաւոր. — Հայոց դժգոհութիւնը օտար թագաւորի համար. — Գայիոսի վրայ յարձակում. — Ահաբեկիչի անձնասպանութիւնը. — Արիոբարզանի Արտաւազդ որդիի յաջորդութիւնը և սպանութիւնը.— Տիգրան Զ. մօրմէ Հայ ծագումով. — Դժգոհ Հայերէ անոր հալածումը. և Հայազգի Երատոյ թագուհիի կրկին գահակալութիւնը և գահազրկութիւնը.— Ոնոն Պարթև.— Պոնտոսի Զենոն արքայորդին՝ իբրև Արտաշէս Գ. — Հայոց համակրութիւնը անոր հանդէպ. անոր խաղաղ վարչութիւնը։

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ մէջ կուսակցական կռիւները եւ երկպառակութիւնները շատցած էին Տիգրան Ե.ի մահէն ետք։ Այդ կուսակցութիւնները կարելի է բաժնել երկուքի. պահպանողական կամ ազգայնական կուսակցութիւնը՝ որ իր մեծամասնութեամբ արեւելցիի հակումն ու բարքերն ունէր եւ Պարթեւասէր էր։ Ազատական կամ Հռովմէասէր կուսակցութիւն՝ որ Հռովմէական բարքերը և քաղաքակրթութիւնը Հայաստանի մէջ հիմնել կաշխատէր։ Գայիոս Կեսար Հայաստան փութաց կարգը վերականգնելու, բայց ան յարմար դատեց Պարթևներու հետ հասկցողութեան մը գալ։

Պարթեւաց Հրահատակէս թագաւորն ալ Հռովմէացւոց օժանդակութեան պէտքը կ'զգար իր գահին վրայ հաստատ մնալու համար. ուստի երկու երիտասարդ իշխանները իրարու հանդիպեցան Եփրատի կղզիի մը մէջ և Հայաստանի մասին համաձայնութեան մը եկան։

Գայիոս Կեսար Հայոց թագաւոր կարգեց Արիոբարզան իշխանը (2–3 *Ք. Ե.*), *որ Մարաց Արտաւազդ թագաւորի որդին էր և հռչակաւոր՝ իր գեղեցկութեամբ և քաջութեամբ։ Թէև անոր հայրը թշնամի էր Հայոց համանուն թագաւորի հետ, բայց վերջապէս Հայոց և Մարաց միջև եղած խնամութիւնները, և երիտասարդ իշխանին Հայոց մէջ վայելած ժողովրդականութիւնը մեծ գոհունակութիւն պատճառեցին անոր գահակալութեան առթիւ։ Միևնոյն ատեն ազգայնականներու միջև դժգոհութիւններ կային, քանի որ Հռովմէական միջամտութիւն կար գործին մէջ։ Գայիոս կարգը պահպանելու համար Հայաստանի մէջ էր, և երբ ան կը գտնուէր Արշարունեաց Արտագերս բերդին մօտ, Ադոն անուն Հայ նախարար մը անոր մօտեցաւ՝ թագաւորէն նամակ մը բերելու և Հայաստանի գանձերուն քարտէսը ցոյց տալու պատրուակով. մինչ զօրավարը հետաքրքրութեամբ կը կարդար նամակը Ադոն ծանր կերպով վիրաւորեց զայն և ինքն ալ անձնասպան եղաւ Հռովմէացւոց ձեռքը չ'իյնալու համար։ Հռովմէացիները բերդը գրաւեցին, բայց այդ յաղթութիւնը մխիթարութիւն մը չեղաւ իրենց. անոնք ստիպուեցան Եգիպտոս երթալ ուր Գայիոս Կեսար մեռաւ իր առած վէրքերէն։*

Արիոբարզան թագաւորը շուտով մեռաւ, և Օգոստոս Կայսեր և ծերակոյտի հրամանով անոր որդին ԱՐՏԱՒԱԶԴ Ե. (3–10 *Ք. Ե.*) *թագաւոր եղաւ։ Ազգային կուսակցութիւնը շատ վրդովուած Մարաց արքունի ցեղին Հայաստան արմատ ձգելու հեռանկարէն, զայն մէջտեղէն վերցուցին։ Օգոստոս Կայսրը՝ տեսնելով որ օտար ցեղէ թագաւոր մը ժողովրդականութիւն չի կրնար գտնել՝ Հայաստան ղրկեց Տիգրան Զ.* (11)*։*

Այս եղելութիւնները կ'ստուգուին պաշտօնագրէ մը՝ որ ծանօթ է «Օգոստոս Օկտավիանոսի կտակ» անունով։ Էնկիւրիի մէջ գտնուած այդ պաշտօնաթուղթը կ'ըսէ․ «Մեծ Հայքը, իր թագաւոր Արտաշէսի սպանութենէն ետքը, կրնար Հռովմէական նահանգ մը դառնալ եթէ ես ուզէի։ Ես իմ նախնիքներու օրինակին հետևելով գերադաս համարեցի այդ երկիրը տալ Արտաւազդի որդի և Մեծն Տիգրանի թոռան՝ Տիգրանին՝ իմ որդեգիր Տիբերիոս Ներոնի ձեռքով։ Յետոյ երբ այս ազգը ապստամբեցաւ Հռովմի դէմ, ղրկեցի իմ որդի Գայիոսը և այդ թագաւորութիւնը յանձնեցի Մարաց թագաւոր Արտաւազդի որդի Արիոբարզանին, իսկ ասոր մահէն ետքը՝ իր Արտաւազդ որդիին։ Երբ այս վերջինը սպաննուեցաւ՝ Տիգրանը ղրկեցի Հայաստանին վրայ թագաւորելու․ այս Տիգրանը Հայաստանի թագաւորական տունէն էր։»

Ակնարկուած այս Տիգրան Զ․ը մօր կողմէ միայն Հայոց արքունական արիւն ունէր, մինչ հօր կողմէ Հրէից Մեծն Հերովդէս թագաւորի թոռն էր։ Ասոր ալ գոհացում չտուաւ ազգային կուսակցութեան, որ քիչ ատեն ետքը զայն գահէն հալածեց։ Տիգրան Հռովմ գնաց, ուր Տիբերիոս կայսրը զինք սպաննել տուաւ (36 *Ք․ Ե․*)։

Ազգային կուսակցութիւնը երկրորդ անգամ գահ բարձրացուց Երատոն (14–15)՝ *որ զուտ Հայկական ցեղէ էր, Տիգրան Ե․ի քոյրը և կինը ըլլալով։ Բայց Հայերը կնոջ իշխանութեան վարժուած չըլլալով, Երատոյ թագուհին գահազուրկ ըրին քիչ ատենէն։*

Մինչ Հայերը այսպէս երկպառակութեան մէջ տատանուելով չէին կրնար իրենց յարմար թագաւոր մը գտնել՝ Պարթևաց Հրահատ Դ․ի որդին Ոնոն Հայաստան եկաւ։ Այս իշխանազունը իր հայրենի գահէն հալածուած էր, Հռովմէական դաստիարակութիւն և բարք ունենալուն համար։ Ան Հռովմէացիներու վըստահելին և պաշտպանեալն ըլլալով իր համակիրները գտաւ Հայաստանի մէջ և Հայոց կողմէ թագաւոր հռչակուեցաւ (15–16), բայց իր գահը երկար ատեն չի կրցաւ պահել։ Որովհետև Արտաւան Գ. Արշակունին, Պարթևներու Դահք ցեղէն, պզտիկուց Պարթևական դաստիարակութիւն ստացած և ազգային բարքով մեծցած ըլլալուն, թագաւոր ընտրուած էր Պարթևներու կողմէ։ Ան չէր կրնար տանիլ որ իր հակառակորդը թագաւորէր դրացի երկրի մը վրայ, ուստի ծերակոյտին պատերազմի սպառնալիք ղրկեց եթէ Ոնոնը չհեռացուէր Հայաստանէն։ Օգոստոսի յաջորդ Տիբերիոս Կայսրը (14–37) Կրասոսի և Անտոնիոսի օրինակէն խրատուած՝ չէր ուզեր Պարթևներու հետ զէնքով չափուիլ։ Երկպառակութենէ տկարացած Հայերը անկարող էին առանձինն դիմադրել անոնց, ուրեմն Ոնոնին կը մնար Հայաստանէ քաշուիլ և Անտիոք երթալ։ Թէև ան իր թագաւորի տիտղոսը և նշանները կը կրէր հոն, բայց Ասորիքի կուսակալին հսկողութեան տակն էր։ Անդին Տիբերիոս չէր կրնար երկար ատեն հանդուրժել հակահռովմէական կուսակցութեան գերիշխող դիրքին, և Հայաստան ղրկեց՝ լիազօր իշխանութեամբ՝ Գերմանիկոս գահաժառանգը և նշանաւոր զօրավարը, կարգադրելու համար տեղին գործերը։ Գերմանիկոս իր բարձր անձնաւորութեամբ և հեզութեամբ շուտով Հայերու համակրանքը գրաւեց, և անոնց խնդիրքին համաձայն Արտաշատի մէջ մեծ հանդէսներով թագաւոր կարգեց Պոնտոսի Պոլեմոն թագաւորի որդին Զենոնը՝ որ Հայկական բարքերով դաստիարակուած էր, ճարպիկ որսորդ մը, և Հայոց զուարճութիւններու և խնճոյքներու սիրահար։ Հանդիսականները զինք կեցցէներով հռչակեցին Արտաշէս Գ. (18–34 Ք. Ե.)։

Հայոց նոր թագաւորը կայսեր տան հետ ազգակցութիւն և վարչական կարողութիւն ունենալով կրցաւ ազդեցութիւն գործել երկու կուսակցութիւններուն վրայ և ներքին խաղաղութիւն պահել։ Պարթևաց Արտաւան թագաւորն ալ բարեկամական յարաբերութիւն պահեց Գերմանիկոսի հետ, միայն խնդրեց անկէ որ Ասորիքէ հեռացնէ Ոնոնը՝ որ իր գահին սպառնալիք մըն էր։ Այս վերջինը Կիլիկիա փախչելով ճամբան կ'սպաննուի։ Գերմանիկոսի Հայաստանի մէջ կտրած դրամները դեռ կը գտնուին, անոնց մէջ ան կը ներկայանայ Զենոնը կամ Արտաշէս Գ․ը թագաւոր պսակելու դիրքով։ Իպատիւ Հայաստանի խաղաղութեան Հռովմի ծերակոյտը որոշեց Գերմանիկոսը ընդունիլ յաղթական կամարներով։ Բայց ան Կիլիկիայէն անցնելու ատեն կը թունաւորուի։

Հայաստան խաղաղութիւն վայելեց մինչև Արտաշէս Գ․ի մահը։ Պարթևներու Արտաւան թագաւորը անտարբեր չէր կրնար մնալ Հայաստանի հանդէպ․ իր երկար տիրապետութենէն և շրջակայ մանր ազգերու դէմ մղած յաղթող պատերազմներէն շլացած՝ կ'երազէր Կիւրոսի կայսրութիւն մը հաստատել։ Երբ Արտաշէս Գ․ մեռաւ՝ առիթը ներկայացուած համարեց ան․ Տիբերիոս Կայսրը ծերացած էր և՝ իր կարծիքով՝ այլևս արևելեան արկածախնդրութեան մը չպիտի ձեռնարկէր։ Ուստի Հայաստանի վրայ քալելով իր մեծ որդին թագաւոր կարգեց իբրև Արշակ Ա․ (34–35)։

2

ՎՐԱՑԻ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Վրացոց Փարսման թագաւորի միջամտութիւնը Հռովմի թելադրութեամբ.— Միհրդատ Վրացի Հայոց թագաւոր.— Վրաց և Պարթևներու կռիւները Հայոց գահին համար.— Տիբերիոսի մեքենայութիւնները.— Անոր յաջորդ Կալիգուլայի յարումը դէպի Պարթևները.— Տիմոնաք Պարթև՝ Հայաստանի կառավարիչ.— Կղոդիոս կայսեր հակառակ դիրքը.— Վրացի Միհրդատի վերադարձը.— Անոր սպանութիւնը իր եղբօրորդի Հռադամիզդի կողմէ. Հռադամիզդ Հայոց գահին վրայ։

Տիբերիոս պատերազմ չէր կրնար ընել, բայց հնարագիտութիւններ չէին պակսեր իրեն։ Երբ Արտաւան կ'պատրաստուէր Կապադովկիոյ վրայ քալել՝ իր երազած կայսրութիւնն իրականացնելու համար, Տիբերիոս Վրացիներու Փարսման թագաւորը համոզեց Հայոց գահին տիրել։ Այս վերջինը սիրայօժար ընդունեցաւ *այդ առաջարկը և երկու անգամ Հայաստանի վրայ ղրկեց իր եղբայր Միհրդատը, որ Հռոմէական ոսկիներու շնորհիւ իր կողմը շահեցաւ պատերազմասէր Սարմատացիները. երկրորդ արշաւանքին կաշառքներով սպաննել տուաւ Արշակ Թագաւորը։ Այսպէս Միհրդատ (35–51) տէր դարձաւ Հայոց գահին՝ արիւնարբու պատերազմներու և աւերումներու դուռ բանալով երկար տարիներու համար։ Հռոմը իր նպատակին հասաւ, որովհետև Արտաւան ստիպուեցաւ հրաժարիլ Կապադովկիոյ արշաւանքէն և իր երկիրը պաշտպանել Վրացիներու դէմ։ Առաջ անգամ մը յաջողած էր Արշակը կրկին իր գահին վրայ նստեցնելու, բայց անոր սպանութենէն ետք սաստիկ զայրացած՝ իր Որոտ որդիին յանձնեց մեծ բանակ մը, որ երթայ իր եղբօր վրէժը լուծէ և տիրանայ Հայաստանի գահին։*

Վրաց թագաւորը Փարսման պատահմունքներու համար պատրաստուած էր. իր կողմը առած էր Աղուաններն ու Կովկասեան բոլոր ցեղերը, որոնք Հայաստան ղրկեց Պարթևներու դէմ պատերազմելու համար։ Պարթևական հեծելազօրքը չկրցաւ դիմանալ Կովկասեան չարքաշ, ճարպիկ, և տոկուն ձիաւորներուն ու աղեղնաւորներուն դէմ։ Պատերազմի դաշտին վրայ Փարսման և Պարթև իշխանազունը դէմ դէմի եկան և ահեղագոչ աղաղակներով իրարու վրայ յարձակեցան, Վրացին մահացու հարուած իջեցուց անոր վրայ, բայց անոր սաղաւարտը ազատեց զայն որ վերջապէս փրկուեցաւ իր թիկնապահներու շնորհիւ։ Բայց Պարթևները արքայորդին մեռած կարծելով խառնաշփոթութեան մատնուեցան և փախուստի դիմեցին՝ յաղթութիւնը թշնամիին թողլով։

Արտաւան՝ պարտեալի դառնութեամբ՝ Վրաց դէմ ելաւ Պարթևական բոլոր ուժերով։ Վրացիները առաջին անգամ յաղթական ելան, և երբ Պարթև թագաւորը կը պատրաստուէր աւելի վճռական պատերազմի մը, խորամանկ Տիբերիոս նոր փորձանք մը բացաւ անոր գլխուն, արքունիքի մէջ երկպառակութիւններ *ցանելով. այնպէս որ Պարթև ազդեցիկ իշխաններու խնդրանքին վրայ Արշակունի գահապահանջ մը ղրկեց, իսկ Ասորիքի կառավարիչ Վիտելիոս սպառնաց մեծ բանակներով պատերազմ բանալ Միջագետքի մէջ։ Արտաւան ստիպուեցաւ Հայաստանը թողուլ և Սկիւթա փախչիլ. հոն նոր բանակներ կազմելով՝ յաջողեցաւ Տրդատ գահապահանջը հալածել և իր գահը նորէն ձեռք ձգել։*

Տիբերիոսի յաջորդ Կալիգուլա Գայիոս կայսրը՝ Արտաւանի դէմ բարեկամական դիրք բռնեց. Միհրդատ թագաւորը Հռովմ կանչելով զայն շղթայի զարկաւ և Հայաստանը Պարթևներուն թողուց։ Պարթևները Հայաստանի վրայ կառավարիչ կարգեցին Տիմոնաք անունով մէկը։ Յաջորդ Կղոդիոս կայսրը չուզեց Հայաստանը Պարթևներու պարզ վասալը ճանչնալ ու օգտուելով Պարթև արքունիքի գահավիճական երկպառակութիւններէն, Միհրդատ թագաւորը ազատ արձակելով Հայաստան ղրկեց Հռովմէացի եւ Վրացի գունդերով։ Ան յաղթեց Պարթևաց Դիմոնաքս զօրավարին և նորէն տիրացաւ իր գահին (42)*։ Հայերը նախապատուութիւն կուտային Պարթևներու, ուստի և փորձեցին ընդդիմանալ Միհրդատի դէմ, որ իր բռնապետութեամբ չէր կրցած համակրանք շահիլ, եւ տեղի տուին միայն Լեգէոններու առջև։ Փոքր Հայքի թագաւոր մը Կոտիուս անունով մտադիր էր պաշտպանել Հայերը, բայց իբրև Հռովմի վասալ Կղոտիոսէ սպառնական նամակ մը ստանալով ետ քաշուեցաւ։*

Սակայն Միհրդատ չկրցաւ վայելել իր յաղթութեան արդիւնքը։ Իր եղբօր Փարսմանի որդին, Հռադամիզդ, բարձրահասակ կազմ, յանդուգն նկարագիր, և փառասէր հակումներ ունէր դէպի իր հօր գահը, եւ՝ իմեծ վտանգ հօրը՝ կը վայելէր ժողովուրդին համակրանքը։ Թագաւորը իր դիրքը չվտանգելու համար իր անխիղճ որդւոյն փառասիրութիւնը դարձուց դէպի Հայոց գահը, որ Վրաց գահէն շատ աւելի նախանձելի էր։ Ուստի հօրը հետ որոշ հասկացողութեան մը գա-

լով՝ Հայաստան եկաւ իր հօրեղբօր և աներոջ քով, պատրուակելով թէ հօրը հետ գժտուած էր և այլևս չէր ուզեր անոր երեսը տեսնել։ Միհրդատ իր եղբօրորդին և փեսան ընդունեց առանց ոևէ կասկածի, որ սկսաւ Հայ նախարարներու հետ բանակցութեան մէջ մտնել։ Երբ իրեն զօրաւոր կողմնակիցներ գտաւ՝ Փարսման, Վրաց թագաւորը, զանազան պատճառներով իր եղբօր և Հայոց թագաւոր Միհրդատի դէմ պատերազմ յայտարարեց. իսկ Հրադամիզդ՝ հօրը հետ հաշտուած է ըսելով՝ մեկնեցաւ Հայաստանէն, մեծ բանակով մը վերադառնալու համար։ Միհրդատ յանկարծական արշաւանքէն սարսափած ապաստանեցաւ Գառնի ամուր բերդը, Հռովմէացի բերդապահներու քով, որոնց հրամանատարն էր Կելիոս Պոլլէոն։ Հռադամիզդ տեսնելով որ անկարելի է պաշարմամբ առնել բերդը, որովհետև պաշարման մեքենաներ և հըմտութիւն չունենալով յարձակումներու ատեն շատ մարդ կորսնցուցած էր, մտածեց տարբեր միջոցի մը դիմել։

Ան ոսկիներով կաշառեց Հռովմէացի զօրավարը՝ որ անմիջապէս իր կողմը անցաւ՝ հակառակ իր օգնականի բողոքներուն։ Պոլլէոն բերդապահ զինուորներու մէջ ալ գրգռում առաջ բերաւ և խորհուրդ տըւաւ թագաւորին որ անձնատուր ըլլայ իր եղբօրորդիին և խաղաղութեան դաշինք կնքէ, վատթարագոյն վիճակի մը չհասնելու համար։ Միհրդատ յանձն առաւ և որոշեց դաշինք դնելու տեղն ու ժամանակը։ Հռադամիզդ առաջին տեսակցութեան ատեն խանդաղատանքով փարեցաւ իր հօրեղբօրը և զայն աներ ու հայր կոչեց պատիւներ շռայլելով, յետոյ երդում ըրաւ որ զինք ոչ սրով և ոչ ալ թոյնով պիտի սպաննէ։ Դաշնադրութեան վայրն էր մօտաւոր անտառ մը, աստուածներու սեղանին առջև, ուր զոհերը պատրաստըուած էին։ Սովորութիւն էր որ երբ թագաւորները երդում ընել ուզէին, աջ ձեռքի բթամատերը իրարու կը կապէին և փոխադարձօրէն ծակծկելով իրարու արիւնը կը խմէին։ Սպայ մը այդ արարողութիւնը կատարելու համար Միհրդատին մօտեցաւ, և երբ թելը կապելու վրայ էր զայն գետին ձգեց։ Դաւադիրները թագաւորը շղթայելով տարին, որուն հետևեցան ողբակոծ թագուհին և մանուկները։ Հռադամիզդ իր երդումին հաւատարիմ մնալով՝ սուրով չսպաններ զայն այլ գլուխը ջախջախելով, ըստ ոմանց՝ ծանր լաթերու մէջ խեղդելով։ Նոյն վախճանը ունեցաւ նաև թագուհին, որ սպաննիչի քոյրերէն մէկն էր, իսկ սարսափահար լացող մանուկներու ձայնը կտրելու համար՝ զանոնք ալ սուրով սպաննել տուաւ։

Այսպիսի վայրագ և քստմնելի ոճիրով մը Հռադամիզդ (51–53) Հայոց գահը բարձրացաւ։ Հայերը շատ արգահատանք չունեցան օտար և անգութ թագաւորի մը մահուան առթիւ, բայց վրդովուած կ՚զգային այդպիսի վայրագ և ոճրագործ մէկը իրենց գահին վրայ տեսնելով։ Հռովմն ալ զզուանք զգաց Հռովմէացիի մը անարգ մատնութեամբ կատարուած այդ ոճիրի հանդէպ, բայց «բարբարոսներու» բաժանումը և իրար յօշոտումը նպաստաւոր ըլլալով իր քաղաքականութեան՝ որոշեց չմիջամտել, միայն իր վարկը և երեւոյթները փրկելու համար Գելինիոսի առաջնորդութեամբ թոյլ բանակ մը ղրկեց, որ Հռադամիզդը աւելի հաստատեց գահին վրայ քան թէ փորձեց զայն քշելու։ Ասորիքի կառավարիչը, Հէլվեդիոս Պրիսկոս, աւելի նախանձախնդիր Հռովմի պատուին՝ փորձեց Հայաստանի վրայ քալելով պատժել գահի ոճրագործ յափշտակիչը, բայց Պարթևներու ընդդիմութենէն եւ կայսեր հրամանէն ստիպուած ետ քաշուեցաւ։ Հռադամիզդի կարճատև թագաւորութիւնը կը վերջանայ Արշակունեաց Հայաստան հասնելովը։

ՑԱՆԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕՏԱՐ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐՈՒ

Արիոբարզան, Մար (2–3 Ք. Ե.)։
Արտաւազդ Դ., Մար (3–11)։
Տիգրան Զ., Հրեայ՝ մօր կողմէ Հայ (11–13)։

Երատոյ Արտաշէսեան, Հայ (14–15)։
Ոնոն, Պարթեւ (16–17)։
Արտաշէս Գ. [Զէնոն], Հռովմէացի (18–34)։
Արշակ Ա., Պարթեւ (34–35)։
Միհրդատ, Վրացի, (35-51)։
Հրադամիզդ, Վրացի (51–52)։

3

ՀԱՅԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՌԻՒՆԵՐԸ

Հայերու կրաւորական դիրքը Հռովմա-պարթեւական մրցակիցներու հանդէպ. անոր պատճառները. — Հայոց անկարողութիւնը ներքին կազմակերպութեան համար. — Անոնց կենսունակութիւնը օտար ձեռքերով կազմակերպուելէ ետք. — Հայերու բնազդական գիտակցութիւնը իրենց թերութեան համար։

Այս դէպքերը՝ Հայաստանը սեփականացնելու անվերջ ձգտումներու նոր շրջան մը բացին։ Մինչեւ Հայոց Քրիստոնէութեան դարձը՝ Հռովմէացիներու եւ Պարթեւներու միջեւ անընդհատ կռիւներ տեղի կ'ունենային։ Պարթեւները կ'ուզէին Հայոց թագաւորութեան իրաւունքը ձեռք բերել. իսկ Հռովմէացիները վճռած էին իրենց վասալ իշխան մը ունենալ Հայաստանի գահին վրայ։ Ասոնք տեսնելով որ այդ բանը անկարելի է, սկսան Հայաստանը Հռովմէական նահանգի մը վերածելու աշխատիլ։ Բայց Հռովմն ալ անիշխանութեան մատնուելով՝ երկար ատեն նպատակին չհասաւ։ Հայաստանը օգտուեցաւ Հռովմի թուլութենէն իր անկախութիւնը վերականգնելու համար։ Արեւելքի եւ արեւմուտքի կայսրութիւնները ուժի եւ խորամանկութեան արուեստներու մէջ իրարու հետ կը մրցէին։ Երբեմն Հռովմի փայլուն համբաւը տեղի կուտայ իր հակառակորդի առջեւ, որովհետեւ իր յաղթութիւնները աւանդուածին չափ նպաստաւոր չեն եղած։ Ան երբեմն կը յաղթէր առանց կաթիլ մը արիւն թափելու, իսկ երբեմն կը ջախջախուէր առժամապէս, բայց միշտ կը ձգտէր իր պահանջները առաջ տանելու։ Նոյն յամառութեամբ կը գործէին նաեւ

Պարթևները։ Երկուքն ալ փոխադարձաբար կ'օգտըւէին իրարու ներքին խլրտումներէն։ Հայաստանի գահին ձգտող Պարթևները հանդէս չէին գար իբրև կատաղի, յանդուգն յափշտակիչներ։ Անոնք շատ աւելի դիւրութեամբ կը հնազանդէին բարոյական քան թէ ֆիզիքական ուժի առջև։ Գալով Հայերուն՝ երկպառակութիւնները այնքան ջլատեր էին զիրենք որ, կարծես հայրենասիրութեան ոգի մնացած չէր անոնց մէջ. օտարներու անպատկառութեան դէմ չէին ըմբոստանար և իրենց թագաւորական գահի հանդէպ եղած կռիւներու, իրենց երկիրի մէջ կատարուած աւերածութիւններու և էնթրիքներու մէջտեղ անտարբեր հանդիսատեսներ ըլլալու երևոյթը ունէին։ Անոնք տարօրինակ հպատակութեամբ մը՝ իրենց երկրի յափշտակիչներուն զինւորական ծառայութիւններ և ուրիշ անպատուաբեր պարտականութիւններ կը կատարէին, այնպէս որ Պարթևներուն յաւակնութիւնը կուտային Հայաստանը բոլորովին ձուլելու իրենց մէջ։

Այս ժամանակաւոր զիջումը կը բացատրուի անով որ Հայ ազգը քաղաքական կազմութեամբ բաժնուած էր իրարու նախանձոտ և ցրուած ցեղերու։ Իրարմէ կըտրուած ու անջատուած բարձրաւանդակի իւրաքանչիւր դաշտավայրը, հովիտը իր առանձին պետն ունէր, որ իր դրացիին հետ այնքան ալ հաշտ չէր, որով անոնք չէին կրնար խմբուիլ և ընդհանուր շահերու մասին մտածել։ Երբ օտարները կուգան կը կազմակերպեն զիրենք՝ անոնք կենդանութիւն կ'ստանան և նոյն իսկ այդ իշխող օտարները կը ձուլեն իրենց մէջ, իւրացնելու և ձուլելու հրաշալի յատկութեամբ մը։ Այս հանգամանքի շնորհիւ է որ Հայերը Ասիայի ամենաբազմատարր տիպերէն և հիանալիօրէն դիմացկուն ազգերէն մէկը դարձան։ Հպատակութեան և հնազանդութեան ամենավար աստիճաններուն իսկ հասնելով անոնք չդադրեցան յամառօրէն յառաջդիմելէ եւ բարգաւաճելէ, այնպէս որ Հայաստան ծածկեցին պալատներով, տաճարներով և հարուստ բերքերով։ Հայաստանը յափշտակուելով կը տարուէր նոր և կենսունակ գաղափարներով, ուստի և աշխարհի առաջին ազգն էր որ Քրիստոնէութիւն ընդունելով զայն պետական կրօնքի վերածեց։ Մինչև իրենց Քրիստոնէութիւն ընդունելը Հայեր ազգային ինքնագիտակից կազմակերպութիւն մը չեն կրցած կազմել։ Նոր գաղափարը միայն՝ միութեան նոր ազդակ մը ըլլալով՝ անկախութեան ձգտելու կենսունակութիւն բերաւ Հայոց մէջ։

Կը թուի որ Հայերը իրենց տկարութեան և կրաւորական ամօթալի դիրքին բնազդական զգայնութիւնը ունեցած են· որովհետև նոյն իսկ աւանդութիւն մը չեն թողուցած Հայաստանի մէջ անցնող դարձող իրողութիւններու մասին, որոնք բոլորովին պիտի կորսուէին եթէ օտար պատմիչներ արձանագրած չ'ըլլային։ Թերևս աւանդութեան այս պակասութիւնն էր որ Հայ պատմիչները մեծ սխալներու մղեցին, սխալներ որոնց բացատրութիւնը կուտանք յաջորդով։

4

ՇՓՈԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Օտար և Հայ պատմիչներու անհամաձայնումը. — Օտարներու խօսքերը հաստատող փաստեր. — Հայ պատմիչներու շփոթութեան պատճառները. — Խորենացիին աղբիւրները։

Մեծն Տիգրանի որդի Արտաւազդի մահէն ետք Հայաստանի մէջ քաղաքական կացութիւնը այնպիսի խառնակ վիճակ մը ստացած է՝ որ շատ դժուար է մանրամասնութիւնները ճշդել։ Արտաշատ մայրաքաղաքի մէջ նստող թագաւորներու պատմութիւնը՝ որ ունինք, մեզ հասած է Լատին և Յոյն պատմիչներէ։ Բայց մեր պատմիչները անոնց ոչ անունները ոչ ալ գործերը կը յիշեն, մինչդեռ անոնցմէ բոլորովին դուրս կը պատմեն Մծբին և յետոյ Եդեսիա նստող թագաւորներու գործերը, որոնք բոլորովին անտես առնուած են արտաքին պատմիչներու կողմէ։

Օտար պատմիչներու մասին ոչ մէկ կասկած կրնանք ունենալ, որովհետև անոնց պատմածները կը վաւերացուին մինչև մեր օրերը հասած դրամներէն, արձանագրութիւններէն և պաշտօնագրերէն։ Իսկ մեր պատմիչներու ուղղամտութեան կասկած յարուցանել՝ աւելի քան անարդարութիւն պիտի ըլլար։ Եթէ Հայաստանը երկու մասերու բաժնենք, հիւսիսային եւ հարաւային մասեր՝ հիւսիսը Հռովմի ազդեցութեան տակ· իսկ հարաւը անկախ՝ կեդրոն ունենալով Մծբին Եդեսիա, այն ատեն կարելի է ըսել որ Հայ պատմիչները հետաքրքրուած են մի միայն անկախ Հայաստանով, իսկ օտար պատմիչները արձանագրած են Հռովմի հետ առնչութիւն ունեցող խնդիրները· ուստի անոնց համար կար միայն հիւսիսային Հայաստան։ Բայց այդ տեսակ բացատրութիւն մըն ալ զօրաւոր հիմ մը չկրնար գտնել· որովհետև անկարելի պիտի ըլլար՝ բազմաթիւ օտար պատմիչներու համար՝ ոևէ յիշատակութիւն չ՚ընել աւելի զօրաւոր և անկախ Հայաստանի մը մասին, մինչդեռ վերին Հայաստանի պատմութիւնը այնքան մանրամասնօրէն կուտան և զայն Պարթևաց երկրէն շատ աւելի զօրաւոր կը գտնեն, նոյն իսկ ամենէն տկար շրջանին մէջ։ Իսկ մեր պատմիչները ոչ միայն ակնարկութիւն չեն ըներ հիւսիսի և հարաւի բաժանումներու մասին, այլ ամբողջ Հայաստանը միահեծան պետութիւն կը ներկայացնեն՝ կառավարուած Մծբինէն կամ Եդեսիայէն և հարկատու Հռովմին։

Ուրեմն այդ շփոթութեան բացատրութիւնը ուրիշ աղբիւրի մէջ պէտք է փնտռել։ Նախ՝ յայտնի է որ Խորենացին իր պատմութիւնը մեծ մասամբ աւանդութիւններէ առած է և ոչ թէ արձանագրութիւններէ, և աւանդութիւնները ժամանակի ընթացքին մէջ շատ այլակերպութիւններու կ՚ենթարկուին՝ ժամանակի եւ անուններու մեծ շփոթութիւնով։ Օրինակ, ան ինքիրմէ չ՚ստեղծեր Արշակունեաց հարստութիւնը որ Վաղարշակին կը վերագրէ և Քրիստոսէ բաւական առաջ կը դնէ, մինչդեռ այդ հարստութիւնը սկսած է Քրիստոսէ ետքը՝ ոչ թէ Վաղարշակով, այլ անոր Տրդատ եղբայրով։

Անկէ զատ Խորենացին հետեւած է նաեւ Յովսէփ Փլաւիանոսին՝ որ իր պատմութիւնը կը բերէ մինչեւ Մեծն Տիգրանի Արտաւազդ որդին (34 Ք. Ա.), որմէ ետք ան իր պատմութեան թելը կը կտրէ 60 տարի։ Այդ շրջանի համար Խորենացին հետեւած է Եւսեբիոս Կեսարացիին (Եկ. Պատմ.) եւ Լաբուբնային։ Այս վերջինը Եդեսիոյ թագաւոր Աբգարին դիւանապետն էր (Աբգար Թ. Քրիստոնէութիւնը ընդունեց 212-ին), հետեւաբար Եդեսիայի թագաւորները կը համարէ Հայոց թագաւորներ։ Եւ այս սխալը կը ծագի անկէ որ Բար Հեբրիուս Պարթեւները, Եդեսիացիները եւ Հայերը կը նոյնացնէ։ Սխալի ուրիշ աղբիւր մը եղած է նաեւ Աբգար Ե.ի տիտղոսին ընթերցումը։ Այս Աբգարը Ուխամա [սեւ] կը կոչուէր, Խորենացին կարդացեր է Աբշամա, Արշամի որդի, եւ անկէ ետք ինքն ալ Եդեսիացիները նոյնացուցած է Հայերու հետ։ Դարձեալ Աբգարներու ընտանիքին մէջ Մանու անունով անձեր կան, Խորենացին «Մ»ը Ա՛ կարդացած է, վերածելով զայն Անանունի։ Երբեմն ալ ան սխալած է Սուրիական թարգմանութեան պատճառով, որ Աբգար Թ.ն կը շփոթէ Աբգար Ե. Ուխամայի հետ. այդ շփոթութիւնը մտած է Լաբուբնայի մէջ որուն հետեւած է Եւսեբիոս Կեսարացին, եւ որոնց երկուքէն ալ արտագրած է Խորենացին։ Վերջապէս Քրիստոնեայ հալածող Սանատրուկ մը Աբգարի մը ժամանակակից գտնելով, անոր կը վերագրէ Թադէոս եւ Բարթողիմէոս առաքեալներու սպանութիւնը։ Մինչդեռ Սանատրուկ անոնցմէ երկու դար ետքը ապրած է։

Ուստի Խորենացին խղճամիտ պատմագիր մը եղած է, բայց սխալած է իր աղբիւրներու եւ ժամանակի պայմաններու պատճառով։ Այս տեղ կուտանք Միջագետքի մէջ կարծեցուած Հայոց թագաւորութեան ամփոփ պատմութիւնը։

ԳԼՈՒԽ Ը

ՄԻՋԱԳԵՏՔԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐԸ, ԸՍՏ ՄԵՐ ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

1

ԱՐՇԱՄ ԵՒ ԱԲԳԱՐ

Արշամի թագաւորութիւնը. — Արշամի և Հրէից Հերովդէս թագաւորի վէճերը. — Արշամի յաջորդ Աբգար. — Անոր օրով Քրիստոսի ծնունդը. — Աբգարի յաղթութիւնը Հերովդէսի վրայ.— Աբգար Պարսկաստանի մէջ՝ գահավիճական կռիւները կարգադրելու.— Աբգարի հաշտութիւնը Մարինոս Հռովմէացի զօրավարին հետ.— Հրէաստանի մէջ Աբգարի դեսպաններուն հանդիպումը Քրիստոսին.— Աբգարի Քրիստոնէութեան գործը։

ԽՈՐԵՆԱՑԻԻՆ համաձայն Արտաւազդի Եգիպտոսի մէջ գլխատուելէ ետք անոր հօրեղբօր որդին Արշամ Պարսից Արշէզ թագաւորին հետ Մարերը հալածեց և Հռովմէացիներուն ալ մեծ ջարդ տուաւ։ Այս կերպով Արշէզ վերին Հայոց տիրեց, իսկ Արշամ՝ Ստորին Հայոց մինչև Կեսարիա և Ասորիքի մէկ մասին։

Արշամ Օգոստոս [Օկտաւիանոս) կայսրէն խնդրեց որ Արտաւազդայ երկու որդիները ետ տայ, բայց տեսնելով որ կայսրը կը մերժէ, Հայ արքայազունները գերութենէն ազատելու համար յօժարեցաւ տարեկան *հարկ մը վճարել։ Օգոստոս յանձն առաւ այս դաշինքը, և երբ քանի մը տարի ետք Հայաստան եկաւ ան, վերին Հայաստանցիք ձանձրացած Պարսից բռնութիւններէն՝ խնդրեցին անկէ որ Արտաւազդայ Տիգրան որդին իրենց թագաւոր կարգէ։ Օգոստոս կատարեց անոնց կամքը։*

Արշամի օրով Ենանոս Բագրատունի նախարարը Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը ծածուկ Պաղեստին փախցուց։ Այս առիթէն օգտուելով՝ Արշամ ուզեց որ Բագրատունեաց տոհմը Հրէից կրօնքէն հրաժարի. մանաւանդ երբ Ենանոս չկարողացաւ Հիւրկանոսի խոստացած 100 քանքար փրկանքը տալ (որովհետև Հիւրկանոսը Հերովդէսէն սպաննուած էր), Արշամ զայն պատուէ զրկեց և բանտարկել տուաւ։ Անոր վրայ Զօրա Գնթունեաց նախարարը ծանր ամբաստանութիւններ ալ բերաւ Ենանոսի դէմ՝ իբր թէ ան տունով տեղով կ'ուզէր փախչիլ և Հրէաստան հաստատուիլ։ Ենանոս այլևս տանջանքներէ ձանձրացած ամբողջ ընտանեկան կորուստէ մը ազատելու համար ստիպուեցաւ համակերպիլ թագաւորի կամքին։ Արշամ զայն վերահաստատեց իր բարձր դիրքին, բայց զգուշութեան համար Միջագետքէն հեռացուց և կառավարչութեան պաշտօնով Հայաստան ղրկեց։

Քիչ յետոյ Արշամի և Հրէից թագաւոր Հերովդէսի միջև գժտութիւն ինկաւ։ Հերովդէս շատ մը շինութիւններ ընելէ ետք, ուզեց սալյատակել Անտիոք քաղաքը՝ որուն փողոցները տիղմով և աղտեղութեամբ լեցուած էին. և այս բանին համար Արշամէն գործաւորներ ուզեց՝ իբրև հարկատու Հռովմին։ Արշամ մերժեց և կ'ուզէր զէնքով ընդդիմանալ, միևնոյն ատեն դեսպաններու միջոցով գանգատ ղրկեց Օգոստոս կայսեր, բայց կայսրը ոչ միայն չարդարացուց զայն, այլև բոլոր Միջագետքի վերահսկողութիւնը յանձնեց Հերովդէսին. Արշամ տեղի տուաւ։

Այս վիճակի մէջ Արշամ մեռաւ քսաներեք տարի թագաւորելէ ետք, և իրեն յաջորդեց իր որդին Աբ-

գար՝ որու վրայ շատ գովեստներ կուտան Յոյն և Լատին մատենագրերը։ Հայերը Աւագ այր կոչեցին զինք իր մեծ ձիրքերուն համար, բայց Ասորիները չկրնալով չիտակ հնչել՝ Ապակար կամ Աբգար կ'ըսէին, ուսկից սովորութիւն եղաւ Աբգար կոչել։ Աբգարի թագաւորութեան սկիզբները Քրիստոս ծնաւ Հրէաստանի մէջ։ Նոյն մեջոցին Օգոստոս կայսրն ալ հրաման հաներ էր աշխարհագիր ընելու բոլոր իր տէրութեան մէջ, և իր արձանը դնելու բոլոր մեհեաններու մէջ։ Հրէից թագաւորն ալ Հերովդէս՝ իբրև Հռովմի կողմէ վերակացու՝ ուզեց որ իր արձանն ալ մէկտեղ դրուի Հայոց սահմաններու մէջ, բայց Աբգար մերժելով պատերազմի բռնուեցաւ և Բուգնան գաւառի մէջ չարաչար յաղթեց ու սպաննեց Հերովդէսի եղբօրորդին՝ որ իրեն դէմ կուգար· նոյնպէս յաղթութեամբ ետ մղեց Հռովմէացւոց Արաբ և Գերմանացի վարձկանները որ Հերովդէսի հրամանով Հայաստանի մէջէն պիտի անցնէին Պարթևաց վրայ քալելու համար։ Հռովմէացիները համբերութեամբ լուռ մնացին, բայց ետքէն անպատուեցին Աբգարի դեսպանները՝ որոնք Տիբերիոսի գահակալութիւնը շնորհաւորելու գացած էին։

Աբգար չի կրցաւ տանիլ այս նախատինքը և միտքը դրաւ Հռովմի դէմ ապստամբիլ։ Այդ նպատակով իր աթոռը Մծբինէն Եդեսիա փոխադրեց և քաղաքը ամրացնելէ ետք մտածեց Պարթևաց հետ դաշինք կնքել· բայց որովհետև այն ժամանակները Արշաւիր թագաւորը մեռած էր և անոր երեք որդիքը գահակալութեան համար կը կռուէին, ստիպուեցաւ անձամբ Պարսկաստան երթալ և խաղաղեցնել զանոնք։ Գահակալութեան խնդիրը յաջողութեամբ կարգադրեցան, բայց դաշնակցութեան և ապստամբութեան գործը գլուխ չելաւ։ Աբգար Պարսկաստանի մէջ բորոտութիւն առաւ [ըստ Ասորւոց] և դարձաւ իր երկիրը։

Բայց Աբգարի ճամբորդութիւնը կասկածի մէջ ձգեց Հռովմէացիները, և կասկածը աւելի սաստկացաւ երբ ան Խոսրան Արծրունիի զօրավարութեամբ օգնական բանակ մը ղրկեց Արաբներու Արետ թագաւորին՝ Հերովդէս Զորորդապետի դէմ։ Աբգար իր թշնամիներուն ձայնը կտրելու համար Հռովմէացւոց Մարինոս վերակացուին ղրկեց Պարթև արքայորդիներու մէջ հաստատած դաշինքին պատճէնը։ Մարինոս մեծ պատուով ընդունեց Աբգարի դեսպանները Ելևթերպօլ քաղաքին մէջ, և այսպէս ամէն կասկած վերջացաւ։

Աբգարի դեսպանները Երուսաղէմ հանդիպելով ականատես եղան Յիսուսի հրաշագործութիւններուն և եկան իրենց տիրոջը պատմեցին։ Թագաւորը լսելով անոնց պատմութիւնը, անմիջապէս իր հաւատարիմ Անանէ սուրհանդակի ձեռքով թուղթ մը ղրկեց Յիսուսին, որու մէջ իր հաւատքը յայտնեց անոր աստուածութեանը մասին և հրաւիրեց զայն իր պալատը՝ թէ Հրէից հալածանքէն ազատելու և թէ՛ զինք բժշկելու համար։ Քրիստոս Թովմաս Առաքեալին յանձնարարեց Աբգարին պատասխանել՝ գովելով անոր հաւատքը և թէ իր յարութենէն ետք առաքեալներէն մէկը կուգայ զինք բժշկելու։ Աբգարին պատկերահանը՝ որ ղրկուած էր Յիսուսի պատկերը առնելու եթէ ան մերժէր Եդեսիա երթալ, կ՚աշխատէր անոր դէմքն ընդօրինակելու բայց չէր յաջողեր։ Ան ատեն Քրիստոս կանչեց զայն ու ձեռքը լաթ մը առած երեսին վրայ բռնեց, և պատկերը տպաւորուեցաւ։ Դեսպանները մեծ ուրախութեամբ դարձան և իրենց թագաւորին յանձնեցին Քրիստոսի հաղորդագրութիւնը։ Ետքէն Թադէոս Առաքեալ Եդիսիա եկաւ, բժշկեց Աբգարը և մկրտեց զայն իր պալատականներուն և բոլոր Եդեսացւոց հետ, և Ադդէ անունով պալատական խոյրարարը եպիսկոպոս ձեռնադրելէ ետք՝ ան Աբգարի հրովարտակով անցաւ Հայաստան քարոզելու։

Աբգար նամակներ գրեց Տիբերիոս կայսեր, Արտաշէս Պարսից թագաւորին և Ասորեստանի Ներսեհ թագաւորին յորդորելով զանոնք որ Քրիստոնէութիւնը ընդունին։ Այդ թուղթերուն պատասխանը ստանալէ առաջ մեռաւ երեսունը ութը տարի թագաւորելով։

2

ԱՆԱՆՈՒՆ, ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ ԵՒ ԵՐՈՒԱՆԴ

Աբգարի մահէն ետք թագաւորութեան բաժանումը, Անանուն Միջագետքի, իսկ Սանատրուկ վերի Հայաստանի թագաւոր. — Քրիստոնէութեան հալածանքը երկուքին ալ կողմէ. — Ադդէ Եպիսկոպոսի, Թադէոս Առաքեալի եւ Սանդուխտ կոյսի նահատակութիւնը. — Անանունի մահը. — Սանատրուկ միահեծան թագաւոր. — Մծբինի վերաշինութիւնը. — Երուանդի կողմէ գահի յափշտակութիւնը. — Սանատրուկի սերունդին ջարդը և Արտաշէս մանուկին ազատութիւնը. — Երուանդաշատ քաղաքին շինութիւնը. — Պատմական շփոթութիւններ։

Աբգարի մեռնելէն ետք թագաւորութիւնը երկու մասի բաժնուեցաւ, մեծ շփոթութիւններու պատճառ տալով։ Անանուն, Աբգարի որդին, մէկ մասին վրայ տիրեց. իսկ Սանատրուկ, Աբգարի քեռորդին, միւս մասին վրայ. երկուքն ալ իրարու հակառակ։ Անանուն Քրիստոնէութիւնը վերցուց և մեհեանները նորէն բացաւ. սպաննել տուաւ Ադդէ եպիսկոպոսը և հալածանք սկսաւ Քրիստոնեաներու դէմ։ Սանատրուկ ալ Քրիստոնէութեան հաւատքը մեկդի նետեց և Թադէոս առաքեալի հետ նոյն իսկ իր հարազատ աղջիկը, Սանդուխտ կոյսը նահատակեց։ Ետքը զօրքով գնաց Անանունը Միջագետքէն հալածելու։ Մինչ ան պատրաստութիւն կը տեսնէր, Անանուն պալատի մը շինութիւնը քննելու ատեն սիւն մը գլխուն կ'իյնայ եւ կը մեռնի։ Ան ատեն Եդեսիացիները լուր ղրկեցին Սանատրուկին յօժարութիւն ցոյց տալով քաղաքը եւ գանձերը անոր յանձնելու, պայմանաւ որ իրենք ազատ մնան Քրիստոնէութեան մէջ։ Սանատրուկ յանձն առաւ, բայց քաղաք մտնելէ ետք խոստմնադրուժ եղաւ։ Աբգարի ցեղէ այրերը սրէ անցուց, կիները ղրկեց Հաշտենից գաւառը. իսկ Աբգարի կինը Հեղինէ՝ որ մեծ բարիք տեսած էր, պատուով ղրկեց իր ծննդեան քաղաքը Խառան. բայց Քրիստոնեայ թագուհին նախընտրեց Երուսաղէմ երթալ, ուր իր գանձերը սպառեց սովի ժամանակ կարօտեալներու օգնելու համար։

Սանատրուկին կը վերագրուի շատ մը շինութիւններ։ Մծբին քաղաքը երկրաշարժէ վնասուած ըլլալով, ամբողջ քաղաքը փլցուցեր և նորէն շինել տուած է խիստ գեղեցիկ կերպով։ Իբրև յիշատակ այդ գործին՝ քաղաքին մէջ իր արձանը կանգնել տուած է, ձեռքը դրամ մը բռնած, ցոյց տալու թէ ամբողջ իր գանձը ծախսած և իր քով միայն այդ դրամը մնացած է։ Սանատրուկ երեսուն չորս տարի թագաւորելէ ետք որսորդութեան մը մէջ պատահաբար սպաննուեցաւ։

Երուանդ Արշակունի քաջ և յաղթանդամ նախարարը՝ որ Սանատրուկի կողմէ Վերին Հայաստանի վերակացու կարգուած էր՝ իր առատաձեռնութեամբ եւ հեզութեամբ ամենուն սէրը գրաւած էր։ Ուստի Սանատրուկի մահը լսելուն պէս ինքզինքը թագաւոր կը հռչակէ. բայց Բագրատունիները կը մերժեն անոր գլխուն թագ դնել։ Այդ բանէն կասկածելով Սանատրուկի սերունդը սուրէ կ'անցնէ, միայն թէ Սմբատ Բագրատունին Արտաշէս մանուկը կ'ազատէ անոր ըստնտուին ձեռքով, մեծ դժուարութիւններէ ետք կը փախցնէ Պարսից սահմանը, և սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ Պարթևաց Դարեհ թագաւորի կողմէ։ Երուանդ գիտնալով որ Արտաշէսը կրնար օր մը գահը իրմէն պահանջել, նամակներ գրեց Դարեհին, որ արքունիքի մէջ պահուած տղան պարզ հովիւի մը, Մարի տղան է, Սմբատին՝ թէ ստնտուէն խաբուելով պարզ հովիւի մը տղան իրեն դէմ կը սնուցանէ, ևն. բայց բոլոր ջանքերը ապարդիւն եղան։

Հեռատես Երուանդը սկսաւ իր գահի ապահովութեան համար աշխատիլ։ Միջագետքը Հռովմէացւոց յանձնեց և անոնց հարկատու եղաւ, իհարկին պաշտպանութիւն գտնելու։ Մայրաքաղաքը Արմաւիր փոխադրեց, բայց անոր անպատսպար դրութիւնը տեսնելով՝ Երուանդաշատ սիրուն, զուարճալի, գեղեցիկ և պարիսպներով ամուր քաղաքը շինեց։ Անկէ 40 մղոն դէպի հիւսիս՝ Ախուրեան գետին վրայ շինեց նաև Բա-

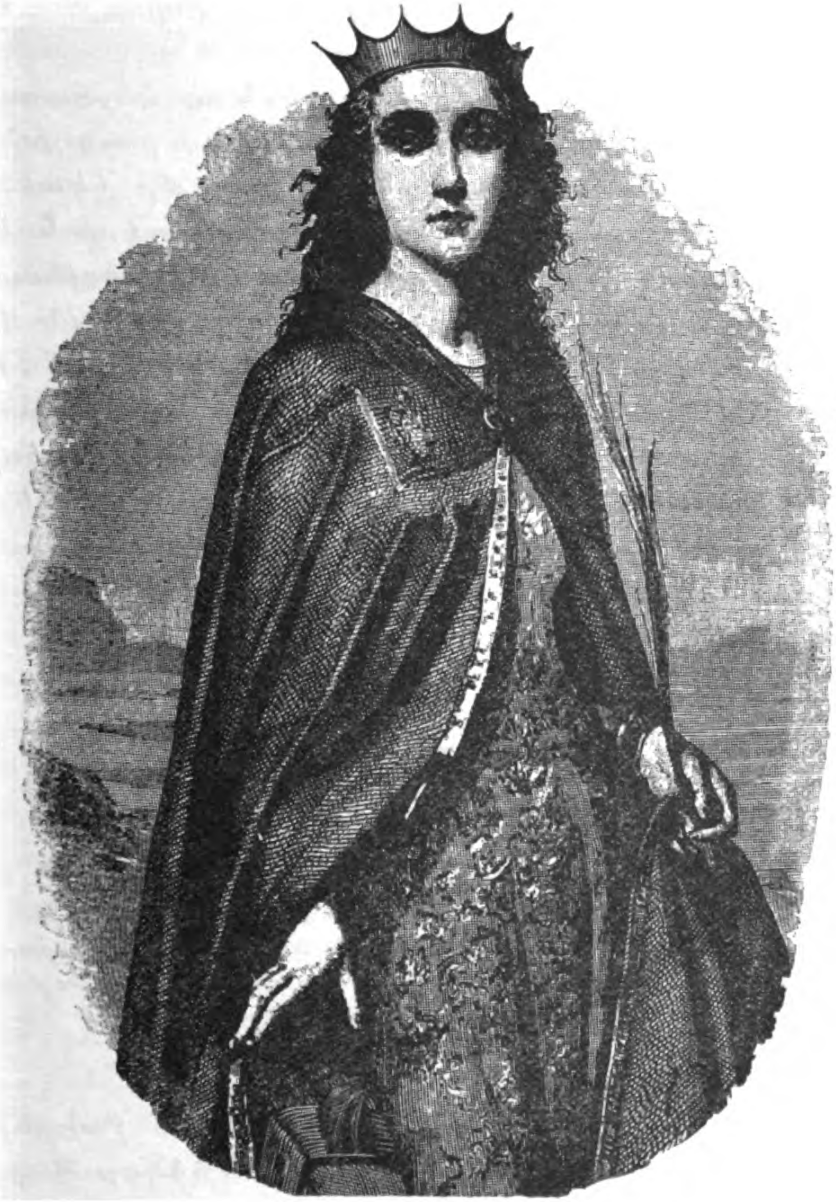

ՍԱՆԴՈՒԽՏ ԿՈՅՍ

գարան քաղաքը՝ ուր փոխադրեց Աստուածներու արձանները, և որպէսզի քրմական դասն ալ իրեն կուսակից ունենայ, քրմապետ կարգեց իր հարազատ եղբայր Երուազը։

Հակառակ անոր որ մեր պատմիչներն ալ Հայաստանի գահը կը փոխադրեն Վերին Հայաստան, բայց խիստ կը տարբերին օտար պատմիչներէ՝ շատ մը կէտերու մէջ, մանաւանդ անուններու մէջ։ Արտաշէսի և Երուանդայ պատմութիւնը կէս վիպական կէս չփոթուած պատմութիւն մըն է։ Ստոյգ է որ այդ շրջանին մէջ Արտաշէս անունով Հայոց թագաւոր մը չէ եղած, այլ առաջին Արշակունի Տրդատ թագաւոր՝ որու մասին պիտի անդրադառնանք· ուստի անոր գործերը չփոթուած են թերևս Հայկազն Արտաշէսի գործերուն և անունին հետ։ Այստեղ կ'արձանագրենք ենթադրուած կամ աւանդուած Արտաշէսի պատմութիւնը։

3

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ.

Արտաշէս Պարթևաց օգնութեամբ Երուանդի դէմ կ'ելլէ. — Երուանդի պարտութիւնը և սպանութիւնը. — Արտաշէսի թագաւորութիւնը Սմբատի ձեռքով. — Դիմաքսեան և Տրունեաց նախարարութիւններու ծագումը. — Երուանդի եղբայր քրմապետ Երուազի սպանութիւնը և անոր յաջորդը. — Արտաշէսի ընծայուած գործեր ու Արտաշէս չփոթուած Տրդատ Ա.ի տեղ. — Անոր ընտանեկան դժուարութիւնները։

Մինչ Երուանդ իր գահը ամրացնելու ջանքերով կ'զբաղէր, Արտաշէս խաղաղօրէն կը մեծնար Պարթև արքունիքի մէջ։ Սմբատ Բագրատունի՝ անոր խնամակալը՝ իր խոհականութեամբ և ազնուութեամբ այնքան սիրելի եղած էր որ Դարեհ իր խնդիրքը յանձն առաւ Արտաշէսը Հայոց գահին վրայ նստեցնելու, երբ այս վերջինը հասուն տարիքի մտած էր։ Ուստի Պարթեւաց թագաւորը մեծ բանակներ տալով Սմբատին և Արտաշէսին՝ զանոնք Երուանդի վրայ ղրկեց։

Երուանդ Ուտէացւոց վրայ պատերազմի գացեր էր, երբ լսեց Արտաշէսի գալը․ ուստի հոն պահակազօրք դնելով՝ գնաց առատ վարձքով զօրք ժողվելու Վրաց, Միջագետքի և Կեսարիոյ կողմերէն։ Ուտէացիները և Երուանդին պահակազօրքը Արտաշէսին կողմը անցան։ Արտաշէս միայն կը վախնար Արգամ Մուրացան մեծ նախարարէն՝ որուն Երուանդ ամենաբարձր դիրքը շնորհած էր։ Արտաշէս լուր ղրկեց անոր որ զինքը ոչ միայն իր դիրքի մէջ պիտի պահէր, այլ աւելի բարձր պատիւներու և հարստութեան պիտի հասցնէր եթէ իրեն զօրաւիգ ըլլար։ Արգամ միացաւ Արտաշէսին՝ և ամէնքը մէկ յաղթութիւն տարին Երուանդայ վարձկան զինուորներու դէմ։ Երուանդ Տուրացւոց շատ պարգևներ խոստացած էր՝ Արտաշէսը սպաննել տալու համար․ երբ անոնք կատաղաբար Արտաշէսի վրայ կը վազէին Գիսակ անունով քաջ զօրականը առաջ նետուելով արգիլեց անոնց յարձակումը, բայց ինքը դէմքին կէսը կորսնցնելով մեռաւ։ Երուանդի զօրքը ցրուեցաւ, և ինքը հազիւ կրցաւ փախչիլ Երուանդաշատ քաղաքը։ Արտաշէս հասաւ իր ետևէն, և մինչ ան իր որոգայթաւոր պալատին մէջ կը պահուըտէր, զինուոր մը զինք գտաւ և սպաննեց։ Երուանդ թագաւորած էր քսան տարի։ Արտաշէս պատւով թաղեց Երուանդը՝ որ մօր կողմէ Արշակունի էր, և իր արձանը կանգնեց։

Սմբատ Երուանդի գանձին մէջ գտաւ Սանատրուկի թագը և ամբողջ Հայոց վրայ թագաւոր պսակեց Արտաշէսը։ Նորահաստատ թագաւորը մեծ պարգևներով ետ ղրկեց Պարթևաց զօրքը․ Արգամը՝ ինչպէս խոստացած էր՝ իրեն երկրորդը ըրաւ ուրիշ հարստութիւններով, իսկ Սմբատը՝ սպարապետ և արքունեաց վերակացու․ Գիսակի որդին Ներսէսը նախարարներու կարգը դասեց և՝ Գիսակին անձնուիրութիւնը յաւերժացնելու համար՝ Դիմաքսեան կոչեց։ Առանձին նախարարութիւն կազմեցին նաև Տրունիք, Տուր անունով մէկէ մը՝ որ Երուանդի կողմէ սպաննուած էր ա-

նոր գաղտնիքները Սմբատին տուած ըլլալուն համար։ Թագաւորի հրամանով Սմբատ գնաց Բագարան, Երուանդի եղբայր քրմապետ Երուազը բռնեց և վզէն քար մը կապելով Ախուրեան գետը նետեց, իսկ անոր տեղը քրմապետ կարգեց Մոգպաշտէ անունով մէկը՝ որ Արտաշէսի բարեկամն էր։ Երուազի գանձերը և անոր 500 ծառաները և մեհենական հարստութիւնները բերաւ յանձնեց Արտաշէսին, որ գանձերուն վրայ ուրիշ թանկագին ընծաներ աւելցնելով Սմբատի ձեռքով ղրկեց Պարթևաց Դարեհ թագաւորին։

Այս Արտաշէսին կը վերագրուի նաև գիտութեանց, դպրութեանց, արուեստից, շինութեանց և երկրագործութեան ոսկեդար մը, Ալաններու հետ պատերազմը՝ Սաթենիկի պատմութիւնով, ինչպէս նաև որդին Արտաւազդայ աւանդավէպը· պարագաներ՝ որոնց մէկ մասը հաւանօրէն կը պատկանի Հայկազն Արտաշէսին, ինչպէս յիշուած է անոր պատմութիւնը տրուած ատեն։ Վրաց պատմիչները տեղ տեղ համապատասխան են Խորենացիին, ինչպէս Ալանեան պատերազմի պարագային։ Խորենացիին այս Արտաշէսը պարզապէս Տրդատ Ա·ն է։

Արտաշէս հակառակ իր շինարարութեան և խաղաղասէր տրամադրութեան ընտանեկան դժուարութիւններ ունեցաւ Սաթենիկ կնոջ վերագրուած անհաւատարմութեան և վեց որդիներու անհանդարտ բնաւորութեան պատճառով։ Իր որդիներն էին· Արտաւազդ, Վրոյր, Մաժան, Տիրան, Զարեհ, Տիգրան։

ԳԼՈՒԽ Թ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

1

ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԸ

Պարթեւաց Վաղարշ կամ Վաղարշակ Ա.ի զօրացումը. — Հռադամիզդի դէմ Հայոց դժգոհութենէն օգտուելով Հայաստանի գրաւումը. — Անոր գահը իր Տրդատ եղբօր յանձնումը. — Խիստ ձմրան պատճառով Վաղարշի քաշուիլը եւ Հրադամիզդի վերադարձը. — Հայոց ընդդիմութիւնը գահի այդ ոճրագործ յափշտակիչի դէմ. — Ասոր փախուստը և յոգնած կինը սպաննելու փորձը. — Հայ հովիւներու կողմէ կնոջ ազատումը. — Ներոնի վրէժխնդրական որոշումը Պարթեւաց դէմ. — Կորբուղոն զօրավարի արշաւանքը դէպի Հայաստան։

ԵՐԲ ՄԷԿ ԿՈՂՄԷՆ Հայաստան աւերումներու կ'ենթարկուէր՝ Վրաց յափշտակիչներու ձեռքով, միւս կողմէն Պարթեւները կը զօրանային. և երբ Հայաստանի վրայ կը թագաւորէր ոճրագործ Հռադամիզդ՝ Պարթեւաց գահին վրայ կը գտնուէր ռազմագէտ, ճարտար, և դիւանագէտ թագաւոր մը՝ Վաղարշ Ա. Արշակունի (51–77), *որուն վիճակուած էր Հայաստանի մէջ հաստատել Արշակունեաց թագաւորութիւնը։*[1]

---

[1] *Արդէն ակնարկուած է որ մեր աւանդական պատմութիւնը իրականէն տարբեր կը պատմէ Արշակունեաց հաստատուիլը, զայն վերագրելով Պարթեւաց Արշակ թագաւորի՝ որ իր Վաղարշակ եղբօր տուած է Հայոց գահը, Քրիստոսէ* 150 *տարի առաջ։ Այս սխալին պատճառները լիովին հասկցուած չեն։*

Վաղարշակ Ա· գիտէր որ Հայերը չափազանց զզուած էին Վրացի երկու բռնաւորներէ, և թէ նախապատւութիւն կուտային Պարթևներուն քան թէ Հռովմէացիներուն։ Երբ տեսաւ որ Հռադամիզդ անհաճոյ եղած էր Հռովմէացիներուն և անտանելի՝ Հայերու, առիթը եկած համարեց Հայոց գահը Վրացի յափշտակիչի ձեռքէն յափշտակելու։ Ուստի իր թագաւորութեան երկրորդ տարին զօրք հաւաքելով՝ հզօր բանակով մը յարձակեցաւ Հայաստանի ինքնակոչ թագաւորին վրայ, որ առանց դիմադրութեան փորձ ընելու փախաւ Հայոց սահմաններէն։ Արտաշատ մայրաքաղաքը և Տիգրանակերտը՝ որ դեռ հին տեղը կը գտնուէր, հպատակութիւն յայտնեցին ազատարար արքային, որ իր Տրդատ եղբայրը թագաւոր կարգեց Հայոց վրայ։

Վաղարշին իտէալը եղած էր իր եղբայրները առանց գահի չթողուլ, և արդէն իր միւս եղբօր, Բակուրին տուած էր Մարաց թագը։

Բայց խիստ ձմեռ մը վրայ կուգայ, Պարթև բանակին պաշարը կը պակսի, որու մէջ կը տիրէ նաև վարակիչ հիւանդութիւն մը· Վաղարշ ստիպուած Հայաստանէն դուրս կը քաշէ իր բանակը։ Հռադամիզդ լսելով Պարթևաց հեռանալը անմիջապէս ետ կուգայ Հայաստան, կատղած Հայոց վրայ՝ որ իր դէմ ապստամբելով օգնած էին Պարթևներուն, կ'սկսի վայրագ բռնութիւններ։ Կրաւորական վիճակ ստացած Հայերը այլևս չէին կրնար հանդուրժել, համբերութեան ամէն չափ ու սահման լեցուած էր, ուստի զինուած բազմութիւն մը կը խուժէ և կը պաշարէ անոր պալատը։ Հռադամիզդ ինքզինք և իր յղի կինը Հայոց զայրոյթէն ազատելու համար միակ միջոց մը ունէր, իր սրավար երիվարով փախչիլ դէպի Վրաստան։ Զենոբիոն իր ծանր վիճակով չկրնալով դիմանալ ձիու վրայ, աղաչեց իր ամուսինէն որ կամ զինք ազատէ և կամ սպանէ՝ թշնամիի ձեռքը չիյնալու համար։ Փախըստական թագաւորը աշխատեցաւ գրկելով մխիթարել և ուժ տալ իր կնոջ, բայց անօգուտ· կինը յայտնեց որ այլևս անկարելի է իրեն համար ճամբան շարունակել։ Անոր վրայ Հռադամիզդ իր սուրով վիրաւորեց զայն եւ մեռած կարծելով Երասխ գետը նետեց, որպէսզի Հայերը չգտնեն անոր դիակը։ Սակայն ան կ'ազատի, որովհետև գետի ալիքներէն եզերք նետուած ըլլալով Հայ հովիւներ կը գտնեն զինք կիսամեռ վիճակի մէջ և գուշակելով անոր ինքնութիւնը՝ վէրքերը կը փաթտեն ու կը տանին Արտաշատ։ Տրդատ՝ թագուհիի վայել յարգանքներով կ'ընդունի զայն և պատուով կը պահէ մինչև կեանքին վերջը։

Այդ ատեններ Հռովմի կայսր եղաւ տասնեօթամեայ Ներոն պատանին, որուն մէջ փառասիրութիւնը սկսեր էր ծայր տալ։ Ան լէգէոններու կազմութեան հրաման տուաւ Հայաստան ղրկելու։ Ակրիպան՝ և Անտիոքոս անուն ուրիշ թագաւոր մը՝ պատուէր ստացան կազմ ու պատրաստ ըլլալու միջագետքի մէջ, նաև կամուրջ մը շինելու Եփրատի վրայ, որպէսզի Հռովմէական բանակը կարող ըլլար անցնելու իր վրէժխընդիր առաքելութիւնը գլուխ հանելու համար Պարթևներու դէմ՝ որոնք անպատուած էին Հռովմը անոր պաշտպանեալ Հռադամիզդ թագաւորը դուրս քշելով։ Ներոն նախ Փոքր Հայքի վերակացու կարգեց Արիստոբուլը, իսկ Ծոփաց երկրի՝ Սօհեմոսը. յետոյ ետ մըղեց Վաղարշի որդի Վարդանը։ Պարթևները նեղ վիճակի մէջ էին և յարմար ժամանակի մը կ'սպասէին։

Այդ միջոցին՝ Ներոնի հրամանով՝ հրապարակ կուգայ Դոմիտիոս Կորբուղոն, որ Հռովմի ամենանշանաւոր զօրավարն էր և պաշտօն ունէր Հայաստանը նուաճելու։ Կորբուղոն իր հրամանատարութեան տակ ունէր՝ կայսերական լէգէոններէն զատ՝ բոլոր դաշնակից նահանգներու ու թագաւորներու օգնական գունդերը։ Կորբուղոն՝ երբ դեռ Ասորիքի մէջ էր ուրիշ զօրավարի մը հետ՝ բանակցութեան մտաւ Վաղարշի հետ, և պատգամաւորներու միջոցով խորհուրդ տուաւ որ խաղաղութիւնը գերադաս համարէ և պատանդներ տայ Հըռովմին՝ ինչպէս իր նախնիքները ըրած էին։ Վաղար-

չակը շատ ուրախացաւ ժամանակ շահելու այս առիթէն, և սկսաւ բանակցութիւններով զբաղեցնել Հռովմէացի զօրավարը, միևնոյն ատեն պատանդ ղրկելով իր արքունիքի այն վտանգաւոր անձնաւորութիւնները՝ որոնց փառասիրական մտումներէն ազատիլ կ'ուզէր (55)։

Բայց շատ չանցած պատերազմը անխուսափելի դարձաւ, որ խիստ երկար տևեց և աղէտալի դարձաւ Հայաստանի համար։ Կորբուղոն կը տենչար Լուկուլլոսի և Պոմպէոսի փառքը վաստկիլ Հայաստանը նուաճելով, իսկ Վաղարշակ չափազանց հպարտ էր թոյլ տալու՝ որ իր եղբայրը Տրդատ իր գահը կորսնցնէր և կամ Հռովմի վասալ դառնար· անկէ զատ Հայաստանը իր դիրքով և ուժով շատ թանկագին էր ոևէ կողմի համար։ Ուստի երբ Վաղարշ Վրկանաց ապստամբութիւնը զսպելու զբաղած էր, Կորբուղոն Եփրատը անցնելով Հայաստան մտաւ և ուզեց արագ հարուած մը իջեցնել։

2

ՏՐԴԱՏԻ ՋԱՆՔԵՐԸ ԵՒ ՓԱԽՈՒՍՏԸ

Տրդատի անուղղակի և հերոսախմբային կռիւները. — Վրացիներու յարձակումը. — Տրդատի բանակցութիւնները Կորբուղոնի հետ. — Կորբուղոն կ'որդեգրէ Տրդատի կռուելակերպը. — Արտաշատի գրաւումը և կործանումը. — Տիգրանակերտի դէմ շարժումը. — Քաղաքացիներու պատգամաւորութիւնը քաղաքը յանձնելու. — Խումբ մը երիտասարդներու ընդդիմութիւնը և բնաջնջումը արքայական դղեակի մը մէջ. — Տրդատի փախուստը և գահազրկութեան հռչակումը. — Տիգրան Է. Հռովմի կողմէն։

Արդէն Տրդատ պարապ չէր նստած, մեծ եռանդով հաւաքեց Հայ զինուորները, որոնց միացուց նաև Պարթև բանակը· բայց Հռովմէական հզօր բանակին բնաւ չէր կրնար հաւասարիլ, ուստի որոշեց տարբեր գործելակերպի հետևիլ։ Ան ուղղակի Հռովմէացւոց հետ բաղխելէ զգուշացաւ· ան ամէն տեղ, ուր Հռովմի ազդեցութիւնը բարձր կը տեսնէր, սարսափ կը տա-

րածէր, կ'այրէր ու կ'աւերէր՝ իհարկէ վնասելով բազմաթիւ Հայ քաղաքներու։ Հռովմէացւոց պաշարի ճամբաները կը կտրէր և հազարումէկ անախորժութիւններ կը պատճառէր։ Կորբուղոն շատ աշխատեցաւ ուղղակի կռիւի բռնելու զայն, բայց անօգուտ եղաւ, ուստի վճռեց պաշարել իր անձեռնմխելի հակառակորդը։ Ան իր լէգէոնները բազմաթիւ խումբերու բաժնեց և պատուիրեց հրամանատարներուն՝ որ Տրդատին ետևէն ըլլան մինչև որ բռնեն զայն։

Այս միջոցներուն Վրացիներն ալ՝ Կովկասեան ուրիշ ցեղի մը հետ՝ ասպարէզ կ'իջնեն Կորբուղոնի հրաւէրով. ծերունի Փարսման թագաւորը իր որդի Հռադամիզդը սպաննած էր, որովհետև Հայաստանէ փախչելէ ետք անգործ և անթագ մնալով՝ հօրը դէմ դաւադրութիւն սարքած էր ան։ Փարսման մեծ քէն ունէր Հայաստանի դէմ, կարծելով որ ան պատճառ եղած էր իր տղու անկման, որով և հօրը դէմ անոր յանցաւոր ընթացքին։ Տրդատ կ'ստիպուի մտածել ելք մը գտնելու. ուստի իր և Պարթևներու կողմէ խաղաղութեան պատգամաւորներ կը ղրկէ Հռովմէացի զօրավարին, և անոնց միջոցով բերանացի կը յայտնէ, թէ ինք կը զարմանայ որ Հռովմէացիները զինքը այնքան կը հալածեն, թէ իրենք պատանդներով բարեկամութեան դաշինքը վերանորոգած էին, և թէ ինչո՞ւ Հռովմէացիները չէին ճանչնար իր իրաւունքը Հայաստանի վրայ, մանաւանդ որ Պարթևական ապստամբութեան խնդիր չկար, քանի որ եղբայրը Վաղարշակ չէր խառնուեր այս կռիւներուն, ևայլն, ևայլն։ Կորբուղոն այդպիսի լեզուէ խաբուող չէր և գիտէր թէ Վաղարշ չէր կրնար օգնել իր եղբօրը՝ Վրկանանց դէմ զբաղած ըլլալով. ուստի խորհուրդ կու տայ Տրդատին որ իր թագը կայսեր ձեռքէն ստանայ առանց կաթիլ մը արիւն թափելու, և վերջապէս զայն խորհրդակցութեան մը կը հրաւիրէ, բայց Տրդատ կ'զգուշանայ։

Կորբուղոն չուզելով պատերազմը աւելի երկարել, լաւ համարեց իր հակառակորդի գործելակերպին դի-

մել ։ Ան ալ սկսաւ քաղաքներու և բերդերու վրայ յարձակիլ, և Հայերը ինքնապաշտպանութեան մղելով՝ աւերել ու այրել ընդդիմացող տեղերը, անմեղ ժողովուրդը իբր գերի քշել և ուրիշ անգթութիւններ իգործ դնել ։ Այդպէս առնուող բերդերէն ամենէն նշանաւորն էր Ոլանդ բերդը, որու պաշարումը Կորբուղոն անձամբ կատարած էր՝ պաշարման կատարելագործուած մեքենաներով և միջոցներով ։ Հայ բերդապահները տեսնելով որ մէկ օրուան մէջ երեք բերդեր առնուած էին, կ'սկսին անձնատուր ըլլալ ։ Կորբուղոն այլեւս անվախ կ'արշաւէ Արտաշատի վրայ ։

Տրդատ շատ նեղութեան մէջ էր ։ Ան աշխատեցաւ յանկարծական յարձակումներով թշնամիին ուժը թուլցնել, բայց անօգուտ ։ Կորբուղոն պաշարման մեծ գործողութիւնները կը պատրաստէր՝ կարծելով որ Տրդատ մեծ ուժ ունէր հոն, բայց յանկարծ իր լրտեսները լուր կը բերեն թէ Տրդատ քաղաքէն փախած է, իսկ անառաջնորդ ժողովուրդը ստիպուած պարիսպներու դռները կը բանայ և Հռովմէական բանակը ներս կը հրաւիրէ ։ Կորբուղոն թէև սպանութիւններ չգործեր, բայց վատօրէն այդ հոյակապ քաղաքը՝ որ կամաւորապէս յանձնուած էր՝ կ'այրէ եւ հիմնայատակ կը կործանէ, պատրուակելով թէ իր բանակը մեծ քաղաք մը պահպանելու դժուարին գործով չուզեր զբաղեցնել · իսկ ըստ Տակիտոսի՝ իբր թէ երկինքէն նշան մը երևցեր է, որով աստուածները քաղաքին այրումը յայտնած են ։ Այս յաղթանակի պատճառով Ներոնը Կեսար հռչակուեցաւ և Հռովմի ժողովուրդը մեծ տօներով զոհեր մատուցանեց աստուածներուն (60) ։

Կորբուղոն տեսնելով Հայոց սարսափը՝ ուզեց առիթէն օգտուիլ, և անմիջապէս դարձաւ դէպի Տիգրանակերտ՝ որ հարաւի մայրաքաղաքն էր ։ Ճամբան շատ նեղութիւններ տուաւ Հայոց, բայց ինքն ալ իր կարգին նեղուեցաւ կլիմայէ և պաշարի պակասութենէ զատ լեռը ապաստանող Հայերէն և Մարերէն՝ որոնց դէմ

Վրացիները կը հանէր· ըստ Տակիտոսի՝ խելացի միջոց, «Վայրենի ապստամբները պատժելու համար լաւ էր օտար քան Հռովմէացի արիւն թափել»։ Վերջապէս Հռովմէացիները հասան մշակուած տեղ մը, ուր հասունցած ցորենը կը հնձեն և ալիւրի վերածելով պաշար կը պատրաստեն, որով և եռանդնին կը վերակենդանանայ։ Ճամբան երկու բերդեր կը խլեն, երրորդ մը կը պաշարեն, որու յաջողութեան մասին ժամանակագիրը խորհրդաւոր լռութիւն կը պահէ։ Անկէ ետք կը հասնին արեւելեան Տաւրոս, ուր Կորբուլոն լաւ բաղդով մը կ՚ազատի մահէն· անոր վրանի մօտ լաւ զինուած մարդ մը կը բռնեն՝ որ տանջանքներու տակ կը խոստովանի թէ ինք դաւադրութեան մը պարագլուխն էր։ Շուտով Տիգրանակերտէն պատգամաւորութիւն մը հասաւ յայտնելու, որ քաղաքի դռները բաց էին զօրավարի առջև և քաղաքացիները՝ պատրաստ հնազանդելու։ Ի նշան յարգանքի պատգամաւորութիւնը ոսկի պսակ մը բերած էր իրեն։ Կորբուլոն մեծ պատուով ընդունեց պատգամաւորները և խոստացաւ քաղաքը խնայել։ Եւ իրօք ինքզինքը լաւ պահեց քաղաք մտնելէ ետք։ Միայն թէ թագաւորական դղեակը խումբ մը Հայ երիտասարդներու հերոսական դիմադրութենէն և բնաջնջումէն ետքը անձնատուր եղաւ։ Անոնք գիտէին որ իրենց յուսահատ ընդդիմութիւնը ոչ մէկ արդիւնք կրնար բերել· բայց այն ատեն Հայ ազգի մէջ հպարտութիւնը դեռ մեռած չէր և այդ երիտասարդները որոշած էին իրենց մահով բարձր բռնել Հայու պատիւը և անկախութեան սէրը։

Տրդատը Մարաստանէն անցնելով նորէն եկաւ Հայաստան, բայց երկար ատեն յաջողութիւն մը չգտնելով յուսահատ քաշուեցաւ։ Այն բնակիչները որ յանդգնած էին օգնել անոր՝ անողոք կերպով մորթոտուեցան։ Անոր վրայ Տրդատ գահազուրկ հռչակուեցաւ, և անոր տեղ, Ներոնի հրամանով, Տիգրան անուն մէկը թագաւոր տիտղոսով Հայաստան ղրկուեցաւ։

3

ՏԻԳՐԱՆ Է. [60-61] ԵՒ ՀՌՈՎՄԻ ՊԱՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Տիգրան Է.ին ծագումը և նկարագիրը. — Կորբուղոնի առած միջոցները անոր գիրքը զօրացնելու համար. — Տիգրանի յարձակումը Ադիաբէն նահանգի վրայ և Վաղարշի վճռական շարժումը. — Տիգրանակերտ և Մծբինի պաշարումը Պարթևաց կողմէ. — Կորբուղոնի վախը և բանակցութիւնները Վաղարշի հետ. — Առժամեայ զինադադար. — Հռովմի որոշումը պատերազմը շարունակելու. - Պետոսի Հայաստան ժամանումը և Պարթևներէ կրած պարտութիւնը. Պետոսի և Վաղարշի միջև բանակցութիւններ և իրաւարար ատեանի որոշումները. — Պետոսի լէգէոններու մեկնումը նուաստացուցիչ պայմաններով։

Տիգրանը Կապադովկիոյ արքայական ընտանիքէ էր, Արքեղայոսի որդի, և իբրև պատանդ Հռովմի մէջ երկար ատեն ծառայի դրութեան մէջ նուաստացած կ'ապրէր, այնպէս որ Հայ ժողովուրդի համար ատելի եւ զզուելի էր ան։ Ուստի ոևէ տեղ լաւ ընդունելութիւն չգտաւ։ Բայց ինչպէս ամէն ժամանակ, Հայ մեծամեծները պատրաստ էին ամէն տեսակ զիջումներ յանձն առնելու, միայն թէ անոնք հանգիստ մնային իրենց զբաղումներու մէջ. անոնք պատրաստ էին նոյնիսկ Կեսարի ծառան ընդունելու։ Կորբուղոն տեսնելով բուն ժողովուրդին ատելութիւնը Տիգրանին դէմ՝ կ'ստիպուի մեծ բանակ մը թողուլ Տիգրանակերտ, Հայաստանի պաշտպանութեան համար։ Իսկ Վրաց սահմաններու վրայ գտնուած երկիրներու պաշտպանութիւնը կը յանձնէ Փարսմանին. նոյն նպատակով Փոքր Հայքը կուտայ Պոնտոսի Փոլէմոն թագաւորին, Կապադովկիան՝ Արիստոփոլին, Ծոփաց աշխարհը՝ Ասորիքի Անտիոքոսին։ Այսպէս Կորբուղոն ինքզինքը կացութեան տէր համարելով կը վերադառնայ Ասորիք։

Պարթևներու համար սոսկալի հարուած մըն էր այդ. Վաղարշ ալ սաստիկ կը զայրանայ, բայց երբ իր նեղութիւնները և Հռովմի զօրութիւնը նկատի կ'առնէ սառն դատողութիւնը կը յաղթէ կրակոտ զգացումներուն։ Եւ մինչ ան կը պատրաստուէր հաշտութեան ելք մը գտնել՝ որուն պիտի նպաստէր անշուշտ իր հարկա-

դրեալ չէզոքութիւնը, իրեն լուր կը բերեն թէ Տիգրան Հռովմէացիներու օգնութեամբ յարձակեր է Պարթեւական Ադիաբէն նահանգի վրայ և կուսակալ Մանաւազի վրայ յաղթութիւն տարած· անոր վրայ կ'աւելնայ Մանաւազի ծանր հարցումը թէ ո՞վ է իր տէրը և ինք որո՞ւ հնազանդի· եթէ ինք Պարթևներու հպատակ է, ինչո՞ւ պաշտպանութիւն չգտներ։ Վաղարշակը այլևս չէր կրնար տանիլ· ան իր եղբայրը, Տրդատ, խորհուրդի կը կանչէ մեծամեծներու հետ, և անոնց ներկայութեան զայն Հայոց թագաւոր կը պսակէ· իսկ գործը իրականացնելու համար մեծ բանակ մը կը կազմէ և կը յանձնէ Մօնէս կամ Մանէճ զօրավարին, անոր կը միացնէ նաև Հայաստանէն բերուած բանակը, և Վրկաններու հետ խաղաղութեան դաշինք կնքելով ամբողջ ուժովը կը քալէ Հայաստանի վրայ։

Կորբուլոն երկու զօրավարներ կը ղրկէ Տիգրանի օգնութեան, յանձնարարելով անոնց պատերազմէ խուսափիլ։ Կորբուլոն կը տեսնէր այս անգամ վտանգի լրջութիւնը, իր ղրկած երկու զօրավարներուն վրայ մեծ վստահութիւն չունէր· իսկ ինք չէր ուզեր իր շահած դափնիները կորսնցնել կատաղի Վաղարշի դէմ կռուելով· ուստի պատրուակելով թէ Ասորիք մնալը անհրաժեշտ է՝ Հռովմէն ուրիշ հրամանատար մը կ'ուզէ, պատասխանատուութիւնը անոր վրայ նետելու համար։ Մօնէս կուգայ պաշարելու Տիգրանակերտ քաղաքը։ Տիգրան վստահութիւն ունէր գետով, խրամատներով, պարիսպներով պաշտպանուած, և Հռովմէական լէգէոններով ամրացած քաղաքի պաշտպանութեանը վըրայ· պաշարը շատ առած էր, յարձակողականի պատրաստութիւններ չունէին, բայց պաշտպանողականի ամէն միջոց ունէին· մանաւանդ որ Պարթևները պաշարման արհեստի մէջ շատ ետ էին։

Կորբուլոն չէր յանդգներ իր տեղէն շարժելու, իսկ Վաղարշ տեսնելով անառիկ դիրքերը խոր մտատանջութեան մէջ էր։ Խոհեմութեան տկարութենէ բռնուած Հռովմէացին հաշտութեան կերպ մը գտնել ուզելով պատգամաւոր ղրկեց Վաղարշին՝ որ Մծբինը պաշարելով գրաւած էր։ Վաղարշակ ծածկելով իր սարսափը առիթէն կ'օգտուի և Կեսարին պատգամաւորներ կը ղրկէ առաջարկելով հաշտութիւն գոյացնել թէ՛ իր եւ թէ՛ եղբօրը Տրդատին հետ՝ իբրև Հայաստանի թագաւոր, միևնոյն ատեն Մօնէսին հրաման կուտայ պաշարումը վերցնելու։ Երկու կողմն ալ կը համաձայնին, և Հռովմի պատասխանին սպասելով երևութապէս անգործ կը մնային։ Պատգամաւորները անյաջող վերադարձան՝ որովհետև Ներոն Կեսարը և Ծերակոյտը որոշած էին թէ՛ Հայերը և թէ՛ Պարթևները վերջնականապէս ընկճել։ Այդ որոշումը իրագործելու համար Պետոս անուն զօրավարի մը հետ նոր լէգէոններ կը ղրկեն Հայաստան։

Երբ Պետոս Հայաստան հասաւ Տիգրանակերտը Պարթևաց ձեռքն էր։ Ան իր առաջին պարտութիւնը կրեց Վաղարշէն՝ քաղաքի պարիսպներուն տակ։ Անկէ ետք Պետոս կը խուսափէր Պարթևաց ուժէն, տղայական հաճոյք միայն կ'զգար անջատ անջատ բերդեր կամ դղեակներ գրաւելով՝ որոնք նոյնիսկ չէր կրնար պահել։ Այսպէս իզուր տեղ իր պաշարը կը հատցնէր և զօրքը կը յոգնեցնէր, այնպէս որ երբ ձմեռը վրայ հասաւ ստիպուեցաւ Կապադովկիա քաշուիլ ձմեռելու համար։ Պետոս՝ հակառակ իր պարտութիւններուն՝ Ներոնին կը գրէր որ յաղթութիւններ կը տանէր։

Կորբուղոն Պարթևները Միջագետքէն դուրս կը քշէ, բայց Պետոսի օգնութեան չերթար՝ չուզելով որ ան իր փառքին մասնակից ըլլար։ Վաղարշ ստիպուելով Միջագետքէն դուրս ելնել, իր ամբողջ ուժը կը թափէ Հայաստանի մէջ։ Պետոս աշխատեցաւ Վաղարշի անցքը կտրել, բայց իր թէ՛ առաջապահները և թէ՛ զանազան լէգէոնները ջարդուփշուր եղան Վաղարշի հզօր բանակէն և անոր աւելի բարձր ռազմագիտութենէն։ Պետոս իր կինը և զաւակները՝ որ բերած էր ականատես ընելու իր անկասկած յաղթութիւններուն, Արշամոշատ (Խարբերդի մօտ) բերդին մէջ թողուցած էր․ երբ Վաղարշի յաղթական առաջխաղացութիւնը կը տեսնէ՝ իրեն օգնութեան կը կանչէ Կորբուղոնը, որ աւելի կ'ուրախանար իր մրցակցի պարտութեան համար քան թէ կը ցաւէր, բայց քանի որ Հռովմի դրօշի պաշտպանութեան համար էր կոչը՝ Գոմաժէնը Հայաստան կը ղրկէ իր զօրքի մէկ մասով։ Այս վերջինը ականատես եղաւ փախչող Հռովմէացիներու թշուառ և ամօթահար վիճակին, ու աշխատեցաւ զանոնք հաւաքել վրէժխնդրական նպատակով։ Պետոս յուսահատած պատգամաւորներ ղրկեց Վաղարշին, գանգատախառն առաջարկելով՝ թէ Հռովմի նպատակը եղած է Հայաստանը Պարթևներուն յանձնել։ Վաղարշ կըտրուկ կերպով պատասխանեց թէ իր «Տրդատ և Բակուր եղբայրներուն կ'սպասէր Հռովմէացւոց բաղդը վճռելու համար»։ Պետոս չափազանց յուսալքուած էր պատերազմի վտանգը յանձն առնելու համար, ուստի աշխատեցաւ բանակցութիւնները շարունակել։ Թէև Վաղարշ կացութեան տէրն էր՝ բայց գիտնալով որ իր յաջողութիւնը իր թշնամիի անփորձութեան արդիւնք էր, չուզեց իր յաղթութիւնները վտանգել, քանի որ Հռովմը կրնար աւելի կարող մէկը ղրկել, և Պետոսի երկրորդ դիմումին նպաստաւոր պատասխան տուաւ։ Երկուստեք համաձայնեցան իրաւարար ատեանով վըճռել խաղաղութեան պայմանները։ Ադիաբինի կառավարիչը՝ Մանաւազ՝ իբրև իրաւարար որոշեց որ Հռովմէացիները Հայաստանէն հեռանային պաշար և ամէն բան Պարթևներուն յանձնելով, իսկ Վաղարշ պաշարումները վերցնելով լէգէոնները ազատ պիտի արձակէր և Հռովմ պատգամաւորութիւն մը պիտի ղրկէր Հայաստանի մասին կայսեր հետ բանակցելու։

Լէգէոններու մեկնումը կատարուեցաւ շատ նուաստացուցիչ պայմաններով․ Պետոս՝ Վաղարշի պայմանին համակերպելով Արածանիի վրայ կամուրջ մը շինել տուաւ ինշան պարտութեան, որմէ ոչ մէկ Հռովմէացի պիտի անցնէր․ անկէ զատ Հռովմէացիները Հայոց և Պարթևաց ներկայութեանը լուծի տակէն անցնելով *հեռացան, և այդ բաւական չէր, Հայերը ճամբաներու վրայ կողոպտեցին Հռովմէացի զինուորները՝ առնելով անոնց ամէն ունեցածը, նոյնիսկ անոնց հագուստները։ Վիրաւորները մնացին Հայաստան, Պետոս բոլոր այս անարգանքները կրեց խոր լռութեամբ· ողջ առողջ Հայաստանի սահմաններէն դուրս ելնելու համար՝ մէկ օրուան մէջ վաթսուն քիլօմէթր տեղ կը կտրէր։ Վաղարշ իր փիղին վրայ նստած փառաւոր կերպով անցաւ կամուրջէն, և տեսնելով որ Հռովմէացիները ուտեստի բազմաթիւ շտեմարաններ թողուցին, անոնց այրելը հրամայեց, բուրգերու վերածելէ ետք, որպէս զի ցոյց տայ թէ Հռովմէացիներու պարտութիւնը պաշարի պակասութեան համար չէր։*

Կորբուղոն՝ փախստական լէգէոններու հանդիպեցաւ Եփրատի ափերը։ Երկու զօրավարները արտասուքով իրար ողջունեցին։ Պետոս առաջարկեց որ միացեալ ուժերով քալեն Հայաստանի վրայ, բայց Կորբուղոն բացարձակապէս մերժեց, որովհետև Պետոս հանդիսաւոր կերպով երդում ըրած էր խոստանալով որ Հռովմէացիք երբէք Հայաստան չպիտի մտնէին, մինչև որ Վաղարշի պատգամաւորները Հռովմ հասնէին։ Որով Կորբուղոն իր նահանգը քաշուեցաւ, իսկ Պետոս Կապադովկիա գնաց ձմեռելու։

Կորբուղոն իր նպատակին հասած էր· մրցակցին շարաշար անկումով արևելքի մէջ Հռովմէական միակ զօրաւոր մարդը դարձած էր, և Հռովմ շուտով պիտի գնահատէր իր մեծութիւնն ու կարողութիւնը։ Ան Վաղարշի խնդրանքով Եփրատի մօտ գտնուած Հռովմէական գունդերը քաշեց, և Վաղարշն ալ՝ փոխադարձ զիջումով Հայաստանէն հեռացաւ, միայն թէ Տրդատի հետ թողուց անոր պաշտպանութեան համար պէտք եղած Պարթևական հեծելագնդեր։

4

ՏՐԴԱՏԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ ՀՌՈՎՄԻ ԿՈՂՄԷՆ

Հռովմի տօնախմբութիւնը երևակայական յաղթութիւններու համար. — Հայոց պատգամաւորներու Հռովմ ժամանումը և իրողութեանց պարզումը, — Հռովմի որոշումը պատերազմը շարունակել Վաղարշի հետ, իսկ Տրդատը ճանչնալ թագաւոր. — Հաշտութիւն Կորբուղոնի և Վաղարշի միջև. — Տրդատի հանդիսաւոր ուղղևորութիւնը դէպի Հռովմ. — Նափոլիի և Հռովմի աննախընթաց հանդէսները ի պատիւ Տրդատին և աներևակայելի ծախսերը. — Ներոնի և Տրդատի ջերմ բարեկամութիւնը. — Տրդատի թագընկալութիւնը Ներոնի ձեռքէն. — Տրդատի վերադարձը ծովով Յունաստանի վրայով. — Հռովմէացի ճարտարապետներու և արհեստաւորներու ընկերակցութիւնը Արտաշատ քաղաքի վերաշինութեան համար. — Տրդատի պատերազմը Ալաններու հետ. — Տրդատ Հայոց աւանդական պատմութեան մէջ իբրև Արտաշէս Բ։

Այսպէս դիւրին յաղթանակ տանելով՝ Վաղարշ մարդ կը ղրկէ Կորբուղոնէն պահանջելու որ Եփրատի արեւելեան եզերքի վրայ կառուցուած բերդերը քանդէ և Միջագետքը Պարթևներու թողու։ Կորբուղոն կ՚ընդունի այդ առաջարկը պայմանով որ Պարթևներն ալ Հայաստանէն հեռանան։ Երկուստեք կը յօժարին այս պայմաններուն վրայ, և Տրդատ կը մնայ Հայաստանի մէջ առանձին։ Գործերու այս կարգադրութիւնը Հռովմի մէջ իբրև մեծ յաղթանակ կ՚ընդունուի։

Եւ մինչ Հռովմ երևակայական յաղթութիւններ կը տօնէր, 63-ի գարնան Վաղարշի պատգամաւորները Հռովմ կը հասնին և կը խնդրեն որ Տրդատ Հայոց թագաւոր ճանչցուի, բացատրելով թէ ինչպիսի մեղմութեամբ իրենց թագաւորը վերաբերուած էր լէգէոններու հետ, նաև կը բացատրեն թէ ինչո՛ւ Տրդատ անձամբ Հռովմ չէր եկած, որովհետև անոր կրօնը թոյլ չէր տար ծովն անցնիլ. ըստ Պլինի՝ Տրդատ իբրև մոգ չէր կրնար նաւարկել ալիքներու վրայ, որովհետև Պարսկական կրօնը կ՚արգիլէր նուիրական տարրերու պղծումը՝ աղտեղութիւններ ձգելով, թքնելով, ևայլն։ Եւ վերջապէս Տրդատ յօժար էր լէգէոններու և Կեսարի պատկերին առջև իր թագը դնել, որով ցոյց կուտար թէ իր թագաւորութիւնը ուղղակի Հռովմէն կ'ստանար։ Ներոն շատ խռովեցաւ այս յայտնութիւններէն, որոնք երբեք չէին համապատասխաներ Պետոսի պոռոտախօս նամակներուն, և պատգամաւորութեան ընկերակցող Հռովմէացի հարիւրապետ մը՝ հարցաքննութեան ենթարկելով կը տեղեկանայ որ Հայաստանի մէջ Հռովմէացի զինուոր չէր մնացած։ Ներոն կը կարծէ որ Պարթևներուն ըրածը իրեն դէմ ծաղրանք մըն էր, որովհետև անոնք իրմէ կ'ուզէին բան մը՝ որ արդէն զէնքով ստացած էին։ Ծերակոյտի խորհուրդով կ'որոշուի պատերազմը շարունակել՝ Հռովմի պատիւը փրկելու համար, պատգամաւորները ետ կը ղրկուին առանց պատասխանի, միայն Տրդատին ընծաներ կը ղրկեն՝ խնդրելով որ գայ և Հռովմի մէջ ստանայ իր թագը։

Կորբուղոնի և Վաղարշի միջև փոխադարձ խուսափողական կռիւներէ ետք, փոխադարձ խոհեմութեամբ կը համաձայնին հաշտութիւն կնքել, որովհետև Հռովմը արդէն յօժար էր Տրդատին շնորհել Հայոց թագաւորութիւնը։ Վաղարշակի առաջարկով զինադադար մը կը հաստատեն, որպէսզի Կորբուղոն և Տրդատ տեսակցութիւն մը ունենան։ Ժամադրուած օրը երկու պաշտօնեաներ (մին զօրավարի փեսան) Վաղարշակի բանակը կուգան կերպով մը իբրև պատանդ և իբրև պատիւ թագաւորին, ապահովցնելու զայն որ Տրդատ կրնայ իր ազատ տեսակցութիւնը ունենալ։ Տրդատ քսան ձիաւորներով կ'երթայ Հռովմէացւոց բանակը, առաջին անգամ ինք ձիէն վար կ'իջնէ, նոյնը կ'ընէ նաև Կորբուղոն՝ որ մեծ պատիւներ կ'ընէ Տրդատին, շնորհաւորելով զայն որ անկախ թագաւորելը գերադաս կը համարէ քան թէ պատերազմիլը, իսկ Տրդատ իր խոնարհումը մեղմացնելու համար կ'ըսէ որ կայսեր փառքը պայծառացնելու համար կ'ուզէ Հռովմէ ստանալ իր թագը, թէև Պարթևները պարտուած չէին։ Անկէ ետք խորհրդանշական արարողութիւններ տեղի կ'ունենան։ Տրդատ՝ երկու կողմեան հանդիսաւոր բանակներու ներկայութեան՝ տաճարի *բարձր պատուանդանի վրայ դրուած Ներոնի արձանին կը մօտենայ, և իր զոհը մատուցանելէ ետք իր թագը կը դնէ անոր ոտքերուն տակ, իբրև հպատակ Հռովմի։ Անոր կը յաջորդէ փառաւոր հացկերոյթ մը Կորբուղոնի կողմէն։*

Հռովմի երկար ճամբորդութիւնը սկսելէ առաջ՝ Տրդատ փափաքեցաւ իր մայրը և եղբայրները տեսնել. իր աղջիկը առանձին նամակով մը կայսեր պատանդ թողլով, անցաւ Մարաստան իր եղբայր Բակուրէն հրաժեշտ առնելու. ետքէն գնաց Վաղարշակ եղբօր մնաք բարով ըսելու։ Վաղարշակ վախնալով Հռովմէական յարգանքի պակասութենէ և անոր հետևանք պատուախնդրութեան պատերազմէ մը՝ Կորբուղոնէ կը խնդրէ որ իր եղբօր լաւ պատիւներ տան։ Թոյլ տան որ ան միշտ իր սուրը վրան ունենայ, նահանգապետները համբուրելով ողջունէ, ինչպէս նաև Հռովմի մէջ հիւպատոսի հաւասար պատիւներ վայելէ։ Եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ։

Տրդատի ճամբորդութիւնը տեղի ունեցաւ 65-ին՝ ցամաքի և Վոսփորի վրայով։ Հռովմէական բոլոր տարեգիրներու համաձայն անոր ընդունելութիւնը այնպէս փառաւոր և շքեղ եղած է որ նմանը երբէք չէ տեսնուած։ Ան 3000 Հայ և Պարթև հեծեալներով ու բազմաթիւ մոգերով շրջապատուած էր։ Մոգերու ներկայութիւնը անոր համար էին՝ որ Տրդատ միեւնոյն ատեն մեծ կրօնապետ էր։ Ճամբորդութիւնը դանդաղ էր և տևեց ինը ամիս։ Այն երկիրները որոնց մէջէն կ'անցնէր՝ շլացած կը մնային։ Հռովմէական շքախումբ մըն ալ կ'ուղեկցէր երիտասարդ Արշակունիին իբրև պատիւ։ Ամբողջ ծախքերը կայսերական գանձի հաշուով էին. օրական երկու միլիոն դրաքմա ծախս կ'ըլլար (ինը ամսուայ մէջ 54 միլիոն Ֆրանք)։ Հրաշալի տեսարան մը կ'ընծայէին ոսկեզօծ սաղաւարտներու շարքը՝ որ Տրդատի առաջին կինը կը շրջապատէին. ան ոսկեթագը գլխուն ձի նստած էր և իր բոլորտիքը ունէր բազմաթիւ մանուկներ՝ որ իրեն, Բա-

կուրին, Վաղարշին, և Ադիաբենի թագաւոր Մանաւազին կը պատկանէին։ Քաղաքներու ամբողջ բնակիչները ընդ առաջ երթալով կ'ընդունէին Տրդատը։ Տրդատ գնաց մինչև Նափոլի Ներոնին հանդիպելու համար։ Երբ անոր կը ներկայանայ՝ կը հրաւիրուի սուրը կայսեր առջև դնելու, ան կը հրաժարի, բայց մէկ ծունկը գետին դնելով՝ ձեռքերը խաչաձև կուրծքին վրայ՝ երկրպագութիւն կ'ընէ կեսարին և զայն տէր կը կոչէ։ Կայսրը արժանավայել կերպով կ'ընդունի զայն և իպատիւ անոր ըմբիշներու մենամարտութիւն մը սարքել կուտայ Փուտէլիոս կրկէսին մէջ։ Ամբողջ օրը բեմը լեցուած էր Եթովպացի դերասաններով, կիներով, մարդերով, մանուկներով, ևայլն։

Տրդատ հանդէսը պատուելու և իր ճարտարութիւնը ցոյց տալու համար նստած տեղէն վայրի գազաններ նետահար կ'ընէր․ ցոյցերու փառաւորութիւնը այնքան թռիչներ տուած է երևակայութիւններու որ նոյնիսկ Հռովմէացի պատմիչներ չափազանցութիւններու մէջ կ'իյնան Տրդատի ճարտարութիւնը նկարագրելու ատեն, իբր թէ անոր մէկ նետը երկու ցուլ ծակելով կ'անցնի ևայլն։ Միայն Նափոլիի մէջ եղած ծախքերը վիթխարի գումարի մը կը հասնէին, իսկ Հռովմի մէջ եղածներուն հաշիւ չկար․ ամբողջ քաղաքը ծաղկեպսակ լապտերներով լուսաւորուած կ'ողջունէր երիտասարդ թագաւորը։ Բազմութիւնը ճերմակներ հագած կը լեցնէր հրապարակը․ ամէն ոք դրասանգներով զարդարուած էր․ յանկարծ օդը կ'ամպոտի և կ'անձրևէ․ արարողութիւնը քիչ մը կը յետաձգուի․ յաջորդ օրը այդ բոլոր պատրաստութիւնները նորէն հանդէս կուգան։

Առտուն գեղեցիկ և կանոնաւոր շարքերով շարուած զինուորները կ'երևնան իրենց փայլուն զէնքերով․ բազմութիւնը ամէն տեղ խռնուած էր։ Անոնց մէջէն կ'անցնի Ներոն սպիտակ պատմուճաններով, որ մեծ յաղթանակներ տանելու առթիւ կը հագնէր․ ան շրջապատուած էր ծերակոյտով և իր թիկնապահներով։

Բուականաչափ աստիճաններ բարձրանալէ ետք ան կը նստի իր գահին վրայ· Տրդատը կը մօտենայ իր երկրպագութիւնը մատուցանելու։ Այս բանը տեսնելով ամբոխը սոսկալի աղաղակ կը բարձրացնէ իպատիւ Տրդատի· բայց ան կարծելով որ զինքը անարգելու համար է՝ չուարած չորս կողմը կը նայի։ Վերջապէս լռութիւնը կը վերահաստատուի· Տրդատ կանգնելով Ներոնի առջև Ասիական տափակութեամբ կ'ըսէ· — «Կեսար, ես Արշակունիներու որդի եմ, Բակուրոսի և Վաղարշի եղբայրը· ես իմ ծառայութիւնս կը յայտարարեմ քեզի։ Ես եկած եմ քու մօտ քեզի պաշտելու ինչպէս իմ Միթրա աստուածը· քու հրամանները կատարել ինծի համար մեծ բաղդաւորութիւն մըն է, որովհետև դուն ինծի համար թէ Բաղդ ես և թէ Պարիք»։ Ներոն անոր կը պատասխանէ· «Դուն խելացի գտնուեցար՝ ինծի յարգանք մատուցանելու գալով· որովհետև ես քեզի կուտամ թագաւորութիւն մը՝ որ ոչ քու հօրմէդ ստացար իբր ժառանգութիւն, ոչ ալ քու եղբօրմէդ՝ քանի որ ան չկրցաւ պահպանել իր սեփական ուժով։ Ես քեզ Հայաստանի վրայ թագաւոր կը նշանակեմ, որպէսզի քեզ և ուրիշներուն ցոյց տամ թէ ես ուժ ունիմ կայսրութիւններ տալու և ետ առնելու»։ Այս ըսելէ ետք կը հրաւիրէ զայն իր մօտ բարձրանալ՝ իրեն համար պատրաստուած առանձին ճամբով։ Տրդատ կը նստի գերիշխանի ոտքերուն առջև· Ներոն կը վերցնէ զայն և կը համբուրէ ինշան բարեկամութեան և վերցնելով թագը՝ բազմութեան աղաղակներու մէջ՝ կը դնէ անոր գլխուն։ Ծերակոյտը վճռած էր Պոմպեան կրկէսին մէջ մեծ տօնախմբութիւն կատարել։ Թատրոնի մէջ Ներոն Տրդատը նստեցուցած էր իր աջ կողմը։ Ամբողջ ամփիթատրոնը կը պլպլար ոսկեզօծ զարդարանքներով· այնպէս որ այդ դաշնագրութիւնը նուիրագործող տօնի օրը «ոսկեղէն օր» կոչուեցաւ։

Ներոն Հայոց Թագաւորին բացառիկ պատիւ մը ընելու համար, իհանդէս բերաւ իր դերասանական եւ ձիավարժական ճարտարութիւնները· երբ ան կառապանի հագուստով իր կառքը կը վարէր, արուեստական լոյս մը անոր չորս կողմը աստղեր կը ցոլացնէր։ Խնճոյքի ատեն խաղերը կ՚ընդհատուէին և ան կ՚երգէր և քնար կ՚ածէր։ Տրդատ այդ բաները անվայել կը նկատէր կայսեր մը և մութ ակնարկներով կը ծաղրէր զայն։ Ետքէն նոյնիսկ կը յայտնէ Կորբուղոնին թէ անոր միակ յանցանքը Ներոնին ծառայելն էր։ Հանդէսէ վերջ Ներոն ողջունուեցաւ «Կայսր Զօրավար», և իրեն ընծայուած դափնիէ պսակը տանելով Կապիտոլիոն՝ փակեց Յանոսի տաճարին դռները՝ իբրեւ նշան խաղաղութեան։ Տրդատ Ներոնին մոգական խնճոյք մը տուաւ, Ներոն փափաքեցաւ մոգական արուեստը սորվիլ և արարողութեան ատեն մոգական օրհնութիւն ստանալ, բայց Տրդատ մերժեց, անշուշտ արդարանալի պատճառներով, որովհետև այդ բանը արգելք չեղաւ երկուքի բարեկամութեանը։ Ներոն այնչափ սիրած էր Տրդատը որ անոր տուած նուէրները անհաշիւ միլիոններու կը հասնէին։ Այս տարօրինակ շռայլութիւնները թերևս Հռովմի անկման և անբարոյացման նախանշաններն էին։ Այդ նուէրներէն զատ մեծ գումարներ տուաւ Արտաշատ մայրաքաղաքը վերականգնելու համար, Տրդատին հետ ղրկելով նաև բազմաթիւ Հռովմէացի ճարտարապետներ և արհեստաւորներ։

Տրդատ հարստացած այս ճոխ նուէրներով, կայսեր սիրելի և Հռովմէական ժողովուրդի բարեկամ դարձած՝ եկաւ Հայաստան։ Հակառակ կրօնական նախապաշարումի՝ նաւարկեց Պրինտիզիէն մինչև Դուրացցայ, զմայլելով Յունական քաղաքներու գեղեցկութեան և մեծութեան վրայ։ Հայաստան խաղաղութիւն գտաւ Հռովմա–պարթևական տասնամեայ պատերազմներէն ետք՝ որ այնքան աւերիչ և աղէտալի դարձած էին։ Ոչ մէկ ատեն Հայոց և Հռովմէացւոց միջև բարեկամութիւնը այնքան սերտ և անկեղծ եղած չէր։ Ներոն՝ որ իր ժողովուրդին ատելի դարձաւ իր անբնական անգթութիւններով՝ հեռաւոր Հայաստանի *մէջ սիրելի յիշողութիւն մը միայն թողուցած էր, այնպէս որ Արտաշատ քաղաքը՝ վերանորոգումէ ետք՝ Տրդատի և ժողովուրդի կողմէ Ներոնիա կոչուեցաւ։*

Տրդատի երկար թագաւորութիւնը (60–107) *անկէ ետք մէկ անգամ միայն բեկանեցաւ պատերազմով, որ Ալաններու կողմէ էր։ Այս ժողովուրդի ծագումը յայտնի չէ. Յովսէփ Պատմիչի նայելով՝ անոնք Տօնի գետաբերանէն կուգային, Ազովեան ծովի հարաւային ափերու վրայ։ Վայրենի և ռազմասէր ցեղը՝ Մարաստան ասպատակելէ ետք՝ մեծ խումբերով Հայաստան կը մտնէ, սկիզբէն առանց մէկ արգելքի հանդիպելու երկիրը կը կողոպտէ և արջառներն ու ոչխարները կը քշէ։ Հայերը Հռոմէն օգնութիւն կ'ակնկալէին, բայց Հռոմ չափազանց զբաղած էր ծիրանին ձեռք ձգելու ներքին կռիւներով։ Վեսպասիանոս կեսարը* (69–79)*՝ որ մասնաւորապէս Պաղեստինով զբաղած էր, չկրցաւ ոևէ օգնութիւն ղրկել։ Ուստի Տրդատ հապճեպով դիմադրելու կ'ելլէ այդ սոսկալի հոսանքին։ Տրդատ հազիւ թէ կը պատահի անոնց, կ'ստիպուի ետ փախչիլ մեծ վտանգէ մը ազատելով։ Վայրենի ձիեր որսացող Ալանները Տրդատի վիզը պարան կը ձգեն, բայց ճարպիկ Տրդատ անմիջապէս պարանը կը կտրէ և անոնց ձեռքը դեռ չինկած կը փախչի։ Օտար պատմիչներ այս պատերազմի ելքի մասին յստակ չեն գրեր, միայն կ'ըսեն թէ Ալանները կատղեցան իրենց որսը ձեռքէ թողնելով. ուստի բազմաթիւ գերիներ և անթիւ աւար առնելով հեռացան. բայց այդ բացատրութիւնը վերջնական եզրակացութիւն մը չ'կրնար ըլլալ։ Վրացիներու պատմութիւնը, մեր Գողթան երգիչներու երգերը և Խորենացիին Արտաշէս Բ.ի նկատմամբ տուած պատմութիւնը լոյս կը սփռեն այս պատերազմի ելքի մասին։*

Հաղթական Ալանները չէին կրնար ետ քաշուիլ անվճռական կերպով. պատերազմը շարունակած ըլլալու են. Մովսէս Խորենացիին նայելով, որուն համար Տրդատը Արտաշէս Բ.է, Հայոց թագաւորը իր զօրութիւնը կ՚ամփոփէ և կը յարձակի յաղթութենէ գինովցած վայրենի ասպատակներուն վրայ· անոնց թագաւորի տղան գերի կը բռնէ և բանակներն ալ կը քշէ Կուր գետի միւս եզերքը։ Ալանաց թագաւորը հաշտութիւն կ՚առաջարկէ իր որդին ազատելու համար, բայց Տրդատ կը մերժէ· այն ատեն թագաւորին աղջիկը, գեղեցիկ Սաթենիկ, գետին դարևանդի մը վրայ ելլելով՝ ձայն կուտայ Հայոց արքային· «Քեզ կ՚ըսեմ, քաջդ Արտաշէս, որ յաղթեցիր Ալանաց ազգին, լսէ, Ալանաց գեղաշուի դստեր և ետ դարձուր պատանին։» Թագաւորը գետին եզրը գալով՝ կը հաւնի Ալանաց ծաւի օրիորդին՝ և զայն իրեն կնութեան կը խնդրէ։ Սաթենիկի շնորհիւ հաշտութիւն կը կնքուի երկու ազգերու միջև։ Հայ վիպասանները Սաթենիկի հարսնութիւնը հետևեալ կերպով կը ներկայացնեն·

Հեծաւ արի արքայ Արտաշէս ի սեւան գեղեցիկ,
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն,
Եւ ձգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկեց ի մէջ օրիորդին Ալանաց,
Եւ շատ ցաւեցոյց զմէջ փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր։

Տրդատ Ա· մեռաւ իր եղբօր շինած Բակուրակերտ քաղաքը՝ ուսկից իր մարմինը մեծ շքով փոխադրուեցաւ Հայաստան։

Հայերը պարզապէս բռնութիւններէ խուսափելու համար ընտրած էին օտարի մը թագաւորութիւնը· բայց ինչպէս Դարեհի Պարսիկ Սատրապները իրենց մէջ ձուլելով Հայացուցած էին, նոյնպէս Հայացուցին նաև քաջազուն Պարթևներու Արշակունի տոհմը, որով ազգային զգացումները անվրդով մնացին։

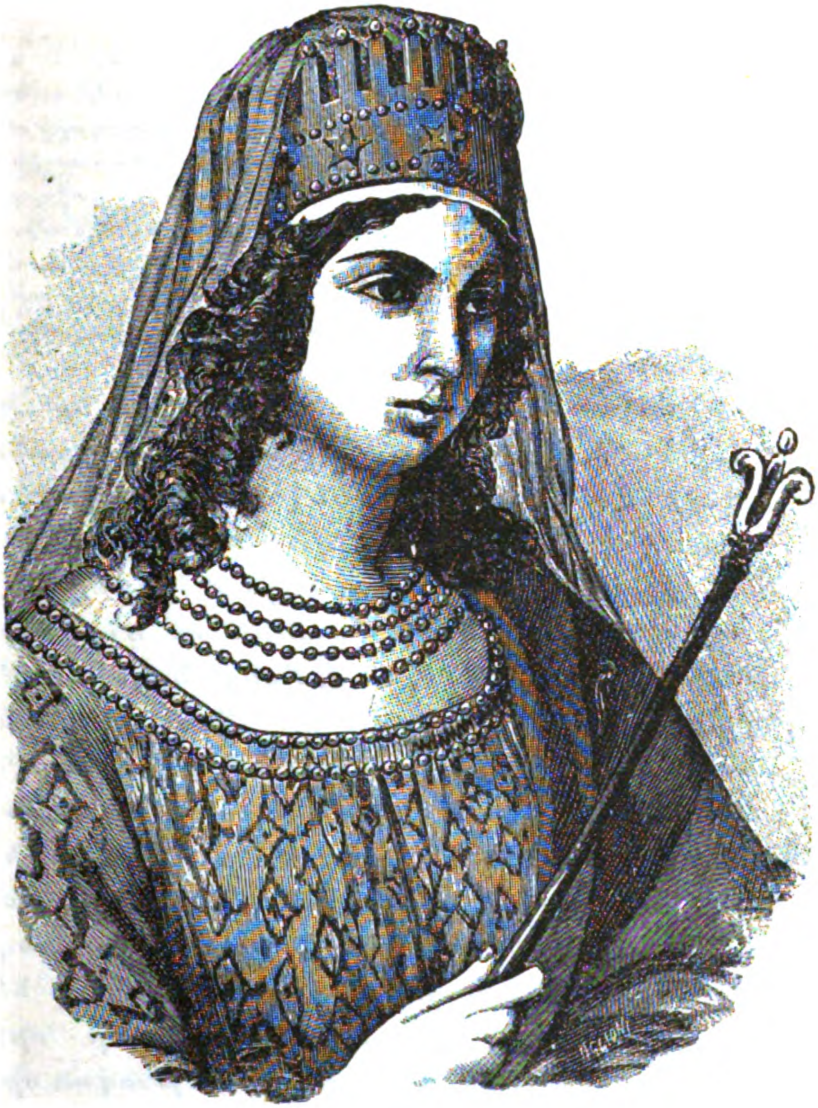

ՍԱԹԵՆԻԿ

5

ԱՆՈՐՈՇՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Պատմութեան անորոշութիւնը և մթութիւնը Տրդատէն ետք. — Աշխադար թագաւոր. — Տրայանոս կայսեր դիրքը Հայաստանի նկատմամբ. — Պարթեւաց Խոսրով թագաւորի ջանքերը Հռովմի հաճելի ըլլալու.— Աշխադարի տեղ Պարթամասեր թագաւոր Հայոց. — Անոր անկումը Տրայանոսի թակարդին մէջ. — Տրայանոսի մետալները ի յիշատակ իր յաղթութիւններու. — Յաջորդ Ադրիանոս կայսեր իմաստուն քաղաքականութիւնը Հայաստանի նկատմամբ. — Պարթամասպատ, Աքեմենիս, Վաղարշ, Սոյեմոս Հայոց թագաւորներ. — Մարկոս Աւրելիոս և Լիկիոս կեսարները ու դրամները. — Սեւերոսի պարտութիւնը. — Սայեմոսի որդին Բակուրոս, Սանատրուկ, Տրդատ Բ. Հայոց թագաւորներ։

Տրդատի մահէն ետք Հայոց պատմութիւնը դարձեալ մթութեան մէջ կ'իյնայ· կը թուի որ զանազան տեղեր թագաւորներ նստած են, և զանազան պատմիչներ իրենց կցկտուր տարեգրութեանց մէջ մէկը կամ միւսը անյիշատակ թողուցած ըլլալով՝ շատ դժուարացուցած են անոնց կեանքն ու գործերը ամբողջութեան մը վերածել։ Ոմանց նայելով Սանատրուկ Տրդատի յաջորդ եղած է։ Բայց ուրիշներ կը հաստատեն որ Տրդատին յաջորդած է Աքսիտարէս կամ Աշխադար (107–114)՝ որ Պարթեւներու թագաւոր Բակուրոս Բ.ի քեռորդին էր, իսկ Խոսրովի՝ քեռին։ Անոր օրով Հռովմը իր դիրքը փոխած էր Հայաստանի նկատմամբ, աշխատելով զայն հասարակ նահանգի մը վերածել։ Տրայանոս Կայսեր (98–117) առիթը ներկայացած էր այդ միտքը իրագործելու համար· որովհետեւ Աքսիտարէս Հռովմ չէր գացած թագաւոր պսակուելու։ Ուստի զինելով իր լեգէոնները պատրաստուեցաւ Հայաստանի վրայ քալել։ Երբ ան Աթէնք եկաւ՝ Պարթեւաց Խոսրով թագաւորէն պատգամաւորութիւն մը կը հասնի խաղաղութիւն խնդրելու՝ խիստ մեծ ընծաներու խոստումով։ Տրայանոս՝ դափնիներ վաստկելու ծարաւով՝ կ'արհամարհէ այդ դիւրին հպատակութիւնը և իր ճամբան կը շարունակէ։ Խոսրով սարսափահար՝ գահազուրկ կը հռչակէ Աքսիդա-

րէսը, իբր Հռովմի դէմ անվայել ընթացք ունեցող մէկը և կը խնդրէ Կեսարէն որ անոր տեղ Պարթամասերը, նախորդին մէկ հօրեղբօրորդին, թագաւոր կարգէ։ Այս գիջումը պարզապէս Պարթևներու թուլութիւնը և իր տանելիք յաղթանակը անկասկածելի ցոյց կուտար։ Տրայանոս պատասխան անգամ չտար, միայն կը յայտնէ թէ բարեկամութիւնը պէտք է գործով երևնայ, և շարունակելով իր ճամբան Փոքր Ասիոյ մէջէն և Ասորիքէն կ'անցնի Կիլիկիա և այն տեղէն Սելևկիա։ Առանց արիւն թափելու բոլոր ժողովուրդները կը հպատակեցնէ իրեն։ Ճամբուն վրայ (113) *երկու խոնարհ աղերսագրեր կ'ստանայ Պարթամասերէն որ Կեսարէն իր թագը կը խնդրէր· երկրորդին մէջ նոյն իսկ ստորագրած չէր «Թագաւոր Հայոց», բայց Տրայանոս արհամարհանքով անպատասխան կը թողու և կը շարունակէ իր ճամբան։ Անդի Տաւրոսէն և յետոյ Եփրատէն անցնելով կուգայ Գայլ գետին ծռած տեղը, Սատաղա անցքէն ետք կը բարձրանայ նահանգի մը վերերը և կը հասնի Եգեղիա բերդին մօտ։ Այն տեղ յօժարութիւն ցոյց կուտայ Պարթամասերը իր ներկայութեան ընդունելու։*

Կայսրը իր գահին վրայ բազմած էր· նոյնիսկ ոտք չելլեր Հայաստանի գահին ձգտող ստորաքարշ իշխանը ընդունելու։ Պարթամասերը երկրպագութիւն ընելով թագը անոր ոտքերուն առջև կը դնէ և հրամանի կ'սպասէ թագը վեր վերցնելու, բայց այդ հրամանը չի գար։ Բանակը՝ վերջնական յաղթութիւնը տարուած և Հայոց գահապահանջը գերի ինկած կարծելով՝ ուրախութեան աղաղակներ կը բարձրացնէ։ Պարթամասեր հասկնալով որ թակարդը ինկած է, կը փորձէ փախչիլ, բայց լէգէոններով շրջապատուած էր։ Վերջապէս Տրայանոս անոր գանգատին դէմ կը յայտնէ թէ Հայաստանը չուզեր ոևէ մէկուն տալ, այլ կառավարել զայն նահանգապետի մը ձեռքով։ Հայոց թագաւորը Պարթևներու հետ ազատ թողել ձևացնելով գունդ մը զօրքով կը ղրկեն Պարթևաց սահմանը, բայց կը թուի որ ճամբան սպաննած են զայն։ Հայերը առանց ձայն հանելու կը հնազանդին, անոնց համար շատ ալ տարբերութիւն չէր ըներ, քանի որ Պարթևներն ալ օտար էին։

Հայաստանը այսպէս նենգութեամբ նուաճելէ ետք, Տրայանոս անցաւ Միջագետք՝ Եդեսիոյ Աբգար թագաւորին հետ իր հաշիւը կարգադրելու։ Կը գրաւէ նաև Մծբինը, և Պարթևները ամէն կողմէ ընկճելէ ետք՝ կ'անցնի Կիլիկիա և հոն կը մեռնի 117, Օգոստոս 7ին։ Ան Ալաններուն թագաւոր մը տուած էր, հպատակեցուցած էր նաև Վրացիները, Քրդերը, Մարերը, եւ նոյնիսկ իր ուժը ցցուցած էր Արաբներուն։

Տրայանոս կայսրը իր յաղթութիւնները յաւերժացուցած է մետալներով և դրամներով, անոնցմէ մէկուն վրայ ինք նիզակ իձեռին զինուորական հագուստներով կ'երևնայ՝ կանգնած Եփրատ և Տիգրիս գետերու մէջտեղ, կայսեր ոտքերուն տակ ինկած է շղթայակապ կին մը՝ որ Հայաստանը կը խորհրդանշէ, եւ դրամին բոլորտիքը գրուած է · Armenia et Mesopotamia in Potestatem Populi Romani redactæ. «Հայաստան եւ Միջագետք Հռովմէացւոց ժողովուրդի իշխանութեան տակ ինկած», իսկ Կոստանդիանոս Մեծի յաղթական կամարի վրայ, որ Տրայանոսի խորաքանդակէ մը առնուած է, դեռ մինչև հիմա կը տեսնուի Պարթամասեր Հռովմէական բանակի առջև կանգնած՝ իր երկար մօրուքով, որ Պարթևներու յատուկ նշան է։ Տրայանոս հետևած էր նաև Հռովմի «բաժնէ որ տիրես»ի քաղաքականութեան · ան Խոսրով թագաւորը Տիզբոնէն փախցուցած և անոր տեղ թագաւորեցուցած էր անոր փառասէր որդին Պարթամասպատ, որով իր յաղթած երկիրները ապահոված էր Պարթևներէն։

Ատրիանոս կայսրը (117–138) աւելի իմաստուն քաղաքականութեան մը հետևեցաւ · ան խորհեցաւ որ այնքան հեռաւոր երկիրներ իբրև նահանգ պահել ոչ միայն վտանգաւոր էր և ապստամբութիւններու դուռ կրնար բանալ, այլ նոյնիսկ հնազանդութեան պարագային մեծածախս լէգէոններու և կառավարիչներու ներկայութեանը կը կարօտէր։ Ուստի Պարթևներու հետ խաղաղութեան դաշն կապեց Տրայանոսի կարգած Խոսրովը Պարթևաց գահէն վանելով, և Հայաստանէն ետ կանչեց Կղոդիոս-Ռուբինոս Պրետորն և Հռովմէական պահապան գունդերը։ Բայց թէ այդ ատեն Հայոց թագաւոր ո՞վ եղաւ, այնչափ յայտնի չէ. Կաթրճեանի և ուրիշներու կարծիքով Աքսիտարէսի որդի Պարթամասպատ էր Հայոց թագաւոր, իսկ անոր յաջորդը Աքեմենիս (140–159)։ Անտոն Բարեպաշտի (138–161) մէկ մետալը ցոյց կուտայ՝ կայսրը կանգնած Հայաստանի թագաւոր մը կը պսակէ, և որուն բոլորտիքը գրուած է Rex Armeniis datus S. C., «Տրուեցաւ թագաւոր Հայոց Ծերակուտին հրամանով»։ Բայց անոր մէկ նամակէն ալ կը տեսնուի որ Վաղարշ կամ Վաղարշակ Բ. (130-148) դժգոհ մնացած Հայոց թագաւորէն ուզած էր գահընկեց ընել զայն։ Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեանի համաձայն 116 թիւէն մինչև 140 Հայոց թագաւոր եղած է Վաղարշ Արշակունին, հիմնարկիչ Վաղարշապատ քաղաքի, որ Անտոնիոս Պիոս (138–161) կայսեր կողմէ գահընկեց եղած է։

Յայտնի է որ անկէ ետք Հայոց գահին վրայ նստած է Սոյիմոս (140–160), որ մօր կողմէ Արշակունի իսկ հօր կողմէ Աքէմինեան սերունդէ էր, և հաճելի չէր Պարթևներուն։ Այս պատճառով ալ Պարթևներու եւ Հռովմի յարաբերութիւնները կը լարուին. Անտոնիոս Պիոս կայսրը կը յաջողի առժամաբար խաղաղութիւնը պահպանել, բայց իր մեռնելէն անմիջապէս ետք թշնամութիւնները կ'սկսին։

Մարկոս Աւրելիոս (161–180) յաջորդ կայսրը՝ որ դեռ Ասորիք կը գտնուէր այն ատեն՝ Լուկիոս կեսար զօրավարին բանակ մը կը յանձնէ պատերազմելու։ Այս երկու կեսարները այնքան ցած աչքով կը նայէին Պարթևներուն վրայ որ զանոնք արժանի չէին սեպեր դէմերնին անձամբ պատերազմելու, ուստի Լուկիոս Վերոս Սևերիոս տեղակալը ղրկեց Պարթևներու դէմ։

Պարթևներու Վաղարշակ Գ․ (148–181) *իր Խոսրով ըսպարապետը Հայաստան ղրկելով գահընկէց կ'ընէ Հռովմի պաշտպանեալ Սոյեմոսը և անոր տեղ Հայոց Թագաւոր կը կարգէ իր որդի Կուրոսը* (160–163)*։ Սեւերիանոս Կապադովկիոյ տեղակալն էր․ պատերազմի սկսելէ առաջ՝ պատգամով կը հարցնէ թէ Հայոց եւ Պարթևաց դէմ ելլէ՛ թէ ոչ․ Աղեքսանդր քուրմը հետեւեալ պատասխանը կ'առնէ․*

“Պիտ' հարուածես նետովդ Հայեր, Պարթեւներ,
Դառնաս Հռովմ, Տիբերիսի շողշողուն
Ջրերն առնուս պսակ այրող քու ճակտին:”

Սեւերիանոս քաջալերուած գնաց Հայաստան, բայց Պարթև սպարապետը զայն Եփրատի վրայ Եզեղիա բերդին մէջ պաշարեց, ճիշդ այն տեղը՝ ուր Պարթամասեր Թագաւորը Տրայանոսի Թակարդը ինկած եւ նախատուած էր։ Հռովմէական լէգէոնները Հայ եւ Պարթև մարտիկներէ բնաջինջ եղան, իսկ հրամանատարը անձնասպան եղաւ։ Յաղթողները կը հասնին մինչև Ասորիքի մօտերը։ Հռովմէացիները կը ցնցուին և Ստատիոս Պրիսկոսի բարձր ռազմագիտութեամբ Պարթևները Ասորիքէն դուրս կը քշեն, և նոյնիսկ կը հասնին Տիզբոն։ Ուրիշ յաղթութիւններէ ետք Լուկիոս Վերոսի հրամանով Սոյեմոս կը վերահաստատուի իր գահին վրայ (163)*։*

Մարկոս Աւրելիոս իր դրամներէն մէկուն վրայ ինքզինքը Armenius *կը կոչէ․ անոր վրայ խոր տխրութեան մէջ ընկղմած կին մը կը տեսնուի Հռովմէական արծիւին առջև, և պատկերին տակ գրուած է* Armenia. 165*ին պատրաստուած ուրիշ դրամ մը ցոյց կուտայ Լուկիոս Վերոս կեսարը, որ՝ իր գահին վրայ նստած և զինուորներով շրջապատուած՝ Հայոց Թագաւորը կը պսակէ, անոր ալ բոլորտիքը գրուած է․* Rex Armeniis datus, «*Տուեալ Հայոց Թագաւոր*»*։ Վերջապէս ուրիշ դրամի մը վրայ այս կայսրը նկարուած է նիզակը ձեռքին՝ որով կ'սպաննայ Հայու մը։*

Վերոս կայսրը իբրև յաղթանակ Հռովմ տարաւ Բակուր գահագուրկ թագաւորը։ Բակուր իր եղբօր Միհրդատի գերեզմանին վրայ մահարձան մը կանգնած է, որ դեռ մինչև այսօր կը մնայ հետևեալ վերտառութեամբ․ —

“Աստուածներու Սանդարամետականաց, Աւրեղիոս Բակուր, Արքայ Մեծ Հայոց, կառուցի այս դամբանը իմ ամենաքաղցր եղբօրս Աւրեղիոս Միհրդատի համար, որ ինծի հետ ապրեցաւ յիսուն եւ վեց տարի եւ երկու ամիս:(*)

Սոյեմոսէն ետք թագաւորական յաջորդութիւնը նորէն մութ կը մնայ։ 190ին Հայոց թագաւոր Սանատրուկը կայսերական ծիրանիի ձգտողներէն մէկու կողմէ օգնութեան կը հրաւիրուի։ Հայերը և Պարթևները կը հրաժարին միջամտելէ, միայն թէ կը խոստանան հակառակիլ Հայաստան մտնել ուզող մրցակիցներուն դէմ։ Վերջին թագաւորներ եղած ըլլալ կը կարծուին․ Վաղարշ, Տրդատ Բ․՝ որ Կարակալլա կայսեր Թէոկրիտոս զօրավարին բանակը բնաջինջ ըրած էր և Խոսրով Ա․ (222–252)՝ որու Պատմութիւնը քիչ մը աւելի հաստատուն է։

---

1 Մեր պատմութեան համաձայն Արտաշէսի [Տրդատի] յաջորդեց որդին Արտաւազդը [տես էջ 73] որ երկար տարի թագաւորելէ ետք՝ որսի ատեն ձիով ինկաւ փոսի մը մէջ ու կորսուեցաւ։ Անոր յաջորդեց եղբայրը զբօսասէր Տիրան որ քսանըմէկ տարի թագաւորելէ ետք ձեան հիւսի մը տակ կը կորսուի․ իսկ ասոր կը յաջորդէ Տիգրան Գ․ որ կը համապատասխանէ Սոյեմոսին։ Այս վերջինը Հռովմի դէմ յաղթութիւններ կը տանի, բայց կնոջ մը խաբեբայութեամբ կը բանտարկուի։ Երբ Լուկիոս Հայաստան կը մտնէ Տիգրանը կ՚ազատէ և այնքան կը սիրէ որ անոր իր ազգական մէկ աղջիկը կուտայ։ Տիգրանին կը յաջորդէ քաջ և աշխարհաշէն Վաղարշ, որ պատերազմի մը մէջ կը մեռնի։

6

ԽՈՍՐՈՎԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՏՐԴԱՏ Գ.

Խոսրովի յաղթանակը Կովկասեան ցեղերու դէմ. — Պարթևաց ներքին կռիւներու հետևանքով Պարսիկ Սասանեան հարստութեան հաստատումը. — Խոսրովի յաղթութիւնը Արտաշիր Սասանեան Ա.ի դէմ. — Խոսրովի սպանութիւնը Անակ Պարթևէն. — Շապուհ Ա.ի արշաւանքը դէպի Հայաստան. — Արտաւազդ Մամիկոնեան Հայաստանի Մարզպան. — Խոսրովի որդի Տրդատ և անոր քաջագործութիւնները Հռովմի մէջ. — Տրդատի Հայաստան վերադարձը։

Կը պատմուի որ Խոսրովի հայրը յաղթական պատերազմներ մղած է Կովկասեան ցեղերու դէմ և զանոնք իրենց սահմաններէն շատ անդին քշած, բայց ինքն ալ վիրաւորուելով մեռած է։ Եւ երբ Խոսրով կը յաջորդէ իր հօրը կ'որոշէ անոր վրէժը լուծել, ուստի կը յարձակի այդ վայրի ցեղերուն, կը խորտակէ անոնց զօրութիւնը և Յոյն գրերով արձան մը կը կանգնէ ի յիշատակ իր յաղթութեան։ Անկէ ետք Խոսրով խաղաղութեամբ կը վարէ իր իշխանութիւնը բարեկամութիւն հաստատելով թէ՛ Հռովմէացիներու և թէ՛ Պարթևներու հետ, մինչև Պարթևներու անկման և Պարսիկ նոր իշխանութեան մը ծագման թուականը, երբ Հայաստան դարձեալ պատերազմներու վայր դարձաւ։

Պարթևները գահաժառանգական հաստատ օրէնք մը չունէին, ուստի զօրաւորագոյն Արշակունի մը դժգոհ նախարարներէն համախոհներ գտնելով կրնար գահը յափշտակել։ Այս տեսակ գահավիճական կռիւները յոռի վարչութեան և տկարացման տեղի տուած էին։ Պարսիկները՝ առիթ գտնելով այդ տկարութենէն՝ ապստամբեցան Սասանի որդի Արտաշիր Ստահրացիի առաջնորդութեամբ· անոնց հետևեցան նաև Միջագետքը և Մարաստան։ Պարթևաց Արտաւան Դ.ը ամէն ջանք ըրաւ ապստամբութիւնը զսպելու՝ բայց անօգուտ· Արտաշիր մեծ բանակներով իրեն դէմ ելաւ և երեք արիւնահեղ պատերազմներէ ետք Արտաւան սպաննուեցաւ և իրեն հետ ինկաւ Պարթևական հզօր պետութիւնը, ինչպէս նաև Արշակունեաց տոհմը։ Այսպէս, Արտաշիր նոր հարստութիւն մը հիմնեց, որ իր հօր անունով կոչուեցաւ Սասանեան (226)։

Խոսրով՝ որ Տրդատ Բ.ի եղբայրն էր և Արշակունի մը՝ անտարբեր հանդիսատես չէր կրնար ըլլալ իրեն ալ սպառնացող վտանգին, ուստի փութաց անոր օգնութեան երթալ, և մինչ տակաւին Ասորեստանի խորերը կը գտնուէր՝ Արտաւանի մահուան գոյժը ստացաւ և տխրութեամբ ետ դառնալով սկսաւ պատերազմի պատրաստութիւն տեսնել։ Իր առաջին գործը եղաւ Ալանաց և Ճորոյ նշանաւոր անցքերը բանալով Վրացիները, Աղուանները, և Հոները (Մազքութներ) խուժել տալ Պարսկաստանի վրայ։ Արտաշիր խոշոր բանակի մը գլուխ անցած վազեց Խոսրովի դէմ անոր յարձակումը կանխելու համար, բայց Հայոց թագաւորը յաղթեց անոր և մեծ աւարով դարձաւ Վաղարշապատ։ Աղեքսանդր Սեւերոս կայսրը չուզեց անհոգ և անշարժ մնալ այդ սպառնալիքի դէմ, որովհետև եթէ Արտաշիր զօրանալով Հայաստանին տիրէր Հռովմէական գաւառները վտանգի պիտի ենթարկուէին։ Ուստի յաջորդ տարի Խոսրով իրեն հետ ունեցաւ Հռովմէացիներու օժանդակութիւնը և կրկին յաղթելով Պարսիկ թագաւորը զայն փախցուց։ Պատերազմները տասը տարի տևեցին, Խոսրով միշտ յաղթական ելաւ. բայց վճռականապէս չկրցաւ ջախջախել կատաղի Պարսիկը։ Խոսրով ասպատակեց նախ Ասորեստան, անկէ ետք հասաւ մինչև Տիզբոն, եւ յաջողեցաւ Արտաշիրը փախցնել մինչև Հնդկաստան։

Շապուհ Ա. յաջորդեց իր հօր Արտաշիրին, որ հօրը պէս կը յաջողէր միշտ իրեն գործակիցներ գտնել։ Անոր խրոխտանքը այնքան սարսափ տուաւ Հռովմի Փիլիպպոս կայսեր (244–249), որ այս վերջինը հարկադրուեցաւ ամօթալի դաշինք մը կնքել, վատաբար մատնելով Հռովմի դաշնակից Հայաստանը Արքայից Արքային։ Խոսրով ստիպուեցաւ առանձինն շարունակել կռիւը Շապուհին դէմ՝ որ Հայոց զէնքով յաղթելէ յուսահատ, դաւաճանութեան դիմեց։ Սուրէնեան *տոհմի իշխաններէն մէկը, Անակ Պահլաւունի, հայրը Գրիգոր Լուսաւորչին, որուն Շապուհ Քուշանաց թագաւորութիւնը խոստացած էր, յանձն առաւ այդ անարգ դաւաճանութիւնը։ Ան իր բոլոր ընտանիքով Հայաստան եկաւ պատրուակելով թէ Պարսից թագաւորին ձեռքէն կը փախչէր․ Խոսրովին ազգականներէն մէկը ըլլալով՝ անոր վստահութիւնը շահեցաւ, և օր մըն ալ դաշոյնի հարուածով սպաննեց զայն։ Խոսրով մեռնելէ առաջ յայտնեց դաւաճանին ով ըլլալը, եւ Հայ նախարարները իրենց թագաւորին վրէժը առին՝ Անակ Պարթեւը իր կուսակիցներով Արտաշատի մօտ Տաբերական կամուրջէն վար գահավիժելով և անոր սերունդը սրէ անցնելով։*

Խոսրովի մահով Շապուհ Ա․ ահարկու թշնամիէ մը ազատեցաւ և Հայաստանի ճամբաները բաց գտնելով՝ մտաւ երկրին մէջ, դուրս քշեց Հռովմէական գունդերը։ Նախարարները անոր վրէժխնդրութենէն ազատելու համար մասամբ բերդերն ապաստանեցան և մասամբ Յունաստան փախան։ Արտաւազդ Մանդակունին՝ Տրդատ արքայորդին Հռովմ փախցուց, իսկ Օտա Ամատունի նախարարը՝ թագաւորական գանձերը առնելով՝ Խոսրովիդուխտ արքայադստեր հետ ապաւինեցաւ Անիի ամրոցը։ Շապուհ Մանդակունեաց բոլոր ցեղը ջնջեց, ազատելով միայն Արտաւազդի մէկ քոյրը՝ որ Տաճատ Աշոցայ իշխանը փախցուց Կեսարիա և անոր հետ ամուսնացաւ։

Շապուհ դաւաճանութեամբ Հայաստան տիրելէ ետք իր ատելի գերիշխանութեան հետ մտցուց նաև Հայոց ատելի Որմզդական կրակի անշէջ պաշտօնը։ Հայ նախարարներէն շատերը իրենց դիրքին մէջ հաստատեց, տուրքերու քանակը որոշեց, Հայաստանը մարզպանութեան մը վերածեց և կառավարութիւնը յանձնեց ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻՆ (252–287), *իբր Հայերու ամենէն սիրելի և վստահելի նախարար մը։ Հակառակ մեր աւանդական պատմութեան՝ Մամիկոնեան ցեղը Ճենաց արքունական ցեղէ մը չէր․ այլ նախա-*

հայկական կամ Ուրատեան իշխանական հին սերունդէ մը ծագում առած էր։

Մինչ Հայաստան Պարսից գերիշխանութեան տակ կը մնար, Տրդատ արքայորդին մտքով և մարմնով կը զարգանար Հռովմի մէջ՝ Լիկիանոս կոմսին հովանաւորութեան տակ, որուն շատ սիրելի եղաւ իր քաջութեան և անձնուիրութեան համար։ Բարձր ձիրքերով օժտուած արքայազուններ յաճախ առասպելախառն աւանդավէպերու պատճառ կ՚ըլլան. ժողովուրդի երեւակայութիւնը ուրիշ կերպով չի կրնար անոնց յիշատակը պահել։ Տրդատի շուրջ ալ այդպէս չափազանցուած պատմութիւններ կան։ Ողիմպեան խաղերու մէջ շատ անգամ մրցանակ տարած էր ան։ Անգամ մը, կ՚ըսուի, վայրենի ցուլի մը եղջիւրները մէկ ձեռքով բռնած դուրս քաշած է, և վիզը ոլորելով սպաննած։ Ուրիշ անգամ մըն ալ կառարշաւի ժամանակ հակառակորդին կառքին ետեւէն ամուր մը բռնելով ձիերը կայնեցուցած է տեղն ու տեղը։ Մեծ քաջութիւններ գործած է նաև Հռովմէական բանակին մէջ։ Գոթաց դէմ պատերազմի մը ատեն երբ անօթի զինւորները կատղած Պրոբոս կայսեր վրայ կ՚իյնան և կըսպաննեն զայն, Տրդատ առանձինն կանգնած Լիկիանոսի դրան առջև, թոյլ չտար որ ապստամբ զինուորները ներս մտնեն (282)։ Դարձեալ երբ Կարոս կայսրը Պարսից դէմ պատերազմի գնաց, Տրդատ մեծ քաջութեամբ կռուեցաւ, բայց Հռովմէացիները պարտուելով ետ փախան. Տրդատին ձին մեռած էր, ուստի անոր սարքը և իր զէնքերը շալակն առած Եփրատը լողալով անցաւ և անվնաս հասաւ նահանջող լէգէոններու ետեւէն։ Իր վերջին քաջութեան գործը եղաւ Դիոկղետիանոս կայսեր տեղ Գոթաց Հռչէ թագաւորին հետ մենամարտիլը։ Հռչէ առաջարկեց որ ինք և Դիոկղետիանոս առանձին մենամարտին և յաղթողը պատերազմը շահի։ Դիոկղետիանոս անձամբ չէր կրնար և ոչ ալ բանակին մէջ մէկը գտնուեցաւ որ յանդգնէր անոր դէմ ելլել։ Այն ատեն Տրդատ առաջ գնաց և *յաղթելով Հռչէն՝ բռնեց զայն և կայսեր առջև բերաւ։*

Հայաստանը Պարսից գերիշխանութեան տակ մնաց մինչև Դիոկղետիանոս կայսեր (284–305) *օրը։ Այս քաջ և քաղաքագէտ կայսրը Տրդատին զօրք տուաւ և Հայաստան ղրկեց, որ իր հօրը թագաւորութիւնը ձեռք ձգէ։ Պարսիկները արտաքին պատերազմներով և պալատական գժտութիւններով զբաղած էին, ուստի Վռամ Բ.* (277–293) *ստիպուած Դիոկղետիանոսի բարեկամութիւնը շահիլ ուզեց, անոր զիջելով Հռովմի պահանջները։*

Տրդատի Հայաստան մտնելով կը վերջանայ Հայոց քաղաքական Նախաքրիստոնէական շրջանը։ Ան մինչև իր Քրիստոնէութիւն ընդունիլը երկու անգամ ըստիպուեցաւ Հայաստանէն փախիլ, ինչպէս իր ատենին պիտի տեսնենք։

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Տիրիդ կամ Տրդատ Ա. կամ Արտա էս 58–59
Տիգրան Է. 59–62
Տրդատ Ա. կը վերադառնայ 62–107
Եքսիդարէս 107–114
Պարթամասերէս –115
Աքեմենես ?
Բակուրոս 162
Սոյեմոս 178
Սանատրուկ 178–217
Վաղարշակ 217–227 ?
Տրդատ Բ. 216-222 ?
Խոսրով Ա. 222–252
Սասանեան Սատրապ
Տրդատ (Խոսրով Ա. Որդին) փախստական 238*ին* *կամ* 241*ին*
Արտաւազդ Պարսիկ ? 252
Օդենաթուս Բալմուրցի, Արևելեան Հայաստանի վրայ 267 *կամ* 271
Զենոբի ?
Տրդատ 276–
Տրդատ (Ամբողջ Հայաստանի վրայ 282 *կամ* 284
Տրդատ երկրորդ անգամ փախստական 293–
Տրդատ նորէն թագաւոր 298

ԳԼՈՒԽ Ժ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆԸ

1

ՀԱՅՈՑ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ազգերու պատմութիւնը կազմող էական տարրը, ժողովուրդը. — Հայոց պատմութեան թերի կողմը, ժողովուրդի անտեսումը. — Հայկազեան և Արշակունեաց կառավարութեան ձևը. — Թագաւորին ուժը և իրաւասութիւնները. — Հակակշիռ ուժերը. — Թագաւորի անձին նուիրականութիւնը և արքայասպանութեան բացակայութիւնը Հայոց մէջ. — Նախարարները, անոնց թիւը և իրաւասութիւնները. — Արքունի եկամուտները. — Պալատի պաշտօնեաները, հազարապետ, մարդպետ, թագադիր ասպետ, սպարապետ, Մաղխազ, ևն. սենեկապետ, թիկնապահ. — Գործի բաժանումը. — Արքունի սովորութիւններ և դաստիարակութիւն. — Հայոց բանակին կազմութիւնը, անոր որակն ու քանակը. — Զինուորական օրէնքը. — Քրմապետ և Քրմական դասը. — Քաղաքական օրէնքները. — Անգութ պատիժներ քաղաքական յանցաւորներու դէմ. — Քսենոփոնի տուած տեղեկութիւնները հասարակ ժողովուրդի նկատմամբ, ազնուական դասակարգը և անոր սովորութիւնները ըստ Եղիշէի. — Գիւղացի եւ քաղաքացի դասակարգեր. — Ժողովրդական կազմակերպութիւն. — Հայոց անգիր դպրութիւնը, դիւցազներգութիւններ, վէպեր և զրոյցներ. — Գրաւոր դպրութիւն, Մատեան Թագաւորաց և Մեհենից. — Գեղարուեստ և վաճառականութիւն։

ՈՒԱՒԵԼ կամ նուազ պատահական թագաւորներու յաջորդութիւնները, անոնց տկարութիւնները կամ զօրաւոր կողմերը նկարագրելով կարելի չէ ազգի մը պատմութիւնը տալ։ Մէկ անձ՝ ըլլայ ան թագաւոր կամ նախարարապետ՝ ազգ մը չի կազմեր, ոչ ալ խումբ մը անհատներ. անհատներու առաջնորդութիւնը մեծ դեր ունի ժողովուրդի մը կեանքին մէջ, բայց սխալ է կարծել թէ պատմութիւն մը ամբողջ է երբ առաջնորդին կեանքը ուրուագծուի և անդին ժողովուրդը մոռացութեան տրուի։ Հին ատեն ժողովուրդը թագաւորին կը հնազանդէր, որուն ուժը և կամքը ամէն բան ըլլալ կը կարծուէր, բայց իրողութիւն է որ ամենէն զօրաւոր բռնապետն անգամ իր կարգին կը հնազանդի իր ժողովուրդին, անոր կամքին և հակումներուն համաձայն իր ընթացքը կ՚եղանակաւորէ։ Այն ազդակները եւ հաւատալիքները որոնց ժողովուրդը ծնունդ տուած է և որոնցմէ կ՚ազդուի կամ որոնց կը հնազանդի. թագաւորն ալ իբրև մասը այդ ժողովուրդին՝ անոնցմէ կ՚ազդուի և կը հնազանդի անոնց։ Թագաւոր մը կրնայ բարձրացնել ժողովուրդի մը քաղաքակրթութիւնը, բայց նոյն ժողովուրդի քաղաքակրթութիւնը կը բարձրացնէ նաև զինք եւ անոր կատարեալ. որդեգրումը միայն իր յաջողութեան գաղտնիքը կը դառնայ։ Ուստի Հայոց պատմութիւնը հին Հայոց մասին շատ անկատար տեղեկութիւն մը պիտի տար, եթէ միայն թագաւորներու յաջորդութիւնները արձանագրելով անձնէինք։ Ժողովուրդի մը պատմութեան էական մասը կը կազմեն անոր ընտանեկան և ընկերային կեանքի պայմանները, տնտեսական և առևտրական կացութիւնը, արհեստներու և զբաղումներու տեսակը, հաւաքական կազմակերպութիւնները, կառավարութեան ձևը, դրացի ազգերուն հետ ունեցած յարաբերութիւնները, գրականութիւնը, կրօնքը, եւ այս վերջինները արտադրող միջավայրը։ Դժբախտաբար հին պատմիչները մեծ մասամբ անտես ըրած էին մեծ զանգուածի, ժողովուրդին պատմութիւնը։ Թագաւորներ և մեծ զօրավարներ գրաւած էին անոնց ամբողջ ուշադրութիւնը· բուն ժողովուրդի մասին անոնց տուած տեղեկութիւնները պատահական երևոյթներ են· եւ ահա այդ պատահական ակնարկութիւններէն ներկայ պատմաբանները աշխատած են հին ժողովուրդներու կեանքին պատկերը ամբողջացնել։ Ժողովուրդի մը գրականութեան մէջ կը հայելիանայ նաև անոր *կեանքը, բայց ցաւալի է մեզի այդ աղբիւրը չէ հասած։ Ուստի պիտի աշխատինք մինչև հիմա հաւաքուած տեղեկութիւններու ամփոփումը տալ։*

Արշակունեաց կառավարութեան ձևը տարբերութիւն չունէր նախորդ Հայկական հարստութեան և Պարթեւաց ու Պարսից կառավարութենէն· ազնուական միապետութիւն մըն էր այն· Թագաւորը բացարձակ իրաւունքի տէր էր և անոր իշխանութիւնը ժառանգական։ Անոր բոլոր կարգադրութիւնները, հրամանները օրէնքի կարգ կ՚անցնէին· ինքն էր թէ՛ օրէնսդիրը և թէ գործադիրը։ Նոյն իսկ հրէշային հրամաններ պէտք էին կատարուիլ։ Այսպիսի հրամաններու պատմութեան կը հանդիպինք մեր պատմիչներու գործերուն մէջ· անոնց տուած տեղեկութիւնը ուրիշ բան չէր եթէ ոչ շարունակութիւնը հին կարգերու· օրինակ, Քրիստոնեայ Տիրան թագաւորը կը հրամայէ Յուսիկ կաթողիկոսը բրածեծ ընել, կոպիտ եւ վայրագ հրամանը կը կատարուի եւ կաթողիկոսը կը մեռնի ծեծի տակ, և երբ յաջորդ կաթողիկոսը Դանիէլ կը յանդիմանէ թագաւորը, այս վերջինը կը հրամայէ կախել զայն։ Իհարկէ խելքը գլուխը եղող թագաւորներ այդպիսի ոճրագործութեան մէջ չէին իյնար, բայց եթէ իյնային ալ ոճիրի հրամանը պէտք էր կատարուէր։

Թագաւորը թէև տեսականապէս բացարձակ միապետ մըն էր, բայց գործնականին մէջ միշտ ինքզինքը ազատ չէր կրնար զգալ իր կամքը առաջ քշելու։ Երկիրը բաժնուած էր բազմաթիւ նախարարներու, որոնք թագաւորէն գրեթէ անկախ կը կառավարէին իրենց երկիրը· Թագաւորները շատ աշխատեցան ընկճել այդ նախարարութիւնները ազգային բացարձակ միութիւն մը կազմելու, բայց չյաջողեցան։ Երբեմն թագաւորը նախարարներու մէկ կամ միւս կուսակցութեան յենլով միայն իր իշխանութիւնը կրնար պահել։ Ասոր հետ մէկտեղ թագաւորի անձնաւորութիւնը այն աստիճան նուիրական էր որ գրեթէ ոչ մէկ օրինակ կայ ցոյց տալու թէ Հայերը իրենց թագաւորի կեանքին դէմ դաւադրական փորձ մը ըրած ըլլան։ Տրդատը թունաւորելու պատմութիւնը ճիշդ չէ, միայն 428 ին Արտաշէս Դ․ը գահընկէց ըրին, բայց չսպաննեցին։ Մինչդեռ դրացի երկիրներու մէջ Ասորեստանի, Պարսկաստանի, ևայլն արքայասպան դաւադրութիւնները անպակաս էին։

Հայաստանի թագաւորները չէին ձգտած իրենք զիրենք պաշտել տալ, ինչպէս հին ժամանակներ շատ թագաւորներ կ՚ընէին։ Ժողովուրդը ինքնաբերաբար պաշտած է թագաւոր մը՝ որ ըստ աւանդութեան Վահագն անունը կը կրէր․ Միայն Մեծն Տիգրան թոյլ տուած է որ ինք պաշտուի։ Բոլոր Հայ Հեթանոս թագաւորները կը թաղուէին Անիի մէջ, Արամազդայ տաճարի մօտ։ Երբ Սասանեան Շապուհ Բ․ Հայերուն յաղթեց, այդ տեղէն վերցուց Հայ թագաւորներու ոսկրները․ սակայն Արարատեան դաշտին մէջ Հայոց սպարապետէն յաղթուելով՝ ստիպուեցաւ յանձնել յաղթողին։ Պարսիկները կ՚ուզէին Հայոց թագաւորներու ոսկորները Պարսկաստան տանիլ, որպէսզի թշնամի Հայերու պատիւը, փառքը և քաջութիւնը նոյնպէս Պարսկաստան փոխադրէին։

Հայ նախարարները ինչպէս նաև ազնուականները իրենց ֆիզիքական դաստիարակութիւնը կ՚ստանային որսորդութիւններու միջոցով, որ միևնոյն ատեն ամենէն բարձր զբօսանքն էր անոնց, իսկ մտաւորական և բարոյական դաստիարակութիւնը կ՚ստանային յաճախ Հելլէն դաստիարակներու միջոցով իրենց պալատներու մէջ։

Նախարարները՝ որ տանուտէր էին ժողովուրդի համար՝ ազատ կամ ազատորեար կը կոչուէին իբրև դասակարգ, զանազանելու համար հասարակ ժողովուրդէն որ «անազատ» կը կոչուէր։ Այս ազատ կամ ազնուական դասակարգը երկու դասի կը բաժնուէր, աւագ և կրտսեր նախարարներ, որոնք նոյնպէս իրենց ստորաբաժանումները ունէին իրենց դիրքին, ազդեցութեան և երկրի մեծութեան համաձայն։ Նախարարները արքունիքի փառաւոր դահլիճին մէջ իրենց յատուկ բարձերը ունէին և անոնց վրայ կը նստէին․ իւրաքանչիւրին բարձը որոշ տեղ մը կը գտնուէր իր աւագութեան աստիճանին համաձայն․ Թագաւորը իրաւունք ունէր անոնց բարձերու տեղերը փոխելու կամ վերցնելու, իբրև վարձատրութիւն կամ պատիժ։ Երբեմն նոյն սրահի մէջ այդ բարձերուն թիւը 900ի կը հասնէր։ Նախարարները Պարսկական սովորութեան համաձայն «Ծառայ Արքայի» էին։ Անոնցմէ չորսը փոխարքաներ էին, որոնց յանձնուած էր երկրի սահմաններու պահպանութիւնը․ և այս պաշտօնի պատճառով անոնք կը կոչուէին «սահմանապահ»։ Առաջին գլխաւոր սահմանապահութիւնը Աղձնիքն էր (Տարոսի Նահանգը, Ծոփաց աշխարհի և Կորդուաց երկրի միջև), երկրորդը՝ Ծոփաց աշխարհը, երրորդը՝ Կորդուաց երկիրը, և չորրորդը՝ Գուգարքը (Հիւսիսային սահմանը, Կուր գետահովիտի հարաւ-արեւմտեան կողմը՝ Վրացիներու դէմ)։

Բոլոր նախարարները կալուածներու տէր չէին։ Կալուածի տէր եղողներու գլխաւորը միայն «Տէր» կամ «Տանուտէր» և «Նահապետ» կը կոչուէր։ Տանուտէրները իրաւունք ունէին 1․ Թագաւորէն անկախ իշխել ժառանգութեամբ ստացած երկիրներուն վրայ, 2․ Իրենց երկրի բնակիչներու դատերը տեսնել, 3․ Հարկ առնել իրենց հպատակներէն, 4․ Առանձին բանակ պահել իրենց հպատակներէն։ Բայց իբրև Թագաւորին հպատակ պարտաւոր էին՝ 1․ Պատերազմի ատեն զօրքով օգնել անոր, և 2․ որոշ հարկ մը տալ։ Այս պարտականութիւնները երբեմն ճշդութեամբ չէին կատարուիր և մեծ չարիքներու տեղի կուտային։ Այն Նախարարները որ կալուած չունէին արքունի պալատին մէջ կը ծառայէին, Թագաւորին կամ տէրութեան պաշտօնեաներ ըլլալով։

Արքունիքը կ՚ապրէր երկու տեսակ եկամուտներով․ Նախ Թագաւորական կալուածներու հասոյթով, երկբորդ տուրքերով։ Երբեմն արքունի կալուածները ամբողջ նահանգներ կը կազմէին, ինչպէս խիստ ընդարձակ Արարատ գաւառը՝ որ նախարար չունէր եւ կը պատկանէր Արշակունեաց ընտանիքին։ Ահագին հասոյթներ բերող այս կալուածներէ զատ երկրի բոլոր միւս բաժանմունքներու մէջ ալ թագաւորական հողեր կային, առանձին բարձր պաշտօնեայ մը կամ նախարար մը կը կառավարէր այդ հողերը եւ Մարդպետ տիտղոսը կը կրէր։ Ոչ մէկ Հայ կամ օտար պատմագիր տեղեկութիւն չտար թէ Հայ թագաւորներու տուրքերուն գումարը ինչ էր։

Պալատի մեծ պաշտօնեաներն էին հազարապետը՝ որ կը համապատասխանէր տնտեսական, երկրագործական և շինութեանց նախարարին, և որ ժողովուրդի կողմէն կը կոչուէր աշխարհաշէն, որովհետև ան ագարակներ կը շինէր, քաղաքի փողոցները նորոգել կուտար, ճամբաներու հոգ կը տանէր, կամուրջներ շինել կուտար, և վերջապէս ամէն տեսակ նիւթական բարգաւաճում առաջ կը բերէր։ Երկրորդ տեղը կը բռնէր սպարապետը՝ որ բանակի կազմակերպութեան եւ պահպանութեան հոգ կը տանէր, պատերազմի ատեն զօրքը կ'առաջնորդէր, բայց ընդհանուր և բարձրագոյն հրամանատարութիւնը թագաւորին կը պատկանէր։ Մեծ նշանակութիւն ունէր նաև թագադիր պաշտօնեան որ Արտաշէս Ա.էն սկսած ժառանգական դարձած էր Բագրատունեաց ընտանիքին։ Ժողովուրդի աչքին այնքան մեծ նշանակութիւն ստացած էր այդ պաշտօնը որ թագաւոր չէր ճանչնար մէկը մինչև որ թագադիրը իր պաշտօնը կատարէր։ Վրացի Հրադամիզդի և Միհրդատի կռիւներու ատեն թագադիր նախարարը կամ ասպետը հրաժարեցաւ թագ դնել Միհրդատի գլխուն և այդ պատճառով ժողովուրդը անոր վրայ նայեցաւ իբրև յափշտակող եւ կամ անհարազատ թագաւոր։ Կար նաև Մարդպետութեան պաշտօնը՝ թագաւորական ինչքը կառավարելու, պալատը կազմակերպելու, այդ պաշտօնեան կը կոչուէր նաեւ Հայր

Մարդպետ· Թագաւորի բազմակնութեան պատճառով կը թուի որ այդ պաշտօնը ներքինիներու կը տրուէր։ Ուրիշ բարձր պատիւի արժանացած պաշտօն էր նաեւ Մաղխազութիւնը, որուն ճշգրիտ նշանակութիւնը դժբախտաբար յայտնի չէ· ոմանք կը կարծեն որ Մաղխաս բառը քաղաք կը նշանակէ, ուստի Մաղխազը մայրաքաղաքի քաղաքապետն էր, այնչափ միայն յայտնի է որ Մաղխազը միշտ առաջին կարգի իշխաններէ բաղկացած դեսպանութեան կ'ընկերակցէր։ Ասոնցմէ զատ կային նաև սենեկապետներ, թիկնապահներ, հանդերձապահներ, արարողապետ, ևայլն։ Որոշ ժամեր յատկացուած էին ընդունելութիւններու համար, որոշ ժամեր՝ խորհրդի եւ հանգստի։ Ուշագրաւ էին նաեւ երկու բաներ· մեծ իշխաններէն մէկը՝ նամակ գրելով կը յիշեցնէր թագաւորին այն պարտականութիւնները որ ան մոռցած էր, նաեւ կ'զգուշացնէր զայն բարկութեան ատեն արձակուած վճիռներէ։ Իսկ ուրիշ մը կը յիշեցնէր անոր այն վրէժխնդրութիւնը որ պէտք էր իրագործուէր։ Թագաւորը դատաւորներ կը կարգէր նաև պալատի, քաղաքներու և գիւղաքաղաքներու մէջ։ Ընտանեկան կռիւներու առջեւն առնելու համար արքունիքի մէջ կը պահուէր միայն անդրանիկ որդին, միւսները աղջիկ թէ տղայ մայրաքաղաքէ հեռու կը պահուէին պալատի ծախքով։

Պալատի բոլոր անօթները ոսկիէ և արծաթէ էին· Թագաւորը թագ կը կրէր, մեծ շապիկ մը և ծիրանի վերարկու մը կը հագնէր։ Մեծ վրանը ծիրանի էր և սենեակներու բաժնուած· իսկ վրանի գագաթը արծիւ մը կը տնկուէր։ Միայն թագաւորը իրաւունք ունէր կարմիր կօշիկներ կրելու· միայն երբեմն իր սիրելի իշխանները պատուելու համար արտօնութիւն կուտար մէկ ոտքի վրայ կարմիր կօշիկ կրելու։ Արքայական հարսնիքի ատեն փեսին վրայ ոսկի կը ցանցնէին, իսկ հարսին վրայ մարգարիտ կը տեղացնէին։ Հայկազեան թագաւորներու օրինակին հետևելով Արշակունիներն ալ մեծ գնահատում ունէին Հելլէն գրականութեան և բարքերու համար։ Ասոր հետ մէկտեղ Ասիական բարքն ալ կը տիրէր արքունիքի մէջ, այն է բազմակնութիւնը որ չափով մը տարածուած էր նաև նախարարներու մէջ, բայց ոչ ժողովուրդի։ Ամէն կին սակայն հաւասար չէր, բուն թագուհին կը զանազանուէր միւսներէն, անոր կը հագցնէին ծիրանի և գլխուն թագ կը դնէին։

Հայոց բանակը միջին հաշւով 120,000 հոգիէ կը բաղկանար, իւրաքանչիւր նախարար զօրք կը հանէր և անձամբ կ՚առաջնորդէր։ Այդ զօրքին կէսը հեծեալներ էին, միւս կէսը հետևակներ, որոնք Պարսկական ձևով զինուած էին։ Արդէն ակնարկներ եղած են Հայոց աղեղնակիրներու ճարտարութեան եւ առհասարակ զինուորներու կռուելակերպին նկատմամբ։ Անոնց ճարտարութիւնը և պատերազմական խաղերը սարսափ կ՚ազդէին Հռովմէացիներուն, բայց այս վերջիններու կազմակերպութիւնը և մեքենական միջոցները չունենալով վերջիվերջոյ տեղի կուտային․ անոնց նետը մահաբեր գործիք մըն էր՝ որ երկու մասերէ կը բաղկանար․ մէկը հաստատուն և բունի վրայ ամրացած, իսկ միւսը շարժական և առաջին սլաքի վրայ հակած, այնպէս որ եթէ նետը վերքէն հանուելու ըլլար, շարժական սլաքը մարմինին մէջ կը մնար և վէրքը չէր կրնար բուժիլ։

Զինուորութիւնը պարտաւորիչ չէր Հայոց մէջ, որովհետև գիւղացի դասակարգը «արեան հարկ» կը վճարէր․ այդ առանձնաշնորհումը վերապահուած էր «ազատ» դասակարգին, որու որեարները Սեպուհ տիտղոսը ունէին և հարկէ ազատ էին։ Անոնք միշտ զէն իձեռին պատրաստ էին հայրենիքին ծառայելու։ Եթէ միայն հարկ ըլլար հասարակ ժողովուրդէ զինուոր կ՚առնէին վճարումով։ Հայ բանակի մէջ կային նաև դրացի երկիրներէ հաւաքուած վարձկան զինուորներ, որոնք աւարի յոյսով մեծ յանդգնութիւններ կը գործէին։

Տէրութեան մէջ մեծ ազդեցութեան տէր դարձած էր նաև քրմական դասը, որ ժառանգական էր Վահունի (Վահագնի սերունդ) նախարարական տոհմին մէջ։ Շատ անգամ արքայազունները քրմապետ կ'ըլլային իբրեւ մեծ պատիւ, և բարձր գերդաստանի կոյս աղջիկները Անահիտի կը ծառայէին՝ Հռովմի Վեստեան կոյսերու նման, այսինքն ժամանակ մը տաճարին մէջ անկարգ կեանք վարելէ ետք կ'ամուսնանային[1]։ Քուրմերը կալուածատէր նախարարներու նման իրենց առանձին բանակը ունէին «զօրք քրմաց» անունով, եւ սեպհական կալուած՝ իբրեւ «Երկիր Քրմաց»։ Տարօնի Վահունիները միայն ունէին վեց գիւղ (12000 բնակիչներով) և մօտ 8000 քաջակիրթ զինուոր։ Հայ Քուրմերը Փռուգիական խոյր կը դնէին, վերարկու կը հագնէին, ապարանջան և օղեր կը կրէին։

Հայոց քաղաքական օրէնքներու մասին մեծ տեղեկութիւն մը չունինք, բայց յայտնի է որ անոնց դէմ մեղանչողները կը դատուէին կանոնաւոր դատարաններու մէջ։ Այս եզրակացութեան կը յանգինք Փաւստոսի այն հատուածէն ուր նկարագրուած է Արշակաւան քաղաքի (Պայազիտի հիւսիսային կողմերը) պարագան․ Արշակ Բ․ (357–366) իր նորաշէն քաղաքը բազմամարդացնելու համար վճռած էր այդ քաղաքը ապաստարանի վերածել։ Ազնուականները կը բողոքէին անոր դէմ ըսելով թէ արդարութիւնը կը մեռնէր այդ վճռով, և չէին ընդունէր զայն չնայելով որ թագաւորը իրաւունք ունէր իր սեպհական քաղաքը այդ բանին յատկացնելու։ Այդ քաղաքի մէջ կ'ապաստանէին պարտքերու տակ ճնշուածներ, իրենց դրացիներու վնասողներ, շնացողներ, գողեր և ոճրագործներ։ Եթէ պարտատէրը իր պարտապանին ետեւէն իյնալով այդ քաղաքը երթար զայն դուրս կը վռնտէին։ Եւ արդարութենէ փախչող երկու սեռի օրինազանց կամ ոճրագործ անձերով քաղաքը կը լեցուի։ Այս եղելութիւնը ցոյց կու տայ որ առեւտրական եւ եղեռնադատ ատեաններ կային երկրին ամէն կողմերը։

---

[1] Այս տեղեկութիւնը Ստրաբոնի կողմէ կուգայ, բայց օտարականի մը պարզ վարկածը կամ ենթադրութիւնը ըլլալ կը թուի, քանի որ ուրիշ աղբիւրներ չեն հաստատեր զայն և Հայոց հինաւուրց զգաստութեան հակառակ է այդ բանը։

Քաղաքական յանցաւորներու նկատմամբ Հայոց թագաւորները Ասիական անգթութիւններ փոխ առած էին, թէև Հռոմ և Բիւզանդիոն անոնցմէ ետ չէին մնար։ Արտաշատի նման ամուր դղեակներու մէջ մահապարտներու համար վիրապներ փորուած էին։ Այդպիսի վիրապի մը մէջ ձգեցին Գրիգոր Լուսաւորիչը՝ Խոսրով թագաւորը սպաննող Անակ Պարթեւի որդին։ Կային դահիճներ՝ որոնց գլխաւորը կը կոչուէր դահճապետ, անոնք դատապարտեալները կը մեռցնէին կառափնարան կոչուած տեղերը։ Քաղաքական թշնամիներու դէմ երբեմն սոսկալի պատիժներ կու տային. կենդանի մորթազերծ կ՚ընէին, աչքերը կը հանէին, շիկացած երկաթով կոպերը կայրէին, ամբողջ ընտանիքը հօր աչքերուն առջև կը մորթէին, և ամենէն վերջը կ՚սպաննէին հայրը։ Եթէ պարտուածի դէմ չափազանց գայրացած ըլլային ողջ ողջ կ՚այրէին կամ մորթազերծ ընելով մորթը յարդով կը լեցնէին։ Նոյնիսկ դաւադիրի քրմապետ եղբայրը, որ աստուածներուն նուիրուած էր, պատիժէ ազատ չէր մնար, պարանոցը քար մը կապելով գետի մէջ կը նետէին։ Մարդպետ մը թագուհիի հետ գէշ կը վարուի և Պարսիկներուն մատնութիւն կ՚ընէ. կը մերկացնեն զինք և ձեռքերը կողքին կապելով ձմրան սաստիկ գիշեր մը դուրս կը նետեն. հետևեալ օր մարդը մեռած կը գտնուի ուղեղը քթէն վար հոսած վիճակի մէջ։

Բուն ժողովուրդի մասին շատ քիչ բան գիտենք։ Ինչպէս ակնարկեցինք, ժողովուրդը կարևորութեան առնող չէ եղած բացի Քսենոփոնէ, որ քանի մը տեղեկութիւններ տուած է իր «Նահանջ Բիւրուցի» մէջ, ուր կը նկարագրէ Հայոց նահապետական նիստուկացքը, գետնափոր տուները, այդ տուներու կենդանեաց և մարդոց յատկացուած բաժինները, հորի նմանող սանդղաւոր դռները, կենդանիներու յատկացուած մուտքի ձեւը, անոնց հիւրասիրութիւնը, գինիին եւ գարեջուրի տեսակները, ևայլն, բայց հապճեպով անցնող զօրավար մը արտաքին երևոյթներէ զատ ուրիշ նկարագրութիւններ չէր կրնար տալ։ Ժողովուրդը երկու դասի կը բաժնուէր, քաղաքացի եւ գիւղացի։ Գիւղացիները պարտաւոր էին քաղաքացիները պատուել իբրև «իշխաններ», բայց քաղաքացիներուն արգիլուած էր հպարտանալ. պէտք էր իբրև եղբայր ապրէին աղքատներու և խոնարհներու հետ։ Հարկերը և տուրքերը կը ծանրանային գլխաւորապէս ստորին կարգի ժողովուրդի կամ գիւղացիներու վրայ. անկէ զատ ասոնք ստիպմանաբար հողէ կը զրկուէին և երկրին հարստութիւնը կը կեդրոնանար քանի մը անհատներու ձեռքին մէջ։ Հայոց ազնուական դասակարգի սովորութիւններու վրայ շատ յստակ տեղեկութիւններ կը քաղենք Եղիշէի Վարդանանց պատերազմի պատմութենէն, ուր կը նկարագրէ այն զրկանքները եւ չարքաշութիւնները որ հերոսաբար կրած են «Տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին»։ Ամէն ազնուական տիկին ունէր իր աղախինը որ մանկութենէն կը մեծնար այդ փարթամ ընտանիքի մէջ. բայց պատերազմի ատեն տունէ ու տեղէ քշուած տիկինները և աղախինները այլևս ոչ մէկ տարբերութիւն ունէին, ամէնքն ալ անկողինէ զուրկ չոր խոտի կամ հողի վրայ կը պառկէին. ոչ ոք այլևս ջուր կը լեցնէր ազնուական կնոջ ձեռքերը լուալու, նուրբ սրբիչներ չէին բերեր սրբուելու, անոնք զրկուած համադամ խորտիկներէ չոր հաց անգամ չէին կրնար գտնել և խոտ կուտէին։ Հրաժարած էին անուշահոտ իւղերէ և օճառներէ, գեղեցիկ բաժակներէ, ևայլն։ Հանդէսներու կառավարիչը այլևս չէր երևնար անոնց շքեղ շեմերուն վրայ հրաւիրուածները ընդունելու։ Պատուի բարձերը և անոնց ամպ հովանիները կործանուած էին . . . ականջներէ կախուող ոչ մէկ մարգրիտ, ոչ մէկ թանկագին քար ճակատներու վրայ, ևայլն։ Հայերը իրենց սովորութիւններու մէջ չափազանց պահպանողական ըլլալով, անվախ կերպով կրնանք եզրակացնել թէ նախաքրիստոնէական Հայերու սովորութեանց շարունակութիւններն էին անոնք։ Զրկանքներու նկարագրութիւնը կը ցոլանայ նաև Հին Հայոց տոկունութեանը վրայ։ Եւ եթէ փափկասուն ազնուական տիկինները այնքան հերոսական տոկունութիւն ցոյց տուած են հապա որչափ մեծ ըլլալու էր տոկունութիւնը բուն ժողովուրդին, որ իր ինքնութիւնը պահպանած է դարերու բոլոր տառապանքներու մէջէն, և այսօր ալ ուխտած է յաղթական դուրս գալ իր ներկայ մարտիրոսութենէն որ այնքան ահռելի է։

Ժողովրդական կազմակերպութիւններ երևան եկած ըլլալու են յեղափոխական և ուրիշ նպատակներու համար։ Երբ կառավարութիւնը տկարութիւն ցոյց տար ժողովուրդի մէջ պաշտպանողական միութիւններ առաջ եկած են, և յաճախ այդ տեսակ միութիւններու գլուխ անցած է մէկ կամ ուրիշ նախարար։ Հաւանօրէն գիւղացի դասակարգը նախաձեռնութիւնը կ'ունենար այդ կարգի կազմակերպութիւններ առաջ բերելու։ Հին Հայոց այդպիսի խմբակցութիւններու մէկ օրինակը կրնայ համարուիլ Տիգրանակերտի մէջ կարգ մը երիտասարդներու յուսահատական ընդդիմութիւնը Կորբուղոնի դէմ (60 Ք. Ե.), այնպիսի ատեն մը երբ արդէն քաղաքին պաշտօնական շրջանակները պատգամաւորներով իրենց հպատակութիւնը յայտնած եւ քաղաքին դռները բանալով ներս ընդունած էին Հռովմէացի կեսարը։

Հայերը միշտ սիրահար եղած են մտաւոր մշակոյթի և բարձրացման, անոնք անգիր դպրութիւն մը պահած են երկար դարերու ընթացքին մէջ· անոնց դիւցազնական բանաստեղծութիւնները, վէպերը, երգերը, զրոյցները և առակները անոնց դիւցազնական կեանքին աւանդութիւնները եղած են։ Հայոց մէջ նշանաւոր էին վիպասանները և գուսանները, մանաւանդ հին Գողթան զուարթ երգիչները՝ որ բամբիռներով հին Հայ դիւցազներու քաջութիւններն ու արկածները կ՚երգէին։ Այս անգիր դպրութենէն զատ կային նաև քաղաքական ու կրօնական դիւանատունները։ Քաղաքական դիւանատունները սովորաբար արքայական պալատներու կից կառուցուած կ՚ըլլային եւ անոնց պաշտօնեաները կը կոչուէին «դիւանագիրք», որոնց խնամքին յանձնուած էր թագաւորներու գործերը ժամանակագրական կարգով «մատեան թագաւորաց»ի մէջ գրել և դիւաններու մէջ պահել։ Անոնց մէջ կը պահուէին նաև պետական կալուածներու եւ կարևոր խնդիրներու վերաբերող թուղթերն ու դաշնագրերը։ Կրօնական մեծ դիւանը կը գտնուէր Դարանաղ գաւառի Անի ամրոցին մէջ· հոն կը պահուէր «Մեհենից Մատեանը», որուն հեղինակներն ու պաշտօնեաներն էին քուրմերը։ Ասոնց պարտականութիւնն էր գրի առնել Հայկական դիցաբանութեան պատմութիւնը, և հսկել անոր պահպանմանը։

Հայերը սիրահար եղած են նաև գեղարուեստի ուրիշ ճիւղերուն։ Գեղեցիկ շէնքեր, պալատներ, տաճարներ, կամուրջներ կառուցանել Հայ թագաւորներու և նախարարներու փառասիրութիւնը եղած է։ Թէ՛ զինուորական և թէ՛ քաղաքական ու առևտրական հաղորդակցութիւններու համար մեծ պողոտաներ, գետերու վրայ կամուրջներ, լեռներու մէջ փապուղիներ շինած են անոնք։ Սուրհանդակները միշտ կայանէ կայան կ՚երթևեկէին և «գուժկան»ները վայրկեանին պատրաստ էին կարևոր լուրեր փոխանցելու թագաւորին կամ զօրավարներուն։

Հայերը միշտ ժիր և աշխատասէր ժողովուրդ մը եղած են։ Ինչպէս յիշած ենք անոնց գլխաւոր զբաղումը եղած է հողագործութիւն և անասնաբուծութիւն։ Անոնք կը սնուցանէին ոչխարներու հօտեր, եզներու, նժոյգ ձիերու, ջորիներու, էշերու երամակներ, խոզեր, հաւեր, սագեր և ուրիշ ընտանի թռչուններ։ Հայոց այգեգործութիւնը մեծ համբաւ ունէր։ Հայաստանի գրեթէ ամէն գաւառի մէջ կային լայնածաւալ այգեստաններ, սքանչելի որթերով։

Գողթն գաւառն այնքան զարդարուած էր այգիներով որ «գինաւէտ» կոչուեցաւ։ Անոնք ճարտարութեամբ կը պատրաստէին անուշաբոյր իւղեր, գինիի սքանչելի տեսակներ, և ուրիշ արուեստական ըմպելիներ, ինչպէս գարեջուր, օղի եւայլն։

Գիւղերու և քաղաքներու յատուկ ճարտարարուեստի ճիւղեր կային։ Փայտէ, երկաթէ, զանազան մետաղներէ ու կաշիէ զանազան իրեր կը պատրաստէին գեղարուեստական նուրբ ոճով· գեղեցիկ սրուակներ, բաժակներ, ջահեր, մանեակներ, ծաղկակալներ, սեղանի անօթներ, պատուական քարերով մատանիներ ու գոհարեղէններ ոչ միայն Հայ նախարարական տուներու մէջ ընդունելութիւն կը գտնէին, այլ նաև կ'արտածուէին օտար երկիրներ։ Կիները նուրբ կտաւներ կը հիւսէին և կը ներկէին զանոնք որդան կարմիրով։

Հայերը մեծ գործունէութիւն ցոյց կուտային նաեւ ներքին և արտաքին, ծովային և ցամաքային վաճառականութեան մէջ· կարաւանները երկրին ամէն կողմերը կը տեսնուէին արտածելով եւ ներածելով։ Բոլոր գետերը, լճերը եւ ծովերը առևտրական յարմարութիւններ կուտային անոնց։ Այս պատճառով քաղաքները կը մեծնային և կը բարգաւաճէին և Հայ թագաւորներու մէջ նոր քաղաքներ շինելու փառասիրութիւնը կը ծնէր։ Երասխ և Կուր գետերով Հայերը կ'անցնէին Կասպից ծով՝ որու շուրջ բոլորուած բոլոր ազգերու հետ առևտրական փոխանակութիւն կը հաստատէին։ Տիգրիսի և Եփրատի օգտագործումը արդէն յիշուած է, իսկ Սև և Միջերկրական ծովերու միջոցաւ Յունաստանի, Իտալիոյ և Եւրոպայի ուրիշ երկիրներու հետ յարաբերութեան մէջ կը մտնէին։ Երբ Հայերու տիրապետութիւնը ընդարձակուելով ծովերու հասաւ՝ Հայոց մէջ ալ զարգացաւ նաւարկութեան արհեստը, նոյն իսկ նաւային պատերազմի հմտութիւնը, ինչպէս տեսանք Միհրդատի և Տիգրանի օրով։

2

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ԿՐՕՆԸ

Հայոց նախնական հաւատալիքը. — Պարսիկներէ և Ասորիներէ փոխառնուած աստուածային անուններու և պատկերներու իւրացումը նախկին զուտ Հայկական գաղափարներու մէջ։ Բարձրագոյն աստուածներէ զուտ ազգային հանգամանք ունեցող Վանատուր աստուածը. — Անոր պաշտամունքի կեդրոնը։ Հայոց հին ուխտատեղիները՝ վանքերու նման. — Յունութեան ազդեցութիւնը Հայոց կրօնքին վրայ. — Արև և լուսին. — Բարի և չար ոգիներ. — Վիշապազունք. — Պարսից դիցաբանութեան ազդեցութիւնը. — Հայկական փանթէոնը, եօթը և ապա ութը աստուածները, Արամազդ, Միհր, Նանէ, Բարշամ, Աստղիկ, Տիւր կամ Տիր, Վահագն. — Տարօնի երրորդութիւնը. — Նաւասարդի առաջին օրը Ամանոր Արամազդին նուիրուած. — Հին տօներու շարունակութիւնը՝ Քրիստոնէական գաղափարներով բարեփոխուած։

Հնդեւրոպական բոլոր ազգերու նման Հայերն ալ իրենց սեփական աստուածները ունեցած են, որոնց ամենուն անունները մեզ չեն հասած․ բայց Քրիստոսէ եօթը դար առաջ անոնց վրայ աւելցած են նաև Պարսիկներէ և Ասորիներէ փոխ առնուած աստուածներ․ և այդ ազգայնացած աստուածները չափով մը Հելլենական ձեւ ստացած են առաջին դարուն Ք. Ա.։ Հայերը օտար և բարձր քաղաքակրթութիւններու հետ երկար շփման գալով իրենց բնիկ աստուածներու բնաւորութիւնները երբեմն տուած են ծագումով օտար աստուածներուն․ օրինակ Պարսից Որմիզդը Հայերու մէջ պաշտուած է Արամազդ անունով, և Յոյն-լատինական բարձրագոյն Աստուծոյ ըմբռնողութեան համաձայն, Հայերը դարձուցած են զայն աստուածներու հայր․ բան մը՝ որ Պարսիկները բնաւ չէին կրնար երևակայել, քանի որ բարձրագոյն Աստուծոյ գաղափարէն բոլորովին զրկուած էին անոնք։ Նոյնպէս Անահիտը, որ Արամազդի աղջիկն էր, Հայոց կողմէն կը պաշտուէր բոլորովին տարբեր բնաւորութեամբ, չնայելով որ Պարսիկներու այդ աստուածուհիին հետ որոշ ծիսակատարութիւններն ալ փոխ առած էին։

Հայերը օտար տեղերէ կուռքեր բերելէ առաջ ունեցած են նաև իրենց յատուկ կուռքերը, բայց բոլոր օտար կուռքերուն տուած են իրենց ազգային աստուածներու գաղափարը։ Ուրեմն Հայ կուռքերու համար կարելի է ըսել որ պատկերը օտար, իսկ գաղափարը ազգային էր։ Հայոց ազգային պաշտամունքը միշտ իբրև կեդրոն ունեցած է Աստուած մը որ ետքէն փոխ առնուած դիցաբանութեան մէջ չկայ, որովհետև այդ աստուածը Հայերու ժառանգական երևակայութեան մէջ կը պատկերանար իր էութեամբ բարձր միւս բոլոր աստուածներէն։ Օտար ազդեցութիւններու այդ անմատչելի Աստուածը Վանատուրն էր։ Անոր պաշտամունքը կը կատարուէր ամանորին· իբրեւ Ամանոր ան տարուայ Աստուածն էր, Հայերը ընդլայնելով այս իմաստը զայն դարձուցած էին Ամենաբեր, երկրին ամէն բան տուող, ուրեմն ժամանակի և եղանակներու աստուածն էր ան։ Անոր գլխաւոր մեհեանը կը գտնուէր Բագրևանդ գաւառի Բագաւան գիւղի մէջ (Ալաշկերտ)· այդ տեղը ամբողջ Հայ ժողովուրդի ուխտագնացութեան կեդրոնն էր մինչեւ Քրիստոնէութեան ընդունելութիւնը։ Այս տաճարին տեղը՝ Նպատ լեռան հիւսիսային ստորոտը շինուած է Սբ· Յովհաննէս հռչակաւոր վանքը։ Բագուան Պարթեւական լեզուով աստուածներու տեղ կը նշանակէ (Բագ աստուած), Հայերը թարգմանած են զայն Դից աւան կոչելով։ Ուրեմն Վանատուրը մեծ աստուածներու պաշտամունքի կեդրոնն էր։ Այդ վայրը այնքան նուիրական և սիրելի եղած է Հայոց համար որ Գրիգոր Լուսաւորիչը Սբ· Յովհաննէս վանքին մէջ Սբ· Յովհաննէս Մկրտչի մասունքը տեղաւորած է, և անոր տօնը Վանատուրի տօնին միևնոյն օրը հաստատած է, այսինքն ամանորին կամ Նաւասարդին (Օգոս· 10)։ Այդ օրը նոյնպէս ծաղիկներու տօնն էր, Վարդավառ, որ մեծ ժողովրդականութիւն ունէր ամէն տեղ։ Ուր որ Վանատուրի համար տաճար մը շինուած է, հոն շինուած է նաև ուխտաւորները հիւրընկալելու տուն մը։ Մաժան անունով քրմապետի մը գերեզմանին վրայ տաճարին կից այդպիսի տուն մը շինած էին, *Թերևս այդ Մաժանը Թագաւորական ընտանիքէ սերած էր, որով աստուածացած կը պաշտուէր Վանատուրի հետ միասին։*

Հայերը իբրև բնութեան սիրահար և անոր խորհրդաւոր ուժերուն հիացող ժողովուրդ՝ Պարսիկներէ անկախ կերպով պաշտել սկսած էին Արեգակը եւ լուսինը։ Արեգակին հանդէպ Հայոց պաշտամունքն ու հիացումը այնքան խորունկ եղած էին որ «Արևորդի» աղանդաւորները քրիստոնէական դարերու մէջ անգամ շարունակեցին պաշտել զայն՝ իբրև իրենց միակ աստուածը, հակառակ իրենց դէմ յարուցուած հալածանքներուն։ Արևորդիները Հայոց պատմութեան մէջ կ՚երևնան մինչև Կիլիկեան Թագաւորութեան վերջերը․ Ներսէս Շնորհալին իր հայրապետական կոնդակով մը կը յորդորէր չհալածել արևորդիները, «որովհետև անոնք ալ Հայկայ որդիներ էին»։ Արևու նուիրուած էին Հայոց ամիսներէն մէկը, «Արեգ», և «Արևինք» գաւառը։ Հնդևրոպացի Հայերը Հայաստան տիրելէ ետք Ուրարտուի մայրաքաղաքը Վան կոչեցին «Շահ-Միհր կերտ» զայն արևու նուիրելով։ Անոնք Ոստան քաղաքն ալ «Լուսնի» նուիրած էին։ Արևը Հայ բանաստեղծներու ժառանգական երևակայութեան մէջ այնքան պայծառ բարձրութիւն մը ունէր որ մեր շարականներու մէջ իսկ անոնք Փրկչի և Աստուծոյ վրայ երգած են իբրև «Արեգակն Արդարութեան։»

Լուսինը նոյնպէս իր խորհրդաւոր գեղեցկութիւնով խորունկ ազդեցութիւն թողուցած եւ պաշտամունքի արժանացած էր, այն ամենաբարձր աստուածուհին էր Հայոց՝ իբրև մայր բնութեան, սնուցիչ և դայեակ բոյսերու։ Գլխաւոր աստղերն ալ աստուածութեան մէջ իրենց որոշ բաժինը ունէին։ Հայերու պաշտամունքը արևի և լուսնի համար կը տարբերէր Պարսիկներու պաշտամունքէն․ Հայերը անոնց համար արձաններ կանգնած և պատկերներ քանդակած էին․ երբ Շապուհ Ա․ Հայաստան արշաւեց (252 Ք․ Ե․) հրամայեց ոչնչացնել այդ արձաններն ու կուռքերը՝ Պարսից սո-

վորութեան դէմ ըլլալով պատկերներու գաղափարը։ Ջուրն ալ իբրև բնութեան հրաշալի մէկ տարրը Հայոց պաշտամունքին մէջ բարձր տեղ մը կը բռնէր· Եփրատ և Երասխ գետերը նուիրական էին իբրև «Աղբիւր եղբայր»։

ԼՈՒՍՆԻ ԴԻՔ

Հայաստանի մէջ կային նաև բազմաթիւ բարի և չար ոգիներ, որոնցմէ ոմանք Հայերը իրենց հետ Եւրոպայէն բերած են և ոմանք Պարսկաստանէն, ինչպէս Դրուժք՝ որ սուտ կամ խաբէութիւն կը նշանակէ, «Այս»՝ դև, Թուխք և Խուժք, «Շիտարք»՝ մտքի կուրացուցիչ դևեր, «Ճիւաղք», «Թպղայք», «Ալք», ևն· Բարի ոգիներ էին· «Պարիք» անտառներու և մարգագետնի ոգիներ, «Քաջք», Լեռներու մէջ թափառող ոգիներ՝ որ չար մարդիկը բռնելով անդունդներու մէջ կը նետէին, Հրեշտակ՝ պահապան ոգի, ևայլն։ Ըստ մեր աւանդական պատմութեան Քաջ ոգիներն էին որ Արտաշէսի անէծքը իրագործեցին անոր նախանձոտ որդին Արտաւազդը, Մասիսի ազատ բարձունքներէն վար նետելով։

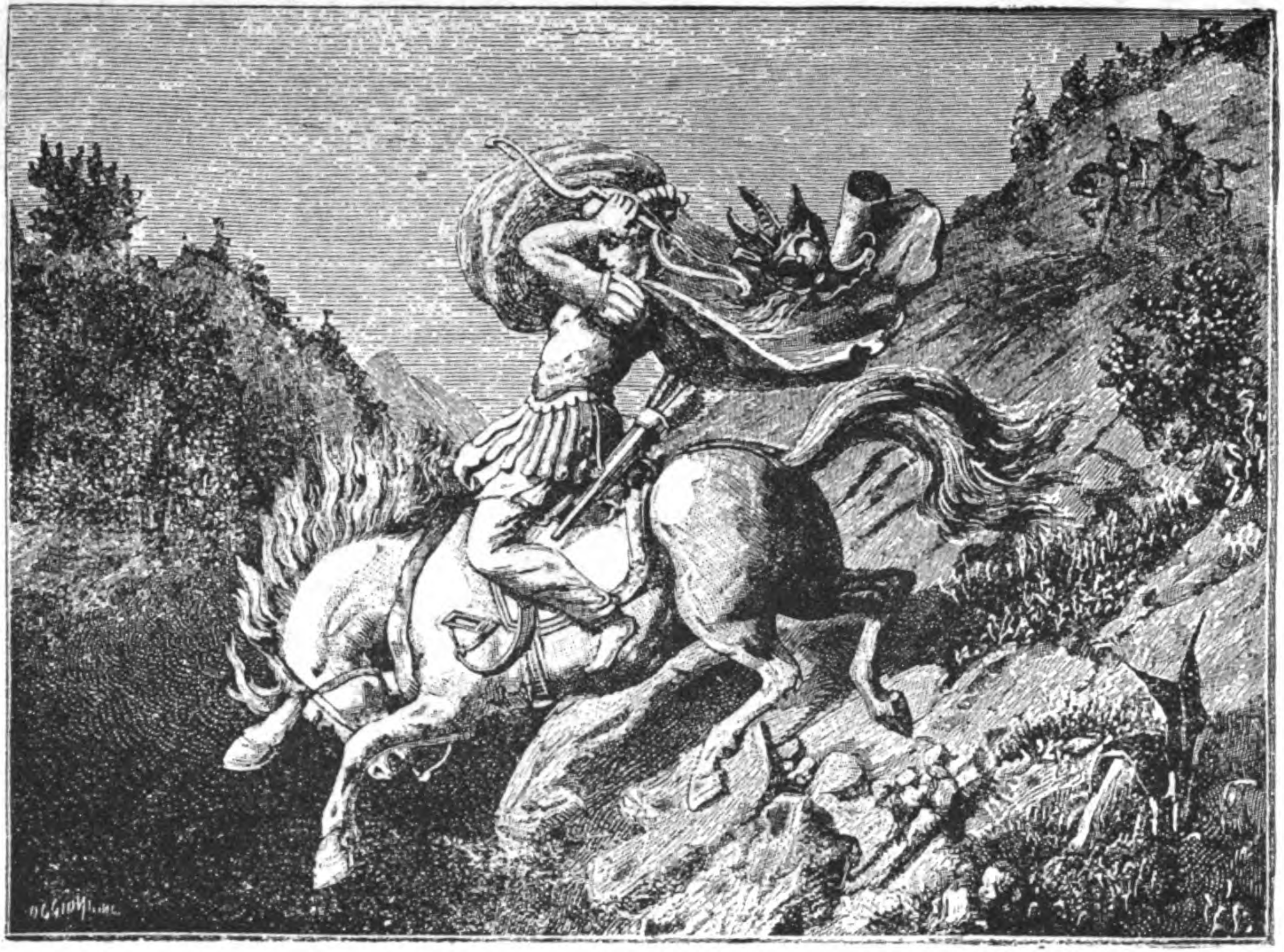

ԱՐՏԱՒԱԶԴԻ ԳԱՀԱՎԻԺՈՒՄԸ ‘‘ՔԱՋ’’ԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ

Բարի և չար ոգիներու ներգործութեան այնքան հաւատք կ՚ընծայէին Հայերը որ տան ամէն կողմը զետեղած էին յուռութներ և բժժանքներ, ընտանիքի անդամները վատ աչքերէ ու դևերէ պաշտպանելու համար։ Հիւանդութիւնները դիւական ազդեցութեան կը վերագրուէին, և այդ չար ոգիներէ ազատուելու համար բժժանքներու և նշովքներու կը դիմէին․ կախարդ պաշտօնեաներ երդումներով և նշովքներով կը կապէին դևերը․ մագաղաթներու վրայ խորհրդաւոր ու մթին երդումներ և նշովքներ կը գրէին, և զանազան խոտերէ, ձուկերու և զեռուններու ոսկրներէ յուռութներ ծրարելով կը կապէին մարդոց ձեռքերուն, աչքերուն, վիզերուն եւ կուրծքերուն վրայ։ Հին Ասորեստանցիներու պէս Հայերը սոսկալի դևի մը պատ-

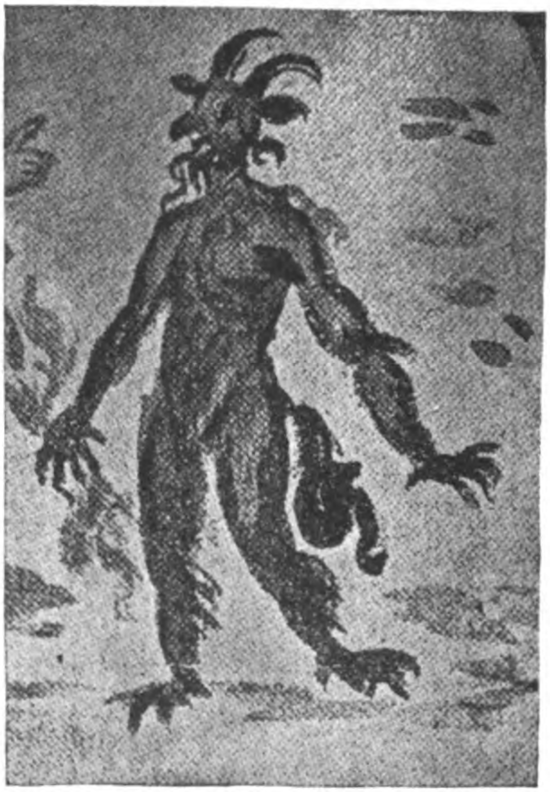
ՉԱՐ ՈԳԻ, Թպղա

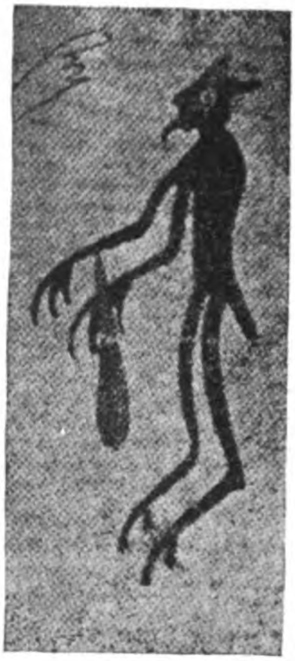
ՉԱՐ ՈԳԻ, Ալ

կերը կը դնէին ամէնուն աչքի խնող տեղ մը․ Հիւանդութեան ոգին ունէր օձի պէս մազեր, պղնձէ յոնքեր, երկաթէ արտևանունք, եւ վարազի ժանիք։

Ազգային կրօնքը ունէր նաև Վիշապազունք, Վիշապի որդիներ, որ Մասիս լերան վրայ կը բնակէին։ Հարք, աստուածացած նախնիքներ, որ կը պաշտուէին Մանազկերտի շրջակաները Հարք գաւառի մէջ։ Երբեմն թագաւորները և քրմապետները Արամազդէն սերած ցոյց տալու ձգտում մը երևցած է։ Այս պատճառով Մաժան քրմապետի աճիւնը պաշտուած է։ Ամենահին ոգիներէն էր նաեւ Արալէզ (Արան Շամիրամի հակառակորդը, Լէզ-Լիզել, ոգի մը՝ որ զինուորներու վէրքերը կը լիզէր), որ կը թուի Հայերու Հայաստան հաստատուելէ ետք երևան եկած է։

Պարսկական դիցաբանութեան մեծ ազդեցութիւնը, մանաւանդ արտաքին ձևի տեսակէտէն, կը բացատըրուի Պարսիկներու երկարատև տիրապետութեամբ։ Թէեւ Հայերը բռնադատուած չէին Պարսից պաշտամունքը ընդօրինակելու, բայց անոնք յաղթողի բարձր քաղաքակրթութեան ազդեցութենէն դուրս չէին կրնար մնալ։ Պարսիկ սատրապները՝ որ Հայերու կողմէ իւրացուելով ձուլուեցան, լաւ կառավարութիւն մը տուած էին ժողովուրդին, և բնականաբար ժողովուրդը պիտի աշխատէր նմանիլ իրենց համակրութիւնը շահող պետերուն։

Արամազդէն սերած աստուածներու թիւը եօթը եղած է սկիզբէն, որոնք էին Վանատուր, Միհր, Անահիտ, Նանէ, Բարշամին, Աստղիկ, եւ Տիւր։ Վերջէն աւելցած են երեք ևս, այնպէս որ Հայկական պանթէոնը տասը գլխաւոր աստուածներէ կը բաղկանար։ Եօթը աստուածներու գաղափարը այնքան հաստատուն եղած էր Հայոց մտքին մէջ, որ մինչեւ հիմա այդ թիւը նուիրական կը մնայ և մնած է նոյնիսկ քրիստոնէական պաշտամունքի մէջ, ինչպէս եկեղեցիի եօթը խորհուրդները, ևայլն։ Տրդատի հայրը Խոսրով թագաւոր Պարսիկներու դէմ յաղթութիւններ տանելով (226 և 230ին) Գավտաճարի (Կուրի և Երասխի գետախառնուքին վրայ) և Վաղարշապատի մէջ զոհերու մատուցում ըրաւ եօթը սեղաններու վրայ։ Թերեւս աստուածներու թիւը Վահագնով ութի բարձրացուցած են Պարսից ութը աստուածներուն հաւասարելու։ Հայոց տասներորդ աստուածը Սպանդարամատ, նոյնպէս Պարսիկներէն փոխ առնուած էր առանց անունի փոփոխութեան։ Այս աստուածը՝ որ ըստ Թովմաս Արծրունիի, ուրիշէ չէ ստեղծուած այլ կը մնայ նոյնպէս ինչպէս որ եղած է, մեծ ժողովրդականութիւն չգտաւ, և թերևս կը պաշտուէր իբրեւ հողի աստուած։ Տասը աստուածներու մէջէն ամէնէն շատ պաշտուածը Արամազդ, Անահիտ, Վահագն երրորդութիւնն էր։

Հայերը Պարսիկ կրօնքը բոլորովին առած չեն. օրինակ Մոգութեան կրօնը՝ որ կրակի պաշտամունքով տարածուած էր Կապադովկիոյ և նոյնիսկ Լուտիայի մէջ, Հայաստանի մէջ ոչ մէկ հետք չէր թողուցեր։ Յոյն քաղաքակրթութիւնը Պարսից քաղաքակրթութենէն բաւական ետքը մտաւ Հայոց մէջ, ուստի Հայ աստուածներու Հելլէնացումը ետքէն առաջ եկաւ և կատարեալ չեղաւ։ Հայերը՝ որ իրենց Եւրոպայէն բերած գաղափարը պահած էին՝ երբ Յոյն արձանները Հայաստանի մէջ տեսան, Արամազդը դիւրութեամբ նոյնացուցին Զեւս կամ ըստ Լատինաց Ժիւփիթէրի հետ, Միհրը՝ Հեփեստոս-Վիւլգենի, Անահիտը՝ Տիանա-Արտեմիսի, Նունէն կամ Նանէն՝ Աթենաս-Մեներվի, Աստղիկը՝ Աֆրոդիտէ-Վէնուսի, Տիր կամ Տիւրը՝ Ապողոնի, և Վահագն՝ Հերքիւլէսի հետ։

ԱՐԱՄԱԶԴԸ Ահուրամազդայի աղաւաղումն է. այս վերջինն ալ Օհրամազդ և Որմիզդ ձևերէն առաջ եկած է, որոնք իրանեան լեզուներու մէջ կը նշանակեն «Իմաստուն Տէր»։ Հայերը անոր տուած են կարող և մեծ տիտղոսներ. Պարսիկները երկրորդաբար միայն այդ անունները կուտային։ Անկէ զատ Հայերը Արամազդը կը դարձնեն երկնքի և երկրի ստեղծողը, բո-

լոր աստուածներու հայրը, երջանկութեան եւ բախտի պարգևատու։ Արամազդի պաշտամունքի գլխաւոր վայրն էր Հին Անի որ կը գտնուէր Երզնկայի եւ Ակնի միջև, ներկայիս Քէմախ։ Սկիզբէն ան ունէր միայն մէկ տղայ և մէկ աղջիկ, Միհր և Անահիտ կամ Նանէ. ետքէն կ'աւելցնեն նաև Աստղիկը և ուրիշները։

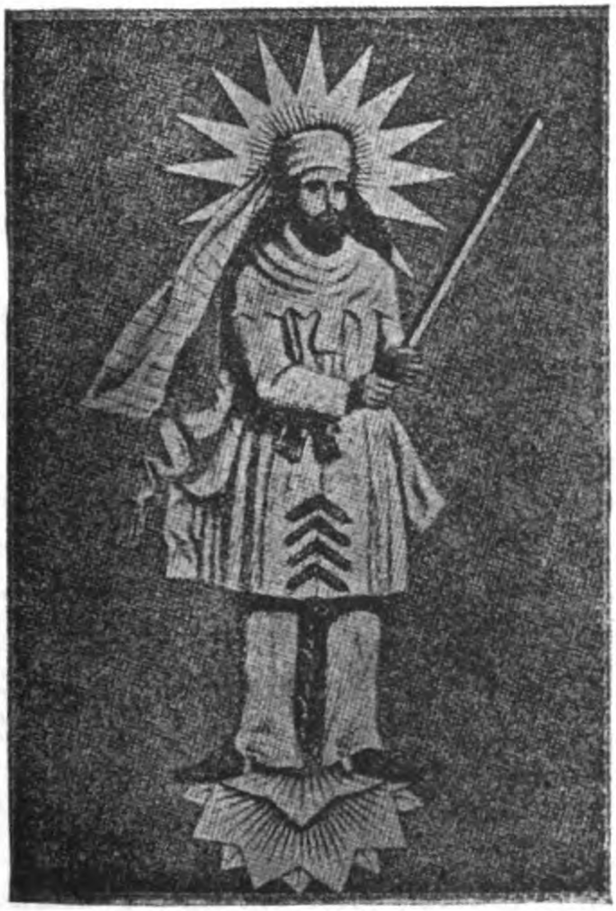

ԶՐԱԴԱՇՏ

ՄԻՀՐԸ Պարսից Միթրանն էր, Արամազդի որդի, միջնորդ հօր և մարդու միջև, լոյսն ամենասփիւռ եւ կենդանարար, արեգակն ճշմարիտ, աստուած ճշմարտախօսութեան և ուխտապահութեան։ Երդումը անոր անունով կ'ըլլար. ուրեմն ան ներկայ կ'ըլլար երդումով կատարուած գործերուն, ան կը քննէր մար-

դոց սրտերը և վրէժխնդիր կ'ըլլար երդմնազանցութեան համար։ Անոր զոհած են կենդանիներէ զատ նոյնիսկ մարդկային զոհեր։ Իպատիւ անոր վեցօրեայ մեծաշուք և խորհրդաւոր հանդէսներ կը կատարէին, որ Միհրական տօն կը կոչուէին։ Այդ օրեր Հայերը իրարու կը նուիրէին ծաղիկներ ու պտուղներ։ Թերևս մեր Տէրնտես կամ Տեառնընդառաջ տօնին կրակ վառելու, անոր բոլորտիքը պարելու և վրայէն ցատկելու սովորութիւնը Միհրի տօնէն մնացած է։

ԱՆԱՀԻՏ աստուածուհիին պաշտամունքը շատ ժողովրդական էր։ Հայոց անոր մասին ունեցած ըմբռնումը կ'երևնայ Տրդատ Գ.ի Գրիգոր Լուսաւորիչին ուղղած ճառէն, «Ան Մեծ Տիկինն է, ազգին փառքը, ան է որ կեանքի բարիքները կը բաշխէ. բոլոր թագաւորները կը պաշտեն զայն, մանաւանդ Յունաստանի թագաւորը. ան մայր է ամբողջ իմաստութեան, մարդկային սեռին բարերարուհին։ Ան բարձրագոյն Արամազդի դուստրն է, անոր շնորհիւ է որ կ'ապրի և կը բարգաւաճի Հայոց աշխարհը՝ որ իր պաշտպանութեան արժանացուցած է։» Անոր գլխաւոր տաճարը եւ Հայաստանի ամենահռչակաւոր սրբավայրը Երիզայի մէջ էր։ Անոր անունով տաճարներ կային նաեւ Արմաւիրի, Աշտիշատի և ուրիշ վայրերու մէջ։ Գրեթէ ամէն տեղ անոր արձանը ոսկիէ շինուած էր, որովհետև կը հաւատային թէ ան ոսկի մարմնով ծնած էր, ուստի եւ ոսկեմայր, ոսկեծին եւ ոսկեհատ կը կոչէին զայն։ Նոյն իսկ Քրիստոնէութեան շրջանին մէջ Անահիտը գաղտնի կերպով պաշտուած է։ Ստրաբոնի նայելով ազնուական կոյսեր անոր տաճարին մէջ Վեստեան կոյսերու դերը կը կատարէին, այսինքն յայրատ կեանք մը կը վարէին. բայց այս բանը չը հաշտուիր մայր զգաստութեան յորջորջումին, որով ան ծանօթ էր Հայ ժողովուրդին. անկէ զատ Գրիգոր Լուսաւորիչ Տրդատի ուղղած մեղադրանքներու մէջ այդպիսի սովորութիւն մը չյիշեր։

ՆԱՆԷ (Նանայ, Նանէա, Նունէ) դիցուհիի մասին շատ

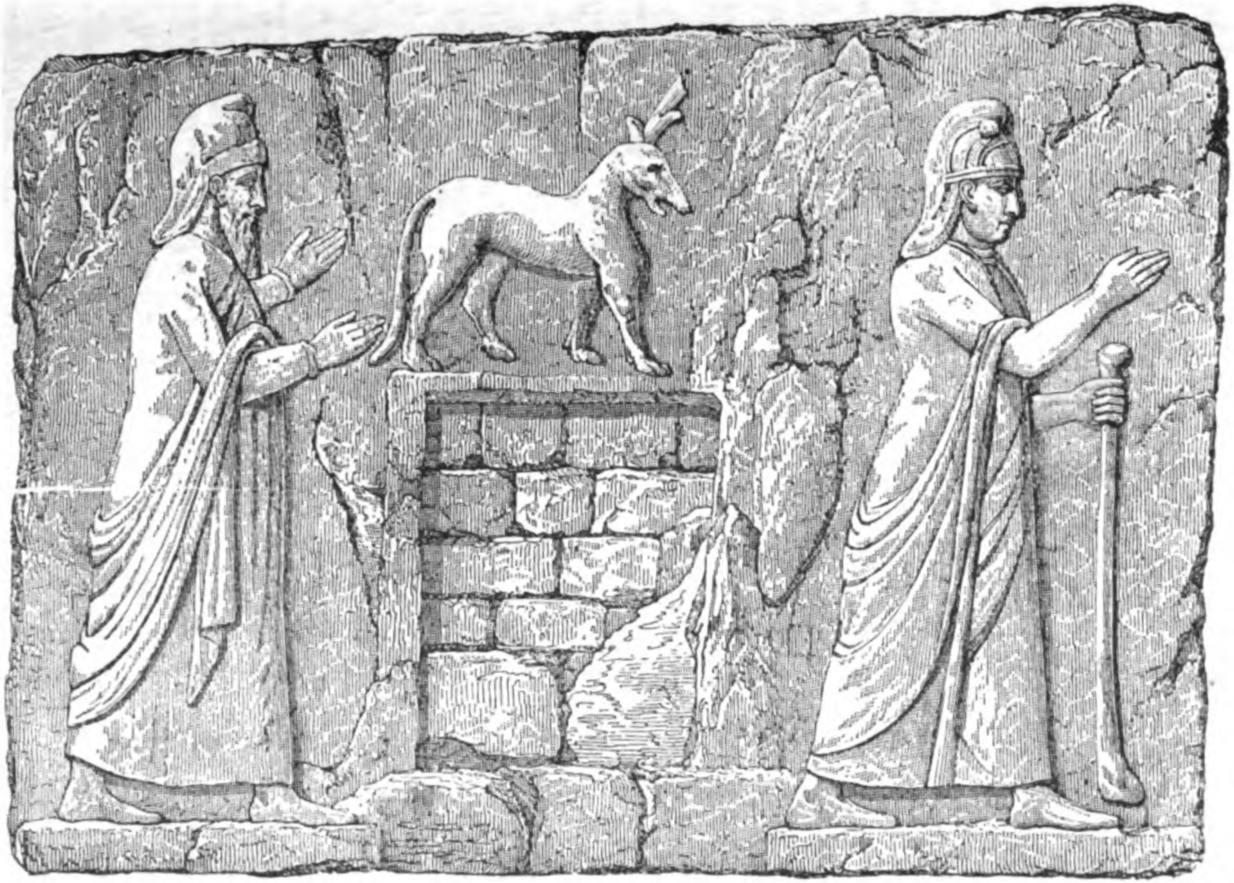

ՀԵԹԱՆՈՍԱԿԱՆ ՔԱՆԴԱԿ ՄԸ ՊԱՅԱԶԻՏԻ ՄԷՋ

քիչ տեղեկութիւն ունինք, ան շփոթուած է Աթենասի հետ, և մեր աւանդութիւններու մէջ շատ քիչ կը տարբերի Անահիտէն· կը թուի որ պատերազմի կոյս աստուածուհին.էր ան, ինչպէս Պարսիկներու մէջ։ Ան պաշտուած էր նաև Փիւնիկեցիներէ և Ասորի ժողովուրդներէ։

ԲԱՐՇԱՄԸ կամ Բար–շամինա Ասորիքէն բերուած է· անոր արձանը արծաթէ, փղոսկրէ և բիւրեղէ շինուած էր և կը կոչուէր «սպիտակափառ»։ Ագաթանգեղոսի նայելով աստուածուհի մըն էր ան։

ԱՍՏՂԻԿԸ նոյնպէս ծագումով Սիւրիական է· Հայերը պարզապէս թարգմանած են «կաուկաբտա» բառը՝ որ պզտիկ աստղիկ կը նշանակէ, ետքը նոյնացուցեր են Վենուսի հետ։ Աստղիկը գլխաւորապէս Աշտիշատի մէջ (Տարօն) կը պաշտուէր։ Հայկական դիցաբանութիւնը զայն դարցուցած է Վահագնի սիրուհին։

ՏԻՒՐ կամ Տիրը թէև ծագումով Պարսկական ըլլալ կը թուի, բայց աւանդական ըմբռնումին համաձայն շատ կը նմանի Ապողոնի և անոր հետ ալ նոյնացած է ետքէն։ Տիր Հայերէն կարողութիւն և ուժ կը նշանակէ· ան պատգամներու, մեծ և իմաստուն խորհուրդներու, և պերճախօսութեան աստուածն էր եւ պարգևատուն՝ երկրաւոր յաջողութիւններու և շնորհներու։ Անոր պաշտօնն էր նաև մարդոց բարի և չար գործերը արձանագրել «կենաց գրքի» մէջ։ Ժողովուրդը «գրող աստուած» կ՚անուանէր զայն, իսկ քուրմերը՝ «գրիչ Արամազդի և ուսուցիչ ճարտարութեան»· և կը հաւատային թէ ան մեռելներու հոգին Արամազդի առջև կը հանէր դատելու համար, ըստ կենաց մատեանի արձանագրութեան։ «Գրողը տանի», «ճակտիս այս էր գրուած» ասացուածները նախնեաց հաւատքին մնացորդն են։ Վաղարշապատի մէջ տաճար մը ունէր ան, ուր քուրմերը «գրողին» պատգամ կը հարցնէին և երազներու մեկնութիւն կը խնդրէին։

ՎԱՀԱԳՆ ազգային աստուածներէն ամենէն ժողովրդականն էր, այնպէս որ ամսուայ 27րդ օրը անոր նուիր-

ուած էր։ Ան յաղթութեան աստուածն էր· ան էր որ վիշապներ կը խեղդէր և վիշապաքաղ տիտղոսը ունէր, աւելի ճիշտը վիշապներ, կայծակ, չանթ ու փոթորիկ կը քաղէր։ Ան քաջութիւն եւ զօրութիւն կուտար իրեն դիմողներուն· ոմանք զայն կը նոյնացընէին Պատերազմի Աստուած Արէսի կամ Հրատի հետ, բայց ուրիշներ աւելի ճիշդ կը գտնեն զայն Հէրգիւլէսի հետ բաղդատելով։ Մեր Գողթան երգիչներու օրհներգութեան համաձայն՝ ան ծովի բոցորակէզ եղեգներէն ծնած է· անոնց ծուխը և բոցը ծնած է Վահագն Մանուկը՝ որ կրակէ աչքեր և մազեր ունէր։ Ան ծնած է երկրի և երկնքի, և ծովու ծիրանէն, նաև երկնային եղեգներէն՝ որոնք հորիզոնի վրայ կայրէին ծովու մէջ։ Վահագն կը պաշտուէր Աշտիշատի Վահէվահ տաճարին մէջ· ուրիշ տաճար մըն ալ կը գըտնուէր Ահեվական, Տոսպ գաւառի մէջ։

Տարւոյն առաջին ամիսը Նաւասարդ, առատ պտուղներու և բերքերու ամիսը, Արամազդին նուիրուած էր։ Անոր առաջին օրը ամանոր կը կոչուէր և Արամազդի ընտանիքէն Վահագն, Անահիտ ու Աստղիկ երրորդութեան տօնն էր։ Այս մեծ տօնը եօթն օր կը տևէր և կը կատարուէր մեծ շքեղութեամբ Տարօնի Աշտիշատ քաղաքին մէջ, ուր կը գտնուէր Հայոց մայր տաճարը, հռչակաւոր երեք մեհեաններով։ Նաւասարդի օրը Հայութիւնը՝ Թագաւորին, Թագուհիին, քըրմապետներուն, նախարարներուն եւ մեծամեծներուն հետ՝ հոն կը դիմէր ամէն կողմերէ։ Հելլէններու Ողիմպիական խաղերու նման արշաւի, վազքի եւ մարմնական զարգացման զանազան մրցումներով հանդէսներ կը կատարէին։ Քրմապետը Արածանիի ջուրը կը սրսկէր ներկայ ժողովուրդին վրայ, ու ժողովուրդը նոյնը կ'ընէր իրարու մէջ, սովորութիւն մը՝ որ մինչև հիմա մնացած է Վարդավառի տօնին հետ, եւ որ Քրիստոնէութիւնը Այլակերպութեան յատկացուց։

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՎԵՐՋԸ

1

ՏՐԴԱՏ Գ. ԵՒ ՔՐԻՍՏՈՆԷՈՒԹԻՒՆ

Տրդատ Գ. Հայոց թագաւոր՝ Դիոկղետիանոս կայսեր կողմէ. — Պատերազմ Պարսից Ներսեհ թագաւորի հետ. — Հայաստանի սահմաններու ճշտում. — Տրդատի ամուսնութիւնը Ալանաց Աշխէն դստեր հետ. — Տրդատի հեղինակութիւնն ու ազդեցութիւնը նախարարներու և ազգին վրայ. — Քրիստոնէութեան մուտքը Գրիգոր Լուսաւորիչի ձեռքով. — Քրմական դասի ընդդիմութիւնը. — Քրիստոնէութեան նշանակութիւնը Հայոց քաղաքական ու քաղաքակրթական կեանքին վրայ. — Լուսաւորիչի կաթողիկոսութիւնը. — Կրօնական առաջին պատերազմը Մաքսիմիանոս Դայա կայսեր հետ. — Կոստանդիանոս և Քրիստոնէութիւն. — Տրդատի և Լուսաւորչի փառաւոր ուղևորութիւնը դէպի Քրիստոնեայ Հռոմ. — Պարսից Շապուհ թագաւորի պատերազմը հայոց դէմ. — Տրդատի և լուսաւորիչի վախճանը.

ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ *թագաւորներէն Տրդատ Գ. կամ Մեծն Տրդատ նոր դարագլուխ մը բացաւ ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև ամբողջ աշխարհի մէջ, որովհետեւ անոր օրովն էր որ Հայ ազգը, իր ամբողջութեամբը, իբրեւ առաջին ազգը աշխարհի վրայ, Քրիստոնէութիւնը ընդունելով, զայն պետական կրօնք ըրաւ։ Հին կրօնքներէն դէպի բարձրագոյն նոր կրօնք մը դառնալ յառաջդիմական մեծ քայլ մըն էր և այդ պատիւը առաջին անգամ Հայ ժողովուրդը խլեց իր թագաւորով։ Հայերու օրինակը ճամբայ բացաւ նաև ուրիշ ազգերու։*

Երբ Պարսից Վռամ թագաւորը՝ ճանչնալով Հռոմի գերիշխանութիւնը Հայաստանին վրայ՝ խաղաղութեան դաշինք կնքեց, Դիոկղետիանոս կայսրը Հայոց թագաւոր պսակեց Տրդատը (286–336) *և մեծ բանակով մը իր հօր ժառանգութեան ղրկեց զայն։ Կեսարիոյ մէջ դիմաւորեցին զինքը շատ մը Հայ նախարարներ, որոնցմով շրջապատուած՝ իբրև ազատարար մտաւ Հայաստան։ Քուրմերու դասը եւ ժողովուրդը փառաւոր ընդունելութիւն տուին իրեն։ Զինք դիմաւորողներու մէջն էր նաև Օտա Ամատունին, իրեն հետ բերելով արքայաքոյր Խոսրովիդուխտ օրիորդը և թագաւորական գանձերը՝ որ մինչև այն ատեն Անի ամրոցին մէջ պահած էր։ Տրդատ անոր հաւատարմութիւնը վարձատրեց Տէրութեան հազարապետ կարգելով զայն, որ Հայաստանի ամենաբարձր պաշտօնն էր և կը համապատասխանէր նախարարապետի։ Իր ազատարար Արտաւազդ Մանդակունիին յանձնեց իր զօրքին սպարապետութիւնը, իսկ Տաճատն ալ Աշոցայ նախարար անուանեց։ Անկէ ետք Տրդատ հետամուտ եղաւ Պարսից ազդեցութիւնը բոլորովին վերցնելու Հայաստանէն։*

Շուտով Պարսից գահին վրայ բարձրացաւ Ներսեհ (293-303)*՝ որ իր արքայից արքայի հպարտութեանը գոհացում տալու համար իր նախորդին դաշնակցութիւնը ոտնակոխ ըրաւ և վիթխարի ուժով Հայաստան արշաւեց* (296)*։ Դիոկղետիանոս զայրացած՝ Գաղերիոս Մաքսիմիանոս կեսարը ղրկեց Պարսից դէմ, որուն միացաւ նաև Տրդատ իր աղեղնաձիգ գունդով։ Հռովմէական բանակը՝ ռազմագիտական անյարմար վայր մը ընտրած ըլլալով Միջագետքի մէջ (Խառանի և Նիկեփորիումի միջև), պարտուեցաւ Պարսից անհամեմատօրէն մեծ ուժէն։ Իսկ Տրդատ ճարտար նահանջով մը իր բանակը ազատեց և լողալով Եփրատը անցնելէ ետք ապահով հասցուց իր մայրաքաղաքին։ Տրդատի այս ճարպիկութեան յիշատակը պահեց Հայ ժողովուրդը՝ որ առակի պէս կ՚ըսէր. «Իբրև զսէգն Տրդատ՝ որ սիգալով իւրով աւերեաց զթումբս գե-*

տոց, եւ ցամաքեցոյց իսկ ի սիգալ իւրում զյորձանս ծովուց»։

Ներսեհի գոռոզութիւնը երկար չտեւեց. Հռովմի կայսրները չէին կրնար տանիլ իրենց պարտութիւնը, ուստի վճռական կերպով նորէն սկսան պատերազմի։ Դիոկղետիանոս բանակով մը Միջագետքի մէջ դիրք բռնեց, իսկ Գաղերիոս Մաքսիմիանոս 25,000 զօրքով եկաւ Հայաստանի լեռները, ուր Տրդատի օգնութեամբ չարաչար յաղթեց Ներսեհի բանակը։ Արքայից արքան ինքը վիրաւորուած հազիւ թէ կրցաւ փախչիլ, իր կիները, որդիները, քոյրերը, նախարարներու բազմութիւն մը եւ ճոխ գանձերը յաղթողներու ձեռք թողլով։ Մաքսիմիանոս՝ որ իր նախորդ պարտութենէ ետք նուաստացուցիչ ընդունելութիւն գտած էր Դիոկղետիանոս կայսեր կողմէ, այս անգամ փառաւոր ընդունելութիւն գտաւ իր կայսերակցէն Մծբինի մէջ և «Հայկական» տիտղոսը ստացաւ։ Ներսեհ այդ պարտութենէ ետք իր ընտանիքը գերութենէն ազատելու համար առաջարկեց Հռովմի բոլոր պահանջները ընդունիլ, և այդ կերպով քսանամեայ երկարատեւ խաղաղութիւն մը հաստատուեցաւ։

Այս դաշինքով Տիգրիսը՝ Կորդուքէն սկսած դէպի վար՝ սահման եղաւ երկու պետութեանց միջև, իսկ Հայաստանի Ծոփք, Անգեղտուն, Աղձնիք, Կորդուք, և Միջագետեան Ծաւտէք գաւառները Հայոց թագաւորին անուանական գերիշխանութեան տակ մնալով Հռովմէական նահանգներու վերածուեցան, որոնց Հռովմի կողմէ կարգուած բնիկ սատրապները Հայաստանի սահմանապահները եղան։ Այս առիթով Ատրպատականն ալ Հայաստանի կցուեցաւ, որու բնակիչներուն մեծամասնութիւնը Հայեր էին։ Տրդատ՝ որ այդ պատերազմներու ընթացքին քանի մը անգամ իր գահէն հեռանալ ստիպուած էր՝ այս անգամ վերջնականապէս հաստատուեցաւ եւ իր երկար թագաւորութիւնը անբեկ խաղաղութեամբ մը վերջացուց, ազգային նոր վերածնունդի շրջան մը ստեղծելով։

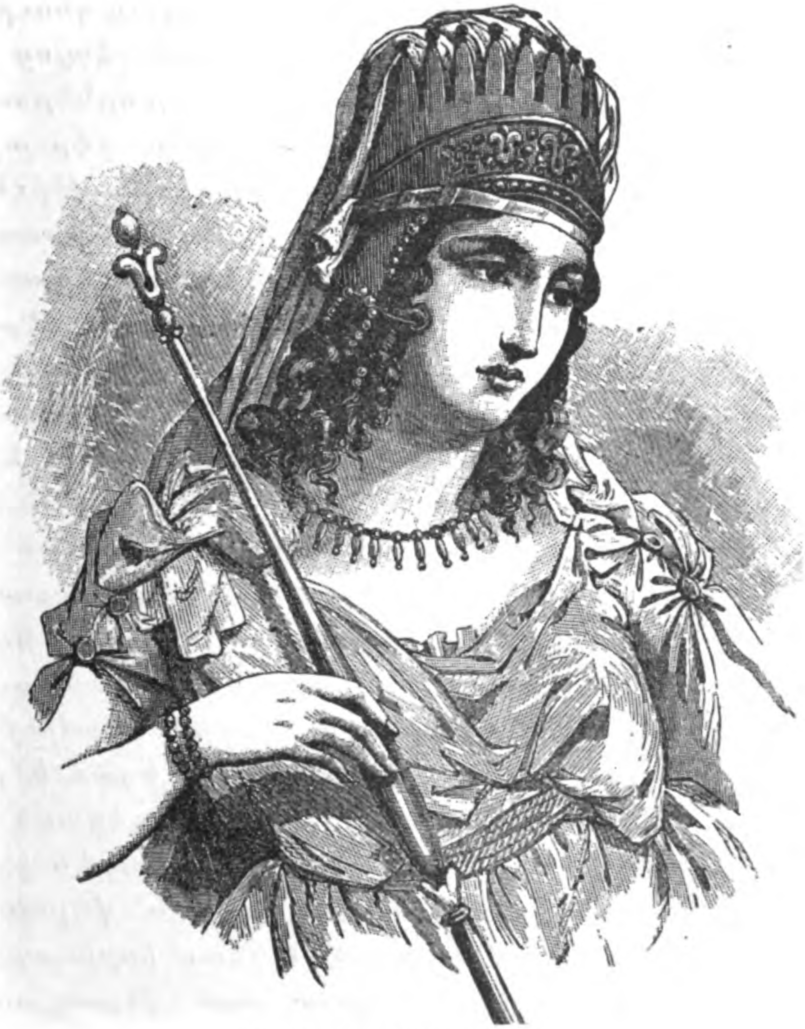

ԱՇԽԷՆ ԹԱԳՈՒՀԻ

Տրդատ իր իմաստութեամբ և դիւանագիտութեամբ իրեն բարեկամ ըրած էր Կովկասեան ազգերը՝ Վրացիները, Աղուանները և Ալանները։ Անոնց հետ իր բարեկամութիւնը մնայուն դարձնելու համար՝ Ալանաց Աշխադար Թագաւորին աղջիկը Աշխէն իրեն կնութեան առաւ և զայն Արշակունի արձանագրելով Հայոց թագուհի հռչակեց։ Ոևէ ատեն Հայ նախարարներու մէջ այնքան միութիւն և համերաշխութիւն չէր տիրած որքան իր օրով· իր բարձր մտաւորականութիւնը եւ նկարագիրը, պատերազմական կորովը ու ճարտարութիւնները, մարմնական գեղեցկութիւնն ու կատարելութիւնները ամենուն վրայ պատկառանք և սէր ազդած էր, այնպէս որ նոյնիսկ Քրիստոնէութեան պէս արմատական նորութիւն մը մտցնելով իր հեղինակութիւնը կրցաւ պահել և անոնց գործակցութիւնը ապահովել։

Տրդատի ընդունակ մտքին Քրիստոնէութեան լոյսը բերողն եղաւ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ՝ որ Տրդատի հօր սպաննիչ Անակ Պարթևի որդին էր, Սուրէն Պահլաւ ազնուական գերդաստանէն։ Երբ Անակի սերունդը վրէժխնդիր Հայ նախարարներու կողմէ բնաջինջ կ՚ըլլար, Գրիգոր Մանուկը միայն ազատուեցաւ և իր ազատարարի միջոցաւ Կեսարիա փոխադրուեցաւ։ Հոն Գրիգորը մեծցաւ Քրիստոնէական եւ Հելլէն կրթութիւն ստանալով, և Տրդատի Հռոմէն վերադարձի ատեն անոր միանալով Հայաստան եկաւ իբրև արքունի պաշտօնեայ։ Երբ Տրդատ Հայաստան վերադառնալէ ետք Երիզայի Ոսկեմայր Անահիտի տաճարին մէջ գոհունակութեան նուէրներ կը ձօնէր, հրամայեց որ Գրիգորն ալ իր պաշտամունքը կատարէ, բայց ան մերժեց իր Քրիստոնէական հաւատքը պարզելով։ Տրդատ սկիզբէն զայրանալով զայն մեծ տանջանքներու մատնեց, մանաւանդ երբ իմացաւ որ իր հօրը սպաննիչի որդին էր ան, բայց Գրիգորի անսահման տոկունութենէն, ազնուութենէն և իմաստուն խորհուրդներէն տարուելով, նաև՝ ըստ մեր աւանդական

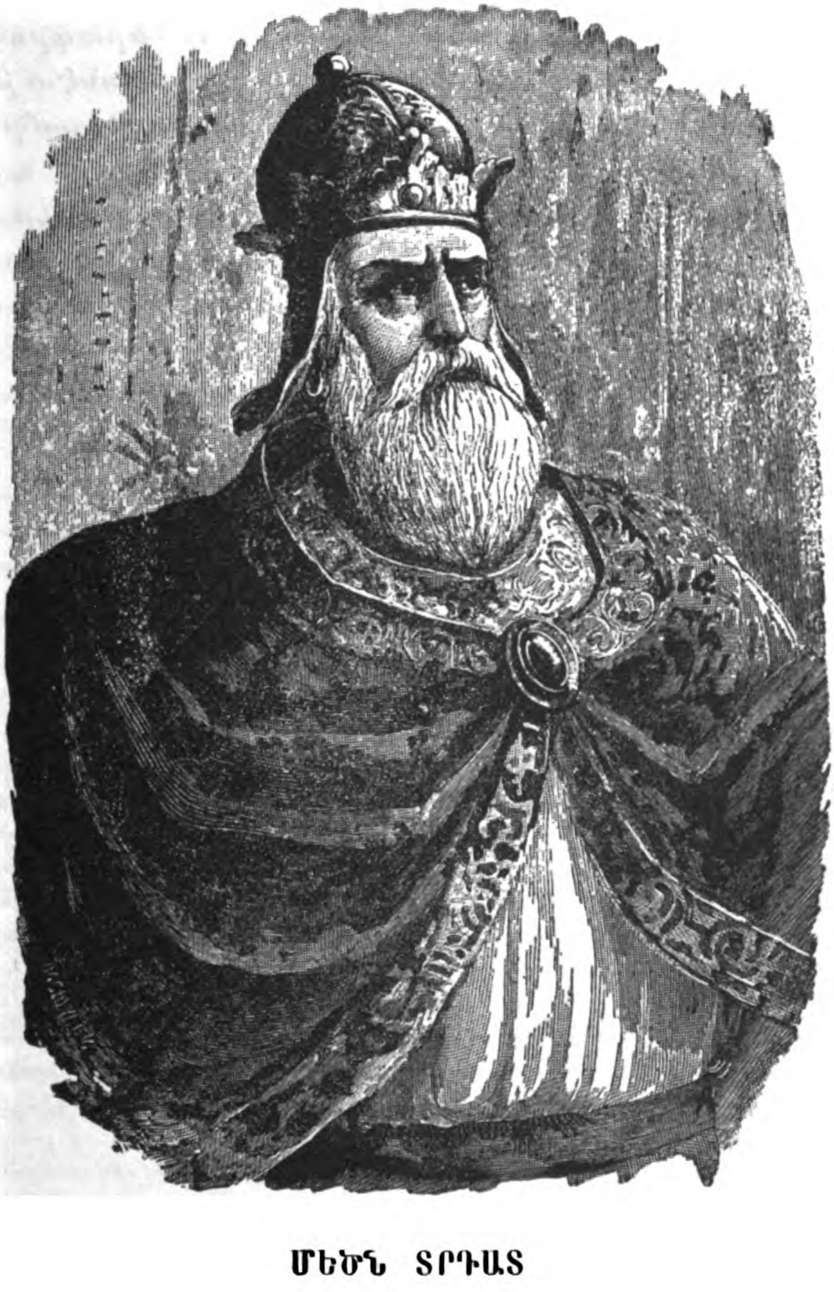

ՄԵԾՆ ՏՐԴԱՏ

պատմութեան՝ կարգ մը հրաշքներէն[1] լուսաւորուելով ընդունեցաւ անոր եւ կրօնքը իրեն հետեւեցան նախարարները՝ առանց ընդդիմութեան (298)։ *Անկէ ետք Լուսաւորիչը և Թագաւորը որոշ ծրագրով եւ մեթոտով ամբողջ Հայաստանը Քրիստոնէութեան դարձուցին, անոնց զարմանալի ազդեցութեամբ ամբողջ ազնուականութիւնը եւ ժողովուրդը առանց դժուարութեան որդեգրեցին նոր իտէալական կրօնքը, որ այլևս պետութեան պաշտօնական կրօնքը դարձաւ։ Հռովմէական կայսրութիւնը Հայոց օրինակին հետեւեցաւ անկէ տասնըհինգ տարի ետքը։*

---

[1] *Մեր աւանդական պատմութիւնը հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ Տրդատայ դարձը դէպի Քրիստոնէութիւն. — Տրդատ Գրիգորին կարգ մը չարչարանքներ տալէ ետք զայն Արտաշատի խոր վիրապին մէջ նետել տուաւ, իբրև արքայասպանի որդի, և անկէ ետք ամէն կողմ հրաման ղրկեց Քրիստոնեաները հալածելու։ Այդ ատեններ թուղթ մը ստացաւ Դիոկղետիանոս կայսրէն՝ որ կը հաղորդէր իրեն Հռիփսիմէ կուսին և անոր ընկերուհիներու Հայաստան փախչիլը, յանձնարարելով զայն բռնել և իր արքունի պալատին մէջ պահել և կամ Հռոմ ղրկել։ Տրդատ կոյսերը գտաւ Վաղարշապատի քովերը այգիի մը մէջ։ Հռիփսիմէի գեղեցկութենէն զարնուելով ուզեց համոզել զայն որ իրեն կին ըլլայ, բայց Քրիստոնեայ աղջիկը մերժեց կռապաշտական բոլոր փորձերը։ Թագաւորին հպարտութիւնը վիրաւորուած աղջկան մը անխորտակելի կամքէն, հրամայեց զայն սպաննել իր բոլոր ընկերուհիներով։ Տրդատի նուաստացման և խորհրդաւոր զգացումներու առթած ցաւը շատ խորունկ էր և չէր կրնար ազատիլ անկէ. ինչ զբօսանքներու ալ դիմէր տրտմութիւնը հետն էր։ Օր մը որսի ատեն՝ այդ տպաւորութեան տակ խենդեցաւ և ինքզինքը խոզ կարծելով ամայի վայրեր քաշուեցաւ։ Նախարներէն ոմանք ալ նոյնպիսի հարուածներ կրեցին։ Երբ ամբողջ Հայաստան սուգի և տրտմութեան մէջ էր հրեշտակ մը Տրդատի քրոջ Խոսրովիդուխտի երազը կուգայ և կ'իմացնէ որ միայն Գրիգոր Պարթեւը կրնայ բուժել իր եղբայրը. այս տեսիլը ամենուն ծաղրելի թուեցաւ, բայց երբ այն հինգ անգամ կրկնուեցաւ երկու օրուայ մէջ, հասկցան որ բան մը կայ։ Օտա նախարարը մեծ բազմութեան առջև վիրապը գնաց և չուան մը իջեցուց վար, ամէնքը հիացան երբ տեսան որ չուանը վարէն կը շարժէր։ Գրիգորը ողջ մնացած էր ամբողջ տասնըչորս տարուան ընթացքին մէջ։ Զինքը հանեցին վիրապէն, իր սեցած մարմինը լուացին, մըքլոտած հագուստներու տեղ նորերը հագցուցին, և երբ զինքը Վաղարշապատ կը բերէին ճամբան Թագաւորը և հարուածեալ նախարարները խոնարհաբար անոր քով գալով բժշկութիւն խնդրեցին։ Հայրապետը աղօթքով կը բուժէ զանոնք։ Անկէ ետք Հռիփսիմեան կուսանաց նահատակութեան տեղը կ'երթայ։ Վաթսուն օր ամենուն Քրիստոնէութեան կրօնքը կը քարոզէ և սուրբ կոյսերու համար մատուռներ շինել կուտայ, որոնց համար Տրդատ անձամբ մեծամեծ քարեր կը կրէր լեռներէն, իսկ Աշխէն Տիկինն ու Խոսրովիդուխտ հող և ուրիշ նիւթեր կը կրէին։ Եւ ամենէն վերջը միասնաբար կ'սկսին մեհեանները քանդել։*

Նոր կրօնքի մուտքը բոլորովին առանց ընդդիմութեան չէր։ Քրմական դասակարգը շատ զօրաւոր էր թէ կազմակերպութեամբ, թէ հարստութեամբ, եւ թէ իրենց յատուկ զօրքերով և բերդերով։ Անոնք իրենց ձեռքի տակ ունեցած ամէն միջոցներով, մեհեաններու սպասաւորներով ևայլն, ամէն տեղ բուռն ընդդիմութիւն ցոյց տուին իրենց սրբազան պատնէշներէն և ամրոցներէն, բայց իրենց դերը այլևս վերջացած էր անվերականգնելիօրէն և իրենց բոլոր ընդդիմութիւնները մէկիկ մէկիկ խորտակուեցան։ Մեհեանները տապալեցան և անոնց տեղ եկեղեցիներ կառուցուեցան· քուրմերու կալուածները անցան Քրիստոնեայ քահանաներուն, և անոնց կազմակերպութեան տեղ հաստատուեցաւ Հայաստանեայց եկեղեցիի կազմակերպութիւնը։ Քրիստոնէութիւնը մէկ անգամէն Հայութեան մէջ ձուլեց զանազան ցեղերը եւ տարրերը իբրև մէկ ազգ և մէկ ժողովուրդ։ Միայն թէ Հայ ժողովուրդը խորունկ ցաւի մէկ պատճառ ունեցաւ այս յանկարծական փոփոխութեան առեն, այն է Հայկական դիւանագիրքերու կորուստը։ Կռապաշտութեան և անոր մեհեաններուն հետ իսպառ բնաջնջուեցան նաև Հայոց մեհենական գրականութիւնը և գրական ուրիշ գանձերը։

Ըստ մեզ սխալ է այն ընդհանուր կարծիքը թէ Հայերը պիտի ձուլուէին Պարսիկներու կամ ուրիշ ազգերու հետ եթէ Քրիստոնէութիւնը ընդունած չըլլային։ Հայը ոչ թէ ձուլուող այլ գերազանցապէս ձուլող ժողովուրդ մը եղած է։ Հաւանօրէն առանց Քրիստոնէութեան կարգ մը աղէտներէ ազատ պիտի մնար Հայութիւնը և անյարմար միջավայրի մը մէջ կրօնական անհաւասար կռիւներով ջախջախուելու աստիճան չպիտի տկարանար· իսկ զօրաւոր ազգ մը չի ձուլուիր։ Բայց թէ Մահմետականութեան եւ Քրիստոնէութեան մէջ պիտի կրնա՞ր իր հնացած կրօնքը պահպանել եւ ոեւէ գրականութիւն եւ քաղաքակրթութիւն զարգացնել, ատ ալ տարակուսելի է։

Տրդատի բաղձանքին համաձայն՝ Գրիգոր Լուսաւորիչ տասնևվեց երեւելի նախարարներու հանդիսաւոր ընկերակցութեամբ Կեսարիա գնաց և Ղեւոնդ Մետրապոլիտէն և ուրիշ եպիսկոպոսներէն Հայոց եպիսկոպոսապետ կամ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ (302)։ *Հայոց առաջին հայրապետը իր վերադարձին ուղղակի Տարօնի Աշտիշատ քաղաքը գնաց՝ որ Անահիտի, Աստղիկի եւ Վահագնի հոյակապ մեհեաններով կեդրոնական սրբավայրը եւ ուխտատեղին էր, եւ հին կրօնքի մեհեաններու տեղ Քրիստոնէական տաճարը եւ առաջին Մայր եկեղեցին կանգնեց, պահելով տեղին կրօնական նուիրականութիւնը նոր նշանակութեամբ։ Այդ Տաճարին մէջ դրաւ հետը բերած Յովհաննէս Մկրտիչի նշխարները, ինչպէս Ագաթանգեղոս ալ կը վկայէ, և անոր կից հաստատեց Կաթողիկոսարանը։ Հայութիւնը շարունակեց իր վաղեմի տօները եւ ուխտագնացութիւնը այդ սրբազան վայրին, բայց միշտ Քրիստոնէական նոր նշանակութեամբ եւ գաղափարներով· այնպէս որ բնականօրէն պահպանողական ժողովուրդը իր սիրելի սովորութիւններէ չզրկուեցաւ, այլ վայելեց զանոնք իբրև նոր լոյսերով սրբագործուած հաստատութիւններ։ Գրիգոր Լուսաւորչին կը վերագրուի նաև էջմիածնի տաճարը։*

Լուսաւորիչը անկէ անցաւ Բագաւան՝ ուր զինք դիմաւորելու եկած էր Տրդատ թագաւորը իր ընտանիքով· հոն Եփրատի ջուրերով մկրտեց թագաւորը, Հայոց մեծ տիկինը, արքայաքոյր Խոսրովիդուխտը եւ ժողովուրդի խուռն բազմութիւնը։ Անկէ ետք Հայոց առաքեալը ամէն տեղ էր քարոզելով և մկրտելով ժողովուրդը, նոր տաճարներ և եկեղեցիներ կանգնելով, դպրոցներ բանալով, ուր Յունարէն և Ասորերէն կրթութիւն կը տրուէր. դպրոցներ՝ որոնց շրջանաւարտներէն շատեր եկեղեցական կ՚ըլլային։

Քրիստոնէութիւնը՝ որ իր բերած մեծ առաւելութիւններու հետ դարերու նահատակութեանց դուռ պիտի բանար Հայ ժողովուրդի առջեւ, կրօնական

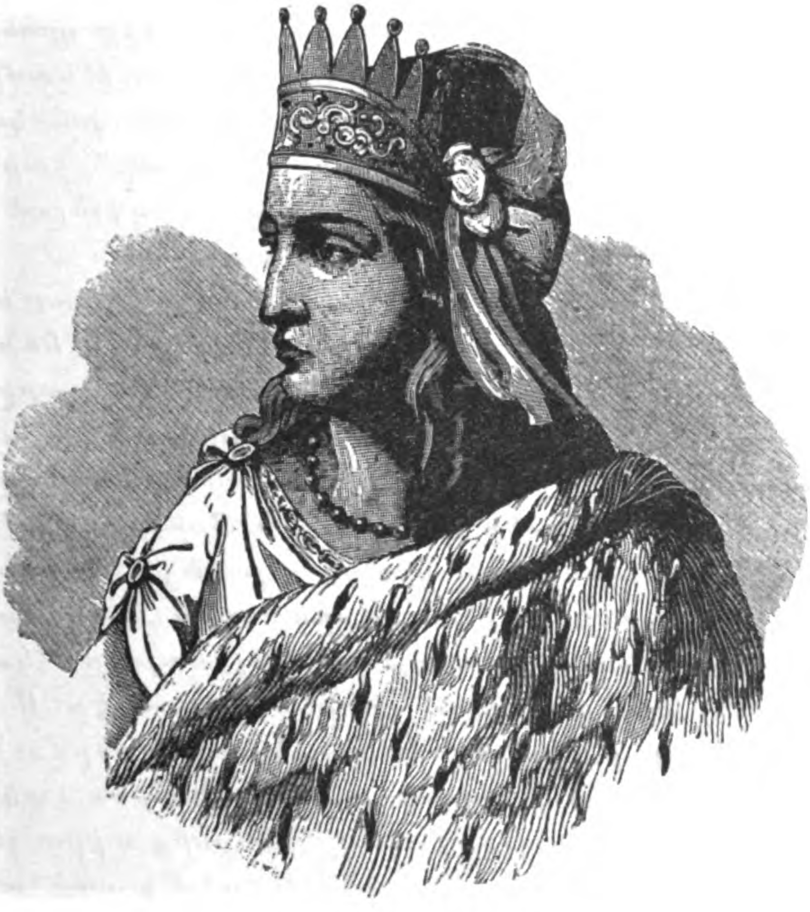

ԽՈՍՐՈՎԻԴՈՒԽՏ

առաջին պատերազմը բերաւ Հայու գլխուն 311-ին։ Մաքսիմիանոս Դայա կայսրը (308–313), Մեծն Կոստանդիանոսի հակառակորդը, Քրիստոնէութեան անգութ հալածիչ մը դարձաւ, Քրիստոնեայ Հայոց դէմ ատելութեամբ լեցուած ուզեց Հայաստանէն դուրս հալածել նոր կրօնքը եւ անոր տեղ վերահաստատել հին Հեթանոսութիւնը։ Իտէալապաշտ Հայերը կրօնական նոր և բարձր գաղափարներու հոգեզմայլութեամբ անմիջապէս մէկ սիրտ և մէկ հոգի ընդդիմացան կայսեր և իրենց Թագաւորին առաջնորդութեամբ՝ չարաչար յաղթեցին Մաքսիմիանոսի բանակը, արգիլելով անոր ուժերուն միացումը Կոստանդիանոսի դէմ։

Շուտով Քրիստոնէութիւնը Հռովմի գահն ալ բարձրացաւ՝ դառնալով տիեզերական կրօնք։ Մեծն Կոստանդիանոս կայսրը (324–337) տասնեւութ տարի քաղաքական պատերազմներէ վերջ փայլուն յաղթութեամբ մը Հռովմի արևելեան և արևմտեան կայսրութեան միահեծան տէր դարձաւ, և Քրիստոնէութիւնը Հռովմէական պետական կրօնք հռչակեց։ Հայաստանի առաջին Քրիստոնեայ Թագաւորը առիթէն օգուտ քաղելով, ուզեց առաջին Քրիստոնեայ կայսեր հետ վերանորոգել այն դաշինքը՝ որ բեկանուած էր Մաքսիմիանոսի Հայոց դէմ մղած պատերազմի բերմունքով։ Հայերը՝ իբրև աւելի սիրահար Հռովմէական քաղաքակրթութեան՝ զզուանք կ՚զգային Պարսից տիրապետութեան և անոր մոգական կրօնքին դէմ, այս անգամ Հայերը ոչ միայն քաղաքակրթութեամբ այլև կրօնքով կը կապուէին Հռովմի հետ։ Ուստի Թագաւոր եւ Հայրապետ՝ Նախարարներու եւ ուրիշ կրօնականներու շքախումբով մը ճամբայ ինկան դէպի Հռովմ երթալու, փառաւոր ուղևորութիւն մը՝ որուն կ՚ընկերանար, ըստ Ագաթանգեղոսի, 70,000է բաղկացած Հայկական բանակ մը։ Կայսրը և Սեղբեստրոս Պապը սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տուին Հայոց արքայական և Հայրապետական խումբին և ամէնքը մէկ՝ երկու երկիրներու միջև քաղաքական նոր դաշինք մը կնքեցին (324)։

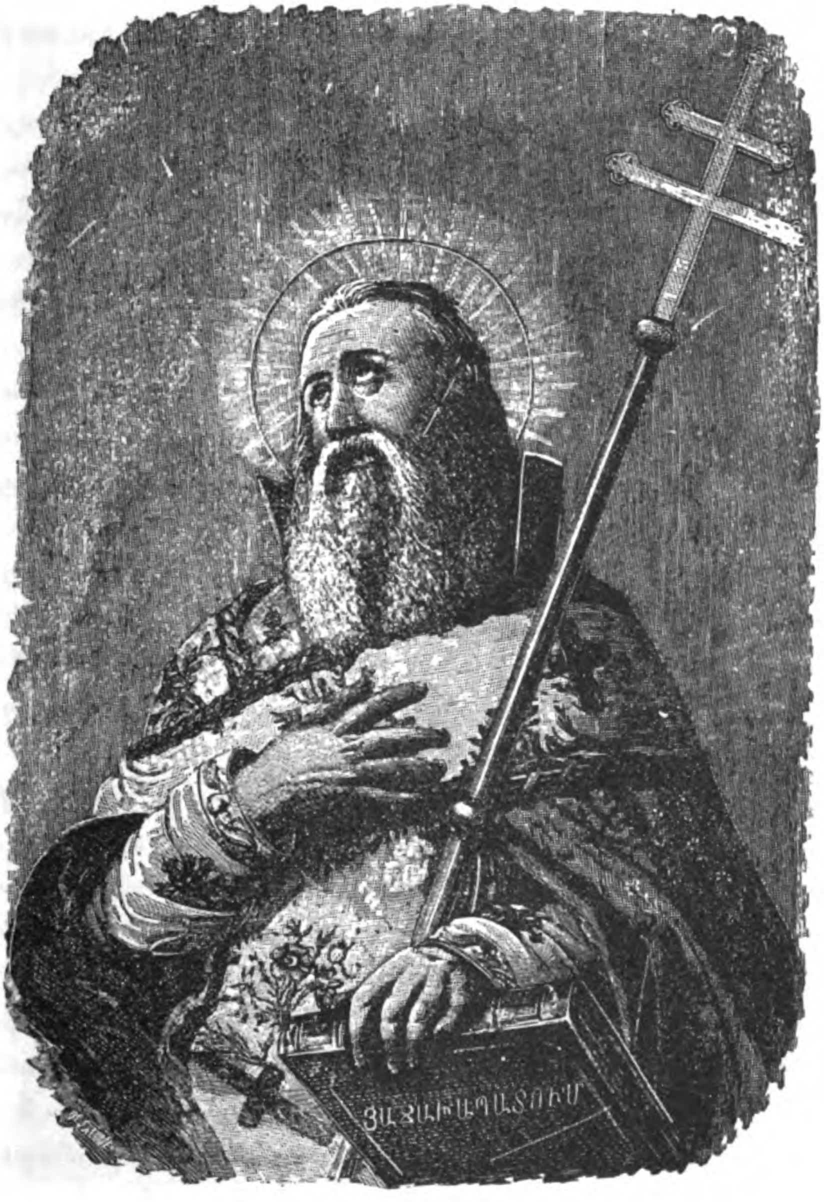
ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ

Յաջորդ տարի կայսեր հրաւէրով Գրիգոր Լուսաւորիչի երէց որդին Արիստակէս (325–333) *որ հօրը յաջորդած էր իբրև կաթողիկոս անոր հրաժարելովը՝ մասնակցեցաւ Նիկիոյ Ա. տիեզերական ժողովին* (325), *ուսկից բերաւ հաւատոյ հանգանակը։*

Մեր աւանդական պատմութեան համաձայն Պարսից թագաւորը Շապուհ՝ օգտուելով Տրդատի բացակայութենէն՝ շատ զօրք ժողվեց և հիւսիսային ազգերը Հայոց դէմ գրգռելով անոնց հետ մէկտեղ Հայաստան արշաւեց։ Տրդատ իր վերադարձին յանկարծակիի եկած մէկիկ մէկիկ դիմագրաւեց իր թշնամիները։ Ան պատերազմի մը մէջ սուրով երկու կտոր ըրաւ Սկիւթացւոց Գեդռեհոն թագաւորը եւ անոր ձին։ Հիւսիսային ազգերուն յաղթելէ ետք դարձաւ Շապուհի վրայ որ քանի մը անգամ պարտուեցաւ եւ Հռոմի ուժէն վախնալով հաշտութիւն կնքեց։ Տրդատի քով ապաստանած էր նաև Մամգուն արքայազուն իշխանը՝ Ճենաց թագաւորէն փախչելով։ Տրդատ անոր միջոցով ջախջախեց Սլկունեաց Սղուկ իշխանը՝ որ Շապուհի դրդումով ապստամբած էր իր թագաւորի դէմ, և Տարօնի գաւառը անոր տուաւ իբրև վարձատրութիւն, ցեղն ալ նախարարութեան պատուին բարձրացուց՝ Մամգունեան կամ Մամիկոնեան անունով։ Այս աւանդութիւնը հիմ չի գտներ, որովհետև արձանագրութիւններէն գտնուած է որ Մամիկոնեանները Ուրարտական հարստութենէն սերած են։ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ իր ծերութիւնը ճգնելով անցուցած է Սեպուհ լերան Մանեայ այրին մէջ՝ առանց մէկուն հետ տեսնուելու մինչև իր մահը։ Հովիւները իր մարմինը գտած են և նոյն այրին մէջ թաղած։ Հայրապետին մահէն ետք կարգ մը նախարարներ խստացած են հակառակ նոյնիսկ բարի թագաւորի յորդորներուն։ Մինչև անգամ Չորրորդ Հայոց Արքեղայոս իշխանը Ծոփաց աշխարհին մէջ սպաննած է Ս. Արիստակէս Հայրապետը եւ թագաւորը ձանձրացած նախարարներու գէշութենէն կը քաշուի գահէն և կ'առանձնանայ մի-

և նոյն այրին մէջ։ Նախարարները իր վերադարձը կը խնդրեն, բայց ան կը մերժէ։ Վերջապէս չարասիրտ մարդիկ գաղտնի կը թունաւորեն զայն։

Հակառակ մեր աւանդական պատմութեան՝ կը թուի որ Տրդատ խաղաղութեամբ կնքած է իր մահկանացուն մօտ յիսուն տարի թագաւորելէ ետք, եւ թաղուած Անի ամրոցը (Կամախ կամ Քէմախ)՝ որ Արշակունիներու հանգստավայրն էր։ Հայ ժողովուրդը իրաւունք ունէր իր եկեղեցիի միջոցով սուրբերու կարգ անցնելու իր առաջին Քրիստոնեայ թագաւորը և իր առաջին Հայրապետ Լուսաւորիչը, տօնի օրեր սահմանելով անոնց յիշատակին համար։

2

ԽՈՍՐՈՎ Գ. ԿՈՏԱԿ ԵՒ ՏԻՐԱՆ

Խոսրով Գ. Կոտակ Տրդատի որդի և յաջորդ. — Պարսկական դաւեր և հակաքրիստոնէական կուսակցութիւն. — Պատերազմ երկու Նախարարութեանց միջև. — Շապուհի դրդումով հիւսիսային ազգերու յարձակումը և Հայոց յաղթութիւնը. — Կրօնական պատերազմներ Շապուհի հետ. — Տիրան Խոսրովի որդի և յաջորդ. — Տիրանի անկարգութիւնները. — Կոտորած Ռշտունեաց և Արծրունեաց ցեղերուն վրայ. — Երկու մանուկներու ազատումը. — Տիրանի դաւադրութեամբ անկումը Շապուհի ձեռք և աչքերուն կուրացումը.

Խոսրով Գ․ Կոտակ (337–342) Տրդատ Գ․ի որդին եւ յաջորդը դժուարին խնդիրներու առջև գտաւ ինքզինքը։ Պարսկական դաւերը մէկ կողմէն, նախարարներու նոր գժտութիւնները միւս կողմէն, ինչպէս նաև Պարսիկ գործակալներու միջոցով տարածուող հակաքրիստոնէական կուսակցութիւնը երկիրը խիստ անկերպարան վիճակի մատնած էին։ Կարգ մը ազնուական կիներ անգամ յարած էին Հայոց հին կրօնքի ջատագով կուսակցութեան։ Նոյնիսկ թագաւորին կինը Վրթանէս Հայրապետը սպաննելու համար դաւադրութիւն կազմողներու մէջ եղած է։

Խոսրով հաւատարիմ իր հօր կրօնքին իրեն խորհրդակից ըրաւ Վրթանէս Հայրապետը (333–341), որ կա-

րող քաղաքագէտ մըն էր։ Հազիւ թէ ապստամբութիւն մը զսպեցին անոնք, քաղաքական մեծ կռիւ մը ծագեցաւ Որդունի և Մանաւազունի նախարարական ցեղերու միջև, որոնք իրարու երկրին վրայ արշաւելով մեծ ջարդեր կուտային։ Վրթանէս Ադրիանոս եպիսկոպոսը ղրկեց զանոնք հաշտեցնելու, բայց օգուտ չըրաւ· անոր վրայ թագաւորը Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետը, Արտաւազդ սպարապետի որդին ղրկեց զանոնք նուաճելու։ Վաչէ զէնքի ուժով խաղաղեցուց, բայց երկու նախարարներու ամբողջ ցեղերը ջարդուեցան։

Շապուհ Բ· (310–379)՝ *որ արքայից արքաներու ամենէն փառամոլը և երկարակեացն էր՝ պարապ չէր կենար, դաւադրութիւններով և ամէն կարգի մեքենայութիւններով Հայոց մէջ կռիւներ կ'արծարծէր· Պարսկասէր կուսակցութեան միջոցով նոյնիսկ թագաւորի կեանքին դէմ դաւ մը կազմեց, այնպէս որ Խոսրով ստիպուեցաւ Մեծն Կոստանդիանոսի որդի եւ յաջորդ, Կոստանդիանոս կայսեր* (337–361) *օգնութիւնը խնդրել՝ իր գահին վրայ վերահաստատուելու համար։ Շապուհ որոշած ըլլալով Հայաստանը եւ Միջագետքը իր գերիշխանութեան տակ առնել, Դիոկղետիանոսի հետ կնքած դաշինքը ոտքի տակ առաւ և Մծբին քաղաքի վրայ յարձակելով պաշարեց զայն։ Միւս կողմէն իր դրդումով հիւսիսային ցեղերէ Հոները* (*Մազքութներ*) *Սանեսեան Արշակունի թագաւորին առաջնորդութեամբ խուժեցին Հայաստան, պատճառ բռնելով թէ Աւետարանի քարոզութեան համար գացող Գրիգորիս կաթողիկոսը, որդի Վրթանէս Հայրապետին, քաղաքական թագուն նպատակներով ղրկուած էր Հայոց թագաւորին կողմէ, և արդէն Հայոց այդ առաքեալ կաթողիկոսը նահատակած էր ձիու պոչէն կապելով։ Երբ վայրենի բանակները երկիրը աւարելով Վաղարշապատ մօտեցան Խոսրով թագաւորը և Վրթանէս Հայրապետը ապաստանեցան Դարիւնից ամուր բերդը* (*Պայազիտ*)։ *Այդ միջոցին Վաչէ սպարապետը* իր Յունաստանի ուղևորութենէ կը վերադառնար, անմիջապէս միանալով զօրավարներ Վահան Ամատունիի, Բագարատ Բագրատունիի, Մեհունդակ և Գարեգին Ռշտունեաց հետ՝ մեծ յաղթութիւն մը տարաւ Թըշնամիներու վրայ և Սանեսան Թագաւորի գլուխը Խոսրովին բերաւ, որ պատերազմի դաշտը կը գըտնուէր Հայրապետին հետ։

Անոր վրայ Հայաստան ատեն մը խաղաղեցաւ եւ Խոսրով արքան սկսաւ ժամանակ գտնել գրօսանքի և որսորդութեան համար։ Այդ նպատակով Ազատ գետի ափին արուեստական անտառ մը տնկել տուաւ, որ իր անունով Խոսրովակերտ կոչուեցաւ· իր նախնեաց աշխարհաշէն օրինակին հետևելով շինեց նաեւ Դուին քաղաքը և իր արքունիքը հոն փոխադրեց։ Երբ Հայոց Թագաւորը այսպէս զբաղած էր՝ Շապուհ Բ. Նորէն փորձեց Հայաստանի խաղաղութիւնը վրդովել։ Պարսից բանակ մը Հէր եւ Զարևանդ գաւառներէն ներս մտաւ եւ սկսաւ երկիրը ասպատակել։ Բզնունեաց Դատաբէն նախարարը՝ որ դաւաճանօրէն Պարսից կողմը անցած էր՝ Վաչէ և Վահան Ամատունիի ձեռքը անցաւ և Խոսրովի առջև իր պատիժը կրեց։ Սակայն պատերազմը՝ որ այլևս կրօնական հանգամանք մը ստացած էր՝ երկար ատեն շարունակուեցաւ և երկու կողմէն արիւնահեղութիւններու պատճառ եղաւ։ Հերոսաբար ինկողներուն մէջն էր նաև Վաչէ քաջ սպարապետը՝ որուն կորուստը դառնօրէն լացաւ Հայ ժողովուրդը և որուն յիշատակը եկեղեցական արարողութեամբ անմահացուց Վրթանէս Հայրապետը։ Խոսրով անոր տեղ սպարապետ կարգեց անոր որդին պատանի Արտաւազդը, իբրև բազմավաստակ ցեղի և հօր արժանի զաւակը, անոր վրայ խնամակալ նշանակեց Անդովկ Սիւնեաց Տէրը և Արշաւիր կամսարական Շիրակի իշխանը։ Խոսրովն ալ երկար չապրեցաւ անկէ ետք՝ թէև ան իր հօր առաջնորդող կարողութիւնը եւ քաջութիւնը չունէր, բայց բարի նկարագիրը և համեստութիւնը ունենալով աշխատեցաւ երկրին գործերը *վարել կարող, ուղղամիտ եւ բարձր արժանիքի տէր անձերու ձեռքով։*

Վրթանէս կաթողիկոսը անոր մահէն անմիջապէս ետք նախարարներու խորհուրդ գումարեց երկրին գործերը կարգադրելու․ որոշեցին Տիրան արքայորդին (342–350) *Կոստանդնուպոլիս ղրկել Հայոց թագը ըստանալու կայսրէն, եւ անոր բացակայութեան ատենուան համար երկրին վերակացութիւնը յանձնեցին Արշաւիր Կամսարականին։ Այդ միջոցին Շապուհ Բ․ իր Ներսեհ եղբայրը ղրկեց Հայաստանի վրայ, բայց Արշաւիր Կամսարական անոր դէմ ելլելով՝ Մռուղ դաշտի վրայ ջախջախիչ պարտութեան մատնեց անոր բանակը և քշեց մինչև Պարսից սահմաններէն ներս։*

Տիրան իր հօր արժանի յաջորդ մը չեղաւ։ Աւելի հեշտանքի եւ զուարճութեան նուիրուելով՝ Շապուհի հետ հաշտութիւն կնքեց, հարկատու ըլլալով թէ Յունաց և թէ Պարսից։ Բայց երբ Շապուհ պատերազմի մտաւ Յունաց հետ, Տիրան իր չէզոքութիւնը չկրցաւ պահել։ Կոստանդի որդին և Յաջորդ Յուլիոս ուրացող կայսեր կողմը բռնեց և նոյնիսկ անոր պատկերը Ծոփաց գաւառի թագաւորական եկեղեցիի մէջ կախել տուաւ․ օգնական զօրք ալ ղրկեց անոր՝ Զօրա Ռշտունիի հրամանատարութեամբ։ Յուսիկ կաթողիկոսը (341–347)*, Վրթանէսի որդին եւ յաջորդը, մէկէ աւելի անգամներ յանդիմանած էր զինք իր անկարգ վարքին համար, եւ երբ թագաւորը կրօնական սկզբունքները ոտնակոխ ընելով ամբարիշտի մը պատկերով կը սրբապղծէր եկեղեցին՝ կաթողիկոսը անոր առջև փակեց եկեղեցիի դռները եւ կայսեր պատկերն ալ խորտակեց։ Տիրան վայրացած հրամայեց բրածեծ ընել կաթողիկոսը՝ որ ծեծի տակ մեռաւ․ երբ Դանիէլ եպիսկոպոսը յանդիմանեց թագաւորը իր բիրտ ու ամբարիշտ արարքին համար, ան հրամայեց կախել զայն։*

Թագաւորի չար խորհրդատուն էր Հայր Մարդպետ, որուն դրդումով եւ ձեռքով կոտորել տուաւ Զօրա Ռշտունիի ցեղը, որովհետև ան մերժած էր գործակ-

ցիլ ուրացող կայսեր մը։ Զօրայ նախարարը քաշուած էր Տմորիս գաւառը, ուր Հայր Մարդպետը եկաւ եւ խաբէութեամբ հրաւիրեց զայն որ Թագաւորի մօտ երթայ։ Զօրայ ակամայ յանձն առաւ երթալ, որով և ինկաւ պատրաստուած ահռելի ծուղակին մէջ։ Իր տեղը Հարաւային գունդի զօրապետ կարգուեցաւ Սաղամուտ Անձտայ իշխանը։ Տիրան կոտորել տուաւ նաև Արծրունիները։ Արտաւազդ և Վասակ Մամիկոնեաններ յաջողեցան ազատել միայն երկու մանուկներ այդ երկու նախարարական տուներէն, Շաւասպ Արծրունի և Տաճատ Ռշտունի՝ որոնք մեծցնելով իրենց բերդերուն մէջ փեսայացուցին իրենց տոհմին։

Տիրան իր վատ արարքներով ժողովուրդը ուծացուց իրմէն. եթէ իմաստուն և բարի ընթացք մը բռնէր թերևս յաջողէր իր քաղաքական ծրագիրը յաջողցնել, այն է կայսեր օգնութեամբ ջախջախել Սասանեանները և անոնց տեղ նորէն Պահլաւ Արշակունիները բարձրացնել Պարսից և Պարթևաց գահին վրայ։ Յուլիանոսն ալ Քրիստոնեայ ժողովուրդի կողմէ սրտագին աջակցութիւն չգտնելով պարտուեցաւ Պարսիկներէն և սպաննուեցաւ։ Անկէ ետք Շապուհ՝ դաւադրութեամբ և Ատրպատականի Վարազ-Շապուհ մարզպանի գործակցութեամբ՝ բռնեց Տիրանը և զօրքին առջև նախատելով աչքերը փորել տուաւ և Կուաշ աւանի մէջ բանտարկեց իր ընտանիքովը։

Շապուհ Բ.ի այս նենգութիւնը շատ վատ տպաւորութիւն թողուց Հայերու վրայ, չնայելով որ անոնք Տիրանը չէին սիրեր, ինչպէս նաև Հայոց դաշնակից Հռովմէացիներու վրայ։ Կոստանդիոս կայսրը՝ Հայ նախարարներու խնդրանքով՝ Պարսից վրայ ղրկեց Ուրսեկենոս զօրավարը, որ յաղթեց Շապուհի Ներսէս զօրավարը և ստիպեց զայն Հռովմէացիներու հետ խաղաղութիւն կնքելու։

3

ԱՐՇԱԿ Բ.

Արշակ Բ. Տիրանի որդին Հայոց թագաւոր. Վաղենտիանոս կայսեր բարեկամութիւնը. — Մեծն Ներսէսի կաթողիկոսութիւնը և անոր մեծագործութիւնները. — Շապուհի կրկին յարձակումը Հայաստանի վրայ. — Յուլիանոս կայսեր սպանութիւնը և Յովիանոսի նուաստացուցիչ դաշինքը. — Արշակի անկարգութիւնները. — Հօրեղբօրորդի Գնէլի սպանութիւնը. — Գնէլի կնոջ փառանձեմի դաւադրութիւնը թագուհի ըլլալու. — Արշակի դիրքը նախարարներուն հանդէպ. — Արշակաւան քաղաքը և անոր վախճանը. — Հաշտութիւն և նորէն գժտութիւն նախարարներու հետ. — Վաղէս կայսեր դիրքը. — Արշակի և փառանձեմ թագուհիի եղերերգական վախճանը.

Պարսից թագաւորը յագեցուցած էր իր վրէժխնդրութիւնը. ուստի մասամբ Հռոմէացիներէն ստիպուած և մասամբ Հայոց սիրտը գրաւել ուզելով՝ Տիրանի տեղ թագաւոր կարգեց անոր որդին Արշակ Բ.ը որ սկիզբէն իմաստութեամբ կառավարեց երկիրը։ Շապուհ անկէ զատ ազատ արձակեց իր տարած գերիները՝ որոնց մէջ նաև կուրացած Տիրան թագաւորը։

Վաղենտիանոս կայսեր հետ բարեկամանալով՝ կայսերական տունէ Ոլեմպիա անունով օրիորդի մը հետ ամուսնացաւ և կայսրը տուրքէ ազատ հռչակեց Արշակի այն կալուածները որ Հռոմէական հողի վրայ կը գտնուէին։ Արշակի կարևոր կարգադրութիւններէն մէկն էր կաթողիկոսական աթոռի վրայ բարձրացընել Յուսիկի թոռը Ներսէս Պարթևը որ մեր պատմութեան մէջ ծանօթ է իբրև Մեծն Ներսէս (351–373)։ *Ներսէս Քրիստոնէական լաւ դաստիարակութիւն առած էր Հելլէն ուսուցիչներու ձեռքով և դեռ շատ երիտասարդ ըլլալով արքունի սենեկապետի պաշտօնը կը վարէր։ Հասարակ և աղքատ ժողովուրդը ոչ մէկուն ուշադրութիւնը կը գրաւէր. Մեծն Ներսէս գրեթէ ամբողջովին նուիրուեցաւ այդ դասակարգի բարուոքումին համար, կազմակերպուած այնպիսի հաստատութիւններով որ նոյն իսկ ներկայ դարու փառքը պիտի ըլլային։ Ամէն կողմ աղքատանոցներ, հիւանդա-*

նոցներ, հիւրանոցներ, որբանոցներ եւ վարժարաններ հաստատեց՝ ապահովուած եկամուտներով․ ասոնցմէ զատ բազմաթիւ խոստմնալից երիտասարդներ արքունի ծախքով արտասահման կը ղրկուէին, Հելլէն կրթութիւնը աւելի ևս տարածելու Հայաստանի մէջ։ Այս կերպով երկրի բարգաւաճման մեծ մղում կը տրուէր։

Շապուհ տեսնելով որ Հայաստան աւելի սերտօրէն կը կապուէր Հռովմի հետ՝ ամէն ջանք կ՚ընէր զայն իր կողմը քաշելու։ Եւ վերջապէս առիթ մը գտնելով կը յարձակի հարաւային Հայաստան, և կը պաշարէ Ամիդ (Ներկայ Տիգրանակերտ) ամուր բերդաքաղաքը (359), և տիրելէ վերջ կը կախէ Հայ և Հռովմէացի հրամանատէրները, բնակիչներուն մէկ մասը կը կոտորէ եւ մէկ մասը կը գերէ։ Յուլիանոս Կայսրը (361–363) ուզեց անձամբ Պարսիկներուն դէմ ելնել։ Ինչան Հայոց բարեկամութեան՝ Վարդան Մամիկոնեանի[1] պատգամաւորութեան սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տալէ ետք՝ Արշակի պատանդ մնացած երկու եղբօրորդիները, Գնէլ և Տիրիթը Հայաստան վերադարձուց։

Յուլիանոս արևելքի փոքր թագաւորութիւններու օգնութեան առաջարկը մերժեց՝ Հռովմէական ուժի և արժանապատուութեան անհամաձայն գտնելով, միայն նամակով մը Արշակին գրեց կազմ ու պատրաստ ըլլալ։ Ան իր 65,000է բանակը երկու մասի բաժնեց․ Առաջին թևը տուաւ իր ազգական Պրոկոպիոսին և Սեբաստիանոս կոմսին՝ որոնք Արշակի բանակի հետ միանալով պիտի ասպատակէին Մարաստանի դաշտերը, և Հեր և Զարևանդ գաւառներէ անցնելով պիտի միանային կայսեր բանակին՝ Տիզբոնի առջև։ Առաջին բաղխումը Հռովմէական մեծ յաղթութիւն մըն էր․ բայց կայսրը հակառակ իր զօրավարներու խորհրդին բաղդախնդիր ռազմագիտութեան մը հետևեցաւ, և Տիզբոնի առջև չարաչար յաղթուելով վիրաւորուած ին-

---

[1] Չշփոթել Աւարայրի հերոս Վարդան Մամիկոնեանի կամ Կարմիր Վարդանի հետ։

կաւ և մեռաւ (363)։ *Այս պարտութիւնը աղէտալի եղաւ նաև Հայոց համար։ Սպայական խորհուրդը նոր կայսր ընտրեցին Յովիանոսը* (363-364) *որ թուլամորթ էր և նուաստ դաշինք մը կնքեց Շապուհին հետ, մատնելով նոյն իսկ Հռովմի բարեկամ Հայոց երկիրը։*

Արշակ Բ. իր օտար բարեկամներէն լքուած միայն մէկ միջոց և յենարան ունէր, այն է ուժերու ներքին ամփոփումը և անոնց իմաստուն մատակարարութիւնը. բայց դժբախտաբար ան իր սկիզբի լաւ քաղաքականութիւնը չշարունակեց և ներքին երկպառակութիւնները աւելի սաստկացուց։ Ան գժտուած էր ոչ միայն իր նախարարներու հետ, այլ նաև Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի հետ։ Նախանձելով իր եղբօրորդի գեղունի Գնէլ պատանիին վրայ՝ որ նենգամիտ Տիրիթէն ամբաստանուած էր իբր հետամուտ իր գահին՝ Վարդան Մամիկոնեանի ձեռքով սպաննել տուաւ զայն Նաւասարդի հանդէսներուն մէջ, և ժողովուրդը չգրգռելու համար սպանութիւնը արկածի արդիւնք յայտարարեցին։ Բայց երբ Արշակ հարճ առաւ անոր գեղեցիկ ու հանճարեղ Փառանձեմ կինը, Սիւնեաց Անդովկ նախարարին աղջիկը, ժողովուրդը հասկցաւ որ նենգ ոճիր մըն էր և ոչ թէ արկած։ Փառանձեմ՝ նոյնպէս փառասէր և միջոցներու մէջ անբարեխիղճ՝ սկսաւ թագուհի ըլլալու ջանքեր թափել, և Մրջիւնիկ անունով երէցի մը ձեռքով թունաւորեց Ոլիմպիա թագուհին. անկէ զատ ուխտած ըլլալով նաև Գնէլի դաւադիրները անհետացնել՝ Վասակ Մամիկոնեան ըսպարապետի ձեռքով սպաննել տուաւ Վարդան Մամիկոնեանը և Տիրիթը, իբրև դաւաճաններ արքայական թագին։ Ներսէս Կաթողիկոս տեսնելով այս կարգի դաւադրութիւնները և արքայական տան ապականութիւնը հրաժարեցաւ պաշտօնէն։ Արշակ ազատ ըլլալով յանդիմանողէ մը՝ աւելի ևս սանձարձակ գործել սկսաւ։

Արշակի ծրագիրն էր նախարարները մէկիկ մէկիկ սպաննելով երկիրը իր միահեծան իշխանութեան տակ առնել· եթէ նոյն իսկ իր միտքը, ինչպէս կը կարծեն ոմանք, երկիրը անոնցմէ և անոնց երկպառակութիւններէ ազատել էր, իր ընտրած միջոցները զինք իր նպատակին չպիտի կրնային հասցնել։ Նախարարները իրմէ ուծացած արքայից արքայի մօտ կը փնտռէին իրենց պաշտպանութիւնը և բարեկամութիւնը, և յաճախ անոր այցելութեան երթալով՝ կը վերադառնային մեծ նուէրներով· այս կերպով երկրին միութիւնը աւելի ևս կը տուժէր։ Արշակ թէ՛ նախարարներուն և թէ՛ օտարներու դէմ լաւ ուժ մը գոյացնելու համար՝ Մասիսի ստորոտին վրայ Արշակաւան քաղաք մը շինեց, և որպէսզի բնակչութիւնը ստուարանայ՝ հրովարտակով յայտարարեց որ բոլոր յանցապարտները ազատութիւն պիտի վայելեն այն տեղ։ Ուստի Հայաստանի ամէն կողմերէ օրէնքէ փախչողներ, աւազակներ, քսակահատներ, անառակներ, շնացողներ, պոռնիկներ, ոճրագործներ հաւաքուելով քաղաքը մեծ բազմամարդութեան հասցուցին։ Ասոր ամենամեծ անպատեհութիւնը այն էր որ ամէն կողմ ոճիրները կը շատնային, որովհետև ոճրագործական հակումներ ունեցող բաղդախնդիրներ ամէն տեսակ աւազակութիւններ և ոճիրներ կը գործէին՝ Արշակաւան երթալու և ազատ ու հանգստաւէտ կեանք մը վարելու հեռանկարով։ Նախարարները զայրացան այդ ձեռնարկի դէմ՝ յայտարարելով թէ երկրին մէջ արդարութիւն չէր մնացած։ Ուստի շատերը միացած Պարսից օգնութեամբ այդ քաղաքի վրայ քալեցին, և կործանելով զայն՝ բնակիչները սուրէ անցուցին։ Մեծն Ներսէս միջամտելով կաթընկեր մանուկները ազատեց։ Պարսիկները Անիի ամրոցը առին, և թագաւորական գանձերը կողոպտելէ ետք՝ Արշակունի թագաւորներու ոսկորները հանեցին գերեզմաններէն՝ զանոնք Պարսկաստան տանելու· բայց Արշակի թշնամի նախարարներն անգամ չկրցան տանիլ այդ բանը և արքայական նշխարները կորզելով Պարսից ձեռքէն տարին Աղցք աւանին մէջ թաղեցին։

Արշակ այդ կռիւներուն ատեն Վրաստան փախած էր, այն տեղ իր համախոհները մէկտեղ բերելով եւ Վրաստանէն ալ օգնական գունդ մը առնելով եկաւ ապստամբ նախարարներու դէմ։ Ներսէս Կաթողիկոսը որ արքունիքէն հեռացած էր, ազգամիջեան պատերազմի մը առջևը առնելու համար նորէն միջամտեց և յաջողեցաւ հաշտութիւն կնքել թագաւորի և նախարարներու միջև։ Ներսէս Արշակի նախարարներուն ըսաւ, «Եթէ բիւր անգամ չար է Արշակ, սակայն աստուածապաշտ է, և թէպէտ մեղաւոր՝ ձեր թագաւորն է։» Նախարարներէ ոմանք չուզեցին հաշտուիլ, մանաւանդ Մերուժան Արծրունի, և իր քեռորդի վահան Մամիկոնեան, որոնք գացին Պարսից ծառայութեան մտան՝ ուրանալով նաև իրենց կրօնը։

Արշակի հաշտութիւնը անկեղծ չէր և ուզեց իր ոխը հանել· Ներսէս Կաթողիկոսը աքսորելով շատերը ըսպաննել տուաւ, իր ատելութիւնը թափեց մանաւանդ Կամսարականներու վրայ, որոնք բոլոր ցեղով կոտորուեցան, մարմինները վայրագ գազաններու թողուեցան, և կալուածքները արքունիք գրաւուեցան, միայն Վասակ Մամիկոնեանի ձեռքով ազատեցաւ Սպանդարատ՝ որ Յունաստան ապաւինեցաւ։ Գիւղացի սայլորդները՝ որոնց հրամայուած էր Կամսարականներու գանձերը Արմաւիր փոխադրել, ճամբան իրենց տէրերու ոսկորները տեսնելով՝ ժողվեցին ու թաղեցին· Թագաւորը անոնցմէ վրէժ առաւ՝ զանոնք կախել տալով։

Այդ միջոցին Բիւզանդիոնի մէջ կայսերական գահը բարձրացած էր Վաղէս (364-378)։ Արշակ կայսեր անհաճոյ եղած էր Պարսկական դաւադրութիւններու առիթ տալովը· ուստի ան նորէն Ներսէսի միջնորդութիւնը և բարեխօսութիւնը խնդրեց։ Ներսէս յանձն առաւ այդ խնդիրքը և պատգամաւորութեան գլուխը անցած գնաց կայսրը շնորհաւորելու գահակալութեան առթիւ և խնդիրները պարզելու անոր առջև։ Կայսրը Արիոսական էր և պաղ ընդունելութիւն տուաւ Հայ պատգամաւորութեան՝ պատրուակելով թէ ինք պիտի յարգէ Յովիանոսի կռած դաշինքը· իսկ Ներսէս Կաթողիկոսն ալ աքսորեց։

Շապուհ օգտուելով Հայաստանի երկպառակութիւններէ և տեսնելով որ կայսրը Հայերու օգնելէ հրաժարած էր, սկսաւ յայտնապէս արշաւել Հայաստանի վրայ։ Իր բանակին կ'առաջնորդէին Հայաստանի աշխարհագրութեան և ամրութիւններու քաջածանօթ Հայ դաւաճանները, Մերուժան ու Վահան, որոնց առաջինին խոստացած էր Հայաստանի թագը, իսկ երկրորդին՝ իր Որմիզդուխտ քոյրը։

Արշակ հակառակ իր թերութիւններուն՝ վտանգի առջև ընկճող չէր։ Ժողովուրդը և բանակը անգամ մըն ալ փարեցան թագաւորին, Մամիկոնեաններու կոչին պատասխանելով։ Վտանգը ահաւոր էր· Թագաւորը և Վասակ Մամիկոնեան՝ ոգևորուած բանակներու գլուխ անցած՝ ամբողջ չորս տարի ընդդիմացան արքայից արքայի ուժին, և յաճախ յաղթութիւններ տանելով թշնամիի հսկայ բանակները Հայաստանի սահմաններէն դուրս քշեցին։ Շապուհ տեսնելով որ շատ դժուար է Հայոց թագաւորը բռնել, նենգ միջոցներու դիմեց։ Հայաստան ղրկեց Ալանոզա Պահլաւ իշխան մը՝ Արշակը համոզելու որ Տիզբոն երթայ· և արքայից արքան զինք ապահովցնելու համար՝ իր վարազապատկեր մատանիով կնքուած «աղ» ղրկեց, ինչ որ Պարսիկներու մէջ ամենէն սրբազան երդումն էր։ Արշակ նեղը ինկած ըլլալով հրաւէրը ընդունեցաւ և իր սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի հետ այցելեց Շապուհին։ Այս վերջինը դրժելով իր երդումը՝ հանդիսաւոր ճաշի ատեն բռնեց Հայոց թագաւորը և շղթայակապ ղրկեց Խուժաստանի Անյուշ բերդը (367)։ Իսկ Մերուժան Արծրունին և Վահան Մամիկոնեանը զօրքով Հայաստան ղրկեց, որոնք պաշարեցին Արտագերս բերդը՝ ուր Փառանձեմ թագուհին ամրացեր էր արքայական գանձերով։ Բերդը պաշարումով առնուեցաւ, Թագուհին գերի ինկաւ և Ասորեստան տարուելով ցիցի վրայ հանուեցաւ։ Մերուժան կախել տուաւ նաև ուրիշ նախարարներու կիները՝ որ մերժած էին իրենց կրօնքը ուրանալ։

Վասակ՝ որ արքայից արքայի ախոռապետը գլխատած էր Արշակի հանդէպ յարգանքի պակասութիւն ցոյց տուած ըլլալուն համար իր խօսքերուն մէջ՝ դատի կանչուեցաւ Շապուհի կողմէ՝ որ զինք «աղուէս» կոչեց։ «Եւ ցարդ քեզի համար առիւծ էի», պատասխանեց հպարտ Մամիկոնեանը, «ոտքերս երկու լեռներու վրայ դրած էի, որուն որ աւելի կռթնէի կը խոնարհէր անիկա։» Ասով պարսից և Յունաց պետութիւնները կ'ակնարկէր ան։ Շապուհ մորթազերծ ըրաւ անվեհեր Հայ սպարապետը և իր մորթին մէջ յարդ լեցնելով Անյուշ բերդը ղրկեց Արշակը տանջելու։

Արշակ երկար տարիներ մնաց Անյուշ բերդին մէջ, ոչ ոք կը յանդգնէր անոր մասին խօսելու ամբարտաւան Թագաւորին։ Սակայն Դրաստամատ Հայ զօրավար մը՝ որ Պարսից բանակին մէջ կը կռուէր և Շապուհի կեանքը ազատած էր, անկէ արտօնութիւն ըստացաւ խնդրելու ինչ որ կը փափաքէր։ Դրաստամատ խնդրեց որ օր մը միայն Անյուշ բերդը երթայ և Արշակը սփոփէ։ Հակառակ խիստ օրէնքներուն՝ անոր փափաքը շնորհուեցաւ։ Դրաստամատ գնաց իր նախկին Թագաւորին քով, անոր բաղնիք տուաւ, արքայական զգեստներ հագցուց, Նուագահանդէսով խընճոյք մը տուաւ և անոր կեանքի դառնութիւնները մոռցնել աշխատեցաւ։ Խնճոյքէն ետքը Արշակ այլևս կեանքը անտանելի գտնելով՝ իր պտուղի դանակը առաւ և խոր հառաչանքով մը իր սրտին մխեց։ Երբ Դրաստամատ Արշակը անկենդան գետին փռուած տեսաւ, խլեց դանակը անոր կուրծքէն և ինքզինքը ըսպաննեց իր Թագաւորին դիակին մօտիկը։

Մեր աւանդական պատմութիւնը այսպիսի ողբերգական վախճան մը կ'ուտայ Արշակ Բ.ին՝ որ մեծ էր իր ծրագիրներով և քաջութեամբ, բայց տկար իր եսասիրական մտքով ու նկարագրով։

4

ՊԱՊ *(367-374)* ԵՒ ՎԱՐԱԶԴԱՏ *(374-377)*

Պապի փրկութիւնը Արտագերս բերդէն. — Վաղէս կայսեր դիրքը. — Մուշեղ Մամիկոնեանի յաղթութիւնները Շապուհին դէմ. — Շապուհի վերջին փորձը. — Հայոց և Հռովմէացւոց վճռական յաղթութիւնը, Մերուժանի պատիժը. — Պապ Հայոց թագաւոր. — Մեծն Ներսէսի մահը. — Գժտութիւն Պապի և Տերենդիանոսի միջև. — Պապ կայսեր ծուղակի մէջ և անոր փախուստը. — Պապի դաւաճանական սպանութիւնը. — Վարազդատ Պապի յաջորդ. — Շապուհի ձգտումը Հայաստանը բաժնելու Յունաց հետ. — Վարազդատի կողմէն Մուշեղի սպանութիւնը.

Երբ Փառանձեմ թագուհին Արտագերս բերդը ամրացեր էր, Մերուժան դաւաճանի բանակին մէջ ուրիշ դաւաճան Հայեր ալ կային։ Անոնցմէ Կիւլան և Արտաւան զօրավարները՝ բանակցութեան համար ներս ընդունուած էին Հայ թագուհիին կողմէն։ Անոնք խոստումներով և սպառնալիքներով կը ջանային համոզել Փառանձեմը որ բերդը յանձնէր։ Գեղանի թագուհիին արցունքները և ճարտար լեզուն կակղցուցին խստացած Հայերու սրտերը։ Վերջապէս երկու Հայ զօրավարները պաշտպան կը դառնան Փառանձեմի, Հայ քաջերու կ'օգնեն Պարսիկ բանակը ջախջախելու և իրենք Արշակի որդին Պապը կը փախցնեն Յունական հող։ Բերդին անկումը ետքէն տեղի կ'ունենայ Վրէժխնդիր Շապուհի կողմէն։

Հայաստանի գահաժառանգը արքայավայել պատիւներով ընդունուած՝ կը բնակէր Պոնտոսի Նէոկեսարիա քաղաքը կայսերական ծախքով։ Կիւլակ և Արտաւան, դեռատի իշխանին խնամակալները, կայսեր պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Մուշեղ Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ, որ Վասակի որդի էր և Հայոց ըսպարապետ։ Վաղէս՝ որ հասկցած էր Յովիանոսի կընքած դաշնակցութեան այլանդակութիւնը՝ հաւանեցաւ Հայ պատգամաւորներու խնդրանքին եւ Տերենտիոս դուքսին յանձնեց Պապը Հայաստան տանելու խնդիրը

(369)։ Երբ Արտագերս բերդը տասնըչորս ամսուայ հերոսական դիմադրութենէ ետք գրաւուեցաւ՝ Պապ իր հաւատարիմ նախարարներու հետ լեռները քաշուած էր։ Այդ միջոցին էր որ դաւաճան Վահան Մամիկոնեանի հարազատ որդին Սամուէլ սպաննեց իր հայրը և Որմիզդուխտ մայրը՝ մաքրելով Մամիկոնեան գերդաստանին վրայ ձգուած արատը, և ինք ապաստանեցաւ Խաղդիք, որ Բիւզանդիոնի իշխանութեան տակ էր, և ուր կը գտնուէին բազմաթիւ Հայ փախստական նախարարներ։

Վաղէս կայսրը կարևոր օգնութիւն մը տուած չէր Պապին, ան միայն կը գործէր Հայոց գահին հաւատարիմ նախարարներով, որոնք սակայն մեծ ուժ մը չէին ներկայացներ թշնամին Հայաստանէն դուրս վանելու։ Անդին Շապուհ իր ծուղակը չէր կրնար ձգել Պապը զինու զօրութեամբ, և նորէն սկսաւ նենգ միջոցներու և փաղաքշանքներու խոստանալով Պապին իր թագը ապահովել։ Պապը գրեթէ յուսահատ Կոստանդնուպոլսի օգնութենէն՝ փորձուեցաւ Շապուհին հետ բարեկամանալ, և անբացատրելի ապերախտութեամբ մը Շապուհին ղրկեց Կիւլակի եւ Արտաւանի գլուխները (370)։ Վաղէս կայսրը՝ հասկնալով այդ բանակցութիւններու վտանգաւոր հետևանքը՝ աճապարեց Արենթէոս կոմսը լէգէոններով Հայաստան ղրկել, դեռահասակ թագաւորը պաշտպանելու և Տիգրոնի հետ անոր սկըսած յարաբերութիւնները խզելու։

Հակառակ Պապի բանակցութիւններուն՝ պատերազմը պաշտօնապէս կը շարունակուէր Պարսից դէմ· Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետը՝ իր բոլորտիքը հաւաքած էր վրէժխնդիր երիտասարդները, որոնց Հայրերը մորթազերծ եղած էին Շապուհի կողմէն եւ մայրերը անարգօրէն կախուած։ Այդպիսի ուժերով Պարսիկ բանակը կը նեղէր եւ տեղ տեղ կը ջախջախէր։ Պատերազմի մը մէջ սպաննեց Զիկ եւ Կարէն զօրավարները՝ որ Հայոց բերդերը քար ու քանդ ըրած էին։ Ան՝ ուր որ ատրուշաններ գտաւ՝ քանդեց, մոգերը կրակի *մէջ նետեց, Պարսիկ բերդապահները պարիսպներէն կախեց, և ձեռք անցած Պարսիկ նախարարներու մորթերը յարդով լեցուց, իր հօր Վասակ Մամիկոնեանի վրէժը առնելու համար։ Մուշեղի բանակը դէմ ելաւ նաև՝ Թաւրէժի մօտ՝ Արքայից արքային, որ իր զօրքի պարտութենէն մոլեգնած կատաղաբար Հայաստան կուգար. Մուշեղ փառաւոր յաղթութիւն տարաւ այդ ամբարտաւան մարդու դէմ, գերի բռնեց անոր կանանոցը, որոնց մէջ նաև «Տիկնանց տիկին»ը, և 600 նախարարներ։ Իր հօր մորթազերծութիւնը եւ յարդով լեցուելու յիշողութիւնը անյագ վրէժխնդրութեամբ լեցուցած էր զինքը, ուստի իր սիրտը զովացնելու համար Պարսիկ մեծամեծներու յարդալից մորթերը Պապին ղրկեց իբրև նուէր։ Իսկ կիները՝ Մեծն Աղեքսանդրի օրինակին հետեւելով՝ ժանուարներով Շապուհին վերադարձուց։ Այս դէպքերը Մուշեղը աստուածացուցին Շապուհի աչքերուն առջև։ Ան իր գինիի բաժակին վրայ նկարել տուաւ Հայոց սպարապետը ճերմակ ձի նստած, եւ խմած ատենը կ՚ըսէր. «Ճերմակաձին գինի արբցէ»։*

Շապուհ, սակայն, ընկճուած չէր տակաւին. Հպատակ ազգերէն զօրք ժողվեց ան և Մերուժանի առաջնորդութեամբ Հայաստան ղրկեց։ Այդ ատեն կայսրը Տերենդիանոսի թելադրութեամբ օգնական լէգէոններ ղրկեց Ատտէ կոմսին զօրավարութեամբ։ Վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցաւ Եփրատի մօտ Ձիրաւ դաշտին վրայ, Նպատ լերան ստորոտը։ Հայ և Հռովմէացի զօրավարները թոյլ չտուին Պապին վտանգի սահմանին մէջ գտնուելու, ուստի ան եւ հայրենասէր հայրապետը, Մեծն Ներսէս, սրտատրոփ կը դիտէին պատերազմը՝ որ Հայոց ճակատագիրը պիտի որոշէր։ Կաթողիկոսը բազկատարած կ՚աղօթէր Հայոց զէնքի յաջողութեան համար։ Պատերազմը կատաղի եղաւ. երկու կողմն ալ վճռականութեամբ կը կռուէին. Հայոց եւ Հռովմէացոց գերազանց ռազմագիտութիւնը, սակայն, յաղթութիւնը Քրիստոնեայ դաշնակիցներուն դարձուց․ Հայ հեծելազօրքը այն առաւելութիւնը ունէր Պարսիկներէն՝ որ կը պաշտպանուէր Հռովմէացի վահանակիրներէն։ Կռուի տաքութեան ատեն Սպանդարատ Կամսարականը սպաննեց Ղեկաց Շէրգեր թագաւորը, իսկ Մուշեղ Մամիկոնեան վիրաւորեց Աղուանից Ուռնայր թագաւորը եւ վեհանձնօրէն ազատ թողուց զայն։ Պարսիկները շուտով փախան․ Սմբատ Բագրատունի հասաւ Մերուժանի ետեւէն՝ որ վիրաւորուած ձիով՝ ետ մնացած էր, բռնեց զայն եւ պսակաձև շամփուրը կրակի վրայ կարմրցնելով՝ անոր գլխին դրաւ ըսելով․ «Ահա կը պսակեմ քեզ, ո՛վ Մերուժան, որովհետև դու կը փափաքէիր Հայոց թագաւոր ըլլալ, և ես իբրեւ թագադիր ասպետ պէտք է իմ նախնեաց ինծի յանձնուած պաշտօնը կատարեմ»։ Այսպէս վերջացաւ դաւաճան Մերուժանի կեանքը։

Այս մեծ յաղթութեամբ Պապին գահը ապահովուեցաւ արտաքին թշնամիներու դէմ (371)։ Մուշեղ Մամիկոնեան շարունակեց կռիւը ներքին թշնամիներու դէմ, և մէկիկ մէկիկ նուաճեց ապստամբ գաւառները։ Պապի խնդրանքով Ներսէս Կաթողիկոս կրկին անցաւ իր պաշտօնին գլուխը և ամէնքը սկսան երկրի վերակազմութեան աշխատանքին։ Թագաւորը, սակայն, վրէժխնդրական զգացումներով լեցուն էր եւ քիչ ատենէն անխնայ կերպով գործադրել սկսաւ։ Անոր ալ նպատակը երկիրը աւանդական չարիքէ ազատել էր, բայց չափազանցութիւններու մէջ կ՚իյնար՝ հակառակ Մեծն Ներսէսի թախանձագին յորդորներուն։ Երիտասարդ թագաւորին առաջին վրէժխնդրութիւնը թափեցաւ Հայր Մարդպետի գլխուն՝ որ իր կեղծ եւ երկերես ընթացքով Արշակ Բ․ի չար հրեշտակը եղած էր։ Մուշեղ թագաւորի հրամանով ձերբակալել տուաւ զայն, և ցուրտ գիշեր մը մերկացնելով ու ձեռքերը ծունկերուն կապելով Եփրատի ափը նետել տուաւ։ Մարդպետը առտուն սառած գտնուեցաւ՝ ուղեղը քիթէն վար հոսած վիճակի մէջ։

Պալատի մէջ տրուած խնճոյքի մը ատեն Մեծն Ներսէս մեռաւ, հաւանօրէն յանկարծամահ եղաւ, բայց ժողովուրդին վրայ այն տպաւորութիւնը եկաւ թէ Պապը թունաւորել տուաւ զայն՝ ձանձրացած անոր խրատներէն, և երիտասարդ թագաւորի վերջէն բռնած սանձարձակ ընթացքը ժողովուրդը աւելի եւս ամրացուց իր կարծիքին մէջ։ Պապ Մեծն Ներսէսի գործերը աւրեց, բարեգործական և ուսումնական հաստատութիւնները փակեց՝ անոնց եկամուտները արքունիք գրաւելով։ Նոյնիսկ թոյլ տուաւ հեթանոսական վերազարթնումներու։ Շուտով գժտութիւն ինկաւ Պապի եւ Տերենտիանոս զօրավարի միջև, որուն ներկայութիւնը Հայաստանի մէջ հաճելի չէր Հայոց թագաւորին։ Պապը կ՚ուզէր Յունաց խնամակալութենէն անկախ մնալ եւ Պարսից թշնամութեան վերջ տալ։ Այդ պատճառով Տերենտիանոս կայսեր ներկայացուց Պապը իբրև Բիւզանդական շահերուն վնասակար։ Վաղէս կայսրը դիւանագիտօրէն Տարսոն հրաւիրեց Պապը և այն տեղ պատուաւոր հսկողութեան տակ առաւ զինք (372)։ Թագաւորը հասկնալով որ ծուղակը ինկած էր փորձեց իր 300 ուղեկից հեծեալներով փախչիլ։ Պապի ետևէն հասնող լէգէոն մը փախուստի մատնուեցաւ։

Հայոց թագաւորը քառասունըութը ժամուայ տաժանելի ճամբորդութենէ մը ետք հասաւ Արածանիի ափերը։ Գետը յորդած էր եւ անանցանելի։ Շրջականներէն տիկեր գտնելով իրեն և նախարարներու համար յաջողեցաւ անցնիլ գետը մեծ դժուարութեամբ, միւս ձիաւորները անցան իրենց ձիերու միջոցով։ Պապը մեծ ճարպիկութեամբ խուսափեցաւ իր ետեւէն ինկած 1000 թեթեւազէն ձիաւորներէն և մտաւ Հայաստան, ժողովուրդի խանդավառ ընդունելութեան առարկայ ըլլալով։

Պապ դիւանագիտօրէն իր լաւ յարաբերութիւնները շարունակեց կայսեր հետ, բայց Դանիէլ կոմսը և Բարդեմիր Տրիբունը՝ որոնց հետապնդումէն ազատած էր *այնքան ճարպիկութեամբ՝ Հայոց թագաւորը կայսեր առջև ներկայացուցին իբր կախարդ, թէ ան ինքզինքը և իր հետևորդները մշուշի վերածելով իրենց առջևէն աներևոյթացած էր։ Հայ ժողովուրդի մէջ ալ այդպիսի նախապաշարում մը մտած էր թագաւորին հանդէպ, նկատելով զայն դևերով լեցուն։ Անոր վրայ կայսրը Տրայիանոս կոմսին հրաման ղրկեց Հայոց թագաւորը կերպով մը մէջտեղէն վերցնելու։ Կոմսը ըսկսաւ սերտ բարեկամութիւն մշակել Պապին հետ, երբեմն անոր կը ղրկէր կայսեր նուէրները, երբեմն անձամբ ներկայ կ՚ըլլար Հայոց արքունիքի խնճոյքներուն։ Այսպէս թագաւորին վստահութիւնը շահելէ ետք՝ օր մը զայն ընթրիքի հրաւիրեց։ Եւ երբ թագաւորը, գինիի ոսկի բաժակը ձեռքին, գուսաններու երգերուն մտիկ կ՚ընէր՝ արուեստասէրի յափշտակութեամբ մը, Տրայիանոս սրահէն դուրս ելաւ․ այդ պահուն Պապին ետևը կանգնած երկու Հռովմէացի զինուորները սակրով վիրաւորեցին զինք։ Ան շուտով սուրը մերկացընելով ինքնապաշտպանութեան դիմեց, բայց անթիւ վէրքերու հարուածէն ընկճուած գետին փռուեցաւ։*[1]

Հայերը շատ զայրացան այս դաւաճան սպանութեան առթիւ, բայց աւագանին նկատելով երկրի կացութիւնը երկու հզօր պետութիւններու միջև խոհեմութիւն չի համարեցին երկուքին ալ դէմ թշնամանալ, ուստի աւելի դատողութեան քան զգացումի հետևելով որոշեցին Հռովմէացիներու հանդէպ բարեկամական վերաբերումը շարունակել։

ՎԱՐԱԶԴԱՏ, Պապի հօրեղբօրորդին, թագաւոր ղըրկուեցաւ Վաղէս կայսեր կողմէն։ Վարազդատ շատ դիւցազնութիւններ ցոյց տուած էր Ողիմպեան խաղերու, Իտալիոյ Պիսա քաղաքի բռնամարտիկներու, Ելլատայի գազանամարտերու և Կոթական պատերազմի մէջ, իսկ ետքէն Հայաստանի մէջ Ասորի աւազակներու դէմ՝ որոնց ետևէն հասաւ անոնց փլցուցած

---

[1] Ուրիշ պատմիչներու նայելով Պապ գլխատուեցաւ Պոլսոյ մէջ։

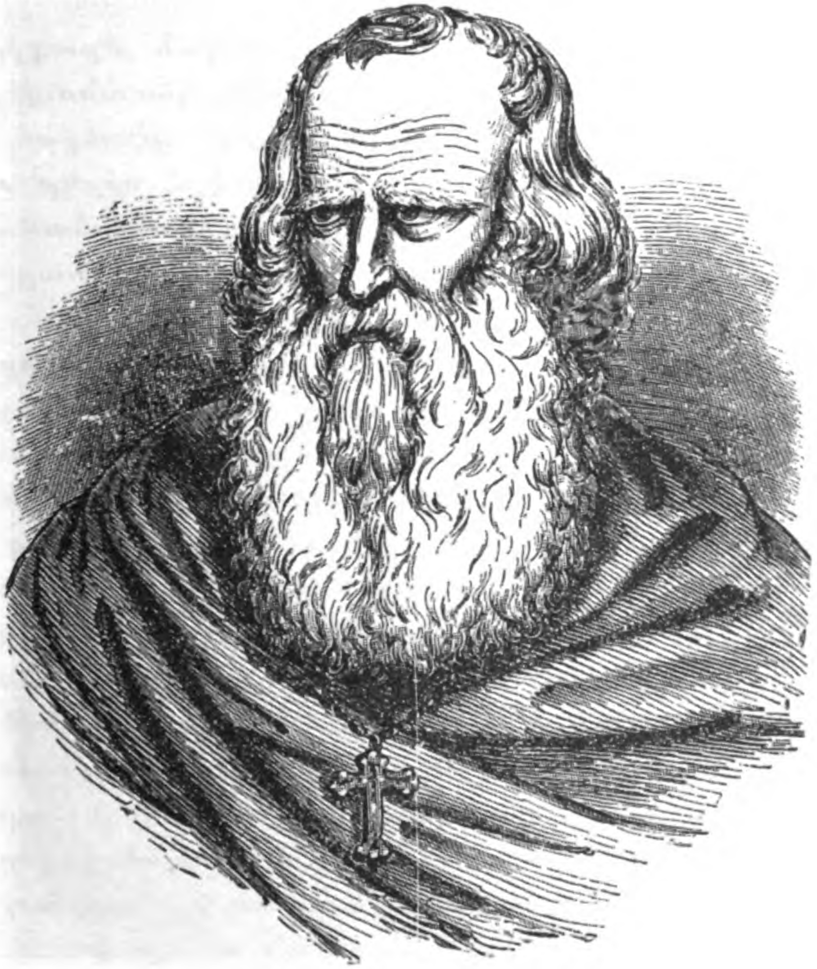

ՄԵԾՆ ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՐԹԵՒ

կամուրջի վրայէն ցատկելով։ Կայսրը զինք յարմար դատած էր Հայոց գահին յուսալով որ իր Յունական կրթութիւնը զինք Բիւզանդիոնի հաւատարիմ դաշնակից պիտի պահէր։ Եւ իրօք սկիզբէն Հռովմի ազդեցութիւնը տարածելու աշխատեցաւ։ Մուշեղ Մամիկոնեան Պարսից դէմ Հայաստանի պաշտպանութիւնը ապահովելու համար ռազմագիտական ծրագիր մը ներկայացուց կայսեր՝ որ իր կատարեալ հաւանութիւնը տուաւ անոր։ Անոր համաձայն որոշ կէտերու մէջ բերդերու շարք մը պիտի կառուցուէր՝ որոնք պիտի պաշտպանուէին Հռովմէական ռազմագիտութեան վարժ և հմուտ Հայ պահակազօրքէ՝ Հռովմէացի տարազով և կայսերական ծախքով։

Շապուհ Բ. իմանալով այդ ծրագրի մասին սարսափեցաւ, և Արշակ անունով նուիրակ մը ղրկեց կայսեր՝ առաջարկելով Հայաստանը բաժնել երկու պետութեանց միջև եւ վերջ տալ դարերէ ի վեր թափուող արիւնի։ Կայսրը մերժեց այդ առաջարկը։ Բայց Շապուհ՝ կայսեր ներկայացուցիչներու հետ այդ մասին համաձայնութիւն գոյացնելով՝ Սուրէն փոխարքային հրաման տուած էր իր բաժինը գրաւելու։ Կայսրը զէնքով ետ առնելու կը պատրաստուէր երբ Գոթացիներու արշաւանքը ստիպեց զինքը Հայ եւ Հռովմէական լէգէոնները քաշել Հայաստանէն։ Ադրիանապոլսի առջև Գոթացիները բռնեցին վիրաւորուած կայսրը եւ ողջ ողջ այրեցին, որով Հայաստան իր պաշտպանէն զրկուեցաւ։

Վարազդատ սկսաւ ինքզինքը գէշ պահել չար խորհրդատուներու ձեռք գործիք ըլլալով։ Բատ Սահառունին Մուշեղի սպարապետութեան վրայ աչք ունենալով զայն թագաւորին ներկայացուց իբրեւ Պապի սպանութեան մեղսակից։ Եւ կարճամիտ թագաւորը հաւատալով անոր՝ խնճոյքի մը ատեն սպաննել տուաւ Դաւրէժի ու Ջիրաւի մեծ դիւցազնը և փորձառու քաղաքագէտը՝ որուն Հայաստան այնքան պէտք ունէր։ Քաջ զինուորը հառաչեց ձիու վրայ մեռնելու փառքէն

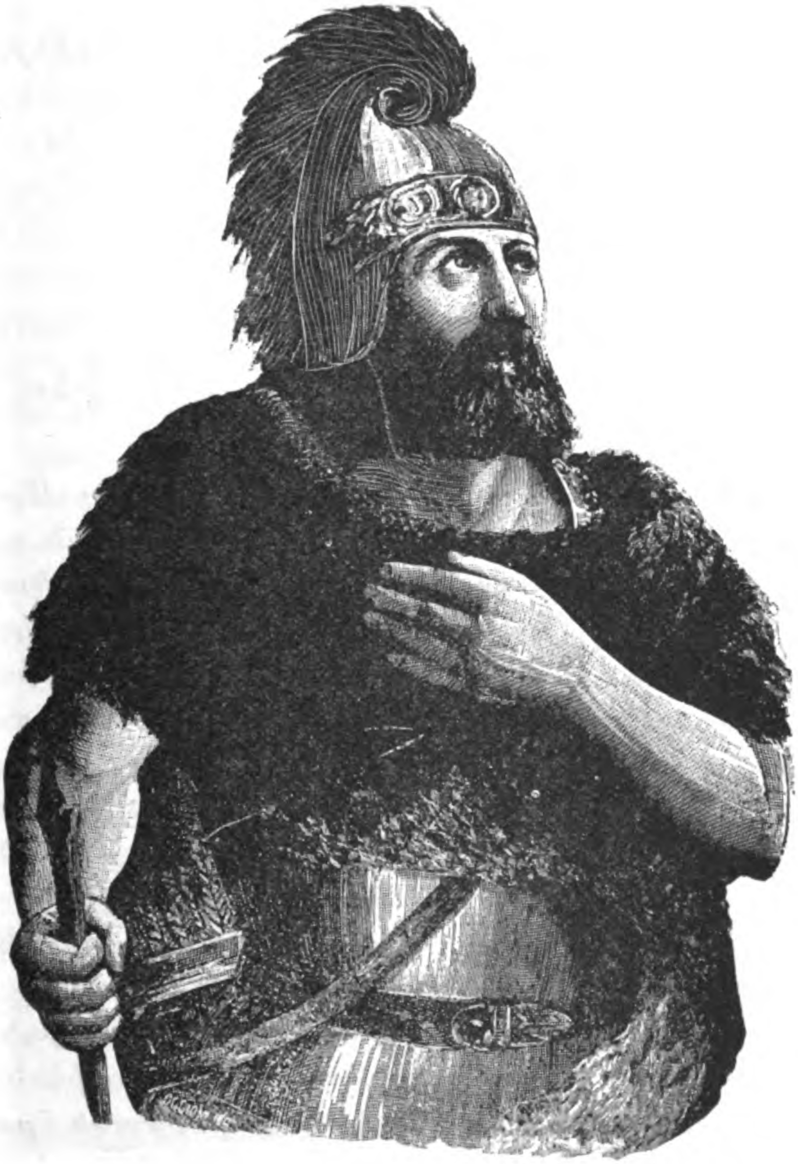

ՔԱՋՆ ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

զրկուած ըլլալուն։ Իր դիւցազնութիւնը զինք անմահ կարծել տուած էր, և միամիտ ու աւելորդապաշտ ազգականները անոր կտրուած գլուխը մարմնոյն կցելով աշտարակի մը տանիքը դրին, որպէսզի յարալէզները լզելով զինք վերակենդանացնէին։

5

ՄԱՆՈՒԷԼ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ (378-385) ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՏԻԿՏԱՏՈՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱԿ

Մանուէլ Մամիկոնեան յանցաւորներու դէմ. — Մանուէլ սպարապետ և տիկտատոր Հայաստանի — Արշակ Գ. Հայոց թագաւոր.

Այդ միջոցին Պարսկաստանէն վերադարձաւ Մանուէլ Մամիկոնեան և Պարսկական կուսակցութեան գլուխ անցնելով ինքզինքը իշխանապետ եւ սպարապետ անուանեց։ Վարազդատ փորձեց զէնքով իր իշխանութիւնը հաստատել եւ երկու բանակները բաղխեցան Կարնոյ դաշտին մէջ։ Մանուէլ անձամբ հարուածեց թագաւորը, բայց չուզեց սպաննել զայն։ Արքունական բանակը Վարազդատի ետևէն փախչիլ սկսաւ, բայց Մանուէլ իր գունդով հասաւ անոնց ետևէն եւ ձերբակալեց Բատ Սահառունիին հետ Մուշեղի մահուան բոլոր դաւակիցները։ Վրէժի հին սովորութեան համաձայն՝ Մանուէլ նախ Բատի առջև սպաննել տուաւ անոր որդին, յետոյ զինքը և միւս դաւակիցները, որոնց մէջ էր նաև Գարեգին Ռշտունի, Մամիկոնեանց փեսան, որու Համազասպուհի կինը Մերուժանի հրամանով կախուած էր Վանայ աշտարակէն։ Իսկ Վարազդատ Պոլիս փախաւ և ուր մնաց մինչև իր մահը (377)։ Թէոդոս կայսրը զինք իր ներկայութեան անգամ չընդունեց։

Մանուէլի տիկտատորութիւնը Հայաստանին նպաստաւոր եղաւ· ան իր եօթը տարուան իշխանութեան շրջանի մէջ խանգարուած կարգերը վերահաստատեց, Մեծն Ներսէսի հաստատութիւնները վերականգնել տուաւ։ Նախարարութիւնները խաղաղեցուց, Պապի կինը, Զարմանդուխտը Հայաստանի թագուհի հռչակեց, և զինքն ալ խնամակալ՝ անչափահաս արքայորդիներու, Արշակի և Վաղարշակի։ Հռովմէացիներու վրէժխնդրութենէն խուսափելու համար պատուիրակներ ղրկեց Տիզբոն՝ արքայից արքայի պաշտպանութիւնը խնդրելու։ Շապուհ Բ. ուրախացած գործերու այս դարձուածքէն, մեծ պատիւներով ընդունեցաւ Հայոց դեսպանութիւնը՝ որու գլուխը կը գտնուէր Գարջոյլ Մալխազ, և նուէրներով վերադարձուց զանոնք, նաև 10,000 զինուոր տուաւ Սուրէն փոխարքային Հայոց թագուհին եւ իշխանապետը պաշտպանելու համար։ Անկէ զատ նոյն փոխարքայի ձեռքով Զարմանդուխտի և երկու իշխաններուն թագեր ղրկեց, իսկ Մանուէլ իշխանապետին թագաւորական պատմուճան, ոսկի եւ արծաթ գարգմանակ, աշխարհաւանդ հանդոյց և չիկակարմիր խորան մը, կրկնագոյն վարագոյրներով եւ վրան արծուէ նշան։

Մանուէլ, սակայն, Պարսից ոտնձգութեան թոյլ չէր կրնար տալ, ուստի կարգ մը խնդիրներու հետևանքով փոխարքայ Սուրէնը Հայաստանէն դուրս քշեց և ետքէն վրայ հասնող Շապուհի զօրքերն ալ ցիր ու ցան ըրաւ[1]։ Այսպէս Մանուէլ Հայաստանի ներքին և արտաքին թշնամիները նուաճելէ ետքը, Կարինի մէջ ժողով մը գումարեց, ուր ներկայ էին ազնուականութիւնը և բանակը։ Երկու արքայորդիներուն հարսնիքը կատարեց հոն։ Արշակ՝ Բաբգէն Սիւնիին Վարդանդուխտ աղջիկը առաւ, իսկ Վաղարշակ՝ Բագրատունի Սահակ ասպետին աղջիկը· Անկէ ետք Մանուէլ պատգամաւորութիւն ղրկեց Վաղէսի յաջորդ Մեծն Թէոդոս Ա. կայսեր (379–395)՝ որ ճանչցաւ Արշակ Գ.ի յաջորդութիւնը (383–386)։ Հայաստանի մէկ մասին իշ-

---

[1] Ոմանց նայելով Մերուժան Արծրունին էր որ Մանուէլի և Շապուհի միջև գժտութիւն առաջ բերաւ։ Մերուժան վերջին անգամ Շապուհի բանակները առաջնորդած ատեն պատերազմի դաշտին վրայ սպաննուեցաւ Մանուէլի եւ Բաբիկ Սիւնիի ձեռքով։ Թագուհին վարազ լեռնէն ականատես կ'ըլլար։

խանութիւնը անոր Վաղարշակ եղբօր տրուած էր, բայց նոյն տարին ան մեռաւ։ Այլևս մեծ սպարապետի եւ իշխանապետի պաշտօնը կատարուած էր․ ան ծանր հիւանդութեամբ անկողին ինկաւ և թագուհիի, թագաւորի և նախարարներու ներկայութեան իր հոգին աւանդեց, ցաւելով որ․ անկողնի մէջ կը մեռնէր՝ փոխանակ պատերազմի դաշտին մէջ մեռնելու։

6

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՒՄԸ

Արշակ Գ. Յունաց՝ և Խոսրով Դ. Պարսից Հայաստանի թագաւոր. — Կռիւներ երկու Հայ թագաւորներու միջև և անոնց շարժառիթները. — Արշակի մահը. — Խոսրովի բանակցութիւնները Յունաց հետ. — Պարսիկ Վռամի կասկածը. — Խոսրովի գահազրկութիւնը.

Արշակ Գ․ի օրով Շապուհ Բ․ մեռաւ և անոր տեղ անցաւ եղբայրը Արտաշիր, բայց քիչ ատենէն վար առնուելով գահ ելաւ Շապուհի Բ․ի որդին Շապուհ Գ․ (383–388)։ *Այս վերջինը Թէոդորոս կայսեր հետ համաձայնելով Հայաստանը երկու մասի բաժնեց և Պարսկական մեծ բաժնին վրայ թագաւոր կարգեց Խոսրով Դ․* (383–391)։ *Եւ որպէսզի աւելի սերտօրէն կապէ զայն իր արքունիքին հետ, անոր իր աղջիկը, Զրուանդուխտ, կնութեան տուաւ։ Արշակ ստիպուեցաւ իր համակիր նախարարներով Յունաց Հայաստան երթալ։*

Հայաստանի բաժանման այս ոճիրէն ետք՝ Խոսրով Շապուհի ստիպումով հրովարտակ մը հանեց յայտարարելով որ չվերադարձող նախարարներու կալուածները արքունիք պիտի գրաւուին։ Այս բանը կռուի պատճառ եղաւ երկու Հայ թագաւորներու միջև։ Նախարարներէ շատեր վերադարձան Խոսրովի մօտ, իսկ Սուրէն Խորխոռունի, Վահան Առաւեղեան եւ Աշխադար Դիմաքսեան նախարարները՝ Արշակի գանձերը գողցան երբ անոնք Ծոփք կը փոխադրուէին։ Սամուէլ Մամիկոնեան, Արշակի հաւատարիմ նախարարը, *միջամտեց, բայց Խոսրովի սպարապետը Սահակ Բագրատունի ասպետ՝ որ Վարանդացիները նուաճելէ կը վերադառնար՝ վրայ հասաւ և Սամուէլը փախցնելով գանձերը Խոսրովին տարաւ։ Խնդիրը քաղաքական պատերազմի յանգեցաւ և երկու Հայ թագաւորներու միջեւ կռիւը տեղի ունեցաւ Վանանդ գաւառի Երեւել դաշտին մէջ։ Արշակ չարաչար յաղթուեցաւ և իր սպարապետը Դարա Սիւնին մեռաւ։ Սահակ սպարապետը գերի պիտի բռնէր Արշակը, բայց Գազաւոն Կամսարական Սահակի դէմ կռուելով թագաւորին փախուստը դիւրացուց։ Արշակ ցաւէն ու տրտմութենէն մեռաւ Եկեղեաց գաւառը, առանց ժառանգ մը թողելու, և անկէ ետք Բիւզանդիոնը հոգ չտարաւ նոր թագաւոր մը կարգելու, այլ կառավարեց Արշակունի իշխաններով՝ իբրև ազգային ներկայացուցիչներ։ Հայ նախարարները վարժուած ըլլալով թագաւորի՝ Գազաւոն Կամսարականի միջոցով պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Խոսրովին և առաջարկեցին անոր իշխանութեան դառնալ, պայմանով որ իրենց կալուածները վերադարձուին և իրենց իրաւունքները ապահովուին։ Խոսրով անոնց պայմանները ընդունեցաւ խաչանշան մուրհակով մը և նախարարները վերադարձան։ Միայն Սամուէլ Մամիկոնեան, իր հայրն ու մայրը հաւատուրացութեան պատճառով սպաննած ըլլալուն, վախցաւ Պարսից մասը երթալու, այլ երկու կողմերու բանակցութեանց թուղթերը ձեռք ձգելով գնաց Յունաստան՝ կայսեր մօտ։*

Խոսրով՝ Հայաստանը նորէն միացնելու ծրագրով, իր կողմէն փութաց գաղտնի պատգամաւորներ ղրկելու կայսեր, անոր պաշտպանութիւնը խնդրելու Պարսից դէմ՝ եթէ հարկ ըլլար։ Թէոդոս չուզելով Պարսից հետ պատերազմի բռնուիլ՝ չքաջալերեց Հայոց թագաւորը, միայն հաւանեցաւ որ ան Յունաց Հայաստանի վրայ ալ իշխէ տարեկան տուրքը վճարելով (391)։ *Դժբաղդաբար Խոսրով երկար ատեն չմնաց իր գահին վրայ։ Հայ նախարարներու մէջ այլասերումը կը չատ-*

նար, և անոնցմէ ոմանք Տիղբոնի կասկածոտ ուշադրութիւնը հրաւիրեցին Հայոց Թագաւորի և Բիւզանդիոնի միջև անցած դարձած բանակցութիւններու վրայ։ Շապուհին յաջորդը Վռամ Դ. Կրմանի (389–400), արդէն սկսած էր կասկածոտ դառնալ, երբ Խոսրով՝ կաթողիկոս կարգեց Մեծն Ներսէսի որդի **ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԸ** (387–440), որուն վրայ՝ ինչպէս Լուսաւորչի բոլոր սերունդին վրայ՝ Պարսիկները կը նայէին իբրև կայսերական քաղաքականութեան կուսակիցներ։ Ուստի այս կարգի ամբաստանութիւններ աւելի ևս սաստկացուցին իր կասկածները, և իր մօտ կանչեց Հայոց Թագաւորը։ Խոսրով՝ Գազաւոնի հետ Տիզբոն գնաց, վստահ ինքզինքը արդարացնելու հարցաքննութեան պարագային. բան մը որ տեղի չունեցաւ, և Հայոց Թագաւորն ու նախարարը չղթայակապ Անյուշ բերդը տարուեցան։ Գաւազոնի եղբայրը Շաւարշ և Պարգև Ամատունի ուզելով իրենց Թագաւորը ազատել, 700 հոգիով ինկան Արտաշիրի զօրքին վրայ. բայց Շաւարշ կռուին մէջ սպաննուեցաւ, իսկ Պարգև բռնուելով մորթազերծ եղաւ։

7

ՎՌԱՄՇԱՊՈՒՀ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԳԻՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ

Խոսրով Դ.ի յաջորդ Վռամշապուհ. — Վռամշապուհի բարձր կարողութիւնները և նկարագիրը· — Իր դերը Հայոց գրերու գիւտին մէջ. — Պարսից հետ յարաբերութեանց շտկումը. — Ս. Սահակ Պարթեւ եւ Ս. Մեսրոպ Մաշտոց. — Գիրերուն գիւտը և անոնց բերած յեղաշրջումը. Հայ գրականութեան ազդեցութիւնը գոյութեան պահպանումի մէջ. — Վռամշապուհի մահը.

Պարսից Թագաւորը Վռամ՝ Խոսրով Դ.ի տեղ Հայոց Թագաւոր կարգեց անոր եղբայրը Վռամշապուհ (391–414), որ ուսումնասէր և հայրենասէր դէմք մ'ըլլալով նոր դարագլուխ մը բացաւ Հայ գրականութեան եւ քաղաքակրթութեան։ Իրեն վիճակուած էր Հայաստանի ներքին և արտաքին բարդութիւնները իմաստութեամբ կարգադրել և երկրին խաղաղութեան շրջան մը տալ՝ քաջալերելով մտաւորական զարգացումը եւ մղում տալով Հայ գրականութեան։ Վռամ կասկածոտ վերաբերում ունէր Հայոց նկատմամբ, ուստի Վռամշապուհի հպատակութեան վստահ ըլլալու համար Պարսիկ բանակ մը դրած էր Հայաստան։ Անդին Բիւզանդիոն՝ թէև դաւաճանօրէն հաւանած էր երկրի բաժանումին՝ միշտ իր շահերը ապահովելու համար Հայոց վնասակար միջոցներու կը դիմէր։ Այս արտաքին դժուարութիւններէ զատ նախարարաց ներքին կռիւները երկրին սիրտը կը կրծէին։ Վռամշապուհ իր խոհուն քաղաքագիտութեամբ երկու մրցող պետութիւններու վստահութիւնը գրաւեց, և իր լայնմիտ ու արդարասէր բնաւորութեամբ ներքին խլրտումներուն վերջ տուաւ։ Իր բարձր դիւանագիտութիւնը նպաստաւոր եղաւ նաև իր եղբօր Խոսրովին. Պարսիկ թագաւորը Անյուշ բերդէն դուրս հանեց զայն և պատուով պահեց իր արքունիքի մէջ։ Բիւզանդիոնի և Տիզբոնի յարգանքը այն աստիճան բարձրացաւ հանդէպ Հայոց թագաւորին որ երբ անոնց ներկայացուցիչները լուրջ դժուարութիւններ ունեցան Միջագետքի մէջ, երկու կողմերն ալ լիակատար վստահութեամբ իրաւարար կարգեցին զայն. Վռամշապուհ անձամբ գնաց, տեղին վրայ յաջողութեամբ կարգադրեց խնդիրը և պատուով վերադարձաւ։

Հայ ժողովուրդը կրնայ մոռնալ իր շատ մը թագաւորները, բայց երբեք չկրնար մոռնալ գրի և ուսումի նուիրուած Վռամշապուհը՝ որ Հայու պահպանութեան ամենէն ամուր ժայռերէն մին կանգնեց։ Վռամշապուհի բարձրագոյն և շինարար յատկութիւններէն մէկն էր մարդկային արժանիքը և ընդունակութիւնները գնահատելու կարողութիւնը, չիտակ մարդը չիտակ գործի գլուխ անցնելու վարչական խորատեսութիւնը։ Ան իր այս կարողութեամբ Հայ պատմութեան մէջ երկու ամենափայլուն աստղերը ընտրեց՝ Հայ գիրերը գտնելու և Հայկական ինքնուրոյն և զօրաւոր գրականութիւն մը սկսելու։ Այդ երկու աստղերն էին ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

(355-440) , *Լուսաւորիչի վերջին շառաւիղը , և ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ* (361–441)՝ *Մամիկոնեան տոհմէ ։*

Մեսրոպ Տարօնի Հացիկ գիւղէն էր և Մեծն Ներսէսի աշակերտը · սորված ըլլալով Յունարէն , Ասորերէն , և Պարսկերէն լեզուները՝ Արշակ Գ·ի արքունիքին մէջ ատենադպիր էր և զօրավար · յետոյ թողլով բանակը՝ կրօնական սքեմ առաւ եւ գնաց Գողթն ու Սիւնեաց գաւառները , ուր դեռ հեթանոսութիւնը արմատ ունէր և ինք կ'ուզէր Քրիստոնէութիւնը տարածել ։ Սահակ Պարթև՝ որ Խոսրով Դ·ի հետ կաթողիկոսական աթոռէն զրկուած էր , վերահաստատուեցաւ իր պաշտօնին մէջ՝ Վռամշապուհի իմաստուն քաղաքականութեամբ ։ Հայրապետը թագաւորէն խնդրեց որ սպարապետութիւնը յանձնէ Համազասպ Մամիկոնեանին՝ որ ամուսնացած էր իր Սահականոյշ քրոջ հետ ։ Վռամշապուհ յարմար չդատեց այդպիսի փոփոխութիւն մը ընել առանց Տիզբոնի հաւանութեան , այլ յանձնարարական թղթով մը Վռամ թագաւորին ղրկեց զինք ։ Սահակ Պարթև մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ Տիզբոնի մէջ , իբրև առաջին Պարթև հայրապետը՝ որ ոտք կը կոխէր Պարսից մայրաքաղաքը ։ Վռամ ոչ միայն սպարապետութիւնը Համազասպին տալ հաւանեցաւ , այլ առանձին հրովարտակով յանձնարարեց Հայոց թագաւորին՝ որ Մամիկոնեան ցեղը բարձրացնէ նախարարական հինգերորդ կարգի ։ Անկէ զատ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ արտօնեց Կամսարականաց եւ Ամատունեաց կալուածները ետ դարձնել ։

Սահակի և Մեսրոպի փառքը եղաւ ազգային գրականութեան հաստատումը՝ որ մեծ դարագլուխ մը բացաւ Հայ կեանքին մէջ ։ Մինչ Հայաստան Հելլէն եւ մասամբ ասորական գրականութեամբ իր մտաւոր պէտքերուն գոհացում տալ կը ձգտէր , անդին Պարսից ազդեցութեան աճումով Պարսկական լեզուն և գրականութիւնը մուտք կը գտնէր՝ նոյն իսկ եկեղեցական արարողութեանց մէջ · Պարսիկ թագաւորները իրենց պատերազմներով ոչ միայն Հելլէն կամ Հռովմէական

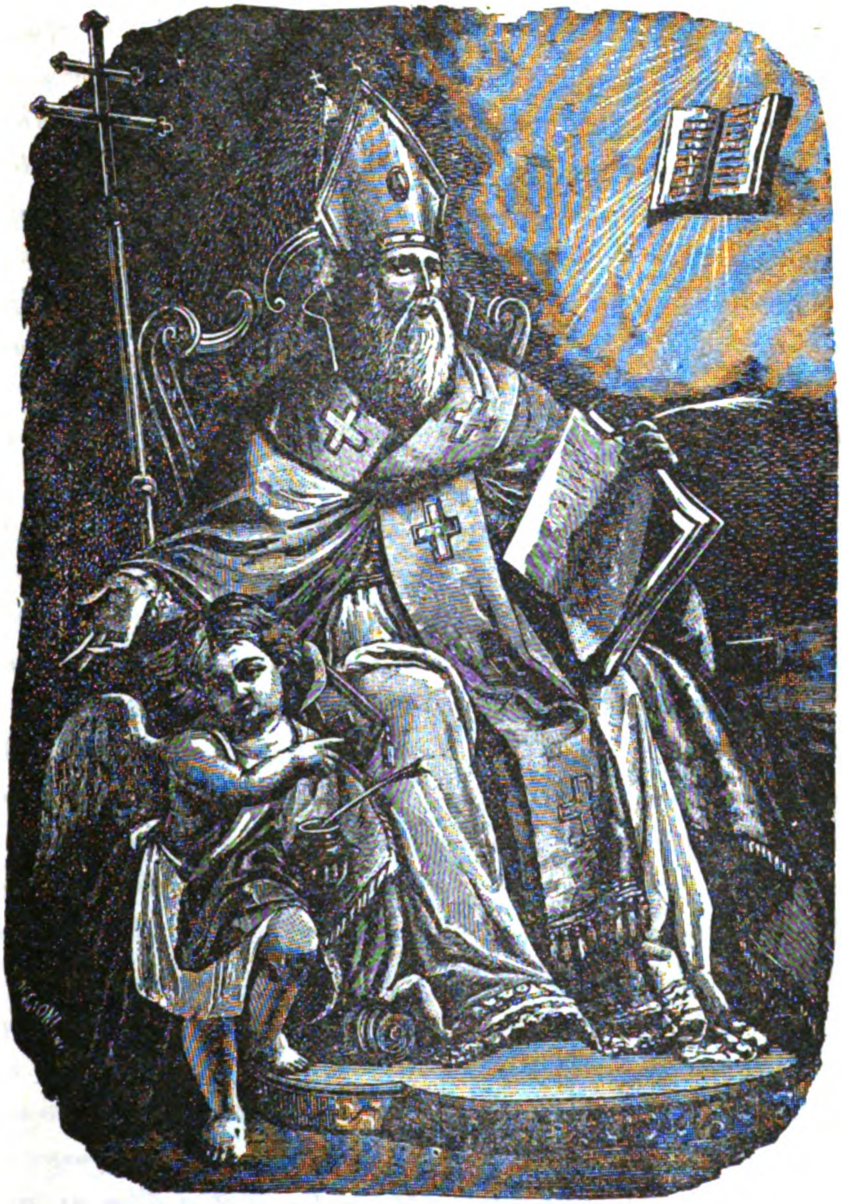

Ս. ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

քաղաքականութիւնը Հայաստանէն վանել կը ջանային, այլ նաև Յոյն գրականութիւնը։ Արդէն Շապուհ Բ. Հայաստանի մէջ գտնուած բոլոր Հելլէն գրքերը այրել տուած էր՝ Մերուժան Արծրունիի ձեռքով։ Պարսիկ գերիշխանութիւնը իրաւունք կ'ստանար իր լեզուն և գրականութիւնը հարկադրել Հայոց վրայ, քանի որ անոնք ինքնուրոյն գիր չունէին։ Սահակ Պարթև եւ Մեսրոպ վարդապետ սոսկումով կը դիտէին ասիացման այս վտանգը, և վերջապէս յաջողեցան հոսանքին առջև անխորտակելի թումբ մը կանգնել՝ Հայկական գիրերը գտնելով եւ ինքնուրոյն գրականութիւն մը հաստատելով։

Այդ գործը գլուխ հանելու պաշտօնը թագաւորի և կաթողիկոսի կողմէ յանձնուեցաւ Մեսրոպին՝ որ միակ յարմար մարդն էր։ Մեսրոպ նախ Միջագետք գնաց և հոն Ասորի գիտնականի մը, Դանիէլ եպիսկոպոսի գործակցութեամբ կարգ մը գիրեր գտաւ եւ Հայաստան բերաւ, բայց այդ գրերը այնքան դժուար էին եւ Հայ լեզուին այնքան անյարմար՝ որ անոնցմով գրել կարդալ սորվեցնելու բոլոր փորձերը ապարդիւն մնացին։ Ուստի Մեսրոպ դարձեալ գործի սկսաւ. այս անգամ Հռոփանոս Հելլէն գեղագրին օգնութեամբ յաջողեցաւ գիրերը հնարել՝ մեծ մասամբ Հելլէն այբուբէնի վրայ ձևելով (406)։ *Այս վերջին դրութեան մէջ ամէն հնչիւն իրեն յատուկ տառ մը ունէր, որով ամէն հայերէն եւ նոյն իսկ օտար բառ կրնար անսխալ գրուիլ և կարդացուիլ՝ առանց ոեւէ դժուարութեան կամ երկդիմութեան տեղի տալու։ Եւ ահա այդ գիրերն են որ աւելի քան հազար հինգ հարիւր տարուան գործածութեամբ այլևս միս ու ոսկոր դարձած են Հայ լեզուի և մտքի հետ։*

Հայոց աշխարհը անձկանօք կ'սպասէր Մեսրոպի ջանքերուն յաջող պսակման. և երբ յաջողութիւնը եկաւ, Հայ ժողովուրդի սիրտը այնքան թունդ ելաւ, այնքան հոգեզմայլութեամբ լեցուեցաւ որ եղած գիւտը հրաշքի մը վերագրեցին։ Աշխարհի ո՛չ մէկ զօրավար,

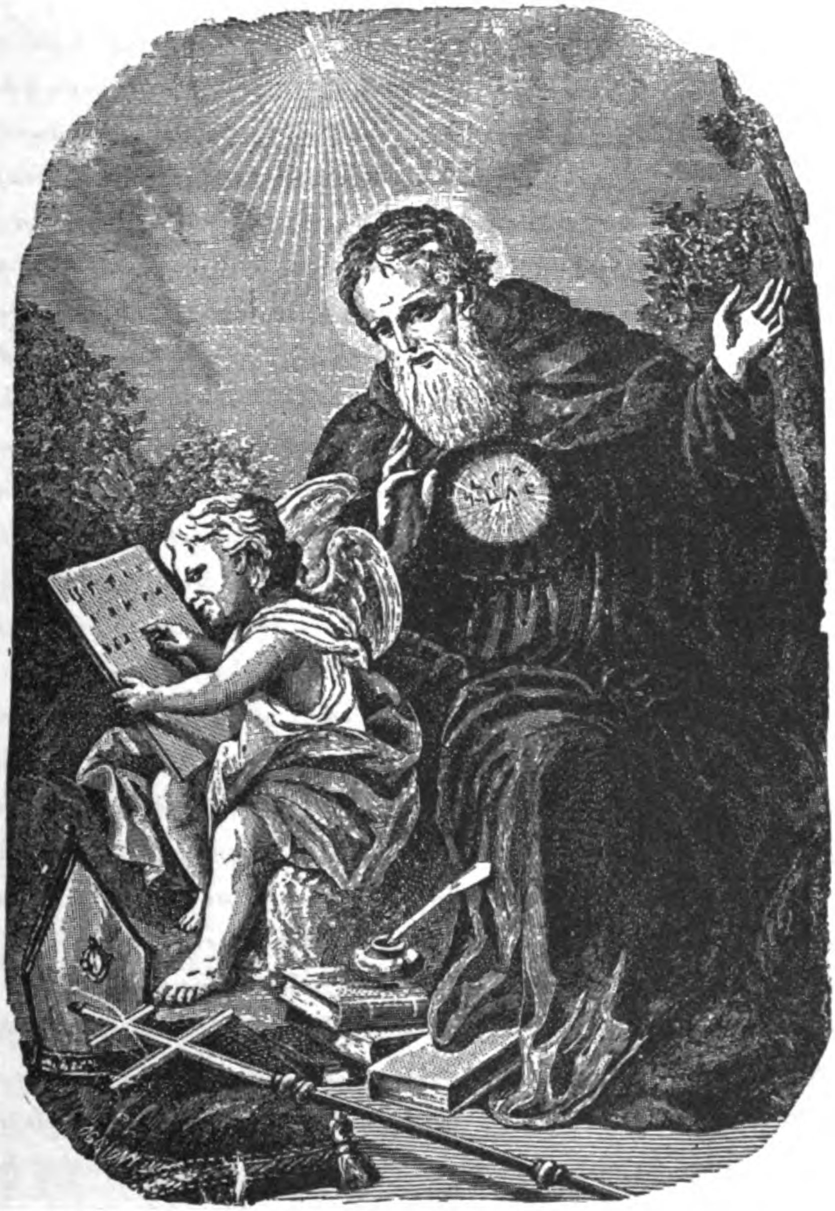

Ս· ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

ո՛չ մէկ թագաւոր այնքան յաղթանակով մտաւ իր երկիրը որքան Հայ վերածնութեան ստեղծագործը։ Անկէ ետք այլեւս թագաւորը, կաթողիկոսը և գիրերու գտիչը, վերածնեալ Հայ քաղաքակրթութեան այդ երրորդութիւնը, գործի սկսան և ուսման ու գիտութեան այնպիսի մղում մը տուին կարճ ժամանակի մը մէջ որ անոր նմանը ուրիշ ազգերու պատմութեան մէջ գտնել շատ դժուար է։ Ամէն կողմ դպրոցներ հաստատուեցան, ուր լեզուն նոր գիրերով նոր թռիչներ առաւ։ Բանասէր և հմուտ թարգմանիչներու կաճառ մը կազմուեցաւ՝ գլուխ ունենալով Սահակ Պարթևը և Մեսրոպը․ կաճառ մը՝ որ աշխարհի բարձրագոյն մտքերու ամենաթանկագին գոհարները հայացուց։ Անոնց գործունէութեան առաջին կոթողն եղաւ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը՝ որ լեզուի գեղեցկութեամբ, ճշտութեամբ, և վեհութեամբ «Թագուհի թարգմանութեանց» տիտղոսը ստացաւ օտար բանասէրներու կողմէն։ Հայկական գրական երկինքը այնքան պայծառացաւ համաստեղութեանց բոյլերով որ այդ շրջանը Ոսկեդար կոչուեցաւ։

Այլեւս կառավարական բոլոր գործառնութիւնները, եկեղեցական բոլոր աղօթքները և արարողութիւնները Հայերէն գիրերով և Հայերէն լեզուով կը կատարուէին։ Տաճարներու մէջ Հայ օրհնութիւնները այնքան անուշ և վեհ կը հնչէին իրենց խորհրդաւոր բարձրութեամբը՝ որ Քրիստոնէութեան կրօնը աւելի խոր թափանցել կուտային Հայոց մտքերու և սրտերու մէջ։ Տրդատի մը զօրքին և ուժին պէտք չկար այլեւս նոր կրօնքը պահելու համար․ մայրենի լեզուով խօսող երկնային բանաստեղծութիւնները արդէն գերած յափշտակած էին Հայութիւնը․ յեղաշրջումը այնպէս զօրաւոր էր որ ո՛չ սուր, ո՛չ զէնք, ո՛չ կրակ, ո՛չ ալ երկպառակութիւններ կրնային անջատել ժողովուրդը իր պաշտամունքէն։ Մոլեռանդութիւն մը չէր այն, այլ բանաստեղծական խորհրդաւոր յափշտակութիւն մը։ Հայ գրականութեան այդ սրբազան երրորդութիւնը իր աննման գործունէութեամբ ամբողջ տասնըհինգ դար պահպանեց Հայ ազգի գոյութիւնը՝ նոյն իսկ անսահման դժբաղդութիւններու մէջ։ Յազկերտներ, Լէնկթիմուրներ, և ուրիշ հարիւրաւոր բարբարոսներ եկան եւ արիւնահեղ փոթորիկներով անցան Հայոց աշխարհէն, իրենց ուժերը ցիր ու ցան եղան ու անհետացան, և սակայն Հայութիւնը իր գերեզմաններէն Սփինքսի պէս նորէն յարութիւն առաւ։ Այսօրուան մեծ աղէտին առջև սրտերնիս խոցուած կարիւնի, բայց վստահօրէն կրնանք յայտարարել որ այս բաժակն ալ կ'անցնի․ ո՛չ Գերման մատնութիւնը, ո՛չ ալ Թուրք բարբարոսութիւնը պիտի կրնան ջնջել Հայութիւնը։ Գերմանիա իր գրականութեան և քաղաքակրթութեան անունով գործեց ոճիրը, իսկ Հայը պիտի ապրի իր համեստ գրականութեան և քաղաքակրթութեան ներածին ուժովը։

Վռամշապուհ խաղաղութեամբ մեռաւ․ իր որդին Արտաշէս անչափահաս ըլլալով՝ Սահակ Պարթև նախարարներու խորհուրդով Տիզբոն գնաց և Յազկերտ Ա․էն (400–420) խնդրեց որ գահակալուրկ Խոսրովը կրկին Հայոց վրայ թագաւոր կարգէ։

7

ԽՈՍՐՈՎԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ

Խոսրով Դ.ի երկրորդ գահակալութիւնը. — Անոր կտակը եւ վերահաս մահը. — Տիգրան Է. թագաւոր, Արշակ եղբայրը Յունաց բաժնի թագաւոր. — Արշակի նախանձը. — Հայաստանի վաճառումը երկու անարժան արքայորդիներու կողմէ. — Պարսից Յազկերտի որդին Շապուհ թագաւոր Հայոց. — Հայ նախարարներու ատելութիւնը օտար և խորթ թագաւորին դէմ. — Ատոմ Մոկաց նախարարի նախատինքը Շապուհի դէմ. — Շապուհի Հայաստանէն հեռացումը Պարսից գահին համար և իր սպանութիւնը. — Հաշտութիւն Վռամ Ե.ի հետ. — Արտաշէս Դ. Հայոց թագաւոր. — Սահակի և Մեսրոպի ջանքերը Յունաց Հայաստանի մէջ. — Արտաշէսի անկարգութիւնները. — Նախարարներու մատնութիւնը և Արտաշէսի գահընկէցութիւնը Սահակ Պարթևի հետ. — Արշակունեաց վերջը.

Յազկերտ Հայոց կաթողիկոսին խնդիրը կատարեց․ Խոսրով Դ․ը (414–415) պատուով Հայաստան ղրկեց իր եղբօր և արժանաւոր յաջորդին յաջորդելու, այսինքն քսաներեք տարուան աքսորէ մը ետք նորէն իր գահը վերագրաւելու։ Բայց ան երկար չապրեցաւ. տարի մը ետքը մահը վրայ եկաւ, պատուով եւ իր երկրին մէջ մեռնելու մխիթարութիւնը ունեցաւ ան։

Խոսրով իր մահէն առաջ գահաժառանգ անուանեց իր անդրանիկ որդին Տիգրան Է. (415–417), իսկ անոր անզաւակ մեռնելու պարագային պիտի յաջորդէր անոր կրտսեր եղբայրը Արշակ՝ որ Յունական բաժնին մէջ Հռովմէացիներէ հովանաւորուած՝ անուանական թագաւորի դիրքն ունէր։ Բայց շատ չանցած գժտութիւն ինկաւ երկու եղբայրներուն մէջ։ Արշակ իր աննախանձելի դիրքէն կը նախանձէր եղբօր վրայ՝ որ շատ աւելի ընդարձակ երկիր ունէր և բաղդատմամբ իսկական թագաւորի իրաւասութիւններ կը վայելէր, ուստի և տժգոհ էր հօրը կտակէն։ Այս պատճառով դիմում ըրաւ Թէոդոս Բ. Փոքր կայսեր (408–450), որպէսզի անոր միջոցով Տիգրանի գահը առնէ։ Այս վերջինը կայսեր միջամտութենէն վախնալով, քանի որ անոր դէմ զէնքով չէր կրնար պաշտպանուիլ, գնաց Տիզբոն և եղբօր դէմ ոճրագործ ատելութեամբ եւ անխոհեմութեամբ մը իր թագը Պարսիկ թագաւորին նուիրեց։ Ան կը նախընտրէր Պարսկաստանի մէջ իբր պարզ անհատ մը ապրիլ քան թէ ոևէ զիջում ընել իր եղբօրը։ Արշակ ալ իր կարգին՝ տեսնելով որ Հռովմէացիները դրական օգնութիւն մը չեն ըներ և Պարսիկներու դէմ ինք անզօր է՝ իր իշխանութիւնը յանձնեց Թէոդոս կայսեր (416), պայմանով որ ինք եւ իր սերունդը կարող ըլլան ազատ և տուրքէ զերծ ապրիլ։

Անարժան արքայորդիներու այս կամաւոր ինքնավաճառութիւնը այն արդիւնքը ունեցաւ որ Պարսկաստան և Բիւզանդիոն երկրորդ դաշնագրութեամբ մը Հայաստանի բաժանումը նորոգեցին՝ այս անգամ ուղղակի կցելով իրենց պատկան բաժինը իրենց բուն երկրին։ Յունաց Հայաստանը՝ մայրաքաղաք ունենալով Կարին, —որ Թէոդոպոլիս կոչուեցաւ Թէոդոսէ ամրացած ըլլալով,— Յոյն դուքսերու և երբեմն ալ ազգային սատրապներու կողմէ կառավարուիլ սկսաւ։ Անկէ ետքը

Բիւզանդիոնի միակ մտահոգութիւնն եղաւ Հայերը հելլէնացնել՝ լեզուով և բարքերով։

Յազկերտ Ա·ն ալ Հայաստանը իր սեպհականութիւնը նկատելով իր հարազատ որդին Շապուհ (417–420) *թագաւոր կարգեց եւ Հայաստան ղրկեց իբրև յաջորդ Տիգրան Է·ի։ Եւ ինչպէս Բիւզանդիոն կը ջանար իր Հայկական բաժինը Հելլէնացնել, նոյնպէս Յազկերտ կը ձգտէր արմատապէս Պարսկացնել Հայկական մեծագոյն զանգուածը։ Ան կը յուսար որ Հայոց նախարարները իր որդւոյն արքունիքը երթեւեկելով եւ Պարսիկներու հետ խնամութիւն հաստատելով՝ կամաց կամաց կրօնքին ու սովորութեան կ'ընտելանան, իսկ ժողովուրդը հետզհետէ կը ձուլուի տիրող ցեղին, Պարսիկներու հետ։ Հայերը լուռ դժգոհութեամբ կը դիտէին իրենց խորթ թագաւորը, և եթէ ողջ ըլլար Համազասպ սպարապետը՝ անպատճառ կը հալածէին այդ եկամուտ Սասանեանը։ Եւ եթէ չկրցան ուժի հալածանքը գործածել, բարոյական հալածանքը գործածեցին։ Ոչ Քրիստոնեայ և ոչ ալ Արշակունի ըլլալով՝ ան խորթ կը թուէր նոյն իսկ փառասէր նախարարներու և մեծամեծներու, ուստի չկրցաւ ոեւէ դասակարգի համակրանքը շահիլ։ Ընդհակառակը անարգանքներ ընդունեցաւ ան շատ մը կողմերէ՝ ինչպէս կարգ մը մանրավէպեր ցոյց կուտան։ Անգամ մը որսի ատեն վայրի էշերու երամակ մը կը տեսնուի, նախարարները անոնց ետեւէ կ'իյնան, և երբ վայրի էշերը ժայռուտ տեղեր ելնելով իրենց որջերը կը քաշուին, Նախարարները Շապուհին ցոյց տալ ուզելով իրենց քաջութիւնն ու ճարպիկութիւնը՝ կսկսին ժայռերէն վեր արշաւել· բայց օտարոտի թագաւորը վախկոտ եւ անվարժ ըլլալով մէկդի կը քաշուի, այն ատեն Ատոմ Մոկացին կը նախատէ զինք ըսելով· «Ինչո՞ւ վատութեամբ կեցեր ես, ո՛վ կրակի որդի, չվազե՞ս դուն ալ, եթէ մարդ ես ու մարդու քաջութիւն ունիս։» Շապուհ կը պատասխանէ· «Դևերը միայն կրնան ատանկ քարոտ տեղերէ վեր ելլել, և ոչ թէ մարդիկ։»*

Այս ակնարկութեամբ նախարարները սատանայ, դեւ կը կոչէ ան․ բայց Ատոմ միտք կը պահէ այդ նախատինքը։ Օր մը կինճի որսորդութեան ատեն, եղէգնուտին կրակ կուտան կենդանիները դուրս հանելու․ Շապուհ անկարող ըլլալով կրակէն փախիլ՝ Ատոմ կը մօտենայ անոր և կըսէ․ «Ահա քու հայրդ և Աստուածդ, ինչո՞ւ կը վախնաս։» Շապուհ նեղուած պատճառ կը բռնէ թէ ձին խրտչան է․ անոր վրայ Ատոմ կ՚աւելցընէ․ «Ջափդ գիտցիր և անկէ աւելի մի յոխորտար, թէ որ դուն Մոկացիները սատանայի որդի կը կոչես, ես ալ Պարսիկները կնամարդի ու վատ կը կոչեմ։» Աս ըսելով ձին կը խիզախէ կրակի մէջէն և վատոգի թագաւորը կ՚ազատէ։ Անոր վրայ Ատոմ կը քաշուի Մոկաց աշխարհը։ Շապուհ այսպէս երկու տարի անարգարար թագաւորելէ ետք՝ Պարսկաստան գնաց մեռած հօրը գահը ժառանգելու, և Հայոց կողմէ կրած անարգանքներուն վրէժը լուծելու համար հրամայեց իր տեղապահին որ Հայ մեծամեծները չղթայի զարնելով Տիզբոն ղրկէ։ Բայց ինք Պարսկաստան հասնելուն պէս պալատականները զինք սպաննեցին, և գահը բարձրացուցին Վռամ Ե․ (420–438)։

Երբ նախարարները իմացան Շապուհի դաւաճան միտքը, ամէնքը միանալով զէնքի ուժով դուրս քշեցին Պարսիկ բանակը, շատերը կռուի մէջ ջարդելէ ետք, որոնց մէջ էր նաև տեղակալ զօրավարը։ Վռամ նոր բանակ ղրկեց Հայաստանը նուաճելու, ամբողջ երեք տարի Հայերը քաջութեամբ պատերազմեցան։ Պարսից թագաւորը տեսնելով որ առանց նախարարները սիրաշահելու չէր կրնար տիրել Հայոց աշխարհին, Սմբատ Բագրատունիի միջնորդութեամբ ուզեց հաշտութիւն կնքել։ Նախարարները Ս․ Սահակի հետ խորհուրդ ըրին և Սմբատ ասպետը և Վարդան Մամիկոնեան ղրկեցին ուրիշ պատգամաւորներով հաշտութեան պայմաններուն վրայ համաձայնելու համար։ Վռամ անցածը մոռնալով՝ զիջում ըրաւ Հայոց պահանջին եւ Հայոց վրայ թագաւոր կարգեց Վռամշապուհի որդին

ԱՐՏԱՇԷՍ Դ․ (422–428), որ այն ատեն տասնևութ տարեկան էր։

Մինչ Վռամի բանակներուն դէմ կռիւ կը մղուէր, կաթողիկոսը տեսնելով երկրին աւերումը Յունաց Հայաստանը անցած էր․ ժողովուրդը հոն ալ կը տառապէր Յոյն գործակալներու ձեռքէ, նոյն իսկ ինքը կաթողիկոսն անգամ լաւ ընդունելութիւն չգտաւ Յոյն կառավարիչներու կողմէ, եւ ստիպուեցաւ Մեսրոպ Մաշտոցը և իր թոռը, Վարդան Մամիկոնեանը, ղրկել Թէոդոս Կայսեր մօտ միջնորդելու, որ իրաւունք տրուի իրեն այդ կողմերը Հայ դպրոցներ բանալու և Հայերէն լեզուն սորվեցնելու։ Կայսրը տուաւ այդ իրաւունքը՝ որոշ սեղմումներով և նախազգուշական միջոցներով։

Արտաշէս Դ․ի գահակալութենէ խաղաղ անկախութեան նոր շրջան մը կ'ակնկալուէր Պարսկական Հայաստանի մէջ․ բայց դժբաղդաբար այդ խաղաղութիւնը չիրականացաւ։ Երիտասարդ թագաւորը թուլամորթ և յայրատ կեանք մը կը վարէր, իր տռփոտ և անբարոյական ձգտումներով ընտանեկան խռովութիւններ առաջ կը բերէր նախարարական տուներու մէջ, որով ատելի և անտանելի կը դառնար։ Սահակ Պարթեւ Հայրապետը քանի մը անգամ խրատեց զայն որ զգաստանայ․ նախարարներն ալ յորդորեց որ ներողամիտ ըլլան և իրենց պաշտպանութեան տակ ունենան թագաւորը, յոյս յայտնելով անոր զգաստութեան մասին։ Բայց ամէն բան իզուր եղաւ։ Նախարարները այլեւս զզուած ապիկար և անարժան թագաւորի մը առաջնորդութենէ՝ նորէն ազատ ելք տուին իրենց անձնական շահերուն ու փառասիրութիւններուն։ Ուստի իրենց անկախութիւնը կամ Հայոց թագը ձեռք ձգելու յոյսով սկսան դաւադրութիւններ լարել թագաւորը տապալելու և անոր տեղ Պարսիկ մարզպան մը նստեցնելու։ Պատանի թագաւորի անհատական կեանքը լաւ պատրուակ մըն էր իրենց ձեռքը։ Հայրենասէր Հայրապետը կը սոսկար Հայ անկախութեան դէմ դաւաճանութենէ մը և բուռն կերպով կ՚ընդդիմանար Պարսիկ մարզպան բերել տալու ձգտող դաւաճաններուն, ցոյց տալով անոնց այն վտանգը՝ որ Պարսկական իշխանութիւն մը կրնար բերել, «աւելի լաւ է մոլորած գառն մը՝ քան առողջ գայլ մը,» կ՚ըսէր ան։ Կիրքէ կուրացած նախարարները նոյն իսկ կաթողիկոսին դէմ դարձան. և Սուրմակ անուն փառամոլ երէցը հետերնին առած, Պարսից դուռը գացին, ամբաստանելու թագաւորը անկարգութեան և պետական դաւաճանութեան մէջ, ու կաթաղիկոսը՝ Հելլէնասիրութեան և Արտաշէսը խրախուսողի դերին մէջ։

Վռամ՝ որ արդէն առիթի մը կ՚սպասէր վերջ դնելու Հայ Արշակունեաց հարստութեան՝ սիրայօժար ընդունեցաւ իրեն ընծայուած այս պատեհութիւնը։ Տիգրոն իր առջև դատուելու կանչեց թագաւորն ու կաթողիկոսը, որոնք միայն ձևակերպութեան համար լսեց առանց կարևորութիւն տալու անոնց փաստերուն։ Անոնց երկուքն ալ գահընկէց ըրաւ, մէկը թագաւորութենէ և միւսը կաթողիկոսութենէ, և իբրև աքսորեալ Պարսկաստանի մէջ պահեց։ Յետոյ Վեհ-Միհրշապուհ անունով պարսիկը մարզպան՝ իսկ Սուրմակն ալ կաթողիկոս անուանելով նախարարներու հետ Հայաստան ղրկեց (428)։

Այսպէս վերջացաւ Արշակունեաց թագաւորութիւնը որ 376 տարի տևեց, ինչպէս նաև Լուսաւորչի ցեղին կաթողիկոսութիւնը որ աւելի քան դար մը Հայ ժողովուրդը առաջնորդեց հովուապետութեան և պետական խորհրդատուութեան կրկնակ պաշտօններով։ Գրիգոր Լուսաւորիչ Հայ ժողովուրդը լուսաւորեց Քրիստոնէական կրօնքով, բայց մեծ անիրաւութիւն ըրաւ Հայոց Մեհենական գրականութիւնը բնաջինջ ընելով. իսկ իր զարմի վերջին շարաւիղը այդ մեծ սխալը շըտկել ջանաց Հայկական նոր եւ. ապահովապէս աւելի բարձր գրականութիւն մը հիմնելով։

ՑԱՆԿ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐՈՒ

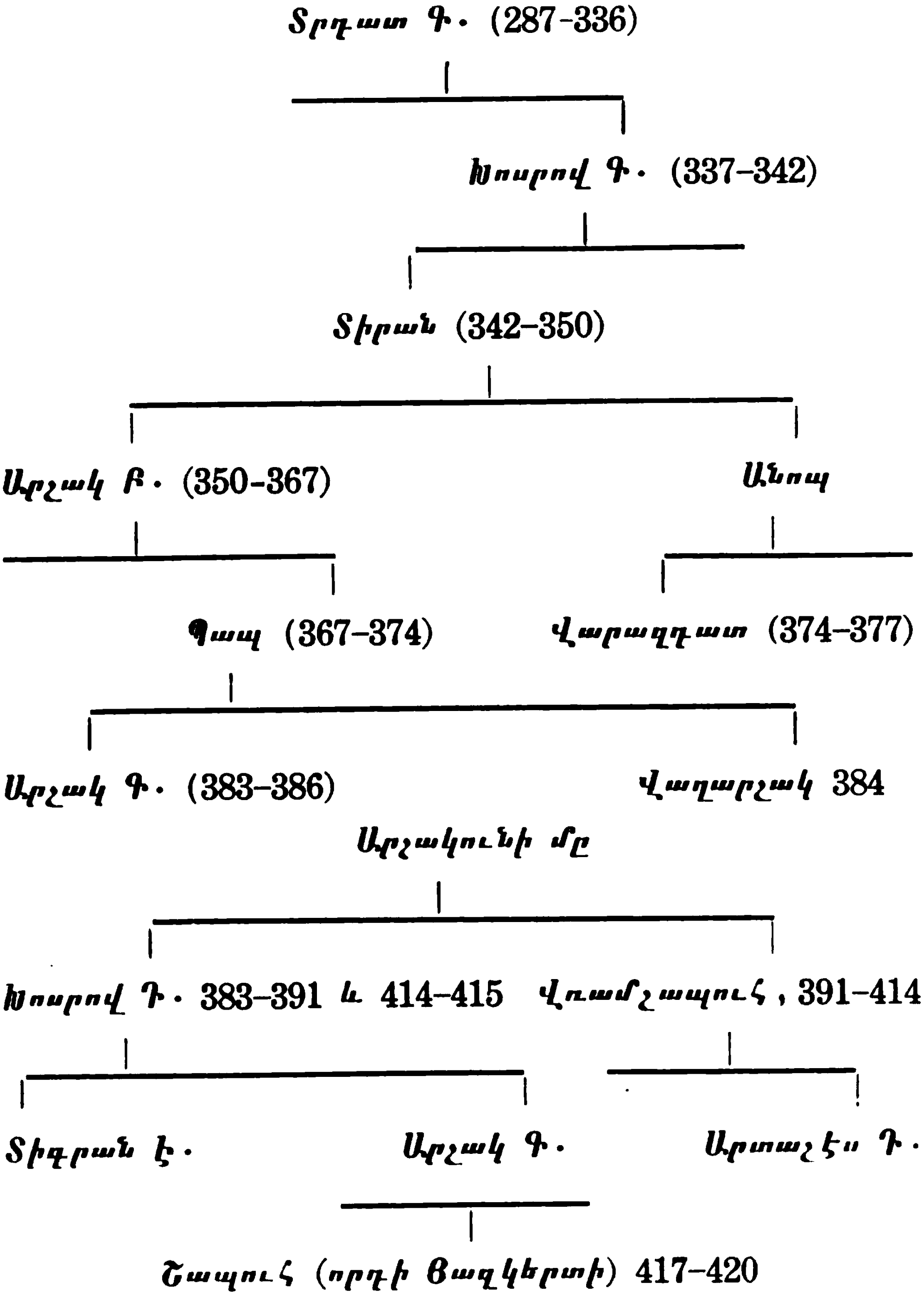

Տրդատ Գ. (287-336)

Խոսրով Գ. (337-342)

Տիրան (342-350)

Արշակ Բ. (350-367)
Անոպ

Պապ (367-374)
Վարազդատ (374-377)

Արշակ Գ. (383-386)
Վաղարշակ 384

Արշակունի մը

Խոսրով Դ. 383-391 և 414-415
Վռամշապուհ, 391-414

Տիգրան Է.
Արշակ Գ.
Արտաշէս Դ.

Շապուհ (որդի Յազկերտի) 417-420

ԱԶԳԱՑՈՒՑԱԿ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐՉԻ

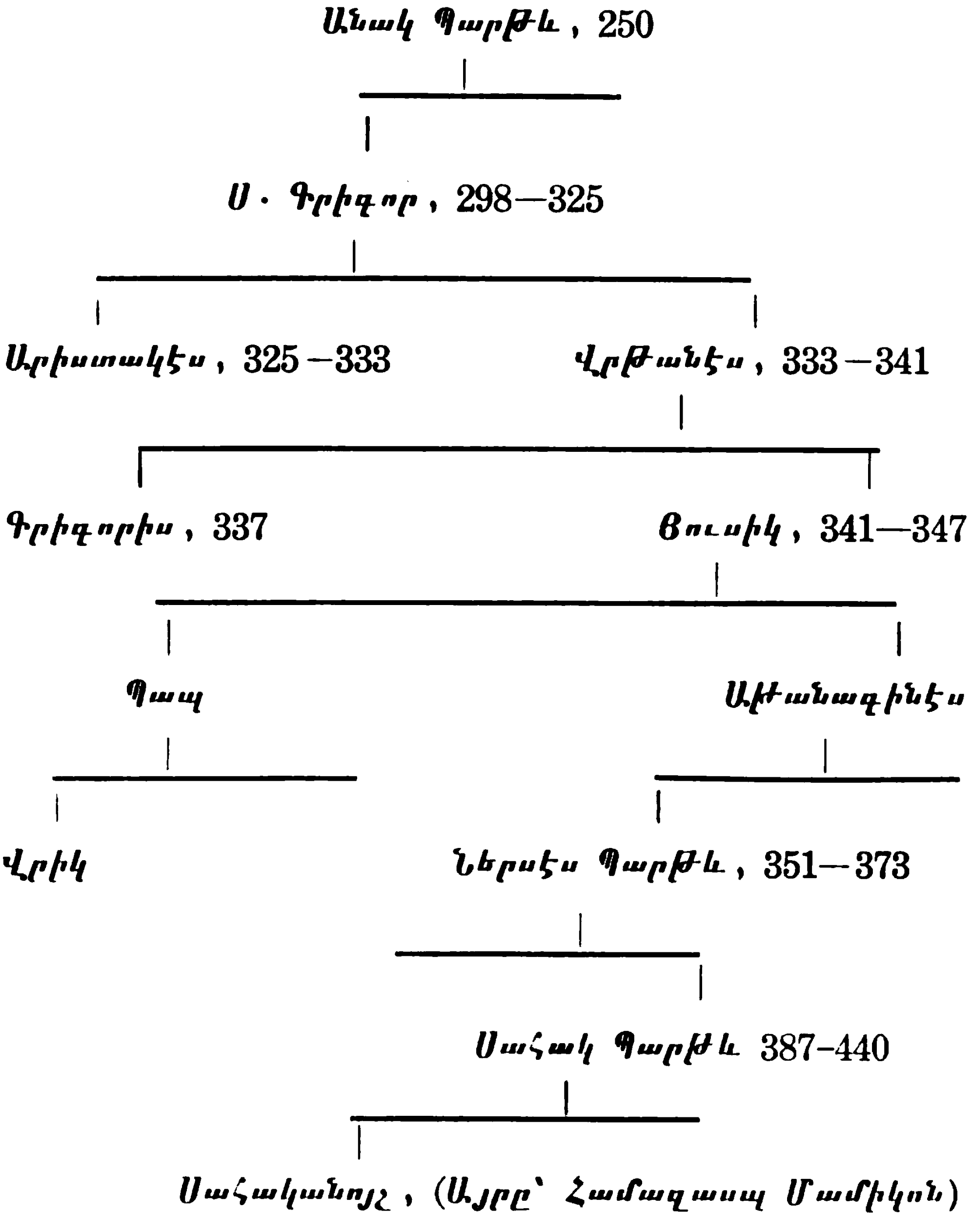
Անակ Պարթև, 250
Ս. Գրիգոր, 298—325
Արիստակէս, 325—333
Վրթանէս, 333—341
Գրիգորիս, 337
Յուսիկ, 341—347
Պապ
Աթանագինէս
Վրիկ
Ներսէս Պարթև, 351—373
Սահակ Պարթև 387-440
Սահականոյշ, (Այրը՝ Համազասպ Մամիկոն)

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ ՇՐՋԱՆ

1

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Պարսիկ քաղաքականութիւնը Հայերը բաժնելու և իւրացնելու. — Խորթ կաթողիկոսներ և գրական հալածանք. — Թէոդոս կայսեր պարտութիւնը. եւ ամօթալի դաշինքը. — Յոյներէ ետք՝ Յազկերտ Քուշանաց դէմ, Հայերու հաւանական բոլոր օգնականները պարտուած. — Հայոց փառասէր Նախարարները Պարսից ձեռք գործիք. — Վասակ, իր լաւ և տկար կողմը. — Պարսից յոյսը անոր վրայ. — Վասակի առաջարկը Պարսից ծառայելու, իր ուրացող փեսային Վարազ Վաղանի ազդեցութիւնը կոտրելու դիտումով. — Կրօնական հալածանքի սկիզբը. — Միհրներսեհի թուղթը Հայոց մեծամեծներուն և անոնց պատասխանը. — Հայ նախարարները Տիզբոնի մէջ և անոնց առերես ուրացումը.

ԿՐՕՆՔԸ քաղաքական դժբաղդութիւններու ազդակ մը դարձաւ։ Արշակունեաց անկումով Հայերը քաղաքական միութենէ զրկուեցան, և աւելի դիւրին զոհ դարձան Պարսկական նենգ քաղաքականութեան։ Պարսիկները ըմբռնած ըլլալով որ Հայերը բռնի չէին կրնար իրենց կրօնքէն ուծացնել և այդպիսով անոնց ձուլումը դիւրացնել՝ խաղաղ միջոցներով փորձել սկսան։ Բաժանեալ նախարարներով Հայոց միութիւնը ջլատել, եղծ կրօնապետներով անոնց կրօնական զգացումները տկա-

րացնել, և Հայ զանգուածը անհատական խառնիճաղանճի մը վերածելէ ետք՝ Պարսկական փառքերով անհատներու և խումբերու աչքերը շլացնել և այդպէս աստիճանաբար զանոնք Իրանեան ցեղի մէջ հալեցնել Պարսիկ քաղաքականութեան հիմնակէտը եղան։ Արշակունի թագաւորներու հեղինակութիւնը եւ վարկը այնքան տկարացած էին որ ժողովուրդը չցնցուեցաւ երբ յանկարծ վերջ գտաւ այդ թագաւորութիւնը․ Խորամանկ Պարսիկները այդ նկատելով աշխատեցան այդ անտարբերութիւնը ինպաստ իրենց դարձնել։

Ուստի Հայաստանի առաջին Մարզպանը Վեհ-Միհր-Շապուհ (428–441) երկիրը խաղաղութեամբ կառավարեց, առանց միջամտելու անոր ներքին գործերուն՝ ստանձնելով միայն վերին հսկողութիւնը։ Անդին Հելլէն ազդեցութենէն եւ ազգային եկեղեցիի հրապոյրէն հեռու պահելու համար՝ Վռամ Ե․ Հայոց կաթողիկոս կարգեց, Սուրմակէն ետք յաջորդաբար, Բրքիշոյ և Շմուէլ, երկու Ասորի անարժան կղերականներ՝ որոնք Հայ եկեղեցիի արարողութիւնները Ասորերէնի և Պարսկերէնի վերածել աշխատեցան։ Հայ գրականութիւնը այլևս քաջալերութիւն չգտնելով Պարսիկ տիրապետութեան տակ, գրական մշակները անցան Հայաստանի Յունական բաժնին, ուր Փոքր Թէոդոս կայսեր քաջալերութեամբ և ծախքերով շարունակեցին իրենց գործերը, դպրոցները զարգացան և խոստմնալից ուսանողներ աւելի բարձր կրթութեան համար ղրկուեցան ուսումնական զանազան կեդրոններ։

Պարսից քաղաքականութիւնը մասամբ յաջողութիւն կը գտնէր․ Հայերը աւելի և աւելի անկազմակերպ վիճակի մը կ՚ենթարկուէին, բայց կաթողիկոսներու Հայ լեզուն եկեղեցիէ և դպրոցէ վտարելու ձեռնարկները մեծ ցնցում առաջ բերին։ Հայերը անտրտունջ ականատես կրնային ըլլալ իրենց անարժան թագաւորներու վտարման հանդէպ, բայց իրենց սիրելի լեզուէն զրկուիլ՝ անտանելի հարուած մըն էր, և չէին կրնար ոչխարի պէս տոկալ, ուստի առանց վարանելու շուտով դուրս քշեցին խորթ հայրապետները՝ Լուսաւորչի գահէն։

Վռամի որդի և յաջորդը՝ Յազկերտ Բ. (438–457) դարձեալ արագ և բռնի միջոցներու դիմեց։ Բայց իրեն արգելք կրնար ըլլալ Բիւզանդիոն՝ որու իշխանութեան Հայերը համեմատաբար աւելի ազատութիւն կը վայելէին, մանաւանդ միևնոյն կրօնին պատկանելով ան կրնար Հայոց կրօնական ազատութիւնը պաշտպանել նաև Պարսկական Հայաստանի մէջ։ Թէոդոս Բ. կայսրը՝ որ թոյլ և երկչոտ էր՝ Հոնաց Ատտեղաս թագաւորէն շատ ընկճուած էր. Յազկերտ գիտէր այդ բանը, ուստի առիթէն օգտուելով Հռովմի՝ որ այլևս Հելլէնանալ սկսած էր՝ ուժը ջախջախել ուզեց։ Այդ գործը գլուխ կրնար հանել Միհր Ներսեհ, Պարսիկ մեծ զօրավարը, որ տէրութեան հազարապետն էր եւ Բիւզանդիոնի դէմ ոխերիմ թշնամի, Հայոց բռնի հաւատուրացութեան ջերմ պաշտպան։ Ուրեմն Յազկերտ հաւանելով իր հազարապետի խորհուրդներուն, որուն ձայնակից էին բազմաթիւ մոգեր, հրաման տուաւ յանկարծ յարձակիլ Յունաց Միջագետքի վրայ. և որպէսզի Հայերը չապստամբին և Յոյներու հետ չմիանան՝ գունդ մը պահակազօրք ղրկեց Բագաւան։ Պարսիկ զօրքերը հասան մինչև Մծբին, շատ գաւառներ աւերեցին, կողոպտեցին եւ բոլոր եկեղեցիները այրեցին։ Վատ Թէոդոս կայսրը փոխանակ պատերազմով երկիրը պաշտպանելու եւ կայսրութեան վարկը փրկելու, յաղթական արքայից արքայի ոտքերուն ղրկեց արևելեան բանակի ստարապետ Անատոլը, որպէսզի ամէն գինով հաշտութիւն կնքէ։ Յազկերտ իր նպատակին հասած էր. Բիւզանդիոնի համար ամօթալի պայմաններով դաշնագրութիւն մը կնքել տուաւ, որու զօրութեամբ Հայաստան Պարսիկ թագաւորի բացարձակ հաճութեանը կը յանձնուէր, եւ անոր անողոք վրէժխնդրութեանը պիտի մատնուէին այն Պարսիկները՝ որ Քրիստոնէութիւնն ընդունելով հալածանքներէ փախած և Յունաց երկիրը ապաստանած էին։

Այս յաղթութենէ հպարտացած՝ Յազկերտ Հայաստանէ ալ զօրք ժողվելով քալեց Պահլաւ Արշակունիներու ցեղակից և Հայոց համակիր Քուշաններու դէմ, որ արևելքէն մեծ սպառնալիք մը դարձած էին։ Ան իր աթոռը Նիւշափուր քաղաքը հաստատելով եօթը տարի պատերազմ մղեց (442-449) *անոնց դէմ և վերջապէս խորտակեց անոնց ուժը։ Անկէ ետք թագաւորը իր յաղթութիւնները տօնելու համար ամէն տեղ աւետաւորներ ղրկեց, հրամայելով որ ատրուշաններու առջև սպիտակ ցուլեր ու գիսաւոր նոխազներ զոհեն։ Այն ատեն էր որ Պարսիկ վարչապետը, Միհրներսեհ և մոգերը խորհուրդ տուին արքային՝ իր քաղաքականութիւնը բուռն կերպով առաջ տանիլ Հայաստանի մէջ։ «Վեհաբար Տէր, ըսաւ ան, դուք արդէն գիտէք թէ ի՛նչ պիտանի երկիր է Հայաստանը, բայց կայսեր իշխանութեան սահմանակից է և միևնոյն հաւատքը կը պաշտէ· անգամ մը որ Հայերը մեր հաւատքին դարձնենք, անոնք պիտի սիրեն ձեզ և Արեաց երկիրը· եւ եթէ անոնք մեզ հետ սերտօրէն կապուին, Վրացիները եւ Աղուանները արդէն մերը կ՚ըլլան»։*

Այլևս ոչ մէկ արգելք կար այս ծրագրի ձեռնարկութեան դէմ· հանգամանքները ամէն կերպով յաջողութիւն կը խոստանային· մանաւանդ որ Հայոց աշխարհի մէջ ալ կային ազդեցիկ մարդիկ՝ որոնք պատրաստ էին Պարսիկ քաղաքականութեան աջակցելու։ Ինչպէս Շապուհ Բ· ջերմ գործակցութիւն գտած էր Արծրունեաց կողմէ, նոյնպէս Յազկերտ մեծ աջակցութիւն պիտի գտնէր Սիւնեաց տոհմէն։ Այս երկու նախարարութիւնները բարձր դիրք ունենալով Հայաստանի մէջ՝ անոր թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու ջանքեր և դաւեր կ՚ընէին· եւ Պարսից սահմանակցութիւնը իրենց միջոց կ՚ընծայէր Հայոց թագաւորութեան խոստումն առնել՝ իրենց դաւաճան ծառայութեան փոխարէն։ Անոնք կարծուածին չափ ալ պարսկամոլ կամ պարսկասէրներ չէին, այլ միայն իրենց անձնական փառասիրութեան յագուրդ տալու և Պարսից ուժը իրենց *նպատակին գործածելու համար Պարսկական ենթադրուած կուսակցութեան գլուխ կը կենային։*

Վասակ, Սիւնեաց իշխանը, Անդովկ իշխանին թոռը, պատանեկութեան հասակէն իվեր իր խելքով և վարմունքով ամենուն սիրելի եղած էր, և երբ իր հօրեղբայրը Վաղինակ իշխանութենէ և պատուէ զրկուեցաւ՝ իբրև Պարսիկ տէրութեան վնասակար մարդ, ինք ձեռք առաւ Սիւնեաց Երկրի տանուտէրութիւնը։ Առաջները Մեսրոպին օգնած ըլլալով՝ անոր Քրիստոնէական եւ կրթական առաքելութեան մէջ, իր բարի համբաւը տարածուած էր ամէն կողմ. ան ալ կրթարաններ հաստատած և իր երկրին բարոյական ու նիւթական զարգացման մղում տուած էր։ Բայց իր աննուաճ և անկարգ փառասիրութիւնը տկարութեան մեծ աղբիւր մըն էր իրեն համար, թագաւոր ըլլալու փառասիրութիւն մը՝ որ զինք դաւաճանութենէ դաւաճանութիւն և Հայաստանը թշուառութենէ թշուառութիւն մղելով, վերջապէս իր իսկ կործանման պատճառ պիտի ըլլար։

Տիզբոնը՝ նկատի առնելով Վասակի այդ տկարութիւնը՝ իր դիտումներու համար թանկագին գործիք մը գտաւ անոր մէջ։ Ան իր բարեմասնութիւններով նախարարներուն վստահութիւնը գրաւած էր և անոնց կը նախագահէր, ինչպէս Հայոց թագաւոր մը պիտի ընէր, և Տիզբոն աւելի քաջալերեց անոր փառասիրութիւնը՝ զայն Հայաստանի մարզպան կարգելով Վեհ-Միհր-Շապուհէն ետքը։ Վասակ իր մարզպանութեան ատեն (441–453) *շարունակեց իբրև լաւ հայրենասէր ծառայել։ Նախ ան կը ձգտէր իր թագաւոր ըլլալու փառասիրութեան յագուրդ տալ՝ ո՛չ թէ Պարսից ծառայելով, այլ արքայից արքայի ուժը զանազան միջոցներով տկարացնել ջանալով։ Անմիջապէս որ ան երկրին վարչական եւ տնտեսական ղեկը իր ձեռքն առաւ՝ գաղտնի բանակցութեան մտաւ Պարսկաստանի թշնամիներուն հետ, Պարսիկներու թշնամի զօրավարները կաշառեց, որպէսզի անոնց ձեռնտուութեամբ Հայաստանի անկախութեան դրօշակը վեր բարձրացնէր եւ* անոր Թագով ալ ինք պսակուէր։ Ան վստահութիւն ունէր Հայոց ազգասիրութեան վրայ, եւ գիտէր որ ժողովուրդը պատրաստ էր իր արիւնը տալու Հայ իշխան մը գահ բարձրացնելու համար, հերիք էր որ ան ազատուէր Սասանեան լուծէն։ Քրիստոնէութիւնը մեծ նշանակութիւն չունէր Վասակին համար և պատրաստ էր զայն վրայէն նետելու, եթէ այդ կերպով կարենար իր փայփայած նպատակին հասնիլ։ Ամէն պարագայի մէջ Պարսկաստան կը յուսար անոր փառասիրութիւնը ինպաստ իրեն գործածել։ Եւ այդ յոյսը արդարացնող առիթը չուշացաւ։

Վասակ՝ Վարազ Վաղան անունով փեսայ մը ունէր, նոյնպէս Սիւնեաց ցեղէն, որ երկրէն դուրս քշեց իր կնոջ (Վասակի դուստր) հետ գէշ վարուելուն։ Վարազ Վաղան Պարսից արքունիքը գնաց, անոնց կրօնքը առաւ, եւ Միհր Ներսեհին խորհրդակից ու գործիք դարձաւ իր հայրենիքին դէմ, իր աներէն գձուձ վրէժ մը լուծելու և մեծ պատիւներու հասնելու մարմաջով։ Խորամանկ Վասակ չուզելով իր փեսին ժամանակ տալ, փութաց իր ծառայութիւնները առաջարկել Միհր Ներսեհին, որ անշուշտ Մարզպանին նախընտրութիւն պիտի տար, թէև Վարազ Վաղանն ալ չհեռացուց իր քովէն։

Երբ Յազկերտ պատերազմի մէջ էր Քրիստոնեայ զինուորներու հանդէպ մեղմ կը վարուէր, բայց երբ պատերազմը ինպաստ իրեն վերջացաւ՝ իր ընթացքը փոխեց։ Առաջ՝ քաղցրութեամբ կը յորդորէր Քրիստոնէութենէն հրաժարիլ, իսկ ետքէն սկսաւ բռնութեան դիմել։ Հրովարտակով Հայոց իշխաններու կոչ ըրաւ որ արեգակին երկրպագութիւն ընեն, կրակը պաշտեն և մոգութեան օրէնքները կատարեն։ Քրիստոնեայ բանակներուն արգիլեց իրենց երկիրը վերադառնալ, որ մի գուցէ տեղի ապստամբներուն զօրաւիգ ըլլան։ Այսպէս մինչ Հայաստան իր ուժերէն զրկուած էր՝ Յազկերտ ամէն միջոց անարգել գործածելու ժամանակը եկած ըլլալ կարծեց։ Ուստի Հայաստան ղրկեց

Դենշապուհ իշխանը՝ որպէսզի կրօնական, տնտեսական և քաղաքական հալածանքները և կեղեքումները կանխապատրաստուած ծրագրի համաձայն առաջ տանի։ Եւ իրօք Պարսիկ գործակալը իրեն յանձնուած վատ պաշտօնը ամենայն անխղճութեամբ կատարել սկսաւ։ Ան սկսաւ հոգևորականները ցրուել, ժողովուրդը աղքատացնելու համար տուրքերը շատցնել. իսկ եկեղեցին անտանելի բեռ մը դարձնելու դիտումով անոր վրայ ծանր հարկեր դրաւ. Նախարարներու մէջ բանսարկութեամբ խռովութիւն սերմանեց. Վահան Ամատունի հազարապետը սուտ ամբաստանութիւններով պաշտօնանկ ընել տուաւ և անոր տեղ պարսիկ մը բերել տուաւ. հոգևորական ատեաններն ալ խափանելու մտքով՝ մոգպետ մը դատաւոր կարգեց։

Դենշապուհի բռնութիւններէն զատ՝ Միհրներսեհ կարծեց կրօնա-իմաստասիրական փաստերով ալ ճնշելու էր ժողովուրդը։ Ուստի Մոգպետի գործակցութեամբ թուղթ մը գրեց Հայոց մեծամեծներուն, որու մէջ Զրադաշտական կրօնի սկզբունքները կը ներկայացնէր և Քրիստոնէական անհեթեթութիւնները կը պախարակէր, և վերջապէս այդ նամակին լուրջ պատասխան մը և կամ Պարսից դուռը գալ կը պահանջէր։ Ազգին եկեղեցական և աշխարհական առաջնորդները ՅՈՎՍԷՓ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ (440–452) *նախագահութեամբ ժողով գումարեցին Արտաշատի մէջ և զօրաւոր պատասխան մը գրեցին հազարապետին՝ յայտնելով թէ աշխարհային գործերու մէջ պատրաստ են, ինչպէս միշտ, հնազանդելու թագաւորին. իսկ կրօնի մասին ո՛չ ան իրաւունք ունէր հակառակ հրաման տալու, եւ ո՛չ իրենք պարտաւոր էին հնազանդելու։ Նամակը կը վերջանար հետևեալ վճռական խօսքերով. «Այս հաւատքէն մեզ ոչ ոք չէ կարող շարժել, ոչ մարդիկ, ոչ հուր և ոչ սուր։ Մեր բոլոր հարստութիւնը քու ձեռքդ է, մարմիններս ալ քու առաջքդ, ըրէ՛ ինչ որ կ'ուզես, քեզմէ տանջանք և մեզմէ համբերութիւն. քու սուրդ և մեր վիզերը։» Այս վերջին խօսքը Հայու զինուո-*

րական և ասպետական նկարագրին արդարութիւն չէր ըներ, բայց վերջապէս տկարի անյողդողդ վճռականութիւնը կը յայտնէր։ Բայց որչա՛փ տանջող է այն մտածումը թէ այս նուաստացուցիչ տկարութիւնը պիտի խնայուէր Հայաստանին, եթէ Հայ թագաւորները և նախարարները ճշմարիտ հայրենասիրութիւն և իմաստութիւն ունենային։

Յազկերտ խիստ զայրացաւ կարդալով այդ նամակը, և անմիջապէս հրաման ղրկեց նախարարներուն որ անձամբ գան իր առջև ներկայանան։ Նախարարները խորհուրդ ըրին և՝ կաթողիկոսին խօսք տալով որ իրենց հաւատքին վրայ հաստատ կը մնան՝ որոշեցին Տիզբոն երթալ։ Գացողներու գլխաւորներն էին Վասակ մարզպանը, Վարդան Մամիկոնեան սպարապետը, նախորդ հազարապետ Վահան Ամատունի, Ներշապուհ Արծրունի, Գադիշոյ Խորխոռունի, ևայլն։ Յազկերտ ոչ միայն պատշաճ պատիւը չըրաւ անոնց՝ ընդունելութեան ատեն․ այլ չափազանց խիստ վարուեցաւ՝ սպառնալով Հայաստան զօրք ղրկել եւ անոնց ընտանիքները և ժողովուրդը ջարդել, եթէ անոնք իր կամքը չկատարէին։ Նախարարները ծուղակի մէջ էին, անոնք չուզեցին իրենց անհատական հաւատքի զօրութիւնը ցոյց տալու համար ամբողջ իրենց ընտանիքը և ազգը կորսնցնել, ուստի առժամաբար համակերպեցան ամբարտաւան թագաւորի հրամանին։ Անոնք արեգակի ծագման ատեն ատրուշանի առջև զոհեր մատուցին և թագաւորին հետ հետևեալ աղօթքը արտասանեցին․

«Կ՚երկրպագենք պերճապայծառ և քաջաձի արեգական, կ՚երկրպագենք լայնածաւալ դաշտերու Աստուծուն, ճշմարտասէր և իմաստուն Միհրի՝ որ հազար ականջ ունի, բիւր աչեր, բարեկազմ է և գերագոյ, ամենագէտ, հզօր, անքուն և միշտ հսկող։ Կ՚երկրպագենք համայն աշխարհներու տիրող, Միհր Աստուծոյ, որ Ահուրամազդա պայծառ ստեծեց քան բոլոր երկնային պաշտելիները։ Մեզ զօրաւիգն ըլլան Միհր և Ահուրա։»

2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Ուրացող Նախարարներու վերադարձը մոգերով և Պարսիկ բանակով. — Հայաստանի ցնցումը ազգային բռնի կրօնափոխութեան դէմ. — Ղեւոնդ Երէցի առաջնորդութեամբ ժողովրդական յարձակում մոգերու վրայ. — Վասակի նենգամիտ ջանքերը մոգերու օգնելու. — Մոզպետի վերջին ջանքերը և պարտութիւնը ապստամբ ժողովուրդէ. — Նախարարներու դիմումը Թէոդոս կայսեր և ուրիշ Քրիստոնեայ իշխաններու. — Աղուաններու վրայ յարձակող Պարսիկ բանակի ջախջախումը Վարդանի կողմէ և Աղուանիստանի մէջ Քրիստոնէութեան վերահաստատումը. — Վասակի մատնութեան և ուրացութեան լուրը. — Վարդանի յաղթական վերադարձը Հայաստան.

Յազկերտ Հայ նախարարներու դարձը տեսնելով շատ ուրախացաւ և անոնց իպատիւ հանդէս մը սարքեց․ անոնցմէ պաշտօնանկները իրենց պաշտօնին վերահաստատեց․ մասնաւոր պատիւներ ըրաւ Վարդանին՝ Քուշաններու դէմ ցոյց տուած քաջութեանը համար, եւ վերջապէս առատ պարգեւներով զանոնք Հայաստան վերադարձուց՝ անոնց հետ ղրկելով մեծ բանակ մը և 700 մոգեր։ Իսկ իր քով իբր պատանդ պահեց Վասակի երկու որդիները։ Մոգերուն պատուէր տրուած էր բոլոր եկեղեցիները փակել եւ սպասները արքունի գանձարանին յանձնել։ Քահանաները պաշտօնանկ պիտի ըլլային, և ամէն կարգի մարդիկ և կիներ աշխարհական հագուստ պիտի հագնէին․ ամուսնութեան օրէնքը պիտի վերնար և բազմակնութիւնը հաստատուէր, որպէսզի Հայ ազգը աճէր ու բազմանար։

Անդին Հայաստան կսկսի դղրդալ լսելով քաղաքական առաջնորդներու ուրացութիւնը։ Ժողովուրդը հայրենանուէր եկեղեցականներու հետ մէկտեղ ոտքի կ'ելլէ և կ'որոշէ զէնքի ուժով պաշտպանել իր կրօնքը և հայրենիքը ոչ միայն Պարսից այլ նաև ուրացող ազգակիցներու դէմ։ ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑԸ՝ իր պատկառելի ծերութեամբ ապստամբ բանակին գլուխը անցած՝ դէմ ելաւ մոգերու բազմութեան, որ կուգային Հայեկեղեցիները քանդելու։ Մոգերը Հայաստան հասնելէ *եաք իշխան Ծաղկոտ գաւառի Անգղ գիւղը, ուր մոգպետը՝ ուզելով առաջին փորձը ընել՝ կիրակի օր մը մոգերու և զինուորներու բազմութեամբ գնաց եկեղեցին կործանելու։ Ղեւոնդ Երէցը այդ միջոցին պատարագ կը մատուցանէր, երբ վճռական վայրկեանը կը հասնի՝ առանց վախկոտ խոհեմութեան կաշկանդումներու՝ եկեղեցականներու և ամբոխի հետ փայտերով կը յարձակի մոգերուն վրայ և անոնց գլուխները պատռելով կամ ջախջախելով դուրս կը քշէ։ Մոգպետը յուսահատութենէն զայրացած Վասակը մեղադրեց որ ձեռնարկին բնութիւնը չէր բացատրած թագաւորին։ «Պիտի գրեմ արքային», ըսաւ ան, «որ իր դիտաւորութենէն ետ կենայ, որովհետեւ եթէ իրենք աստուածներն ալ գան մեր օգնութեան, անհընարին է մոգութեան օրէնքները հաստատել Հայաստանի մէջ․ անզէն մարդիկ որ այսքան ուժ առաջ կը բերեն, հապա եթէ զինուորներու միանան, ո՞վ կրնայ անոնց դէմ ելլել»։ Վասակ հանդարտեցուց մոգպետը և յորդորեց որ քիչ մը համբերէ։*

Ան կը յուսար իր նպատակին հասնիլ իր ուրացութեամբը․ ուստի չուտով Սիւնեաց աշխարհէն զօրք բերել տուաւ, որպէսզի մոգերուն օգնեն․ յետոյ ըսկսաւ կարեւոր մարդիկը մէկիկ մէկիկ կրակապաշտութեան դարձնել խաբէութեամբ, անուշ խօսքերով․ նախարարներու տուները մոգեր կը բաժնէր, անոնց օրինակ ըլլալու համար իր դղեակին մէջ ատրուշան կը պահէր․ մեծամեծներու և ժողովուրդի մէջ հեշտանքի, թուլութեան և անտարբերութեան ոգին տարածելու համար՝ ինքը գիշերները երգերով, գինարբութեամբ և անվայել պարերով կ'անցնէր։ Վասակ կը ջանար այնպէս ձեւացնել որ իբր թէ Քրիստոնէութիւնը վերցնելու ջանքերու մէջ ինք հետաքրքրութիւն և մասնակցութիւն չունէր․ բայց ժողովուրդը՝ գիտնալով իր փառասիրութիւնը եւ որդիներուն պատանդ տրուած ըլլալու հանգամանքը՝ այլեւս իր վրայ վստահութիւն չունէր։ Բայց վերջապէս չար սերմերը չար պտուղ կուտային, երկպառակութիւնները մեծ չափեր կստանային, և Վարդան Մամիկոնեան անոնցմէ ձանձրանալով լաւ համարեց իր ընտանիքով Յունաց բաժինը երթալ։ Ժողովուրդը չէր կրնար առանց Վարդանի մնալ՝ որ երկրին միակ յոյսը և ապաւէնը կը նկատուէր իբրև նուիրուած հայրենասէր, ռազմագէտ, սպարապետ եւ քաջ զինուոր։ Վասակ տեղի տալով ժողովուրդի պահանջին՝ եկեղեցականներու հետ նամակով մը խնդրեց անկէ որ մնայ իր պաշտօնին եւ տեղին մէջ։ Վարդան համաձայնեցաւ մնալ։

Անդին Վասակ կը շարունակէր իր նենգութիւնները։ Եկեղեցականները բազմութեամբ դիմեցին Շահապիվան քաղաքը՝ ուր սպարապետը նախարարներու հետ խորհուրդի նստած էր և կը պնդէր կատարուած անօրէնութիւններուն վրէժը առնել։ Վարդան թոյլ քաղաքականութեան վերջ տալու համար ամէնուն ներկայութեանը գոչեց. «Մինչև ե՞րբ պիտի համբերենք և ճշմարտութիւնը ծածկենք»։ Բոլոր նախարարները աւետարանի վրայ երդում ըրին հաւատարիմ մնալ եկեղեցիին և իրենց արիւնը չխնայել անոր պաշտպանութեանը համար։ Անոնցմէ մէկը, Ջանդազան, իրենց հետ միաբանիլ չուզելուն՝ բռնուեցաւ և քարկոծուեցաւ, այդ դէպքը մեծ ազդեցութիւն ըրաւ ամենուն վրայ։ Անկէ ետք նախարարները սպաննեցին Վասակի ուրիշ լրտեսները և ամէնքը մէկ անոր տունը գացին պահանջելու որ ան իր միտքը յայտնէ։ Վասակ ստիպուեցաւ անոնց հետ միաբանիլ, և՝ ինշան հաւատարմութեան՝ մատանիով աւետարանը կնքեց, իրեն հետևեցան նաև ուրիշ կասկածելի նախարարներ։

Մոգպետը՝ Հայոց ընդդիմութենէն սարսափած՝ իր ուժերը կեդրոնացուց Բագրաւանդ գաւառի Զարեհաւան քաղաքին մօտ, վերջին անգամ կրակի բաղդը փորձելու մտադրութեամբ։ Հայերը կազմակերպուեցան և նշանակուած օրը զէնքով յարձակում ըրին մոգերուն վրայ, անոնցմէ շատերը կոտորեցին, մնացածները փախցուցին, և ատրուշանները աւերեցին. ամէն տեղ քալեցին այն բերդերուն վրայ՝ ուր Պարսիկ զօրք կար, և զանոնք կամ ջարդեցին և կամ դուրս քշեցին։ Այս առաջին յաջողութենէն ետքը՝ Յովսէփ կաթողիկոս, Վասակ մարզպան, Վարդան սպարապետ և բոլոր աւագ նախարարները միաբանած նամակ մը ղրկեցին Թէոդոս Բ. կայսեր՝ Ատոմ Գնունիի և Հմայեակ Մամիկոնեանի ձեռքով, խնդրելով անկէ որ իսէր Քրիստոնէութեան օգնէ Հայոց այդ մեծ ճգնաժամին մէջ։ Նոյնիմաստ թուղթեր ղրկեցին նաև Յունաց Հայաստանի Հայ իշխաններուն և Անտիոքի Անատոլ սպարապետին։

Դէպքերը արագօրէն իրարու կը յաջորդէին և պատասխան սպասելու ժամանակ չկար։ Յազկերտ կատղած էր մոգերու ջարդը լսելով. և որպէսզի դիւրութեամբ ճզմէ Հայոց ապստամբութիւնը՝ վճռեց անոնց երկու դաշնակիցները, Վրացիները և Աղուանները անջատել և ճզմել. ուստի անմիջապէս Ճորայ մարզպան Սեբուխտի առաջնորդութեամբ գունդ մը զօրք ղրկեց Աղուաններուն վրայ 300 մոգերով, որոնք երկրին մէջ ցրուելով եկեղեցիներն աւերել և անոնց տեղ կրակատուներ շինել սկսան։ Աղուանից կաթողիկոսն ու հազարապետը եկան Հայերէ օգնութիւն խնդրելու, այն դաշինքի զօրութեամբ՝ որ կնքուած էր երեք ազգերու, Հայոց, Վրաց, և Աղուանից մէջ։ Հայերը անմիջապէս իրենց զօրքը երեք մասի բաժնեցին. առաջին գունդը յանձնուեցաւ Ներշապուհ Արծրունիին, որ Ատրպատական երթալով Հայաստանի սահմանը պիտի պաշտպանէր Պարսից դէմ. երկրորդ գունդը տրուեցաւ Վարդանին՝ որ Վրաստանի վրայով Աղուանից օգնութեան գնաց. իսկ երրորդ գունդը առաւ ինքը Վասակ՝ Հայաստանի կեդրոնը պաշտպանելու հասկցողութեամբ, բայց աւելի իրեն համախոհներ գտնելու և գործը աւրելու դիտումով։

Վասակ գաղտնի սուրհանդակով Սեբուխտին յայտնեց թէ ինք Հայերը մաս մաս ընելով տկարացուցած էր, ուստի և կարող էր ան համարձակ կերպով յա-

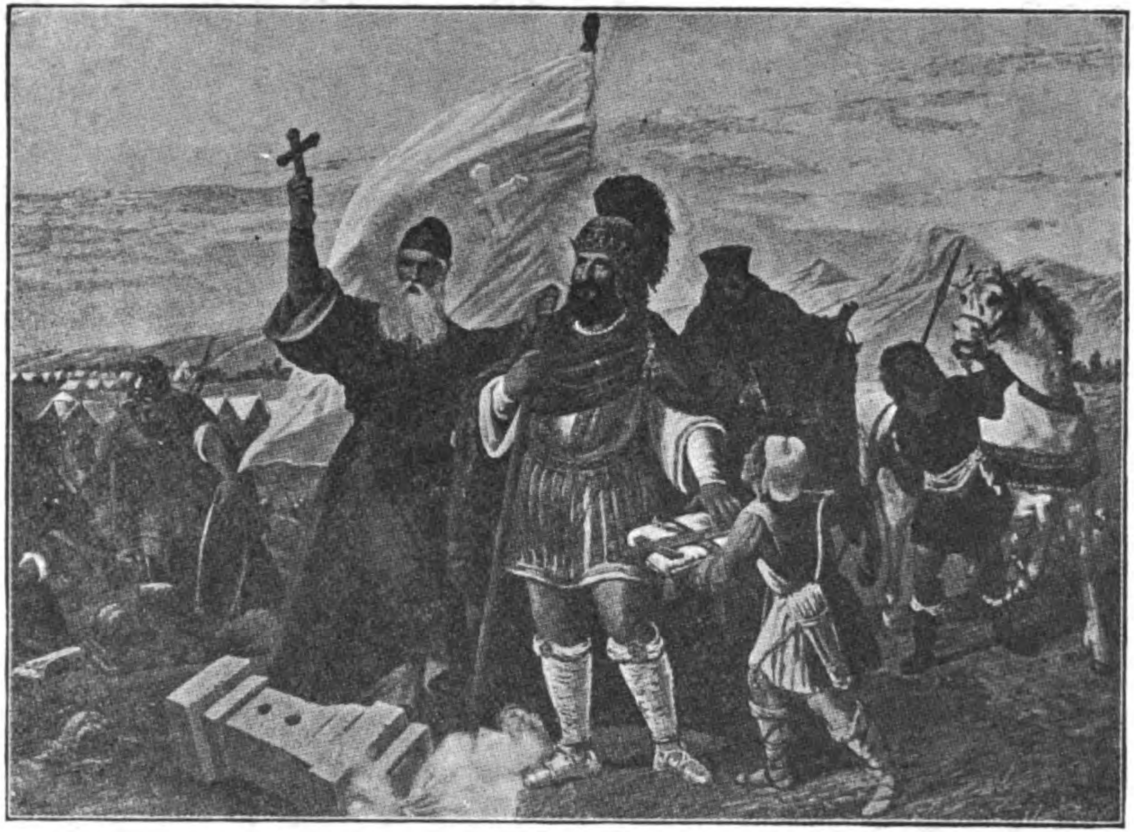

ԱՒԱՐԱՅՐԻ ԴԻՒՑԱԶՆԵՐԸ

ռաջանալ Վարդանի ուժին դէմ։ Սեբուխտ՝ քաջալերուած այս մատնութենէն՝ անցաւ Կուր գետը, եւ երկու բանակները իրարու բաղխեցան արքայանիստ Խաղխաղ քաղաքին մօտ։ Հայոց սպարապետի բանակը թուով պզտիկ էր, բայց մեծ էր գաղափարով և անձնուիրութեամբ․ ուստի առաջին յարձակումով Պարսից աջ թեւը խորտակեց և փախստականները մինչև Լոփնաս գետը հալածելով՝ ջարդեց կամ գետին մէջ խեղդեց․ Պարսիկ մեծամեծներն ալ նաւակներով կը փախչէին, բայց հալածողներու ճարպիկութեամբ Կուր գետին մէջ թափուելով խեղդուեցան։ Հայ զօրավարներէն միայն Մուշ Դիմաքսեան ճախճախուտ տեղեր իյնալով սպաննուեցաւ։

Վարդան՝ այս փառաւոր յաղթութենէ ետք՝ մտաւ Աղուանից երկրի խորերը, բերդերն ու քաղաքները Պարսիկներէն ետ խլեց, մոգերը կոտորեց, կրակատուները և ատրուշանները քանդեց, և փառք Հայկական դաշնակցութեան՝ Քրիստոնէութեան ազատ պաշտամունքը վերահաստատեց Աղուան տաճարներու մէջ։ Աղուան մեծամեծները՝ որ Պարսից վախէն սարերը ապաստանած էին, եկան միացան Հայոց զօրքին և հասնելով Հոնաց սահմանագլուխը քանդեցին Ճորայ դուռը՝ որ Պարսից թագաւորը շինել տուած էր լեռնականները զսպելու համար․ Վարդանն ալ Հոնաց մօտ դեսպաններ ղրկելով՝ դաշինք կապեց անոնց հետ, որպէսզի Հայոց օգնեն Պարսից դէմ (450)։

Մինչ Վարդան յաղթութեանց և յաջողութիւններու դափնիներ կը շահէր, յանկարծ Հայաստանէն սուրհանդակ հասաւ՝ իրեն իմացնելու թէ Վասակ դրժած էր իր երդումը, բերդերու պաշտպանութիւնը իր կողմնակիցներուն յանձնած, շատ քաղաքներ ու գիւղեր այրած, եկեղեցիներ քանդած և քահանաներ բանտարկած էր, ուխտապահ նախարարներու գերդաստանները իրենց բնակութեան տեղերէ հալածած և անոնց որդիները Սիւնեաց ամրոցներու մէջ փակած էր։ Վարդան արդէն Հայու դաշնակցութեան պարտաւորութիւնները

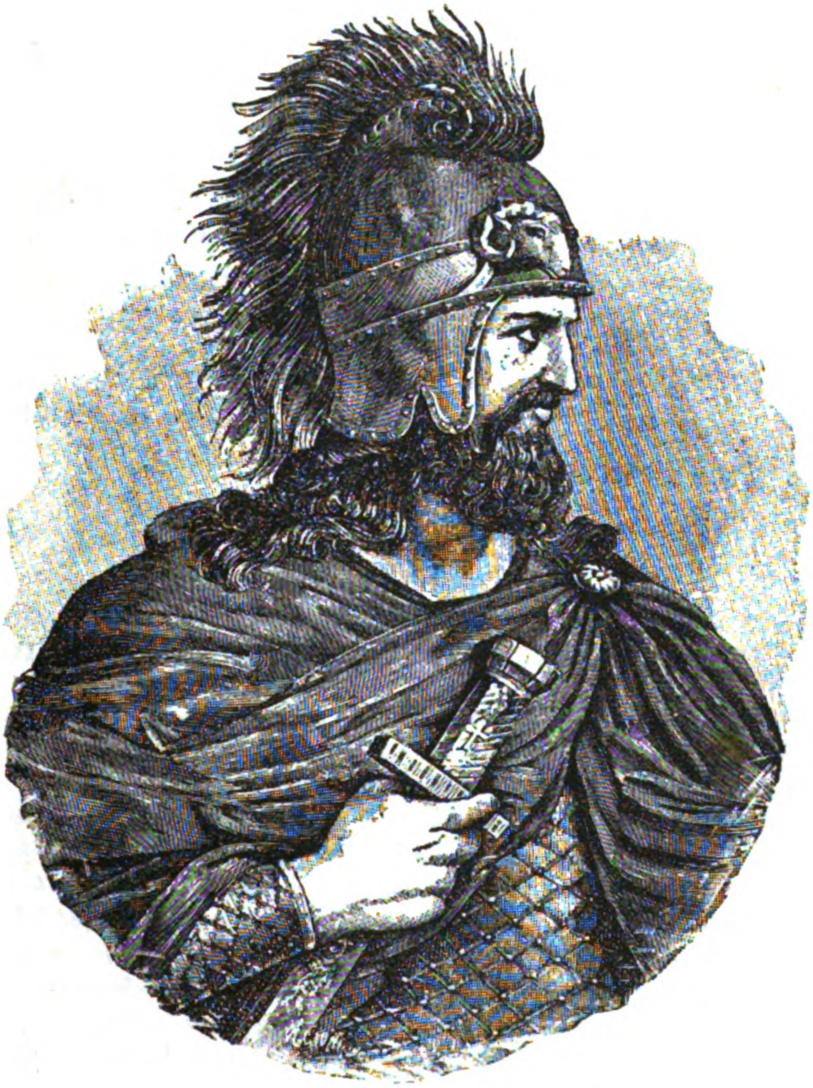

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

պատիւով և փառքով կատարած էր, ուստի աճապարեց Հայաստան վերադառնալ՝ ներքին դաւաճանները պատժելու։ Վասակ յաղթական Վարդանի վերադարձի լուրէն սարսափած՝ բռնած գերիները և հարուստ աւարը թողլով գիշեր ժամանակ Այրարատէն փախաւ իր երկիրը, որով Այրարատը իր ամրութիւններով դարձեալ ուխտապահ նախարարներուն ձեռքը անցաւ։ Ձմեռը վրայ հասած էր և պաշարի նուազութիւն կար, ուստի քաջ սպարապետը զօրքին մեծ մասը ցրուեց՝ պատուիրելով անոնց գարնան նորէն միանալ բանակին։ Ան իր քով պահած զօրքով պատժական արշաւանքներ կատարեց Սիւնեաց երկրին վրայ։ Վասակ դիմակը վար առած՝ յայտնապէս կ՚աշխատէր Վարդանի անկումը ապահովել նենգութեամբ։

3

ԿՐՕՆԱՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Վասակի դաւադրական նամակները Հայ իշխաններուն. — Վարդանի շրջահայեցութիւնը և Յազկերտին դրկած բացատրութիւնը. — Յազկերտին վճռական դիրքը՝ Յունաց անտարբերութեան պատճառով. — Հայոց 60,000 կորիճները. — Վասակի երկպառակիչ ջանքերը. — Աւարայրի պատերազմը. Հայոց սկզբնական յաջողութիւնը. — Բարձրագոյն ուժի դէմ Վարդանի խիզախութիւնը և նահատակութիւնը. — Անառաջնորդ բանակի շուարումը և ցրուումը. — Պատերազմի ելքը եւ անոր նշանակութիւնը. — Մասնակի կռիւներու քաղաքականութիւնը. — Պարսից վերջնական անյաջողութիւնը. — Յազկերտի բարոյական նուաստացումը և քաղաքականութեան փոփոխումը. — Վասակ պաշտօնանկ և Ատրորմիզդ Պարսիկը Հայոց մարզպան. — Կրօնական ազատութիւն և բարեկարգութիւններու խոստում. — Հայոց կրօնապետներու կալանաւորումը և Տիզբոն փոխադրումը. — Նախարարներու որոշումը Տիզբոնէ եկած կոչը ընդունելու.

Վասակ ամբողջ ձմեռ իր կուսակիցները և բանակը ստուարացնելու ջանքերը շարունակեց։ Ան միշտ նամակներ կը գրէր Յունաց բաժնի Հայ իշխաններուն որ Վարդանի փառասիրութեան գործիք չըլլան, և իսկապէս յաջողեցաւ զանոնք ձեռնպահ թողուլ· ասոնցմէ Աղձնեանց իշխանը արդէն պատրաստութիւն տեսած էր իր ազգակիցներուն օգնելու, բայց Վասակի պատ-

ճառով ան ալ ետ քաշուեցաւ· Նոյնպէս ան յաջողեցաւ Վրացիները և Աղուանները Հայերէ հեռու պահել, իսկ Հոները անգործ պահելու համար արքունի զօրքով Ճորայ դուռը ամրացուց։ Ան նամակներով ուխտապահ իշխաններու մէջ ալ պղտորում առաջ կը բերէր, այնպէս ցոյց կուտար թէ Յազկերտ, Պարսից թագաւորը Քրիստոնէութիւնը թոյլ պիտի տար և մոգերու ջարդի համար ալ անյիշաչար պիտի ըլլար, եթէ իրենք հեռու մնային Վարդանէն և անոր կողմնակիցներէն։ Հակառակ այս ամենուն՝ ազգին մեծամասնութիւնը մնաց Վարդանին հետ։

Վարդան կը ջանար ճգնաժամը Հայոց վրայէն անցնել ոչ միայն իբրև մեծ ռազմագէտ և սպարապետ, այլ նաև բարձր դիւանագէտ։ Ան՝ Յազկերտին Պարսիկ պատգամաւորներ ղրկեց հաստատելու թէ Հայերը Պարսից դէմ թշնամութիւն չունէին՝ մոգերու վրայ յարձակելով, այլ վրդովուած զգացումներու ցնցումով ըրած էին, և ոևէ թշնամական շարժում չպիտի ընէին, եթէ իրենց կրօնական ազատութիւնը յարգուէր։ Յազկերտ Յոյներու աջակցութենէն վախնալով Վարդանին առաջարկը, գոնէ առերես, սիրայօժար ընդունեցաւ, և Հայաստան հրովարտակ ղրկեց Հայերու պահանջին գոհացում տալու։ Բայց իր ընթացքը փոխեց՝ երբ Եփլալիոս Ասորի պատրիկը Տիզբոն եկաւ՝ Մարկիանոս կայսեր (450–457) *կողմէ յայտարարելու որ Հայոց օգնելու դիտում չունէին։ Թէոդորս կայսրը խոստացած էր օգնել, բայց մահը վրայ հասաւ։ Իր յաջորդը դաւաճան դիրքը առած էր Ատտեղասի արշաւանքներէն նեղուած և Վասակ Սիւնիի գաղտնի նամակէ մը յորդորուած, որու մէջ ան կը յայտնէր թէ Վարդան՝ գոհ չըլլալով Յազկերտի տուած կրօնական ազատութենէն՝ ապստամբութեան պատրուակ մը կը փնտռէր Հայոց գահը վերականգնելու ձգտումով։*

Հայոց միակ յոյսը իրենց ուժի և Աստուծոյ վրայ մնացած էր։ Յազկերտ այլևս ինքզինքը ազատ կզգար Հայոց յամառութիւնը ընկճելու, ուստի իր հրամանով

Միհր Ներսեհ Հայաստանի վրայ քալեց և Փայտակարան քաղաքի մէջ բանակ դրաւ Հայոց ուժը և տրամադրութիւնը մօտէն քննելու ։ Իրեն պէտք եղած տեղեկութիւնները անձամբ, լրտեսներով և կամ Վասակի միջոցով ստանալէ ետք՝ հսկայ և ռազմափորձ բանակին հրամանատարութիւնը Մուշկան Նիւսալաւուրդ Ներքինապետին յանձնեց, և յանձնարարելով անոր որ Մարզպան Վասակ Սիւնիի խորհրդով շարժի եւ գարնան պատերազմը սկսի՝ ինք դարձաւ Տիզբոն ։

Հայերը հազիւ տօնած էին Զատիկը (Ապրիլ 3, 451) հայրենասիրական ու կրօնական եռանդով մը՝ երբ լուր եկաւ թէ արդէն Պարսիկ բանակը Հեր եւ Զարեւանդ գաւառը հասած էր ։ Վարդան անմիջապէս իր շուրջ հաւաքեց նախարարները իրենց ուժերով, այնպէս որ Հայաստանի ամէն կողմերէն գալով Արտաշատ քաղաքի մէջ խմբուեցաւ 60,000 կտրիճներէ կուռ բանակ մը ։ Սպարապետը զօրահանդէս ըրաւ եւ բանակին բոլոր պակասութիւնները լրացուց ։ Անոր վրայ Վարդան իբրև խուզարկու ղրկեց քաջն Առանձար Սեպուհն՝ 2,000 ձիավարներով՝ որպէսզի Պարսից բանակը լրտեսէ Առանձար թշնամիին հանդիպեցաւ և անոր հզօր վերջապահ թեւին վրայ սլանալով ջախջախեց ու ցրուեց, եւ ինք ապահով վերադարձաւ Հայոց բանակը.

Շատ չանցած Հայ և Պարսիկ բանակները դէմ դիմաց եկան Արտազ գաւառի Աւարայր դաշտին մէջ, Տղմուտ գետի երկու ափերուն վրայ ։ Բանակին հետ էին նաև Յովսէփ Կաթողիկոսը, Ղեւոնդ Երէցը և ուրիշ եկեղեղեցականներ ։ Վարդան Հայկական սպայակոյտի խորհրդով իր բանակը երեք թեւի բաժնեց. աջ թեւին զօրավար կարգեց՝ ԽՈՐԷՆ ԽՈՐԽՈՌՈՒՆԻՆ, միջին թեւին ՆԵՐՇԱՊՈՒՀ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ, ձախը ինք առաւ՝ օգնական ունենալով Արշաւիր Կամսարականը և Մատեան ու Սիւնեաց զօրքերուն դէմ կանգնեցաւ, իսկ վերջապահ կարգեց ՀԱՄԱԶԱՍՊ եղբայրը, որպէսզի եթէ հարկ ըլլար նահանջ մը զայն կանոնաւորէր եւ փախուստը արգիլէր ։

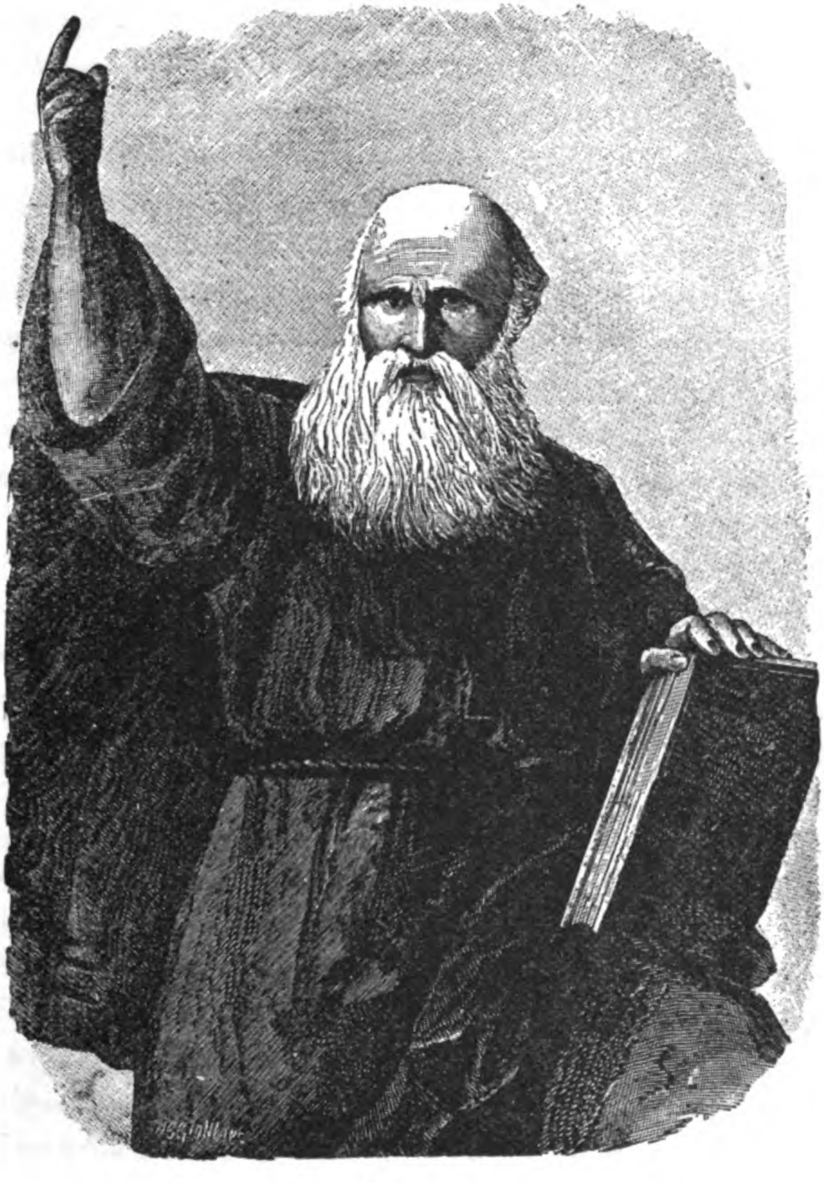

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ

Վասակ պատգամաւորներու միջոցաւ անգամ մըն ալ ջանաց երկպառակութիւն և վհատութիւն սերմանել բանակին մէջ՝ Թագաւորին կողմէ ներում խոստանալով, բայց այլևս անօգուտ էր։ Իրիկունը կաթողիկոսի կարգադրութեամբ Ղևոնդ Երէցը հոգեշունչ քարոզով մը ոգևորեց բանակը· Վարդան ինք ալ պերճախօսօրէն բացատրեց այդ պատերազմին նշանակութիւնը և Ս· Գիրքէն կարդաց Մակաբայեցւոց նկարագրութիւնը։ Առաւօտեան դէմ պատարագ մատուցուեցաւ և ամբողջ զօրքը հաղորդութիւն առնելով՝ իրենց հայրենիքին և կրօնքին համար մեռնելու պատրաստուեցան· պատմութիւնը շատ քիչ անգամ այդպիսի հերոսական վճռականութեան մը նկարագրութիւնը կուտայ։ Քառասուն պատերազմներէ յաղթական դուրս ելած սպարապետին առաջնորդութիւնը ներշնչում մըն էր իրենց համար և ապագայի ապահովութիւն· ուստի լեցուն սիրտերով անոնք աղաղակեցին· «Թող Աստուած մեր մահը արդարներու մահուան հաւասար համարէ և մեր որդիքը հեթանոսներու ձեռքը չմատնէ։»

Առաւօտեան լուսաբացին անձկանօք սպասուած փողերը հնչեցին· Պարսիկ բանակն ալ կազմ եւ պատրաստ էր· Մուշկան Նուսալաւուրտ իր հսկայ փիղերը տեղաւորած էր դաշտին երկայնութեամբը, ամէն մէկ փիղի աջ ու ձախ կողմը հազար զինուոր դնելով։ Պատերազմը սկսաւ նետերով· երկու բանակները դրօշակներով, գագմանակներով հպարտ առաջ շարժեցան և սուրերու փայլատակումով իրարու բախեցան· որոտագին գոռումներու մէջ անողոք կոտորածը սկսաւ։ Կռիւը ժամեր կը տևէր՝ առանց որոշ ելքի մը, բայց Հայերը հետզհետէ աւելի զօրաւոր և յարձակողական դիրք կը բռնէին։ Վարդան թշնամիին վրայ մահ ու սարսափ տարածելէ ետք ձայն տուաւ գետը ճեղքել անցնելու և միւս կողմի թշնամեաց վրայ խյնալու։ Սպարապետին ձայնը արդէն խրախուսանք մըն էր։

Հայոց հեծելագունդը՝ մէկ կողմէ ալիքներու դէմ *կռուելով և միւս կողմէ Պարսիկներու՝ գետեզերք հասաւ և թշնամին ետ մղելով անոր դիրքը գրաւեց։ այդ պահուն՝ Հայոց միջին և աջ թեւը անհաւասար պայքարի մէջ տագնապի մատնուած էր։ Վարդան կացութեան փափկութիւնը դիտելով արագ վճռականութեամբ առաջ նետուեցաւ, պատռեց ու ճեղքեց թշնամի բանակը, մտաւ փիղերու մէջ, վիրաւորելով ու կատղեցնելով գազանները՝ խանգարեց Պարսիկ ռազմակարգերը։ Մատեան գունդը խառնաշփոթ կը փախչէր· բայց Հայոց միջին և աջ թեւերը՝ Վարդանի ներկայութենէն զրկուած՝ չկրցան իրենց դիրքերը մինչև վերջ հաստատուն պահել և զօրքին մէկ մասը ապաւինեցաւ լեռներու վրայ։*

Պարսիկ հրամատարը տագնապով կը դիտէր իր աջ գնդին նահանջը, յանկարծ սիրտ առաւ Հայոց տկարութենէն և ձայն տուաւ փղապետ Արտաշրի՝ պահեստի փիղերու գունդերով յառաջ խաղալու, որոնք եկան պաշարեցին Հայոց սպարապետը իր ընկերներով և փիղերու քամակներու վրայ հաստատուած աշտարակներէն սկսան նետերու անձրև տեղալ։ Հայ բանակի քաջ մնացորդները հաստատ եւ վճռական մնացին· իրենց համար չէր ո՛չ փախուստ և ո՛չ անձնատուութիւն· եւ կռուեցան մինչև վերջին շունչը։ Անոնք ինկան և պատերազմը իրիկուան մութով վերջացաւ՝ ամբողջ օր տևելէ ետքը։ Հայերը իրենց դիւցազն սպարապետը և զօրավարները կորսնցնելով անառաջնորդ մնացին ու ցրուեցան։ Վասակ իր ոճրագործ նպատակին հասած էր մասամբ՝ Վարդանի մահով։ Հայերը պաշտօնապէս պատերազմը կորսնցուցին, բայց յաղթական պարտեալներ եղան· Վարդանէ զատ ինկան Խորէն Խորխոռունի, Արտակ Պալունի, Տաճատ Գնթունի, Ներսեհ Քաջբերունի, Հմայեակ Դիմաքսեան, Վահան Գնունի, Գարեգին Սրուանձտեան, Արսէն Ընծայեցի և ուրիշ զօրավարներու հետ՝ 1036 *հոգի, իսկ Պարսիկներէն՝* 3544, *որոնցմէ ինը հոգի մեծամեծներ էին· այսպէս Հայերը կրակապաշտ ընելու յոյսը իդերև ելաւ (Ցուլիս* 2, 451)։

Անկէ ետք Հայերը քաշուեցան իրենց լեռներն ու ամրոցները՝ մասնակի կռիւներով նեղելու Պարսիկ զօրքերը։ Հայաստանի սուգը մեծ էր, բայց մեծ էր նաև վրէժխնդրութեան ոգին, անտարբեր նախարարներն անգամ ոտքի ելան և երկրի ընդհանուր թշնամիին դէմ կռիւ մղելու ասպարէզ իջան։ Պարսիկ մեծ բանակներու դէմ բաց դաշտի մէջ ճակատ ճակատի չէին կրնար գալ, բայց անոնց կեանքը անտանելի կը դարձնէին անառիկ բերդերէն, լերանց ամրութիւններէն, և անտառներու թաքստոցներէն։ Ապստամբութեան վառարաններ էին Խաղտիք, Տմորիք և Արցախ գաւառները։ Վարդանի եղբայրը՝ Հմայեակ Մամիկոնեան Խաղտիքի յեղափոխականներու առաջնորդն էր· ան Պալխար լեռներէն իջնելով Տայքի ձորագաւառին մէջ Պարսիկներու սարսափ կուտար, և վերջապէս արիւնահեղ կռուի մը մէջ իր եղբօր դիւցազնութեամբը ինկաւ· Տմորիքի լեռնականները նոյնպէս արշաւախումբեր կազմելով Պարսից սահմանները կ'ասպատակէին և անխնայ աւերներ գործելով ետ կուգային։ Արցախի խիտ անտառներէն ուրիշ խումբեր նոյնպէս ահ ու սարսափ կը տարածէին Պարսիկներու մէջ։ Արցախի լեռնականները Սիւնիք մտնելով՝ պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Հոնաց թագաւորին, որ Արշակունի մըն էր, և անոր օգնութիւնը խնդրեցին։ Հոները իրենց Արշակունի իշխաններով՝ Հայոց համակիր և դաշնակից՝ խուժեցին Պարսկաստանի հիւսիսային սահմանները և մեծ վնասներ հասցուցին։ Պարսիկ զօրքերը երբեմն կը փորձէին բերդերը պաշարելով մէկիկ մէկիկ գրաւել, բայց յաջողութիւն չէին կրնար գտնել։ Մուշկան Նիւսալաւուրտ, Պարսից հրամատարը, բոլորովին շուարեցաւ Հայոց յամառ ընդդիմութիւններուն բաղխելով· իր վնասները սարսափեցուցիչ ըլլալու աստիճան մեծ էին և չէր գիտեր ի՛նչպէս ներկայացնէր խնդիրը արքայից արքային։ Վերջապէս նամակով ամէն բան պարզեց իր թագաւորին՝ Պարսկական աղէտին պատասխանատուութիւնը Վասակ Սիւնիին վրայ ձգելով, որովհետև

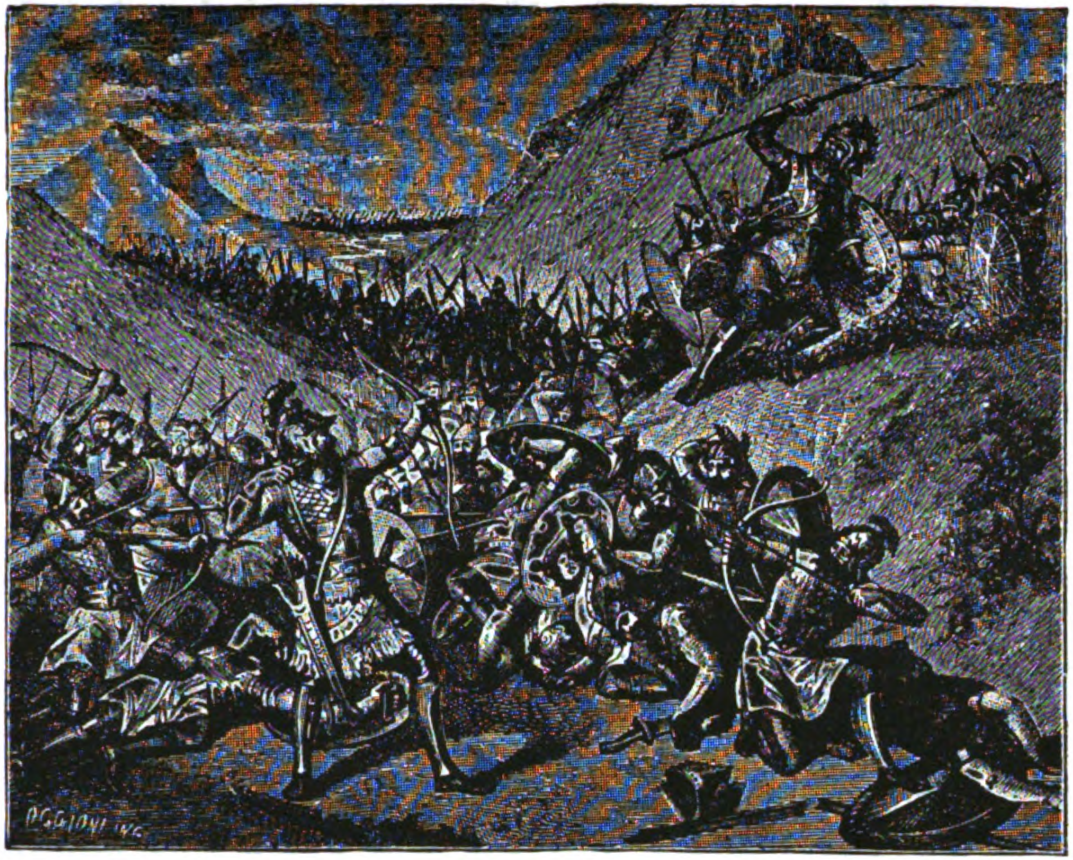

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

բերդերու պաշարումը անոր խորհուրդով ձեռնարկած էր։

Յազկերտ կսկիծով տեսաւ իր ջանքերուն ապարդիւն ելքը․ իր փառասիրութիւնը ամօթալի նուաբեկութեան մը յանգած էր Հայաստանի մէջ։ Տրտմեցաւ Վարդանայ մահուան համար, որու քաջութեան հիացող մըն էր։ Հայաստանի մէջ գործուած աւերումներն ալ իր կրօնական զգացումներուն նուաստացում մըն էին, որովհետև Մազդէականութիւնը կը պահանջէր երկիրը բարեկարգ և բազմամարդ պահել։ Մեծ դժուարութիւններով շինուած Հոնաց ամրութիւններու աւերումը աւելի ևս կը սաստկացնէր իր դառնութիւնը, ուստի անմիջապէս հրաման ղրկեց իր զօրավարին որ պատերազմական գործողութիւնները դադրեցնէ Հայաստանի մէջ և զօրքը քաշէ Հոնաց դէմ։ Հայաստանի մարզպան կարգեց Ատրորմիզդ Արշականը՝ Վասակ Սիւնիի տեղ և այս վերջինը Տիզբոն կանչեց։

Նոր մարզպանը, Ատրորմիզդ (453–464) կրօնական ազատութեան հրովարտակով Հայաստան եկաւ, հրամայեց եկեղեցիները բանալ, յայտարարեց որ ամէն ոք ազատ է իր կրօնը պաշտելու, եւ իրաւունք տուաւ բռնի մոգութիւն ընդունողներուն որ իրենց առաջուայ դաւանանքին դառնան․ խոստացաւ նաև հարկերը թեթևցնել, իսկ Պարսիկ պահակազօրքին թիւը պակսեցուց։ Բերդերու մէջ ապաստանած իշխանները և ժողովուրդը քաղցրութեամբ հրաւիրեց որ դուրս գան և իրենց ստացուածքներուն տէր դառնան։ Միայն իբրև յեղափոխական պետեր Յովսէփ կաթողիկոսը, Ղևոնդ Երէցը, Ռշտունեաց Սահակ եպիսկոպոսը, և ուրիշներ, ինչպէս նաև Մամիկոնեան և Կամսարական տոհմերու մանուկները ջորիներու վրայ կապուած Պարսկաստան ղրկուեցան։ Ասոնցմէ ետքը ճամբայ ելաւ նախկին մարզպան Վասակ Սիւնի, իր ծառայութիւններու փոխարէն Հայոց թագը ստանալու յոյսով։ Եւ մինչ կալանաւորներու մօտէն անցնելով կեղծաւորաբար կ'ողջունէր զանոնք, Ղևոնդ Երէցը սթափեցուց զինք իր ցնորքէն· «Տէր իշխան Սիւնեաց», գոչեց ան, «եթէ դու գլուխդ ուսերուդ վրայ անգամ մըն ալ Հայաստան դառնաս, թող նշան ըլլայ թէ Աստուծոյ շնորհքէն զուրկ եմ»:

Շատ չանցած Նախարարներն ալ կանչուեցան Պարսկաստան· երկիրը խաղաղութեան մէջ մտած ըլլալով՝ անոնք յանձն առին երթալ և բոլոր վնասներուն պատճառը հասկցնել Թագաւորին:

4

ՀԱՅ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԸ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Հայոց Նախարարներու դատը Յազկերտի առջև. — Վասակի մեծաշուք ներկայութիւնը. Անոր երկդիմի քաղաքականութեան յայտնութիւնները. — Անոր պատուազրկութիւնը Հայ և Պարսիկ Նախարարներու ներկայութեան.— Անոր բանտային դառնութիւնները. — Հայ կրօնականներու նահատակութիւնը. —Նախարարներու երկար բանտարկութիւնը և անոնց ընտանիքներու կրած չարքաշութիւնները. —Յազկերտի յաջորդ Պերոզի քաղաքականութիւնը եւ Նախարարներու վերադարձը.

Երբ Հայ եկեղեցականները և իշխանները Տիզբոն հասան, Միհրներսեհ նախ իր Թագաւորի հրամանով ընդհանուր հարցուփորձ ըրաւ, իսկ ետքը աւագակոյտ ատեանին նախագահեց ինքը Յազկերտ իբրև դատաւոր, անձամբ դատելու Հայոց երևելիները: Ուխտապահ իշխանները արքայից արքային առջև շղթայակապ բերուեցան իբր ապստամբներ, իսկ Վասակ երևցաւ իր շքախումբով և զարդարուած իր բոլոր շքանշաններով· ան հագած էր Թագաւորին նուիրած փառաւոր հագուստը· վարսակալով կապուած մազերուն վրայ կը կրէր ոսկեղէն խոյրը· մէջքին կապած էր ականակուռ և ոսկեձոյլ կամարը, ականջներուն օղեր ունէր, վզին գումարտակ և ուսերուն՝ սամոյր· պակաս էր միայն արքայական թագը, և այն ալ յոյս ունէր Յազկերտի ձեռքէն ստանալ իր բարեկամ և թշնամի աւագանիներու ներկայութեանը: Բայց դատաստանի ատեն իր ամբողջ երկդիմի քաղաքականութիւնը երևան ելաւ:

Հայ իշխանները Արշաւիր Կամսարականին միջոցով Թագաւորին ներկայացուցին իրենց դատը բոլոր մանրամասնութիւններով։ Կարդացուեցաւ այն նամակը՝ որ Վասակ իբրև Մարզպան գրած էր Վարդանին, երբ ան կը պատրաստուէր իր ընտանիքով Յունաստան անցնիլ։ Հայոց համակրանքը գրաւելու համար Վարդանին կոչ ըրած էր ան Հայաստան մնալ Պարսից դէմ կռուելու, յոյս յայտնելով որ եթէ ոչ կայսրը գոնէ Հոնաց Թագաւորը պիտի օգնէր իրեն։ Մէջ բերուեցան նաև կայսեր, Անատոլ սպարապետին, և Յունաց Հայաստանի Հայ իշխաններուն նամակները, բոլորն ալ կնքուած Վասակի վարազագիր մատանիով, որոնք ցոյց կուտային թէ Վասակ ինք պարագլուխն էր Հայոց ապստամբութեան։ Հայերը անշուշտ այդ գաղտնիքները դուրս չէին տար, եթէ Սիւնեաց իշխանը իր խօսքին ու երդումին վրայ հաւատարիմ և մատնութիւններէ ու դաւադրութիւններէ հեռու մնացած ըլլար։ Մոգերն ալ նոյնպէս ամբաստանեցին թէ Վասակը մեղսակից էր Զարեհաւանի կոտորածին· Նիւսալաւուրդ ամբաստանեց զայն իբրև զեղծարար արքունի տուրքերուն, իսկ Վաղինակ Սիւնիի Բաբգէն ու Բակուր որդիները վկայեցին թէ ան գաղտնի դաշնակից էր Հոնաց Հեռան զօրավարին, որ այնքան Պարսիկներ հարստահարած և կոտորած էր, և թէ ան իր հօրեղբայր Վաղինակը խարդախութեամբ սպաննել տուած էր Սիւնեաց երկրի իշխանութիւնը ձեռք ձգելու համար։

Յազկերտ՝ Վասակին երեսը տուաւ իր բոլոր նենգութիւնները, անարգանքով կշտամբեց զայն և հրաման տուաւ դահճապետին՝ ատեանին առջև մերկացնել անոր փառաւոր զգեստները և մահապարտի պատմուճան հագցնել, ինչ որ կատարուեցաւ։ Անկէ ետք կապեցին անոր ձեռքերն ու ոտքերը, նախատինքով մատակ ձիու վրայ նստեցուցին, և տարին մութ բանտի մը մէջ նետեցին։ Ալ կարելի է երևակայել այն բարոյական և ֆիզիքական տանջանքները՝ որ բարձր փառքե-

րէ յանկարծ մեծ անպատուութեան և վատառողջ բանտի մէջ ինկող մէկը կրնայ ունենալ։ Սիւնեաց տունը ենթարկուեցաւ ծանր տուգանքներու՝ որ վճարելու համար բաւական չեղան նախնեաց շիրիմներուն մէջ մթերուած գանձերը։ Իր իշխանութիւնը տրուեցաւ իր փեսայ Վարազվաղան Սիւնիին։ Իսկ ինք տարիներով ապրեցաւ բանտի մէջ դառն տանջանքներու և աղքատութեան մէջ, այնպէս որ իր ծառաները հաց կը մուրային իրեն համար․ վերջապէս սոսկալի ցաւերով և ախտերով որդնոտած մեռաւ ան՝ առանց ափ մը հողի այն երկրէն որուն թագաւոր ըլլալ կ'ուզէր մատնութեամբ և դաւաճանութեամբ։

Արքայից արքան իր խոստումը չպահեց Հայ եկեղեցականներու և միւս նախարարներու հանդէպ։ Քահանաները շղթայակապ պահուեցան նախ արքունի ձմեռոցին մէջ, և յետոյ աքսորուելով Ապար աշխարհի Նիւշապուհ քաղաքի բերդին մէջ փակուեցան։ Բանտարկուեցան նաև նախարարները, թուով երեսունը հինգ հոգի, որոնք առ հասարակ Արծրունեաց, Մամիկոնեանց, Կամսարականաց, Ամատունեաց, Գնունեաց և ուրիշ տոհմերէ էին։ Քահանաները արդէն նահատակութիւնը աչք առած էին, երբ իրենց հերոսական ընդդիմութեան սկսան։ Քուշանները, լսելով Հայոց աշխարհի աղէտքն, ուզեցին վրէժ լուծել, և Պարսկաստան արշաւելով Պարսիկ զօրքին ջարդ մը տուին և շատ տեղեր աւերեցին։ Երբ Յազկերտ իր բանակի անյաջողութեան պատճառները կը փնտռէր՝ մոգերը Միհրներսեհի թոյլատրութեամբ մեղքը Հայ եկեղեցականներու վրայ ձգեցին, որոնք այնքան ատրուշաններ քանդած էին և որոնցմէ դեռ աստուածներու վրէժը չէր առնուած։ Ուստի թագաւորը հրաման տուաւ սաստիկ տանջանքներով սպաննել զանոնք։ Դենշապուհ ամբարապետը անարգանքներով խոշտանգեց զանոնք և գաղտնի սպաննելով անոնց մարմինները անապատներու մէջ կորսնցուց, որպէսզի քրիստոնեաները չգտնեն (454)։

Նախարարները դեռ քանի մը տարիներ անտրտունջ կրեցին բանտի տանջանքները, հեռու իրենց երկրէն և գերդաստանէն։ Անոնց փափկասուն կիները թէև ազատ էին՝ կամաւոր զրկանքներու ենթարկուեցան իրենց տառապող սիրելիներուն համար։ Անոնք պերճանքի մէջ ծնած, ճոխ ապարանքներու մէջ մեծցած և վարժուած փափուկ կեանքին՝ խստակեցութեան մէջ նետուեցան, առաքինութեան և դիւցազնական համբերութեան տիպարներ հանդիսանալով։ Անոնք արքունիքէն ստացած իրենց ռոճիկները իրենց ամուսիններուն կը ղրկէին և իրենց ամբողջ խնամքը կը նուիրէին իրենց զաւակներու դաստիարակութեանը, զանոնք մեծցնելով արիութեան, հայրենասիրութեան և չարքաշութեան մէջ։ Վերջապէս Շղամշապուհ իշխանին միջնորդութեամբ Յազկերտ հաւանեցաւ ազատել նախարարները բանտի կապանքներէն և խոստացաւ ղրկել զանոնք իրենց երկիրը՝ իւրաքանչիւրին տալով իր հայրենի իշխանութիւնը, բայց մահը վրայ եկաւ և խոստումը անգամ մըն ալ մնաց անկատար։

Յազկերտի մահէն ետք (457), անոր երկու որդիները ՈՐՄԻԶԴ և ՊԵՐՈԶ գահակալութեան համար իրարու դէմ կռուեցան։ Որմիզդ սպաննուեցաւ և գահը մնաց Պերոզին (460-483)։ Այս կռիւները և Աղուանից ապստամբութիւնը պատճառ եղան Հայոց նախարարներու դեռ երկար ատեն Պարսկաստան մնալուն։ Աղուանից Վաչէ թագաւորը զղջալով իր հաւատուրացութեան վրայ՝ միաբանած էր Լեռնական թագաւորներու հետ և պատերազմ հրատարակած Պարսից դէմ, որոնց երեսին կուտար Հայոց դէմ գործուած ապերախտութիւնը, «այնքան սիրոյ և ծառայութիւններու փոխարէն», կ'ըսէր ան, «Հայերը արեւէ զրկեցիք փոխանակ անոնց բարութիւն ընելու»։ Պարսից հազարապետ Միհրներսեհ տեսաւ իր անցեալ քաղաքականութեան սխալները և այլևս քրիստոնեաներու դէմ բռնութիւններ բանեցնելու իր քաղաքականութենէն հրաժարեցաւ, ուստի Պերոզին խորհուրդ տուաւ հաշ-

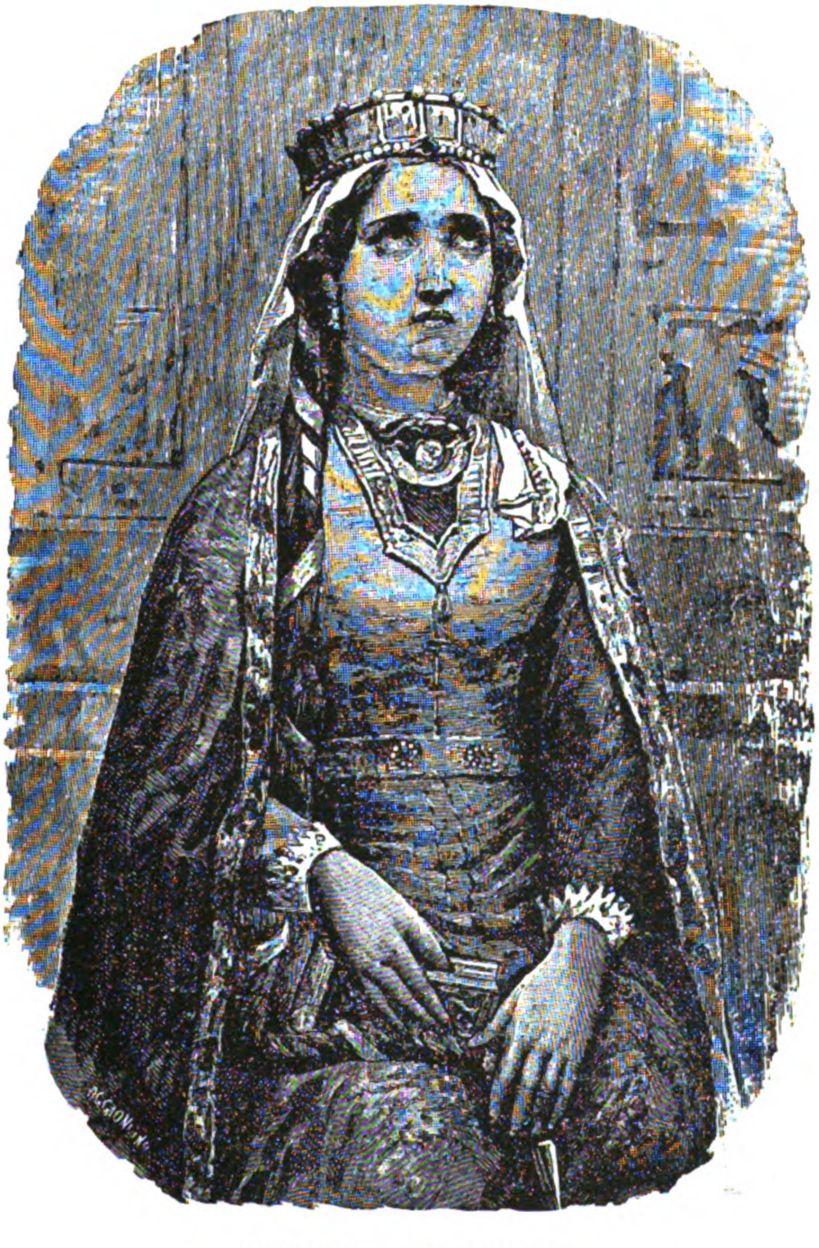

ՇՈՒՇԱՆ ՎԱՐԴԵՆԻ

Դուստր Մեծն Վարդանի և Թոռնիկ Ս. Սահակի։ Մեռած է իր հաւատքին համար բանտի տանջանքներու մէջ՝ իր ուրացող ամուսինի, Գուգարաց բդեշխ Վազգէնի կողմէն։

տութիւն կնքելու Աղուաններու հետ՝ անոնց և Հայոց տալով կրօնքի ազատութիւն, և իր միջնորդութեամբ Հայ նախարարները երկիր դարձան՝ տասներկու տարի օտար երկրի բանտերուն մէջ տուայտելէ ետք (463)։

5

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

Հայոց կրօնական եւ հայրենասիրական եռանդը թուլցնելու միջոցներ. — Պաշտօնի և պատուի բաշխումը ուրացող և անպատիւ մարդոց.— Բարոյական անկման դէմ Գիւտ կաթողիկոսի ջանքերը. — Վահան Մամիկոնեան՝ Մեծն Վարդանի Համայեակ եղբօր որդին, և անոր վերապահուած դերը. — Վահանի բարձր նկարագիրը. — Վահան իբրև առաջնորդ նոր ապստամբութեան. — Նախարարաց խորհուրդը և այդ առթիւ մատնութիւն մը. — Պարսիկ Ատրվշնասպ մարզպանին փախուստը. — Յեղափոխական կառավարութիւն, Սահակ Բագրատունի՝ մարզպան, իսկ Վահան Մամիկոնեան՝ սպարապետ.

Պարսից քաղաքականութիւը մէթոտով փոխուած էր և ոչ թէ նպատակով։ Պերոզ թագաւորը և իր խորհրդականները անձկագին կը փափաքէին Հայոց կրակապաշտութիւնը, բայց կատարեալ համոզում գոյացուցած էին որ հալածանքները իրենց նպատակին չը պիտի ծառայէին, որովհետեւ անոնք անհամերաշխ ազգի մը մէջ սերտ միութիւն և դիւցազնական ընդդիմութիւն առաջ կը բերէին. ուստի Պերոզ իր հօր առած դառն դասերէն օգտուելով շարունակեց անոր մեղմութեան գաղափարը։ Ան Ատրորմիզդի յաջորդ ԱՏՐՎՇՆԱՍՊ *մարզպանին* (464—481) *նոր հրահանգներ ղրկեց Հայերու կրօնական և հայրենասիրական եռանդը թուլցնելու։ Ուրեմն մարզպանանիստ Դուին քաղաքէն սկսան սիստէմական հնարքներ՝ հայ ազնուականութիւնը որսալու դէպի կրակապաշտութիւն և զանոնք իրանացնելու լեզուով ու բարքով։ Նոր մարզպանը առանց մէկուն զգացումները ցնցելու իր գործը առաջ մղել սկսաւ հեշտաբարոյութիւն տարածելով, գձուձ փառասիրութիւնները քաջալերելով, և ազգայ-*

ին բարձր բարոյականով օժտուած առաջնորդները անզգալաբար անգործութեան մատնելով։ Ուրացող և եղծ նախարարները անոր շուրջ հաւաքուեցան, որոնց գլխաւորներն էին Գադիշոյ Խորխոռունի և Վարազվաղանի յաջորդ Գդիհոն Սիւնի։ Պաշտօնաբաշխութիւնը Պարսիկ մարզպանին գլխաւոր զէնքերէն մէկն էր։ Նախարարական գահեր, արքունի գործակալութեան պաշտօններ և ուրիշ կարեւոր դիրքեր հաւատուրացութեան գնով կը վաճառուէին մարդկային զգացումներէ զուրկ ստորին անհատներու։ Խաբուսիկ պատիւներ առատօրէն կը շռայլէին անպատիւ մարդոց։ Անդին բարձր նկարագրի և արժանիքի տէր մարդիկ որչափ ալ խղճամիտ գտնուէին իրենց գործին մէջ և անձնուէր՝ իրենց ծառայութիւններուն մէջ, զանազան պատճառներով ասպարէզէ կը վտարուէին. շատ չանցած քրիստոնէութեան մէջ հաստատ մնացող հայրենասէրները ծաղրի և անարգանքի ենթարկուեցան ոչ թէ Պարսիկներու, այլ բարձր պատիւներ վայելող վաճառուած Հայերու կողմէ։ Ղազար Փարպեցի, այդ շրջանի պատմիչը, կացութիւնը նկարագրելով կ'ըսէ. «Լաւութիւնը Հայաստանէն հեռացած էր, իմաստութիւնը կորսուած, քաջութիւնը մեռած և քրիստոնէութիւնը ծածկուած»։ Ասպարէզի վրայ անարժաններու տիրելով՝ Հայութիւնը վարկէ կ'իյնար և ամէնուն ծաղրի առարկայ կը դառնար, նոյն իսկ Թագաւորը Հայերը կ'անպատուէր ըսելով. «Եթէ անպիտան մարդ կամ յետնեալ զօրք կայ իմ տէրութեանս մէջ՝ Ասորին է այն, բայց Հայը Ասորիներէն ալ անպիտան ու յետնեալ է»։ Ինչ որ Յազկերտի սուրը չէր կրցած ընել, հեշտաբարոյութիւնը, կաշառքը և ունայնասիրութիւնը յաջողութեամբ կ'ընէին։

Հայրենասէր առաջնորդները խորին վրդովմունքով կը դիտէին այս արագահաս վտանգը և չէին կրնար դարման մը գտնել. ԳԻՒՏ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ (465—475) ի զուր իր կրօնական պերճախօսութիւնները կը լարէր յորդորելու Հայ ժողովուրդը՝ որ չկորսնցնէ իր բարոյական եւ ազգային ուժերը։ Քարոզութիւններով չարիքին առջեւը չէին կրնար առնել. ուստի անոնք դարձեալ սկսան քաղաքական միջոցներ ձեռք առնել՝ չարիքը ուժով դուրս քշելու համար։ Ուխտապահ նախարարներու խորհրդով Կաթողիկոսը երկու անգամ գաղտնի պատուիրակութիւն ղրկեց Բիւզանդիոնի Լեւոն Ա. Կայսեր (457—474)՝ անոր աջակցութիւնը խընդրելու, բայց Բիւզանդիոնի քաղաքականութիւնը սընամէջ խոստումներէ անդին չէր անցներ, և առանց դուրսի օգնութեան ներքին ապստամբութիւն մը յաջողութեան հաւաստիք մը չէր տար։ Կաթողիկոսը սկսաւ յայտնապէս ժողովուրդին ուշադրութիւնը հըրաւիրել Պարսիկ գործակալներու լարած թակարդներուն վրայ և յորդորեց անոնցմէ հեռու մնալ. վարանոտներուն բարոյական ուժ ներշնչել աշխատեցաւ և յանդիմանեց ուրացողները։ Գատիշոյ Խորխոռունի անոր յանդիմանութիւններէն անարգուած զգալով մատնեց զայն Պերոզին՝ իբրեւ հելլէնասէր և վտանգաւոր պարսիկ պետութեան, որու հետեւանքով Կաթողիկոսը Պարսից դուռ կանչուելով պաշտօնազուրկ Հայաստան վերադարձաւ։

Ինչպէս միշտ՝ օտարէն օգնութեան ոեւէ յոյս չի կար, փրկութիւնը դարձեալ ներքին ուժերու ձուլումէն առաջ պիտի գար, և այդ մեծ գործին նախաձեռնութիւնը և առաջնորդութիւնը նորէն վիճակուած էր այն մեծ տոհմին՝ որ նախորդ կրօնական պատերազմի ատեն Հայաստանը ազատած էր անմիջական վտանգէ մը։ Այս անգամուայ Հայաստանի աստղը պիտի ըլլար ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Վարդանի Հմայեակ եղբօր որդին։ Վարդան արու զաւակ չունէր, իսկ Հմայեակի չորս զաւակները Վահան, Վասակ, Արտաշէս և Վարդ՝ Վասակ Սիւնիի կողմէ Պարսկաստան ղրկուած էին իբրեւ պատանդ։ Վրաց Աշուշա բդեշխը՝ որ այդ պատանիներու Վռամանոյշ մօրաքրոջ հետ ամուսնացած էր, մասնաւոր ջանքերով ազատեց զանոնք և յանձնեց իրենց Զուիկ մօրը (454)։

Վահանի, Վասակի և Արտաշէսի մանկութեան տարիները Վրաց արքունիքի մէջ անցան, իսկ անոնց չորրորդ եղբայրը Վարդ Տայոց երկիրը մնացած էր իր դայեակներուն քով։ Ձուիկ՝ իբրև ուսեալ և իմաստուն մայր՝ մեծ խնամքով դաստիարակեց իր սիրասուն զաւակները, ինչպէս նաև Արշաւիր Կամսարականի երկու որդիները՝ որոնց Վարդանոյշ մայրը Մեծն Վարդանի դուստրն էր։ Այս վերջինները անբաժան մտերիմներ եղան Մամիկոնեան հարազատներուն. իսկ անոնց ամէնքն ալ Գիւտ Կաթողիկոսի մասնաւոր գուրգուրանքը կը վայելէին՝ իբրև շառաւիղները հայրենասէր և դիւցազնական երկու մեծ տուներու։

Վահան՝ իբրև անդրանիկը իր եղբայրներուն՝ Մամիկոնեան նախարարութեան տանուտէրութիւնը ըստանձնեց։ Վահան իր նախնեաց արժանի գործունէութիւն մը ցոյց տալ սկսաւ, ան ջանաց երկրին կորսընցուցած միութիւնը վերահաստատել, և հայրենասիրութեան հետ ճարպիկ դիւանագիտութիւն մը միացընելով Պարսիկ մեծամեծներուն հետ աջակըցութեամբ վարուեցաւ։ Ան խոհեմ էր բայց ոչ ստրուկ, քաջութիւնը և բարձր արժանապատուութիւնը իր նըկարագրին փայլուն զարդերն էին, այնպէս որ հակառակ իր հաւատքին ակնածանք կ'ազդէր Պարսիկ գործակալներուն վրայ։ Իր համբաւը՝ մանաւանդ ոսկեհատի մէջ ցուցուցած ուղղամտութեամբ՝ հասաւ մինչև Տիզբոն։ Բայց նախնեաց գործերուն յիշատակը և հաւատքը թոյլ չէին տար պատուոյ արժանի բարձրութեան հասնելու։ Մանաւանդ որ նախանձորդները միշտ կ'զգուշացնէին Պարսիկները՝ անոր հայրենասիրութեան հաւանական վտանգներէն։

Մատնութիւնները այնքան առաջ գացին որ Վահան ստիպուեցաւ Տիզբոն երթալ և երեսանց կրակապաշտութիւն ընդունիլ, որով կրցաւ մատնիչներուն ձայնը կտրել և հայրենասիրական անարգել գործունէութիւն մը սկսիլ։ Անկէ ետք ան այլևս յարմար առիթի մը կ'սպասէր իր անձին ինչպէս նաև իր հայրենիքին նուաստացման վրէժը լուծելու։ Եւ առիթը շատ չուշացաւ։

Վրաց Վախթանգ թագաւորը՝ օգտուելով Պարսից Քուշաններու դէմ տուած արշաւանքէն, սպաննեց Վազգէն ուրացող բդեշխը, որ Վարդան Մամիկոնեանի դստեր Շուշանի ամուսինն էր, և Վրաստանը ոտք հանեց պարսից դէմ։ Պարսից ծառայող Հայոց զօրքը՝ որ այդ ժամանակ Աղուանից երկրին մէջ հաւաքուած էր Հոնաց դէմ երթալու՝ եկաւ բանակ դրաւ Շիրակայ դաշտին մէջ, որպէսզի պատրաստուի Վրաց ապստամբութիւնը զսպել։ Այդ զօրքը վարող նախարարներէն ոմանք չուզելով Հայ զօրքով քրիստոնեայ դրացիները ճնշել՝ Վահանին դիմեցին որ պատեհութենէն օգտուի, ապստամբութեան դրօշակը պարզէ եւ Հայաստանէն կրակապաշտութեան եւ ուրացման վտանգը միանգամ ընդ միշտ վերցնէ։ Խորագէտ Վահան նախ մերժեց՝ իր կռուանը քննելու համար· ան պատճառ բերաւ Պարսից զօրութիւնը, Հայոց անօգնական վիճակը և հայ նախարարներէ ոմանց նենգամտութիւնը· «բայց ամենէն աւելի դուք ձեզմէ վախցէք», ըսաւ ան, «որովհետեւ խաբեբայ և վախկոտ մարդիկ էք· լաւ է ուրեմն որ ձեր դատարկ և անպէտ խորհուրդներուն համար ինձ նեղութիւն չի տաք»։ Այս կծու բայց արդարացուցիչ խօսքերը իրենց նպատակին ծառայեցին, Վահանին սպասած ազդեցութիւնը գործեցին իշխաններուն վրայ· ամէնքն ալ ոտքի կանգնելով՝ միաբերան գոչեցին· «Լաւ է ժամէ մը մեռնինք քան ամէն օր եկեղեցիին ու ազգին անպատուութիւնը տեսնենք»։ Եւ ամէնքը հանդիսաւորապէս զօրքի և Աստուծոյ առջեւ, մերկացուած սուրերու շըկահիւնով՝ Աւետարանին վրայ երդում ըրին և խօսք տուին հաստատ մնալ իրենց առաջարկին վրայ· այն ատեն Վահան սիրով յանձն առաւ ապստամբական շարժման առաջնորդութիւնը։

Վահան այս վայրկենական խանդավառութենէն դիւրաւ տարուող չէր· իր ստանձնած գործին ծանր պա-

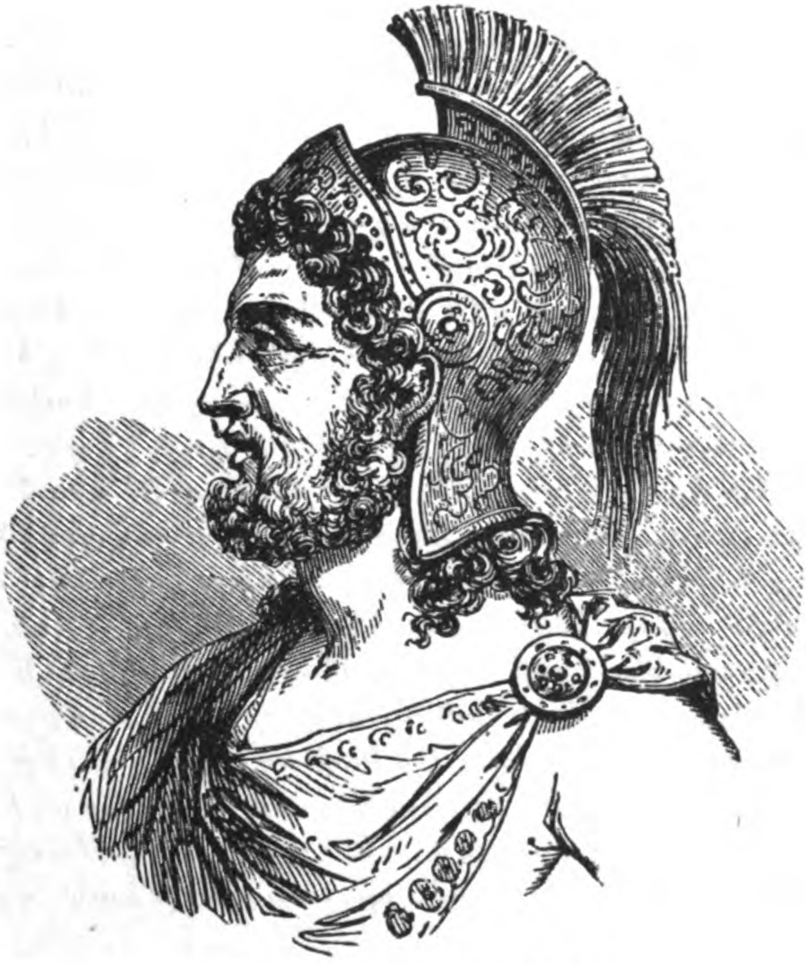

ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

տասխանատուութեան և հետեւանքներուն իրազեկ էր· գիտէր որ իր գործը, մանաւանդ այդ ատեն, շատ դժուար էր· Հայոց հայրենասիրական ու կրօնական խանդը մարած էր և ժողովուրդին վրայ վհատում կը տիրէր, այնպէս որ աւելի հակամէտ էր Պարսկական լուծը և կրակապաշտութիւնը ընդունիլ, քան արիական ոգիով մը ապստամբական չարքաշութիւններուն ենթարկուիլ։ Շատերու համար աւելի դիւրին էր մատնութեամբ ազատ կեանք մը քարշ տալ՝ քան մահուան դէմ երթալ պատուաւոր ազատութիւն մը ապահովելու։ Բայց կար տակաւին ընտիր փոքրամասնութիւն մը նախարարներուն մէջ և ազնիւ տարր մը ժողովըրդի մէջ, որուն լաւ ընդունակութիւններուն դեռ պատեհութիւն տրուած չէր։ Եւ արդարեւ նախնական քայլը առանց լուրջ խոչընդոտի չանցաւ· այդ ատեն ալ գտնուեցաւ դաւաճան մը, Վարազ–Շապուհ Ամատունին, որ գիշերանց Ատրվշնասպ մարզպանին մօտ վազեց և նախարարներու խորհուրդը յայտնեց անոր։ Վահանին յոյսը Հայոց դատին դիւցազնօրէն հաւատարիմ փոքրամասնութեան զոհողութիւններուն վրայ էր, և ինք բաւական իմաստուն էր այդ ուժը օգտակարապէս գործածելու։ Ան Կաթողիկոս կարգեց ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՆ (478–490), *որ ժողովուրդի վստահութիւնը կը վայելէր, և Վրաց Վախթանգ թագաւորի հետ փոխադարձ պաշտպանութեան դաշինք կնքեց։*

Երբ Ատրվշնասպ Հայոց զօրութիւնը տեսաւ սարսափի մէջ ինկաւ· առաւօտ մը կանուխ՝ Պարսից կուսակից նախարարներու բազմութեամբ գնաց և բանակ դրաւ Անի ամրոցին մօտ, իսկ գիշերը փախչելով ապաւինեցաւ Արտաշատի բերդը, այդտեղէն ալ յաջորդ գիշերը անցաւ Ատրպատական։ Հայերը ինկան փախչողներու ետեւէն, ձեռք ձգեցին անոնց բռնաւորուած ձիերը և եկան գրաւեցին մարզպանական Դուին քաղաքը, ուր նախարարական խորհուրդով առժամեայ կառավարութիւն մը հաստատեցին, Մարզպան ան-

ունենալով ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ասպետը (481–483) և սպարապետ՝ Վահան Մամիկոնեանը։

6

ԿՐՕՆԱՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ատրվշնասպի վերադարձը նոր զօրքով. — 7000 Պարսիկներու ջախջախումը 400 Հայ կտրիճներէ. — Վահանի մտահոգութիւնները գալիք վտանգներու համար. — Անոր դիմումը՝ Հայ նախարարներուն և Վրաց Թագաւորին. կոչին կը պատասխանեն միայն երկու նախարարներն. — Փոքրաթիւ անձնուէրներու վճռականութիւնը. — Աւարայրի նոր պատերազմը և Հայերու դիւցազնական յաղթութիւնը. — Վրաց Թագաւորի դաւաճանութիւնը. — Վահանի զօրքը Թակարդի մէջ կուր գետին եզերքը, — Անհաւասար կռիւ, Հայոց փախուստը և վերակազմութիւնը. — Մասնակի կռիւներու քաղաքականութիւնը. — Վահանի հերոսութիւնները. — Վրաստանի վիճակը. — Պարսիկ նոր հրամանատարներու յուսահատութիւնը և Հայաստանէն հեռացումը. — Պարսից պարտութիւնը Քուշաններէն։

Ատրվշնասպ՝ ուրացող նախարարներու խորհուրդով՝ Ատրպատականէն նոր զօրք ժողվեց և անմիջապէս վերադարձաւ ապստամբութիւնը իր խանձարուրին մէջ խեղդելու համար, քանի դեռ Հայերը՝ իրենց ուժերը Վրաց հետ միացուցած չէին։ Ան շուտով հասաւ Երասխին ափը՝ Նախիջևանի դիմաց։ Հայերը դեռ անպատրաստ էին, Վրացիներէն շուտով օգնութիւն չէր կրնար գալ և թշնամիին ճնշումը մեծ էր։ Երբ մեծ է զոհողութեան ոգին՝ թիւի պզտիկութիւնը չի վհատեցներ։ Վահան իր 400 կտրիճ զօրքը պատրաստեց, յանձնեց զանոնք կարող զօրավարի մը և ղրկեց 7000 Պարսիկներու դէմ։ Հրաման տուաւ անոնց Ակոռի գիւղի մօտ՝ Մասեաց կողին վրայ յենած՝ կռուիլ թշնամիի դէմ. իսկ ինք Մարզպանին հետ մնաց Դուին՝ այնտեղէն հսկելու պատերազմական գործողութիւններու վրայ։ Պզտիկ բանակը ճամբայ ինկաւ Յովհան Մանդակունի կաթողիկոսին օրհնութիւնը առնելէ ետք։ Պարսիկները Հայոց թուին նուազութիւնը տեսնելով՝ կարծեցին թէ անոնք յիմարաբար մեռնելու եկած էին, և իսկոյն յարձակումը սկսան։ Կռուի ըս-

կիզբին Գարջոյլ Խորխոռունին իր գունդով անցաւ Պարսից կողմը, բայց և այնպէս Հայերը աննման քաջութեամբ կռուեցան։ Վասակ Մամիկոնեան, Բաբգէն Սիւնի, Ատոմ և Առոստոմ Գնթունի այնպիսի թափով մը ինկան ամբարտաւան թշնամիին վրայ, որ անոնց մէջ մեծ շփոթութիւն ձգեցին։ Հայերը քշեցին վատացած թշնամին մինչև հեռաւոր ձորերը, Ատրվըշնասպ և քանի մը ուրացող նախարարներ ինկան պատերազմի դաշտին վրայ։ Գարջոյլ ցրուած զօրքի մէկ մասը ժողվելով՝ փորձեց Հայոց թիկունքէն յարձակում գործել, բայց Հրահատ և Ներսեհ Կամսարականները վրայ հասան և փախցուցին զայն։ Յաղթութիւնը աննախընթաց երևոյթ մըն էր· երբ անոր լուրը Դուին հասաւ՝ կաթողիկոսը խուռն բազմութեան առջև գոհաբանական մաղթանք կատարեց եկեղեցիի մէջ·

Ձմեռը վրայ եկաւ եւ ջախջախուած Պարսիկները վերակազմուելու ատեն չունեցան։ Հայոց համար հանգստութեան շրջան մըն էր, ամէն սրտի մէջ ուրախութիւն կը տիրէր, բայց պատասխանատու շարքերը հեռու էին խաբուսիկ ինքնագոհութենէ։ Պարսիկ միայն մէկ բանակը ջնջուած էր, բայց վիթխարի և վիրաւորուած Պարսկաստանը դեռ կը մնար, և առաջին առթիւ վրէժխնդրական մեծ ուժով մը պիտի յարձակէր Հայաստանի վրայ· սպարապետը գիտէր գալիք վտանգը, ուստի ան գիշեր ցորեկ հանգիստ չունէր· ան բոլոր նախարարներուն մարդիկ ղրկեց կացութիւնը բացատրելով և օգնութեան հրաւէր կարդալով հասարակաց թշնամիին դէմ· բայց իրեն պատասխանեցին միայն Յովհաննէս Անձևացի և Ներսեհ Երուանդունի՝ որոնք իրենց զօրքը առած Դուին եկան։ Պատգամաւոր ղրկեց նաև Վրաց Վախթանգ թագաւորին՝ որպէս զի դաշինքի համաձայն խոստացուած օգնութիւնը ղրկէր, բայց ան ձևականօրէն իր խոստումը կատարելու համար 300 Հոն ղրկեց և շատ չանցած անոնք ալ ետ կանչեց զանազան պատրուակներով։ Սասանեան թագաւորի անարգ լուծէն ազատուելու քաջութիւնը չունէին անոնք։ Ուրիշ միջոց չկար Վահանին համար, դարձեալ պէտք էր ապաւինէր ափ մը դիւցազներու և իր անձնական հեղինակութեան վրայ։ Ամէն գնով երկիրը պաշտպանելու ուխտուածները այն բարձր գիտակցութիւնը ունէին թէ Հայաստանի ճակատագիրը իրենց ձեռք էր. և որովհետև անոնք իրենց զօրութեան վրայ ապաւինելով ասպարէզ իջած էին, վստահ էին թէ իրենց Աստուածը չպիտի լքէր զիրենք։

Պերոզ կատղած Ատրվշնասպի մահէն և Պարսիկ բանակի ամօթալի ջարդէն, գարնան նոր բանակ մը ղրկեց Անտրներսեհի առաջնորդութեամբ, անոր կ'օգնէր նաև Գդեհոն Սիւնին, Վարազվաղանի յաջորդը։ Երբ լուր հասաւ թէ Պարսիկ նոր բանակը արդէն Հեր և Զարևանդ գաւառը մտած էր՝ Վահան աճապարեց իր զօրքով, և Մարզպանին ու կաթողիկոսին ուղեկցութեամբ հասաւ հռչակաւոր Արտազ գաւառը, ուր երեսուն տարի առաջ Վարդանանց հերոսները կռուած էին նոյն թշնամիին դէմ միևնոյն նուիրական դատին համար։ Ներսեհապատ գիւղի մօտ՝ կաթողիկոսին օրհնութիւնը առնելէ ետք, Հայոց սպարապետը իր զօրքը կարգի դրաւ և պատերազմը սկսաւ։ Միջին թևին վրայ կը կենար Սահակ Բագրատունի, աջ թևին վրայ՝ Բաբգէն Սիւնի, իսկ ձախ թևը կ'առաջնորդէին Ներսեհ ու Հրահատ Կամսարականները։ Պարսիկները մոլեգին կատաղութեամբ յարձակեցան ամէն կողմէ· անոնց ահռելի թափէն Հայոց միջին թևը չփոթութեան մատնուեցաւ նախ, և աջակողմեան գունդը պարտուած փախուստի կը դիմէր։ Վահան տեսնելով սոսկալի վտանգը՝ անվեհեր վճռականութեամբ մը երեսը խաչակնքեց և առաջ նետուեցաւ· ձախ թևը դեռ իր դիրքին վրայ էր, Կամսարական եղբայրները նոյն խիզախութեամբ ինկան թշնամիին վրայ և զայն սարսափահար խառնիճաղանճի մը վերածեցին։ Նահանջող Հայերը սիրտ առին և ներքին ինքնաբուղխ ուժով մը ետ դառնալով անխնայ ինկան անճարակացած թըշնամիին վրայ, որ այլևս ոչ մէկ հնարք ունէր վերա-

կազմուելու։ Վարդանանց արեան վրէժը առնուած էր և Հայկական բանակի պատիւը անգամ մըն ալ բարձրացած ռազմադաշտին վրայ։ Ատրներսեհի զօրքը ցրուեցաւ անհամար դիակներ թողլով կռուի դաշտին վրայ։ Յաղթական Հայերը մեծ աւարով կը վերադառնային կաթողիկոսի օրհնութիւնը առնելու, երբ Վարդ Մամիկոնեան բանտէն ճողոպրելով իրեններուն հետ եկաւ և իր եղբօրը միացաւ ընդհանուր ցնծութեան մէջ (482)։

Այդ ատեն Վրաստանն ալ տագնապի մէջն էր։ Պարսիկ Միհրան զօրավարը կ'ասպատակէր երկիրը։

Հայոց զօրքը Ծաղկոտն գաւառը գացած էր քիչ մը հանգստանալու, երբ պատգամաւորներ եկան Վախթանգ թագաւորէն՝ որ Հայոց լեռները ապաստանած թախանձագին օգնութիւն կը խնդրէր Հայերէն իբրև դաշնակիցներ, յայտնելով նաև որ Հոներն ալ պիտի մասնակցէին պատերազմին։ Թէև ան մօտիկ անցեալի մէջ պարտաւոր էր և կրնար օգնել Հայերուն ու չէր օգնած, Վահան՝ իբրև պատուաւոր դաշնակից՝ Վրաստանի օգնութեան փութաց իր գունդով։ Բայց շուտով յայտնուեցաւ որ Վրաց թագաւորը խաբեբայութեամբ Հայերը ծուղակը ձգել ուզած էր Պարսից հետ դաշնակցելով։ Հայերը հասնելով ժամանակին՝ սահմանագլուխի բարձրութիւններու վրայ բանակ դրած էին. Վրաց թագաւորը զանոնք տարաւ Կուր գետին եզերքը Ճարմանայի դաշտը՝ պատրուակելով թէ Հոները այնտեղ կ'սպասէին։ Բայց Հոնաց տեղ Պարսիկ զօրավարը եկաւ իր զօրքով և կանգ առաւ Կուր գետի միւս եզերքը։ Վրաց թագաւորը վատօրէն փախաւ փոքրաթիւ վրացիներ թողլով Հայոց հետ Միհրանի ահագին բանակին դէմ։ Այլևս ուշ էր խաբէութեան վրայ նեղուիլ, պէտք էր յանձն առնել անհաւասար կռիւը կամ բնաջինջ ըլլալ։ Վահան զգոյշ և խոհեմ էր վտանգէն առաջ, բայց վտանգին մէջ անվեհեր։ Ան իր սովորական քաջութեամբ ինկաւ Պարսիկներու վրայ՝ երբ անոնք գետէ անցնիլ կը փորձէին, և մեծ

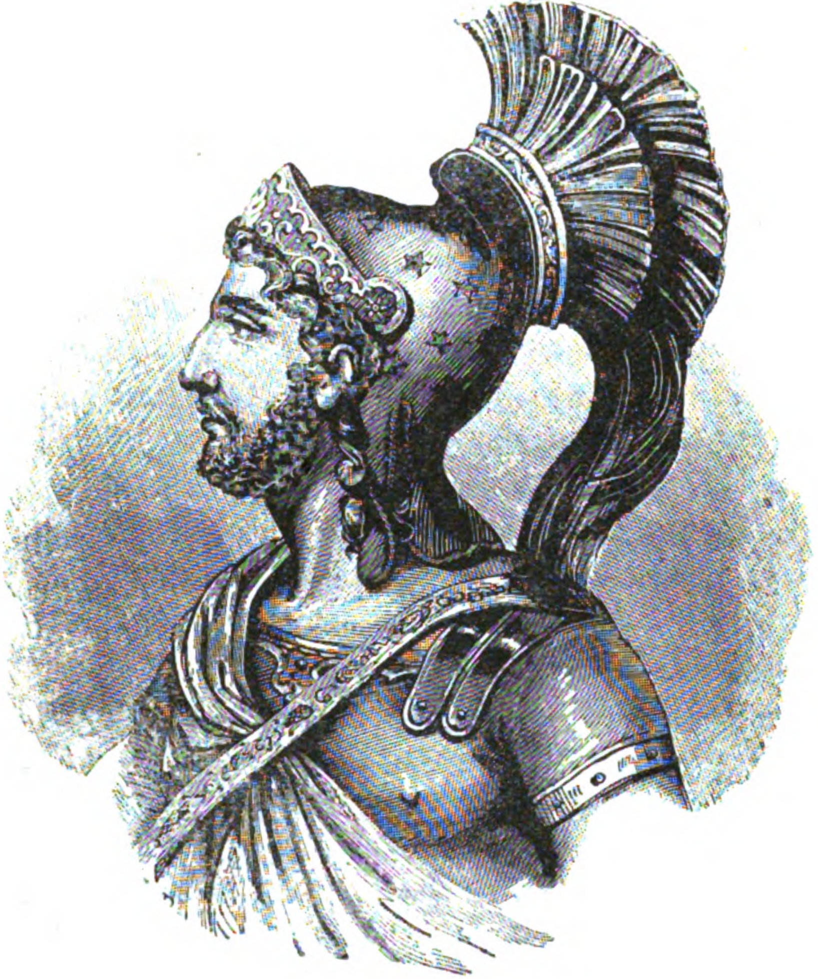

ՆԵՐՍԵՀ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ

կոտորած տուաւ անոնց, բայց Վրացի զօրքին մէկ մասը՝ թերեւս կանխապէս ծրագրուած նենգութեամբ մը՝ կարգ մը Հայերու հետ փախչիլ սկսաւ պոռալով.— «Հայերը փախա՜ն, գլուխնիդ ազատեցէք»։ Այս աղաղակը կռուող շարքերու մէջ շփոթութիւն առաջ բերաւ եւ ընդհանուր փախուստ մը սկսաւ։ Պարսիկները հալածեցին Հայերը եւ Վրացիները ահագին կոտորած տալով անոնց։ Կորուստը շատ մեծ էր։ Կռուին մէջ քաջութեամբ մեռան Սահակ Մարզպան եւ Վասակ Մամիկոնեան. գերի ինկաւ Հրահատ Կամսարական, իսկ Բարգէն Սիւնի վիրաւոր ինկած գտնուեցաւ եւ ազատուեցաւ Վահանի ձեռքով։ Պարսիկներու յաղթութիւնը, սակայն, վճռական չեղաւ, Հայ բանակին մէկ մասը ազատեցաւ եւ վերակազմուեցաւ Տայքի ամրութիւններու մէջ ապաւէն գտնելով։ Միհրան նոյնիսկ հաշտութեան համար բանակցիլ սկսաւ Վահանին հետ, բայց Տիզբոն կանչուելով հեռացաւ եւ Հայ սպարապետը դարձաւ Դուին՝ վերստին կռուի պատրաստուելու (482)։ Հրահատ Կամսարական ճամբան Միհրանի ձեռքէն փախաւ եւ ազատեցաւ։

Վահան այլեւս չէր կրնար բաց դաշտի մէջ Պարսիկներու դէմ ելլել. իրեն կը մնար իր ճարպիկ հնարքներով եւ ռազմագիտութեամբ Հայաստանի իւրաքանչիւր լեռն ու անտառը Պարսիկ զօրքի համար մէյմէկ պատժարան դարձնել։ Պերոզ տեսնելով որ Պարսից գործերը գէշ կ'երթան Հայաստանի մէջ, վճռական արշաւանքի մը ձեռնարկեց։ Մեծ բանակներ կազմելով Հայոց վրայ ղրկեց Զարմիհր—Հազարաւուխտ եւ Շապուհ Միհրանեան հրամանատարները, պատուիրելով նաեւ որ անպատճառ ձեռք ձգեն Վահանը՝ ողջ կամ մեռած։ Եւ որովհետեւ Վահանը անկարելի էր ձեռք ձըգել ուղղակի պատերազմելով, սկսան զայն դաւաճանութեամբ սպաննելու փորձեր ընել։ Վրացիները Հայոց ուժը բաժնելու համար լուր տարածեցին որ Սահակ մարզպանը եւ Վասակ Մամիկոնեանը մեռած չէին, այլ միայն վիրաւորուած եւ ետքէն առողջացած, թէ

Պարսիկները կը հետապնդէին զանոնք և անոնք իրենց հայրենակիցներու օգնութեանը կ'ապաստէին: Վահան հասկնալով այդ տարաձայնութիւններու նենգութիւնը, կարեւորութիւն չէր տար և չէր ուզեր իր փոքրաթիւ զօրքէն ոևէ մաս կորսնցնել: Բայց անոնց ազգականներու թախանձանքով Մուշեղ Մամիկոնեան գունդ մը զօրքով զանոնք փնտռելու գնաց. իսկ Վահան պաշարուած արտաքին և ներքին թշնամիներով շարունակեց լեռնային պայքարը: Յաճախ Պարսից բանակներու դէմ յանկարծակի կը յարձակէր և անխնայ ջարդեր տալէ ետք կը քաշուէր անմատչելի թագստոցներուն մէջ: Այդ կերպով վանեց Զարմիհրի զօրքը Դուին քաղաքին մօտ՝ և գիշերային յարձակումով մը Շապուհին յաղթեց Երէզ գիւղի մօտ:

Մուշեղ ամբողջ ձմեռը Վրաստանի զանազան կողմերը իզուր թափառելէ ետք վերադարձած և միացած էր Վահանին: Վահան իր մասնակի կռիւները շարունակելով գնաց նոյնիսկ Յունաց բաժնի Հայաստանը. Հազարաւուխտ լրտեսներէ իմանալով որ ան Վարավարոյ գիւղը կը գտնուի Յոյնի մը տունը, յարձակեցաւ հոն, բայց գտաւ միայն Կամսարականներու կիները՝ որոնք գերի տարաւ, յուսալով որ ատոնց շնորհիւ կարող կ'ըլլայ Վահանը որսալ. բայց երբ Բասէն հասաւ հրաման ստացաւ Վրաստան երթալ, որպէսզի Վախթանգը արգիլէ Քուշաններու հետ միանալէ, որոնց վրայ կ'արշաւէր Պերոզ: Վրաստանն ալ Հայաստանի պէս երկպառակութեան մէջ էր. Պարսից կուսակից իշխանները միաբանեցան Հազարաւուխտի հետ և Վախթանգ փախաւ Եգերացւոց երկիրը: Իսկ անոր տեղը Պարսիկ զօրավարը մարզպան թողուց Շապուհ Միհրանեանը՝ օգնական տալով Գդեհոն Սիւնին, որպէսզի երկուքը մէկտեղ Վահանը բռնելու հնարք մը գտնեն:

Վահան իր ռազմական հանճարը ցոյց տուաւ մանաւանդ Շտէ գիւղի դէմ ըրած յարձակումով: Մատնիչներու միջոցով ան իր քառասուն քաջերով պաշարուած էր Շապուհի բանակէն, բայց իր թշնամիները հնձելով՝ պաշարման գիծը ճեղքեց և իր խումբով ազատուեցաւ։ Ինկող թշնամիներուն մէջ էր նաև գոռոզ Գդեհոն Սիւնին, որ պարծենալով ըսած էր թէ ինք Վահանի և բոլոր Հայերու դէմ կարող էր կռուիլ ու յաղթել ոչ թէ նետով այլ նետի կոթով։

Շապուհ վհատելով ետ քաշուեցաւ, մանաւանդ որ լուր առաւ թէ Պարսիկները աղէտալի պարտութիւն մը կրած են Քուշաններու պատերազմին, որու մէջ Պերոզ, արքայից արքան, շատ մը մեծամեծներու հետ սպաննուած էր. ուստի ինք ալ, ինչպէս նաև Հազարաւուխտ Վրաստանէն կը կանչուէր պետական խորհուրդին ներկայ ըլլալու։ Անոր հեռանալէն ետք Հայ սպարապետը Վաղարշապատի մէջ սովորական մաղթանքներ կատարելէ ետք Դուին գնաց՝ այն տեղէն հետևելու Պարսկաստանի անցուդարձերուն։

7

ՆՈՒԱՐՍԱԿԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վաղարշի խաղաղ տրամադրութիւնը և Հայոց հետ հաշտուելու քաղաքականութիւնը. — Վահանի քաջութեանց ազդեցութիւնը. — Նիխոր զօրավարը հաշտութեան նուիրակ. — Վահանի առաջարկած պայմանները և անոնց վրայ հիմնուած հաշտութիւնը. — Դաշնագրութեան նշանակութիւնը, և Անգլիական պատմութեան Մեծ Հրովարտակի հետ բաղդատութիւնը. — Մարդկային իրաւունքներու սկզբունքը Հայաստանի մէջ. — Վահան Հայաստանի մարզպան՝ Անդեկան Պարսիկէ ետք. — Պերոզի յաջորդ Կաւատին վատ դիրքը. — Վահան պաշտպան Նուարսակի դաշնագրութեան, իր յաղթութիւնը և մահը.

Պարսից պետական ժողովը Պերոզի տեղ թագաւոր կարգեց անոր եղբայրը ՎԱՂԱՐՇ (483–491), որ իր նախորդին գոռոզութիւնը չունէր և խաղաղասէր էր։ Ան տեսաւ անիմաստ պատերազմներուն աղէտալի հետևանքները. պատերազմներ՝ որ եթէ նոյնիսկ յաջող ելք ունենային, միայն յաղթողին անբարտաւանութիւնը կը գոհացնէին, իսկ երկիրը կը տկարացնէին նիւթապէս և բարոյապէս։ Զարմիհր և Շապուհ զօրավարները՝ որ հիացեր էին Վահանի քաջութիւններուն վրայ, մանրամասնօրէն բացատրեցին նոր Թագաւորին Հայաստանի կռիւներուն պատճառները և վերջին հանգամանքները, և հաւաստեցին թէ պետութիւնը կրնար մեծապէս օգտուիլ Վահանի քաջութենէն և իմաստութենէն՝ եթէ հաշտութիւն կնքուելով բարեկամական յարաբերութիւններ մշակուէին Հայոց հետ։ Թագաւորը այդ փորձառու զօրավարներու խորհուրդով Նիխոր իշխանը Հայաստան ղրկեց Վահանին հետ հաշտութիւն կնքելու։ Նիխոր զգուշութեան համար զօրքով եկաւ և կանգ առնելով Հեր և Զարեւանդ գաւառի ՆՈՒԱՐՍԱԿ գիւղը, այնտեղէն պատգամաւոր ղրկեց Դուին իր գալստեան նպատակը բացատրելու և Վահանին պայմանները հասկնալու համար. վերջապէս Վահանը տեսութեան հրաւիրեց, բայց Հայ սպարապետը պահանջեց որ ի նշան անկեղծութեան Պարսիկ մեծամեծները պատանդ տրուին իրեն, ինչ որ կատարուեցաւ։ Անկէ ետք Վահան՝ հետը առնելով իր հաւասարիմ և անբաժան վաշտը՝ գնաց հանդիպելու Պարսիկ լիազօրին։ Երբ ան մօտեցաւ Պարսից բանակատեղիին, հրամայեց դրօշները պարզել և պատերազմական փողեր հնչեցնել։ Պարսիկները շփոթեցան, կարծելով որ ծուղակի մը մէջ ինկած էին։ Նիխոր անմիջապէս նուիրակ մը ղրկեց բացատրութիւն պահանջելու, որովհետեւ միայն Պարսից սպարապետները իրաւունք ունէին բանակը մտնելու ատեն փողերը հնչեցնել տալ։ «Նախ դու զիս հնազանդեցուր Արեաց Թագաւորին, պատասխանեց խրոխտ Մամիկոնեանը, որպէսզի ես պարտաւոր ըլլամ յարգել Պարսից օրէնքը՝ որ լաւ գիտեմ։» Նիխոր շքեղ ընդունելութիւն մը տուաւ Վահանին և ուխտապահ նախարարներուն, և ի պատիւ անոնց հացկերոյթ մը սարքեց։ Ետքը Վահանի դրած պայմաններու հիման վրայ դաշնագրութիւն մը կնքուեցաւ և երկու ազգերու միջեւ յարաբերութիւնները բարեկամական հողի մը վրայ դրուեցան։ Կնքուած դաշնագրութեան համաձայն Հայերը կ'ընդունէին Պարսից գերիշխանու-

թիւնը հետեւեալ պայմաններով.

1. Քրիստոնէութիւնը Հայոց աշխարհին օրինաւոր կրօնը պիտի ճանչցուի, հաւատուրացութեան համար մեծութիւն եւ իշխանութիւն չպիտի տրուին եւ բռնի հաստատուած կրակատուններն պիտի կործանին:

2. Հաւասարութիւն եւ արդարութիւն պաշտօններու ընտրութեանց մէջ, օգտակարներու եւ լաւերու նախընտրութիւն պիտի տրուի:

3. Պարսիկ թագաւորը հաւատք չպիտի ընծայէ ամբաստանութիւններու եւ զրպարտութիւններու, ամէն խնդիր իր կողմէ դատական լուրջ քննութեան պիտի ենթարկուի:

Նուարսակի Դաշնագրութիւնը (484) *իր նշանակութեամբը աշխարհի պատմութեան մէջ յաղթական մեծ կոթող մըն է. ան ցոյց կուտայ որ մարդկային իրաւունքներու գաղափարը և պաշտպանութիւնը Հայաստանի լեռներէն ծագում առած է։ Մեծ ազգերը յաղթողի իրաւունքը միայն կը հասկնային. խղճի և մտքի ազատութեան սկզբունքները դեռ տեղ չունէին աշխարհի վրայ։ Բիւզանդիոն իր իսկ մտքի և խղճի ազատութիւնը ոտնակոխ կ'ընէր՝ դաւաճանելով կամ անտարբեր մնալով Հայաստանի պաշտպանութեանը։ Հայաստանի մէջ մեծամասնութիւնը յոժար էր և նոյն իսկ կը պնդէր՝ իբրեւ յաղթողի իրաւունք՝ յանձնել երկրի միտքն ու խիղճը, տկարին թոյլատրուած հանգիստ կեանք մը ապրելու համար։ Փոքրամասնութիւն մը կ'ըմբոստանար այդ ստրկութեան դէմ և իր հերոսական ու գիտակից մաքառումներով աշխարհի վրայ առաջին անգամն ըլլալով բռնապետէ մը կը խլէր ժողովուրդի մը նուիրական իրաւունքները՝ որն որ դարաշրջան մը պիտի բանային նոյնիսկ հերոսութեան անընդունակ և իր իրաւունքներուն անտարբեր մեծամասնութեան համար։ Անգլիան՝ որ իր Մեծ Հրովարտակով* (Magna Charta, 1215) *կը հպարտանայ, մարդկային իրաւունքներու այդ սկզբունքները Հայերէ* 831 *տարի* ետքը միայն ձեռք ձգեց։ Ֆրանսա աւելի ետքը եկաւ իր մեծ պայքարին։ Ուրեմն Հայը առաջին ազգն է ո՛չ միայն Քրիստոնէութեան, այլ յեղափոխութեան և մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութեանը մէջ։ Վահանի փոքրամասնութիւնը դարեր կ'առաջնորդէր և պատիւ էր ոչ միայն Հայութեան, այլ նաեւ մարդկութեան։

Վահան շուտով առիթը ունեցաւ փաստելու թէ ինք որքան հաւատարիմ էր իր կնքած դաշնագրութեան։ Պերոզի Զարեհ որդին իր հօրեղբօր Վաղարշի դէմ ապստամբեցաւ և բանակի մը գլուխ անցած անոր գահը յափշտակելու կ'երթար։ Վահան Նիխորի խնդրանքով Հայ հեծելագունդ մը ղրկեց Վրէն Վանանդեցիի հրամանատարութեան տակ, որ աչքառու դեր խաղաց պատերազմի մէջ։ Զարեհ յաղթուեցաւ և արքունի հրապարակի վրայ սպաննուեցաւ։ Անոր վրայ Վահան շքախումբով մը Տիզբոն գնաց և երկու անգամ Վաղարշին ներկայանալով՝ իրեն արժանի պատիւներ գըտաւ· Նուարսակի դաշնագրութեան վաւերացումին հետ՝ ստացաւ Մամիկոնեան տոհմի տանուտէրութիւնը և Հայ զօրքերու սպարապետութիւնը· իր խնդիրքով Հրահատին տրուեցաւ Կամսարականաց տանուտէրութիւնը։ Վահան Հայաստան դարձաւ բարոյական մեծ յաղթանակով· Վաղարշապատի մէջ զինք դիմաւորեցին Յովհան կաթողիկոսը և բոլոր ուխտապահ նախարարները· եկեղեցիի մէջ գոհաբանական հանդիսաւոր մաղթանքներ կատարուեցան, և ետքը բոլոր երեւելիներու հետ Դուին մայրաքաղաքը գնաց, ուր ժողովուրդը ցնծութեան տօներով ընդունեցաւ Հայ պետական խումբը։

Վաղարշ Հայաստանի վրայ մարզպան կարգեց Անդեկան Պարսիկ իշխանը (485–486)՝ որ իմաստուն և արդարասէր վարչութիւն մը տուաւ երկրին՝ միշտ Վահանի խորհուրդով շարժելով և ժողովուրդի համակրութիւնը շահելով։ Երբ ան պաշտօնով Տիզբոն կանչուեցաւ, խորհուրդ տուաւ Թագաւորին որ մարզպա-

նութիւնը Հայու մը տայ եւ այն ալ Վահանին՝ որ ամէն տեսակէտով յարմարագոյն մարդն էր այդ պաշտօնին համար։

Վաղարշ արդէն փորձով ալ համոզում գոյացուցած էր թէ Վահան իր գահուն զօրաւոր պաշտպան մըն էր· ուրեմն արքունի հրովարտակով մը զայն ամբողջ Հայաստանի վրայ մարզպան կարգեց (486–510)։ *Այդ հրովարտակին լուրը թունդ հանեց Հայոց սրտերը։ Ժողովուրդը խուռն բազմութեամբ փութաց տօնել այս յաղթութիւնը։ Կաթողիկոսը գոհաբանական աղօթքներէ ետք սրտաշարժ ճառով մը դրուատեց ուխտապահ նախարարներու քաջութիւնը և անոնց անյիշաչար ներողամտութիւնը խնդրեց ուխտադրուժներու և բարոյապէս տկարներու վրայ։*

Անկէ ետք մշտական պատերազմներով արիւնահոս Հայաստանը ազատ շունչ քաշեց· Նոր մարզպանին իմաստուն և խաղաղ վարչութեան ներքև՝ այն իր վէրքերը բուժեց և անգամ մըն ալ տեսաւ մտաւոր, բարոյական և նիւթական զարգացման ոսկեփայլ առաւօտ մը։ Բայց Պարսից քաղաքականութիւնը նոյն չմնաց, չորս տարի ետք Պերոզի որդին Կաւատ (491–531) *Տիզբոնի գահը բարձրացաւ՝ մոգերու ձեռնտուութեամբ, և անոնց դրդումով կրկին յուզումներու մատնեց Հայաստանը, հոն կրակապաշտութիւնը նորէն փորձելու համար մոգեր ղրկելով։ Հայոց մարզպանը չէր կրնար թոյլատրել Նուարսակի դաշնագրութեան բռնաբարումը, ուստի հակառակ իր տարիքին, նորէն ոտքի ելաւ բռնութիւնը դուրս քշելու և տիրողները հպատակեցնելու դաշնագրութեան պայմաններուն։ Ան հալածեց Պարսկական բանակը· մոգերը, այդ անփափաքելի հիւրերը, ջարդեց և ատրուշանները աւերեց։*

Կաւատ զայրացաւ այդ բանին վրայ և կը պատրաստուէր անձամբ Հայոց վրայ արշաւելու, բայց իր գահը խախտած էր ներքնապէս և Անաստաս կայսրը Միջագետք կ՚արշաւէր, որով ստիպուեցաւ հաշտութիւն կնքել և օգնական զօրք խնդրել Վահանէն։ Այդ ա-

տենն էր որ մահը խլեց Վահանը՝ վերջ տալով անոր փառաւոր կեանքին և քսանըհինգ տարուայ վարչութեան։

8

ՎԵՐՋ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ

Վարդ Մամիկոնեան, Վահանի եղբայրը, նոր մարզպան. — Յաջորդը Մժէժ Գնունի. — Անկէ ետք Դենշապուհ, Վշնասպ Վահրամ և Վարազդատ Պարսիկ մարզպանները. — Պարթև Սուրէնի բիրտ մարզպանութիւնը, և անոր սպանութիւնը Վարդան Գ. Մամիկոնեանէ. — Վարդանի նոր յաղթութիւնները Պարսիկ բանակի դէմ. — Յունական անյաջողութիւնները Պարսից դէմ. —Վզոնճիհր մարզպանի մեղմ և հաշտարար քաղաքականութիւնը. — Խոսրով Բ.ի գահակալութիւնը Հայկազն Մօրիկ կայսեր և Հայ զօրավարներու օգնութեամբ. — Սմբատ Բագմայաղթ. — Խոսրովի և Մուշեղ Մամիկոնեանի գժտութիւնը.— Միհրանի արշաւանքը դէպի Տարօն. — Գայլ Վահանի հնարամտութիւնները և Պարսիկ բանակի բնաջնջումը. — Տարօնի վայելած խաղաղութիւնը. — Դաւիթ Սահառունի և Վարազտիրոց Բագրատունի. — Պարսից պարտութիւնը Հերակլէս կայսրէն.— Հայաստանը կայսեր հովանաւորութեան տակ.—Դաւիթ Սահառունի կիւրապաղատ.

Վահանի մահէն ետք Կաւատ թագաւորը Հայոց մարզպան կարգեց անոր եղբայրը Վարդ Մամիկոնեան (510–513)· բայց թագաւորին միտքը ուղիղ չէր· իր հաշտութիւնը նեղ մնացած ատենի համար էր։ Ուստի առիթով մը պաշտօնանկ ըրաւ Վարդը՝ իբրև Յունաց կուսակից՝ և անոր տեղ ղրկեց Բուրգան Պարսիկ իշխանը (513–518), որ երկիրը խաղաղ կերպով կառավարեց, յարգելով Հայոց կրօնական զգացումները և ազգային սովորութիւնները։

Անկէ ետք Կաւատ Հայոց մարզպանութիւնը իբրեւ վարձատրութիւն տուաւ Մժէժ Գնունի նախարարին (513–548), որ քաջութեան մեծ համբաւ հանած էր Հայաստան արշաւող Հոներուն յաղթելով և զանոնք երկրէ վերջնականապէս դուրս վանելով։ Մժէժ ազգասէր վարիչ մը եղաւ, Հայաստանին երկար խաղաղութիւն տուաւ և ջանաց Հայոց մէջ ծագող անվերջ վէճերուն վերջ մը տալ։

Կաւատի որդին և յաջորդը Խոսրով Ա. Նուշիրվան (531–579) դարձեալ Պարսիկ մարզպան մը ղրկեց Մժէժի մահէն ետքը, Դենշապուհ անունով՝ որուն վարչութիւնը անտանելի էր։ Մովսէս Բ. կաթողիկոսը (551-581) բողոքեց Պարսիկ թագաւորին անոր անիրաւութիւններուն դէմ, յիշեցնելով Վաղարշի հրովարտակը՝ կրօնական ազատութեան համար։ Ասոր օրով էր որ կաթողիկոսը Դուինի մէջ հաւաքեց Հայ գիտուններու երկրորդ ժողովը (Դեկտ. 14, 552), Հայոց տօնացոյցը կարգաւորեց և Հայ թուականի սկիզբը սահմանեց (Յուլիս 11, 552)։ Պարսից թագաւորը ետ կանչեց Դենշապուհը և անկէ ետք ղրկեց յաջորդաբար Վշնասպ Վահրամ (552–558), և Վարազդատ (558–564) Պարսիկ մարզպանները՝ որոնք աւելի կամ նուազ ըզգուշութեամբ կառավարեցին երկիրը։ Թագաւորը յօժար էր Հայերը սիրաշահելու և կաթողիկոսի բողոքին տեղի կուտար։

Խոսրով Ա. Հայաստանի վրայ մարզպան կարգեց Սուրէն անունով իշխան մը (564–571)՝ որ Պարթև ցեղէ էր և խնամի արքայական տան հետ։ Նոր մարզպանը հակառակ թագաւորի կամքին դաժան և բիրտ քաղաքականութիւն մը ձեռք առաւ՝ Հայերը չարչարելով, անոնց կիները անպատուելով, և անգթութիւնը այն աստիճանին տարաւ որ սպաննեց նոյնիսկ Մանուէլ Մամիկոնեանը՝ որ Վարդի թոռն էր և ազգային կուսակցութեան պետը։ Երբ մարզպանը ձեռնարկեց Դուին մայրաքաղաքի մէջ ատրուշան մըն ալ կանգնել, ալ Հայոց համբերութեան բաժակը լեցուած էր. ժողովուրդը ոտք ելաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի և Վարդան Գ. Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ։ Վարդան արդէն ցասումով լեցուն էր և իր Եղբօր Մանուէլի սպանութեան վրէժը լուծելու առիթին կ'սպասէր։ Յուստինիանոս Բ. կայսրէն (565–578) օգնութեան խոստում առած ըլլալով՝ հետևորդներու հետ անվեհեր քալեց Սուրէնին վրայ, սպաննեց զայն և ջարդեց մոգերն ու Պարսիկ պահակազօրքը (571)։ Ապստամբ

Հայերը միաձայնութեամբ մարզպան կարգեցին Վարդանը (571-578)։

Խոսրով Ա․ նոր բանակ ղրկեց ապստամբութիւնը զսպելու, բայց Հայոց գունդը յաղթեց անոր և Դուինը վերագրաւեց։ Կայսրը քաջալերուելով այս յաջողութենէն Պարսից արքային իմացուց թէ Հայաստան իր հովանաւորութեան տակ առնուած է։ Այս յայտարարութիւնը արդէն պատերազմի նշան էր և երկու մեծ կայսրութիւնները ինկան իրարու վրայ․ պատերազմի սկիզբը կայսերական զէնքին աննպաստ դարձաւ․ Յոյն զօրքը անօգուտ տեղը Մծբին քաղաքը պաշարեց, մինչդեռ Պարսիկ զօրքը կ'ողողէր Ասորիքը և շատ մը քաղաքներ կը կողոպտէր և կ'աւերէր։ Երբ Յունական լէգէոնները պարտուած ետ կը դառնային՝ Հայկական բանակը Վարդան Մամիկոնեանի հրամանատարութեան տակ փառաւոր յաղթութիւն մը տարաւ Միհրան զօրավարի 20,000է բաղկացած և բազմաթիւ փիղերով զօրապնդուած բանակին վրայ։ Միհրան հազիւ թէ փախչելով իր կեանքը ազատեց։ Խոսրով զայրացաւ իր զօրքին կոտորածը լսելով, և ահագին ուժեր հաւաքելով՝ սկսաւ Հայաստանի մէջէն քալել դէպի Յունական երկիրները։ Ան անցաւ Արածանիի ու Ծոփքի վրայով և հասաւ մինչև Մելիտինէ ու Սեբաստիա, բայց կայսերական բանակի Հայազգի Մորիկ զօրավարը Վարդան Մամիկոնեանի օգնութեամբ յաղթեց արքային եւ ստիպեց զայն ետ նահանջել։ Երկու զօրավարները տիրեցին արքայական վրաններուն, գերի առին տիկնանց տիկինը, և Եփրատի մէջ ընկղմեցին Մովպետան Մովպետը և Որմզդի նուիրական կրակը (576)։ Այս յաջողութիւնը երկար չտևեց Յոյն գործակալներու հարստահարութիւններու պատճառով։ Հակառակ Հայոց անկեղծ գործակցութեանը, անոնք ժողովուրդը կը կեղեքէին և իրենցմէ կը պաղեցնէին։ Խոսրով այդ բանէն օգտուեցաւ․ Հայաստան ղրկեց երկու նոր բանակներ՝ որոնց դէմ կայսերական լէգէոնները երկար ատեն ապարդիւն կռիւ մղելէ ետք՝

պարտուած եւ քաշուեցան և երկիրը մնաց Պարսից ձեռքը։

Պարսից թագաւորը Հայոց վրայ նոր մարզպան կարգեց Վղոն-Ճիհր (578-594), Հայոց սիրտը գրաւելու պատուէրով, որուն ուղղամտութեամբ հետևեցաւ ան՝ նուիրուելով երկրին վերաշինութեանը։ Հայերը նախընտրութիւն կուտային ոչ-Քրիստոնեայ օտարի մը որ կը յարգէր իրենց ազգութիւնն ու կրօնը, քան Քրիստոնեայ կայսեր մը՝ որ իւրացումի համար նենգ քաղաքականութիւն կը գործադրէր։ Վղոն-Ճիհր Հայաստանի վերջին Պարսիկ մարզպանը եղաւ։

Խոսրով Նուշիրվանի մահէն ետք՝ Պարսկաստանն ալ երկպառակութեան մէջ ինկաւ, քայքայումի և անկման տեղի տալով։ Պալատական ապստամբութիւն մը գահազուրկ ըրաւ Խոսրով Բ. Պարվէզը (590–628) որ Նուշիրվանի թոռն էր։ Ան դիմում ըրաւ իր բարեկամ Հայկազն Մօրիկ կայսեր (582–602) և անկէ զինուորական օգնութիւն խնդրեց իր գահը վերստին ձեռք բերելու համար։ Մօրիկ՝ Տիզբոն ղրկեց Ներսէս Հայ իշխանը կայսերական լէգէոններով, որուն միացան նաև Մուշեղ Մամիկոնեան և Սմբատ Բագրատունի իրենց զօրքերով։ Խոսրով երեք Հայ իշխաններու օգնութեամբ իր գահը կրկին շահեցաւ (594), և՝ ինշան իր երախտագիտութեան՝ ամբողջ Հայաստանը Բիւզանդիոնին տըւաւ խաղաղութեան դաշինքով։ Իսկ մեծ պատիւներով և նուէրներով վարձատրեց Հայ նախարարները, մանաւանդ Սմբատ Բագրատունին՝ որուն տուաւ իր բանակին սպարապետութիւնը և Հայաստանի ու Վրկանից մարզպանութիւնը։

Սմբատ (594–601) խաղաղութիւն տուաւ Հայ ժողովուրդին, իսկ իբրև Արեաց սպարապետ փայլուն յաղթութիւններ տարաւ Քուշաններու դէմ, որոնց թագաւորը մենամարտի մը մէջ սպաննեց, և բազմաթիւ քաջութիւններու համար «Բազմայաղթ» տիտղոսը շահեցաւ։

Հայկազն Մօրիկ Բիւզանդիոնի ամենէն նշանաւոր կայսրներէն մէկը եղաւ, ան իր յաղթական արշաւանքներով կայսրութեան ինկած վարկը կը բարձրացնէր և պատկառանք կ'ազդէր արևելքի վրայ։ Բայց Փոկաս զօրավարը, նենգ և անգութ դաւաճանութեամբ սպաննեց զայն իր ամբողջ ընտանիքով՝ անոր թագը և ծիրանին հագնելու համար։ Խոսրով թագաւորը՝ իր բարերար և բարեկամ կայսեր մահուան վրէժը առնելու համար 140,000 զօրքով արշաւեց Բիւզանդիոնի վրայ, հրամայելով Մուշեղ Մամիկոնեանին Հայ զօրքով իրեն միանալու։ Մուշեղ՝ իբրև Մամիկոնեան եւ Յունաց բաժնի նախարար՝ չէր կրնար կայսեր դէմ ելլել· ուստի մնաց Տարօն գաւառի մէջ և զայն ամրացուց Պարսից թագաւորի վրէժխնդրական յարձակումէն պաշտպանելու համար։

Խոսրով Յունաստանէն դառնալով՝ երբ Կարին հասաւ զէնքը դարձուց դէպի Տարօն Մուշեղի դէմ, որ զինք իր գահին վրայ հաստատած էր։ Ան իր քեռորդի Միհրանի տուաւ 30,000 զօրք Մուշեղը պատժելու։ Միհրան Տարօն մտնելով բանակ դրաւ Արձան բլուրին վրայ՝ ուսկից 8,000 հոգիով գնաց Մեղտիի և Աստեղոն բերդին վրայ։ Ծերունի Մուշեղը օգնութեան կանչեց իր ազգական Մուշի իշխանը՝ որ իր խորամանկութեան և հնարամտութեան համար ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ կը կոչուէր։ Այս վերջինը՝ իբրև փորձառու և հնարագէտ զինուոր՝ չէր ուզեր իր բոլոր զօրութիւնը մէկ անգամէն գործածելով ետքը նեղը մնալ· ան բարեկամ ձևանալով Միհրանին մօտ գնաց· իսկ գաղտնապէս առանձին գունդերով Պարսից վրայ կը յարձակէր և անոնց զօրքը կը կոտորէր։ Ան 4,000 մարդ ջարդեց օձ քաղաքին մօտ, 2,000 մարդ ուրիշ տեղ մը· Մեղտի գետին մօտ 1,000 զօրք ջարդեց· իսկ նոյն օր ուրիշ 1,000 հոգիի ալ ջարդ տուաւ իր մէկ գունդին ձեռքով որ դարան մտցուցած էր։ Վերջապէս նոյն ինքը Միհրան զօրավարը ինկաւ Գայլ Վահանի դարանը· իբրև բարեկամ խնճոյք մը տալով տեսակցութեան ատեն սպաննեց Պարսիկ հրամանատարը իր սպաներով։ Այս դէպքերը տեղի ունեցան 604 թուին, նոյն տարին մեռաւ Մուշեղ և Տարօնի իշխանութիւնը անցաւ Գայլ Վահանին՝ որ 88 տարեկան էր։

Պարսից զէնքի անպատուութիւնը անտանելի էր Խոսրովին, ուստի հակառակ ուրիշ պատերազմներով զբաղած ըլլալուն՝ նոր բանակ մը ղրկեց Տարօն՝ Վախթանգ զօրապետի հրամանատարութեամբ։ Գայլ Վահան իր Սմբատ որդւոյն հետ միացած 28000 ընտիր զօրքերէ բանակ մը պատրաստած էր և խորամանկութեամբ Մուշի մէջ կը նստէր՝ առանց կենդանութեան նշան մը ցոյց տալու։ Պարսիկ զօրավարը վախի վերագրելով այդ անշարժութիւնը՝ 4000 զօրք ղրկեց անոր վրայ։ Վահան Սմբատին հետ դուրս եկաւ և թշնամիները պաշարելով կատարեալ ջարդ մը տուաւ անոնց, այնպէս որ հազիւ 50 հոգի փախչելով ազատուեցան։ Վախթանգ ղրկեց 5000ի նոր բանակ մը, որ նախորդի սեւ բաղդին վիճակուեցաւ։ Այդ ատեններ ծերունի առիւծը մեռաւ և իր տեղը անցաւ Սմբատ (606)։ Պարսից զօրավարը ուրախացաւ՝ կարծելով որ անոր տղան դիւրութեամբ կրնար յաղթել, անձամբ գնաց Սմբատին վրայ· բայց իր յոյսին հետ ինքն ալ փճացաւ։ Սմբատ 10000 զօրքով ինկաւ անոր վրայ, խորտակեց Պարսիկ բանակը և զինքն ալ սպաննեց՝ գերի առնելով իր կինն ու զաւակները։

Վահանի խորամանկութեան հետեւեալ մանրամասնութիւնները կը տրուին·— Ան երբ գործի սկսաւ Միհրանին մարդ ղրկեց խոստանալով Մուշեղը մատնել՝ եթէ Տարօնի երկիրը և Մուշեղի հարստութիւնները իրեն տրուին։ Միհրան ուրախութեամբ յանձն առաւ եւ ճամբան փոխելով Մուշ եկաւ· Վահան՝ սիրալիր ընդունելութիւն մը տալով անոր՝ 4000 Պարսիկ զօրք ուզեց անկէ, Մուշեղը բռնելու։ Միհրան հաւանեցաւ և խնդիրքը կատարեց։ Վահան այդ զօրքէն 50 հոգի Բարձ գիւղը ձգեց և միւսները Օձ քաղաքը ղրկեց այդ 50 հոգիին պատուիրելով որ պատրաստ ըլլան յաջողութեան լուրը Միհրանին տանելու և նոր

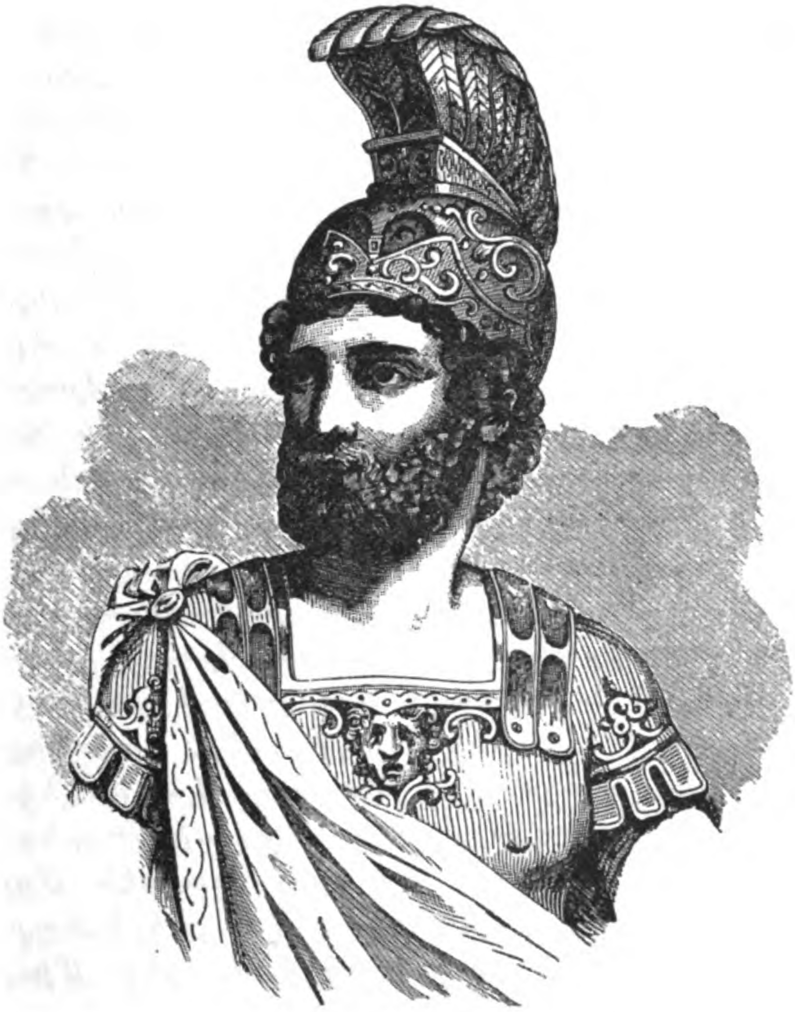

ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆ

զօրք առնելով իրեն վերադառնալու։ Իսկ մնացած զօրքին պատուիրեց զէնքերնին հագուստներուն տակ պահելով քաղաք մտնել և նշան տրուած ատեն անխնայ ջարդել ժողովուրդը, անկէ յետոյ սկսաւ մաս առ մաս քաղաք մտցնել զանոնք և տուներու մէջ բաժնել՝ ուր թագնուած Հայեր ներս մտնողները կ'սպաննէին։ Այդ բանակը այսպէս լմնցնելէ ետք՝ 50 հոգիին լուր ղրկեց որ երթան 2000 հոգի եւս բերեն իբրեւ օգնական, և երբ անոնք մեկնեցան Հայ քաղաքացիներուն Պարսիկ զօրքերու հագուստները հագցուց և բոլորը քաղաքին դրան առջեւ շարել տուաւ։ Նոր զօրքերը հասնելուն պէս ծպտուած Հայերը յաղթանակի փողերը հնչեցնել սկսան, իբր թէ քաղաքը գրաւած էին, և միամիտ նորեկները ներս տանելով սրէ անցուցին։ Վահան անոնց հագուստներն ալ Հայերուն հագցուց և 800 քաջեր հետը առած Մեղտի կիրճին մօտ դարան դրաւ, իսկ ինքը Միհրանի քով գնաց և սկսաւ գանգատիլ տրուած զօրքի վատութեանը վրայ· ուստի 2000 հոգի եւս ուզեց։ Մեղտեայ կիրճի դարանամուտները զանոնք ալ սրէ անցուցին։ Ասոր վրայ Վահան աւետաւոր ղրկեց Միհրանին թէ ամէն բան յաջողեցաւ, թէ Մուշեղ բռնուած է և գործը կարգի դնելէ ետք ինք կուգայ անձամբ պատմելու։ Շուտով Վահան եկաւ և Պարսիկ զօրավարը հիւանդ գտնելով մխիթարեց զայն և ուրախացուց՝ ըսելով թէ քիչ ատենէն Մուշեղը կապուած դիմացդ կը տեսնես։ Այս ըսելէ ետք Վահան քովի մարդիկը դուրս ղրկեց և ինք Միհրանին հետ առանձին մնաց։ Մինչ բարեկամաբար կը խօսէին՝ Վահան յանկարծ սուրը քաշեց և սպաննեց զայն ու դուռը գոցելով ուրիշ սենեակ մը գնաց, ուր կանչեց Միհրանին ատենադպիրը և սուրհանդակը ու ստիպեց որ զօրավարին կողմէ թուղթ մը գրէ Վարշիր զօրապետին որ 3000 զօրքով երեք օրէն իր մօտ գայ, երբ գրութիւնը վերջացաւ Վահան երկուքն ալ խեղդել տուաւ, անկէ ետք ուրախութեամբ ուտող խմող զօրքերու մէջ կրակ ձգելով բոլորն ալ այրեց։

Այսքան հնարքներ գործադրելէ ետք գնաց և Կութ լեռը բանակ դրաւ, ու Միհրանին վրանը կանգնելով Հայ իշխանները Պարսից հագուստներով կեցուց։ Շուտով Վարշիր եկաւ, իշխանները զինք ներս առաջնորդեցին։ Վարշիր ներս մտած կը բարեւէր Վահանը՝ զայն իր հրամատարը կարծելով։ Վահան բարկութեամբ ըսաւ անոր, «Որդիք անօրէնութեան, դուք մտադիր էիք Հայերը Պարսից կրօնքին դարձնել, անարժան էք ապրելու», ու հրամայեց որ զայն ծեծեն։ Վարշիր աղաչեց որ գէթ իր կենացը խնայեն. Վահան պատասխանեց որ կը խնայէ եթէ ուզածը գրէ, ուստի գրել տուաւ անոր զօրապետին՝ որ 1000 *հոգի Կութ լերան ստորոտը ղրկէ և* 1000 *հոգի ալ ուրիշ տեղ մը, մնացած* 1600*ն ալ իրենց տեղը ձգէ և ինքը* 10 *հոգիով իր քով գայ։ Թուղթը գրել տալէ ետք Վարշիրը սպաննել տուաւ, ինչպէս նաեւ ետքէն եկող զօրապետը և ասդին անդին ցրուած զօրքերը։ Ազատեցան միայն* 40 *հոգի։ Պարսից անգթութիւնները ստիպեցին Վահանը այսպէս տկարի զէնքին դիմելու։*

Անկէ ետք Պարսիկները ամբողջ քսան տարի հանդարտ թողուցին Տարօնը, ուր Մամիկոնեանները հետզհետէ զօրանալով ազգային անկախութեան կը ձգտէին։ Պարսից թագաւորը Հայ անկախութիւնը իր կորիզին մէջ խեղդել ուզելով մեծ բանակ մը տուաւ Վախթանգի եղբօր Սուրէնին, որ Տարօնի վրայ քալեց՝ իր եղբօր վրէժը լուծելու և ընտանիքը գերութենէն ազատելու համար. բայց ան ալ իր եղբօրմէ տարբեր բաղդ մը չունեցաւ. իր զօրքը ջարդուեցաւ և ինքն ալ սպաննուեցաւ (627)*։ Նոյն վախճանը ունեցան նաև ուրիշ երկու զօրավարներ։ Սմբատ այդ յաղթութիւններէն ետք մեռաւ* (632) *և իրեն յաջորդեց որդին ՎԱՀԱՆ՝ որ իր կնոջ տոհմին անունով ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ կոչուեցաւ։ Ան իր հօրը պէս քաջութեամբ վեր պահեց անկախութեան դրօշը Տարօնի հպարտ լեռներուն վրայ և ստիպեց Պարսիկները զինաթափ ըլլալ։*

Մինչ Տարօն արիւնահեղ կռուի թատերավայր կը ներկայացնէր՝ Հայաստանի մնացած մասը խաղաղ կը կառավարուէր Հայ մարզպաններու կողմէ։ Խոսրով՝ Սմբատ Բազմայաղթէն ետք՝ Հայոց վրայ մարզպան կարգեց ԴԱՒԻԹ ՍԱՀԱՌՈՒՆԻՆ (600–625), որ ետքէն կասկածի տակ իյնալով՝ իբրեւ Յունաց կուսակից՝ իր ընտանիքին հետ քշուեցաւ Յունաստան։ Խոսրով անոր յաջորդ նշանակեց Սմբատ բազմայաղթի որդին Վարազտիրոց Բագրատունին (625–630), որ նոյնպէս Յունաց համակիր և գործակից ըլլալով Յունաստան փոխադրուեցաւ։ Խոսրով՝ որ իր յաղթական բանակը մինչեւ Ոսփորի ափերը հասցուցած էր՝ ներքին և արտաքին հարուածներու տակ կ՚ընկճուէր։ Հերակլէս կայսրը (610–641)՝ որ միշտ Հայոց գաղտնի կամ յայտնի գործակցութիւնը կը վայելէր, շատ մը ճակատամարտներու մէջ ծանր հարուածներով ջախջախեց Պարսից զօրութիւնը, խլեց անոնց ձեռքէն բոլոր աշխարհակալած երկիրները, մտաւ մինչեւ իսկ Պարսկաստանի խորերը և պարտաւորեց արքայից արքան հաշտութեան դաշինք կնքել Տիզբոնի մէջ։

Այդ յաղթութիւններու հետեւանքով Հայաստանը դարձեալ կայսերական հովանաւորութեան տակ անցաւ 630ին և կայսեր կողմէ նորէն մարզպան կարգուեցաւ Դաւիթ Սահառունին (630–636) «Կիւրապաղատ» տիտղոսով։ Բայց Հայաստանը իր ցաւալի երկպառակութեանց մէջ կը փոթորկէր. հասարակաց շահը եսամոլութիւններու զոհ կ՚երթար։ Կռուողները երկրէ դուրս ըրին մարզպանը և խռովութիւնները սանձարձակ կերպով առաջ տարին։ Հայրենասէր Թէոդորոս Ռշտունի իզուր աշխատեցաւ այդ խռովութիւններուն վերջ մը տալ և իշխաններու մէջ միութիւն մը առաջ բերել արտաքին թշնամիներու դէմ։ Կիրքերէ կուրացած մարդիկ չէին տեսներ սոսկալի վտանգը, որ այս անգամ հարաւէն՝ Արաբիայի խորերէն կ՚սպառնար։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԱԶԴԱԿՆԵՐԸ

1

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ

Կազմակերպական տկարութիւն Հայոց մէջ. — Ազգային կազմակերպութեան երկու նոր ազդակներ. — Եկեղեցիի դերը և անոր կազմութիւնը. — Կաթողիկոսի պաշտօնը և անոր ազդեցութիւնը. — Անոր քաղաքական և կրօնական դերը. — Անհատականութեան նշանակութիւնը եկեղեցական բարձր պաշտօններու մէջ. — Քաղաքական անկումէ ետք կաթողիկոսի իշխանութիւնը. — Եպիսկոպոսի պաշտօնը եւ դերը. — Անոր դատաստանական իրաւասութիւնը. — Եկեղեցական ուրիշ պաշտօններ ու աստիճաններ. երէց, քահանայ, վանքեր և վանականներ. — Հայ եկեղեցականը աւելի գործնական քան Յոյն եւ Լատին եկեղեցականներ. — Հայ եկեղեցին իբրև քաղաքական պատուար ազգային անկախութեան համար. — Հայոց ոչ մասնակցութիւնը Քաղկեդոնի ժողովին. — Եկեղեցական ազդակի անզօրութիւնը առանց Հայ գրականութեան։

ՋԱՆԱՋԱՆ ցեղերու բազմադարեան ձուլումով, ինչպէս նկատել տրուած է, Հայերը կազմած էին մեծ ազգ մը։ Զօրաւոր եւ կազմակերպիչ Թագաւորի մը ձեռքին տակ ազգային միութիւնը կը զօրանար և անոր չնորհած մեծութեան խոր յիշատակը ազգը մէկտեղ կը պահէր նոյնիսկ Թոյլ Թագաւորի մը և կամ օտարի մը տիրապետութեան տակ։ Հայու պահպանութեան հիմնական ժայռն էր իր ազգային բնածին զգա—

ցումը։ Բայց առանց կազմակերպութեան այդ զգացումը չէր կրնար ազգը կանգուն պահել, և դժբախտաբար Հայերը կազմակերպութեան քիչ ընդունակութիւն ցոյց տուած են։ Եսամոլութիւն, անհատապաշտութիւն և աւանդական դրութիւնը սոսկալի խոչընդոտներ էին անոնց ընդհանուր կազմակերպութեանը։ Դուրսէն եկած կազմակերպող ուժ մը ազգային օրհնութիւն մը կը դառնար։ Քանի Հայ թագաւորներ գոյութիւն ունէին՝ Հայ ազգի միութիւնը աւելի կամ նուազ զօրութեամբ կը շարունակուէր այդ թագաւորներու կորովին կամ թուլութեան համեմատութեամբ։ Բայց Հայ թագաւորութիւնը վերջանալով, միութեան այդ կապը խորտակուեցաւ և Հայութիւնը ինկաւ քայքայիչ երկպառակութիւններու մէջ, որոնք ոևէ ազգի մը հիմը քանդելու բաւական էին։ Ուրեմն ի՛նչպէս Հայութիւնը իբրեւ ուրոյն ազգ մը շարունակեց իր գոյութիւնը։

Երկու մեծ ազդակներ աւելնալով ազգային բնազդին վրայ Հայուն պահպանութիւնը ապահովեցին։ Այդ ազդակներն էին Հայ Եկեղեցին և Նորածին Հայ Գրականութիւնը։

Հայ եկեղեցիի կազմակերպութիւնը՝ հակառակ իր թերութիւններուն և երբեմն երկպառակման ձգտումներուն՝ քաղաքական կազմակերպութենէն աւելի կենսունակ և զօրաւոր էր· ուստի երբ Հայ թագաւորները մէջտեղէն վերցուեցան՝ եկեղեցին իր դասաւորեալ առաջնորդներով եղաւ ազգային Միութեան օղակը։

Հայ եկեղեցիի աւագանին կը բաղկանար կաթողիկոսէ մը և եպիսկոպոսներէ, անոնցմէ ետքը կուգային երէցներ և քահանաներ· իսկ խոնարհ դասակարգը կը կազմէին սարկաւագներ, կրօնաւորներ և հաւատաւոր կուսանքներ։ Եպիսկոպոսները ունէին իրենց ստորաբաժանումները, ինչպէս արք և քորեպիսկոպոսներ։ Կաթողիկոսը բոլոր եպիսկոպոսներուն գահերէցն էր եւ թագաւորի մը չափ և երբեմն նոյնիսկ աւելի հեղինակութիւն և իշխանութիւն ունէր։ Հայ թագաւորի բացակայութեան ատեն, ունէր նաեւ քաղաքական պետի մը հանգամանքը։ Եպիսկոպոսներու իշխանութեան տակ իբրեւ տեղապահ կը ծառայէին քորեպիսկոպոսները․ իսկ երէցները անոնց խորհրդականներն էին և նախարարական տուներու աւագ քահանաները։ Կաթողիկոսի ազդեցութիւնը և վարկը բարձր պահելու կը նըպաստէին նաեւ եկեղեցական անսահման կալուածները, որոնք իր անմիջական իրաւասութեան տակ կ'իյնային և զայն թագաւորի մը արժանավայել շուքի մէջ կը պահէին։ Կաթողիկոսարանը արքունի պալատի պէս փառաշուք վեհութիւն ունէր։ Ան դատաստանական վարչութեանց գլուխն էր, միջնորդ և հաշտարար թագաւորին ու խռովայոյզ նախարարներուն միջեւ․ ի հարկին կը թղթակցէր կայսրերու և արքայից արքաներու հետ, անոնց պատգամաւորներ կը ղրկէր։ Յաճախ թագաւորական կոչունքներու նախագահն էր ան և իրեն միայն կը պատկանէր արքայական սեղանը օրհնելու իրաւասութիւնը։ Այդպիսի մեծ հեղինակութեամբ՝ կրօնական և քաղաքական կրկնակ իշխանութեամբ՝ անոր կատարած դերը շատ մեծ էր։ Թագաւորի մէջ իմաստութիւնը և բարի յատկութիւնները պատահական երեւոյթներ էին և բաղդի մէկ լաւ բերմունքը կրնային ըլլալ, իսկ կաթողիկոսի համար անոնք անկասկած զարդեր էին և արդէն այդ կատարելութիւններուն համար ան ընտրուած էր իր բարձր պաշտօնին․ ուստի իշխաններ և ժողովուրդ աւելի մեծ վստահութիւն կրնային տածել անոր նկատմամբ քան թագաւորին․ այդ իսկ պատճառով իր խորհուրդը քաղաքական անցքերու մէջ անհրաժեշտ էր։ Կաթողիկոսական պաշտօնի հետ կապուած այդ բարձր ազդեցութիւնը սակայն մեծ մասամբ կը բղխէր մարդու անհատականութենէն։ Քաղաքական խաղերու համար կաթողիկոսական բարձր պաշտօնի կոչուած անարժան և ապիկար մարդիկ չկրցան գործածել պաշտօնին յարակից հեղինակութիւնը․ անոնք նոյն իսկ վար առնուեցան ու քշուեցան։ Ուրեմն Հայոց կաթողիկոսները *իսկապէս մեծ մարդիկ եղած են, և այդ մարդիկը իրենց անձնական մեծութեամբ բարձրացուցած են պաշտօնի վարկը և հեղինակութիւնը։ Քաղաքական անկախութեան անկումէն ետք Հայութիւնը Կաթողիկոսին շուրջ կը բոլորուէր իբրև կեդրոն ազգային միութեան։ Ժողովուրդին համար ան էր թագաւորը և իշխանապետը։ Հայոց կաթողիկոսի իշխանութիւնը Հայաստանի սահմանէն դուրս ալ կը տարածուէր և կը հասնէր Վրաստանի և Աղուանիստանի վրայ։ Ուրեմն իր խօսքը հայ թագաւորի խօսքէն աւելի ազդեցիկ էր օտար արքունիքներու մէջ։ Գերիշխան երկիրները անոր կամքին համաձայն թագաւորներ կամ մարզպաններ կ՚ընտրէին Հայաստանի համար։ Իսկ ներքին գործերու մէջ իր ցուցմունքով կը նշանակուէին բարձր պաշտօնեաներ, ինչպէս սպարապետ, դատաւոր, ևլն.։*

Եպիսկոպոսները նախարարներէն աւելի բարձր դիրք ունէին երկրին մէջ։ Հոս ալ անհատականութիւնը ահագին դեր կը կատարէր պաշտօնը ակնածու դարձնելու համար։ Նախարարները միշտ արժանիքով չէր որ իրենց պաշտօնը ձեռք կը ձգէին, այլ ժառանգաբար. արժանիքը երկրորդական նկատում մըն էր, և եթէ նախարար մը ունէր այդ արժանիքը, իր գաւառի ժողովուրդը կրնար ինքզինքը բարեբաղդ համարել, մինչդեռ եպիսկոպոսը ուսումով և գիտութեամբ պատրաստուած էր. իր մտաւորական, բարոյական և հայրենասիրական բարձր ընդունակութիւնները ապացուցանելէ ետքն էր որ իր պաշտօնին կոչուած էր, և բնականօրէն ան իր անձին հետ բարձրացուցած էր նաև պաշտօնին հմայքն ու հեղինակութիւնը։ Բոլոր իշխանութիւնները իրենց ուժը վերջնականապէս ժողովուրդէն և անոր համարումէն կը քաղեն, հոգ չէ թէ այդ ժողովուրդը որչափ խոնարհ է և աղքատ. իսկ ժողովուրդին համար գաւառին եպիսկոպոսը ոչ միայն իմաստուն և բարի է, այլ նաև արդար ու անիրաւուածի պաշտպան, հետևապէս աւելի ակնածելի և աւելի մեծ։ Իւրաքանչիւր եպիսկոպոս իր թեմին գե-

րագոյն դատաւորն էր · ան էր որ կը դատէր քաղաքական ու եղեռնական ոճիրները, և իրաւարարութիւն կ՚ընէր մեծամեծներու մէջ · ան էր որ կը հսկէր հանրային բարոյականին, կ՚արտօնէր կամ կը վաւերացնէր ամուսնական դաշինքները, կ՚արձանագրէր ծնունդները, և անչափահասներու իրաւունքները պաշտպանելու համար խնամակալներ կը կարգէր, դպրոցներու վերին հսկողութիւնը կը վարէր · վերջապէս անոր վճիռը միայն կաթողիկոսը կրնար բեկանել, մեղմացընելով կամ սաստկացնելով։

Երէցներն ու քահանաները ժողովուրդի ընդհանուր հոգեւորական պէտքերը կը հոգային, եկեղեցական արարողութիւնները կը կատարէին, կրօնի վարդապետութիւններ կը սորվեցնէին, եկեղեցական ստորադաս ատեանները կը կազմէին, նոյնիսկ աշխարհական դատաւորներու պաշտօնը կը կատարէին։ Անոնք ալ ժողովուրդի առջեւ բարձր վարկ ունէին և մեծ յարգանք կը վայելէին · հասարակական շարժումները կ՚առաջնորդէին, և կրօնական պատերազմներու ժամանակ մեծ դեր կը կատարէին · վերջապէս երկրի դաստիարակութեան և կրթութեան հոգ կը տանէին։

Վանականները ժողովուրդի հետ ուղղակի յարաբերութիւն չունէին գրեթէ · անոնք միաբանական կեանքով աշխարհէ հեռու կը մնային, վանքերու և մենաստաններու մէջ քաշուած ճգնաւորի կամ ուսումնական փիլիսոփայի կեանք կը վարէին։ Ապրուստի հոգը զիրենք չէր նեղեր, պարսպապատ վանքերը օժտուած էին մեծածաւալ կալուածներով, որոնց եկամուտները աւելի քան բաւական էին դիւրին ապրուստ մը հայթայթելու · երբեմն կը պատահէր որ ամբողջ գիւղ մը վանական գործաւորութիւնը կը ներկայացնէր։ Վանքերը կ՚ստանային նաեւ ջերմեռանդ ուխտաւորներու առատ նուէրները և մատաղներէ հանուած բաժինները։ Վանքերը և բոլոր կղերական դասը ազատ էին տուրքերէ։

Եկեղեցին Հայոց միութեան և ազգային պահպանու-

թեան խորհրդանշան մը ըլլալով, Հայերը ջանացին զայն անկախ և ինքնուրոյն պահել՝ իրենց ազգութիւնը անոր միջոցով պահպանելու և յարատևելու համար։ Այդ բանը ետքէն Հայոց հալածանքի նոր առիթ մը ստեղծեց Բիւզանդական կայսրերու համար։ Երբ Հայերը հեթանոսութեան և ասիական բռնապետութեան դէմ արիւնալի կռիւներ կը մղէին, իրենց սեփական ուժով գործնականօրէն պաշտպանելու քրիստոնէութիւնը, անդին Բիւզանդիոնը աստուածաբանական նրբին և տեսական խնդիրներու սնամէջ վիճաբանութիւններով կ՚զբաղէր։ Յունական փիլիսոփայութիւնը և սոփեստութիւնը մարդոց երևակայութիւնը տաքցուցած էր և կը մղէր զանոնք բառակոյտերու հաւատալիքներէ դրութիւն մը ստեղծել։ Արիւնահոս Հայաստանը բնականաբար չէր կրնար զբաղիլ այդ տեսակ անբովանդակ և անհարկի հարցերով· Հայուն առջև միայն ահռելի խնդիր մը կար· այն էր փրկել քըրիստոնէական հաւատքը ամբարտաւան հեթանոսութեան մը սպառնալիքներէն· կրօնի հաւատարիմ և քաջ տարրերը իրենց արիւնը կը թափէին այդ մեծ նպատակը իրագործելու համար· անհաւասար կռուի տառապանքներու ատեն անոնք օգնութիւն կ՚ակնկալէին և կը խնդրէին իրենց արևմտեան եղբայրներէն, բայց այս վերջինները՝ փոխանակ գործնական քայլեր առնելու՝ «խաչի յաղթութեան համար» տուայտող ժողովուրդին կը հրամցնէին աստուածաբանական անիմաստ նրբութիւններ։ Հայերը ոչ միայն ի վիճակի չէին իրենց միտքերը տառական վիճաբանութիւններու դարձընելու, այլ նաև չէին կրնար կրօնական հպատակութեան ենթարկուիլ, ինչ որ պիտի նշանակէր Հայ լեզուի և ազգութեան ջնջումը· ուստի Բիւզանդիոնի օգնութիւնը զլացուած ըլլալով՝ անոնք առանձինն կռիւը շարունակել ճվռեցին՝ նախընտրելով պատուաւոր կերպով ջնջուիլ քան թէ ստրկաբար ազգութիւնը վրայ տալ։

Հայերը Տիեզերական ժողովներու ներկայ եղած էին և անոնց որոշումները ընդունած, բայց Քաղկեդոնի ժողովին ներկայ չգտնուեցան, որովհետեւ նախ պէտքը չկար, երկրորդ՝ իրենք քրիստոնէութեան համար սոսկալի պատերազմի մէջ ըլլալով չէին կրնար անով զբաղիլ: Քաղկեդոնի ժողովի շարժառիթը պարզապէս աստուածաբանական սոփեստութիւն մըն էր Յոյներու և Լատիններու միջեւ. մինչ անոնք այդ նուրբ վէճերով իրենց խորունկ հմտութիւնները ցուցադրել կը ջանային, Հայ կրօնականները կը նահատակուէին քրիստոնէութեան համար: Բիւզանդիոն՝ Հայերու մեկուսացումը իր քաղաքակրթութեան աննպաստ համարելով՝ ջանաց անոնց ընդունիլ տալ այդ ժողովին որոշումները: Բաբգէն կաթողիկոսը Վաղարշապատի մէջ կրօնական ժողով մը կազմեց (491) քննելու համար այդ խնդիրը, որ ժամանակուայ Հայու գործնական մտքին կոչում չէր ըներ. ժողովը պաշտօնապէս մերժեց Քաղկեդոնի որոշումները, որով և սկսաւ Յոյներու ատելութիւնը Հայոց դէմ, ատելութիւն մը՝ որ տեւեց մինչեւ մեր օրերը և մեծ դժբաղդութիւններու պատճառ եղաւ:

Հայերու մեծագոյն տեսակէտը ազգային գոյութեան պաշտպանութիւնն էր: Իրենք եկեղեցիին նուիրուած էին և եկեղեցիէն կ'ակնկալէին միութեան և զօրութեան աղբիւր մը: Բայց այդ եկեղեցին սկիզբէն անոնց վրայ հարկադրուած էր, ոչ թէ անոնց կողմէ սիրով և համոզումով ընդունուած: Հայերը քրիստոնեայ եղած էին Թագաւորի հրամանով: Քրիստոնեայ եկեղեցին երկար ատեն անոնց շատերուն խորթ մնաց. Հայու հարազատ սրտերէն բղխած հեթանոսական երգերն ու օրհնութիւնները երկար ատեն անոնց համար քաղցր յիշատակներ մնացած էին և անոնց կարօտալից սրտէն ու մտքէն կը խօսէին: Սերունդներ անցնելէն ետքը միայն Հայերը կամաց կամաց ընտելացան նոր կրօնին և իրենց զգացումները կապեցին անոր խորհուրդներուն հետ: Քրիստոնեայ եկեղեցիին սրտագին յարելու մեծագոյն արգելքն էր Հայ գրականութեան *պակասը։ Կրօնքը մարդոց զգացումներուն կը խօսի մեծ մասով, իսկ Հայ եկեղեցին սկիզբէն այդ խորունկ կոչը չէր կրնար ընել, որովհետեւ ազգային գիրերու բացակայութեամբ արարողութիւնները Յունարէն և Ասորերէն լեզուներով կը կատարուէին և ժողովուրդը բան չէր հասկնար անոնցմէ։ Հայ դպրոցներու մէջ Յունարէն և Ասորերէն կը սորվեցնէին, վարդապետները իրենց ուսումը և բարձրագոյն կրթութիւնը օտար լեզուով կ՚ստանային։ Գիտնական Վարդապետները միայն կրնային Աւետարանը Յունարէնով կարդալէ ետք Հայերէնի թարգմանել։ Այդ պայմաններով եկեղեցին իրեն վերագրուած ազգային պաշտպանութեան դերը չէր կրնար կատարել։*

Բայց այդ պակասութիւնը գիտակից դասակարգին համար յայտնի էր, և վերջապէս Մեսրոպի ջանքերով Հայ գիրերը գտնուեցան ու Հայկական նոր գրականութիւն մը սկսաւ, որ նոր կեանք, նոր հոգի ու շունչ տուաւ Հայ եկեղեցիին։ Անոր միջոցով Հայ տաճարներու մէջ սկսան հնչել բնիկ լեզուով օրհներգութիւններ և տաղեր։ Ազգային բանաստեղծութիւնն էր որ իր խորհրդաւոր քաղցրութեամբ և վեհութեամբ կը յափշտակէր Հայ միտքն ու սիրտը։ Առանց Հայ Գրականութեան եկեղեցին անզօր պիտի մնար ազգային պաշտպանութեան համար։

2

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Տառերու գիւտէ ետք բացուած դպրոցները և անոնց աշակերտները.— Կրօնական գրականութիւն և հեղինակներ.— Ս. Գրքի թարգմանութեամբ Արարատեան բարբառի ազգայնացումը.— Արտասահմանի Հայ գիտնականներէ Պարոյր Հայկազն.— Գիրերու գիւտէ ետք կազմակերպեալ ուսանողութիւն.— Քաղաքական տխուր անցքերու ջլատիչ ազդեցութիւնը վերադարձող ուսանողներու համար.— Անոնց թողուցած երկերը.— Կրօնական բանաստեղծութիւն և հեղինակները.— Պատմութիւն. Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Բիւզանդացի։ Մովսէս Խորենացի և իր համբաւաւոր Հայոց Պատմութիւնը, Եղիշէ և Վարդանանց պատմութիւնը, Ղազար Փարպեցի, Կորիւն, Յովհան Եպս. Մամիկոնեան և Սեբէոս Եպս. Բագրատունի.— Վարդապետական և իմաստասիրական գրականութիւն, Մամբրէ, Դաւիթ Անյաղթ, Յովհան Մանդակունի և Եզնիկ։

Տառերու գիւտով բացուած բազմաթիւ վարժարաններու մէջ ամենէն նշանաւորը հանդիսացաւ Վաղարշապատի մայր դպրոցը կամ ուսումնարանը, որ ուսուցչանոց մը եղաւ ուրիշ դպրոցներու համար։ Այնտեղ կրթուեցան ամենէն խոստումնալից պատանիները՝ որոնք աւագ թարգմանիչներ կոչուեցան. անոնցմէ էին Յովսէփ՝ Վայոց Ձորէն և Ղեւոնդ Երէց Վանանդեցի՝ կրօնական պատերազմի մեծ ախոյեանները, Եզնիկ Կողբացի, Կորիւն Սքանչելի, Յովսէփ Պաղնացի, Յովհան Եկեղեցացի ևն. իսկ ասոնց աշակերտներէն էին Մովսէս Խորենացի, Մամբրէ, Դաւիթ Անյաղթ փիլիսոփայ, Գիւտ, Եղիշէ, Յովհան Մանդակունի, Ղազար Փարպեցի և ուրիշներ, որոնք պատմութեան մէջ ծանօթ են իբրև կրտսեր թարգմանիչներ։

Գոյութիւն ունեցող մեր հնագոյն գրականութիւնը՝ եկեղեցականներէ սկսած ըլլալով գրեթէ բոլորովին կրօնական հանգամանք ունի, դպրոցներու հաստատութեան հետ Սահակ և Մեսրոպ սկսան եկեղեցական գիրքերու թարգմանութեան՝ Յոյն և Ասորի բնագրերէն, սկիզբ դնելով այն գրական շարժման՝ որ աննման եռանդով շարունակեցին անոնց աշակերտները և Հայ գրականութեան ոսկեդարը կազմեցին։ Ս. Գիրքը եր-

կու անգամ թարգմանուեցաւ, նախ Ասորերէն օրինակէ թարգմանեցին այն հատուածները՝ որ անհրաժեշտ էին եկեղեցական պաշտամունքի համար (411), *ետքը Յօթանասնից կոչուած Յոյն ընտիր օրինակին վրայ սրբագրեցին և մնացած մասերն ալ Հայերէնի վերածեցին՝ գործը ամբողջացնելով* (436), *որ իրաւամբ «Թագուհի թարգմանութեանց» կոչուեցաւ։ Ս. Սահակ Պարթև թարգմանած է Հին Կտակարանը, բացի Առակաց գիրքէն որ Ս. Մեսրոպ թարգմանած է Նոր Կտակարանին հետ. երկուքն ալ վայելած են երիցագոյն աշակերտներու կամ աւագ թարգմանիչներու գործակցութիւնը։*

Ս. Գրքի թարգմանութիւնը իր կրօնական նշանակութենէն զատ ունի նաև Հայ լեզուի միութեան նշանակութիւնը։ Հայաստանը հին ատեն ալ զանազան գաւառաբարբառներու բաժնուած էր։ Արարատեան նահանգի բարբառը՝ իբրև քաղաքական և մտաւոր կեդրոնէ մը բղխած՝ արքունի պաշտօնական և խօսուն լեզուն էր։ Գրականութեան հաստատումով այն աւելի կոկուեցաւ և մշակուեցաւ, և Ս. Գրքի ինչպէս նաև ուրիշ գրական գործերու մէջ կատարելութեան ամենաբարձր աստիճանին հասնելով՝ ամբողջ Հայաստանի և ամբողջ դարերու համար պաշտօնական լեզու եղաւ։ Դեռ մինչև հիմա երբ Հայաստան արևելեան և արևմտեան գլխաւոր բարբառներէ զատ՝ ունի բազմաթիւ տեղային ուրոյն բարբառներ, Աստուածաշունչի Հայերէնը, ներկայ գրաբառը, մեր գրական ոսկեդարու այդ հոյակապ աւանդութիւնը լեզուական միութեան անխախտելի խարիսխն է։

Չորրորդ դարու մէջ գրական ճաշակը Հայոց մէջ բաւական ընդհանրացած ըլլալով՝ շատ մը երիտասարդներ իրենց ուսման ծարաւը յագեցնելու համար սկսած էին Յունաստան երթալ։ Աթէնքի ճեմարանէն ելան բազմաթիւ Հայ ուսանողներ՝ որոնք մեծ համբաւի տիրացան իրենց հմտութեամբ և բնատուր ձիրքերով։ Անոնցմէ ամենէն նշանաւորը եղաւ Պրոյերեսիոս կամ

Պարոյր Հայկազն, Գրիգոր Նազեանզացիի և Բարսեղ Կեսարացիի ուսուցիչը, որու հանճարին վրայ հիանալով՝ գնահատող Հռովմը պղնձէ արձան մը կանգնեց՝ անոր նուիրուած հետևեալ տողերով. — Regina rerum Roma, regi eloquentiæ, «Թագաւորներու թագուհին Հռովմ՝ Պերճախօսութեան թագաւորին»։

Այդ շրջանի ուսանողներու գտած յաջողութիւնը անհատական հանգամանք ունէր, ոչ թէ հանրային. որովհետև Հայոց կեանքի մէջ հետք մը չթողուցին անոնք. անշուշտ Հայ գրերու պակասութիւնը մեծ արգելք մըն էր անոնց ուսումը Հայոց աշխարհին մէջ ծառայեցնելու համար։ Բայց գրերու գիւտէն ետք աշխարհի մեծ կեդրոններէ գիտութիւնը Հայաստան մտցնելու կազմակերպուած ջանքեր եղան, Սահակ և Մեսրոպ իրենց բարձրագոյն դպրոցներէ շրջանաւարտ քառասունի չափ աշակերտներ պետական ծախքով ղրկեցին Բիւզանդիոն, Աթէնք և Աղեքսանդրիա, որպէսզի այնտեղեր աւանդուած լաւագոյն և բարձրագոյն դաստիարակութիւնր իւրացնելով վերադառնան և իրենց երկրի լուսաւորութեանը ծառայեն։ Ուսանողները եօթը տարի անցուցին այդ զանազան կեդրոններուն մէջ, և անոնք ոչ միայն ուսանողութեամբ պարապեցան այլ նաև թարգմանեցին այնպիսի գիրքեր որ Հայաստան չէին կրնար գտնել։ Աղեքսանդրիոյ ուսանողները՝ որոնց գլխաւորն էր Մովսէս Խորենացին՝ իրենց ուսումը աւարտելէ ետք, ճամբայ ինկան Աթէնք երթալու և իրենց ընկերներուն միանալու, բայց ալեկոծութեան բռնուելով Իտալիոյ ափերը հասան։ Այդ առիթով Հռովմ այցելեցին և անկէ անցան Աթէնք. այնտեղ իրենց ընկերները առին և Բիւզանդիոնի ճամբով Հայաստան եկան՝ հետերնին բերելով բազմաթիւ Յոյն գիրքեր և Հայ թարգմանութիւններ։

Դժբաղդաբար անոնք իրենց սիրելի հայրենիքը երջանիկ խաղաղութեան մէջ չկրցին գտնել։ Արշակունեաց թագաւորութիւնը տապալուած էր, երկպառակութիւնները երկիրը ներքնապէս բզիկ բզիկ ըրած էին, և Պարսկական քաղաքականութիւնը առիթէն օգտուելով նորանոր աղէտներ բերելու կը պատրաստուէր։ Այդպիսի ալեկոծութեան ատեն ազգը չէր կրնար ուսումով հետաքրքրուիլ և նորահաս ուսումնականներուն արժանիքը գնահատել։ Քաղաքական մութ գոլորշիներ կը պատէին Հայաստանը, որոնք կրօնական ահռելի պատերազմները պայթեցուցին· եւ դժբաղդ ուսանողները՝ իրենց խանդավառութեան վրայ պաղ ջուր թափուած զգալով, առանձնացան մէյմէկ անկիւններ՝ աւելի ողբալու իրենց դժբաղդ երկիրը քան զայն լուսաւորելու։ Բայց վերջապէս անոնք իրենց մտաւոր գանձերը չէին կրնար բոլորովին կորստեան մատնել, ուստի աշխատեցան գործել լաւագոյն օրերու սերունդի մը համար, և այդպիսի օրերու մէջ իսկ մեր գրական ոսկեդարը ստեղծեցին։ Անոնք Հայութեան տուին գլխաւորապէս բանաստեղծական, պատմական, վիպական և իմաստասիրական երկեր։

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ· Կրօնական խստաբարոյութիւնը այլևս թոյլ չէր տար դիւցազնութեան և սիրոյ զգացումներուն ազատ արտայայտումը· զգացումներ՝ որոնցմով աշխարհի բանաստեղծութիւնները իրենց բարձրագոյն թռիչները կ'ստանան։ Քրիստոնէական նոր խանդավառութիւնը լռեցուց գողթան երգիչները՝ որոնց քնարն ու բամբիռը այլևս չէին հնչեր ժողովրդական և ազգային տօներու մէջ։ Բայց ժողովուրդ մը չէր կրնար ապրիլ առանց բանաստեղծութեան, պէտք էր նոր մը ստեղծել, այդ նորը եկաւ, կրօնական բանաստեղծութիւնը, որու մէջ աշխարհիկ բանաստեղծութեան ամէն ճիւղ նոր ձև մը կ'ստանար։ Այլևս գեղեցիկ Հայ աղջկան մը հրապոյրով ներշնչուած տաղեր և քնարերգութիւններ չկային, անոր տեղ կ'երգէին աստուածային սէրը, հանդերձեալի փառքերը, և հոգեկան գեղեցկութեան պայծառութիւնը։ Թշնամիի դէմ հերոսի մը կատարած քաջութիւնները այլևս չէին թրթռացներ նոր բանաստեղծ-

ներու քնարը, որոնց համար մեծագոյն քաջութիւնն էր մեղքի և փորձութեան դէմ կռուիլ։ Այսպէս Հայ հանճարի ստեղծական ուժը ամփոփուեցաւ բացառապէս կրօնական շրջանին մէջ. և թէև արտադրեց վսեմ տաղեր և հոգեբուղխ երգեր, որոնք՝ սակայն, չէին կրնար տեղը գրաւել մարդկային սրտի ու մտքի բնական հակումներէ արտադրուած ազատաշունչ սիրերգութիւններու և դիւցազներգութիւններու, և մենք չենք կրնար չցաւիլ որ մեր աշխարհիկ քնարերգութիւնները երգիչներու շունչին հետ մարեր են՝ առանց մագաղաթի կտորի մը արժանանալու։

Մինչև Արաբական տիրապետութեան սկիզբը՝ կրօնական բանաստեղծութիւնը շատ պզտիկ եղած է։ Սահակ և Մեսրոպ հանդիսացած են մեր կրօնական բանաստեղծութեան առաջին հեղինակները։ Սահակ Պարթևի կը պատկանին Աւագ շաբթու այն հոյակապ շարականները՝ որոնք այնքան վճիտ կերպով կը խօսին մարդուս հոգւոյն՝ իրենց պարզ ոճով և գեղեցիկ իմաստով, և շնորհալի արտայայտութեամբ։ Իսկ Մեսրոպին կը վերագրեն Աղուհացից կամ ապաշխարհութեան օրերու շարականները։ Մովսէս Խորենացին յօրինած է Ծննդեան, Տեառնընդառաջի և Յարութեան շարականները, իսկ Յովհան Մանդակունի՝ Ս. Անտոնի, Դաւիթ Մարգարէի, և Ստեփաննոս Նախավկայի շարականները։ Ասոնցմէ զատ մեզի ծանօթ է միայն Կոմիտաս կաթողիկոսը՝ որ գրած է Հռիփսիմեանց հրաշալի շարականները՝ գողտրիկ լեզուով, գեղեցիկ իմաստներով և հրապուրիչ նմանութիւններով։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ. *Պատմագրութիւնը մեր ոսկեդարեան գրականութեան գլխաւոր ճիւղը կը կազմէ։ Մեր առաջին պատմիչները ոճի գեղեցկութեան և պարզութեան, նիւթերու դասաւորման և ճշմարտութեան մեծ խնամք տարած են։ Պատմական գրականութեան առաջին հեղինակն է ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ՝ որ ինքզինք Տրդատ Գ. Թագաւորի Հռովմայեցի քարտուղար կը կոչէ. բայց ապացուցուած է որ Ե. դարու Հայ գրող* *մըն է, և իր գիրքը գրած է պարզապէս կեղծ անունով մը։ Գրած է Հայոց պատմութիւն մը՝ որ կը բովանդակէ Խոսրով Բ․ի և Տրդատ Գ․ի և անոր Քրիստոնէութեան դարձի պատմութիւնը։ Գիրքին նշանաւոր մէկ մասը կը բռնեն Լուսաւորչի բերանացի քարոզութիւնները։ Իր տուած պատմական տեղեկութիւնները հաւաքած է ժողովրդական երգերէ և համեմատաբար մօտիկ անցեալի աւանդութիւններէ։ Իր ոճը կենդանի և աշխոյժ է ու արևելեան երևակայութեամբ վառ։ Ընտիր լեզու մը ունի, բայց տեղ տեղ մութ։ Նոյն դէպքերը համառօտապէս կը կրկնէ իր գրքոյկին մէջ՝ Զենոբ Գլակ Ասորին, Ս․ Կարապետի առաջին վանահայրը, աւելի մանրամասն խօսելով Տարօնի կրօնական և Տրդատի Հիւսիսականաց դէմ մղած պատերազմին վրայ։ Բնագիրը Ասորերէնի համար գրուած ըլլալով՝ հաւանօրէն անոնց լեզուով շարադրուած եւ յետոյ հեղինակին կամ ուրիշի մը կողմէ Հայերէնի թարգմանուած է։*

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԴԱՑԻՆ իր մասին Յոյն ժամանակագիր մը ըլլալու գաղափարը կուտայ, բայց ստուգուած է որ հինգերորդ դարու հայրենասէր գրող մըն է։ Ան իր պատմութիւնը կը գրէ իբրև շարունակութիւն Ագաթանգեղոսի պատմութեան, և ընդարձակ կերպով կը պատմէ Տրդատի յաջորդներուն կեանքը և գործերը մինչև Հայաստանի բաժանումը Պարսից և Յունաց մէջ, ինչպէս նաև Լուսաւորչի տոհմին պատմութիւնը՝ առանձին գլուխներ նուիրելով Մեծ Ներսէսի գործունէութեանը։ Ան թիւերու մէջ յաճախ չափազանց է և կուտայ պարագաներ որ Խորենացիի պատմութեան մէջ չեն յիշուիր։ Փաւստոս Բիւզանդացիի պատմութեան մեծագոյն արժէքը կը կայանայ Հայ ազնուական և նոյն իսկ ժողովրդական բարքերու պատկերացումին մէջ, որով այն կը մնայ մեր անցեալի հոյակապ յուշարձան մը։ Լեզուն ճոխ է և լի ընտիր բառերով ու կենդանի դարձուածքներով, բայց տեղ տեղ կան կրկնութիւններ։

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ, Հայ պատմութեան հայրը և Հայ գրականութեան պարծանքներէն մին, Սահակ Բագրատունի ասպետին խնդրանքով՝ գրեց ամբողջական «Հայոց Պատմութիւնը», սկսելով աշխարհի ստեղծումէն մինչև Արշակունեաց հարստութեան անկումը։ Ան իր գործը կը վերջացնէ սրտաշարժ ողբով մը որ իր ժամանակի Հայաստանին վիճակը կը պատկերացնէ։ Իր գիրքը բազմաթիւ լեզուներու թարգմանուած եւ գիտական աշխարհի յարգանքին արժանացած է։ Իր դժուարին գործը գլուխ հանելու համար՝ դիմած է բազմաթիւ օտար և ազգային աղբիւրներու, որոնց տուած տեղեկութիւնները իրարու հետ բաղդատելով ու քննելով ստոյգ համարած մասերը առած է իր գրքին մէջ։ Օգտուած է նաև Ս· Գրքէ, ժողովրդական երգերէ եւ աւանդութիւններէ։ Լեզուն կուռ և ամփոփ է, արևմտեան նուրբ ճաշակով գըրուած՝ նիւթերու հիանալի դասաւորութեամբ մը։ Թէև յաճախ կը սխալի աղբիւրներու անկատարութեան պատճառով, կամ իր լսած աւանդութիւններուն սխալ մեկնութիւն տալով, կամ երբեմն ալ ամբողջացնելով իր երևակայութեամբ՝ հատուկտոր տեղեկութիւնները, իր գիրքը կը մնայ պատմական աննման կոթող մը։ Իբրև իրեն գլխաւոր աղբիւր կուտայ Մար-Աբաս-Կատինա անունով Ասորի գիտնական մը, որուն գրուածքը գտնուած չըլլալով կը կարծուի թէ երևակայական անձ մըն է ան· բայց Խորենացիի անկեղծութիւնը միշտ կասկածէ վեր մնացած է։ Անոր բազմաշխատ և զարմանալի երկին մէջ կան կէտեր որ դեռ վերջերս կը վաւերացուին՝ գտնուած և վերլուծուած արձանագրութիւններու միջոցով։ Իր հոյակապ ոճը աստիճանացոյց մը եղած է, որուն նմանիլ և հետևիլ ջանացած են յաջորդող պատմագիրները· բայց իր բնագիրը մեծ չափով աղաւաղուած կը թուի, այնպէս որ մեր ներկայ ունեցած օրինակներէն դատելով ոմանք կը միտին զայն նկատել Ե· դարու հեղինակ։ Գրած է նաեւ աշխարհագրութիւն մը՝ որու մէջ մտցուած յաւելումներու պատճառով ոմանք անհարազատ և հեղինակէն շատ ետքը գրուած կը համարեն։

Հայութեան սիրելի եղած է անմահն ԵՂԻՇԷ, մեր բանաստեղծ–պատմիչը՝ որ գրեց «Վարդան և Հայոց Պատերազմը» անունով գիրքը, արձակ դիւցազներգութիւն մը՝ որ արդարացիօրէն «Ոսկեղինիկ» մակդիրը կը կրէ։ Անոր մէջ հեղինակը կը պատկերացնէ առաջին կրօնական պատերազմը և Հայաստանի ճշգրիտ վիճակը՝ ութը ընդարձակ գլուխներով՝ որոնք իրական մեծ ողբերգութեան մը արարուածներն են։ Հայ դերասաններ շատ անգամ յաջողօրէն ներկայացուցած են զանոնք։ Ալիշանը յափշտակուած անոր զմայլելի ոճէն ու գեղեցիկ բանաստեղծութենէն՝ կ'երգէ պլպուլին ուղղելով·

“Պլպուլ, քեզ համար մեր հարք ասացին
Թէ չէ, հաւ պլպուլն մեր Աւարայրին,
Եղիշեայ հոգեակն է քաղցրազրուցիկ,
Որ զՎարդան տեսնէ իվարդն կարմրիկ:”

Եղիշէի ոսկեղինիկ մատեանը հայ գրականութեան գլուխ–գործոց մը պիտի մնայ միշտ։ Իր գործը քանի մը մեծ դէմքերու կենսագրութիւնը չէ, այլ ամբողջ ժողովուրդի մը վճռականութեան և գործունէութեան արձանագրութիւնը, մեծ իտէալի մը համար անհատական և ընտանեկան երջանկութենէ կամովին հրաժարման և վերջապէս համազգային նահատակութեան պատմութիւնը։

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ Եղիշէի յաջորդն է պատմական գրականութեան մէջ· ան իր նախորդի գործը շարունակած է՝ տալով երկրորդ կրօնական պատերազմի մանրամասն պատմութիւնը։ Փարպեցին· իր գործը կ'սկսի Արշակունեաց թագաւորութեան բաժանումէն, կը կրկնէ առաջին կրօնական պատերազմի պարագաները, և կը մտնէ բուն իր սեպհական գրիչին վիճակուած դէպքերու արձանագրութեան, երկրորդ կրօնական պատերազմի պատմութեան և Վահան Մամիկոնեանի գործերուն նկարագրութեանը։ Ան իր աշխատութիւնը

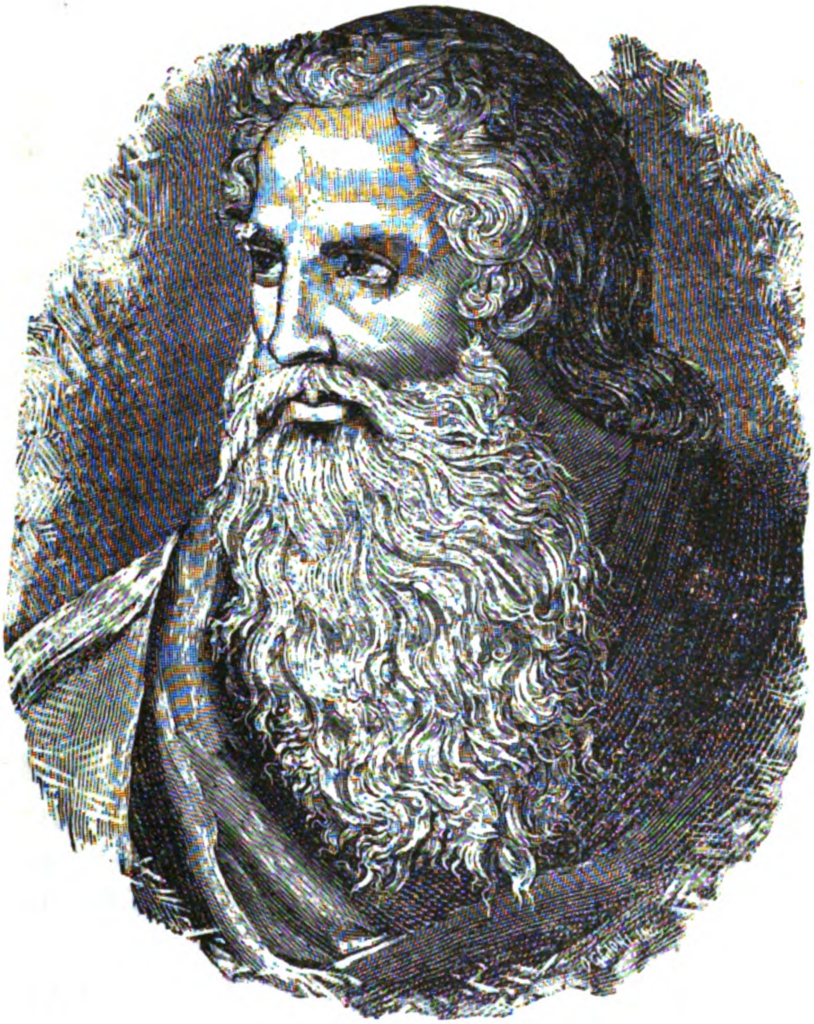

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

կը վերջացնէ Վահանի մարզպանութեամբ, որով կ՚արձանագրէ Հայաստանի ամբողջ հարիւր տարուայ պատմութիւնը (384-485)։ Իր թուղթը առ Վահան Մամիկոնեան, իր ընկերակիցը և մեկենասը, հոյակապ նմոյշ մըն է ճարտասանութեան և առողջ դատողութեան, որով ան կը պաշտպանէ իր գործն ու դիրքը տգէտ աբեղաներու ամբաստանութիւններու դէմ։

ԿՈՐԻՒՆ տուած է մեզ Մեսրոպ Մաշտոցին կենսագրութիւնը՝ որով մենք աւելի լաւ կը ճանչնանք ամբողջ Հայութեան պաշտելի այդ դէմքը, Հայ գրականութեան ծնունդ տուողը։ Ան դժբաղդաբար չի տար իր վարդապետի կեանքին առաջին և աւելի կանուխ շրջանը․ թերեւս ժամանակակից գրողի մը համար շատ դժուար էր ըմբռնել այն խորունկ հետաքրքրութիւնը որով ապագայ սերունդները պիտի կարդային այդ մեծ կեանքի ամենաաննշան կարծուած մանրամասնութիւններն անգամ։ Մաշտոցի բազմարդիւն գործունէութիւնը կ՚արձանագրէ ան գովելի ընդարձակութեամբ մը։ Իր ոճը Ագաթանգեղոսի ոճին շատ կը նմանի․ անոր նման ունի մութ ու խրթին դարձուածքներ՝ որ գործի ընթերցումը կը դժուարացնեն։

Այս պատմիչներու ցանկին վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ երկու ուրիշներ՝ որոնք 7–րդ դարու կը պատկանին, բայց իրենց գործերուն մէջ կ՚առնեն 5–րդ և 6–րդ դարերը։ Անոնցմէ առաջինն է ՅՈՎՀԱՆ ԵՊԻՍԿ․ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ՝ որու պատմութեան գլխաւոր նիւթերն են Գայլ Վահանի յաղթութիւնները Պարսից դէմ․ ախորժելի պատմիչ մ՚է ան, իր աշխոյժ ու պարզ լեզուն կարելի է համարել նոյն ատենուայ խօսուած Հայերէնի մէկ նմոյշը․ բայց իր վառ երեւակայութեամբ իրական դէմքերու երբեմն առասպելական հանգամանք մը կուտայ։ Երկրորդ պատմիչը՝ ՍԵԲԷՈՍ ԵՊՍ․ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ՝ աւելի մեծ կարեւորութիւն ունի իբրեւ պատմաբան․ ան էր որ Մովսէս Խորենացիէն ետք առաջին անգամ ըլլալով փորձեց Հայոց ամբողջական պատմութիւն մը գրել։ Բայց շատեր անոր երկասիրութեան առաջին երկու մասերը՝ անոնց աւելի հին ու վսեմ ոճէն դատելով՝ անոր սեպհական գրիչի արտադրութիւն չեն նկատեր, այլ անծանօթ մնացած ուրիշ հին գրքերէ արտահանուած հատուածներ։ Սեբէոսի բուն գործը կ՚սկսի Վահանի մարզպանութենէ և կը շարունակուի մինչեւ Է. դարու վերջին կէսը։ անոր մէջ կը կարդանք Հերակլ կայսեր արշաւանքը Պարսից դէմ, Սասանեան թագաւորութեան կործանումը Արաբացիներու ձեռքով, անոնց պատերազմները Յունաց, Պարսից և Հայոց աշխարհներու մէջ՝ մինչեւ 660 թուականը։ Ընդհանրապէս համառօտախօս և անաչառ պատմիչ մըն է Սեբէոս, անձնական խորհրդածութիւններով ան իր գործը չծանրացներ, այլ կուտայ դէմքերու և դէպքերու ճշգրիտ պատկերները։ Իր ոճը սահուն է և մաքուր։

ՎԱՐԴԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Այս ճիւղը մեծապէս մշակուած էր մեր հին գրականութեան մէջ՝ այն հանգամանքով որ մեր առաջին գրագէտները կրօնի վարդապետներ էին, և իրենց առջեւ կար քրիստոնէութեան և բարոյագիտութեան մեծ խնդիրը՝ որ պէտք էր ժողովուրդին մտքին ու սրտին հասկնալի դարձնել։ Այս ասպարէզին մէջ առաջին պատկառելի հեղինակը հանդիսացաւ նոյնինքն Գրիգոր Լուսաւորիչ, որ իր Յաճախապատում կոչուած ճառերով Արարչին իր արարածներու վրայ ունեցած խնամքը ցոյց կուտայ. մարդոց թերութիւններու վրայ կը խօսի և ամէն հասակի անձերու անոյշ խրատներ կուտայ. Թերութեան և հեթանոսութեան մէջ յամառողներուն սպառնալիքներ չըներ, այլ քաղցր խօսքերով առաքինութեան ճամբան ցոյց կուտայ։ Հայ գրականութեան հաստատուելէն ետք մեզի հասած վարդապետական ընտիր գրութիւններն են Եղիշէի «Միանձանց Խրատ»ը՝ իրեն յատուկ յանկուցիչ լեզուով և իմաստներով, Խորենացիի Հռիփսիմէ կոյսի ներբողը և Վարդավառի Ճառը, անոր կրտսեր եղբօր Մամբրէի ճառը՝ Ղազարոսի Յարութեան և Քրիստոսի Երուսաղէմ մտնելուն վրայ, Խորենացիի քեռորդի Դաւիթ Անյաղթի «Խաչի Ներբող»ը՝ ժամանակակից աղանդաւորներու դէմ, ինչպէս նաեւ Յովհան Մանդակունիի քսան և ութը խրատական ճառերը՝ գրուած ընտիր ոճով և զեղուն իմաստներով։

ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ· Վարդապետական և իմաստասիրական գրուածներու մէջ մեծ տեղ կը բռնէ Եզնիկի «Եղծ Աղանդոց»ը, որու մէջ խորահմուտ հեղինակը փիլիսոփայական ոճով կը խօսի հեթանոսներուն, Պարսից, և Մարկիոնի աղանդին դէմ և իրեն յատուկ զօրաւոր փաստերով կը հերքէ անոնց մոլորութիւնները· լեզուն՝ պարզ և վեհ՝ ոսկեդարու հպարտութիւնը կը կազմէ և կը մնայ եզական։ Ե· դարու Հայոց փիլիսոփան է, սակայն, Դաւիթ Անյաղթը՝ որ ինքզինք չէ սահմանած միմիայն կրօնական սկզբունքներուն, այլ Հայոց աշխարհին ներմուծած է նաև բնութեան և մարդկային մտքի յաւիտենական ճշմարտութիւնները, թարգմանած է Արիստոտէլի գրութիւնները և ինքնատիպ հեղինակութեամբ գրած է «Սահմանք Իմաստութեան» երկը, գրած է Պիւհոն իմաստասէրի հետեւողներու կամ սկեպտիկներու դէմ, որոնք ամէն բանի վրայ կը տարակուսէին և մինչև անգամ մարդկային գոյութիւնը կասկածի տակ կ'առնէին։ Յոյն փիլիսոփայութեան և անոր պատմութեան վրայ Դաւիթի ունեցած հմտութիւնը բացարձակ էր· ցաւալի է միայն որ իր սէրը Յոյն լեզուի և Հելլէնաբանութեան համար չափազանց կ'առաջնորդէ իր Հայերէնը։

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

1

ՅՈՅՆ-ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԿՌՈՒԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ

Մահմետականութեան ծագումը և ծաւալումը. — Հայաստանը երկու ուժերու միջև. — Արաբական արշաւանքը. — Տիրան Մամիկոնեանի ընդդիմութիւնը և նահատակութիւնը. — Բիւզանդիոնի կրկին տիրապետութիւնը եւ պաշտպանութեան համար անհոգութիւնը. — Արաբական եւ Բիւզանդական փոխն ի փոխ արշաւանքները Հայոց վրայ. — Ստրկացնող տուրքերը եւ Հայոց դիմումը կայսեր պաշտպանութեան համար. — Հայ պատանդներու սպանութիւնը Արաբիոյ մէջ. — Գրիգոր Մամիկոնեան պատրիկ՝ Մուավիէ ամիրապետի կողմէ. — Աշոտ Բագրատունի Բիւրատեան և Յուստինիանոս Բ. կայսեր վայրագութիւնները. — Աբտ-էլ-մէլիք ամիրապետի յաղթութիւնը Յունաց վրայ և Հայաստանի վերջնական տիրապետութիւնը.

ԺԱՄԱՆԱԿԸ արտասովոր անակնկալներով լեցուն էր։ Եօթներորդ դարու սկիզբները Մուհամմէտ (570-632) աշխարհի մէջ նոր կրօնք մը ստեղծեց, որ ոչ միայն մեծ յեղաշրջում մը բերաւ Արաբիոյ մէջ՝ այլ նաև ցնցեց ամբողջ մարդկային քաղաքակրթութիւնը։ Այդ կրօնքը նմանը չտեսնուած արագութեամբ տարածուեցաւ Արաբիոյ կիսավայրենի և իրարու թշնամի ցեղերու մէջ, զանոնք յարաղօդեց և միաձոյլ ազգութեան վերածեց։ Մուհամմէտ ոչ միայն կրօնական առաջնորդ մըն էր, այլ նաև քաղաքական և զինուորական՝ անխիղճ իր միջոցներուն մէջ և անգութ իր հակառակորդներուն դէմ։ Իր յաջորդները զարմանալի մոլեռանդութեամբ պահեցին այդ յատկութիւնները և իրենց հզօր ու կենսունակ կազմակերպութեամբ Արաբիան բարձրացուցին աշխարհակալ պետութեան մը մակարդակին։ Տասը տարուան մէջ Ասորիք, Պաղեստին, Փիւնիկէ, Միջագետք և Եգիպտոս, արևելքի ամենէն բարգաւաճ երկիրները մէկիկ մէկիկ խոնարհեցան նոր հաւատացեալներու զէնքերու առջև՝ հակառակ Հերակլէս կայսեր դիւցազնական դիմադրութեանը։ Շուտով իր ծունկերուն վրայ ինկաւ նաև հպարտ Պարսկաստանը․ երեք արիւնահեղ պատերազմներու մէջ Պարսիկներու ուժը խորտակուեցաւ անվերականգնելիօրէն․ Տիզբոն աւարի մատնուեցաւ, արքայից արքաներու ճոխ գրատունը Տիգրիսի ջուրերուն մէջ նետուեցաւ, և Յազկերտ Գ․ (632-637), Սասանեան վերջին թագաւորը, Որմզդական կրակը առած՝ փախաւ Բակտրիա, երկիրը ձգելով աշխարհակալ Խալիֆայի ձեռքը։ Հայաստանի դէմ կրօնական պատերազմներ մղող Պարսկաստանը Արաբներու Ալլահին առջև ճղակոտոր եղաւ։

Այլևս կարգը դժբաղդ Հայաստանին եկած էր։ Հայաստան ինք իր տէրը չէր, նախորդ պատերազմներէ և ներքին երկպառակութիւններէ արիւնաքամ եղած՝ չէր կրնար սեպհական ուժով դէմ դնել այդ անդիմադրելի արշաւանքին, բայց իբրև Յունաց գերիշխանութեան պատկանող երկիր չէր ալ կրնար ազատ հըպատակութիւն յայտնել վայրագ զօրաւորին․ ուստի ամբողջ յիսուն տարի Յունաց և Արաբացւոց պատերազմներուն և փոխադարձ վրէժխնդրութիւններուն զոհ դարձաւ։ Երկու կողմէն ալ ամէն տեսակ բարբարոսութիւններ գործուեցան Հայերուն վրայ՝ որոնք իրենց տէրը ընտրելու ուժը չունէին։ Հայաստանի դաշտերը արիւնով ներկուեցան, գիւղերն ու քաղաքները աւերի և կրակի մատնուեցան։ Վերջապէս Յոյները որ՝ Հայոց հարկերուն միայն աչք ունէին՝ Արաբական ուժի առջև տեղի տուին և Հայաստանը թողուցին խալիֆային։ Արաբներու նպատակն էր Հայերը ընկճել ծանր տուրքերով և նախարարական տուներու ոչնչացումով՝ որպէսզի ժողովուրդը նիւթական միջոց և առաջնորդ չունենար գլուխ բարձրացնելու։ Հակառակ այդ սոսկալի կեղեքումներուն Հայերը գլուխ բարձրացուցին քանի մը անգամ և գոնէ հարկատու պզտիկ տէրութիւններ կազմեցին Թ. և Ժ. դարերու մէջ, որոնցմէ ամենէն նշանաւորներն էին Բագրատունեաց եւ Արծրունեաց թագաւորութիւնները։ Բայց ամիրապետներու ծանր տուրքերը և կեղեքումները անպակաս էին։ Բիւզանդական նենգ քաղաքականութիւնն ալ հանգիստ չէր թողուր Հայաստանը, որով Հայկական իշխանութիւնները ամէն կողմէ ճնշուելով վերջէն անցան կայսրերուն ձեռքը և անոնցմէ ալ ետքը Սելճուգեան սուլթաններու ձեռքը։

640 թուականին Օմար խալիֆան կամ ամիրապետը (634-644)՝ Հայաստանը Պարսից տէրութեան ժառանգութիւնը նկատելով՝ Ապտրահման զօրավարը ղրկեց անոր վրայ 18000 Արաբացի զօրքով, որպէսզի զէնքի ուժով գրաւէ զայն։ Մարգարէի հաւատարիմ ծառան անարգել հասաւ մինչև Տարօն ամէն տեղ ահ ու սարսափ տարածելով։ ՏԻՐԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ, Գայլ Վահանի թոռնորդին, և Վահան Կամսարականի որդին, կոչ ըրաւ անմիաբան նախարարութեան որպէսզի հայրենիքի և կրօնքի այս սարսափելի թշնամիին դէմ դնելու համար մէկ ուժ կազմէ և օգնութեան հասնի, բայց Տիրանին ձայնը չհնչեց անոնց քարացած սրտերուն մէջ։ Տիրան՝ Մամիկոնեաններու սովորական դիւցազնութեամբ՝ 8000է բաղկացած պզտիկ բանակով գնաց մոլեռանդ կատաղութեամբ արշաւող այդ մեծ ուժի դէմ, բայց կարծես Հայութեան համար դաւաճանութիւնները ճակատագրական դարձած էին, պատերազմի սկիզբին Սահուռ Անձևացին թշնամիի կողմն անցաւ և զէնքը իր ազգակիցներուն դէմ դարձուց։ Տիրանի գունդը Գրգուռ լերան մօտ ջախջախուեցաւ

և հայրենասէր պետը հազարաւորներու հետ ինկաւ պատուոյ դաշտին մէջ։ Ապտրահման առաջ քալեց, մտաւ Դուին մայրաքաղաքը, վայրագօրէն սրէ անցուց 12000 *մարդ և* 35000 *հոգի գերի տարաւ Արաբիա* (642)։

Այս արշաւանքը լոկ նախապատրաստութիւն մըն էր երկրին դրութեանը ծանօթանալու, և անշուշտ Արաբացի զօրավարը մօտէն տեսաւ անոր անյուսալիօրէն բաժնուած վիճակը։ Կոստանդ Բ. կայսրը (641-668) *Արաբներու քաշուելէ ետք՝ Հայոց վրայ մարզպան կամ կիւրապաղատ կարգեց Վարազտիրոց Բագրատունին* (643-644), *և անոր մահէն ետք՝ անոր Սմբատ որդին* (644-654), *իսկ սպարապետութիւնը տուաւ Թէոդորոս Ռշտունիին։ Ասոնց ջանքերը միութիւն և զօրութիւն առաջ բերելու՝ ապարդիւն անցան։ Պարսից և Յունաց ցանած երկպառակութեան և ազգային անբարոյացման սերմերը շատ խորունկ արմատ բռնած էին։ Անդին Բիւզանդիոնն ալ իր գերիշխանութիւնը պաշտպանելու ոևէ ուժ չտուաւ իր կարգած կիւրապաղատին։*

Արաբները՝ տեսնելով կայսեր այս անհոգութիւնը՝ նոր պատրաստութիւններով խուժեցին Հայոց վրայ և գրաւեցին Արարատը, Հայաստանի սիրտը՝ անլուր խըժդժութիւններ գործ դնելով։ Բիւզանդիոն օգնութեան համար մատը չշարժեց. Քաղկեդոնի ժողովին մերժումը և ժամանակուայ կղերի երկուստեք անզիջողութիւնը վիհ մը բացած էր Հայոց և Յունաց միջեւ, որոնք աւելի գոհ սիրտով կը դիտէին Հայաստանի տառապումը։ Հայերը միշտ իրենց ազգութիւնը կորսնցնելու վախն ալ ունէին Յունաց հետ կրօնական միութեան մը պատրուակով։ Այս դրութեան մէջ Սմբատ Բագրատունի որոշեց ՕՍՄԱՆ *ամիրապետին հետ* (644–655) *բանակցութեան մտնել։ Ուստի մեծ նուէրներով պատգամաւորութիւններ ղրկեց անոր և Հայ ազգի հպատակութիւնը յայտնեց* (647)։ *Կոստանդ կայսրը լսելով Հայոց այս քաղաքականութիւնը՝ զայրացաւ և մեծ բանակով եկաւ վրէժ առնելու. բայց*

Ներսէս Գ. Կաթողիկոսի միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ և Դուինի մէջ պահապան զօրք թողլով ետ դարձաւ։ Այս անգամ արաբները զայրացան Հայոց դէմ և մեծ բանակներով երկիրը անգամ մըն ալ ողողեցին։ Յունական զօրքը սարսափահար փախուստ տուաւ, և Հայերը դարձեալ մինակ մնացին անգութ զօրաւորին առջեւ։ Խալիֆայի զօրավարները անտանելի տուրքեր դրին ժողովուրդին վրայ և նշանաւոր տոհմերէն 2,000 հոգի պատանդ տարին (652)։

Դրուած հարկերը պարզապէս ստրկութիւն կամ մահ կը նշանակէին. ժողովուրդը դարձեալ իր աչքերը դարձուց Բիւզանդիոնին՝ օգնութեան յոյսով մը։ Սմբատ Բագրատունիի յաջորդը՝ ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ (654–659) Յունական կուսակցութեան պետը ըլլալով՝ ապստամբեցաւ Արաբներու դէմ և ազգովին կայսեր հովանաւորութեան տակ մտաւ։ Օսման ամիրապետը կատղելով այդ լուրին վրայ՝ մորթոտել տուաւ բոլոր Հայ պատանդները, և կը պատրաստուէր անձամբ արշաւել Հայերէն վրէժ առնելու, բայց պալատական խըռովութեան մը մէջ սպաննուեցաւ և ամիրապետի գահը բարձրացաւ ՄՈՒԱՎԻԷ (661–679), Իւմմեանց հարստութեան հիմնադիրը։ Նորընտիր ամիրապետը իր աթոռը փոխադրեց Դամասկոս քաղաքը, բաժնելով իսլամական քաղաքական կեդրոնը կրօնական կեդրոնէն՝ որ Մէքքէ մնաց, այսպէսով արաբներու զօրութիւնը աւելի մօտեցաւ Հայաստանի։

Հայերը հասկնալով Յունաց պաշտպանութեան արժէքը, արաբական նոր արշաւանքի մը տեղի չտուին. Մուավիէ հաշտուեցաւ Կաթողիկոսի միջնորդութեամբ և կառավարիչ կարգեց Համազասպի եղբայրը ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ (659–683)՝ «Պատրիկ» անունով։ Այս նոր դերիշխանութեան Հայազգի կառավարիչը պատմական բարձր անուն թողուց իր կամքի և նկարագրի զօրութեամբ, Մամիկոնեաններու արժանի քաջութեամբ և քաղաքագիտութեամբ, ինչպէս նաեւ իր աշխարհաշինութեամբ։ Ան իր անձնական հեղինակութեամբ և ու-

ժով նախարարները զսպուած պահեց և ամբողջ քսան չորս տարի Հայաստանը խաղաղ պահեց ու ներքին զարգացման ուժ տուաւ։ Ան մեռաւ Սկիւթական ազգերու դէմ մղած պատերազմի մը մէջ. իրմէ ետք Հայաստան երկու տարի անիշխանութեան մէջ մնաց՝ ենթարկուելով շրջակայ ազգերու խուժանային յարձակումներուն։

Վերջապէս ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԲԻՒՐԱՏԵԱՆ (685–690)՝ *իբրև յաջորդ Գրիգոր Մամիկոնեանի իր հեղինակութիւնը և ուժը զգալի ընել տուաւ. երկիրը թշնամիներէն ազատեց, և տեսնելով որ Յոյները լուրջ օգնութիւն մը չեն ընձեռեր, ընդհակառակը անձկութեան վայրկեաններուն բոլորովին երեսի վրայ կը թողէին Հայաստանը, հաշտութիւնը շարունակեց արաբներու հետ՝ տարուէ տարի հարկ վճարելով։ Բայց Յոյները իրենց անիմաստ գերիշխանութեան իրաւունքէն հրաժարիլ չէին ուզեր, և* ՅՈՒՍՏԻԱՆՈՍ Բ. *կայսրը* (685–711) *դարձեալ իր հովանաւորութիւնը առաջարկեց։ Հայերը նկատել տուին անոր այն աղէտները՝ որ Բիւզանդական հովանաւորութիւնը պատճառած էր իրենց երկրին վրայ, որով իրենք ստիպուած էին ընդունիլ հպատակութիւն մը՝ որ գոնէ պաշտպանութիւն պիտի տար։ Կայսրը փոխանակ բանականութեան գալու՝ աւելի կատղեցաւ, լէգէոններով Հայաստան մտաւ եւ արաբներէն աւելի բարբարոսութիւն գործ դրաւ՝ ամէն կողմ հուրի և սուրի մատնելով. այս ամենէն ետք* 5,000 *Հայ ընտանիքներ գերի տանելով՝ հեռաւոր երկիրներու մէջ ծախեց զանոնք։*

Կայսրը Հայոց վրայ պատրիկ կարգեց Ներսեհ Կամսարականը (690–693) *և* 30,000*է օգնական բանակ մը թողելով վերադարձաւ Պօլիս՝ հետը պատանդ տանելով նախարարներու որդիքը։ Բայց ԱՊՏ–ԷԼ–ՄԵԼԻՔ ամիրապետը* (685–705) *անտարբեր հանդիսատես մը չեղաւ։ Ան հզօր բանակ մը կազմելով եկաւ Հայաստանի ողբերգական թատերաբեմը, կայսերական լէգէոնները ջախջախեց և վերջնականապէս դուրս քշեց զանոնք*

Հայաստանէն։ Եթէ Յոյները իմաստուն քաղաքականութեան մը հետեւելով Հայաստանի ներքին կազմակերպութեանը և զօրացման ուժ տային և ի հարկին անոր օգնութիւն հայթայթէին, մօտիկ արեւելքը բոլորովին տարբեր ճակատագիր մը պիտի ունենար։ Ապտէլ–Մելիք Հայաստանը իր կայսրութեան մէկ նահանգին վերածեց և ամբողջ մէկուկէս դարու համար Արաբական բացարձակ տիրապետութիւնը ապահովեց։ Այդ շրջանին մէջ երկիրը կառավարուեցաւ ոստիկաններու ձեռքով։

2

ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆ

Ապտուլլահ առաջին ոստիկանը և Հայ իշխաններու դէմ ձեռք առած խիստ միջոցները. — Սմբատ Բագրատունիի գերութենէ փախուստը և Արաբներու դէմ յաղթութիւնը Վարդանակերտի մօտ. — Սմբատ Հայոց կիւրապաղատ կայսեր կողմէ. — Մէհմէտի արշաւանքը և պարտութիւնը. — Սահակ կաթողիկոսի մասին արտառոց աւանդութիւն մը. — Կաշմ ոստիկանի բարբարոսութիւնները. — Օմար ամիրապետի խաղաղասէր քաղաքականութիւնը. — Մէհմէտ ոստիկանի տեղ արդարասէր ոստիկաններ, Ապտիւլազիզ և Մրուան. — Աշոտ Բագրատունի "Իշխանաց Իշխան". — Հայոց բարեկամ Մրուան ամիրապետի սպանութիւնը և Աբասեան ամիրապետութեան հաստատումը. — Պարտաւ նոր մայրաքաղաք. — Եզիտ Ա. ոստիկան և Հայոց կեղեքումը. — Սահակ Բագրատունի պատրիկ և անոր յաջորդող վայրագ Արաբացիները. — Ապստամբութեան փորձեր Հայոց կողմէ. — Մուշեղ Մամիկոնեանի յաղթութիւնները. — Կայսեր պարտութեամբ Հայոց անզօրութիւնը Արաբներու դէմ. — Մամիկոնեան դիւցազնի անկումը պատւոյ դաշտին վրայ. — Հարուն-ալ-Ռաշիտի փառքերը և անոր օրով Հայաստանի վիճակը. — Մեծ ամիրապետէ ետք Արաբական կայսրութեան քայքայումը և Հայաստանի վիճակը. — Միքայէլ Գ. կայսեր յաղթութիւնը Արաբներու դէմ և անոր նշանակութիւնը Հայոց համար.

Արաբական տիրապետութիւնը Հայերը ձուլելու չէր ձգտեր, այլ միայն ստրկացնելու եւ զանոնք շահու աղբիւր մը դարձնելու։ Պարսկական մարզպաններու վարչութեան տակ երկիրը գոնէ տեղային ինքնավարութիւն մը կը վայելէր, բայց Արաբները ջնջելով առաջնորդող տարրերը, բացարձակ միապետութեամբ կը վարէին տեղին գործերը։ Երբեմն ոստիկանները իրենց տրուած հրահանգէն աւելի կը չարչարէին ժողովուրդը։

Ապտ–էլ–Մելիք Հայաստանի վրայ կառավարիչ կամ՝ ըստ մեր պատմագիրներու՝ ոստիկան կարգեց ԱՊՏՈՒԼԼԱՀ անուն իշխան մը (694-695)։ Հայոց առաջին ոստիկանը իր աթոռը Դուին հաստատեց, զայն դարձնելով Արաբական ազդեցութեան կեդրոն մը։ Անոր յանձնուած պաշտօնին բնութիւնն էր Հայաստանը հպատակ պահել Դամասկոսի ամիրապետին եւ տուրքերը հաւաքելով պետական գանձարան ղրկել։ Սկիզբէն Ապտուլլահ ինքզինքը լաւ պահեց, բայց շուտով կեղեքիչի դերը ստանձնեց։ Ան նախարարները նենգութեամբ բռնելով կալուածները անոնց ձեռքէն խլեց. անոնց շատերը, ինչպէս նաեւ Սմբատ Բագրատունին ու Սահակ Կաթողիկոսը (677-703) շղթայակապ Դամասկոս ղրկեց։ Բայց Սմբատ հնարքով մը գերութենէ ազատեցաւ և Հայաստան դառնալով Յուստինոս կայսեր օգնութիւնը խնդրեց։ Կայսրը Լեւոն Իսաւրացին զօրքով Հայաստան ղրկեց, որպէսզի ապստամբութեան դրօշ պարզող Հայերուն օգնէ։ Սմբատի կազմած զօրաց խումբերը կայսերական զօրքի աջակցութեամբ Վարդանակերտի մօտ սոսկալի ջարդ մը տուին Արաբացիներուն և կեղեքիչը, Ապտուլլահ, հազիւ կրցաւ իր գլուխը ազատել՝ փախչելով։

Կայսրը Հայաստանի վրայ կիւրապաղատ կարգեց Սըմբատ Բագրատունի պատրիկը (695-704), որ ապահովութեան համար Տայոց աշխարհը քաշուելով այնտեղէն խաղաղութեամբ կառավարեց երկիրը։ Բայց քիչ ատեն ետքը Բիւզանդիոն յեղափոխական կռիւներով յուզուեցաւ և Հայաստանն ալ վրդովմունքի մատնըուեցաւ։ Աբտ-էլ-Մելիք իր ներքին ճգնաժամէն ազատած էր, ամբողջ Ափրիկէն նուաճած և Կարքեդոնը կործանած ըլլալով՝ Հայաստանի վերստին գրաւման դիւրաւ կրնար ձեռնարկել։ Ուստի Մէհմէտ զօրավարը Հայոց վրայ ղրկեց մեծ բանակով մը։ Մահմէտ առանց դիմադրութեան հասաւ մինչեւ Վանանդ գաւառը, ուր Սմբատ Բագրատունի և Ներսեհ Կամսարական միացած ուժերով իրեն կ'սպասէին։ Երկու

Հայ զօրավարները յանկարծ ինկան Արաբական բանակին վրայ, մեծ ջարդ մը տուին անոր և հրամատարն ալ փախցուցին։ Բայց Մէհմէտ իր ամօթալի պարտութիւնը չէր կրնար մոռնալ. ուստի իր բանակը վերակազմելով և աւելի զօրացնելով ետ դարձաւ իր վրէժը առնելու և ամբողջ Հայաստանը հուրի ու սուրի մատնելու։ Վտանգը ահռելի էր. Սահակ Կաթողիկոսը՝ որ Դամասկոս գերի ինկած էր և Մէհմէտի բարեկամութիւնը շահած՝ տեսնելով Հայաստանի գլխուն պայթելիք փոթորիկը, կուզէր իր բարեկամին ներկայանալ և անոր գութը հայցել իր երկրին համար։ Կաթողիկոսը ճամբան հիւանդանալով ստիպուեցաւ խնդրագիր մը գրել անոր ու քիչ յետոյ մեռաւ։ Երբ Մէհմէտ լսեց Հայոց սուրբին մահը, հրաման ղրկեց որ չթաղեն անոր մարմինը, մինչեւ որ ինք գայ և տեսնէ։ Աւանդութեան համաձայն, Արաբացի հրամատարը մեռելին խուցը կը մտնէ և խորին ակնածանքով կը բարեւէ պատկառելի սուրբը՝ Հայոց տառապանքներուն տակ կքած հայրապետը։ Մեռելը ողջ մարդու պէս անոր բարեւը կ'առնէ ու թուղթը կ'երկնցնէ անոր. Մէհմէտ կարդալով զայն կ'ըսէ, «Խնդիրքդ թող կատարուի, ո՛վ այրդ Աստուծոյ»։ Կաթողիկոսի բարեկամական միջամտութիւնը Հայաստանը այսպիսի վերահաս վտանգէ մը ազատեց, մեր նախնիքը իրաւունք ունէին դէպքը հրաշքի մը վերագրել։ Բայց կարելի՞ է չը յիշել այն ցաւը թէ Հայաստան աղաչանքով փրկուելու նուաստացումը չպիտի ունենար, եթէ նախարարներուն անվերջ երկպառակութիւնները երկիրը այն աստիճան տկարութեան և անգործութեան մատնած չըլլային։ Մենք կը տեսնենք որ երբ նոյն իսկ երկու նախարարներ իրենց ուժերը միացնէին, Բիւզանդիոնի, Սասանեաններու և Արաբներու ուժին քաջութեամբ կրնային դիմադրել։ Հապա ո՛րքան մեծ պիտի ըլլար Հայաստանի փառքը՝ եթէ արտաքին թշնամիին դէմ ամբողջ երկիրը մէկ սիրտ և մէկ հոգի դուրս գար։

Արաբ միապետութիւնը, սակայն, դիւրաւ չէր կըրնար մոռնալ Հայոց ըմբոստութիւնը․ ուստի Հայաստան ղրկեց ԿԱՇՄ (704-717) անունով ոստիկանը՝ Հայոց մէջէն անկախութեան ոգին բացարձակապէս ջնջելու զօրաւոր հրահանգով։ Այս մարդակերպ հրէշը իրեն տըրուած հրահանգները մինչեւ յետին գիր գործադրեց․ վախնալով որ բռնի ուժով չյաջողիր իր գործին մէջ՝ Հայոց իշխանները խաբէութեամբ ժողվեց Նախիջեւանի մէջ և զանոնք ողջ ողջ այրեց շէնքին հետ, անկէ ետք առաջնորդներէ զուրկ ժողովուրդին վրայ սապատակներ հանեց եւ անթիւ գերիներ Դամասկոս ղրկեց։ Սահակի յաջորդը՝ Եղիա կաթողիկոս (703–717) ազգին թշուառութենէն զգածուած, բուռն բողոքներով ամիրապետէն անոր պաշտօնանկութիւնը ձեռք բերաւ։

ՕՄԱՐ Բ․ ամիրապետը (717–720) արիւնարբու մարդուն տեղ ոստիկան կարգեց **ՎԼԻԹ** անունով արդարասէր և խոհեմ իշխան մը, որու օրով Հայաստան քիչ մը խաղաղութիւն վայելեց․ Նոյն իսկ այդ կարճ ժամանակի մէջ վերաշինութեան ու զարգացման գործը աչքառու յառաջդիմութիւն մը ունեցաւ։ Հայոց նշանաւոր կաթողիկոսներէն ՅՈՎՀԱՆ ՕՁՆԵՑԻ (717-728), անոր հետ ամէն քաղաքական խնդիր իմաստութեամբ կարգադրեց և անոր համարումն ու բարեկամութիւնը շահելով յաջողեցաւ զանազան զիջումներով Դամասկոսի մէջ կալանաւորուած Հայ. երեւելիներու ազատութիւնը ձեռք բերել։ Ամիրապետը ուղղամիտ ոստիկանին գովեստներէն մղուած՝ դեսպաններ ղրկեց Հայոց կաթողիկոսին զայն Դամասկոս հրաւիրելու։ Անոր ընդունելութեան համար փառաւոր պատրաստութիւններ տեսնուած էին։ Կաթողիկոսը ոչ միայն հիացուց Արաբ արքունիքը իր իմաստութեամբ և տիրական ու շքեղ կերպարանքով, այլ նաեւ իր ճոխ հագուստներով և ոսկեփունջ մօրուքով։ Ամիրան անոր յիշեցուց թէ քրիստոնեայ հովիւէ մը այսքան պերճանքներ չէր ակնկալեր․ անոր վրայ Օձնեցին իր զգեստներուն տակ փշոտ խարազանը ցուցնելով ըսաւ․ «Այս՝ մարմնոյս հանդերձն է, իսկ չքեղ պատմուճանն արտաքին զարդն է՝ որով պատկառանք կ'ազդեմ ժողովուրդին»։

ՄԷՀՄԷՏ ոստիկանը (727-732) իր անգթութիւններով բոլորովին մոռցնել տուաւ այդ կարճատեւ երջանկութիւնը։ ՀԱՇԷՄ ամիրապետը (724-743)՝ լսելով Հայոց տառապանքը, շատ վշտացաւ, որովհետեւ չէր ուզեր Հայերը ըմբոստութեան մղել այնպիսի ատեն մը՝ երբ իր աթոռը ներքին և արտաքին կռիւներով տկարացած էր։ Ուստի պաշտօնանկ ըրաւ Մէհմէտը և անոր տեղ յաջորդաբար ոստիկան կարգեց ԱՊՏ-ԻՒԼ-ԱԶԻԶ (732-742) և իր ազգականը ՄՐՈՒԱՆ (742-744) խաղաղասէր և աշխարհաշէն իշխանները։ Անոնք շուտով բարեկամացան Հայերու հետ և անոնց վիճակը բարւոքեցին ու աշխատեցան անոնց սէրը արթնցնել դէպի արաբական քաղաքակրթութիւնը՝ աւելի սերտօրէն կապելու զանոնք տիրապետող երկրին հետ։

Հայոց ամէնէն մեծ բարեկամը եղաւ Մրուան․ անոր սէրը այնքան մեծ էր ԱՇՈՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻԻՆ համար, որ ոչ միայն «իշխանաց իշխան» տիտղոսը տուաւ անոր, այլ իրեն տեղը Հայաստանի ոստիկան անուանեց (744-757) և ինքը Հայկական գունդով մը Դամասկոս գնաց՝ ուր ամիրապետը սպաննուած էր և անոր գահի համար մեծ խառնակութիւններ ծագած էին թեկնածուներու կողմէ։ Ան իր Հայ գունդէն զատ, ունէր նաեւ ուրիշ ժողովուրդներու համակրանքը և գործակծութիւնը, որով վերջապէս յաջողեցաւ իր հակառակորդները ընկճել և Դամասկոսի գահը բարձրանալ (744-750)։

Դամասկոսի ներքին յեղափոխութիւնները զօրացուցին Պարսկաստանի մէջ ԱԼԻԻ կուսակիցները՝ որ զինուած միացան Աբբասեան տան դրօշակին տակ։ ԱԲՈՒԼ ԱԲԲԱՍ, Մուհամմէտի սէրունդէն տանուտէր մը, խնճոյքի մը հրաւիրեց Մրուանը՝ Իւմմեանց հաբըստութեան վերջին ամիրապետը, և դաւաճանութեամբ սպաննել տուաւ այդ ազնիւ ու մեծ մարդը, ինչպէս նաեւ ցեղին բոլոր իշխանները։ Այդ սեւ ոճիրէն ետք ինքզինքը ամիրապետ հռչակեց (750–754)՝ հիմնելով ԱԲԲԱՍԵԱՆՑ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆԸ։ Անոր եղբայրը և յաջորդը ԱԼՄԱՆՍՈՐ (754-778) իր աթոռը Պաղտատ փոխադրեց։ Աբբասեան ամիրապետները Արաբիան իր փառքի գագաթնակէտին հասցուցին. նոր մայրաքաղաքը գիտութեանց և գեղարուեստից նոր կեդրոն մը դարձաւ. աննման պերճանք, շռայլութիւններ, զինուորական փառքեր և յաջող աշխարհակալութիւններ իրար գերազանցելով Արաբական ոսկեդարը ամբողջացուցին։ Բայց բոլոր այդ փառքերը ի վնաս հպատակ ազգերու ձեռք բերուեցան։

Հայաստան ամենէն շատ տուժողը եղաւ Աբբասեանց բռնապետութեան տակ, և աննկարագրելիօրէն կեղեքուեցաւ ընչաքաղց ոստիկաններու կողմէն՝ պետական գանձը հարստացնելու և ամիրապետներու նոր մայրաքաղաքը հրաշակերտներով զարդարելու համար։ Ալմանսոր՝ Աշոտի տեղ ոստիկան կարգեց ԵԶԻՏ Ա. (758–760), որ հարստահարութիւնը իր ծայրայեղ աստիճանին հասցուց։ Հայ նախարարներ որոշեցին ապստամբիլ. բայց Աշոտ նկատի ունենալով երկրին տկարութիւնը, մանաւանդ Հայ իշխաններու անմիաբանութիւնը հակառակեցաւ անոնց ծրագրին՝ Արաբներու վայրագութիւնն ալ աւելի չգրգռելու համար։ Արաբական իշխանութեան տակ Բագրատունեաց տունը շատ բարձր դիրքի և ազդեցութեան հասած էր, մինչդեռ Մամիկոնեանները բոլորովին աննշան վիճակի մը մատնուած էին իբրեւ Յունասէր տուն։ Ուստի ԴԱՒԻԹ և ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆՆԵՐԸ թերեւս մասամբ նախանձով եւ մասամբ յեղափոխական եռանդով Աշոտ պատրիկի աչքերը փորեցին՝ իբրեւ ամիրապետի շահերուն ծախուած մարդ։

Ալմանսոր Հայկական ապստամբութեան առջեւը առաւ՝ Եզիտը պաշտօնանկ ընելով և անոր տեղ ոստիկան կարգելով ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ պատրիկը (760-766), որ նշանաւոր էր մտքի ու դէմքի գեղեցկութեամբ։ Ան իր վարչական բարձր կարողութիւնները հանդէս բերաւ՝ հաւատարմութեամբ ծառայելով ազգին։ Դժբաղդաբար անոր տուած խաղաղութիւնը երկար չտեւեց։ Անոր յաջորդող ոստիկանները՝ ՍԻՒԼԷՅՄԱՆ (766-769), ՊԷՔԻՐ (769-778) և ՀԱՍԱՆ (778-780) իրար գերազանցեցին վայրագութեան և գազանութեան մէջ։ Անոնց ամբողջ զբաղումն էր երկպառակութիւններ արծարծել և ժողովուրդը կեղեքել սապատակներու և տուրքերու միջոցով։ Հայերը կրկին և կրկին ապստամբեցան այդ բռնութիւններուն դէմ․ անգամ մը կատաղաբար իյնալով Պէքիրի զօրքին վըրայ՝ մեծ ջարդ մը տուին․ բայց Միջագետքի Մուսի իշխանը անոր օգնութեան հասնելով՝ ապստամբները նուաճուեցան և Սահակ պատրիկն ալ անգթօրէն ըսպաննուեցաւ (770)։

Մամիկոնեան տոհմը անգամ մըն ալ ասպարէզ իջաւ Հայաստանի փրկութեան համար։ ԼԵՒՈՆ Դ․ կայսրը (770–780) Արաբական ինքնակալութեան ջախջախիչ հարուած մը տուած էր․ այդ հանգամանքէն օգտուելով՝ ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ ապստամբութեան դրօշակը պարզեց․ Տարօնէն վռնտեց ոստիկանական հրոսախումբերը, քալեց Դուինի վրայ և քաղաքին տիրելով Հասանը ստիպեց Հայաստանէն դուրս փախչիլ։ Մուշեղ՝ այդ յաղթութենէն ետք՝ իր հեղինակութեամբ աւելի բարձր յաջողութիւն շահեցաւ, Հայկական դաշնակցութիւն մը կազմելով Արաբական յարձակումներու դէմ։ Բագրատունի և Արծրունի ցեղերն ալ իր պաշտպանած դատին յարելով՝ ապստամբութեան դրօշը ազատ Հայաստանի վրայ ծածանիլ սկսաւ։ Մուշեղ ապստամբական բանակին գլուխը անցած կրկին և կրկին ետ վանեց Հայոց վրայ ղրկուած Արաբական բանակները։ Բայց այդ յաջողութիւնները Յունական պարտութեամբ շուտով վերջ գտան։ Հարուն-էլ-Ռաշիտ, Արաբական ամենամեծ հրամատարը, ջախջախիչ յաղթութիւն մը տանելով ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Զ․ կայսեր (780–802) վրայ, ստիպեց զայն ոչ միայն Արաբական Հայաստանէն հրաժարիլ, այլ մաս մըն ալ Յունական Հայաստանէն· անկէ զատ, կայսեր և լէգէոններու առջեւ քանդել տուաւ Թէոդուպոլսոյ (Կարին) բոլոր ամրութիւնները։

Այս յաջողութենէն սիրտ առած՝ Արաբները 30,000ի բանակով մը յարձակեցան Մուշեղի փոքր ուժին վրայ։ Մամիկոնեան դիւցազնը իր 3,000 կտրիճներով յուսահատական բուռն կռիւ մը մղելէ յետոյ ինկաւ պատուոյ դաշտին մէջ իր ընկերներով· դաշնակիցները ցրուեցան և քաշուեցան անմատչելի տեղեր (780)։ Մուշեղի անկումը շատ աղիտաբեր եղաւ Հայաստանի համար։ Թէեւ Պաղտատի կառավարութիւնը զանազան գաւառներու մէջ տիրող ապստամբութիւններու պատճառով անկարող եղաւ ոստիկան մը ղրկել, և ամբողջ Հայաստան վեց տարի (780-786) Հայ Նախարարներու ձեռք մնաց, բայց չգտնուեցաւ հեղինակաւոր զօրաւոր առաջնորդ մը՝ որ այդ շրջանին մէջ ցրուած ուժերը միացնելով գալիք ապստամբութիւններու դէմ երկիրը պաշտպանէր· միայն Բագրատունի և Արծրունի տուները քաջութեամբ պաշտպանեցին իրենց երկիրները՝ Արաբական վոհմակներու դէմ, որոնք դիւրութեամբ ոտնակոխ կ'ընէին անիշխանութեան մատնուած հայրենիքը։

Այդ ատեններն էր որ Պաղտատի ամիրապետական գահը բարձրացաւ մարդ մը՝ որ իր փառքով ու պերճութեամբ, զօրութեամբ և իշխանութեան տարածութեամբ գերազանցեց ոչ միայն մահմէտական թագաւորները և սուլթանները, այլ նաև Հռովմէական կայսրերը։ Այդ մարդն էր ՀԱՐԻՒՆ-ԻՒԼ-ՌԱՇԻՏ Ա· (786-809), փառասէր՝ բայց նաեւ արդարասէր և ուսումնասէր մէկը, որ Աբբասեան տան պարծանքը եղաւ։ Ան Բիւզանդիոնի կայսրերը իրեն հարկատու ըրաւ, Փոքր Ասիան խլեց անոնց ձեռքէն, Ափրիկէն մինչեւ Ատլանտեան ովկիանոսը գրաւեց, Սպանիան իրեն հպատակեցուց մինչեւ Պիրէնեան լեռները, իսկ արեւելքէն իր իշխանութիւնը տարածեց Մինչեւ Չինաստան։ Ոչ մէկ միապետ այնքան ադամանդներու, ոսկի և արծաթ սպասներու գանձեր դիզած էր իր պալատին մէջ·

մարմնացեալ աստուածութիւն մըն էր ան՝ որ ակնախտիղ շքեղութիւններու մէջ կ՚ապրէր, ծառայութիւնը վայելելով եօթը հարիւր թիկնապահներու և եօթը հազար ներքինիներու։ Այնքան պերճութեան և փառքի մէջ ան սիրահար էր գիտութեանց և գեղարուեստի և խոնարհ հիացող մը՝ մտքի և խորհուրդի մեծ վարպետներուն. ան գիտուններ, բանաստեղծներ և վարպետներ կը հրաւիրէր իր ոսկեղէն ծառին տակ, որու տերեւները ոսկեզօծ էին, պտուղները կարմիր յակինթ և զմրուխտ էին, և անոնց անձամբ կը ծառայէր ձեռքերնուն վրայ ջուր թափելով։ Պաղտատը մտքի լուսաւորութեան կեդրոն մը դարձուց իր հաստատած ճեմարանով։ Արաբիոյ լոյսն էր՝ որ Եւրոպայի մէջ տիրող խաւարը փարատել սկսաւ. գիտութիւնները հոն սկսան Սպանիոյ Արաբական համալսարանէն։

Այդպիսի մեծ աշխարհակալի մը զօրութեան դէմ չէր կրնար դնել Հայաստան, մանաւանդ իր անիշխանական դրութեան մէջ։ Հարիւն-էլ-Ռաշիտ Հայաստան ղրկեց ԵԶԻՏ Բ. ոստիկանը (786-798), որ իր բանակով շատ անգթութիւններ գործադրեց՝ ապստամբութիւններ նուաճելու պատրուակին տակ։ Վասպուրականի ՍԱՀԱԿ, ՀԱՄԱԶԱՍՊ և ՄԵՐՈՒԺԱՆ իշխանները կալանաւորուեցան, որոնց առաջին երկուքը նահատակուեցան, իսկ երրորդը՝ Մերուժան՝ թէեւ ուրացութեամբ ազատեցաւ, բայց Դաւիթ Մամիկոնեանի կողմէ մահով պատժուեցաւ։

Հայերը Հարիւն-իւլ-Ռաշիտի արդար քաղաքականութեան պտուղը վայելել սկսան Եգիպտի յաջորդ ԽՈՒԶԻՄԱ (798-818) ոստիկանին օրով։ Ամիրապետը իր քրիստոնեայ հպատակներուն թէ քաղաքական և թէ կրօնական իրաւունքներու հաւասարութիւնը յարգել կ՚ուզէր։ Խուզիմայի մահէն ետք ԷԼ-ՄԷՄՈՒՆ (815-835) ամիրապետը ոստիկան կարգեց ՀՈԼ (818-835) անունով Հայասէր և ազնուաբարոյ Արաբ իշխանը՝ որ շուտով ընտելացաւ Հայ ժողովուրդին և գրեթէ անոր հետ նոյնացաւ։ Անոր օրով Հայաստան աննման երջանկութիւն մը վայելեց. բացի ուրիշի մը հպատակ ըլլալու անհաճոյ զգացումէն՝ Հայերը գանգատելու պատճառ մը չունէին. տիրող խաղաղութիւնը Հայաստանի բարգաւաճման մեծ զարկ մը կուտար. երկրին առեւտրական կապերը աւելի կը զօրանային Պաղտատի և Դամասկոսի պէս Արաբական շահաւոր շուկաներու հետ, և այդ տեղերէ կը ներմուծուէին զանազան ապրանքներու հետ Արաբական արուեստ և գիտութիւն: Բայց Պարսկաստանէն ծագում առնող յեղափոխութիւն մը՝ իր Հայ գործակիցներուն պատճառով՝ դժուարութիւն բացաւ: **ՍԵՒԱԴԱ** անուն Պարսիկ իշխան մը՝ որ Բագրատունի աղջկան մը հետ ամուսնացած էր՝ խորհուրդ ընելով Սմբատ Բագրատունիի և Սահակ Սիւնիի հետ, ապստամբութիւն մը կազմակերպելու ձեռնարկեց: Հոլ ոստիկանը՝ իբրեւ հանդարտաբարոյ և ազնիւ նկարագրի տէր մարդ՝ Դաւիթ կաթողիկոսի միջոցով փորձեց համոզել Հայ նախարարները որ հրաժարին իրենց վտանգաւոր դիտումէն, բայց անոնք մտիկ չըրին այդ զգուշացնող ազդարարութեան: Ուստի Հոլ 2.000 հոգիով անոնց վրայ յարձակեցաւ և ցրուեց անոնց ուժը: Սահակ Սիւնի իշխանը մեռաւ, Սեւադան փախաւ, իսկ Սմբատ՝ կաթողիկոսի միջնորդութեամբ հաշտուեցաւ:

Այդ միջոցներուն Պաղտատի գահը ելած էր **ԷԼ–ՄՕՏԱՍՍԷՄ** (735–842) Հարիւն–իւլ–Ռաշիտի չորրորդ որդին, որուն օրով ծովածաւալ կայսրութիւնը անղեկավարելի դարձած էր: Նոր ամիրապետը փափուկ դիրքի մէջ գտնուելով՝ ստիպուած էր շատ խոհեմ և զգոյշ քաղաքականութեան մը դիմել. Հայերը յեղափոխական միտքերէ բոլորովին հեռու և Պարսիկներէ անջատ պահելու նպատակով՝ յարմար սեպեց աւելի զիջող դիրք մը բռնել և երկրին վարչութիւնը յանձնել Հայոց մէջ սիրելի և զօրաւոր նախարարի մը. ուստի ետ կանչեց Հոլը և ոստիկանական իշխանութիւնը տուաւ **ԲԱԳԱՐԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ** պատրիկին (835-838): Բայց Աբբասեանց կայսրութիւնը իր փառքի գագաթնակէտէն արդէն այլեւս վարէջքի հասած էր. բնական սահմանները անցնող մեծութիւնը պէտք էր խոնարհէր, և ոչ մէկ իմաստուն կարգադրութիւն կրնար կայսրութեան անդամատութիւնը կասեցնել։ Անկախութեան ձգտումը ամէն տեղ կը տիրէր· Իւմմեանց հարստութեան վերջին պայազատը՝ ԱԲՏԻՒԼ-ՌԱՀՄԱՆ պատանին ընդհանուր կոտորածէն ազատած և Սպանիա անցնելով 755ին Աբբասեաններէ անկախ պետութիւն մը հիմնած էր՝ աթոռ ունենալով Քորտովայի մէջ։ Անկէ զատ հետըզհետէ Ալճերիի և Մարոքի կուսակալները իրենք զիրենք ինքնագլուխ ամիրապետներ հռչակեցին։ Եւ, վերջապէս, անջատումները շարունակուելով Մուհէմմէտի ՖԱՏԻՄԷ դստեր սերունդէն ըլլալու յայտարարութեամբ մարգարէ մը նոր պետութիւն մը հաստատեց Եգիպտոսի մէջ 907ին՝ ՖԱՏԻՄԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ անունով, որուն մայրաքաղաքն էր Գահիրէ։ Ատեն մը անկումը այնքան առաջ գնաց որ Պաղտատի ամիրապետը սոսկ անուանական կրօնապետ մը դարձաւ։ Ահա այսպիսի արագ խոնարհման վիճակի մէջ էր պետութիւնը Էլ-Մոստասէմի օրով։

Ամիրապետը աճող հակառակորդներու դէմ ինքզինքը պաշտպանելու համար Թրքական անձնապահ գունդ մը ստեղծեց որ ամենէն անհեռատես խոհեմութիւններէն մէկն էր։ Այդ գունդը Պաղտատի Եէնիչէրիներու կազմակերպութիւնը եղաւ, որուն ձեռքը ամիրապետները պարզ խաղալիքներ դարձան· անոնք էին որ ամիրապետները գահ կը բարձրացնէին կամ գահէն վար կ'առնէին· և չարիքին մեծը հոն էր, որ այդպիսի ապիրատ ուժ մը պահելու համար տնտեսապէս քայքայուող ամիրապետը հարկերու տակ ճնշել ստիպուած էր հպատակ ազգերը, ինչ որ ապստամբութիւններ կը սնուցանէր։

Բիւզանդիոն իր կարգին կ'օգտուէր ամիրապետներու տկարութենէն և պատերազմներով աւելի հարուած կուտար Պաղտատի կայսրութեան· և վերջին յաղթութիւններէն քաջալերուած՝ Հայաստանը նորէն իր գերիշխանութեանը տակ առնելու յոյսով՝ Հայերը և Պարսիկները կը դրդէր Արաբական լուծը թօթափելու։ Պարսիկները Ալիի հետեւողներ ըլլալով՝ ոխերիմ թըշնամութիւն կը սնուցանէին ամիրապետին դէմ։ Իրերու այս վիճակին մէջ ԲԱԲԱՆ անուն իշխան մը՝ ինքզինք Սասանեան արիւնէ համարելով՝ ուզեց Պարսից թագաւորութիւնը վերականգնել։ Ան իր կողմը շահելով Պարսիկ մեծամեծները ապստամբութեան դրօշակը պարզեց և քանի մը պատերազմներէ ետք գաղտնի բանակցութեան մտաւ Բագարատ պատրիկի հետ․ Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու խոստումով անոր ալ գործակցութիւնը ապահովեց։ Ասոր վրայ Բաբան իր բանակով Հայաստան մտաւ և բանակ դրաւ Սիւնեաց աշխարհի մէջ (839)։ Դժբաղդաբար Հայերը միացած չէին այդ շարժումին մէջ։ Ամիրապետը Բաբանի դէմ ղրկեց ԱՖՇԻՆ զօրապետը՝ որուն հետ միացաւ նաեւ ՍՄԲԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ սպարապետն իր զօրքով։ Արարատի կողմը մեծ ճակատամարտի մը մէջ Պարսիկ ապստամբապետը յաղթուեցաւ և Սմբատի Շաքէ որդիէն գերի բռնուելով տարուեցաւ Աֆշինի մօտ։ Այս վերջինը ասիական բարբարոսութեամբ անոր ձեռքերը կտրել տալէ ետք՝ զայն խաչի մը վրայ գամել տուաւ (848)։ Այսպէս ապստամբութիւնը զսպուելով Արաբ զօրավարը դարձաւ Պաղտատ․ հոն գովեստներ ըրաւ Սմբատի և անոր տղու քաջութեան ու հաւատարմութեան վրայ, իսկ Բագարատ պատրիկը ամբաստանեց իբրեւ խարդախ և ապստամբութեան գործակից։

ՄՈՏՈՒԱՔԷԼ-ԲԻԼԱՀ (847-861) ամիրապետը ոստիկանութեան աթոռը յանձնեց ԱՊՈՒՍԷԹ (848--850) Արաբ իշխանին, որ խարդախութեամբ բռնեց Բագարատ պատրիկը Տարօն գաւառի մէջ և շղթայակապ Պաղտատ ղրկեց։ Այս առթիւ արիասիրտ Սասունցիները զայրացած՝ ինկան դաւաճան ոստիկանին վրայ՝ Մշոյ մէջ, սպաննեցին զայն և Արաբ զօրքն ալ ցիրուցան ըրին։

Ամիրապետը կատղելով այս լուրերէն՝ անմիջապէս ԲՈՒՂԱ (850-855) անունով վայրագ Թիւրք մը ղրկեց մեծ բանակի մը հետ՝ որպէսզի Հայերէն վրէժ առնէ։

Նոր ոստիկանը անարգ Թիւրքի յատուկ բոլոր վատ ընդունակութիւնները երեւան բերաւ. իրեն տրուած անգութ հրահանգներուն սահմաններէն շատ անդին անցաւ. չթողուց գաւառ մը որ արիւնով ողողուած չըլլար։ Գեղեցկադէմ պատանիները դաւանափոխութեամբ միայն մահէ կ'ազատուէին, մնացածներուն բաժինն էր բանտ, խարազան, խոշտանգում, գլխատում և խըմբական կոտորածներ։ Սմբատ սպարապետը սարսափահար եղած՝ իրեն անվայել տկարութեան մատնուեցաւ և գազանին սիրտը կակուղցնելու անօգուտ յոյսով անոր գործակցութիւն ալ ցոյց տուաւ։ Ամբողջ Հայաստանը, մանաւանդ Մուշը արիւնով ողողելէ ետք՝ մարդակերպ այդ հրէշը այլեւս իր գործը կատարուած համարելով Պաղտատ վերադարձաւ, հետը շղթայակապ տանելով բազմաթիւ նախարարներ և ուրիշ երեւելիներ, որոնց մէջ նաեւ Սմբատ Բագրատունին։ Ամիրապետը Հայ ազնուականութիւնը շղթայակապ իր առջեւ տեսնելով խստիւ կշտամբեց զանոնք և յայտարարեց որ միայն մէկ միջոցով կրնան ազատիլ իր բարկութենէն, այն է հաւատուրացութեամբ։ Ոմանք տըկարացան և ամիրապետի կամքին հպատակեցան, իսկ շատեր հաստատ մնալով իրենց հաւատքին և ազգային արժանապատուութեանը վրայ՝ մերժեցին նուաստ ազատութեան մը խոստումները և նահատակուեցան։ Սմբատ՝ որ, ափսո՛ս, ուշ զղջումի եկած էր՝ այս վերջիններուն մէջ մնաց. անագան՝ բայց վերջապէս իր քաջութիւնը գտաւ և իր պատիւը փրկեց. ան բանտի տանջանքներուն մէջ քաւեց իր մատնութեան յանցանքը և իր համբերատար մահով Հայութեան առջեւ մաքրուած՝ խոստովանող անունին արժանացաւ։

Բիւզանդիոն՝ որ յաճախ անխիղճ հանդիսատեսը կ'ըլլար Հայկական մարտիրոսագրութեան, այս անգամ ի տես այս անլուր խժդժութիւններուն՝ ցնցուեցաւ և ասպետական ոգիով մը զէնքի դիմեց։ ՄԻՔԱՅԷԼ Գ. (842-867) կայսեր զօրավարները պատերազմ բացին ամիրապետին դէմ՝ Միջագետքի և Ասորիքի մէջ, և

Դամասկոսի մօտ ՊԵՏՐՈՆԱՍ զօրավարը վճռական յաղթութիւն մը տարաւ Արաբական բանակներուն վրայ։ Այսպէս Պաղտատի ձեռք առած Թրքավայել բարբարոսութիւնները աւելի եւս փութացուցին անոր անկումը։ Բիւզանդիոնի Հայ կայսրերէ ոմանց բարեացակամ դիրքը և Արաբական պարտութիւնն ու այլասերումը նպաստեցին Բագրատունեաց թագաւորութեան։

ՑԱՆԿ ՀԱՅ ԵՒ ՊԱՐՍԻԿ ՄԱՐԶՊԱՆԱՑ

Վեհ-Միհր-Շապուհ 428-'41
Վասակ Սիւնի 441-453
Ատրորմիզդ 453-464
Ատրվշնասպ 464-481
Ս · Բագրատունի 481-483
Անդեկան 485-486
Վ · Մամիկոնեան 486-510
Վարդ Մամիկոնեան 510-'13
Բուրգան Պարսիկ 513-518
Մժէժ Գնունի 518-548
Դենշապուհ 548-552
Վշնասպ Վահրամ 552-558
Վարազդատ 558-564
Սուրէն Պահլաւ 564-571
Վ · Գ · Մամիկոնեան 571-578
Վղոն Ճիհր 578-594
Սմբ · Բագրատունի 594-601
Դաւիթ Սահառունի 601-625
և 643-644
Սմբ · Բագրատունի 644-654
Հ · Մամիկոնեան 654-659
Գր · Մամիկոնեան 659-683
Աշոտ Բագրատունի 685-690
Ն · Կամսարական 690-693

ԱՐԱԲ ԵՒ ՀԱՅ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ

Աբդլլահ , Արաբ , 694–695
Սմ · Բագրատունի 695–704
Կաշմ , Արաբ , 704–717
Վլիթ , Արաբ , 717–727
Մէմէտ , Արաբ , 727–732
Աբդիւլ-Ազիզ , Ար · 732–742
Մրուան , Իւմմեան տունէ , 742–744
Աշոտ Բագրատունի 744–757
Եզիտ Ա · , Արաբ , 758–760
Սահ · Բագրատունի 760–766
Սիւլէյման , Արաբ , 766–769
Պէքիր , Արաբ , 769–778
Հասան , Արաբ , 778–786
Եզիտ Բ · Արաբ , 786–798
Խուզեմա , Արաբ , 798–818
Հոլ , Արաբ , 818–835
Բագարատ Բագրատունի , 835–848
Ապուսէթ , Արաբ 848–850
Բուղա , Թուրք , 850–855
Շէխի , Պարսիկ , 855–859

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

1

ԱՇՈՏ Ա.

Մամիկոնեան տոհմին անարատ հայրենասիրութիւնը. — Բագրատունեաց ցեղին դերը և Հայկական Թագաւորութեան վերահաստատումը. — Աշոտ Բագրատունի իշխանաց իշխան և յետոյ Հայոց Թագաւոր. — Մուհամմէտ-բուլլահ ամիրապետը. — Աշոտ Ա.ի վարչութիւնը և աշխարհաշէն գործունէութիւնը.— Վրաստան և Աղուանք Հայոց գերիշխանութեան տակ. — Վանանդի և Գուգարաց ապստամբութիւններուն նուաճումը. — Աշոտի այցելութիւնը Լեւոն Հայազգի Կայսեր Պօլսոյ մէջ. — Վերադարձի ատեն Հայոց Թագաւորի մահը Շիրակի մօտերը. — Փառաւոր յուղարկաւորութիւնը և Հայոց սուգը.

ՈՏԱՐԻ լուծէն բացարձակապէս ազատելու եւ իրենց իրաւունքները յարգել տալու համար՝ Հայերը երկու հարիւր տարուան ընթացքին մէջ շատ անգամ ապստամբութեան եւ ըմբոստութեան դիմած էին։ Այդ շարժումները ներքին մատնութիւններու և արտաքին ուժին չափազանց մեծութեան պատճառով յաջողութիւն չգտան, բայց վերջապէս ցոյց կուտային որ արիական ոգին և անկախութեան սէրը դեռ մեռած չէր անոնց մէջ։ Արծրունեաց և Սիւնեաց ցեղերը Հայոց Թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու մարմաջով շատ մը վատութիւններու և մատնութիւններու մէջ իյնալով ազգին առջև իրենց վարկը կորսնցուցած էին։ Հայոց պատմութեան մէջ Մամիկոնեաց տոհմը աւելի հայրենասէր և ասպետական ոգի ցոյց տուաւ. Թերևս անոնց երկիրը պզտիկ ըլլալով թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու փորձութիւնը հեռու կը մնար անոնց զաւակներէն. բայց անոնք ունէին երկրին ըսպարապետութիւնն և բանակը իրենց ձեռքին տակ եւ կրնային դիւրութեամբ իյնալ այդ փառասիրութեան մէջ, ու չինկան. փառքը իրենց երկրին լաւ ծառայելու մէջ միայն փնտռեցին անոնք և այդպէս ալ հրապարակէ քաշուեցան՝ իրենց վերջին շառաւիղ Գրիգոր Մամիկոնեանի մահով։ Իբրև մեծ տոհմ մնացին միայն Բագրատունիներ՝ որոնք աւելի իմաստուն եւ դիւանագէտներ՝ Հայոց թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու փառասիրութիւնը ունեցան ոչ թէ Վասակի և Մերուժանի մէթոտով, այսինքն ուրացութեամբ և մատնութեամբ, այլ ազգի փափաքներուն համաձայն երթալով, անոր ճշմարիտ ծառայութեանը նուիրուելով, եւ անոր համակրանքին արժանի ըլլալով։ Բագրատունեաց ցեղը արդէն կանուխէն նշաններ ցոյց տուած և յոյս ներշնչած էր Հայոց թագաւորութիւնը վերականգնելու, ինչպէս կ'երևնայ Մովսէս Խորէնացիի մէկ նամակէն՝ որ Սահակ Արծրունիին գրուած էր։ Արշակունեաց անկումէն իվեր այդ տոհմը առաջնակարգ դեր կը խաղար Հայոց մէջ՝ երկիրը կառավարելով մարզպանի, կիւրապաղատի և ոստիկանի անունով, և այլևս ժամանակը եկած էր թագաւորի տիտղոսը առնելու։ Այն սերունդը որ Հայոց թագը արժանի գըլուխներու վրայ դնելու պաշտօնն ունէր, սխալ չէր գործեր օր մըն ալ իր զաւակներուն գլուխը դնելով։[1]

---

[1] Բագրատունեաց թագաւորութիւնը սկսելէն քիչ մը ետք Հայ Նախարարներու մէջ պարսաւելի մարմաջ մը ինկաւ անկախ թագաւորութիւններ հաստատելու, ինչ որ շատ ձեռնտու էր Հայաստանի վրայ աչք ունեցող օտար պետութիւններու համար։ Աշոտի թագաւորութենէն քսան երեք տարի ետքը Արծրունիները անկախ տէրութիւն մը հիմնեցին Վասպուրականի մէջ 908ին։ Անկէ վաթսուն տարի ետք նոյնիսկ Բագրատունիները երկպառակեցան և Վանանդ գաւառի մէջ առանձին թագաւորութիւն կազմեցին Կարս մայրաքաղաքով, 968ին, ինչպէս նաև Արծրունեաց երկիրը երկու անկախ իշխանութիւններու բաժնուեցաւ՝ Ռշտունեաց և Անձևացեաց։ Նոյն ատեններ կազմուեցան Սիւնեաց և Կիւրիկեան Բագրատունի թագաւորութիւնը Լոռի մէջ։

Հայոց թագաւորութիւնը վերահաստատելու փառքը վիճակուած էր Աշոտ Ա.ի՝ որ ֆիզիքական, մտաւորական և բարոյական ամէն յարմարութիւններ ունէր· բարձր հասակ, գեղեցիկ դէմք, կորովի միտք եւ մարմին, ինչպէս նաև տոկուն նկարագիր զինքը բացառիկ անհատականութեամբ մը օժտած էին։ Ան իր քաղցր բնաւորութեամբ և իմաստուն վարուելակերպով Հայ իշխանները սերտօրէն իրեն կապած էր, փոխանակ անոնց նախանձը շարժելու՝ գրաւած էր անոնց սէրն ու համակրանքը։ Իր առատաձեռնութեամբ հարստահարութենէ թշուառացած ժողովուրդին սիրելի դարձած էր, իր բարեպաշտութեամբ կղերին ակնածանքը· իսկ իր ուղղամտութեամբ Պաղտատի վստահութիւնը կը վայելէր։ Ան իր ամէն յարաբերութիւններուն մէջ անկեղծ էր եւ հեռու թագուն կամ անձնասիրական նպատակներէ։

Իր նախնիքը հետզհետէ ընդարձակ կալուածներու տիրացած էին որոնց վրայ աւելցուցած էին նաև դրամով գնուած Կամսարականաց, Մամիկոնեաց եւ ուրիշ նախարարներու կալուածները, որոնց ամբողջութիւնը պատկառելի պետութիւն մը կազմելու չափ ընդարձակ էր։ Բացի Արարատեան և Տայոց նահանգներէն՝ որոնց կէսէն աւելին Աշոտի սեպհականութիւնը կը կազմէին, ան ունէր մեծամեծ կալուածներ Տուրուբերանի, Բարձր Հայքի և Գուգարքի մէջ· որոնք կը պարունակէին Դարևնից բերդը, Բագարան, Մուշ, Կողբ, Կարս, Շիրակաւան, Անի, Սպեր, Ախալցիա, Արդուին, Արտահան և ուրիշ շատ մը քաղաքներ։ Աշոտ իր սեպհականութիւններէն միայն 40,000 զօրք հաւաքած էր։

Բուղայի աւերումներէն ետք Հայաստանի վրայ ոստիկան կարգուած էր Շէխի անուն (855–859) Պարսիկ մը։ Աշոտ անոր հետ լաւ յարաբերութիւն մշակելով սկսաւ իբրև սպարապետ երկրի խաղաղութեան և վերաշինութեան հոգ տանիլ։ Երբ Շէխի Պաղտատ կանչուեցաւ՝ Մահմուտ Ճաֆէր ամիրապետը (840-862) անոր գովեստներէն և անձնական դիտարկութիւններէ [observation] մղուած Աշոտ Բագրատունիին «Իշխանաց Իշխան» տիտղոսը շնորհեց (859) և թագաւորավայել զգեստներ և ընծաներ ղրկեց Ալի-Արմէն ուրացող Հայ նախարարի մը ձեռքով։

Աշոտ իր բարձր դիրքին բերմունքով սկսաւ խիստ խոհական քաղաքականութեամբ երկիրը վերակազմել. սպարապետութեան պաշտօնը յանձնեց իր քաջ ու երիտասարդ եղբօրը Աբասին՝ որ դրացի ապստամբ ցեղերը նուաճեց և հարկատու ըրաւ Հայոց։ Հայ ազդեցիկ նախարարութիւնները խնամութեամբ իրեն կապեց. իր երկու աղջիկներէն մին Սիւնեաց Վասակ-Գաբուռ Իշխանին տուաւ և ամիրայական հրովարտակով զայն իր ցեղին «Տանուտէր» կարգեց, իսկ միւսը տուաւ Արծրունեաց Գրիգոր-Դերենիկ իշխանին՝ որ սէգ և գեղեցիկ երիտասարդ մըն էր։ Այս երկու իշխանները մեծ աջակցութիւն ցոյց տուին իրեն՝ Հայոց թագաւորութեան վերահաստատումին համար։

Շուտով առիթը ներկայացաւ Աշոտին ցոյց տալու թէ ինք ոչ միայն վարչական կարողութիւն ունէր, այլ նաև ռազմական, և գիտէր Հայաստանի սահմանները ատակօրէն պաշտպանել արտաքին թշնամիներէն։ Ջահապ Պարսիկ իշխանը՝ որ Բագրատունեաց ցեղէ Արուսեակ անուն աղջկան մը հետ ամուսնացած էր, շատերու պէս օգուտ քաղելով Պաղտատի ամիրապետի թուլութենէն՝ անկախութեան դրօշակ պարզեց և 80 հազար զօրքով Հայաստան մտաւ։ Աշոտ գիտէր որ դեռ ամիրապետը բաւականին ուժ ունէր ապստամբութիւնները զսպելու և Բիւզանդիոն իվիճակի չէր Հայաստանի պաշտպանութիւնը ստանձնելու, ուստի Հայ ժողովուրդի շահը կը պահանջէր որ երկիրը Պաղտատին յարած մնար. ուրեմն առանց վարանումի ան իր եղբայրը, Աբաս սպարապետը, Պարսիկ բանակին դէմ ղրկեց։ Վճռական պատերազմը տեղի ունեցաւ Երասխի ափերուն վրայ. Հայերը ջախջախիչ յաղթութիւն տարին Ջահապի բանակին և ստիպեցին զայն

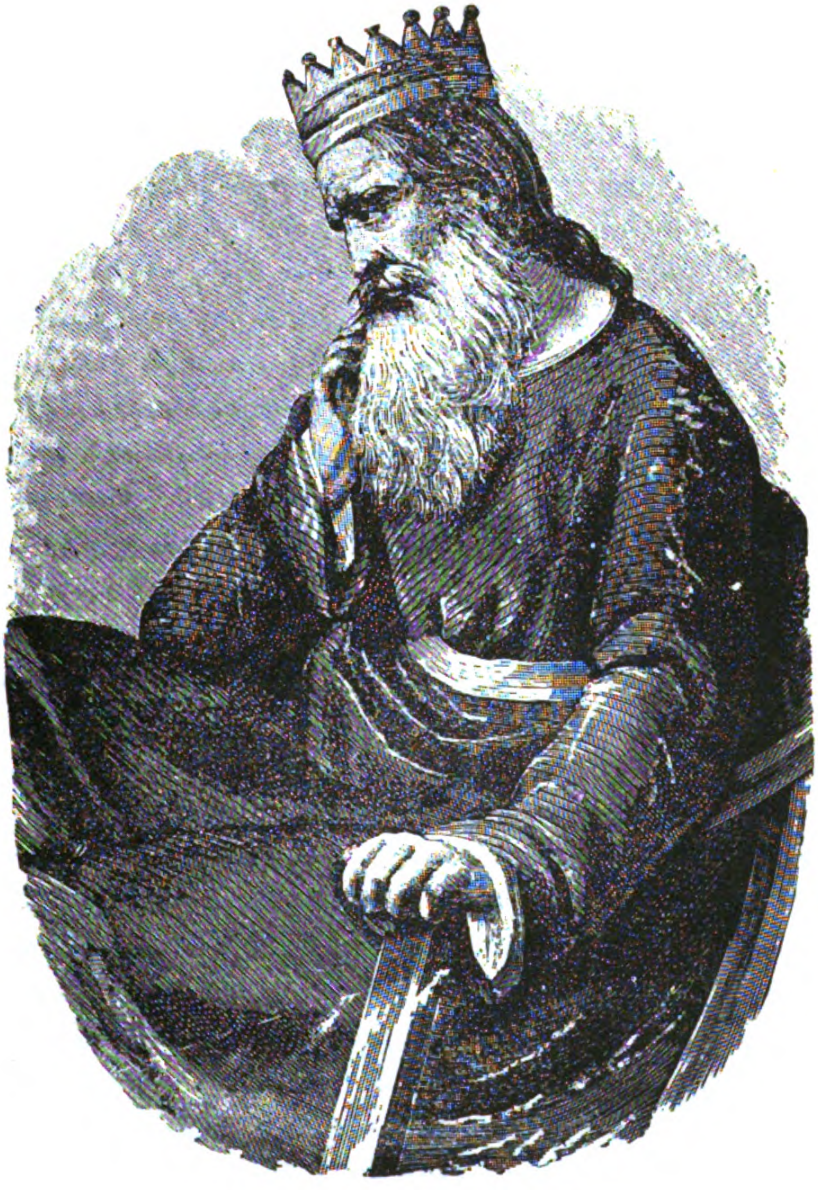

ԱՇՈՏ Ա.

Հայոց սահմաններէն դուրս փախչիլ։ Պատերազմի դաշտը կոչուեցաւ Քառասունք, որովհետև քառասուն հազարէ Հայ բանակը յաղթած էր կրկնապատիկ թուով թշնամիի ուժին։

Այս փառաւոր յաղթութիւնը աւելի ևս բարձրացուց Աշոտի հմայքը թէ՛ ամիրապետի և թէ՛ Հայ նախարարներու աչքին։ Աշոտ իր միջնորդութեամբ Բուղայի գերի տարած նախարարները ազատեց և անոնց ուրացութեան ներողամիտ աչքով նայելով անոնց սիրելի դարձաւ, որոնք նորէն քրիստոնէութիւնը ընդունելով իրենց տկարութեան մեղքը քաւելու ամէն ջանք ի գործ դրին։ Անոնք ՅԻՍԷ ոստիկանի բարեխօսութեամբ խընդրեցին ՄՈՒՀԱՄԷՏ-ԲՈՒԼԼԱՀ ամիրապետէն (870-892) որ Հայոց վրայ թագաւոր կարգէ Աշոտը՝ խոստանալով առաջուան պէս հաւատարիմ մնալ արքունիքին։ Ամիրապետը՝ տեսնելով որ Աշոտ մեծ զօրութեան տէր էր և միեւնոյն ատեն հաւատարիմ կը մնար և ապստամբական մեծ շարժումներ կը ճնշէր ի նպաստ Պաղտատի գերիշխանութեան, խոհեմութիւն սեպեց Հայոց թախանձանքին տեղի տալ՝ թագաւոր ճանչնալով մէկը՝ որ այլեւս պարզ հպատակ մը չէր կրնար նկատուիլ և որ իր անգին ծառայութիւններով արժանի եղած էր։ Ուստի Յիսէ ոստիկանին հետ արքայական թագ և պատմուճան ղրկեց Աշոտին՝ որ Անիի մէջ ընդունելով այդ թանկագին նուէրները Հայոց վերականգնեալ գահը բարձրացաւ (885-890)։ Ոստիկանի պաշտօնական ձեւակերպութիւններէ ետք կարգը կուգար Հայոց կրօնաքաղաքական արարողութիւններուն։ Հանդիսաւոր օր մը ԳԷՈՐԳ Բ. կաթողիկոսը (876-896) նախարարներու և ժողովուրդի խուռն բազմութեան առջեւ Հայոց թագաւոր օծեց զայն Աշոտ Ա. անունով։ Նոյն տարի Բիւզանդիոնի Հայազգի կայսրը՝ Վասիլ Արշակունի (867-886) ի նշան խնդակցութեան թագ և արքայավայել ընծաներ ղրկեց Աշոտին իր ձեռագիր նամակով մը՝ որու մէջ «որդի սիրելի» կը կոչէր զայն։

Նորահաստատ թագաւորութիւնը Հայաստանէ դուրս իր գերիշխանութեանը տակ ունէր նաեւ Վրաստանն ու Աղուանիստանը։

Աշոտ Ա· իր աթոռը հաստատելով Ախուրեան գետի վրայ կառուցուած Բագարան (Երուանդակերտ) քաղաքը՝ իր ամբողջ մեծութիւնը նուիրեց երկրին վերաշինութեան և զարգացմանը։ Ան Արշակունի թագաւորներու պալատական, զինուորական և վարչական բոլոր կարգերը նորոգեց՝ անցեալի քաղցր յիշատակները վերակենդանացնելով։ Ժողովուրդի երջանկութեան և խաղաղութեան համար, արտաքին փայլերէ զատ, ուժ տուաւ մանաւանդ երկրագործութեան, վաճառականութեան և արուեստներու բարգաւաճման։ Հարիւրաւոր քաղաքներ և գիւղեր՝ որ երկարատև պատերազմներով աւերուած և ամայացած էին՝ վերանորոգուեցան և գաղթականներով շէնցան։ Արտաքին խաղաղութիւնն ալ ապահովելու համար, դաշինք կապեց դրացի թագաւորներու և իշխաններու հետ, ինչպէս Ատրպատականի ոստիկանին հետ։ Մինչ ան բարեկարգութիւններով կ'զբաղէր Վանանդի և Գուգարքի մէջ ապստամբութիւններ ծագեցան· Աշոտ առաջինին վրայ ղրկեց Աբաս սպարապետը, իսկ երկրորդին վրայ՝ իր անդրանիկ որդին՝ Սմբատ գահաժառանգը, որոնք շուտով զսպեցին անկարգութիւնները։ Սմբատ իր վաշտով Գուգարքի սահմանները կը շրջէր՝ հոն կարգը պահպանելու համար։

Պետութիւնը ապահով վիճակի մը բերելէ ետք՝ թագաւորը սկսաւ անձամբ քննական պտոյտներ կատարել· ան այցելեց Փոքր Հայքը և դիւանագիտական նկատումներով այնտեղէն անցաւ Կոստանդնուպոլիս՝ տեսութիւն ընելու Լեւոն իմաստասէր կայսեր (886-912) հետ, որ Հայ Արշակունի մըն էր· անոր հետ քաղաքական և առեւտրական դաշինք մը հաստատելէ ետք՝ արքայավայել պատիւներով Հայաստան վերադարձաւ։ Բայց դժբաղդաբար ան դեռ իր մայրաքաղաքը չհասած ճամբան հիւանդանալով Շիրակ գաւառի մօտերը մեռաւ՝ միայն հինգ տարի թագաւորելէ և մօտաւորապէս երեսուն երկու տարի իշխելէ ետք, այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ Հայաստանը շատ պէտք ունէր իր կենսունակ և հաշտարար գործունէութեանը։ Ան իր անձնական բոլոր հարստութիւնը կտակեց աղքատներուն և եկեղեցիներուն։

Իր յուղարկաւորութեան հանդէսը մեծ շուքով կատարուեցաւ։ Ազգը իրաւունք ունէր լալու Աշոտի մահը, թագաւորի մը՝ որ երկիրը գերութենէ ազատած և գրեթէ անկախութեան հասցուցած էր։

2

ՍՄԲԱՏ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Գահի համար կռիւ դահաժառանգ Սմբատի և Աբաս հօրեղբօր միջև. — Սմբատի յաջողութիւնը և Ամիրապետին ու կայսեր բարեկամութիւնը. — Ատրպատականի և Դուինի ոստիկաններու դերը. — Հայոց երկպառակութիւնները և Աֆշին ոստիկանի թշնամական փորձերը. — Սմբատի յաղթութիւնը Դուինի ոստիկանին դէմ. — Աֆշէնի յանկարծական յարձակումը և պարտութիւնը Սմբատի կողմէ. — Աֆշինի ձեռնարկը երկպառակութեամբ Հայերը բաժնելու. — Գագիկ Արծրունիի դաւաճանութիւնը և իր սպանութիւնը իր ազգականներու կողմէ. — Երդմնադրուժ Աֆշինի նոր արշաւանքը և նախարարներէ լքուած Հայոց թագաւորի հաշտութիւնը ծանր պայմաններու տակ. — Աֆշինի նոր փորձերը և մահը. — Աֆշինի յաջորդ Եուսուֆի թշնամութիւնները և Հայ նախարարներու դաւերը Սմբատի դէմ. — Արծրունեաց թագաւորութեան հիմնարկութիւնը՝ Հայաստանը բաժնուած և տկար պահելու նպատակով. — Գագիկ Արծրունի Ա. թագաւոր Եուսուֆի կողմէն. — Գագիկի օգնութեամբ անոր արշաւանքը և կատարած բարբարոսութիւնները Հայաստանի մէջ. Հայոց թագաւորը Կապոյտ բերդի մէջ. — Գագիկի խղճահարութիւնը և Սմբատի մերժումը անոր օգնութեան առաջարկը. — Հայոց թագաւորի նահատակութիւնը դահիճներու ձեռքով.

Երբ գահաժառանգ Սմբատ իր հօր մահուան գուժը առաւ Գուգարաց երկրէն՝ փութաց Շիրակաւան երթալ՝ աւելի իր հօրը մահը սգալու և անոր դագաղին իր յարգանքները բերելու քան անոր գահը ձեռք ձգելու։ Գէորգ կաթողիկոսը եւ Վրացիներու Ատըրներսեհ իշխանապետը հազիւ կրցան համոզել զինք՝ որ սուգի հագուստներու տեղ ծիրանի հագնի։ Թագադրութեան հանդէսը յետաձգուեցաւ մինչեւ ամիրապետի հաճութեան ստացուիլը (892)։

Ափսոս որ Հայոց թագաւորութեան վերականգնումի առաջին խանդավառութենէն ետք, երբ յաջորդութեան խնդիրը երեւան եկաւ, գահի կռիւները նորէն սկսան մեծ թափով. ինչ որ երկրի անկախութեան հիմը կը քանդէր։ Աբաս սպարապետը՝ իր եղբօր թողուցած գահը յափշտակելու միտքով՝ անմիջապէս դաւ մը կազմակերպեց. ան բանտարկեց Կարսի ամրոցին մէջ Ատըրներսեհ իշխանապետը՝ որ մերժած էր իրեն մեղսակից ըլլալ, և ինքն ալ իր վաշտով քալեց իր եղբօրորդիին՝ նորընտիր թագաւորին վրայ։ Գէորգ կաթողիկոսը ի զուր աշխատեցաւ իր ազդեցութիւնը գործածել և թագաւորն ու սպարապետը հաշտեցնելով երկիրը խընայել չար օրինակէ մը և ներկայ ու ապագայ եղբայրասպան արիւնահեղութիւններէ։ Երկու ազգական իշխանները իրարու վրայ իյնալով մեծ արիւնահեղութիւններու և աւերումներու պատճառ դարձան, բազմաթիւ գիւղեր և քաղաքներ կործանուեցան, մինչեւ որ Աբաս իր բերդին մէջ պաշարուելով Ատրներսեհը կապանքներէն ազատեց և անոր միջոցով Սմբատի գըթութեանը յանձնուեցաւ։

ՄՈԹԱՏԷԴ ամիրապետը (892-902) *Սմբատը պաշտօնապէս թագաւոր ճանչնալով Ատրպատականի ոստիկան Աֆշինի հետ արքայական թագ և ծիրանի ղրկեց. ասոր վրայ Գէորգ կաթողիկոս չքեղ հանդիսաւորութեամբ թագաւոր օծեց զայն՝ Երազգաւորս արքայանիստ քաղաքի Ս. Փրկիչ եկեղեցիին մէջ* (892)*։*

Սմբատ իր հօր օրինակին հետևելով աշխատեցաւ դրացի պետութիւններու հետ խաղաղութեան դաշինքը նորոգել, ուստի Յունաց Հայազգի Լեւոն կայսեր պատգամաւորութիւն մը ղրկեց ընծաներով և իր հօրմէ կնքուած դաշնագրութիւնը վերահաստատեց։ Կայսրը՝ իր համակրանքը յայտնելու համար Հայոց արքային՝ անոր ղրկեց ոսկեհուռ զգեստներ, ականակուռ կամար, ոսկի բաժակ և ձեռագիր նամակ մը՝ «որդի սիրելի» ուղերձով։

Բայց ափսոս, Սմբատ չկրցաւ ունենալ այն ներքին խաղաղութիւնը՝ որ իր հօրը գլխաւոր երջանկութիւնն էր։ Փառասիրութիւնները նորէն ծայր տալ սկսան և երկպառակուած երկիրը խաղալիք դարձաւ իր ոսոխներուն ձեռքը։ Ամիրապետները երկիրը մօտէն լրտեսելու համար երկու ոստիկաններ կարգած էին, որոնցմէ մէկը կը նստէր Ատրպատական, իսկ միւսը՝ Դուին։ Ատրպատականի ոստիկանները ամիրապետներու տկար կառավարութենէն օգտուելով՝ անոնց չափ զօրաւոր դարձած՝ Կովկասեան քրիստոնեայ ժողովուրդներուն վրայ գերիշխանութիւն մը կը բանեցնէին և շատ անգամ ամիրապետի կամքին հակառակ կը նեղէին զանոնք։ Դուին նստող ոստիկանի պաշտօնն էր Հայոց վըրայ դրուած տուրքը հաւաքել և Ատրպատականի ոստիկանին միջոցով Պաղտատի արքունիքը ղրկել, նաև հսկել՝ որ Հայոց թագաւորին քաղաքականութիւնը Պաղտատի շահերուն հակառակ չերթայ։ Աֆշին ոստիկանը այդպիսի հսկայ զօրութեան մը վրայ գտնուելով պատրուակի մը կ'սպասէր՝ Հայոց ներքին գործերուն միջամտելու, և այդ պատրուակը գտաւ՝ Սմբատի կայսեր հետ կնքած դաշինքին առթիւ։ Ուստի ան իր բանակը Հայաստան մտցուց սպառնական շարժումով մը։ Եթէ Հայոց մէջ երկպառակութիւն ծագած չըլլար ան չպիտի յանդգնէր այդ քայլը առնել։ Սմբատ իր բանակը կազմ ու պատրաստ կը պահէր, բայց աւելորդ արիւնահեղութեան մը առաջքը առնելու համար զգոյշ դիրք մը բռնեց և ոստիկանին բացատրեց թէ այդ դաշնակցութիւնը քաղաքական հանգամանք չունէր, այլ լոկ առեւտրական։ Ոստիկանը Հայաստանէն դուրս ելաւ՝ ո'չ այնքան Հայոց թագաւորի բացատրութենէն համոզուած՝ որքան անոր զօրութենէն ակնածելով։

Այս բարոյական յաղթութիւնը քաջալերութիւն տըուաւ Սմբատին՝ երկրին աննուաճ մասերը իրեն հպատակեցնելու։ Երբ ան ոստիկանանիստ Դուին քաղաքը գնաց, քաղաքացիները ոստիկանին դրդումով իր առջեւ դռները փակեցին. Թագաւորը զայրացած այդ անարգական վերաբերմունքէն՝ երկու տարի քաղաքը պաշարելէ ետք գրաւեց և անոր մահմետական հրամատարները ոստիկանին հետ գերի բռնելով Լեւոն կայսեր ղրկեց։ Սմբատի յաղթութիւններով պետական սահմանները ընդարձակուած էին Կովկասեան լեռներէն ներս և Սեւ ծովէն մինչեւ Ատրպատական. բայց երբ ան իր յաղթութիւնը ոստիկանի մը վրայ ալ տարաւ և անոր մայրաքաղաքը գրաւեց՝ Աֆշին անհանգիստ ըլլալ սկսաւ. և որովհետեւ ան չէր համարձակեր ուղղակի զէնքի ուժով Հայոց Թագաւորին յաղթելու՝ խորհեցաւ զայն Թակարդի մէջ ձգել։ Սուտ լուրեր տարածելով թէ ուրիշ տեղ պատերազմի պիտի երթար՝ յանկարծ Հայաստան մտաւ և Նախիջեւանի կողմէն առաջանալով բանակ դրաւ Դուինի մօտ։ Սմբատ պատրաստ չէր. ուստի ամրացաւ բերդերու մէջ իր ուժերը ամփոփելու, և իր բանակը պատրաստելէ ետք եկաւ իր ուժը չափելու Արաբ զօրավարին հետ։ Պատերազմը տեղի ունեցաւ Արագածի ստորոտը՝ Դողս գիւղի մօտ. ոստիկանին բանակը ջախջախուեցաւ և ինք երդում ընելով ալ Հայաստան ոտք չկոխել՝ ամօթահար դարձաւ Ատրպատական, հետը տանելով Գէորգ կաթողիկոսը՝ որ պատերազմէն առաջ իբրև միջնորդ եկած էր իր քով և որ մեծ փրկանքով մը գերութենէ ազատեց։ Հազիւ թէ պատերազմը վերջացած էր՝ սոսկալի երկրաշարժ մը ցնցեց Արարատը և կործանեց Դուին մեծ և հոյակապ քաղաքը։

Աֆշին չուտով ըմբռնեց թէ ինչ որ ինք պատերազմով չէր կրնար գլուխ հանել, դիւրութեամբ կրնար կատարել Հայ իշխաններու ձեռքով. Նախկին Հռովմայեցիներու և Պարսիկներու պէս պէտք էր երկպառակութիւններ ցանել և եղածներէն օգտուիլ։ Այդ ատենները Աշոտ Արծրունի իշխանը՝ Սմբատի քեռորդին՝ ոստիկանին համար յարմարագոյն մարդն էր իր նպատակին ծառայեցնելու։ Ուստի երիտասարդ իշխանը Աֆշինի խոստումներէն հրապուրուած ապստամբեցաւ իր Թագաւորին և քեռիին դէմ։ Անոր աները Գագիկ բռնեց զայն և իր Գուրգէն եղբօրը հետ բանտարկեց՝ տիրելով անոր կալուածներուն վրայ Սմբատ Թագաւորի իշխանութեան ներքեւ։ Սմբատ ձայն չհանեց այդ անիրաւ գրաւումին դէմ, բայց չուտով զղջաց իր լռելեան թոյլտուութեան համար, որովհետեւ շատ չանցած երեւան ելաւ որ Գագիկ պարզ մատնիչ մըն էր։

Միջագետքի Ահմէտ ոստիկանը այդ միջոցներուն ամիրապետէն ապստամբած՝ հսկայ բանակով մը Հայաստանի վրայ քալեց և գրաւելով Աղձնեաց, Տուրուբերան և Տարօն գաւառները՝ ամէն տեղ աւարի կուտար։ Սմբատ 60,000 զօրքով գնաց ասպատակին վրայ և բանակին առաջնորդութիւնը բռնաւոր Գագիկին վստահեցաւ, իբրև մէկը՝ որ լաւ կը ճանչնար այդ կողմի ճամբաները։ Բայց վատոգի Հայ իշխանը՝ քարուտ և անջրդի տեղեր բանակը պտտցնելէ ետք՝ բերաւ զայն յոգնած ու ծարաւ վիճակի մէջ և գիշեր ատեն բանակեցուց աննպաստ տեղ մը, որու մասին կանուխէն պայմանաւորուած էր Ահմէտի հետ։ Բայց Հայերը չը վհատեցան և իրենց Թագաւորի օրինակին հետեւելով՝ դիւցազնօրէն պատերազմեցան, նոյն իսկ վճռական յաղթութիւն մը տանելու վրայ էին՝ երբ դաւաճան առաջնորդը ձայն հանեց թէ անհնար է թշնամիներու բազմութեան դէմ կանգնիլ և իրեններով փախաւ։ Հայերու մէջ վհատութիւն ինկաւ և Թագաւորը ստիպուած նահանջեց։ Նահանջող բանակին քաջութիւնը այնքան մեծ եղած էր որ Ահմէտ չհամարձակեցաւ անոր ետեւէն երթալ և ետ դարձաւ։ Իսկ Գագիկ իր դաւաճանութեան արժանի պատիժը գտաւ· մինչ ան իր փառաւոր հագուստներով ջորի նստած կը շրջագայէր Վանի հրապարակին վրայ, Գագիկ Արծրունի՝ Աշոտին եղբայրը՝ երկու Ամատունի քաջերու հետ զարկաւ սպաննեց զինք և իր եղբայրները բանտէն ազատելով Վասպուրականի տէր դարձան։

Սմբատի անյաջողութիւնը և նախարարներու մէջ տիրող նոր գժտութիւնը Աֆշինի համար քաջալերական երեւոյթներ էին· ուստի ան իր երդումը դրժելով՝

կրկին արշաւեց Հայաստանի վրայ։ Սմբատ իր նախարարներուն ուղղած օգնութեան կոչին պատասխան չը գտնելով՝ գնաց և Տայքի ամուր լեռները ապաստանեցաւ։ Ոստիկանը իր հսկայ բանակով պաշարեց Կարսը, ուր Թագուհին և ուրիշ իշխանուհիներ ամրացած էին։ Բերդապահները տեսնելով որ դուրսէն օգնութեան յոյս չկար և ներսէն ալ դիմադրութիւնը երկար չէր կրնար տեւել, անձնատուր եղան թշնամիին՝ պայմանով որ իրենց կեանքը խնայուի։ Աֆշին իր խոստումը պահեց, միայն թէ Թագուհին և միւս իշխանուհիները Դուին տարաւ ու պատուով պահեց զանոնք։

Հայոց Թագաւորը՝ լսելով արքայական գերդաստանին գերուիլը, դեսպաններ ղրկեց Աֆշինին և յիշեցուց այն գթութիւնը՝ որ ինք երկու անգամ ցոյց տուած էր անոր, միեւնոյն ատեն խնդրելով ազատ թողուլ արքայական ընտանիքը։ Արաբ ոստիկանը՝ այլեւս յոյսը կտրած Սմբատը բռնելէ՝ զիջաւ, պայմանաւ որ Աշոտ արքայորդին պատանդ և Շապուհ որդիին դուստրը իրեն հարս տրուէին։ Թագաւորը՝ աւագանիներու անմիաբանութենէն ստիպուած հաւանեցաւ այս ծանր պայմաններուն։ Աֆշին փառաւոր հարսանիք կատարելով՝ ձմեռը Դուինի մէջ անցուց և ետքէն դարձաւ Ատըրպատական։

Սմբատ սակայն չէր կրնար տանիլ այս անպատիւ հաշտութիւնը, որ իր վրայ հարկադրած էին իր նախարարները․ իր նեղ օրերուն օգնական եղած էր միայն Վըրաց Ատրներսեհ իշխանապետը․ ուստի Հայ նախարարներու անմիաբանութեան դէմ անուղղակի վրէժ լուծելու և իրեն հաւատարիմ իշխանը վարձատրելու համար անոր թագ ղրկեց և զայն Վրաց թագաւոր անուանեց՝ իր գերիշխանութեան տակ։ Հայ նախարարները աւելի զայրացան այս բանին վրայ և Աֆշինը գրգռեցին իրենց թագաւորին դէմ․ ան անգամ մըն ալ արշաւեց, բայց Հայոց թագաւորը բռնել անկարելի նկատելով՝ իր բանակը ներքինապետին յանձնեց և ինք դարձաւ Ատրպատական։ Սմբատ Անի քաղաքին մէջ տեսակցութիւն մը ունեցաւ Ներքինապետին հետ, որ՝ Հայոց թագաւորի ազնուութեան և քաղցրութեան վըրայ հիացած՝ սերտ սիրով մը կապուեցաւ անոր հետ, յայտարարելով թէ «իր կեանքին մէջ անոր նման մարդ մը չէր տեսած»։ Ներքինապետը Աֆշինին հետ թշնամանալով՝ իր մօտ աւանդ թողուած գահաժառանգ Աշոտը և թագաւորահարսը՝ որ Եգիպտացւոց թագաւորին աղջիկն էր՝ յանձնեց Սմբատին։ Ոստիկանը՝ զայրանալով իր ներքինապետի ապստամբութեան դէմ և զայն Սմբատի վերագրելով՝ մտադրեց նորէն Հայաստան արշաւել և երկիրը արիւնով ողողել։ Բայց յանկարծ հիւանդանալով մեռաւ և իրեն յաջորդեց եղբայրը Եուսուֆ՝ որ չար և նենգամիտ հրէշ մըն էր·

Սմբատ՝ գիտնալով նոր ոստիկանին ծրագիրը՝ ուզեց ոևէ կապ չունենալ անոր հետ· ուստի ծանրագին ընծաներով նուիրակներ ղրկեց Մեքթան-Բիլլահ ամիրապետին (902-908)՝ անկէ խնդրելու որ իր հարկը ինք ուղղակի Պաղտատ ղրկէ։ Ամիրապետը հաւանեցաւ այդ առաջարկին։ Բայց Եուսուֆին գործին չէր գար այդ, որովհետև Ատրպատականի ոստիկանները Հայոց տուրքէն կարևոր մաս մը իւրացնելու սովորութիւն ունէին, ուստի ամիրապետին նկատողութեանը յանձնելով Հայոց թագաւորը ինքնագլուխ թողլու վտանգը՝ ինք Հայաստան արշաւեց և հասաւ մինչև Դուին քաղաքի մօտ։ Սմբատ անգործ մնացած չէր· ան կազմ և պատրաստ կսպասէր Արագած լերան մօտ Արուճ գիւղը։ Եուսուֆ տեսնելով անոր զօրութիւնը չհամարձակեցաւ անոր հետ պատերազմի բռնուելու, այլ ճոխ ընծաներով դաշինք կապեց Հայոց թագաւորին հետ եւ վերադարձաւ Ատրպատական։

Այդ առեններ Եգերացւոց թագաւորը Կոստանդին, Վրաց Ատրներսեհի փեսան, հակառակ իր աներոջ յորդորներուն՝ արշաւեց Գուգարաց երկիրը, իր տէրութիւնը ընդարձակելու մտքով։ Սմբատ՝ Ատրներսեհի հետ միացած՝ զայն փախստական դարձուց իր բերդերուն մէջ· քանի մը նախարարներ զայն նենգութեամբ բռնեցին և Ատրներսեհի հրամանով Սմբատի տարին։ Թագաւորը զայն շղթայակապ պահեց Անիի բերդին մէջ, բայց երբ իմացաւ որ Եգերացիները կը պատրաստուէին նոր թագաւոր մը ընտրելու, թշնամի մը բարեկամ դարձնելու յոյսով զայն բանտէն ազատեց և պատիւներով ղրկեց իր երկիրը։ Սմբատ անով յաջողութիւն չգտաւ, որովհետև Ատրներսեհ այդ բանը իր անձին նախատինք համարելով՝ անոր դէմ քէն պահեց։

Նոյն առեններ Եուսուֆ ապստամբեցաւ ամիրապետէն, և Սմբատին պատուէր եկաւ որ անոր վրայ քալէ։ Խորատես թագաւորը խորհելով որ ոստիկանը կրնար հաշտուիլ իր տիրոջ հետ և անողոք թշնամութիւն մը սնուցանել իր դէմ, աշխատեցաւ միայն երևոյթները փրկել և երկու կողմի հետ ալ լաւ յարաբերութիւն պահել. ուստի ան վաշտ մը ղրկեց Վասպուրականի կողմերը՝ յայտնելով Եուսուֆին թէ այդ վաշտը իր օգնութեան համար էր։ Սմբատ սխալած չէր, երկու Մահմէտական պետերը հաշտուեցան՝ իվնաս Հայ Թագաւորի. որովհետև Եուսուֆ արտօնութիւն ստացաւ ամիրապետէն որ Հայոց Թագաւորին հարկը իր միջոցով փոխադրուի և այն ալ կրկին համեմատութեամբ։ Թագաւորը իր նախարարներու օժանդակութենէ յուսաթափ՝ հրաման հանեց որ ամէն մարդու ստացուածքին մէկ հինգերորդը առնուելով հարկը վճարուի։ Նախարարները զայրացան այս ծանր հարկերուն վրայ և դաւ կազմեցին անոր կեանքին դէմ՝ իրենց հետ ունենալով նաև Վրաց ապերախտ Թագաւորը, որ յոյս ունէր Հայոց Թագաւոր ըլլալու։

Սոյն դաւաճանութեան գլուխն էր Հասան իշխանը՝ որ Ատրներսեհի հետ Շիրակ գաւառն եկաւ և Անիի ամրոցը անոր յանձնեց։ Դաւադիրները նախարար մը ղրկեցին Թագաւորին, որ Տաշրաց գաւառը կը գտնուէր, որպէսզի բարեկամ ձևանալով զայն սպաննէ։

Սմբատ իմանալով այդ դաւը՝ անակնկալ արագութեամբ հասաւ Շիրակ, և դաւաճանները փախան Տայքի ամուր բերդերը։ Ժողովուրդը՝ սրտմտած այդ դաւաճանութեան վրայ, քաջ զինուորներ համախմբեց Թագաւորին քով՝ անոր պաշտպանութեանը համար։ Սմբատ դաւաճանները տագնապի մէջ դրաւ· Ատրներսեհ անոր գթութեան յանձնեց ինքզինքը, և ըրածին վրայ զղջալով գլխաւոր մեղսակիցները մատնեց։ Թագաւորը վեհանձնութեամբ ներեց անոր, բայց մեղսակիցներէ ոմանք աչքի լոյսէ զրկեց։

Սմբատ այս դաւադրութիւնը խեղդելով իր բոյնին մէջ յոյս ունէր որ արտաքին թշնամիները այլևս չէին յանդգներ Հայաստան արշաւելու։ Բայց Գագիկ Արծրունին, իր քեռորդին, նորանոր աղէտներու դուռ բացաւ։ Նախիջևան քաղաքը՝ Վասպուրականի և Սիւնեաց սահմաններու վրայ գտնուելով՝ երկու նախարարութեանց միջև գժտութեան պատճառ կ'ըլլար· Թագաւորը հրովարտակով Սիւնեաց Սահակ իշխանին տուած էր զայն, առանց փոխարէն ուրիշ քաղաք մը տալու Գագիկ Արծրունիին, ինչպէս որ ան խնդրած էր։ Բարկութենէն կուրացած Գագիկ Ատրպատականի ոստիկանին դիմեց։ Եուսուֆ իր չարամիտ նպատակներով ուրախացաւ այս առիթէն· Միացած Հայաստան մը անպարտելի էր· իսկ բաժնուած և երկպառակուած երկիրը շատ դիւրախոցելի։ Ուստի Գագիկը Վասպուրականի թագաւոր անուանելով՝ զայն Հայաստան վերադարձուց նոր ընծաներով։ Արծրունեաց ցեղէ մարդիկ առաջ ալ մատնութեան առջև կանգ առած չէին թագաւորութիւն ձեռք բերելու յոյսով, վերջապէս Գագիկ իրագործեց այդ երազը, թէև ոչ պատուաւոր կերպով, և եղաւ Արծրունեաց թագաւորութեան հիմնադիրը (908-937)։ Այս կերպով Եուսուֆ Հայաստանի միութեան և ուժին մեծ հարուած տուաւ, հարուած մը՝ որմէ երկիրը այլևս վերականգնում չպիտի գտներ։ Առաջ երկու պետութիւններ Հայաստանը բաժնեցին իրարու մէջ և նախարարները միշտ բաժնուած և երկպառակուած պահելու աշխատեցան։ Բայց ժողովուրդը միշտ ազգային միութեան իտէալով կը մնար · այս անգամ ժողովուրդն ալ կը բաժնուէր, իբրեւ առանձին և անջատ պետութիւններ արտաքին միեւնոյն պետութեան գերիշխանութեան տակ։ Առաջ Յունաց բաժնի Հայերը խորունկ վիշտով և համակրանքով կը դիտէին Պարսիկ բարբարոսութեան տակ հեծող իրենց ազգակիցները, իսկ Պարսկահայ ժողովուրդը Յունաց Հայաստանի եղբայրներու քով ապաւէն կը գտնէր · վերջապէս երկու հատուածներու միջև միութեան կարօտագին սէրը և փոխադարձ օգնութեան ազնիւ ոգին կը տիրէր, ինչպէս ներկայիս Ռուսահայ և Տաճկահայ հատուածներու մէջ կը տիրէ։ Սակայն Արծրունեաց և Բագրատունեաց անջատ թագաւորութիւնները հեռու էին այդպիսի զգացումներ մշակելու հանգամանքէն · Հայերը իրարու դրացի, օտար, մրցակից և նոյնիսկ թշնամի ազգութիւններ կը դառնային · և այս ներքին քակտումը տեղի կունենար քանի մը անհատներու փառասիրութեան յագուրդ տալու համար։

Այդ բաժանումը բաւական չէր՝ Գագիկ ոստիկանին հետ դաշնակցեցաւ Սմբատի վրայ երթալու։ Բագրատունի թագաւորը իզուր փորձեց Եուսուֆը սիրաշահիլ · Յովհաննէս Զ · պատմաբան կաթողիկոսի (816-925) միջոցով թանկագին ընծաներ ղրկեց անոր, բարեկամութեան ելք մը գտնելու։ Դաժան ոստիկանը նուէրները ընդունեցաւ, բայց կաթողիկոսը բանտարկեց, և Գագիկի առաջնորդութեամբ Հայաստան մըտնելով աւերումները սկսաւ։ Սիւնեաց աշխարհը եւ Շիրակ գաւառը շատ տուժեցին։ Թագաւորի եղբայրը Աբաս սպարապետը գերի իյնալով Եուսուֆի կողմէն սպանուեցաւ։ Սմբատ քաշուած էր Վրաստանի կողմերը · ժողովուրդը չուարած չէր գիտեր որ կողմը յարիլ։ Վախնալով երկու կողմի ալ վրէժխնդրութենէն, վախկոտ նախարարները անձնատուր եղան՝ առանց ընդդիմութեան փորձ մը ընելու, և վատ Մահմէտականի ձեռքէն ատով ալ չի կրցան ազատիլ, որովհետև խարդախ Արաբացին՝ անոնց դաղտնիքը եւ գանձերուն տեղերը սորվելէ ետք՝ զանոնք կամ գաղտնի սպաննել տուաւ և կամ յանցաւոր հանելով մաս մը կախաղան հանեց և մաս մըն ալ բանտերու մէջ սովամահ ըրաւ։ Նոյնիսկ չխնայեց անոնց փափկասուն կիներուն և անչափահաս զաւակներուն։

Հայոց Թագաւորին կռուելէ զատ ուրիշ միջոց մնացած չէր, ուստի իր ձեռքի տակ հաւաքած բանակը յանձնեց իր Աշոտ և Մուշեղ որդիներուն և զանոնք ղրկեց Եուսուֆին դէմ, որուն կ՚առաջնորդէր Գագիկ։ Տաք կռուի մէջ Ուտէացի գունդը բաժնուեցաւ արքայական բանակէ, և Մուշեղ բռնուելով տարուեցաւ Դուին՝ ոստիկանին մօտ· Անկէ ետք Եուսուֆի ասպատակ գունդերը անպաշտպան երկրի վրայ մեծ աւերներ գործեցին· շատերը թողլով իրենց տունն ու տեղը փախան անառիկ լեռներու ամրոցները։

Գագիկ վերջապէս հասկցաւ իր դաւաճանութեան նշանակութիւնը· ժողովուրդին թշուառութիւնը իրեն յաւիտենական յանդիմանութիւն մըն էր, որ ցոյց կուտար իր ոճիրին ծանրութիւնը, մանաւանդ իր աչքը կը բանար իր ընտրած գազանաբարոյ պետին դիտաւորութեանը մասին՝ որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ զինքը թագաւորեցնել աւերակներու վրայ։ Ան խղճահարեցաւ իր ըրածին վրայ և գաղտնապէս լուր ղրկեց Սմբատին թէ կ՚ուզէր իրեն հետ միանալ ոստիկանին դէմ։ Բայց այլևս ուշ էր· Թագաւորը չուզեց դաւաճանի մը օգնութեամբ ազատիլ։ Ան դիմում ըրաւ Բիւզանդիոնի և Պաղտատի արքունիքներուն, բայց նպաստաւոր պատասխան մը չգտաւ· ամիրապետը ներքին խռովութիւնները հանդարտեցնելու զբաղած էր, և Յունաց կայսրն ալ մեռած։

Սմբատ ամէն կողմէ իր յոյսը կտրելով՝ իրեն հաւատարիմ մնացած խումբ մը քաջերու հետ ապաստանենաւ Կապոյտ անառիկ բերդը, և ամբողջ տարի մը ոստիկանի պաշարող զօրքին դէմ դրին դիւցազնաբար կռուելով և սոսկալի ջարդեր տալով։ Եուսուֆ կատաղած բերդապահներու ընդդիմութենէն՝ նոր հնարքի մը դիմեց· պաշտպանողներու դէմ Հայերը առաջ քշելով փորձեց ընդդիմութիւնը տկարացնել։ Արքայական զինուորները սկիզբէն տեղի չի տուին, իրենց նետերը անվրէպ կը տեղային Քրիստոնեայ ինչպէս Մահմէտական յարձակողներու վրայ, բայց վերջապէս պաշարը հատնիլ սկսաւ, թագաւորը տեսնելով որ այլ ևս ոչ մէկ յոյս կար և աւելի Քրիստոնեայ արիւն թափել չուզելով որոշեց կամովին անձնատուր ըլլալ, պայմանաւ որ ինք և իր բերդապահները ազատ թողուին (913)։ Ոստիկանը թող տուաւ որ Սմբատ Շիրակ քաշուի, բայց երբ Գագիկ իր մօտէն փախաւ և իր երկիրը քաշուեցաւ, այդ բանը պատրուակ մը բռնեց թէ Գագիկի և Սմբատի մէջ գաղտնի դաւակցութիւն մը կայ, և ուստի անպատիւ բռնաւորի մը յատուկ ուխտադրժութեամբ Սմբատը բռնեց և Դուինի զնդանի մը մէջ բանտարկել տուաւ։ Թագաւորը տարի մը քաշեց բանտին տառապանքը· բայց երբ Յուսուֆ իմացաւ որ կարգ մը նախարարներ և ազնուական կիներ Երնջակ բերդը ապաւինած են, գնաց պաշարեց զայն՝ Սմբատն ալ հետը տանելով։ Բերդի զօրաւոր ընդդիմութիւնը կատղեցուց ոստիկանը, որով ան Հայոց թագաւորը յանձնեց իր դահիճներուն՝ որպէսզի տանջելով սպաննեն զայն։ Սմբատ հերոսի մը համբերութեամբ տարաւ իր վրայ դրուած չարչարանքները եւ վերջապէս՝ իբրև հեգնութիւն իր կրօնքին, բարբարոսները սպաննեցին զինք խաչի վրայ (914)։ Անկէ ետք Երնջակ բերդն ալ առնուեցաւ։

3

ԱՇՈՏ ԵՐԿԱԹ

Աշոտ Բ.ի վրէժխնդրութիւնը իր հօրը համար. — Երկարատեւ պատերազմներու հետեւանքով ահռելի սով. — Աշոտի Պոլիս այցելութիւնը. — Աշոտ սպարապետ, Թագաւորի հօրեղբօրորդին, Եուսուֆի կողմէ Թագաւոր՝ ներքին քայքայման համար. — Երկու Աշոտներու եղբայրասպան կռիւները. — Նախարարներու ներքին ապստամբութիւնը. — Աշոտի մեծ դժուարութիւնները եւ քաջութիւնները. — Իր եղբօր հանդէպ ցոյց տուած վեհանձնութիւնը. — Անոր մահը Հայաստանի խաղաղութենէն ետք.

Սմբատ Խոստովանողի անդրանիկ որդին Աշոտ, իշխանաց իշխանը, յաջողած էր Եուսուֆի ձեռքէն ազատիլ· եւ երբ լսեց հօրը եղերական վախճանը՝ արդար վրէժխնդրութեան կրակով մը բորբոքիլ սկսաւ· ան իր ձեռքին տակ ունեցած քաջերով յարձակեցաւ թշնամիներուն վրայ եւ կարճ ժամանակի մը մէջ Հայաստանը մաքրեց անոնցմէ· քաղաքները եւ ամրոցները մէկիկ մէկիկ առաւ, օտարամուտ զօրքերը կոտորեց եւ գրեթէ բնաջինջ ըրաւ՝ անոնց զօրապետներուն վրայ թափելով իր հօրը վրէժը։ Այս քաջագործութիւնները տեսնելով ներքին եւ արտաքին թշնամիները սարսափի մէջ ինկան, իսկ վհատած նախարարները սիրտ առին, որոնք իրենց ամրութիւններէն դուրս ելնելով եկան Աշոտի շուրջ հաւաքուեցան եւ զայն իր հօրը գահին վրայ բարձրացուցին (915–928)։

Աշոտ Բ. իր աննման ուժին եւ քաջութիւններուն համար «Երկաթ» (1) տիտղոսը ստացաւ եւ իր կեանքը պատերազմներով անցուց՝ ոչ թէ ընտրութեամբ, այլ պարագաներու հարկադրութեամբ։ Արտաքին թշնամութիւններէ զատ ներքին անվերջ ապստամբութիւնները զինքը միշտ իր ձիուն վրայ պահեցին։ Եուսուֆ իր զօրութիւնը Հայաստանի մէջ խորտակուած տեսնելով՝ մոլեգին պատրաստութեամբ նոր բանակ մը կազ-

---

1 Յոյն պատմիչներու նայելով Աշոտ այդ տիտղոսը ստացաւ Կ. Պոլսոյ մէջ ուր իր զօրութիւնը ցոյց տալու համար՝ երկաթ ձող մը երկու ծայրերէն բռնելով զայն պսակի պէս կլորցուցած է։

մեց և բազմաթիւ ապստամբներ ղրկեց՝ միշտ նախարարները իրար և թագաւորին դէմ գրգռելով։ Այդ ապստամբութիւնները եօթը տարի տեւեցին և այդ շրջանին գործադրուած բարբարոսութիւնները միայն ներկայ Թուրքերը կրնան գերազանցել։ Վայրագ մահմետականները երկսեռ ծերերը իրարու կապելով սրէ կ'անցնէին, ծծկեր մանուկները մայրերու գրկերէն խլելով գետին կը տրորէին. շատերը ողջ-ողջ կը թաղէին, ոմանք կէս մէջքէն կը կտրէին կամ դիակներու կապելով օրերով փողոցներուն մէջ կը ձգէին։ Մշտատեւ պատերազմներու պատճառով՝ ժողովուրդը առիթ չունեցաւ մշակութեամբ պարապելու, իսկ եղածներն ալ, եթէ երբէք կային, ապստամբութիւններէ փճացան. կացութիւն մը՝ որուն հետեւանքը եղաւ ահռելի սով մը։ Շատեր անօթութենէ մեռան, իսկ ոմանք խելագարութեան մէջ իյնալով իրենց հարազատ զաւակները կերան (918)։

Այս կսկծեցուցիչ թշուառութիւնը վերջապէս իր արձագանգը գտաւ Բիւզանդիոնի մէջ։ Յովհաննէս կաթողիկոսը՝ որ ծանր փրկանքով ազատած էր Եուսուֆի ձեռքէն և ապահովութեան համար Վրաց պալատը կը մնար՝ մխիթարական գիր մը ստացաւ Յունաց Նիկողայոս պատրիարքէն. ան կը յայտնէր թէ կայսրը—Կոստանդին Պորփիւրոժէն՝ Հայ Արշակունեաց ցեղէ (913–959)—մտադիր էր օգնել բազմաչարչար Հայերուն, և Հայոց թագաւորն ու կաթողիկոսը կը հրաւիրէր իր մօտ։ Աշոտ սիրով ընդունեցաւ կայսեր հրաւէրը և գնաց Պոլիս, բայց կաթողիկոսը խոհեմութիւն չսեպեց երկրէն հեռանալ ու մանաւանդ կրօնական վէճերու առիթ տալ իր ներկայութեամբ։ Աշոտ կայսեր մօտ մեծ պատիւներ գտաւ և Յունական կարեւոր ուժով մը Հայաստան վերադարձաւ։

Երբ Եուսուֆ լսեց Յունաց օգնութեան լուրը՝ վրդովեցաւ և ինչ որ զօրաւոր բանակներով չէր կրնար ընել՝ որոշեց Հայոց ձեռքով կատարել։ Հայոց տկարութիւնը փառասիրութեան մէջ լաւ զէնք մըն էր իր *ձեռքը, և ան լիուլի յաջողեցաւ այդ զէնքով։ Ան իր քով իբրեւ պատանդ կը պահէր Աշոտ սպարապետը՝ որ Աշոտ Երկաթի Շապուհ հօրեղբօր որդին էր, և զայն թագաւոր հռչակելով Հայաստան ղրկեց* (921)։ *Այս կերպով երկրին մէջ պառակտում մը յառաջ եկաւ և ինք մէկ կողմ քաշուեցաւ։ Փառասիրութեամբ նուաստացած այս օտարամուտ թագակիրը Դուինի մէջ հաստատեց իր աթոռը, ուր իրեն կուսակիցներ գտնելով քալեց Աշոտ Երկաթի վրայ։ Մեծ պատերազմներ և արիւնահեղութիւններ եղան երկու հօրեղբօրորդի Աշոտներու միջեւ, երկրին ուժերը աւելի փճացան, և այս ամէնը ոչ թէ հանրութեան կամ հայրենիքի օգտին՝ այլ անձնական եսամոլութեան համար էր։ Կաթողիկոսը քանի մը անգամ միջամտեց, բայց օգուտ չըրաւ. քաղաքային պատերազմը աւելի քան* 2 *տարի շարունակուեցաւ* (921–923), *մինչեւ որ Աշոտ Երկաթ յաղթական դուրս եկաւ և բռնաւորը հրաժարելով իր «թագաւոր» տիտղոսէն՝ Դուինի մէջ հաշտութիւն կնքուեցաւ փառաւոր հանդէսներով, որ երկրին փճացած ուժերը չէին կրնար վերադարձնել։*

Հազիւ թէ ներքին պատերազմը վերջացաւ, ուրիշ ապստամբութիւններ ծայր տալ սկսան։ Թագաւորին ուժը այնքան տկարացած էր որ նախարարներէ ոմանք առանձնաբար անկէ աւելի ուժ ունէին և անոնք տղայական հպարտութիւն կ'զգային անկախութեան դրօշ բարձրացնելով։

Ապստամբութիւնը սկսան Գուգարաց Վասակ և Աշոտ իշխանները՝ որ յանկարծակի թագաւորը պաշարեցին Ասկուրէթ բերդին մէջ. բայց ան իր սակաւաթիւ զօրքով ապստամբներուն տասնապատիկ բանակը խորտակեց և գերիներու քիթը կամ ականջը կտրեց, որպէսզի ուրիշներու իբրեւ օրինակ ծառայեն։

Անոնցմէ վերջը գլուխ բարձրացուց Ուտէացիներու Մովսէս իշխանը. Աշոտ պատերազմի տաքութեան ատեն անձամբ խոյացաւ ապստամբին վրայ և սուրի մէկ հարուածով սրագագաթ սաղաւարտը երկուքի ճեղ-

քելով ծանրապէս վիրաւորեց գլուխէն· Մովսէս գերի իյնալով աչքի լոյսէն զրկուեցաւ, իր բանակն ալ արդէն մէգի պէս փարատած էր։ Մինչեւ իսկ Թագաւորի աները՝ Գարդմանաց Սահակ իշխանը՝ երկու անգամ զէնք բարձրացուց իր փեսին դէմ։ Աշոտ անոր Սեւադա աղջկան հետ ամուսնացած էր։ Այդ իշխանը՝ առանց խրատուելու իր նախապէս կրած պարտութենէն կամ յարգելու հաշտութեան պայմանը՝ սկսաւ Աշոտի սահմանները ասպատակել 8000 հոգինոց բանակով մը։ Թագաւորը քալեց անոր դէմ և նախ եպիսկոպոսի մը միջնորդութեամբ զայն հանդարտեցնել փորձեց· բայց ան յոխորտանքով պատասխանեց թէ իր սուրով պիտի պատասխանէր Աշոտին· և իսկապէս զայն նեղը ձգեց պաշարելով։ Աշոտ Երկաթ միայն 300 հոգի ունէր, իսկ կռիւը անխուսափելի էր· ան հանեց գրպանէն Սահակի երդմնագիրը և իր առջեւէն տարուող խաչին կապել տալով — ցոյց տալու համար թէ իր աներին երդմնազանցութիւնը Աստուծոյ դատաստանին կը յանձնէր — սրացաւ երդմնադրոյժի բանակին վրայ, ջախջախեց անոր ուժը և զինքն ու իր Գրիգոր որդին գերի բռնեց։ Անոնք աչքի լոյսէ զրկուելով բանտարկըուեցան։

Ապստամբութիւն զսպելու դժբաղդ գործը չվերջացաւ աստով։ Վասակ Գնթունի՝ Շամշողդէ բերդին իշխանը՝ Թագաւորէն ապստամբեր և Ափխազաց Գուրգէն իշխանին հետ կռիւի բռնուած էր։ Աշոտ անոնց կռիւը խաղաղեցուց։ Օր մը երբ Ուտէացիներու երկրին մէջ որսորդութեամբ կ՚զբօսնուր, լուր առաւ թէ նոյն Նահանգի իշխանը Ցլիկ Արամ՝ Գուրգէնի հետ միանալով ապստամբեր է և շատ մը զօրքով զինքը սպաննելու ետեւէ է։ Աշոտ անմիջապէս իրեն հաւատարիմ Եգերացւոց Թագաւորին մօտ գնաց և անկէ օգնական զօրք առնելով գնաց ապստամբին դէմ։ Բայց վտանգաւոր տեղ մը իյնալով Ցլիկէ պաշարուեցաւ։ Ելքի միայն կիրճ մը կար, այն ալ ապստամբներու կողմէ բռնուած էր։ Սովը կ՚սպառնար Թագաւորին· իր զօրքը ձան-

ձրացած այդ վիճակէն՝ գիշեր մը միաբանելով որոշեցին զայն բռնել և Ցլիկին յանձնել։ Աշոտ լսելով այդ դաւադրութիւնը՝ իր քանի մը հաւատարիմներէն խընդրեց որ զինք ազատ թողուն թշնամիի շղթան՝ կըտրել անցնելու. իրեն կը մնար ազատութիւն կամ մահ։ Ան հեծաւ իր աշխոյժ նժոյգին վրայ և կայծակի պէս թշնամիին խիտ բանակը ճեղքելով անցաւ. անկէ ետք հարիւր հոգիով Սեւանայ կղզիին մէջ առանձնացաւ։

Մինչ այսպէս Աշոտ անգութ բաղդի մը դէմ կը կըռուէր գրեթէ իր անձնական ուժով, Վասպուրականը խաղաղութիւն կը վայելէր իբրեւ անկախ թագաւորութիւն։ Գագիկ Արծրունին ազնուութեամբ կը վարուէր իր ստորադաս իշխաններուն հետ և անոնց բարեկամութիւնը վայելելով աշխարհաշինութեամբ կ՚զբաղուէր։ Վան մայրաքաղաքի մէջ փառաւոր պալատ մը շինել տուած էր. և որովհետեւ դաւաճանութեամբ ստացուած թագը կը խռովէր իր խիղճը, մեղքերը քաւելու համար Աղթամարի հոյակապ տաճարը կառուցած էր իր անձնական ծախքով։ Անդին ըմբռնած ըլլալով որ Ատրպատականի ոստիկանը Հայաստանի ոխերիմ թշնամին էր՝ իր երկիրը պաշտպանողական վիճակի մը մէջ դրած էր։

ՄՈՔԹԱՏԷՐ-ԲԻԼԼԱՀ (908–932) *ամիրապետը Եուսուֆը ապստամբ նկատելով զինք պաշտօնանկ ըրաւ և Պաղտատի մէջ բանտարկեց։ Ամիրապետը չէր ուզեր Հայերը նեղել և իր տկարացած տէրութեան թշնամիները շատցնել. ուստի անոր տեղ Սբուկ անուն ոստիկանապետը ղրկեց՝ որ Աշոտի հետ բարեկամական դաշինք հաստատելով անոր Շահնշահ՝ արքայից արքայ տիտղոսը տուաւ։ Ամիրապետն ալ՝ ի հեճուկս Եուսուֆի՝ թագ ղրկեց Գագիկ Արծրունիին և անոր թագաւորութիւնը պաշտօնապէս հաստատեց* (922)*։ Բայց Հայաստանի խաղաղութիւնը երկար չտեւեց. Եուսուֆ կերպ մը գտնելով ամիրապետին նորէն հաճելի եղաւ և իր պաշտօնին մէջ վերահաստատուեցաւ։ Իր Առաջին գործը եղաւ Վասպուրականի վրայ արշաւել. բայց*

Գագիկ զգուշութեան համար ժողովուրդը ամուր տեղեր քաշած ըլլալով՝ ոստիկանը միմիայն ամայի երկիր մը գտաւ և չյանդգնելով պատերազմի բռնուիլ Գագիկի հետ՝ ծանր հարկեր առնելով ետ դարձաւ։ Ան Հայոց վրայ ոստիկան կարգեց ՆՍԸՐ և յետոյ ՊԷՇԻՐ անունով մէկը։ Այդ ոստիկանները Դուին նստելով հետամուտ էին կաթողիկոսն ու թագաւորը գերի բռնելու։

Աշոտ ներքին և արտաքին թշնամիներէ շրջապատուած 100 հոգիով քաշուեցաւ Սեւանայ կղզին· Պէշիր մեծ պատրաստութեամբ քալեց անոր վրայ՝ վստահ ըլլալով որ այս անգամ անպատճառ պիտի կարենար զայն ձեռք ձգել։ Աշոտ Երկաթ՝ վտանգի ատեն միշտ անվեհեր և պատրաստամիտ՝ հրամայեց տասը նաւակ պատրաստել։ Անոնց իւրաքանչիւրին մէջ եօթը քաջ աղեղնաձիգներ դրաւ և ինքն ալ անոնց գլուխն անցնելով սրացաւ թշնամիին վրայ՝ այնպիսի ա՜րագ նետաձըգութեամբ մը՝ որ հակառակորդները չփոթութեան մատնուելով փախան։ Բայց փախչողները Հայոց ձեռքէն դիւրութեամբ չպիտի կրնային ազատիլ· Գէորգ Մարզպետունին խումբ մը քաջերով ցամաքին վրայ կազմ ու պատրաստ էր, և փախստական թշնամիներու ետեւէն իյնալով մեծ ջարդ մը տուաւ անոնց և մնացածները փախցուց մինչեւ Դուին։ Ոստիկանը այդ պարտութենէն ետք այլեւս յանդգնութիւն չունեցաւ Հայոց հետ չափուելու և աւելի աշխատեցաւ անոնց բարեկամութիւնը շահիլ։

Այլեւս Աշոտի յաղթութիւնը կատարեալ էր· փոքրիկ ուժերու այնքան իմաստուն խիզախութեամբ ղեկավարութիւնը հրաշք մը միայն պիտի թուէր՝ եթէ Աշոտի գերմարդկային կարողութիւնները նկատի չառնէինք։ Ան իրեն արժանի յաղթանակով մտաւ Շիրակ և պատրաստուեցաւ իր շահած յաղթութիւնները երջանիկ խաղաղութեան մը վերածել։ Իր հարազատ եղբայրը՝ Աբաս իշխանաց իշխանը, քանի մը անգամ փորձեր ըրած էր իր կեանքին դէմ· Աշոտ ուզեց վեհանձնորէն հաշտուիլ անոր հետ· փառքէն աւելի մեծ անձնաւորութիւն մը այլեւս հոգ չըներ փառքի ետեւէ վազելու· ուստի ան կանչեց իր եղբայրը, համբուրուեցաւ անոր հետ և ըսաւ· «Եթէ թագիս կը ցանկաս, ան արդէն քուկդ է և քու զաւակներուդ»։ Աբաս զինաթափ եղաւ այս ազնուութեան առջեւ և անկեղծ սիրով մը կապուեցաւ իր եղբօրը հետ՝ որ զաւակ չունէր· բայց դժբաղդաբար «արքայից արքան», Հայոց երկաթեայ թագաւորը, երկար չապրեցաւ իր հաստատած խաղաղութիւնը վայելելու։ Ան իր երկրին ծառայութիւնը կատարած և զայն փոթորիկներէ դուրս հանելով հանգիստ նաւահանգիստ մը հասցուցած էր· ուստի խաղաղ սրտով փակեց իր աչքերը՝ այս աշխարհի կեանքին, տասնըչորս տարի թագաւորելէ ետք (928)։

4

ԱԲԱՍ ԵՒ ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐՄԱԾ

Աբաս Աշոտի եղբայրը և յաջորդը. — Անոր իմաստուն վարչութիւնը և աշխարհաշէն գործունէութիւնը. — Կարս մայրաքաղաքի դէմ Աբխազներու Բեր թագաւորին յարձակումը և պարտութիւնը. Վէճերը Յոյն և Հայ եկեղեցիներու միջև. Վասպուրականի խռովեալ վիճակը. — Աբասի մահը և Աշոտ Գ.ի յաջորդութիւնը. — Աշոտի փառաւոր օծումը Նոր մայրաքաղաքի Անիի մէջ. — Կարուց թագաւորութեան հաստատումը փառասէր եղբօր Մուշեղի կողմէն. — Ամիրապետի ապստամբ Համտու զօրապետի Հայաստան արշաւանքը և չարաչար պարտութիւնը. — Ամիրապետի կողմէ Թագ և Շահի Արմէն տիտղոսը. — Հայազգի Չմշկիկ կայսեր դիրքը և Հայաստանի երեք թագաւորներու սերտ համերաշխութիւնը. — Աշոտ Գ.ի հոյակապ վարչութիւնը և բարեգործական ձեռնարկները.

Աշոտ Երկաթի մահէն ետք, իր եղբայրը Աբաս (928-951) թագաւոր ընտրուեցաւ Հայ աւագանիի կողմէ և Վասպուրականի թագաւոր Գագիկ Արծրունիի խորհուրդով։ Աբաս շատ դասեր և փորձառութիւններ առած էր իր կեանքին մէջ, ուստի իր եղբօր քաջութեան հետ օժտուած էր նաև գործնական իմաստութեամբ։ Ան այնպիսի վարուելակերպ մը ընտրեց որ նախարարները մօտեցան իրեն աճող համակրանքի զգացումով մը։ Նախորդ Թագաւորները կը ձգտէին զօրաւոր կեդրոնացում մը առաջ բերել՝ ըլլայ միահեծան իշխելու և կամ այդ կերպով զօրաւոր պետութիւն մը կազմելու փափաքով։ Աբաս հասկցաւ որ այդպիսի կեդրոնացում մը Հայոց տրուած չէր և անկարելի էր Հայ նախարարներով և Հայկական աւանդութիւններով իրագործել զայն, ուստի հրաժարեցաւ այդ ուղղութեամբ գործելէ։ Ան բաւականացաւ իր բարոյական հեղինակութիւնը միայն տարածելով երկրորդական իշխանութիւններու վրայ, որով նախարարները դադրեցան զինքը բռնաւոր մը նկատելէ և երկրին ներքին խաղաղութիւնը՝ գոնէ ատեն մը՝ ապահով մնաց։ Այս կերպով երկրագործութիւնը, արուեստները և վաճառականութիւնը ծաղկեցան և ժողովուրդը երջանկութեան ճամբու մէջ մտաւ։

Աբաս Ատրպատականի և Դուին նստող ոստիկաններուն հետ խաղաղութեան դաշինք կնքեց և Հայ գերիները փոխանակեց իր ձեռքի տակ ունեցած Արաբ գերիներով։ Այս կերպով հազարաւոր տարագիրներ իրենց հայրենի երկիրը և ընտանեաց գիրկն վերադարձան, ընդհանուր երջանկութիւնը աւելցնելով։ Թագաւորը իր գահը Կարս քաղաքի մէջ հաստատելով՝ ինքզինքը նուիրեց վերաշինութեան և ժողովուրդի վէրքերու բուժման։ Ան կործանուած քաղաքներն ու գիւղերը նորոգեց և իր մայրաքաղաքը զարդարեց նորանոր շէնքերով, վանքերով և եկեղեցիներով։ Մինչ Աբաս կզբաղէր Կարսի հոյակապ եկեղեցիի շինութեամբ Աբխազներու Բեր Թագաւորը Հայաստանի վրայ յարձակեցաւ և Կուր գետին եզերքը բանակ զարկաւ։ Հայոց Թագաւորը անոր դեսպան ղրկեց՝ յայտարարելով որ ետ քաշուի․ Բայց ասպատակը ամբարտաւանօրէն պատասխանեց թէ ինք կուգար նորաշէն եկեղեցին Վրաց ծէսով օծելու։ Անոր վրայ Աբաս՝ Գէորգ Մարզպետունի սպարապետին հետ՝ քալեց թշնամիներու դէմ, երկու ճակատամարտով ջախջախեց և ցրուեց զանոնք և Բերն ալ գերի բռնեց․ Նորաշէն տաճարը այդ անհանդարտ և սնապարծ մարդու ցոյց տալէ ետք անոր աչքերը կուրացուց։ Ափխազները ազատեցին իրենց չարաբաստիկ թագաւորը՝ մեծ փրկանքներով և այլևս Հայաստան ոտք չկոխելու խոստումով։

Արևելքի դժբաղդութիւնն են անիմաստ վէճերը, և եթէ կռուի լուրջ պատճառ մը չըլլար, գոնէ կրօնական վէճերը պատրաստ էին․ Յոյները աննախանձ աչքով չէին կրնար դիտել Հայոց եկեղեցիներու և վանքերու ծաղկումն ու բարգաւաճումը, և Յոյն եկեղեցիի կարճամիտ պետերը անվաւեր հռչակեցին Հայ եկեղեցիի բոլոր խորհուրդները, մկրտութիւն, ամուսնութիւն, ևայլն, որուն վրայ կրօնական ահագին հալածանք մը սկսաւ Հայոց դէմ։ Անանիա կաթողիկոսը (943-965) Յունաց պատասխանելու համար նոյն սխալի մէջ ինկաւ՝ անոնցմէ մկրտուածները կրկին մկրտել հրամայելով։

Երբ Հայաստանի մեծագոյն մասը խաղաղութիւն կը վայելէր Աբասի իմաստուն ղեկավարութեամբ, անդին Վասպուրականի Արծրունեաց թագաւորութիւնը խռովութեան մէջ էր։ Գագիկ թագաւորի որդին և յաջորդը՝ Աշոտ-Դերենիկ (937-953)՝ պաշտօնանկ ըրած էր սպարապետն Ապլխարիպ Հաւնունի։ Հեր և Զարեւանդ (Խոյ և Սալմաստ) գաւառներու ոստիկանը թագաւորի դէմ գրգռուելով անոր կողմէն՝ Վասպուրականի վրայ յարձակում գործեց, Դերենիկին յաղթելով զայն գերի բռնեց և իր ծառաներու առջև ծաղրի առարկայ դարձուց։ Ապլխարիպ՝ Հայ կրօնականներէ նզովուած՝ զղջաց իր ըրած ոճիրին վրայ, և յորդորեց գերեալ թագաւորը, որ ծառաներու մտերմութենէն օգտուելով փախչի Ուրմիոյ լիճը։ Ինքն ալ քանի մը քաջերով անոր առաջ գնաց, և ապահով Վասպուրական մտցնելով վերահաստատեց զայն իր գահին վրայ։ Շատ չանցած Դերենիկ մեռաւ և անոր յաջորդեց եղբայրը Աբուսահլ-Համազասպ (953-972), որ նոյնպէս սիրալիր համաձայնութեան մէջ մնաց Բագրատունի *տան հետ։ Աբաս քսաներեք տարուայ աննախընթաց խաղաղութեամբ տիրելէ ետք մեռաւ սիրելի յիշատակներ թողլով, և իրեն յաջորդեց իր անդրանիկ որդին Աշոտ Գ.* (952-977)։

Աշոտ թագաւոր նստաւ, բայց իր օծումը ինը տարի յետաձգուեցաւ, մասամբ եղբօրը փառասիրութեան պատճառով։ Իրեն գործակից էր Գէորգ Մարզպետունիի որդին Գոռ, որ հօրը տեղ սպարապետ կարգուած էր։ Թագաւորը և սպարապետը ձեռք ձեռքի տուած երկրի պաշտպանութիւնը հաստատ հիմերու վրայ դրին, 90,000 *հետեւակ և ձիաւոր զինուորներով պատկառելի բանակ մը կազմելով Հայաստանը մաքրեցին բոլոր ասպատակներէ. այնպէս որ դրացիները իրարու հետ մրցիլ սկսան Աշոտի հետ բարեկամական դաշինք հաստատելու։*

Ամէն կողմէ խաղաղութիւնը ապահովուելէ ետք՝ նախարարներու փափաքով Աշոտ Գ. թագաւոր օծուեցաւ Անի քաղաքի մէջ՝ Անանիա կաթողիկոսէն (961)։ *Հանդէսը վեհաշուք էր և փառաւոր. ներկայ էին բացի քառասուն եպիսկոպոսներէ և բազմաթիւ նախարարներէ՝ Աղուաններու Փիլիպպոս թագաւորը և Յովհաննէս կաթողիկոսը։ Անկէ ետք գեղեցիկն Անի Բագրատունեաց անփոփոխ մայրաքաղաքը դարձաւ։*

Աշոտ Գ.ի փառասէր եղբայրը՝ Մուշեղ, թագաւոր ըլլալու անփառունակ փափաքին չկրցաւ դիմադրել, և օգտուելով Վանանդի գաւառապետ ըլլալու հանգամանքէն՝ իրեն կուսակիցներ գտաւ և ինքզինքը առանձին թագաւոր օծել տուաւ Կարսի մէջ (962–984), *հիմնելով ԿԱՐՈՒՑ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ, արդէն բաժանուած Հայաստանը կրկին բաժնելով։ Աշոտ ըմբռնելով ներքին կռիւներու աղէտալի հետեւանքները՝ ոչ մէկ փորձ ըրաւ հակառակելու՝ թէեւ բաւական ուժ ունէր իր տրամադրութեան տակ. ընդհակառակը լաւ յարաբերութիւններ պահեց իր եղբօր հետ, թող տալով որ վարկէ և արժանիքէ ինկած թագաւորութիւնները իրենց նսեմացման մէջ մեռնին. Թագաւորները* շատնալով՝ թագաւոր ըլլալու փափաքն ալ բնականօրէն պիտի տկարանար։

Աշոտ սխալած չէր ներքին կռիւէ զգուշանալու քաղաքականութեամբ՝ նոյն իսկ նոր և անիմաստ թագաւոր մը տեսնելու տաղտկացուցիչ կացութեան մէջ· ներքին ուժերը միշտ պէտք էին արտաքին անպակաս վտանգներու դէմ· և իմաստուն թագաւորը շուտով առիթը ունեցաւ իր խոհեմութեան լաւ արդիւնքը վայելելու։ Արաբացւոց Համտու զօրապետը ամիրապետէն ապստամբելով ասպատակեց Միջագետքը և Ատրպատականը· այդ յաջողութիւններէն քաջալերուած՝ յարձակեցաւ նաեւ Աշոտի վրայ, որովհետև ան մերժած էր իրեն պէս անպատասխանատու ապստամբի մը հարկ վճարել և վռնտած էր իր դեսպանները։ Աշոտ անմիջապէս անոր դէմ ելաւ իր չվատնուած ուժերով· արիւնահեղ պատերազմէ մը վերջ ջախջախեց անոր բանակը և զինքն ալ բռնելով գլխատեց։ Մոթի-Բիլլահ ամիրապետը (916–971) շատ գոհ եղաւ այդ ապըստամբ զօրապետէն ազատելով, և Աշոտը վարձատրելու համար շատ մը ընծաներ ու թագ ղրկեց՝ «Շահի-Արմէն» տիտղոսով։

Այս յաղթութենէն քանի մը տարի ետք՝ Հայազգի Յովհաննէս Զմշկիկ կայսրը (969–976) Արաբացւոց դէմ պատերազմելու համար Միջագետք գացած էր· յանկարծ ետ դառնալով Հայաստան մտաւ և բանակեցաւ Տարօն գաւառը, Հայաստանի անկախութեան սպառնական երեւոյթով մը։ Հայ ժողովուրդի բոլոր հատուածներու (երեք թագաւորութիւններու) համերաշխական ոգին մխիթարական երեւոյթ մըն էր, այնպէս որ Հայերը ամէն կողմէ հաւաքուեցան իրենց սիրելի թագաւորին շուրջը· նոյն իսկ Վասպուրականի Աշոտ-Սահակ թագաւորը (972–983) գունդ մը օգնական զօրք ղրկեց Աշոտին։ Այս կերպով հաւաքուած 80,000 զօրքի գլուխ անցնելով Աշոտ Գ· գնաց կայսեր առջև և դեսպան ղրկեց անոր որ շուտով Հայաստանի սահմաններէն դուրս ելնէ։ Կայսրը ակնածելով Հայոց թագաւորին զօրութենէն՝ ոչ միայն Հայաստանէն հեռացաւ, այլ նաեւ ձեռագիր նամակ մը գրելով իր բարեկամական դիտաւորութիւնները յայտնեց և անկէ 10,000 օգնական հեծելազօր խնդրեց և որ ստանալով քալեց Արաբներու վրայ (973)։

Աշոտ Գ. երկրի պաշտպանութեան սիւն մը եղաւ իր ռազմական և վարչական բարձր կարողութեամբ, ինչպէս նաեւ իր վեհանձնութեամբ և բարոյական բարձր նկարագրով· իր փառքը կը կազմեն բարեգործական և կրթական բազմաթիւ հաստատութիւններ· բացի այն փառաւոր շէնքերէն՝ որոնցմով ճոխացուց Անի մայրաքաղաքը, ան ձեռք ձեռքի տուած Խոսրովանոյշ թագուհիին հետ՝ շատ քաղաքներու մէջ հիմնեց դպրոցներ, վանքեր, հիւանդանոցներ և որբանոցներ, որոնց մեծամեծ եկամուտներ կապեց։ Թագուհիին անձնական ծախքով շինուած երկու հոյակապ վանքեր, Սանահին և Հաղբատ, գիտութեանց կեդրոններ եղան։ Որչափ Աշոտ մեծ էր քաջութեամբ և ազդեցութեամբ, նոյնքան խոնարհ և հեզ էր բնաւորութեամբ։ Ժողովուրդը ընդհանրապէս արհամարհուած տարր մըն էր, թէեւ ազգի մը բուն ուժն ու կենսունակութիւնը կը ներկայացնէր այն։ Բայց Աշոտ բացառիկ դէմք մըն էր, ան դարերով աւելի առաջ գացած էր քան իր ժամանակը, և իբրեւ յառաջդիմական մտաւորական մը գիտէր իր ժողովուրդին արժէքը և ըստ այնմ կը գնահատէր զայն· ան գիտէր որ իր թագաւորութիւնը ժողովուրդով միայն նշանակութիւն ունէր և իր պետութիւնը իսկապէս շահած կ'ըլլար, եթէ շահէր անոր համակրանքն ու սէրը՝ որ թագաւորի մը ճշմարիտ հարստութիւնն ու գանձն է։ Թագաւորի մը դիրքը երբէք ապահով չէ եթէ անոր ապաւէնն ու յոյսը կազմեն արքայական գանձերը, բայց ան ապահով է եթէ իբրեւ գանձ ունի ժողովուրդի համակրանքն ու սէրը· Աշոտ Գ. տիրանալու համար բարոյական այդ մեծ գանձին՝ չվարանեցաւ զոհել իր նիւթական գանձերը, և ան յաջողեցաւ, արժանի եղաւ այդ անգնահատելի հարստու-

թեան։ Աշոտ Գ. ժողովուրդի մարդն էր, ան ժողովուրդի համար էր և ժողովուրդը իրեն համար՝ իբրև խոհրդանշանը ազգային գոյութեան և մեծութեան։ Ան իր ամբողջ հարստութիւնը բաշխեց աղքատներուն. երբէք սեղան չէր նստեր ան առանց իր մօտ ունենալու աղքատ և տնանկ մարդիկ, որոնց ինք անձամբ կը ծառայէր։ Ժողովուրդը իր սէրը արտայայտելու համար միայն մէկ բառ գտաւ իր թագաւորին համար, այն է «ողորմած» բառը, որով թագաւորը պատմութեան մէջ ճանչցուեցաւ «Աշոտ Ողորմած» անունով։ Աշոտ Գ.ը՝ իր հանրային հաստատութիւններով կարելի է բաղդատել Մեծն Ներսէս կաթողիկոսի հետ, որ՝ իր կոչումին հաւատարիմ մնալով՝ ժողովուրդի երջանկութեանը նուիրուեցաւ։

Աշոտ Ողորմած խաղաղութեամբ մեռաւ՝ քառորդ դարու հայրախնամ ծառայութիւններէ ետք։

5

ՍՄԲԱՏ Բ. «ՏԻԵԶԵՐԱԿԱԼ», ԳԱԳԻԿ Ա. ԵՒ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԸ

Սմբատ Բ.ի օրով ներքին և արտաքին պայմաններու նպաստաւորութիւնը.— Կարուց թագաւոր Մուշեղի հետ կարճատև ընդհարում. — Սմբատի աշխարհաշէն գործունէութիւնը. — Անիի գեղեցկացումը և պարիսպներու շինութիւնը. — Սմբատի մէկ երկու յանցանքները. — Անոր յաջորդը Գագիկ Ա. — Պուլկարիոյ Հայ թագաւորին և Պոլսոյ Հայ կայսեր միջև թշնամութիւններ. — Գագիկի զինուորական յաջողութիւնները. — Հայաստանի երջանկութիւնը և բարգաւաճումը. — Կաթողիկոսի աթոռը Անիի մէջ. — Անիի ծագումը և անոր հրաշակերտները.

Սմբատ Բ. (977–990) *իր հօրմէ ժառանգեց խաղաղ և բարգաւաճող թագաւորութիւն մը՝ որ աւելի զարգացընելու համար իր հօրը գործունէութիւնը շարունակեց։ Արտաքին պայմաններն ալ նպաստաւոր կ՚ընթային ներքին շինարարութիւնը անվրդով առաջ տանելու համար։ Յոյն կայսրերը պատերազմներով տկարացուցած էին Արաբական զօրութիւնը. Ատրպատականի ոստիկանը շատոնց դադրած էր Հայաստանի սպառնա-*

լիք մը ըլլալէ․ երկիրը բաւական ատենէ ի վեր ամիրապետին տուրք չէր վճարեր, որով թէ ժողովուրդը կը հարստանար և թէ արքունի գանձերը կը լեցուէին՝ անարգել գործածելու Հայկական քաղաքակրթութեան վսեմացումին համար։

Թագաւորը իր ուշադրութիւնը դարձուց մայրաքաղաքի ամրացումին ու գեղեցկացումին։ Այդ զբաղումներու ատեն Կարսի թագաւորը՝ Մուշեղ դարձեալ տեղի տուաւ իր վատ փառասիրութեան, և սկսաւ ասպատակել անոր երկիրը։ Սմբատ ընդհատեց Անիի շինութիւնները և Վասակ Պահլաւունի սպարապետին հետ մտաւ իր անհանդարտ հօրեղբօր երկիրը և Շատիկ բերդը գրաւեց․ բայց Մուշեղ՝ Տայոց Դաւիթ Կիւրապաղատի հետ դաշնակցելով ետ քշեց իր եղբօրորդին և մինչեւ Շիրակ գաւառն արշաւեց։ Երկու թագաւորները ստիպուեցան հաշտուիլ՝ ազգաւէր պատերազմին վերջ տալով։

Շատ չանցած Մուշեղի որդին ու յաջորդը Աբաս (984–1029) խաղաղ և շինարար գործունէութեամբ կառավարեց իր պզտիկ թագաւորութիւնը։ Վխտացող աւազակութիւններուն վերջ դրաւ․ նոյն իսկ Կարս աթոռանիստ քաղաքի մէջ օր ցորեկով գողութիւններ սովորական դարձած էին։ Սովորական բարեկարգութիւններէ զատ ան մեկենաս եղաւ արուեստից և գեղեցիկ դպրութեանց, այնպէս որ իր մայրաքաղաքը Հայկական պզտիկ Աթէնքի մը վերածեց։

Սմբատ Բ․ շարունակելով իր շինութիւնները՝ Անին սքանչելի գեղեցկութեան հասցուց՝ կիւսական աշխարհի մը նման։ Քաղաքը արեւելեան և հարաւային կողմերէն՝ Ախուրեան գետով, արեւմտեան կողմէն՝ Ծաղկոցաձորով պաշտպանուած էր, կը մնար միայն հիւսիսային կողմը․ այդ կողմն ալ ամրացուց կրկնակ պարիսպներով, բոլորակ աշտարակներով և լայն ու խոր քարաշէն փոսով, որոնց շինութիւնը ութը տարի տեւեց։ Պարիսպներու բազմաթիւ մուտքերէն տասնըմէկը մինչեւ այսօր կը մնան։ Երկու պատերու գըլխաւոր մուտքերը մէկ ուղղութեամբ շինուած չեն, այլ ներքինը արտաքինէն դէպի ձախ բաւական հեռու ինկած է։ Անշուշտ այս կարգադրութեան նպատակն էր որ եթէ թշնամին առաջին պարսպին տիրէր՝ ուղղակի դուռ մը չգտնելով արգելքի հանդիպէր։ Արտաքին պարիսպին գլխաւոր մուտքին առջեւ բարձրացող պատը ծածկուած է արձանագրութիւններով, և այս արձանագրութիւններուն մէջ խաչքարի վրայ առիւծ մը փորագրուած է՝ Հայ զինուորին խորհրդանշելու թէ խաչ և զէնք անպարտելի ուժ մը կը կազմեն։

Տրդատ անուն հռչակաւոր ճարտարապետ մը՝ որու կը վերագրուի Պոլսոյ Ս․ Սոֆիայի վերաշինութիւնը 989ի երկրաշարժէն ետք՝ անգնահատելի ծառայութիւններ ըրած է Թագաւորին․ անոր շինած եկեղեցիներու, պալատներու և բուրգերու աւերակներն անգամ այսօր կ՚ապշեցնեն ճամբորդները։ Արքունի հոյակապ պալատը հպարտօրէն կը բարձրանար Ծաղկաձորին նայող արեւմտեան մասին վրայ․ հարիւրաւոր սենեակներ և սրահներ պարունակող այդ մեծագործութեան ճակատը զարդարուած էր շնորհալի քանդակներով․ մեծ դուռը Արաբական ամենագեղեցիկ ոճով շինուած էր։ Նոյն հանճարեղ ճարտարապետի գլուխ գործոցն է նաեւ հրաշալի մայր եկեղեցին, որ արուեստագէտներու կարծիքով՝ Բիւզանդական և Արաբական ոճի ինքնատիպ խառնուրդ մը կը ներկայացնէ։ Տաճարը՝ որու սրածայր յարկը քառակուսի խոշոր քարերով ծածկըուած է՝ ներսէն բարձրաբերձ կամարներու վրայ հաստատուած՝ և բացի կաթուղիկէէն՝ գրեթէ անարատ մնացած է։ Շէնքի դուրսի կողմը ապշեցուցիչ է զարդերու գեղեցկութեամբ և քանդակներու նրբութեամբ, իսկ ներսի կողմը՝ իր պարզութեամբ։ Սմբատ այդ եկեղեցիին աւարտումը չտեսաւ․ իր յաջորդի՝ Գագիկ Ա․ի կինը՝ Կատրամիտէ թագուհին աւարտեց զայն։ Անին Հայաստանի քաղաքներուն թագուհին եղաւ Սմբատի և իր յաջորդ Գագիկ Ա․ի օրով, այնպէս որ ամբողջ մարդկութիւնը կրնար պարծենալ անով։

Սմբատ իր հոյակապ վարկին ու անունին արատ բերաւ իր վերջին օրերուն մէջ՝ քանի մը անկարգ ընթացքով. բնութեան ու եկեղեցիի օրէնքին դէմ ան ամուսնացաւ իր քրոջ աղջկան հետ, և անկէ զատ անգթութեամբ կուրացուց և այրեց խենթ մը՝ որ խելագարութեան մէկ նոպային՝ եկեղեցիէն բուրվառ մը յափշտակելով պաշտահար ժողովուրդին մէջ վազել սկսած էր՝ ըսելով թէ պիտի երթար թագաւորին մթերանոցը կրակի տալու։ Հակառակ այս բիծերուն՝ իր գործերը հակակշռած են իր թերութիւնները և կեանքը՝ իր ընդհանուր երեւոյթին մէջ՝ մնացած է գեղեցիկ, որուն վկայ է «Տիեզերակալ» տիտղոսը՝ որով ժողովուրդը զինք կոչած է։

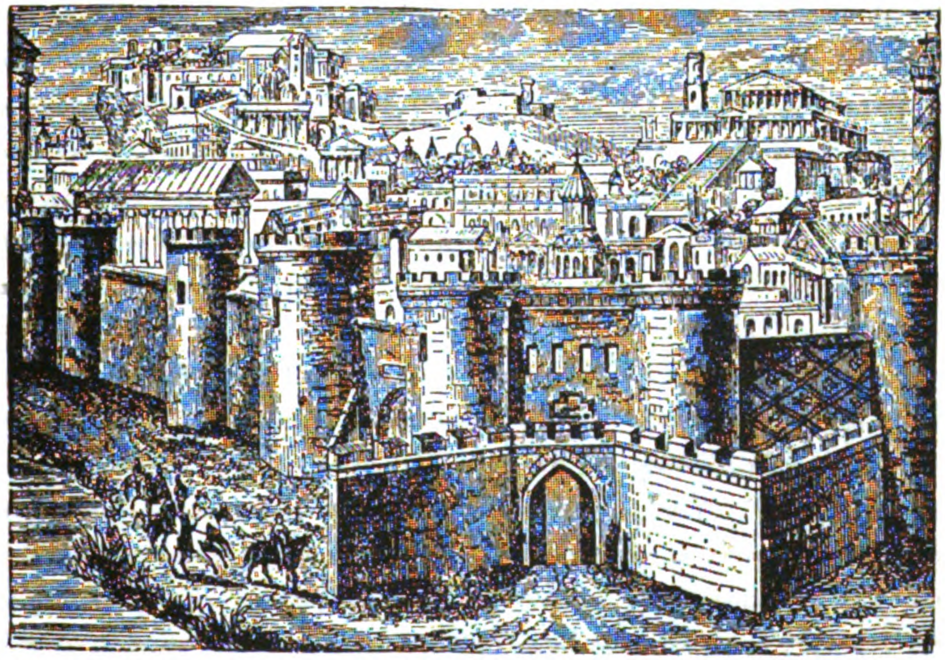

ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԷՆ

Սմբատ Տիեզերակալ անզաւակ մեռաւ և իրեն յաջորդեց իր եղբայրը ԳԱԳԻԿ Ա. (990–1020)։ *Հայաստան այդ շրջանին անսովոր երջանկութիւն մը կը վայելէր, թէ թագաւորներու իմաստութեամբ և թէ երկարատև խաղաղութեան մը ընձեռած տնտեսական և մտաւո-*

րական մեծ պատեհութիւններով։ Գագիկ Ա. շարունակելով իր նախորդներուն ընտրած ճամբան, երկիրը առաջ տարաւ և Բագրատունեաց Հայաստանը իր զօթեան գագաթնակէտին հասաւ։ Արտաքին թշնամիները պատկառելով երկրի ուժէն՝ անոր բարեկամութիւնը կը փնտռէին՝ առանց անոր իրաւունքներուն աչք տնկելու։ Գագիկ Արաբներէն ստացաւ իր «Շահն–շահ» արքայից արքայ տիտղոսը, իսկ Հայ իշխաններէն՝ համակրանք, սէր և գործակցութիւն (1)։

Գագիկի օրով երկու օտար պետութիւններու Հայազգի թագաւորներ իրարու դէմ արիւնահեղ պատերազմներ կը մղէին։ Անոնց մէկն էր Պօլսոյ Վասիլ Բ. Արշակունի կայսրը (976–1025), իսկ միւսը՝ Պուլկարիոյ Սամուէլ Դերջանցի թագաւորը, որու բանակին մեծագոյն ուժը կը կազմէին Հայ զինուորներ և բարձրաստիճան սպաներ, որոնք քանի մը անգամ ետ մղեցին կայսերական բանակը։ Գագիկ չէզոք մնաց այդ կռիւներու ատեն։

Գագիկ Ա. պատեհութիւն ունեցաւ իր զինուորական ոյժն ալ ցոյց տալու։ Հայաստանի կարգ մը բերդերը օտար թշնամիներու ձեռք մնացած էին. Թագաւորը իր Վահրամ Պահլաւունի սպարապետին ձեռքով զանոնք ազատեց և իր իշխանութեան տակ առաւ. օգնեց Դաւիթ Կիւրապաղատի, որ Մահմէտականներու միացեալ ուժերը խորտակեց Արճէշ քաղաքին մօտ, թէև Վրացիները նենգութեամբ խեղդեցին զայն իրենց Հէլլարիոն եպիսկոպոսին ձեռքով (1000)։

Ամէն կողմէ յաջողութիւն գտնելով թագաւորը տուրքերը աւելի թեթեւցուց և ինքզինքը բոլորովին ժողովուրդի զարգացման նուիրեց։ Իր երկու նախորդներու, Աշոտ Գ.ի և Սմբատ Բ.ի ձեռքով հաստատուած

---

1 Գագիկ Ա.ի օրով խնթեցած կին մը շփոթութիւն մը սփռեց ժողովուրդի մէջ, յայտարարելով թէ՝ Սմբատ թագաւորը երազին մէջ երեւցեր և գերեզմանին մէջ ողջ մնալը յայտներ է։ Գագիկ իր ժողովուրդին և զօրքին նախապաշարեալ յուզումը հանդարտեցնելու համար, ստիպուեցաւ իր եղբօր մարմինը գերեզմանէն դուրս հանել և հրապարակաւ ցուցադրել։

բարեգործական եւ կրթական հաստատութիւնները աւելի շատցան եւ ճոխացան․ գիտութիւն եւ ուսում ծաւալ գտաւ ժողովուրդի զանազան խաւերու մէջ․ երկրագործութիւն եւ վաճառականութիւն մեծ մղում ստացան․ Անի, Նախիջեւան, Արծն եւ Բաղէշ առեւտրական մեծ կեդրոններ դառնալով զանազան ապրանքներու արտածութիւն եւ ներածութիւն կ'ընէին Յունաստանի, Արաբիոյ, Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի հետ։ Անի քաղաքը պերճութեան, յաջողութեան եւ հեշտանքի դըրախտավայր մը դառնալով ժողովուրդը ամէն կողմէ կը դիմէր իր բնակութիւնը հոն հաստատելու, այնպէս որ բնակչութեան թիւը մէկ միլիոնի կը հասնէր։ Նոյն իսկ կաթողիկոսական աթոռը՝ որ 894ին Դուին քաղաքէն Աղթամար փոխադրուած էր՝ հաստատուեցաւ Անիի մէջ (992) Սարգիս կաթողիկոսի (992 - 1019) կողմէն։

Սմբատ Բ․է ետք Գագիկ Ա․ եւ Կատրամիտէ թագուհին շարունակեցին Անի քաղաքը զարդարել ճարտարապետական գեղեցկութիւնով։ Ինչպէս յիշուեցաւ, թագուհին լրացուց մայր եկեղեցին, իսկ Գագիկ իմիջի այլոց շինել տուաւ Գրիգոր Լուսաւորչի փառաւոր եկեղեցին։ Անի քաղաք իր հրաշակերտներով եւ «հազար ու մէկ» եկեղեցիներով Հայոց համար ոչ միայն պանծալի մայրաքաղաք մը՝ այլ նաեւ նուիրական սըրբավայր մը եւ դպրութեանց կեդրոն մը դարձաւ։

Անին, Բագրատունեաց մեծագործութեան այդ հոյակապ արդիւնքը, բաղդատմամբ Հայաստանի ուրիշ քաղաքներուն նորագոյն ծագում ունէր։ Ութներորդ դարուն վերջերը Աշոտ Մսակեր, Բագրատունեաց թագաւորութեան հիմնադրին պապը, Շիրակայ գաւառը Կամսարականներէն գնելով՝ իր ընտանիքով բնակեցաւ Անիի մէջ, որ այն ատեն պզտիկ աւան մըն էր․ մինչեւ որ Սմբատ Բ․ի եւ Գագիկ Ա․ի օրով քաղաքը իր մեծութեան եւ գեղեցկութեան գագաթնակէտին հասաւ՝ երկու հարիւր տարուայ աշխատութեան պատմութիւն մը ունեցաւ։

Գագիկ Ա. երեսուն տարի փառքով թագաւորելէ ետք մեռաւ, իր հետ տանելով Հայաստանի խաղաղութիւնն ու ոսկեդարը։

6

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՃԱՌՈՒՄԸ

Յաջորդութեան կռիւներ Գագիկ Ա.ի որդիներու միջև. — Յովհաննէս Սմբատ անդրանկութեան իրաւունքով Հայոց թագաւոր. — Անոր թոյլ և վախկոտ բընաւորութիւնը. — Իր եղբօր Աշոտի ռազմասէր և վառվռուն նկարագիրը. — Աշոտի յաղթական շարժումը դէպի Անի, եղբօր վրայ. — Հաշտութիւն Վրաց թագաւորի և Պետրոս Գետադարձի միջամտութեամբ.— Աշոտի հնարքները՝ եղբօր գահը գրաւելու.— Տուղրիլի արշաւանքը և Սենեքերիմ թագաւորի անօգուտ ընդդիմութիւնը.— Վասակ Պահլաւունիի քաջութիւնը և մահը.— Սենեքերիմ թագաւորը կը փոխանակէ Սեբաստիան Վասպուրականի հետ.— Վասիլ կայսրը Վրաց ապստամբ թագաւորին դէմ.— Յովհաննէս - Սմբատի դաւաճան կտակը՝ Հայաստանը կայսեր յանձնելու.— Կոստանդին Բ.-ի խղճահարութիւնը և մահուան առեն Հայոց թագաւորին յետկարը վերադարձնելու փափաքը. — Մի ոմն Կիրակոս քահանայի դաւաճանութիւնը.— Աշոտի որդին Գագիկ՝ օրինաւոր գահաժառանգ Հայոց։

Թագաւորական յաջորդութիւնները մեծ չարիքներ եղած են ազնուապետական կարգերով կառավարուող երկիրներու համար։ Կամ եղբայրասպան կռիւներով երկրին կարգերը կը խախտէին և կամ անդրանկութեան օրէնքով երբեմն անարժան և անկարող անձեր գահին վրայ նստելով պետութիւնը անիշխանութեան կը մատնուէր։ Եթէ յաջորդութիւնները յաջող անցնէին, պարզ բարեբաղդութիւններ էին անոնք։ Գագիկ Ա. երկու որդի թողուց—Յովհաննէս-Սմբատ և Աշոտ։ Առաջինը դանդաղ, վախկոտ և պատերազմական գործերու անհմուտ, իսկ երկրորդը՝ որ կրտսերն էր՝ ընդհակառակը քաջ, խելացի և առոյգ, օժտուած թագաւորութեան արժանի բոլոր ընդունակութիւններով։ Բայց անդրանկութեան իրաւունքով՝ Յովհաննէս–Սմբատ ժառանգեց գահը (1020–1040)։

Վառվռուն և ռազմասէրն Աշոտ առարկեց անոր գահակալութեան համար, նկատել տալով թէ ան ոչ միայն *ընդունակութիւն չունէր երկրին անկախութիւնը պահելու, այլ նոյն իսկ անկարող՝ տիրող բարգաւաճումը պահպանելու։ Ուստի ան քանի մը կուսակիցներ ժողվելով իր շուրջ անմիջապէս սկսաւ թշնամական շարժումներ ձեռք առնել իր եղբօր դէմ։ Ան իր ճարտարութեամբ Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորն ալ* (1003–1027) *իր կողմը քաշեց և անոր օգնութեամբ ուղղակի քալեց Անիի վրայ։ Վախկոտ թագաւորը թէև* 60,000 *զօրք և մայրաքաղաքի ամրութիւններն ունէր իր տրամադրութեան տակ, բայց և այնպէս անճարակ շուարումի մը մէջ ինկաւ։ Այն ատեն Վրաց դեսպանը թագաւորին ներկայանալով ըսաւ. «Արքա՛յ, հրաման տուր ինձ որ Աշոտը բռնելով առջեւդ բերեմ»։ Սմբատ լաւ ծանօթ իր եղբօր քաջութեանը՝ պատասխանեց. «Առիւծին կորիւնը չտեսած՝ մի՛ արհամարհեր զայն»։*

Վրացի իշխանը Հայկական բանակին գլուխը անցած՝ գնաց Աշոտի վրայ, և նիզակը ձեռքը բռնած՝ հրաւէր կարդաց ըսելով. «Թող առջեւս ելլէ Աշոտ կոչուողը»։ Աշոտ զայրանալով անոր սնապարծութեանը վրայ՝ խոյացաւ անոր վրայ և նիզակը ձեռքէն խլելով մէկ հարուածով անոր գլուխը ճեղքեց մինչեւ կուրծքը։ Ցաւալի արիւնահեղութիւններէ ետք երկչոտն Սմբատ փախաւ և Անիի պարիսպներուն մէջ ապաստանեցաւ, մինչդեռ բանակին մէկ մասը Ախուրեան գետի մէջ խեղդուեցաւ։ Աշոտ իր յաղթական գունդով հասաւ մայրաքաղաքի դուռներուն առջեւ։ Նախարարներու խորհուրդով Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը (1019–1054) *և Վրաց Գէորգ թագաւորը միջամտեցին երկու եղբայրներու միջեւ և հաշտութիւն կայացուցին, այն պայմանով որ Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորէ Անիի և շրջականներուն վրայ, իսկ Աշոտ Պարսից և Վրաց սահմանակից երկիրներուն վրայ, և առաջինին մահէն ետք երկրորդը իշխէ բովանդակ պետութեան վրայ։*

Սակայն Աշոտ այս կարգադրութենէն գոհ չմնաց և սկսաւ միջոցներ պրպտել՝ իր փառասիրութեան յագուրդ տալու համար։ Փոխանակ գահի համար կռուե-

լու, եթէ իր քաջութիւնն ու կորովը երկրի ընդհանուր շահերուն նուիրէր և այդ կերպով գահին թերութիւնը լրացնէր, հաւանօրէն Հայաստան գալիք աղէտներէն անվտանգ դուրս կ'ելնէր և թագաւորութիւնը չէր քայքայուեր: Բայց փոխանակ այդ ընելու, Աշոտ իր նախանձելի ընդունակութիւնները և ուժը ի զուր վատնեց գձուձ փառասիրութեան մը համար: Ան իր եղբօրմէն ազատելու համար Վրաց թագաւորը անոր դէմ գրգռեց. և երբ օր մը Յովհաննէս-Սմբատ մայրաքաղաքէն դուրս տեղ մը մնացեր էր գիշերը անցընելու, Վրացիք յանկարծ բռնեցին զայն և Գէորգի առջեւ տարին: Այս վերջինը միայն երեք բերդ առնելով ազատ թողուց Հայոց թագաւորը: Աշոտ այս անյաջողութիւնը տեսնելով ուրիշ հնարք մը խորհեցաւ. ծանր հիւանդ ձեւանալով՝ լուր ղրկեց իր եղբօրը որ գայ և վերջին անգամ զինք տեսնէ: Միամիտ թագաւորը գնաց, և մինչ Աշոտի անկողնին կը մօտենար, կանխաւ պատրաստուած ծուղակի մը մէջ ինկաւ և սկսաւ խնդրել իր եղբօրմէն՝ որ գոնէ կեանքին խնայէ: Ապիրատ անունով իշխան մը թագաւորը թակարդէ ազատեց. Աշոտի հրամանով զայն անծանօթ տեղ մը տանելու և սպաննելու պատրուակով ուղղակի Անի տարաւ զայն և իր աթոռին վրայ վերահաստատեց: Ապիրատին տեսակէտն էր՝ «աւելի լաւ է որ Հայերը իմաստուն թագաւորի մը հնազանդին, քան թէ քաջ՝ բայց անսիրտ բռնաւորի մը»: Նա որպէսզի Աշոտի վրէժխնդրութենէն խուսափի՝ գնաց ապաւինեցաւ Դուինի Ապուլսվար ամիրայի մօտ, բայց ոմանց չարախօսութեամբ կասկածի տակ իյնալով՝ իբր լրտես ըսպաննուեցաւ:

Անկէ ետք Աշոտ քանի մը անգամ փորձեր ըրաւ Յունաց Վասիլ կայսեր օգնութեամբ իր նպատակին հասնելու, բայց տեսնելով որ ժողովուրդը զզուած իր վարմունքէն՝ աւելի թագաւորին կը յարի, քաշուեցաւ իր կալուածները և սփոփանք փնտռեց որսորդութեան և ուրիշ զբօսանքներու մէջ:

Մինչ երկու եղբայրներ գահի համար իրարու դէմ կոյր պայքար կը մղէին դուրսէն նոր փոթորիկ մը կը պատրաստուէր Հայոց գլխուն։ Տուղրիլ, Սելճուքեան Թուրքերուն իշխանը, իր գազանաբարոյ հրոսախումբերը արձակեց Հայաստանի վրայ։ Անոր նախորդը Հասան արդէն Միջագետքը տակնուվրայ ըրած էր ասպատակութեամբ։ Բարբարոսներու նոր կատաղութիւնը առաջին անգամ պայթեցաւ Վասպուրականի վրայ։ Սենեքերիմ Թագաւորը Շապուհ սպարապետին և Դաւիթ արքայորդիին հետ ամէն ջանք ի գործ դրաւ վայրենիներու հոսանքը կասեցնելու, բայց իր զօրութիւնը բեկանուեցաւ և Տուղրիլ շարունակեց իր արշաւանքը։ Այլանդակ կերպարանքով, երկար մազերով և խոշոր նետերով այդ մարդկային գազաններու տեսքն անգամ սարսափ կ'ազդէր ժողովուրդին վրայ։ Անոնք իրենց ճամբուն վրայ անխնայ կը կոտորէին և կ'այրէին, այնպէս որ իրենց ետեւը մխացող աւերակներու ամայութիւն մը միայն կը թողէին։ Անոնք մտան նաև Յովհաննէս-Սմբատի երկիրը։ Բարբարոսներու դէմ կուրծք տուաւ միայն Վասակ Պահլաւունի սպարապետը՝ որ նոյն ժամանակ Նիգ գաւառի Բջնի բերդն էր և հազիւ 500 զինուոր ունէր իր ձեռքին տակ. քաջութեամբ ծակեց ան թշնամիներու բազմութիւնը, սուրի մէկ հարուածով գետին տապալեց անոնց պետերէն «եօթնագլուխ» կոչուած խափշիկ մը, և Սերկեւիլ լերան վրայ բարձրանալով ուժասպառ ինկաւ հանգչելու. հոն արկածով մը կամ դաւաճանութեամբ սպաննուեցաւ ան. ըստ ոմանց, Թուրք մը զինք վար գլորած է քնացած վիճակի մէջ, իսկ ըստ այլոց՝ աղօթած ատեն գլխուն քար մը իյնալով մեռած է։

Այն ատենները Պարսիկներն ալ վար չէին մնար նոյն և ներկայ ժամանակի Թուրքերու վայրագութենէն։ Վասպուրականի Բերկրի քաղաքի Խտրիկ անուն Պարսիկ քաղաքապետը՝ յաղթուած ըլլալով Գանձի անուն իշխանի մը Հայ և Յոյն միացած ուժերէն, երբ վերստին տիրացաւ քաղաքին՝ Մահմետական ոստիկաններու օգնութեամբ, իր գազանային վրէժխնդրութիւնը յագեցընելու համար՝ մարդաչափ խորութեամբ փոս մը փորել տուաւ, Քրիստոնեայ գերիներու արիւնով զայն լեցուց և մէջը մտնելով լոգցաւ (¹)։ Տուղրիլ Հայաստանէն մտաւ Պարսկաստան, զայն նուաճեց ու վերականգնեց Պարսից թագաւորութիւնը՝ Հայոց դրացի նոր թշնամի մը աւելցնելով։

Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորը՝ տեսնելով որ անկարող պիտի ըլլայ այդպիսի ահարկու թշնամիներուն դէմ դնել և Յովհաննէս–Սմբատի պէս թոյլ ու անհոգ մէկուն վրայ ալ յոյս դնել չէր ըլլար, իր Դաւիթ որդին ղրկեց Յունաց Վասիլ Բ. կայսեր և անոր առաջարկեց իր թագաւորութիւնը փոխել Սեբաստիոյ գաւառին հետ։ Կայսրը ուրախութեամբ ընդունեց այս առաջարկը և հրովարտակով մը կատարեց Սենեքերիմի խնդիրը։ Այս կերպով Արծրունի թագաւորը իր բոլոր տունով, իշխաններով ու զօրքով տեղափոխուեցաւ Սեբաստիա (1021), և ծաղկեալ Վասպուրականը՝ բարեգործական և կրթական ճոխ հաստատութիւններով, արդիւնք Արծրունի թագաւորներու 113 տարուայ գործունէութեան, անցաւ օտարին ձեռքը։ Եթէ Անիի վրայ կարող մէկը գտնուէր, հաւանօրէն Սենեքերիմ չէր յուսահատեր և Հայ թագաւորներու և իշխաններու դաշնակցութեամբ մը կրնար թումբ դնել այդ տարօրինակ վայրենիներու հոսանքին առջեւ։

Վրաց Գէորգ թագաւորը կայսեր դէմ ապստամբած էր այդ միջոցին․ Վասիլ կայսրը ջախջախեց անոր ուժը և սկսաւ Հայաստանի սահմանին մօտենալ (1023)։ Յովհաննէս-Սմբատ՝ որ գաղտնի օգնութիւններ ըրած էր Գէորգին՝ վախցաւ կայսեր վրէժխնդրութենէն, և առանց խորհուրդ հարցնելու իր եղբօր՝ որ հաստատուն դաշնադրութեամբ թագաւորութեան ժառանգորդն էր,

---

1 Նման բարբարոսութիւն մը գործադրուած էր 1909-ի Ադանայի ջարդի ատեն. Թիւրք կին մը իր «ամլութիւնը բուժելու համար» Հայ կոյսերու արիւնով լոգանք առած էր։

երդմնագիր կտակ ղրկեց կայսեր՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի միջոցով, խոստանալով իր երկիրը անոր տալ իր մահէն ետք։ Կայսրը՝ գոհ իր ոտքն ինկած այս անակնկալ յաջողութենէն՝ իր երկիրը վերադարձաւ, առանց անհանգիստ ընելու Հայոց թագաւորը։ Այսպէս Յովհաննէս-Սմբատ Հայոց աշխարհն ու ժողովուրդը՝ իր սեպհականութեան պէս՝ դաւաճանօրէն վաճառեց (1024) զուտ իր անձնական հանգիստին համար։

Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը՝ այդ տխուր առաքելութեան համար իր վարկը կորսնցուցած ըլլալով՝ սկսաւ աստանդական պտտիլ· Սեբաստիա և Կարս քաղաքները պտտելէ ետք՝ գնաց Վասպուրականի Յոյն կուսակալին մօտ։ Յովհաննէս-Սմբատ զայրանալով կաթողիկոսի ընթացքին վրայ՝ կերպով մը զայն Անի քաղաքը կանչեց. և բանտարկել տուաւ· անոր տեղ կաթողիկոս կարգեց Սանահնի վանքին Դիոսկորոս վանահայրը՝ առանց յարգելու կղերի և ժողովուրդի ընտրական իրաւունքները։ Այս ապօրինութեան դէմ բողոքեցին եկեղեցականները, և ընտրող եպիսկոպոսները՝ նզովելով թագաւորընտիր կաթողիկոսը, արգիլեցին անոր անունը յիշել եկեղեցիներու մէջ։ Թագաւորը ստիպուեցաւ դարձեալ ընդունիլ Պետրոս Գետադարձի կաթողիկոսութիւնը։

Շատ չանցած, Վասիլի յաջորդը՝ Կոստանդին Բ. (1025–1028) մահուան անկողնին մէջ խղճահարուելով իր եղբօր ձեռք բերած անիրաւ պայմանագրութեան վրայ, կանչել տուաւ Կիրակոս անունով Հայ քահանայ մը՝ որ կոթողիկոսարանի հիւրընկալ եղած էր, և անոր տալով Յովհաննէս–Սմբատ թագաւորի յետկարը ըսաւ· «Ա՛ռ այս թուղթը և տո՛ւր քու թագաւորին և ըսէ անոր իմ կողմէս, թէ՝ ինչպէս ամէն մահկանացու՝ ես ալ յաւիտենականութեան շէմքին վրայ կանգնած՝ չեմ ուզեր ուրիշի սեփականութիւնը յափշտակել· թող ուրեմն ետ առնէ իր թագաւորութիւնը և իր որդւոյը տայ»։ Մահամերձ կայսրը թերևս կասկածելով Հայ քահանա-

յի հաւատարմութեանը վրայ՝ աւելցուց. «Ես Հայոց վրայ մեծ գութ ունիմ, իմ այս գութը թող Հայոց մէջ սիրոյ և միութեան կապ մը հաստատէ»։ Անարժան քահանան այդ թուղթը վեց տարի իր քով պահեց. Հայաստանի ճակատագիրը իր ձեռքն էր և կրնար ծախել մեծ գինով. ուստի սպասեց յարմար առիթի մը։ Վերջապէս այդ անգին գանձը ծախեց Միքայէլ Ե. կայսեր՝ որ այլեւս Յովհաննէսի մահուան կ'սպասէր՝ անոր թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու համար։ Հայոց թուլամորթ թագաւորը՝ Յունաց հետ աւելի սերտ բարեկամութիւն հաստատելու համար, իր վերջին տարիները ամուսնացաւ Ռոմանոս Գ. կայսեր եղբօր աղջկան հետ։ Անկէ որդի մը ունեցաւ՝ որ քիչ ապրեցաւ։ Այս՝ հանգամանքներու մէջ մեռաւ անարժան թագաւորը՝ պատճառ ըլլալով Հայոց անկախութեան ջնջումին։ Իրմէ քիչ առաջ մեռած էր նաև եղբայրը Աշոտ՝ որու տասնըչորս տարեկան Գագիկ որդին, «իշխանաց իշխանը», օրինաւոր ժառանգն էր գահին։

7

ՎԵՐՋ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ

Միքայէլ Ե. կայսեր պահանջը Հայաստանին վրայ. — Փառասէր Վեստ Սարգիս Սիւնի և հայրենասէր Վահրամ Պահլաւունի սպարապետի կուսակցութիւնները. — Դաւիթ Անհողին՝ Հայկական Աղուանքի թագաւորը և անոր ջանքերը Հայոց գահը գրաւելու. — Անի քաղաքի պաշարումը Յոյներէն. — Հայերու յաղթութիւնը Վահրամի սպարապետութեամբ. — Գագիկ Բ. Թագաւոր. անոր բարեմասնութիւնները և Յունաց դէմ տարած յաղթութիւնը. — Գագիկի խաբուիլը Վեստ Սարգիսի կեղծաւորութենէն և անտեղի կասկածը Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունիի դէմ. — Վեստ Սարգիսի դրդումով կայսեր նենգամիտ հրաւէրը՝ Գագիկը Պոլիս ձգելու. — Գագիկ կայսեր թակարդի մէջ. — Պետրոս Գետադարձի կողմէն Անիի բանալիներու վաճառումը. — Հայերու յաղթութիւնը Անին գրաւելու եկող Յոյն բանակի դէմ. — Անոնց ողբերգական անձնատուութիւնը Գագիկի հրաժարման լուրով. — Յոյն կարճամիտ քաղաքականութեան աղէտալի հետևանքները։

Ամէն կարգի անկարգութիւններ կ'սպասէին Յովհաննէս-Սմբատի մահուան։ Կուսակցական խուլ պայքարը և երկպառակութիւնները անմիջապէս երեւան եկան մայրաքաղաքի մէջ. խլրտումներ՝ որոնք երկիրը կործանման պիտի առաջնորդէին։ Մինչ կիրքերը, արծաթասիրութիւնը և թաքուն փառասիրութիւնները անարգել յուզումներ յառաջ կը բերէին ղեկավարող շրջանակներու մէջ, արտաքին թշնամիները առիթ կը գտնէին երկրին անկախութեան վերջնական հարուածը տալու։ Միքայէլ Ե. կայսրը՝ պատեհութենէն օգտուելով՝ դեսպաններ ղրկեց, որպէսզի Անի քաղաքը իր շրջակայ գաւառներով պահանջեն՝ Հայոց թագաւորի կտակին համաձայն։ Հայ իշխանները այդ վտանգի դէմ առժամաբար միացան և միաբերան մերժեցին կայսեր անիրաւ պահանջը։ Բայց այդ միութիւնը երկար չըտեւեց. կիրքերը նորէն արծարծեցան և կռիւները սաստկացան։ Կուսակցութիւններէն մէկուն գլուխը կը գտնուէր Վեստ Սարգիս Սիւնին, տէրութեան խընամակալը, իսկ միւսին՝ Վահրամ սպարապետը, եղբայր Վասակ Պահլաւունիի։ Առաջինը ճարպիկ՝ բայց փառամոլ մէկն էր. տէրութեան գանձերը անոր ձեռքն էին, ինչպէս նաև կողմնակից զօրքերով բռնուած կարգ մը բերդեր և քաղաքներ, այդպիսի զօրութեամբ ան կը ձգտէր Հայոց թագը իրեն ապահովել, իսկ չյաջողելու պարագային՝ մտադրած էր Յունաստանի տալ երկիրը։ Երկրորդը՝ Վահրամ Պահլաւունի սպարապետը, ազնիւ և հայրենասէր մարդ մը, պաշտպան էր օրինաւոր գահաժառանգին և երկրի անկախութեանը։

Կայսրը՝ Հայոց մերժողական պատասխանէն բարկացած և Վեստ Սարգիսի կողմնակցութենէն քաջալերուած՝ երեք բանակներ ղրկեց Հայաստան, որ Արարատի բազմաթիւ անպաշտպան քաղաքները գրաւեցին. Այս ճըգնաժամին մէջ Հայ իշխան մըն ալ՝ Դաւիթ Բագրատունի Անհողին, իր փառասիրութեան յագուրդ տալու համար թշնամական արշաւանք մը սկսաւ։ Դաւիթ Անհողին այդ ժամանակի ամենէն մեծ զօրավարն էր, այնպէս որ Քրիստոնեայ իշխաններու հետ դաշնակցելով Մահմէտական ոստիկաններու գլխուն «թակ» մը դարձած էր. ան շատ մը գաւառներ նուաճելով Հայկական Աղուանքի, այսինքն Ուտի, Արցախ և փայտակարան նահանգներու թագաւոր պսակուած էր (1035–1046) և հիմայ, Յունաց դրդումով Հայաստան կ'արշաւէր, ինքզինք անոր գահաժառանգ համարելով՝ իբր թոռն Աշոտ Ողորմածի։ Նախարարները հազիւ թէ ընծաներով և խոստումներով ետ կեցուցին զայն իր նըպատակէն։

Յոյները՝ դիւրին յաջողութիւններէ սիրտ առած՝ չորրորդ բանակ մըն ալ ղրկեցին 100,000է բաղկացած, որոնք պատերազմի յատուկ խժդժութիւններով հասան մինչեւ Անի և քաղաքը պաշարեցին։ Անոնք այնքան վստահ էին իրենց յաջողութեանը վրայ որ ամէն օր լուտանքներ կը տեղային քաղաքացիներու գլխուն։ Հայ ժողովուրդը յուզուած և թունդ ելած վազեցին Վահրամ սպարապետի ապարանքին առջեւ և խնդրեցին որ զիրենք կազմակերպելով թշնամիին դէմ առաջնորդէ։ «Աւելի լաւ է, կ'ըսէին անոնք, որ մեր դիակները թաղուին Անիի պարիսպներուն տակ, քան թէ զայն անպաշտպան յանձնենք անիրաւ կայսեր»։ Հայոց քաջասիրտ սպարապետը 30,000 վառ զինուորներու գլուխն անցնելով դուրս ելաւ քաղաքի Ծաղկոց դռնէն և անվեհեր կերպով ինկաւ նախատինքներ տեղացող թշնամիի բանակին վրայ՝ որ սկսած էր բաբաններով քաղաքին պարիսպները ծեծել։ Կռիւը անհաւասար էր բայց յաղթութիւնը կատարեալ։ Յոյները Հայոց արդար կատաղութենէն սարսափած՝ անկարգութեամբ փախան՝ 20,000 մեռած կամ վիրաւոր թողլով պարիսպներուն տակ։ Փախստականները յաղթողներու աղաղակներէն շփոթած՝ Ախուրեան գետի յորձանքներուն մէջ նետուեցան և խեղդուեցան։ Վեհանձն սպարապետի թախանձանքները հազիւ մեղմեցին Հայոց ցասումը։

Այս փառաւոր յաղթութենէն ետք՝ Վահրամ Պահլաւունի և իր կուսակցութիւնը փութացին Անի բերել տալ քաջ Աշոտի որդին պատանի Գագիկը՝ որ գահին միակ օրինաւոր ժառանգն էր, և Պետրոս Գետադարձ *կաթողիկոսի ձեռքով մեծ հանդիսաւորութեամբ թագաւոր օծել տուին իբրեւ Գագիկ Բ․* (1042–1045)*։ Արարողութենէն ետք կաթողիկոսն ու աւագանին իրենց հաւատարմութեան երդումն ըրին նորապսակ թագաւորին։*

ԳԱԳԻԿ Բ․ դեռ հազիւ տասնըվեց տարեկան՝ օժտըուած էր բացառիկ ձիրքերով և Հելլենական բարձր դաստիարակութեամբ․ ան արտաքինով վայելուչ էր ու նրբամարմին, դէմքով՝ գեղեցիկ, մտքով՝ ուշիմ և նկարագրով քաջ ու վեհանձն․ ան արժանի էր թագաւորութիւններու ամենէն փառաւորին․ բայց ինկած էր ամենէն դժբաղդ պարագաներու մէջ։ Վառվռուն պատանին՝ Վահրամ սպարապետի հայրական և իմաստուն խնամակալութեան տակ այնպիսի կառավարութիւն մը տուաւ երկրին որ ամենուն սիրելի և պաշտելի դարձաւ։ Բայց նենգաւոր փառասէրներ և հօրեղբօր ապիրատ կտակը զինքը հանգիստ չպիտի թողէին։

Վեստ Սարգիս իր կուսակիցներով ամրացած էր Անիի միջնաբերդը․ նորապսակ թագաւորը անձամբ գնաց անոր մօտ, համոզեց զինք որ հեռանայ այն տեղէն։ Սարգիս քաշուեցաւ Սուրմառի բերդաքաղաքը, բայց չարունակեց գաղտնապէս բանակցիլ Յունաց կայսեր հետ։ Գագիկ քանի մը կտրիճներով անոր վրանը մտաւ, զայն շղթայեց և Անի բերելով պետութեան խնամակալութիւնն ու գանձերը անոր ձեռքէն առաւ ու բանտարկեց զինք։ Այս ներքին թշնամին զսպելէ վերջ պատանի թագաւորը և սպարապետի եղբօրորդին, Գրիգոր Պահլաւունի, գացին Հայաստան ասպատակող Թուրքերու դէմ և զանոնք ճարպիկութեամբ թակարդը ձգեցին Հրազդան գետին մօտ, լաւ ջարդ մը տալով յաղթական վերադարձան մայրաքաղաք։

Գագիկ վեհանձնութեամբ ու քիչ մըն ալ պատանեկան անփորձութեամբ ներեց Վեստ Սարգիսին և զայն պատիւներու բարձրացուց։ Բայց ան փոխանակ երախտապարտ ըլլալու՝ սկսաւ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր (1042–1051) *հետ բանակցիլ և անոր խորհուրդ տալ* որ Անին պահանջէ։ Գագիկ՝ իբրեւ լուրջ դիւանագէտ՝ պատիւով ընդունեցաւ կայսեր դեսպանը, բայց մերժեց իր նախորդին տարօրինակ եւ անիրաւ խոստումը ատարել։ Այդ մերժման վրայ, կայսրը Միքայէլ Ասիտ զօրավարը ղրկեց Հայաստան՝ Անին բռնի ուժով գրաւելու։ Բայց այդ հրամանատարի բանակը գէշ կերպով պարտուեցաւ Հայոց թագաւորէն եւ ինք ալ ամօթահար ետ դարձաւ։ Կայսրի յամառութիւնը աւելի եւս զօրացաւ եւ այս անգամ աւելի մեծ բանակ մը ղրկեց Նիկողայոս զօրապետի հրամանատարութեան տակ, միեւնոյն ատեն Դուինի Ապուսվար ոստիկանը գրգռելով Հայոց դէմ, որ արեւելեան կողմէ յարձակի։ Գագիկ մնաց անվրդով· ան իր ուժերը չբաժնելու համար Ապուսվարը չէզոքացուց ընծաներով, եւ ինք յարձակելով Յունաց բանակին վրայ՝ անոր այնպիսի հարուած մը տուաւ, որ այլեւս կայսրը հրաժարեցաւ Անին բռնի ուժով առնելու գաղափարէն։

Գագիկ կռահելով որ չարիքին արմատը Վեստ Սարգիսն է, ուզեց պատժել զայն իբրեւ դաւաճան մը· բայց խորամանկ Սիւնին իր անուշ լեզուով անոր կասկածները փարատեց եւ յանցանքը Գրիգոր Պահլաւունիի ու անոր բարեկամներուն վրայ ձգելով՝ թագաւորը անոնց հետ թշնամացուց, եւ ինք անոր մտերիմ խորհրդականը դարձաւ։ Գրիգոր Պահլաւունի՝ ձանձրացած դարձող էնթրիկներէ՝ մեկնեցաւ Կ. Պոլիս, ուր իր գիտութեամբ Բիւզանդական արքունեաց մէջ մեծ պատիւներու արժանացաւ եւ «Մագիստրոս» պատուանունը ստացաւ։ Ասոր վրայ Գագիկ աւելի հաստատուեցաւ իր կասկածներուն մէջ եւ բուն մեղաւորը՝ Վեստ Սարգիս՝ արդարացաւ եւ իր վստահութեանը արժանացաւ։ Այս կերպով աւելի ազատ միջոց գտաւ ան իր սադրանքները եւ մատնութիւնը առաջ քշելու։ Ան խորհուրդ տուաւ Մոնոմախոս կայսեր որ Գագիկը կեղծ բարեկամութեամբ Պոլիս կանչէ որ ինք իր համախոհներով առիթ ունենայ մայրաքաղաքը յանձնելու։

Կայսրը՝ որ ամէն յոյս կորսնցուցած էր Անին առնելու, այս ներքին դաւաճանութիւնը ուրախութեամբ ողջունեց և սկսաւ մտերմական թղթակցութեամբ մը Հայոց Թագաւորը Կ. Պոլիս հրաւիրել։ Գագիկ քաղաքավարութեամբ մերժեց հրաւէրը։ Կայսրը նոր թուղթով մը կրկնեց իր հրաւէրը երդմնալից հաւաստիքներով, և Հայոց պատգամաւորներուն առջեւ Խաչի և Աւետարանի վրայ երդում ընելով աւելցուց. «Անգամ մը միայն քեզ տեսնեմ, անկէ վերջ քեզ կը վերադարձընեմ երկիրդ, թագաւորութիւնդ որդիէ որդի թոյլ կուտամ»։ Գագիկ Յունաց նենգ քաղաքականութեան քաջ ծանօթ էր և բացարձակապէս մերժեց։ Բայց Վեստ Սարգիսի, կաթողիկոսի և ուրիշ նախարարներու թախանձանքին վրայ ստիպուեցաւ տեղի տալ, մանաւանդ որ անոնք հանդիսաւոր կերպով երդում ըրին՝ պետութիւնը և մայրաքաղաքը պաշտպանելու։ Ուստի Գագիկ Անիի բանալիները Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին յանձնելով ճամբայ ելաւ դէպի Յունաց մայրաքաղաքը։ Կայսրը զինք արքայավայել պատիւներով ընդունեցաւ նախ, բայց քանի մը օր վերջ սկսաւ գոյնը դուրս տալ և Անին բացէ ի բաց պահանջել։ Հայոց թագաւորը հասկցաւ որ թակարդի մէջ ինկած էր և սակայն հաստատ մնաց իր մերժումին մէջ՝ բողոքելով այդ անիրաւ սադրանքներու և պահանջի ապօրինութեան դէմ։ Կայսրը զինք աքսորեց Մարմարայի Իշխանաց կղզիներէն մէկը։

Հայ նախարարները լսելով այս ցաւալի դէպքը հաւաքուեցան և երկրի գործերուն վրայ մտածել սկսան։ Ոմանք կ՚առաջարկէին Անին տալ Դաւիթ Անհողինին, ուրիշներ՝ Վրաց Բագարատ թագաւորին։ Պետրոս Գետադարձ, որու անհաւատարիմ պահպանութեանը յանձնուած էին Անիի բանալիները, կայսեր լուր ղրկեց Սամոսատի Յոյն իշխանին միջոցով թէ ինք պատրաստ էր քաղաքը յանձնելու՝ եթէ իրեն արժանաւոր հատուցում մը ըլլար։ Անարժան կաթողիկոսը իր ուզածը առաւ և Անիի քառասուն բանալիները ղրկեց Պոլիս՝ նամակով մը, որու մէջ դաւաճան և երդմնադրոյժ իշխանները կ'ըսէին կայսեր թէ Անին և արևելքի բոլոր երկիրները (Հայաստանը) իրեն կը յանձնէին ։

Կայսրը իր այս անպատիւ յաղթութեամբ հպարտ՝ դժբաղդ թագաւորը կանչեց իր աքսորավայրէն և փառաւոր հացկերոյթի մը մէջ անոր ցուցուց Անիի բանալիները և Հայ իշխաններու գրած նամակը ։ Գագիկ Աստուծոյ դատաստանը հրաւիրելով իր դաւաճան աւագանիին վրայ՝ կրկին բողոքեց այդ խարդախութեան դէմ և յայտարարեց թէ ինքն էր Հայաստանի թագաւորը և ինք չէր կրնար իր հայրենիքն ու ժողովուրդը ծախել ։ Գագիկ անկէ ետք շարունակեց իր բողոքները, բայց այլեւս ոչ մէկ յոյս կար․ դառն իրականութեան առջեւ կը գտնուէր ։ 1045ին ան ստիպուեցաւ իր ձեռքէ ելած թագաւորութենէն հրաժարիլ և փոխարէն ստացաւ Կապադովկիոյ Պիզու քաղաքը և պալատ մը՝ կայսերական ռոճիկով՝ Ոսփորի ափերուն վրայ ։ Գագիկ ետքէն ամուսնացաւ Սեբաստիոյ Դաւիթ թագաւորի աղջկան հետ ։

Անկէ ետք Մոնոմախոս կայսրը Հայաստան ղրկեց Պարակամանոս ներքինապետը կարեւոր բանակով մը՝ որպէսզի իր նոր ժառանգութեան տէր դառնայ․ բայց երբ Յոյն զօրքերը Անիի առջև հասան՝ քաղաքին դըռները փակ գտան ։ Հայ զինուորներն ու քաղաքացիները ապիրատ իշխանին հրամատարութեան տակ բուռն թափով մը յարձակեցան պաշարողներու վրայ և զանոնք ցիրուցան ըրին ։ Սակայն Հայերու խանդավառութիւնը երկար չպիտի տեւէր․ շուտով Գագիկի ակամայ հրաժարման գոյժը հասաւ, և գլխիկոր քաղաքացիները անիշխանութեան մը տեղի չտալու համար ետ կանչեցին կայսեր պարտուած հրամատարը ։ Այսպէս դադրեցաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը (1046)՝ 160 տարի տեւելէ ետք, և Հայաստանի անկախութիւնը վերջացաւ ալ չվերականգնելու համար ։ Հայոց յոյսը, սակայն, դեռ մինչեւ հիմայ կը մնայ աննուաճ, նոյն իսկ աննախընթաց աղէտքի այս օրերուն ։

Յոյն կայսրերու այս կարճամտութիւնը և դաւաճանութիւնը պատճառ եղաւ նաեւ Բիւզանդական կայսրութեան կործանման, ինչպէս ետքէն պիտի տեսնենք։

Հակառակ Յունաց և Հայոց միջեւ տիրող քաղաքական և կրօնական անհաշտութեան, Հայեր օգտուեցան Յունաց հոյակապ դպրութենէն և արուեստներէն և ի փոխարէն կայսրութեան ծառայեցին նշանաւոր արուեստագէտներով, ճարտարապետներով, զօրավարներով և նոյն իսկ ականաւոր կայսրերով և կայսրուհիներով։ Հայ կայսրերը երկու հարիւր եօթը տարի կառավարեցին Հռովմի այդ մեծ ժառանգութիւնը՝ վարչական և զինուորական փառքերով. կայսրեր՝ որոնք Բիւզանդական պատմութեան ամենէն կարկառուն դէմքերը եղան։

8

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏՆԵՐ

Աննպաստ կացութիւնը բարձր քաղաքակրթութեան մը համար. — Ճարտարապետութիւնը և արուեստները Հայաստանի մէջ. — Դպրոցները և վանքերը. — Գրական երկերէն շատեր կորսուած. — Գրականութեան կրօնական հանգամանքները. — Արաբական ազդեցութիւնը մեր գրականութեան վրայ ժխտական կողմերով. — Պատմագրութիւն. — Մովսէս Կաղանկատուացի, Ղևոնդ Երէց՝ Ը. դարու պատմագիր, Յովհաննէս Կաթողիկոս և Թովմաս Արծրունի՝ Թ. դարու Ստեփաննոս, Ասողիկ Տարոնցի՝ Ժ. դարու, Արիստակէս Լաստիվերտացի՝ ԺԱ. դարու. — Վարդապետական հեղինակներ, Յովհան Օձնեցի իմաստասէր Ստեփաննոս Սիւնեցի, Խոսրով Անձեւացեաց Եպս., Գրիգոր Նարեկացի, Անանիա Սանահնեցի. — Բանաստեղծութիւն և հեղինակներ. — Գրիգոր Մագիստրոս եւ Շապուհ Բագրատունի աշխարհահան գրողներ, վերջինի գործերը կորսուած. — Անանիա Շիրակացի ուսողագէտ և գիտուն։

Հայաստան իր քաղաքական փոթորիկներու պատճառով աչքառու քաղաքակրթութիւն մը չէ կրցած հիմնել, կամ ինչ որ հիմնած է չէ կրցած պահել։ Ազգ մը՝ որ շրջակայ ազգերու վրայ տարածած է գերիշխանութիւնը, ինչպէս Վրացիներու և Աղուաններու վրայ, նոյն իսկ Արաբացւոց աստիճանաբար անուանական դարձող տիրապետութեան տակ, չէր կրնար բոլորովին զուրկ ըլլալ ստեղծող տաղանդներէ. բայց երկրի վրայէն հուր և սուր իրենց աւերիչ ու սպաննող հոսանքներով այնքան յաճախադէպ անցեր են որ Հայ միտքը՝ կամ ժամանակ չէ ունեցած արտադրելու, կամ ինչ որ արտադրած է՝ զոհ գացած է ընդհանուր աւերումներու։

Առժամաբար տիրող խաղաղութեան շրջանի մը մէջ Հայերը առիթը չեն կորսնցուցած ազգային քաղաքակրթութեան մը շէնքը կերտելու դպրութեամբ և արուեստներով, բայց զայն կարելի բարձրութեան մը հասցնելու չափ երկար ժամանակ չեն ունեցած։ Այդպիսի պայմաններու մէջ ապրող ժողովուրդ մը անհրաժեշտօրէն հետեւողութեամբ պիտի ձեռնարկէր իր արտադրութիւններուն. Հայերը հետեւելու ազատ ընտրութիւն մըն ալ չեն կրցած ունենալ։ Յունաց և Հայոց մէջ տիրող կրօնական անիմաստ թշնամութիւնը մեծ արգելք եղած է ազատ կերպով նուիրուելու Յունական դպրութեան և գեղարուեստի. իսկ Արաբական տիրապետութիւնը այնքան զզուելի էր սկիզբէն և Մահմէտական կրօնքը այնպիսի վիհ մը կը բանար՝ որ Հայերը երկար ատեն ոչ մէկ քաղաքակրթութիւն փոխ առած են անոնցմէ։ Արաբական ազդեցութիւնը սկսած է Հայոց մէջ Արաբ լուծի թեթեւնալէ կամ բարձումէ ետքը, ինչպէս Անիի հրաշակերտները ցոյց կուտան։

Երբ Արաբ գերիշխանութիւնը անուանական դարձաւ Հայաստանի վրայ՝ Հայերը իրենց ազատ ընտրութեամբ սկսան փոխառութիւններ ընել։ Արաբական լաւագոյն ազդեցութիւնը կ'երեւի Հայկական ճարտարապետութեան մէջ։ Բագրատունիները խաղաղութեան առիթներէն օգտուելով ամենէն աւելի զբաղեցան այդ ճիւղի մշակութեամբ, և շնորհիւ անոնց գործունէութեան Հայ ճարտարապետութիւնը նոր կեանք մը առաւ։ Անին իր աւերակ վիճակին մէջ իսկ Հայկական փառքի մը անկորնչելի վկան կը մնայ։ Հայ ճարտարապետութիւնը՝ որոշ տարրեր փոխ առնելով Արաբական և Բիւզանդական ոճերէ, ինքնուրոյն գեղեցկութեան մը գագաթնակէտին հասած էր։ Կարճատեւ խաղաղութիւն մը աշխարհի գեղեցկագոյն մայրաքաղաք մը *տուաւ, և՛ եթէ կարելի ըլլար տեւական դարձնել զայն՝ թերեւս Հայկական ճարտարապետութիւնը աշխարհի շինութեան արուեստը պիտի առաջնորդէր։ Արդէն կան բաղդատական ճարտարապետութեան քննադատներ՝ որոնք կը հաւատեն թէ Գոթական ճարտարապետութիւնը Հայաստանէն Եւրոպա մտած է։ Այդպիսի փառքի մը վկայութիւնը դարձեալ Անիէն կուգայ, ուր գտնուած է Գոթական ամենէն հին կամարը, ինչ որ կարծել կուտայ թէ Հայ վաճառականներու միջոցով այդ ոճը Մարսիլիա և անկից ալ Գաղիոյ ուրիշ մասերը անցած է։ Հայ ճարտարապետներու անունները մեզի հասած չեն. անոնցմէ ամենէն նշանաւորները եղած են Մանուէլ և Տրդատ՝ որ Անիի մայր եկեղեցին շինեց և Կ. Պօլսոյ Ս. Սօֆիայի տաճարը նորոգեց՝ երկրաշարժէ մը վնասուելէ ետք։ Շատ հաւանական է որ Հայ ճարտարապետներ Եւրոպական ուրիշ քաղաքներու մէջ ալ իրենց բաժինը ունեցած են։*

Մանրանկարչութիւն, պղնձագործութիւն և պղնձեայ անօթներու վրայ գեղեցիկ քանդակագործութիւն շատ ծաղկած էին Բագրատունեաց ժամանակ։ Պղինձի հանքերը Հայաստանի մէջ մասնաւորապէս այդ արուեստը մշակելու պատեհութիւնը կուտային։

Կրօնական երաժշտութիւնն ալ բաւական զարգացաւ այդ շրջանին մէջ, և հաւանօրէն Արաբական ազդեցութիւնը նոյն ատեն սկսաւ գեղարուեստի այդ ճիւղին վրայ, թէեւ աւելի զօրաւոր պատճառներ կան հաւատալու՝ որ Արաբական ծանր եղանակներ աւելի Թրքական տիրապետութեան շրջանի մէջ մուտք գտած են մեր եկեղեցական երգեցողութեանց մէջ։ Աշխարհական երաժշտութիւնը դժբաղդաբար ոեւէ հետք թողուցած չէ, ինչ որ բնաւ չնշանակեր թէ Հայերը երգ չեն ունեցած և կամ բոլորովին զուրկ մնացած են աշխարհիկ երգիչներէ և շրջիկ բանաստեղծներէ։ Եկեղեցական երաժշտութեան մէջ անուն թողուցած են Ստեփաննոս Սիւնեցի, Վահան Գողթնացի և շարականներու ուրիշ հեղինակներ։

Դպրոցները գրեթէ բոլորն ալ վանքերու մենաշնորհը եղած են և այդ պատճառով աշխարհական գրիչներ չեն յիշուիր բացի ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻԷՆ՝ որուն գրած պատմութիւնը կորսուած է, և ԳՐԻԳՈՐ ՄԱգիտրոսէն։ Մտաւոր մշակութեան մէջ կարեւոր դեր կատարած են Սիւնեաց վարդապետարանը, Շիրակի դպրեվանքը, Աղթամար, Սեւան, Տաթեւ, Կարմիր վանք, Հոռոմայ վանք, Հաղբատ և Սանահին։

Հուրի և սուրի բազմադէպ աւերումներ շատ քիչ բան թողուցած են մեր նախնեաց գրականութենէն, և գրեթէ հրաշք մըն է որ ո և է բան մնացեր է։ Մեր ոսկեդարու հոյակապ գրականութիւնը՝ մնացած օրինակներէն դատելով՝ գրական վիթխարի շարժումով մը ստեղծուած է, և այդ շարժումը չէր կրնար սահմանափակուած ըլլալ այն փոքրաթիւ նմոյշներուն՝ որոնց մասին խօսեցանք նախորդ գլուխներուն մէջ։ Նոյնպէս կարելի չէ ենթադրել թէ Հայ մտքի ամբողջ արտադրութիւններն են ինչ որ մեր ձեռք անցած են եօթներորդ, ութերորդ, իններորդ, տասներորդ եւ տասնըմէկերորդ երկար դարերու գրականութենէն։ Բարձր գրականութիւնը ամէն ազգի մէջ քաղաքական բարձր պայմաններու արդիւնք եղած է· Հռովմի գրական ոսկեդարը քաղաքական ոսկեդարի հետ զուգընթաց գացած է· երկրորդի անկման հետ ինկած է նաեւ առաջինը· Նոյնը եղած է ուրիշ բոլոր ազգերու մէջ։ Բագրատունեաց շրջանի Հայ գրականութիւնը՝ բաղդատմամբ ոսկեդարու գրականութեան՝ մեծ անկում մը ցոյց կուտայ, անշուշտ իբրեւ արդիւնք քաղաքական տիրող պայմաններուն։ Դարձեալ գրական բոլոր գործերը կրօնական բնութիւն մը ունին։ Արդեօք արդար է մէկ անգամէն վճռել թէ մեր ամբողջ ոսկեդարու և յետագայ շրջանի գրականութիւնը սահմանուած էր կրօնական արտայայտութիւններու։ Մեր կարծիքով իններորդ և տասներորդ դարերու Հայութիւնը աւելի կրօնասէր չէր քան տասնեւիններորդ դարու Հայութիւնը, այսու հանդերձ այդ վերջին շըրջանի մէջ այնքան բազմաթիւ են աշխարհական գրականութեան արտադրութիւններ՝ նոյն իսկ Հիւրմիւզեանի, Բագրատունիի, Ալիշանի և Խրիմեանի նման սրբակրօն անձերու կողմէ։ Կրօնական գրականութիւնը քաղաքական նուազ հալածանքի ենթարկուած էր, և այդ առանձնաշնորհութեամբ աւերումներէ և այրումներէ անվնաս անցնելու աւելի պատեհութիւն ունէր։ Անկէ զատ կրօնական գրքերը վանքերու թաքստոցներու մէջ յաճախ անվնաս կը մնային, մինչդեռ եթէ աշխարհական գրականութեան նմոյշներ կային, անոնք աւելի պիտի գտնուէին արքայական և իշխանական պալատներու ու թանգարաններու մէջ, իսկ յայտնի է որ այդ շէնքերէն ոչ մէկը կանգուն մնացած է։ Հայութիւնը չէր կրնար միայն երկու ծայրայեղ հոսանքներէ բաղկացած ըլլալ, այսինքն ուրացողներ և մատնիչներ մէկ կողմը, իսկ ջերմեռանդ հաւատացեալներ միւս կողմը· անշուշտ կային նաև անտարբերներ, թերահաւատներ և նոյն իսկ անհաւատներ՝ որոնք լաւ ազգասէրներ էին և ժամանակի զարգացման բարիքները վայելողներ· և եթէ կրօնականներն ու խիստ կրօնասէր աշխարհականները չէին մշակեր աշխարհական գրականութիւն մը՝ գոնէ այդ զարգացեալ անտարբերները պիտի արտադրէին թարգմանաբար կամ ինքնուրոյն կերպով։

Արաբական ազդեցութիւնը մեր գրականութեան վըրայ աւելի իր թերութիւններով կը ծանրակշռէ քան իր դրական կողմերով։ Այդ ազդեցութիւնը գլխաւորապէս կը տեսնուի հեղինակներու լեզուին ու ոճին վրայ· բառերու կուտակում, իմաստներու յորդութիւն, բացատրութեան խրթնութիւն և արեւելեան երկարաբանութիւն· ահա այն յատկութիւնները՝ որ մուտք գտած են Հայ մտքի արտադրութիւններու մէջ Արաբական գրականութենէ՝ որ սակայն իր մէջ ունի նաև խանդ և կենդանութիւն։ Ոսկեդարեան գեղեցիկ պարզութիւնը և վսեմութիւնը այլեւս չտեսնուիր Բագրատունեաց գրականութեան մէջ։ Նոյն իսկ Մահմէտա-

կան ճակատագրականութիւնը մտած է մեր մէջ, ինչպէս ցոյց կուտան պատմական գրքերը՝ որոնք ամէն դէպքի և աղէտի մէջ նախախնամութեան մատը ցոյց տալու մարմաջով Սաղմոսէ և մարգարէներէ վկայութիւններ մէջ կը բերեն, փոխանակ իրողութեանց պատճառներն ու արդիւնքները քննելու։

Պատմագրութիւնը թէև իր պրպտումներու մէջ աւելի հին և նոր կտակարաններէ վկայութիւններ գտնելու կը ձգտի, բայց իրական դէպքերը ճշգրիտ արձանագրելու մէջ կը մնայ հաւատարիմ և ճշմարտասէր, և նոյն տեսակէտով գիտական աշխարհի ուշադրութեան արժանի եղած է։

***ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻՆ** գրած է՝ «Պատմութիւն Աղուանից»ը, իր տեսակին մէջ եզակի և հետևապէս ուշագրաւ գործ մը։ Այդ լեռնական ազգը Հայոց քաղաքական, կրօնական և կրթական ազդեցութեանը ենթարկուեցաւ երկար ատեն։ Լուսաւորիչի թոռը Գրիգորիս անոնց առաջին կաթողիկոսը եղաւ. թէև Մեսրոպ՝ ինչպէս Վրաց նոյնպէս և Աղուաններու համար գիրեր ստեղծած էր, բայց այս վերջիններու լեզուն չմշակուեցաւ, այլ Հայերէնն եղաւ անոնց եկեղեցական և գրական լեզուն։ Մովսէսի գիրքը երեք մասերէ կը բաղկանայ, երրորդ մասը ուրիշ համանուն հեղինակէ մը։ Հեղինակը այդ ազգի ծագման վրայ ոևէ լոյս չի սփռեր. ան կ'սկսի Առան իշխանով՝ որ Սիսակ Հայկազն իշխանին ցեղէն էր և Վաղարշակի օրով Աղուանից կառավարիչ կարգուած։ Անկէ ետք տեղեկութիւնները դարձեալ կը պակսին մինչև Վաչական Գ. թագաւորը՝ որ Զ. դարու վերջերը կ'ապրէր։ Աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կուտայ ժամանակակից դէպքերու վրայ (Է. դարու վերջերը), իսկ գործը շարունակողը զայն կը հասցնէ մինչև Ժ. դարու վերջերը։*

***ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑԸ**, Ը. դարու միակ պատմագիրը, կը նկարագրէ Արաբացւոց արշաւանքներն ու տիրապետութիւնը Հայոց վրայ* (661–778)*։ Իբրև այդ շրջանի* մէկ մեծ մասին ականատես վկայ· Ղեւոնդ կը ծառայէ իբրև միակ աղբիւրը իր ժամանակի պատմութեան։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ եւ **ԹՈՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ** Թ. դարու երկու նշանաւոր պատմիչներն են։ Առաջինը գրած է Հայոց ամբողջական պատմութիւն մը, որուն սկիզբի մասերը Խորենացիի պատմութեան պարզ կրկնութիւններն են համառօտ կերպով, բայց վերջի մասը Բագրատունեաց առաջին երեք թագաւորներու, Աշոտ Ա.ի, Սմբատ Ա.ի, և Աշոտ Բ.ի պատմութիւնն է· ինք այդ շրջանի ականատես վկաններէն մէկը ըլլալով՝ գործին այդ մասի արժէքը խիստ կը բարձրանայ։ Երկրորդը գրած է՝ Վասպուրականի Գագիկ թագաւորին խնդրանքով՝ Արծրունեաց տոհմի պատմութիւն մը, որ հմտալից և հեղինակաւոր աշխատութիւն մըն է։ Ան բացի տոհմային և արտաքին պատմիչներու տուած տեղեկութիւններէն, անձամբ հաւաքած է խիստ արժէքաւոր և լրացուցիչ տեղեկութիւններ զանազան քաղաքներու և գաւառներու յիշատակարաններէն։ Այդ նպատակով կատարած է քննական և խուզարկողական պտոյտներ։ Թովմաս իր գործը կը հասցնէ մինչև Արծրունեաց առաջին թագաւորը՝ Գագիկ, որուն աշխարհաշինութիւնը և լաւ ձիրքերը մէջ բերելով կ'աշխատի ծածկել անոր փառասիրութիւնը, և անոր յաջողութիւնը աւելի իր արժանիքին վերագրել քան այն տխուր մեքենայութիւններուն՝ որ ան լարեց Սմբատ Ա. դէմ՝ Վասպուրականի մէջ անկախ թագաւոր մը ըլլալու համար։

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ Տարոնցին Ժ. դարու մեծ պատմագիրն է։ Ան իր երեք-մասնեայ պատմութիւնը թէև աշխարհի ստեղծագործութենէն կ'սկսի, բայց լռութեամբ կ'անցնի Հայոց սկզբնաւորութեան և Հայկազանց թագաւորութեան մասին։ Իսկ ընդարձակօրէն կը պատմէ՝ Գ. մասին մէջ՝ իր ժամանակակից դէպքերը։ Լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը հաղորդէ Բագրատունեաց թագաւորութեան ծագման և անոր աշխարհաշէն գործերուն վրայ, և կը բերէ մինչեւ

Գագիկ Ա. (1004)՝ *որու հրամանով ան ձեռնարկած էր իր մեծարժէք աշխատութեան։*

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏԱՑԻՆ *ԺԱ. դարու կէսին գրեց իր ողբերգական պատմութիւնը Բագրատունեաց թագաւորութեան անկման և անոր հետևող աղէտներու վրայ։*

Վարդապետական գրութիւններով այս շրջանն ալ հարուստ է. ամէն մատենագիր գոնէ մէկ կամ աւելի ճառեր գրած և Ս. Գրքի մէկ մասին վրայ մեկնութիւն մը թողուցած է։ Այս ճիւղին մէջ ամէնէն բարձր տեղը կը գրաւէ **ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ ՕՁՆԵՑԻՆ**՝ *իր երեք ճառերով, որոնց մէջ աստուածաբանական խորին հմտութիւն, զօրաւոր պերճախօսութիւն և ընտիր հայկաբանութիւն իրար կը գերազանցեն. այդ գործերով է որ ան մեր եկեղեցական նշանաւոր Հայրերու կարգը դասուած է։ Առաջին ճառը՝ որ Դուինի ժողովին մէջ խօսած է ան* (719), *փաստացի յորդոր մըն է ժողովականներուն՝ հսկելու եկեղեցիի բարեկարգութիւններուն վրայ, և արգիլելու եկամուտ աղանդներու տարածումը ժողովուրդին մէջ։ Երկրորդը՝ Երևութականներու դէմ է, որոնք Քրիստոսի գործերը և տնօրէնութիւնները առաչօք կը համարէին։ Երրորդ ճառը Պօղիկեան աղանդաւորներու դէմ էր, որոնք կռապաշտութիւն կը համարէին խաչին և սուրբերու մատուցուած յարգանքը։*

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻՆ *երկու նշանաւոր թուղթ թողուցած է. մէկը գրուած Յունաց Գերմանիկոս պատրիարքին՝ Դաւիթ Ա. կաթողիկոսի հրամանով եւ միւսը՝ Անտիոքի պատրիարքին, որոնցմով կը պաշտպանէ Հայոց եկեղեցիին դաւանութիւնը, ծիսական աւանդութիւններն ու տօնախմբութիւնները, և կը մերժէ Քաղկեդոնի որոշումներուն հպատակելու առաջարկը։*

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՑԵԱՑ *եպիսկոպոսը* (*Ժ. դար*), *գրած է Ժամագրքի և Պատարագի խորհուրդին մեկնութիւնը։ Գործը պատրաստուած է մասնաւորապէս* ժողովուրդին համար․ ունի պարզ և ընտիր լեզու մը՝ որ հազուագիւտ է նոյն շրջանի գրութիւններու մէջ։ Անոր որդին ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Հայութեան տիպար և ամէնէն ինքնուրոյն հանճարը, ունի բազմաթիւ վարդապետական երկասիրութիւններ՝ որոնց մէջ ամենէն նշանաւորն է Երգ-երգոցի մեկնութիւնը, իր տեսակին մէջ աննման՝ նոյնիսկ օտար բանասէրներու վկայութեամբ։ Բայց Նարեկացին կ'ապրի Հայ ժողովրդի մէջ «Նարեկ» անունով ճանչցուած իր աղօթքներու հաւաքածոյով․ «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ» վերնագրով այդ աղօթաշարքը արտադրելու կարողութիւն ունեցող ուրիշ ոչ մէկ երևակայութիւն կամ հանճար գոյութիւն ունեցած է աշխարհի մէջ։ Եթէ Նարեկացին աշխարհական դրիչ մը ըլլար՝ այսօր իր տեղը պիտի գտնուէր համաշխարհային կաճառի մէջ, Տանթէի և Շէյքսբիրի հետ։ Իր մեկնութիւնները պարզ և դիւրահասկնալի են, բայց իր աղօթքներու մէջ այնպիսի ճախրանք մը կ'առնէ որ դժուար է հետևիլ իրեն՝ առանց մասնաւորապէս երևակայութիւնը լարելու․ հակառակ այդ խրթնութեան՝ սքանչելի գեղեցկութիւն մը և ոճի քաղցրութիւն մը կը տիրէ ծայրէ իծայր։

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ (ԺԱ․ դար) նոյնպէս ունի վարդապետական աշխատութիւններ, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի է, նիւթի և լեզուի տեսակէտով, «Բան հակաճառութեան ընդդէմ Երկաբնակաց»՝ գրուած Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի հրամանով։ Անոր մէջ հեղինակը կը խօսի իր ժամանակին մէջ ամէնէն աւելի արծարծուած խնդիրներուն վրայ, ինչպէս Փրկչի մարմինը ապականացու համարողներու դէմ, Քաղկեդոնի ժողովին դէմ, Վրաց բաժանման վրայ, միւռոնի, բաղարջի, Քրիստոսի ծննդեան տօնին և երեք սրբասացութիւններու վրայ։

Կրօնական բանաստեղծութիւններ ալ մնացած են այդ շրջանէն, որ մինչև հիմա կ'երգուին մեր եկեղեցիներու մէջ։ Կոմիտաս կաթողիկոսէն միայն մէկ

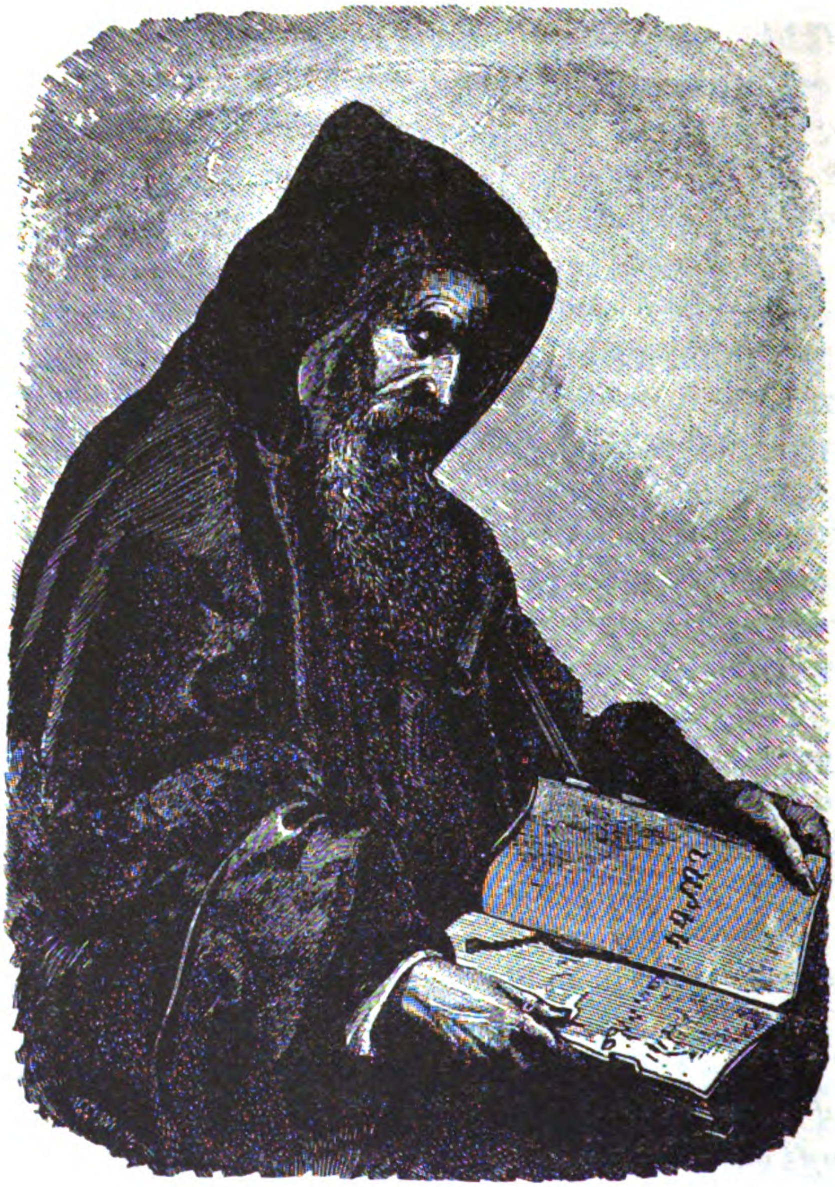

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

շարական հասած է մեզ, գրուած իպատիւ Հռիփսիմէ կուսին, որուն շատ բարձր արժէք մը կ'ընծայուի։ Սահակ Ձորափորեցի կաթողիկոսը (Է. դար) յօրինեց Ս. Խաչի շարականները՝ վսեմ և սրտագրաւ խորհուրդներով։ Յովհան Իմաստասէր կաթողիկոսը (Ը. դար) երգեց աւագ տօներու շարականները՝ Դաւիթ մարգարէի, Յակոբ առաքեալի, Ստեփաննոս Նախավկայի, Պօղոս և Պետրոս առաքեալներու և Որդւոց Որոտման վրայ։ Սաեփան Սիւնեցին (Ը. դար) գրած է Աւագ Օրհնութեանց (Յարութեան) հոգեբուղխ և իմաստալից շարականները։ Գրիգոր Նարեկացին հոս ալ կը փայլի զանազան տաղերով և մեղեդիներով, որոնք խանդավառ բանաստեղծութեան մը ինքնուրոյն նմոյշներն են։ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը՝ հակառակ իր դաւաճանութեամբ արատաւորման թողուցեր է Մարտիրոսաց և Հանգստեան շարականները, ինչպէս նաև ուրիշներ որոնք ընդհանուր անուամբ Մանկունք կը կոչուին։

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ միակ աշխարհական գրողն է՝ որուն գրութիւնները մեզի հասած են։ Ան իր ժամանակի ամէնէն տաղանդաւոր եւ բազմահմուտ դէմքերէն մէկն էր։ Ունի Խաչի վրայ ներբող մը եւ հազարտողեան քերթուածներ՝ որ հին ու նոր կտակարաններու ամփոփումը կը ներկայացնեն։ Ան թողուցած է նաև ութսունի չափ թուղթեր, մասամբ արձակ, մասամբ ոտանաւոր, իմաստասիրական և ընտանեկան զանազան նիւթերու վրայ։ Ցաւալի է որ իր լեզուն դիւրահասկանալի չէ։

Գիտութեան մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ, իբրև առաջնակարգ աստղաբաշխ և ուսողագէտ. իր երկասիրութիւնները միջին դարու գիտութեան ճոխ պաշար մը ցոյց կուտան։ Բացի երկրաչափական, աստղաբաշխական և բնագիտական գործերէն՝ ունի նաև պատմական պզտիկ երկեր։

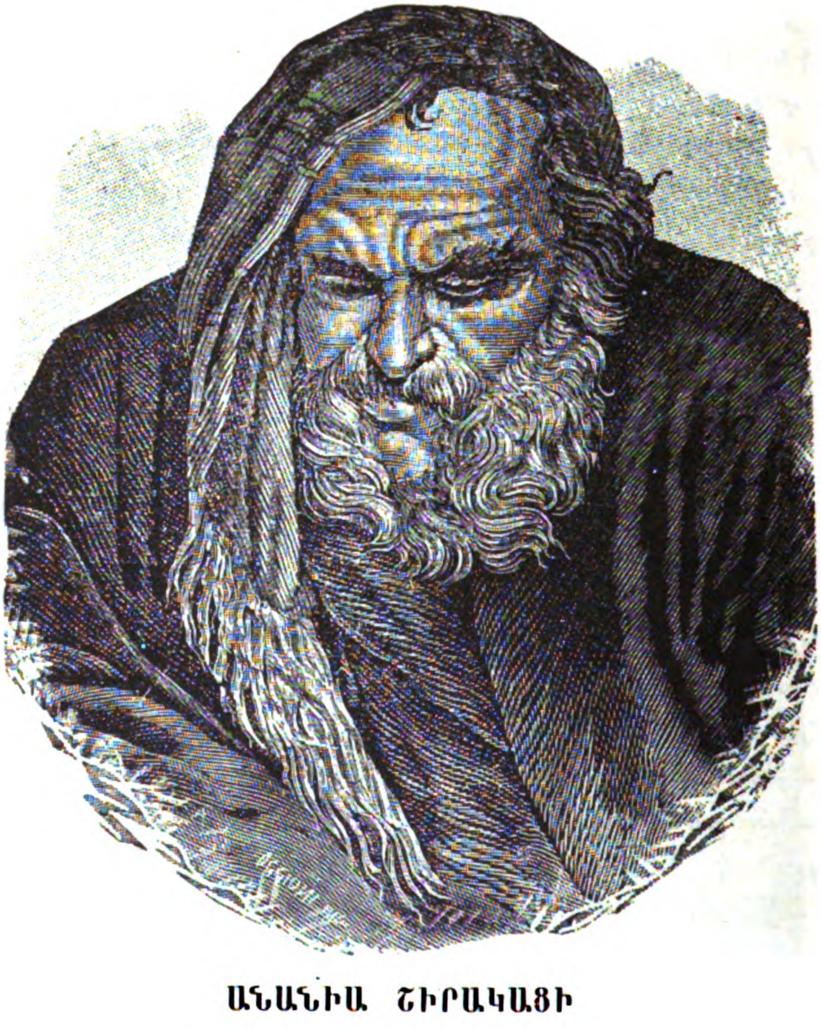

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՕՏԱՐ ԼՈՒԾԻ ՏԱԿ

1

ՅՈՅՆԵՐՈՒ ՎԱՐՄՈՒՆՔԸ

Յոյն տիրապետութեան բնութիւնը.— Հայ ամրութիւններու, կազմակերպութիւններու և իշխաններու բնաջնջման քաղաքականութիւնը.— Հարպիկ իշխանի ընդդիմութիւնը և Հայ դաւաճանի մը ձեռքով սպանութիւնը.— Տուղրիլի ասպատակները ուժաթափ Հայաստանի մէջ.— Վանանդ գաւառի ընդդիմութիւնը.— Կարսի Թաթուլ սպարապետը Տուղրիլի առջեւ.— Մանազկերտի անպարտելի ինքնապաշտպանութիւնը և Հայ Արքիմէտէս մը.— Անիի անկումը Ալփասլանի ձեռք.—Ալփասլան և Կարսի Գագիկ թագաւորի բարեկամութիւնը.— Վերջ Արծրունեաց և Կարուց թագաւորութեան.— Գահազուրկ Գագիկ Բ.ի կեանքը և անոր ողբերգական սպանութիւնը։

ԼԱՒ ԱՐԴԻՒՆՔ մը չտեսաւ Հայաստան Յոյն տիրապետութենէն, ոչ քաղաքակրթութիւն և ոչ ալ խաղաղութիւն։ Անոնց բուն նպատակն էր Հայոց ազգութիւնը ջնջել։ Կրօնական բաժանումէն առաջ եկած ատելութիւնը այնչափ կուրացուցած էր կայսերական կառավարութիւնը և Հոռոմները՝ որ անոնք անպաշտպան Հայերու վրայ իգործ դրին ամենէն բարբարոս անգթութիւնները։ Երբ Վահրամ սպարապետը ողջ էր՝ գոնէ անոր զինուորական համբաւէն կ՚ակնածէին, *բայց Ծերունի Պահլաւունիի մահէն ետք, այդ արգելքն ալ վերցուեցաւ։*

Պերոզ Յոյն զօրավարը՝ Կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր հրահանգով՝ սկսաւ Հայկական պաշտպանութեան միջոցները հիմնովին քանդել. ան Հայոց զօրքերը ցրուեց ամէն տեղ և բերդերու ու քաղաքներու մէջ Յոյն պահակազօրք դրաւ. Հայ իշխանները պաշտօնանկ ըրաւ, անոնցմէ շատերը սուրով կամ թոյնով սպաննեց և շատերն ալ շղթայակապ կայսեր ղրկեց։ Պերոզի աչքին փուշ եղած էր միայն Հայրենեաց Պաշտպան Հարպիկ իշխանը, որ ամրացած Տրշնի բերդի մէջ կը մերժէր հնազանդիլ ինքնակոչ տէրերուն։ Յոյն զօրավարը իզուր աշխատեցաւ զայն պաշարումով առնել, և խոստացաւ անոր գլուխը բերողին խոշոր վարձք մը տալ։ Դաւաճան Հային մէկը այդ վարձատրութենէն շլացած Հարպիկին գլուխը կտրեց անոր քնացած ատենը և տարաւ զայն ազգին թշնամիին։ Պերոզ ձողի վրայ անցնելով այդ գլուխը՝ բերդին առջև ցուցադրութեան դրաւ։

Հայ զօրքը և իշխանները հրապարակէ վերցնելէ ետք կը մնար ժողովուրդի մէջէն կազմակերպական հաւանական ձգտումները և միջոցները ջնջել, և այդ նպատակին, ինչպէս նաև ագահութեան համար՝ կեղեքիչ տուրքեր դրին, այնպէս որ նոյնիսկ Յոյն պատմիչները զայրոյթով կը դատապարտեն կայսերական քաղաքականութիւնը։ Եկեղեցական կարգերն անգամ ազատ չի մնացին Յունական հալածանքէ. Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը՝ որ Յունաց կողմնակից էր և Անին դաւաճանօրէն կայսեր յանձնողներէն մէկը՝ չկրցաւ վայելել իր աթոռը, կայսեր կողմէ Պոլիս կանչուեցաւ և մինչև իր մահը հսկողութեան տակ պահուեցաւ։ Նոյնպէս անոր քեռորդին և յաջորդը Խաչիկ Բ. կաթողիկոսը (1058–1065) *արգիլուած մնաց մայրաքաղաքին մէջ՝ ուր ան մեռաւ սրտի ցաւէն։ Կարսի թագաւորին աղջիկը՝ Մարիամ Բամբիշ՝ կայսրուհիին մօտ դիմումներ ընելով թոյլտուութիւն ստացաւ Հայոց հա-*

մար որպէսզի նոր կաթողիկոս մը օծեն։ Այդ նոր կաթողիկոսն էր Գրիգոր Մագիստրոսի որդին՝ Գրիգոր Բ, Պահլաւունին (1065–1105)*, որու սերունդը՝ իբրեւ երկրորդ ճիւղ մը Ս· Գրիգոր Լուսաւորչի տոհմին՝ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայոց թէ՛ քաղաքական և թէ կրօնական կեանքին վրայ։*

Տուղրիլ՝ տեսնելով որ Հայաստան իր ներքին պաշտպանութենէն զրկուած է և արհամարհելով Յունաց ուժը՝ իր վայրագ ասպատակները ազատ արձակեց դժբաղդ Հայ երկրին վրայ· ասպատակներ՝ որոնք ամբողջը եօթը տարի ամէն կողմ անխնայ մահ և աւերում տարածեցին, առանց ընդդիմութեան մը հանդիպելու։ Սմբատաբերդ ամուր քաղաքը՝ ուր մեծ բազմութիւն մը իրենց ստացուածքով ապաստանած էին, առնուելով աւարի տրուեցաւ, և բնակիչներն ալ ծերերէն սկսեալ մինչև կաթնակեր մանուկները անողորմաբար սպաննուեցան կամ գերի տարուեցան։ Նոյն բաղդը ունեցաւ նաև Արծն մեծ և հարուստ քաղաքը՝ որու 150,000 *բնակիչները մասամբ չէնքերու մէջ կրակի տրուեցան կամ ջարդուեցան և մասամբ ալ գերի տարուեցան* (1049)*։*

Յոյները՝ որ Հայաստանի տէր դարձած էին՝ երկար ատեն զայն պաշտպանելու ոեւէ միջոց ձեռք չառին· վերջապէս Կոմնենոս զօրավարը 60,000 *զօրքով բանակ մը կազմեց, որուն միացան նաև իրենց զօրքով Վրաց Լիպարիտ թագաւորը, Ահարոն՝ Վանի վերակացուն, և Գրիգոր Մագիստրոս։ Քրիստոնեայ բանակը Սելճուգեաններուն դէմ ճակատեցաւ Բաբերդի մօտ, բայց զօրավարներու մէջ անհամաձայնութիւն ծագելով յաղթուեցաւ և Վրաց թագաւորն ալ գերի բռնուեցաւ։ Շուտով արիւնարբու Տուղրիլ անձամբ եկաւ Հայաստան և իր զօրութիւնը Ապահունեաց գաւառին մէջ կեդրոնացնելով իր վայրագ ասպատակները ցրուեց այն գաւառները՝ որոնք նախորդ կոտորածներէ ազատ մնացեր էին։ Ընդդիմութեան փորձ եղաւ միայն Վանանդ գաւառին մէջ, ուր Հայ իշխաններու մնացորդ-*

ները Կարսի Գագիկ թագաւորին հետ միացած՝ Ջանացին վայրենիներու առաջքը կտրել՝ բայց յաղթուելով ետ քաշուեցան, պատերազմի դաշտին վրայ թողլով երեսուն Հայ իշխաններ՝ բացի անհամար թուով զինուորներէ։ Թագաւորին սպարապետը՝ Թաթուլ կտրիճ երիտասարդը, որ Ասուրան իշխանի որդին պատերազմի մէջ վիրաւորած էր, գերի բռնուելով Տուղրիլի առջև տարուեցաւ։ Վայրենի սուլթանը ըսաւ անոր. «Եթէ այս պատանին ապրի, կ'ազատեմ քեզ, իսկ եթէ մեռնի՝ դուն ալ անոր համար պիտի զոհուիս»։ Թաթուլ անվեհեր կերպով պատասխանեց անոր. — «Եթէ հարուածը իմս է, չ'ապրիր»։ Քանի մը օրէն վիրաւորուած իշխանազունը մեռաւ և Տուղրիլ սպաննել տալով Թաթուլը՝ անոր աջ ձեռքը Ասուրանին ղրկեց ըսելով. «Որդիդ վատ բազկէ մը մեռած չէ»։

Իմաստուն Մանազկերտցիները՝ գիտնալով գալիք պատահարներն՝ ամէն կարգի պատրաստութիւն տեսած էին, ամէն տեսակ պաշար և ռազմանիւթեր ամբարելով քաղաքին մէջ։ Ինչ որ կ'սպասուէր տեղի ունեցաւ. Տուղրիլ շուտով եկաւ և քաղաքը պաշարեց։ Ամիս մը շարունակ օրը երկու անգամ քաղաքին վրայ անօգուտ յարձակումներ ընելէ ետք՝ պաշարման մեքենաներ բերել տուաւ և սկսաւ ծանր քարեր խփելով պարիսպին վրայ զայն քանդելու աշխատիլ։ Քաղաքացիները՝ իրենց Յոյն քաղաքապետին առաջնորդութեամբ հիանալի ինքնապաշտպանութիւն մը ունեցան. ծերունի քահանայ մը՝ իբրեւ Հայ Արքիմէտէս՝ իր հնարած գործիքներով թշնամի մեքենաներուն հարուածները կը թուլցնէր. իսկ Գաղղիացի տարրագէտ մը անվեհեր կերպով միջոց մը գտաւ Բաբանին մօտենալու և քիմիական նիւթերով այրեց մեքենան՝ որ պաշարողներու վերջին յոյսն էր։ Հայերը քաջալերուած իրենց յաջողութենէն՝ սկսան նոյն իսկ ծաղրել թշնամին. մեքենայով խոզ մը նետեցին Տուղրիլի առջեւ բերդի վրայէն աղաղակելով. «Ա՛ռ ասիկա քեզի կին ըրէ, և մենք Մանազկերտը քեզի օժիտ կուտանք»։ Անարգը-

ուած թշնամին ետ քաշուեցաւ, բայց իր բարկութիւնը թափեց Արծկէ քաղաքին վրայ՝ որու բնակիչները իրենց ամրութիւններու վրայ վստահած — մէկ կողմէն պարիսպներով պատած և միւս կողմէ Վանայ ծովով պաշտպանուած — անհոգ մնացած էին․ թշնամիները ծովու մէջ ծանծաղ տեղեր գտնելով ներս խուժեցին և սոսկալի կոտորած ու աւեր ընելէ ետք մնացած բնակիչները Պարսկաստան գերի տարին։

Տուղրիլի եղբայրն ու յաջորդը Ալփ—Ասլան (1063-1072) *շարունակեց Հայաստանի արիւնահեղութիւնները։ Անի քաղաքը՝ որ նախապէս անվնաս մնացած էր՝ պաշարուեցաւ։ Հակառակ պաշարման գործիքներուն և քաղաքացիներու անպատրաստութեան՝ Բագարատ և Գրիգոր իշխանները իրենց վաշտերով քանի մը անգամ ետ մղեցին թշնամիին ուժերը․ այնպէս որ Ալփ—Ասլան սկսաւ նահանջել։ Հայ իշխանները հնարագիտութիւն կարծելով այդ նահանջը նոր յարձակման մը պատրաստուելու համար միջնաբերդը քաշուեցան․ Ժողովուրդը ինքզինքը անպաշտպան թողուած ենթադրելով ահագին իրարանցումի մէջ ինկաւ։ Սելճուգեաններու վերջապահ դունդը լսելով քաղաքին մէջ տեղի ունեցած խառնաշփոթութիւնները՝ ետ դարձաւ և մտաւ Անի․ զինուորին մէկը մանկիկ մը խլելով մօր ծոցէն, փութաց լուրը տանելու Ալփ—Ասլանին՝ որ երախայի սարսափէն և զինուորի նկարագրութենէն հազիւ թէ համոզուեցաւ իրողութեան մասին։ Ասոր վրայ վայրենիներու վոհմակը խուժեց քաղաքը և Ախուրեան գետը բնակիչներու արիւնով ներկեց։ Այսպիսով երկու հարիւր տարուայ քաղաքակիրթ աշխատութիւններու արդիւնքը մէկ օրուայ մէջ քանդուեցաւ վայրենիներու ձեռքով* (1064)։

Ալփ—Ասլան Անիի վրայ Մանուչէ անուն կառավարիչ մը դրաւ՝ որ ետքէն իբրև ամիրայ իշխեց, և ինք գերուած Հայ իշխանները հետը առած՝ պատրաստուեցաւ Կարսի վրայ երթալ։ Ան դեսպաններ ղրկեց Գագիկ թագաւորին որ գայ և իրեն հպատակի։ Հայ թագաւո-

րը՝ զգալով որ նիւթական ուժ չունի վայրենիներու դէմ դնելու, սգաւորի զգեստներով ընդունեց եկած դեսպանները. երբ այս վերջինները զարմացած պատճառը հարցուցին՝ Գագիկ պատասխանեց. «Քանի որ իմ բարեկամը Տուղրիլ մեռած է, ես սուգի մէջ եմ»։ Ալփ–Ասլանին սիրտը շարժեցաւ, եկաւ Կարս, Գագիկի թագաւորական զգեստներ հագցուց և ետ դարձաւ խաղաղութեամբ։ Բայց Գագիկ գիտէր որ այդ վայրագ մարդու բարեկամութիւնը կրնար դաւաճանութեան փոխուիլ ամէն ատեն, իր երկիրը Յունաց կայսեր տուաւ և անոր փոխարէն ստացաւ Փոքր Հայոց Ծմնդաւ բերդը, ուր և քաշուեցաւ իր ազգականներով ու պաշտօնեաներով (1065)։ Այսպէս վերջացաւ Հայկական վերջին անկախութիւնը, Կարուց թագաւորութիւնը 103 տարի տեւելէ վերջ։ Արծրունեաց թագաւորութիւնը անուանապէս գոյութիւն ունէր Սեբաստիոյ մէջ՝ ուր փոխադըրուած էր Սենեքերիմ թագաւորը. բայց Յոյները շուտով անոր ալ վերջ տուին։ Անոր վերջին շառաւիղներն էին Դաւիթ թագաւորին երկու եղբայրները Ատոմ և Աբուսահլ (1037)-1080), որոնցմէ ետք այլեւս թագաւոր անունը վերջացաւ Հայաստանէն։

Մինչ Հայաստան այդպիսի դառն աղէտներու մէջ կը տուայտէր, անդին Գագիկ Բ. անմխիթար և թափառական կեանք մը կը վարէր Կապադովկիոյ մէջ, չը կրնալով միջոց մը գտնել իր կորսնցուցած հայրենիքն ու թագը վերստին ստանալու։ Ան աշխատեցաւ գոնէ Յունաց ատելութիւնը մեղմացնել Հայոց հանդէպ. Բիւզանդիոնի մայր տաճարին մէջ Կոստանդին կայսեր և Յոյն կղերին առջեւ իմաստալից ճառ մը խօսեցաւ՝ Հայոց եկեղեցիին պաշտպանութեանը համար և հաշտարար ամէն միջոց գործածեց. բայց երբ տեսաւ որ անօգուտ է՝ ջանաց զինք և իր ազգը նախատողները պատժել։ Կեսարիոյ Մարկոս մետրապոլիտը իր շան անունը «Արմէն» դրած էր. երբ Գագիկ իմացաւ այդ բանը՝ այցելութեան գնաց անոր և հարցուց թէ շունը ինչպէ՛ս կը կոչուէր. անզգամ եկեղեցականը շուարած պատասխանեց թէ պզտիկ ըլլալուն զինք «Արմէն» կը կոչէ։ Գագիկ այլեւս չկրցաւ դիմանալ, իր քովի մարդոց հրաման ըրաւ որ Մարկոսը և իր շունը տոպրակի մը մէջ դնելով ծեծեն· խեղճ կենդանին ծեծէն այնքան կատղեցաւ որ իր վրէժը տիրոջմէն առաւ և զայն խածնելով սպաննեց։

Այս դէպքը չափազանց գրգռեց Յոյները։ Երբ օր մը Գագիկ իր մտերիմներով Կիզեստրա բերդին մօտերը գնաց, Յոյները դաւաճանութեամբ զինք բռնեցին և բերդ տարին։ Թէեւ Կարուց թագաւորը՝ Գագիկ Աբասեան և Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորի որդիները փորձեցին զայն ազատել՝ բայց չյաջողեցան, որովհետեւ բերդը անառիկ էր։ Մանտալեան երեք եղբայրները կախեցին Գագիկը բերդի աշտարակէն (1079)։ Բռնիկ անունով Հայ մը իր թագաւորին ոսկորները գողցաւ և Պիզու քաղաքը բերելով հոն անոր շինել տուած վանքին մէջ թաղեց, վանք մը՝ որ Գագիկին ողբարանը եղած էր անոր երեսունը հինգ տարուայ աքսորի ժամանակ։ Իրմէ քիչ ետքը յաջորդաբար թունաւորուելով մեռան իր Յովհաննէս և Դաւիթ արքայորդիները, ինչպէս նաեւ Յովհաննէսի Աշոտ որդին, որով Բագրատունեաց թագաւորող տոհմի ուղիղ գիծը անհետացաւ։

2

ՍԵԼՃՈՒԳԵԱՆ ԵՒ ՎՐԱՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ալփասլանի իշխանութեան տարածութիւնը.— Ռոմանոս Դիոգինէս կայսեր պարտութիւնն ու գերութիւնը.— Հայաստանի անկումը Յունաց համար աղէտալի.— Ալփասլանի յաջորդը Մելիք-Շահ.— Անիի ազատումը՝ Վրաց Դաւիթ թագաւորին կողմէ.— Անիի վերստին գրաւումը՝ Փատլու Պարսիկի կողմէն.— Վրաց կրկին տիրապետութիւնը.— Հայկական պզտիկ իշխանութիւններու մնացորդները։

Բայց Յոյները երկար ատեն չվայելեցին նենգութեամբ ստացուած տիրապետութեան մը պտուղները· չուտով Ալփ-Ասլան հասաւ Փոքր Հայք· Կարին, Բաբերդ, Սեբաստիա և Կեսարիա ճանչցան անոր իշխանութիւնը։

ՌՈՄԱՆՈՍ ԴԻՈԳԻՆԷՍ կայսրը (1068–1071), *որ կրօնական յիմար ատելութիւնը ժառանգած՝ Հայոց կրօնքը ջնջել կ'ուզէր, իր բանակով թշնամին Հայաստանէն մաքրել փորձեց, բայց Մանազկերտի առջեւ յաղթուելով անարգօրէն գերի ինկաւ։ Անկախ և զօրաւոր Հայաստանը կայսրութեան համար պատուար մըն էր արեւելեան բարբարոսներու դէմ, մինչդեռ ընկճուած և հպատակ հայաստանը անկարող ըլլալով ինքզինքը պաշտպանել՝ Սելճուգեանները միջոց ունեցան կամաց կամաց յափշտակելու ամբողջ Յունաց կայսրութիւնը։*

Ալփ-Ասլանի որդին՝ Մելիք–Շահ (1072–1092) *ոչ միայն ամբողջ Հայաստանի տէր դարձաւ, այլ նաև Յոյները Ասորիքէն վռնտեց և իր իշխանութիւնը տարածեց մինչեւ Միջերկրական ծովը, գրաւեց Փոքր-Ասիան և Սելճուգեաններու ճիւղ մըն ալ հաստատեց Իկոնիոն (Գոնիա) մայրաքաղաքով* (1074), *որ այնքան մօտ էր Պոլսոյ և օր մը հոն պիտի փոխադրուէր։ Հայաստանը քանդելով՝ Յոյներ իրենց տունը քանդեցին։*

Մելիք–Շահ իր նախորդներու վայրագութիւնը ցոյց չտուաւ· իր իշխանութիւնը յանկարծակի մեծցած էր և կառավարելու համար պէտք էր իր հպատակները քիչ շատ սիրաշահիլ· ուստի Հայերու հետ քաղցրութեամբ վարուեցաւ, անոնց տուրքերը և տառապանքները թեթեւցնել աշխատեցաւ։ Անին ալ Մանուչ ամիրապետի ձեռքէն առաւ և ուղղակի իր իշխանութեան տակ պահեց։ Բայց իր մահէն ետք Պարսկաստանի Սելճուգեանները ներքին խռովութիւններու մէջ ինկան, և Հայաստանի վրայ դրուած զանազան ազգէ կառավարիչներ ապստամբելով երկիրը բաժնեցին իրենց մէջ և ծանր տուրքերով կեղեքեցին ժողովուրդը։ Մէյմէկ ամիրաներով կառավարուիլ սկսան Մանազկերտի, Դուինի, Անիի և Կարսի նահանգները։ Անեցիները շատ նեղուած իրենց Աբուլ–Սուար ամիրայէն, Վրաց Դաւիթ Թագաւորին (1089–1125) *դիմեցին՝ անոր պաշտպանութիւնը խնդրելու։ Թագաւորը զօրքով եկաւ և Անին գրաւեց, մայր եկեղեցին՝ որ Պարսիկները մզկի-*

թի փոխած էին՝ Հայոց վերադարձուց և Աբուլ–Սուարը հետը Վրաստան տանելով բանտարկեց (1124)։ *Դաւիթի մահէն ետք՝ Աբուլ–Սուարի անդրանիկ որդին Փատլուն ամիրաներէ օգնութիւն առնելով եկաւ Անին պաշարեց։ Քաղաքացիները իրենց Վրացի կառավարիչի առաջնորդութեամբ քաջաբար պաշտպանեցին քաղաքը, նոյն իսկ Հայ կիները հերոսութեան մեծ օրինակ հանդիսացան· ոչ միայն անոնք իրենց ներկայութեամբ կը խրախուսէին տղամարդիկը այլ նոյն իսկ կռուի կը մասնակցէին։ Այծեամն անունով Հայ հերոսուհի մը պարիսպէն քարեր նետելով կը նեղէր թշնամին, յաճախ անոնց նետած նետերը ետ դարձընելով, նետերէն ոմանք իր վէրքերէն դուրս խլելով կը տեղացնէր Մահմէտականներու գլխուն։ Պաշարումը երկար տեւեց և քաղաքին մէջ սով սկսաւ, անկէ ստիպուած ջոջերը անձնատուր եղան անվնաս մնալու պայմանով* (1126), *Փատլուն իր խոստումը պահեց եւ քաղաքը խաղաղութեամբ կառավարեց մինչև իր մահը։*

Վրաց Գէորգ Թագաւորը հետզհետէ կը զօրանար և Հայաստանը Մահմէտականներու ձեռքէն կը խլէր· ան հասաւ մինչև Շիրակ և Անի քաղաքը առաւ Փատլունի համանուն հօրեղբօրորդիէն· Մանազկերտի ամիրան անոր օգնութեան եկած էր, բայց ծանր պարտութիւն կրելով ետ քաշուած (1161)։ *Վրաց Թագաւորը իր յաղթական արշաւանքը շարունակելով գրաւեց նաեւ Դուինը· Պարսից Թագաւորը անհանգիստ ըլլալ և նախանձիլ սկսաւ, և մեծ բանակի մը գլուխն անցած՝ եկաւ Շիրակ ու Անիին տիրեց, բայց Գէորգ թոյլ չի տուաւ անոր որ իր յաղթութեան պտուղը երկար ատեն վայելէ· ան իր զօրութիւնը ամփոփեց և Պարսից ձեռքէն ետ խլեց Հայաստանի նախկին մայրաքաղաքը՝ յանձնեց Օրբելեան իշխաններու խնամակալութեան։ Վրաց ազդեցութիւնը աւելի զօրացաւ Հայաստանի վրայ Գէորգի դստեր Թամար Թագուհիին օրով, որու իշխանութեան տակ երկու հայ զօրավարներ՝ Զաքա-*

րիա Սպասալար և Իւանէ Աթաբէկ, երկար պատերազմներով ամբողջ Հայաստանը խլեցին Պարսիկներու ձեռքէն։

Քաղաքական այս փոփոխութիւններու ատեն ամենէն աւելի ուշադրութիւն գրաւողը Անի քաղաքը եղաւ։ Բագրատունեաց մեծագործութիւնները ամէն կարգի օտար իշխանութիւններու հիացումը և նախանձը գրգռելով անոնց մէջ փառասիրութիւն մը կ՚ստեղծէին քաղաքը յափշտակելու։ Այդպիսի նպատակով կատարուած արշաւանքները մասնակի կամ ամբողջական աւերումներ կը պատճառէին։ Վրացիներու իշխանութիւնը Հայոց համար այնքան սիրելի էր որքան Հայկական իշխանութիւնը, այնպէս որ Հայերը մինակ կրնային ցաւիլ իրենց կորսնցուցած անկախութեան վրայ, ուրիշ ամէն տեսակէտով գոհ էին· ոչ կրօնական, ոչ քաղաքական և ոչ ալ տնտեսական ճնշում կամ հալածանք կար։ Այդ անդորրութիւնը տեւեց մինչև Թաթարաց արշաւանքը։

Անին աշխարհակալներու ուշադրութիւնը գրաւելով ինչպէս նաև զանազան պատճառներով՝ կարգ մը ծայրագաւառներու մէջ Հայկական իշխանութեան բեկորներ մնացին բաւական երկար ատեն։ Անոնցմէ էին հետևեալները· 1· Տաուշի և Մածնաբերդի իշխանութիւնները՝ որոնք կը գտնուէին Գուգարաց և Ուտէացւոց սահմաններուն վրայ, և որոնց պայազատները Զորագետի Բագրատունիներէն կը սերէին։ 2· Աղուանից փոքր թագաւորութիւնը՝ Ուտի նահանգին եւ Արցախի կողմերը, որուն թագաւորները ծագումով Հայ էին· անոնցմէ ծագեցան Խաչէնի իշխանները՝ որոնց սերունդը երկար ատեն պահեցին իրենց հայրական երկիրները, 3· Սիւնեաց իշխանութիւնը՝ որ թէև շատ տկարացած էր, բայց անոր պայազատները թագաւոր անունով շարունակեցին իշխել Կապանի և քանի մը ուրիշ բերդաւաններու վրայ, մինչև որ Թիւրքերէն նեղուելով ստիպուեցան իրենց երկիրը թողուլ և Խաչէն քաշուիլ (1169)· 4· Վասպուրականի մէկ *մասը՝ Վանայ Ծովուն արեւելեան կողմը, որու վրայ՝ Արծրունեաց ցեղէ իշխաններ Ամէկ բերդաքաղաքը նստելով տիրեցին թագաւոր անունով, մինչև ԺԵ. դարուն սկիզբը, երբ Կիլիկիոյ թագաւորութիւնն անգամ կործանուած էր։ 5. Վերջապէս Տարօն և Սասուն գաւառներուն իշխանութիւնը՝ Տուրուբերանի և Աղձնեաց սահմաններու մէջ, ուր Մամիկոնեան նախարարութեան շառաւիղները տիրեցին մինչև ԺԲ. դարու վերջերը, երբեմն Յունաց խնամակալութեան տակ, երբեմն ալ անկախ։*

Այս Հայ իշխանութիւնները՝ իրարմէ հեռու և այլազգի իշխանութիւններով անջատուած ըլլալով՝ իրարու հետ ոևէ կապ չունէին և չէին կրնար ունենալ։ Անոնցմէ զատ Վանայ Ծովուն հիւսիսային արևմտեան կողմը կազմուած էր մեծկակ տէրութիւն մը՝ որ տասներկու քաղաքներ ունէր անոնց շրջակայ գաւառներով։ Անոր վրայ կ'իշխէր Արաբ կամ Պարսիկ ամիրայ մը Շահի-Արմէն անունով և անոր մայրաքաղաքն էր նախ Խլաթ և ապա Մանազկերտ քաղաքը։ Իսկ Հայաստանէն դուրս Հայկական մեծ գաղթականութիւն մը կար Կիլիկիոյ մէջ՝ ուր Գագիկի մահէն ետք Նոր իշխանութիւն մը հաստատուեցաւ Ռուբէնի միջոցաւ, բայց բուն Հայաստանը մնաց օտարներու լուծին տակ։

3

ԹԱԹԱՐՆԵՐՈՒ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Ճինկիզխանի աշխարհակալութիւնը.— Ճէլալէտտինի վատութիւնները Հայաստանի մէջ.— Ճինկիզխանի յաջորդ Ուխաթախան և իր Ջարմաղան զօրավարի անգթութիւնները. — Բաչու զօրավարի յաղթութիւնները Սէլճուգներու վրայ.— Հուլաղու խանի կատարած աշխարհագիրը և դրած տուրքերը։

Երբ Հայաստան ձեռքէ ձեռք կը յափշտակուէր և երբեմն տեղ տեղ խաղաղութիւն կը վայելէր, աւելի սոսկալի պատուհաս մը կը պատրաստուէր Թաթարներու զօրանալով։

Մոնկոլեան Թաթար ցեղերը՝ հին ժամանակներէ իվեր վրանաբնակ կեանք մը կը վարէին Սիպերիոյ և Չինաստանի միջեւ։ Պատերազմասէր և յանդուգն առաջնորդ մը, ՃԻՆԿԻԶ ԽԱՆ (1206–1227) յանկարծակի և զարմանալի յաջողութեամբ մը այդ վայրենի ցեղերը միացուց իր իշխանութեան տակ և զարմանալի աշխարհակալութիւններ կատարեց։ Ան անցաւ Չինական պարիսպը և «Երկնային Կայսրութիւնը» հարիւրաւոր միլիոն բնակիչներով իրեն հպատակեցուց՝ տիրող տոհմը գահազուրկ ընելով․ անկէ ետք իր իշխանութիւնը տարածեց Հնդկաստանի վրայ։ Խուարէզմի (Պարսկաստան) զօրաւոր պետութիւնը՝ որ Կասպից ծովէն մինչեւ Հնդկաստան կը տարածուէր Պարսկաստանի վրայօք՝ չկրցաւ անոր յաղթական հոսանքին առջեւը առնել։ Մէհմէտ շահը իր Ճէլալէտտին որդիին հետ փախաւ, իսկ միւս որդիները սպաննուեցան և բազմամարդ քաղաքները աւերուեցան․ Մոնկոլեան բարբարոսութիւնը տարածուեցաւ Ինդոս գետէն մինչեւ Կասպից ծովը։ Այս տարօրինակ աշխարհակալը կը պատրաստուէր Եւրոպա ալ արշաւելու, բայց բարեբար մահը վրայ եկաւ և ծրագիրը մնաց անկատար։

ՃԷԼԱԼԷՏՏԻՆ՝ Խուարէզմի պետութեան գահաժառանգը՝ փորձեց իր հօրը գահը ձեռք ձգել, բայց յաղթուելով իր բանակը Հայաստան քաշեց և վատօրէն իր պարտութեան վրէժը Հայերէն առաւ։ Սիւնիքը և Այրարատը ոտնակոխ ընելէ ետք հասաւ Գառնի աւանը՝ ուր Իւանէ Աթաբեկ զօրավարը Հայ և Վրացի զօրքերով ընդդիմանալ փորձեց անյաջող կերպով։ Բզնունեաց երկիրը ասպատակելով Խլաթը պաշարեց և առաւ․ այնտեղէն անցաւ արեւմտեան կողմերը՝ Գոնիայի սուլթանին երկիրը ասպատակելու։ Փոքր Ասիոյ և Ասորիքի Մահմէտական և Լատին իշխանները Կիլիկիոյ Հեթում թագաւորին հետ միանալով վերջապէս յաջողեցաւ անոր ուժը խորտակելու։ Ճէլլալէտտին Կորդուաց լեռները փախաւ և հոն սպաննուեցաւ Քիւրտի մը ձեռքով (1231)։

Հազիւ թէ Հայաստան ազատեցաւ յուսահատութենէ կատղած այս ասպատակին ձեռքէն, աւելի զարհուրելի արշաւանքի մը և սրածութեան մատնուեցաւ։ Ճինկիզխանի որդին և յաջորդը՝ ՈՒԽԱԹԱ ԽԱՆ (1227–1241) *Հայաստանի վրայ ղրկեց իր վոհմակները Չարմաղան զօրավարի առաջնորդութեամբ* (1236)*։ Այս մարդաձև գազաններու խառնիճաղանճը սարսափելի տեսարան մը կը ցուցադրէր իրենց այլանդակ պատկերներով. մեծագլուխ, անմօրուս, նեղաչուի, տափակ քիթ, կարճոտն և սրաձայն մարդոց խառնուրդ մըն էր ան՝ որ սրընթաց ձիերով անդիմադրելի հեղեղի մը պէս առաջ կը շարժէր. անոնց ետևէն սայլերով կուգային իրենց կիներն ու զաւակները։ Անոնք մարախի նման տարածուելով Հայոց երկիրը դիակներով ծածկեցին՝ առանց խնայելու տարիքի և սեռի։ Ծծկեր մանուկները քարերու կը զարնուէին, իսկ մատղաշ աղջիկները կը յափշտակէին, այնպէս որ ջարդուածները անթաղ կը մնային, որովհետև թաղելու մարդ չկար. անոնք որ կոտորածներէ ազատուած էին՝ թագստոցներու մէջ կծկուած՝ չէին համարձակեր դուրս գալ։*

Այսպէս Հիւսիսային Հայաստան իր ամբողջ բերդաքաղաքներով անցաւ վայրենիներու ձեռքը. խնայուեցան միայն քանի մը քաղաքներ՝ որոնք ինքնայօժար անձնատուր եղան՝ տարեկան տուրք մը և յաղթողի թշնամիին դէմ կռուել խոստանալով։ Կարգը եկած էր Անիին։ Չարմաղան դեսպաններ ղրկեց որ քաղաքը անձնատուր ըլլայ, բայց ամբոխը անոնց վրայ իյնալով բոլորն ալ կոտորեց։ Թաթար զօրավարը կատղեցաւ և եկաւ քաղաքը պաշարեց։ Թերևս քաղաքացիները կազմակերպուած պաշտպանութեամբ մը ազատուէին, բայց քանի մը մեծամեծներ իրենց մորթը ազատելու համար քաղաքը մատնեցին վրէժխնդիր բարբարոսներու կատաղութեանը։ Բոլոր տուները և եկեղեցիները կողոպտուեցան, բնակիչներն ալ վայրենիներու մէջ բաժնուելով կոտորուեցան, իսկ գեղեցիկ կիներն ու մանուկները գերի տարուեցան (1236)*։ Կարսի ժողո-*

վուրդը նոյն բաղդին չենթարկուելու համար, քաղաքին բանալիները Ջարմաղանին ղրկեցին, բայց Թաթարները միեւնոյն անգթութիւնները հոն ալ գործադրեցին (1239)։

Ջարմաղան հիւանդութեամբ խենթենալով խառնիճաղանճի առաջնորդութիւնը տրուեցաւ ԲԱՋՈՒ անունով մէկուն՝ որ իր նախորդի արշաւանքը շարունակելով առաւ Կարինը և ամէն բան հուրի ու սուրի մատնեց։ Գոնիայի սուլթանը Ղոյասէտտին Կարինի տէրն էր և զօրքով եկաւ զայն Բաչուի ձեռքէն ազատելու, բայց յաղթուեցաւ ու ետ փախաւ՝ բանակն ու գանձերը թողլով թշնամիին ձեռքը։ Անկէ ետք Ծոփք, Վասպուրական, Տուրուբերան և Միջագետք իրենց ճոխ և բազմամարդ քաղաքներով ինկան Թաթարներու ձեռքը (1242)։

Ուխաթա խանին յաջորդը՝ ՄԱՆԳՈՒ ԽԱՆ (1251–1258) Հայաստան ղրկեց իր ՀՈՒԼԱՂՈՒ եղբայրը՝ ընդհանուր աշխարհագիր ընելու (1254), ինչ որ կատարուեցաւ ամենամեծ խստութեամբ։ Ողջ մնացած բոլոր Հայերը տասը տարեկանէն վեր՝ հարկի տակ դրուեցան, բացի կիներէն և հոգեւորականներէն։ Տուրք վճարելու անկարող մարդոց զաւակները կը տանէին։ Ամէն Հայ մարդ պարտաւոր էր մէկ արծաթ դրամ, 100 լիտր ցորեն, 50 լիտր գինի, 2 լիտր բրինձ, 3 տոպրակ, 2 պարան, 1 նետ, 1 պայտ և 20 անասունէն 1 անասուն, բացի կաշառներէ և անիրաւութեամբ խլուած կենդանիներէ։ Ասոնցմէ զատ բոլոր հանքերը և առեւտրական միջոցները իշխողներու ձեռքն էին, այնպէս որ ժողովուրդի համար ապրուստի հնարաւորութիւն մընացած չէր։

Թաթարներու տիրապետութիւնը տեւեց աւելի քան դար մը (1233–1340)։ Քանի դեռ անոնք Մահմետականութիւնը չէին ընդունած կրօնական հալածանք չկար, բայց անկէ ետք ամէն տեսակ բռնութիւններ ի գործ կը դնէին Հայերը կրօնափոխ ընելու, ի միջի այլոց սև տարազ հագնելու պարտաւորութիւնը, որպէս զի անոնք Մահմետականներու առջեւ նշաւակ ըլլային։ Մոնկոլներու պետութեան կեդրոնն էր Պայքալեան լճի վրայ Կարակորում կոչուած մեծ քաղաքը. անոր յանկարծական մեծութիւնը՝ առանց քաղաքակրթութեան՝ տեւական մնալու հաւաստիք մը չունէր, և սկսաւ աստիճանաբար քայքայուիլ և զանազան անկախ իշխանութիւններու վերածուիլ։ Հայաստան մնացած էր Հուլաղուի յաջորդներուն ձեռքը, որ Պաղտատ կը նստէին. բայց անոնցմէ ալ անկախ իշխանութիւններ կազմուած էին զանազան կողմերը։ Թուրքմէնները կը տիրէին արեւմտեան մասին վրայ, Պարսիկները՝ արեւլեան, իսկ Քիւրտ պէյերը՝ Սասունի գլխաւոր ամիրայի իշխանութեան տակ՝ հարաւային մասերուն վրայ (1340). և այսպէս շարունակուեցաւ մինչեւ ԺԴ. դարու վերջերը (1387), երբ Լէնկթիմուր կրկին գերեզմանոցի վերածեց Հայաստանը։

Այս շրջաններու մէջ կեանքի, պատիւի և ինչքի ապահովութենէ զուրկ Հայերը կը գաղթէին Կիլիկիա և այնտեղի Հայ իշխանութիւնները կը զօրացնէին մինչև Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկումը։

ԳԼՈՒԽ ԺԷ.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ

1

ՌՈՒԲԷՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԷՋ

Կիլիկիոյ դիրքը և հնագոյն պատմութիւնը. — Հայ գաղթականութեան ծագումը Կիլիկիոյ մէջ.— Ռուբէն Ա. իշխանապետ Կիլիկեան հայրենիքի.— Կոստանդին անոր որդին և յաջորդը.— Առաջին խաչակրութիւնը և անոր հաստատած իշխանութիւնները.— Հայոց կողմէ եղած օգնութիւնը։

ՌԱԶՄԱԳԻՏԱԿԱՆ, երկրագործական և առևտրական մեծ յարմարութիւնները՝ որոնցմով Կիլիկիան օժտուած էր շատ կանուխէն աշխարհակալներու ուշադրութիւնը գրաւած էին։ Բարձր լեռնաշղթաներով և ընդարձակ դաշտերով զարդարուած այդ երկիրը Ասորեստանի և Բաբելոնի տիրապետութենէն ետք անցաւ Պարսից Աքիմենեան իշխանութեան տակ. իսկ Մեծն Աղեքսանդրէ յետոյ Սելեւկեան թագաւորներու երկրամասը եղաւ՝ կառավարուելով Անտիոքէն։ Մեծն Տիգրան յաղթելով Սեւելկեան վերջին թագաւորին՝ Անտիոքի հետ ամբողջ Ասորիքը գրաւեց և Կիլիկիան Հայկական նահանգի մը վերածեց։ Տիգրանի կայսրութեան անկումով երկիրը անցաւ Հռովմէացիներու ձեռքը, իսկ անոնց կայսրութեան բաժանումով վիճակուեցաւ Արեւելեան կամ Բիւզանդական խնամակալութեան, և այս պետութեան յունացումով Յունական գաւառ մը ճանչցուեցաւ. վերջապէս Հայոց գաղթականութեան աճումով և զօրացումով Հայկական անկախ պետութիւն մը դարձաւ։

Հայերը, նոյն իսկ Մեծն Տիգրանէն առաջ, առեւտրական յարաբերութիւններ և հաստատուած գաղթականութիւններ ունէին Կիլիկիոյ մէջ։ Իսկ Արշակունեաց անկումին յաջորդող Պարսից, Արաբացւոց, Յունաց և Սելճուգեանց հալածանքներէն ազատուելու համար Հայերը սկսան ապաստանարան գտնել Կիլիկիոյ լեռներուն մէջ, և հետզհետէ շատնալով ծաղկեալ քաղաքներ հաստատեցին, այնպէս որ ԺԱ. դարուն անոնք իրենց բազմութեամբ կրնային մրցիլ Յունաց հետ։ Յոյն և Ասորի վանքերու հետ բազմաթիւ Հայկական վանքեր ալ կային Տաւրոսի մէկ ճիւղին վրայ որ Հայերը Սեւ լեռ (Կեավուր տաղ՝ Թուրքեր) կը կոչէին իր ապառաժեայ բնութեան համար, և որ հին դարերէ ի վեր ճանչուած էր Ամանոս անունով։ Այդ վանքերը մտաւորական կեդրոններ դարձան Հայոց համար և անոնց առաջնորդութեամբ Հայ գաղթականութիւնները քանի մը մանր իշխանութիւններ կազմեցին՝ մասամբ ինքնագլուխ, մասամբ ալ Բիւզանդիոնի կայսրերու հովանաւորութեան տակ, որոնք անոնց միջոցով Մահմետականներու դէմ պատուար մը կանգնել կ՚ուզէին։ Այսպէս հաստատուած Հայ իշխաններն էին ԳՈՂ ՎԱՍԻԼ՝ Քեսունի իշխանը և ՕՇԻՆ Արցախեցի՝ որ Լամբրոնը Մահմետականներէն խլեց և դղեակը ժառանգութիւն ստացաւ Ալեքս Կոմնենոս կայսրէն, իսկ անոր եղբայրը՝ Բազունի Տարսոնի տէր դարձաւ. վերջապէս Ապիրատը, ներսէս Շնորհալիի հայրը, որ իր բնակութիւնը հաստատեց Վերին Եփրատի կողմերը՝ Ծովք ամուր դղեակին մէջ։

Կիլիկիոյ նշանաւոր քաղաքներն էին Տարսոն՝ որու մէջէն կ՚անցնէր Կիւտնոս գետը, Սիս՝ որուն շրջակայքը կը գտնուէին հռչակաւոր Դրազարկ և Արքակաղին վանքերը, և որ վերջէն եղաւ Կիլիկիոյ մայրաքաղաքը, իսկ մինչեւ հիմա կաթողիկոսանիստ քաղաքը, Անարզաբա, Ատանա, Մամեստիա կամ Միսիս, Այաս ծովեզերեայ վաճառաշահ քաղաքը, Գերմանիկ կամ Մարաշ, Ուլնիա (Զէյթուն) և Աչէ (Հաճին)։ Երեւելի բերդերն էին Վահկա, Բարձրբերդ, Կապան, Սիմանակլայ, Լամբրոն, և այլն։

Կիլիկիան՝ շնորհիւ իր ծովեզերեայ հանգամանքին՝ Հայութիւնը սերտ յարաբերութեան մէջ դրաւ Եւրոպայի հետ և ցեղը վերակենդանացուց աւելի բարձր կեանքով մը։

ՌՈՒԲԷՆ Ա. (1080-1095), Բագրատունեաց ցեղէն քաջարի իշխան մը, Հայութեան և Գագիկ Բ.-ի վրէժը լուծելու կրակով վառ՝ իրեն հիմնակէտ ընտրեց Հայաշատ Կիլիկիոյ բարձունքները։ Քանի մը հայրենասէր կտրիճներով ան իր բնակութիւնը հաստատեց Գոռոմոզոլ գիւղին մէջ՝ Բարձրբերդի շրջակայքը։ Տեղացի Հայերը շուտով խմբուեցան անոր դրօշակին տակ, և մէկ սիրտ մէկ հոգի գործելով՝ կարճ ժամանակի մէջ Տաւրոսի լեռները Յոյներէ մաքրեցին և Հայկական նոր իշխանութեան մը հիմը դրին այդ հպարտ լեռներու բարձրութեանը վրայ։

Ռուբէն՝ շարունակելով իր քաջագործութիւնները՝ բոլոր իշխաններուն գործակցութիւնը շահեցաւ, և իր ազնուութեամբ ու հեղինակութեամբ անոնց ճանչցուց իր իշխանապետութիւնը. Գող Վասիլ, Ապիրատ և Օշին իրեն զօրավիգ և օգնական եղան։ Այս նոր հարստութեան առաջին իշխանը տասնեւհինգ տարի իմաստութեամբ վարեց երկիրը և Հայ ազգին նոր հայրենիք մը թողուց բաւական ընդարձակ և ծաղկեալ վիճակի մէջ։

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ (1095–1100) Ռուբէնի որդին և յաջորդը աւելի ընդարձակեց իր երկիրը և իր աթոռը հաստատեց Վահկա բերդին մէջ։ Անոր իշխանութեան երկրորդ տարին խաչակիրներու առաջին բանակը Կիլիկիա հասաւ ուժասպառ և անօթի վիճակի մը մէջ։ Քանի որ անոնց նպատակն էր Մահմետական ուժը կոտրել արեւելքի մէջ և Երուսաղէմը ազատել Եգիպտոսի իշխանութենէն՝ սիրալիր հիւրընկալութիւն մը գտան անոնք Հայոց մօտ, և Կոստանդին օգնեց անոնց ոչ միայն պաշարով և դրամով, այլ նաեւ իր զօրքով։ Հայ զօրքը Անտիոքի պաշարումը զօրացուց և քաղաքը ինկաւ խաչակիրներու ձեռքը՝ ութ ամիս դիմադրելէ ետք (1098)։ Այս օգնութիւնը թէեւ սկիզբէն նպաստեց Հայերուն, բայց յետոյ Եւրոպայի դաւաճան անտարբերութեան պատճառով շատ սուղի նստաւ։ Ֆրանկ ասպետները Կոստանդինին մարքիզ և կոմս տիտղոսները տուին· իսկ Գրիգոր ԺԳ· պապը իր մէկ կոնդակին մէջ Հայոց հիւրասիրութիւնն ու կրօնական եռանդը գոված է ըսելով· «Ոչ մէկ ազգ այնչափ յօժարութեամբ խաչի զինուորներուն օգնութեան հասաւ՝ որչափ Հայերը։ Անոնք հայթայթեցին զօրք, զէնք, ձի և պաշար»։

Խաչակիրներու այդ արշաւանքը արժեց իրենց համար կէս միլիոն մարդու կորուստ, բայց այդ զոհողութեամբ անոնք հաստատեցին 1· Երուսաղէմի թագաւորութիւնը, 2· Եդեսիոյ կոմսութիւնը, 3· Անտիոքի իշխանապետութիւնը և 4· Տրիպոլսոյ կոմսութիւնը։

Կոստանդին՝ իր իշխանութիւնը Եգիպտոսի Մամլուքներուն դէմ ապահովելու համար, Ֆրանկ ասպետներու հետ միացաւ դաշնակցութեամբ և խնամութեամբ։ Ան իր աղջիկը կնութեան տուաւ Եդեսիոյ կոմս Ժոսլին Ա·ին, իսկ իր եղբայրը Թորոս իր Արտա աղջիկը տուաւ Երուսաղէմի ապագայ թագաւոր Պաղտին Ա·ին (1100–1118), որ եղբայրն էր խաչակիրներու հրամանատար Կոնտսփրէ Պույոնի։ Կոստանդին խաղաղութեամբ մեռաւ և թաղուեցաւ իր հօր քով՝ Կաստաղոն վանքին մէջ։

2

ԹՈՐՈՍ Ա. ԵՒ ԼԵՒՈՆ

Թորոս Ա. և իշխանութեան ընդարձակութիւնը.— Յաղթութիւններ Պարսիկ և Սելճուքեան ասպատակներու դէմ. — Թորոս Ա. Գագիկ Բ.ի վրէժը կ՚առնէ Մանտալեան եղբայրներէն. — Թորոսի մեծ համբաւը. — Անոր եղբայր և յաջորդ Լեւոնի քաջութիւնները և Լատին իշխաններու հետ ունեցած բաղխումները.— Կռիւներ Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս կայսեր հետ.— Լեւոնի գերութիւնը և մահը.— Կիլիկիա Բիւզանդիոնի հպատակ ութ տարի։

Կոստանդինի որդին Թորոս (1100–1123) *Հայկական պզտիկ կառավարութեան գլուխը անցնելով՝ սկսաւ երկիրը ընդարձակել և բարեկարգել· ան իր իշխանութիւնը տարածեց մինչև Միջերկրականի եզերքները։ Նախ Անարզաբա քաղաքը իր շրջականերով գրաւեց և կայսերական զօրքը ցրուեց։ Երբ ան իր յաղթութիւնները օգտագործելու և իր քաղաքը գեղեցիկ շէնքերով զարդարելու գործով զբաղած էր, Պարսիկները իրենց վաղեմի թշնամութիւնները և ասպատակութիւնները նորէն սկսան և յարձակեցան Հայկական այս նոր ոստայնին վրայ· յանկարծական խուժումով Անարզաբա գաւառը գրաւեցին և բազմաթիւ գերիներ առին։ Գող Վասիլ այն ատեն դեռ ողջ էր և իր պատրաստ ուժով ինկաւ ասպատակներուն վրայ, յաղթեց անոնց և աւարն ու գերիները ազատելով Թորոսին վերադարձուց։*

Հազիւ թէ Պարսիկները Կիլիկիայէն հեռացան, Գոնիայի Մելիք–Շահ Սուլթանը (1107-1116)*, կէս մը նախանձէն, կէս մըն ալ Յունաց կայսրէն դրդուած՝ Սելճուքներու մեծ բազմութեամբ բանակը լեցուց Կիլիկիոյ մէջ։ Թորոս իր Լեւոն եղբօրը հետ անոնց դէմ ղրկեց նաեւ Տիգրան և Ապլասաթ Հայ իշխանները։ Այս վերջինները ինկան պատուոյ դաշտին վրայ, բայց Լեւոն անձնուիրութեամբ և իր քրիստոնէական հաւատքով զօրացած՝ կայծակի պէս նետուեցաւ թշնամիին վրայ, իր ազգակիցներուն վրէժը լուծեց և պարտուած թշնամին Կիլիկեան աշխարհէն դուրս վռնտեց։*

Այս յաղթանակէն ետք Թորոս իր զէնքը դարձուց Յոյներուն վրայ, որոնք դարձեալ կը շարունակէին դաւեր լարել Հայ նորածիլ իշխանութեան դէմ և հիւսիսի կողմէն ան իր երկիրը ընդլայնեց մինչեւ Կապադովկիոյ սահմանները։

Բայց Գագիկ Թագաւորին վրէժը դեռ չէր լուծուած· անոր սպաննիչները, Մանտալեան եղբայրները, դեռ կ'ապրէին և տէր էին Կիզիստրա բերդին։ Թորոս կանխամտածումով անոնցմէ մէկուն հետ խնամացած և բերդը իրեն յանձնելու խոստումը առած էր։ Երբ Հայոց իշխանը զօրքով մօտեցաւ Կիզիստրային՝ Մանտալեանք ընծաներով դիմաւորեցին զայն, բայց բերդը յանձնելու յօժարութիւն ցոյց չտուին։ Թորոս ընծաները մերժելով բերդը պաշարեց· պաշարումը առեն մը շարունակելէ ետք՝ աւելի ժամանակ չկորսնցնելու համար, հետեւակ գունդ մը դարանի դրաւ հոն և ինք իր ձիաւորներով քաշուեցաւ։ Առտուն կանուխ բերդապահները կարծելով որ Հայերը մեկնած են՝ սկան համարձակօրէն դուրս գալ բերդէն· նոյն պահուն թագնուած Հայ զինուորները ներս խուժելով կարեւոր դիրքերուն տիրացան· բերդապահները փորձեցին ներս քաշուելով ամրանալ, բայց այլեւս ուշ էր, նոյն իսկ ելքի ճամբաները գոցուեցան իրենց առջեւ։

Երբ Թորոս բերդի գրաւման ուրախ լուրը ստացաւ, իր հեծելագունդերով փութաց Կիզիստրա մտնել։ Այնտեղ Մանտալեան եղբայրներր իր առջեւ բերել տուաւ և հրամայեց որ իրեն և Հայ զինուորներուն ցոյց տան Գագիկի սուրն ու զգեստները· հրամանը կատարուեցաւ· տեսարանը ողբերգական էր· Հայ իշխանապետը և իր բոլոր զինուորները արտասուել սկսան այդ նուիրական մասունքին առջեւ· մասունք մը՝ որ անոնց յիշել կուտար թէ տակաւին քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ Հայութիւնը մեծ ազգ մը կը ներկայացընէր՝ անկախութեամբ և փառաւոր քաղաքակրթութեամբ, և թէ անոր վերջին թագաւորը՝ հակառակ իր իմաստութեան և արժանիքներուն՝ չարաղէտ բաղ-

դի մը այնքան ողբալի մէկ զոհը եղած էր։ Մանտալեան եղբայրները զգացին իրենց ոճիրին ծանրութիւնը․ պատասխանատուութեան ուշացած ժամը այլեւս հասած էր․ անոնցմէ մէկը զինուորներու ձեռքէն փախչելով ինքզինքը գահավէժ մը վար նետեց և մեռաւ։ Երկրորդ եղբայրը յուսահատ յանդգնութեամբ մը Թորոսին սպառնական ձեւով մը ըսաւ․ «Ի՞նչ պատասխան պիտի տաս Յունաց կայսեր, որ մեզ՝ իր իշխանները, այսպէս կը չարչարես»։ Թորոս զայրացած պատասխանեց․ «Դուք ի՞նչ պատասխան տուիք Հայոց ազգին, որ իրենց թագաւորը սպաննեցիք»․ այս ըսելով բրածեծ սպաննեց զայն՝ անոր զգացնելով թէ ինք արժանի չէր սուրով մեռնելու։ Անկէ ետք Կիզիստրա բերդին մէջ պահապան գունդ մը թողուց և ինք դարձաւ Վահկա բերդը՝ հետը տանելով գանձերն ու երրորդ իշխանը (1113)։

Թորոսի մեծ յաղթութիւնները այնքան բարձրացուցին անոր համբաւը օտարներու առջեւ՝ որ անոնք ըսկըսան Կիլիկիան կոչել «Թորոսի երկիրը»։ Թորոս իր մնացած տասը տարիները խաղաղութեամբ անցուց և երկիրը բարեկարգելու ու շէնցնելու գործով զբաղեցաւ․ ան մեռաւ ու թաղուեցաւ իր կառուցած Դրազարկ վանքին մէջ, որ ետքէն Հայ թագաւորներու և թագուհիներու վերջին հանգստարանը եղաւ։

Թորոս Ա․ին յաջորդեց իր եղբայրը ԼԵՒՈՆ (1123–1137) *որովհետեւ իր միակ որդին Կոստանդին մեռած էր և կամ ըստ ոմանց Լեւոնի պէս քաջ իշխանի մը յաջորդութիւնը փափաքողներու կողմէ թունաւորուած։ Լեւոն* (1) *իր եղբօր քաղաքականութիւնը շարունակելով Յոյներու ձեռքէն առաւ Մամեստիա, Ատանա և Տարսոն մեծ քաղաքները, որով գրեթէ ամբողջ Կիլիկիոյ տէր դարձաւ․ դժբաղդաբար քաղաքական ինչ ինչ ըն-*

---

1 *Լեւոն Ա․ չենք կոչեր, որովհետև այդ անունով ուրիշ իշխանապետ մը չեղաւ. Լեւոն Ա․ յորջորջումը կը պատկանի այն իշխանապետին՝ որ թագաւոր տիտղոսը ստացաւ։*

խաղներ շատ սուղի նստան և իշխանութիւնը դարձեալ Յոյներու ձեռք անցաւ ժամանակաւոր կերպով։

Լեւոն՝ Անտիոքի Ռոժիր իշխանին հետ զինակցելով՝ անոր օգնեց Թուրքերու ձեռքէն Ազազ բերդաքաղաքը առնելու համար· բայց Ռոճիրի յաջորդ Ռիմունդի հետ թշնամանալով յափշտակեց Սարուանդիքար դղեակը (1135)· *Անտիոքի իշխանը տեսնելով որ զէնքով չկրնար յաղթել Լեւոնին՝ Մարաշի Պալտուին կոմսին հետ դաւադրութիւն մը սարքեց և Լեւոնը թակարդի մէջ ձգելով տարաւ բանտարկեց զայն Անտիոքի մէջ։ Լեւոն իր ազատութիւնը գնելու համար ստիպուեցաւ Ատանա և Մամեստիա քաղաքները,* 60,000 *դահեկան և իր որդիներէն մէկը պատանդ տալ։ Բայց անմիջապէս որ ան Կիլիկիա վերադարձաւ իր բանակին գլուխ անցնելով գնաց Լատին իշխանին վրայ։ Ռեմունդ նեղը մնացած Եւրոպացի ասպետներով դաշնակցութիւն մը կազմեց· բայց Լեւոնի յաղթական յառաջխաղացումին դէմ դաշնակիցները անզօր մնալով՝ անոր քեռորդիին, Եդեսիոյ Ճոսլին Բ· կոմսին միջնորդութեան դիմեցին։ Ճոսլին Լեւոնի սիրտը առաւ և հաշտութեան դաշինք մը առաջ բերաւ* (1137)*, որու համաձայն՝ Անտիոքի իշխանը Լեւոնին կը վերադարձնէր անկէ յափշտակուած քաղաքներն ու որդին և անոր պատանդներ կուտար· իսկ Լեւոն կը խոստանար Եւրոպացի ասպետներու դաշնակցութեան օգնել Բիւզանդիոնի կայսրերու դէմ՝ որ Անտիոքի և Կիլիկիոյ վրայ պահանջներ ունէին։ Լեւոն իր քաջութեամբ այնքան պատկառելի եղած էր որ ասպետները զինք «Տաւրոսի առիւծ» կոչեցին։*

Յունաց ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Բ· ԿՈՄՆԵՆՈՍ կայսրը (1118–1143) *Անտիոքը իր կայսրութեան տակ առնելու թագուն ծրագրով առաջարկած էր Անտիոքի իշխանին աղջիկը իր տղուն հարս ընել· բայց Լատին իշխանը հասկընալով անոր դիտաւորութիւնը մերժած էր։ Ասոր վրայ կայսրը մեծ բանակով ճամբայ ինկած էր իր անպատուութեան վրէժը լուծելու։ Սարսափի մատնուած Անտիոքցիները Լեւոնի օգնութեան դիմեցին՝ իրենց* դաշնագրութեան համաձայն։ Լեւոն Հայ և Եւրոպացի բանակին գլուխն անցած գնաց և Սելեւկիան պաշարեց։ Այդ շարժումը ռազմական սխալ մըն էր։ Կայսրը տեսնելով Հայոց յառաջխաղացումը և կայսրութեան վարկի սպառնացող վտանգը, նաեւ նկատելով որ Լեւոնի երկիրները անպաշտպան մնացած էին բանակին բացակայութեամբը, «Կիլիկեան Դռներ» կոչուած կիրճէն ներս մտաւ և առանց լուրջ ընդդիմութեան մը հանդիպելու Մամեստիա, Տարսոն և Ատանա քաղաքները գրաւեց. կայսրը այդ յաջողութիւններէն քաջալերուած՝ գնաց Անարզաբա բերդաքաղաքին դէմ և զայն պաշարման ենթարկեց։ Հայերը աննման քաջութեամբ և հնարագիտութեամբ դիմադրեցին. անոնք թշնամիին վրայ խոշոր քարեր նետելով զանոնք նեղը կը ձգէին և կարմրցուած երկաթներով անոնց պաշարման մեքենաները կ'այրէին։ Կայսրը յուսահատած պաշարումը վերցնել կը ծրագրէր երբ իր Իսահակ որդին խորհուրդ տուաւ իրեն որ վերջին փորձի մը համար մեքենաներու փայտեայ մասերը շաղախով ծեփուին։ Փորձերը ցոյց տուին որ հնարքը յաջող էր և այսկերպով անոնք պարիսպին մէկ մասը փլցուցին ու ներս խուժեցին։ Քաղաքացիները չյուսահատեցան, արիւնահեղ կռիւներով աշխատեցան եկող ուժերը ջախջախել. նոյն իսկ Հայ կիները կը մասնակցէին կռիւներու՝ պատուհաններէն եռացած ջուր կամ դիւրավառ նիւթեր թափելով թշնամիներու վրայ։ Բայց բարձրագոյն ոյժը իր վախճանին հասաւ. քաղաքը վերջապէս նուաճուեցաւ։

Կայսեր յաջորդ նպատակակէտն էր Վահկա բերդը, որ բնական և արուեստական ամրութիւններով պաշտպանուած էր։ Լեւոն անոր պաշտպանութիւնը յանձնեց իր ազգական Կոստանդին իշխանին և ինք՝ Հայ իշխաններու անհամաձայնութեան պատճառով սրտնեղած՝ իր ընտանիքով քաշուեցաւ Տաւրոսի բարձունքը։ Լատին իշխանները փորձեցին Հայոց օգնութեան հասնիլ, բայց կայսրը իր հսկայ բանակին մէկ մասով Անտիոքի պաշարժման երթալով ստիպեց դաշնակից ուժերը իրարմէ անջատուիլ․ իւրաքանչիւրը իր գլխու ճարը նայելու վիճակին մէջ էր։ Անտիոքը նուաճուեցաւ և կայսրը անարգել սաստկացուց Վահկա բերդին պաշարումը։ Կոստանդին Հայ իշխանը քաջութեամբ և ռազմագիտութեամբ կռուելով մեծ կորուստներ պատճառեց թշնամիին, բայց իր ուժը կրնար միայն նեղել զայն և ոչ թէ ջախջախել։ Վերջապէս քաղաքը ինկաւ և Կոստանդին շղթայուած Պոլիս ղրկուեցաւ։ Երբ նաւը ցամաքէն քիչ մը հեռացաւ, ան իր պահապանները սպաննեց և ծառաներուն օգնութեամբ շղթաներէն արձակուելով ցամաք ելաւ, բայց մատնիչներու դաւաճանութեամբ կրկին ձերբակալուեցաւ։

Իսկ Լեւոն՝ երկար ատեն պաշարէ զուրկ մնալով անձնատուր եղաւ և շղթայակապ Կ․ Պոլիս տարուեցաւ իր Ռուբէն և Թորոս որդիներով։ Կայսրը իր արեւելեան վրէժխնդրութիւնը յագեցնելու համար շիկացած երկաթով նախ կուրացնել և յետոյ մեռցնել տուաւ Լեւոնի անդրանիկ որդին Ռուբէնը՝ որու դէմ յոյն իշխանները գրպարտութիւններ ըրած էին և որու քաջութեան նոյն իսկ կայսրը կը նախանձէր։ Դժբաղդ հայրը իր որդիին անտանելի չարչարանքներուն ականատես ըլլալով՝ չկրցաւ դիմանալ և սրտի ցաւէն մեռաւ բանտին մէջ (1141)։

Ամբողջ ութ տարի (1137–1145) Կիլիկիա Բիւզանդիոնի իշխանութեան տակ մնաց։ Յոյները ազատ ելք տալով անմիտ վրէժխնդրութեան՝ կողոպտեցին ու աւերեցին նոյն իսկ եկեղեցիներն ու վանքերը։ Կայսերական գործակալները երկրի պաշտպանութեան անհոգ մնալով՝ Թուրք և Լատին իշխանները պատեհութիւնը գտան Հայոց երկիրները յափշտակելու։

3

ԹՈՐՈՍ ԵՒ ԻՐ ՅԱՂԹԱՆԱԿՆԵՐԸ

Կայսեր պարտութիւնը Մահմետականներու ձեռքով.— Թորոս Բ. և Կիլիկիոյ ազատութիւնը.— Թորոսի տարած մեծ յաղթութիւնները և ստացած փրկանքները գերի բռնած իշխաններու համար.— Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը և Հռոմկլայ բերդը.— Թորոսի ջանքը Լամբրոնի Հայ իշխանները սիրաշահելու համար.— Կայսեր վրէժխնդրական քաղաքականութիւնը և Թորոսի բացարձակ յաղթութիւնները.— Մանուէլ կայսեր անյաջող փորձերը Թորոսի դէմ և վերջապէս անոր հետ կնքած հաշտութիւնը.— Մանուէլ կայսեր և Ներսէս Շնորհալիի թղթակցութիւնները.— Թորոսի մահը։

Վրէժխնդրութեամբ միայն զբաղուած Յոյն վարիչներու թուլութիւնը այնքան նուաստացուց կայսերական վարկը՝ որ Ահմէտ–Մելիք անուն Թուրք ամիրան յանդգնեցաւ նոյն իսկ ուղղակի Յոյներու ձեռքէն հողեր գրաւել· ան յափշտակեց Վահկա և Կապան բերդաքաղաքները ուրիշ կարեւոր քաղաքներու հետ։ Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը իր իշխանութեան պատիւը փրկելու համար նորէն ստիպուեցաւ մեծ բանակով մը Կիլիկիա գալ։

Կայսեր բանակին մէջն էր նաեւ Լեւոնի կրտսեր որդին Թորոս (1), որ իր հօր մահէն ետք բանտէն ազատուած և կայսերական բանակին մէջ ընդունուած էր։ Բիւզանդիոնի կայսրերու յաղթանակները Հայոց վրայ միշտ իրենց աղէտալի հետեւանքները ունեցած էին· Յովհաննէս Կոմնենոս կայսեր յիմարութիւնը աւելի լաւ արդիւնք մը չէր կրնար բերել· իր արշաւանքը բոլորովին ապարդիւն անցաւ· ինքն ալ սպաննուելով բանակը ցրուեցաւ կամ ետ դարձաւ։ Թորոս առիթէն օգտուելով խոյս տուաւ և ինքզինքը յայտնեց Հայ քահանայի մը։ Հայերը՝ որ զզուած էին Յունաց ատելի վարչութենէն՝ երբ իմացան Թորոսի ներկայութիւնը հայրենի հողին վրայ, բոլոր դասակարգերով դուրս ելան և իրենց սիրելի իշխանին շուրջը հաւաքուեցան։

---

1 Կարգ մը պատմիչներու նայելով՝ Թորոս իբրև վաճառական Պօլսէն խոյս տուած և Անտիոքի վրայով անցած էր Կիլիկիա։

Ամէն տեղ ան ողջունուեցաւ՝ իբրեւ ազատարար Յունական ծանր լուծէն։ Եկան նաեւ Թորոսի երկու եղբայրները՝ Ստեփանէ և Մլեհ, որոնք մինչեւ այն ատեն Հալէպի Նուրէտտին սուլթանի պալատն էին։

Կարճ ժամանակի մը մէջ կազմուեցաւ 10,000 Հայ կտրիճներէ բաղկացած բանակ մը՝ որ իր թիւէն քանի մը անգամ մեծ էր իր անձնուիրութեան արժանիքով։ Այդպիսի ուժի մը առջեւ թշնամիները ցիր ու ցան եղան և զարմանալի արագութեամբ գրաւուեցան Վահկա, Սիմանակլա և Առիւծ բերդերը։ Հայկական դրօշակը կրկին ծածանիլ սկսաւ Ատանայի, Անարզաբայի, Թիլ–Համտունի և Մամեստիոյ վրայ։ Հայոց անկախութիւնը արդէն վերահաստատուած էր․ ուստի բոլոր իշխաններու հաճութեամբ ԹՈՐՈՍ Բ․ (1145–1168) իր հօր իշխանապետական գահը բարձրացաւ և իր իմաստութեամբ ու փորձ ռազմագիտութեամբ Ռուբինեանց իշխանութիւնը պայծառացուց։

ԿԻՌ ՄԱՆՈՒԷԼ Ա․ (1143-1180), Յովհաննէս կայսեր որդին ու յաջորդը, լսելով Թորոսի փախուստը և Կիլիկեան Հայոց վերահաստատուած անկախութիւնը՝ իր Հունգարացիներու հետ մղած պատերազմը վերջացուց և իր Անդրոնիկոս հօրեղբօրորդին Կեսար անուանելով Կիլիկիա ղրկեց «ապստամբ» Թորոսը նուաճելու։ Թորոս՝ տեսնելով եկող բանակին մեծութիւնը և քանի մը Հայ իշխաններու կայսեր ուժին միանալը՝ խոհեմութիւն համարեց պատերազմէ խուսափիլ․ ուստի պատգամաւոր ղրկեց Կեսարին իմացնելով թէ ինք յօժար էր ուրիշ Հայ իշխաններու նման կայսեր գերիշխանութիւնը ճանչնալու, եթէ ան արդարութեամբ վարուէր Հայոց հետ և իր հայրենի իրաւունքը ճանչնար։ Ամբարտաւան Անդրոնիկոս միշտ ամէն առաջարկին կը պատասխանէր թէ կայսեր հրամանն է որ Թորոսը նոյն շղթաներով կապուի որով իր հայրը կապուած էր և տարուի Կ․ Պոլիս։ Թորոս վրդովուեցաւ այս պատասխանին վրայ և առանց պատասխան տալու անոր՝ իր հետեւակազօրքը դարանի դրաւ Տաւրոսի կիրճերուն մէջ՝ ուսկից Անդրոնիկոս ստիպուած էր անցնիլ, իսկ ինքը իր հեծելազունդով ամրացաւ Բարձրբերդի մէջ։ Երբ կայսեր բանակը միամիտ կերպով կիրճերու մէջ մտաւ, դարանամուտ Հայ զինուորները յանկարծակի անոնց վրայ յարձակելով մեծ կոտորած մը տուին․ Թշնամին չէր ալ կրնար նահանջել, որովհետեւ Թորոս փախուստի ճամբան բռնած էր։ 12,000 Յոյներէն շատ քիչեր կրցան փախչելով ազատիլ․ փախչողներուն մէջն էր նաեւ ամբարտաւան Անդրոնիկոս։ Յաղթական Հայերը դարձան բազմաթիւ գերի բռնուած իշխաններով․ Թորոս գերի բռնուած հասարակ զինուորները զինաթափ ընելէ ետք ազատ արձակեց։

Կայսրը Թորոսին դեսպաններ ղրկեց իշխանները փըրկանքով ազատելու համար։ Յոյները աժան ազատելու յոյսով Թորոսին թողուցին գին որոշելու խնդիրը։ Թորոս անոնց ըսաւ․ «Եթէ ձեր իշխանները ինծի համար արժէք ունենային չէի արձակեր, իսկ եթէ պիտանի են կայսեր՝ թող անոնց արժէքը գնահատէ և այնպէս վճարէ»։ Այս նախատինքէն պատուաւոր կերպով դուրս ելնելու համար Յոյները ծանր փրկանքներով ազատեցին իրենց իշխանները։ Թորոս դեսպաններու ներկայութեանը հանդիսաւոր կերպով Բիւզանդական ոսկիները բաժնել տուաւ իր զօրքերուն։ Յոյները այսպիսի ասպետական առատաձեռնութեան վրայ ապշած մնալով երբ պատճառը հարցուցին, Թորոս պատասխանեց․ «Որպէսզի զինուորներս քաջալերուին և ուրիշ անգամ նորէն գերի բռնեն ձեր իշխանները»։

Կայսրը Թորոսի հետ հաշտութիւն կնքեց Անտիոքի իշխանին միջնորդութեամբ (1147)։ Այդ թուականին ԳՐԻԳՈՐ Գ․ ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ կաթողիկոսը (1113-1161) Եդեսիոյ Ծոսլին Բ․ կոմսէն գնեց Հռոմկլայ ամուր բերդը՝ որ մինչեւ 1293 Հայոց կաթողիկոսներու աթոռանիստը եղաւ։

Թորոսի համբաւը տարածուած ըլլալով ամէն տեղ, Երուսաղէմի ՊԱՂՏԻՆ Գ․ թագաւորը (1142-1162) անոր օգնութիւնը խնդրեց Բերայի (Հալէպ) ՆՈՒՐՐԷՏՏԻՆ սուլթանին դէմ՝ որ Քրիստոնեայ երկիրները գրաւելով Ասորիքի ժողովուրդը և իշխանները սարսափի կը մատնէր, նոյն իսկ կ՚սպառնար թէ՛ Յունական կայսրութեան և թէ Պաղեստինի։ Հայոց իշխանապետը կասեցուց անոր յաղթական ընթացքը։ Հայոց այս օժանդակութեան համար Գուլիելմոս Տիւրացի պատմագիրը Թորոսը կը յատկանշէ իբրեւ «Հայաստանի ամենէն նշանաւոր և հզօր մարդը»։

Կայսրը սակայն անհանդարտ էր և առիթով մը կ՚ուզէր իր բանակի նուաստացումին վրէժը լուծել· ուստի եղծանելով իր դաշինքը նոր բանակով մը կրկին ղրկեց Անդրոնիկոս Կեսարը՝ որ Կիլիկիոյ քանի մը քաղաքները գրաւելէ ետք եկաւ պաշարեց Մամեստիա բերդաքաղաքը, ուր Թորոս կեդրոնացուցած էր իր զօրութիւնը։ Փոթորկալից գիշեր մը Թորոս պարիսպին մէկ մասը քակելով անակնկալ կերպով ինկաւ պաշարողներու վրայ և գրեթէ ոչնչացուց զանոնք։ Անդրոնիկոս հազիւ կրցաւ փախչիլ փոքրաթիւ զինուորներով (1152)։ Կայսրը՝ այս անգամ ալ պարտուած՝ ստիպուեցաւ ծանրագին փրկանքներով ազատել Յոյն իշխանները։ Գերիներու մէջն էր նաեւ Լամբրոնի Հայ իշխան Օշին, առաջին Օշինի թոռը և Ներսէս Լամբրոնացիի հայրը, որ իր փրկանքին կէսը՝ 20000 ոսկի տալով, միւս կէսին տեղ ալ իր անդրանիկ որդին Հեթումը պատանդ ձգեց։ Հեթում ետքէն այնքան սիրելի եղաւ Թորոսին՝ որ իրեն կնութեան տուաւ իր աղջիկը և Օշինի մնացած պարտքը իր զաւկին օժիտ համարելով՝ նորապսակ ամոլը Լամբրոն ղրկեց· այս կերպով ան կը յուսար Լամբրոնի տէրերն ալ իր տոհմին հետ կապել։

Կայսրը զայրացած իր յիմար քաղաքականութեան աղէտաւոր արդիւնքին վրայ, կրկին փորձեց Հայոց ուժը խորտակել, այն ուժը՝ որ իր կայսրութեան սպառնալիք եղող սուլթանները կը զսպէր· և այս անգամ Կիլիկիոյ վրայ ղրկեց Կոստանդին Կալամանոս իշխանը։ Թորոս Տարսոնի մօտ պատերազմի բռնուեցաւ կայսերական այս վերջին բանակին դէմ· Նորէն յաղթեց և *զօրավարն ալ գերի բռնեց, որ նոյնպէս խոշոր փրկանքով մը ազատեցաւ։ Հայ իշխանապետը իր այս կրկնակի յաղթութիւններով ոչ միայն իր անկախութիւնը ապահովեց, այլ նաեւ տէր դարձաւ ամբողջ Կիլիկիոյ՝ մինչեւ Միջերկրականի եզերքները, անկից զատ Յոյներու ձեռքէն զէնքի ուժով առաւ Իսաւրիա և Փռիւգիա նահանգներուն լեռնային մասերը և զանոնք միացուց իր ընդարձակուող երկրին։*

Կայսրը՝ այլեւս յուսահատ իր ուժով նուաճելէ Կիլիկիան՝ անուղղակի միջոցներու դիմել սկսաւ։ Ան՝ կաշառքով և ուրիշ խոստումներով Հայոց դէմ գրգռեց Գոնիայի (Իկոնիա) Սելճուգեան ՄԱԳՍՈՒՏ Ա. սուլթանը (1116–1156), *որ՝ հակառակ Թորոսի հետ ունեցած իր դաշինքին, կաշառքէ շլացած՝ եկաւ մեծ բանակով մը և պաշարեց Թիլ–Համտուն ամրոցը, իր Եաղուպ զօրավարը գումարտակով մը ղրկեց Կիլիկիան ասպատակելու։ Սուլթանը անկարող ըլլալով ոևէ բան ընել՝ ետ քաշուեցաւ և աւելի մեծ բանակով մը եկաւ, բայց այդ ատեն իր զօրքին մէջ ժանտախտ մը ինկաւ որ սոսկալի կոտորած առաջ բերաւ։ Իսկ Թորոսին եղբայրը Ստեփանէ՝ Հայ բանակին մէկ մասովը տաճարական ասպետներու հետ միացաւ՝ Եաղուպին ասպատակ բանակը ջախջախեց և զինքն ալ սպաննեց։ Մագսուտ չուարեցաւ և ետ քաշուեցաւ. Թորոս անոր անել վիճակէն օգտուելով ասպատակ խումբերով մըտաւ անոր երկիրը և հարուստ աւարով ետ դարձաւ։ Վերադարձին տեսաւ որ Թուրքերը աւելի մեծ աւար թողուցած էին Թիլ-Համտու ամրոցին առջեւ* (1154)։

Երբ կայսրը տեսաւ որ այդ միջոցն ալ անզօր դարձաւ, նոր թշնամի մը գտաւ Թորոսի դէմ, Անտիոքի իշխանին խնամակալ և փորձ պատերազմիկ ՐԸՆՕ–ՏԸ–ՇԱՏԻԼԻՈՆը, որու անակնկալ յարձակման առջեւ Թորոս նախ տեղի տուաւ, բայց ետքէն իր ուժերը ամփոփելով Աղեքսանդրիոյ մօտերը յաղթեց անոր արիւնահեղ պատերազմի մը մէջ։ Յետոյ տեսնելով որ ուրիշ ասպետներ Րընօի օգնութեան պիտի գան՝ հաշ-

տութիւն կնքեց անոր հետ քանի մը բերդեր տալով Անտիոքի սահմանին վրայ։ Ռընօ կայսեր խոստացած կաշառքը չստանալով՝ աւելի բարեկամացաւ Թորոսին հետ և նաւերով գնաց ու ասպատակեց Կիպրոս կղզին՝ որ կայսեր կը պատկանէր։

Անկէ ետք կայսրը նորանոր զօրավարներ ղրկեց Թորոսին վրայ, բայց անոնք ոչ միայն բան մը չշահեցան, այլ նաեւ աւելի բարձրացուցին Թորոսի համբաւը։ Անգամ մը կայսեր տեղակալը, Անդրոնիկոս Եւփերբին կ՚աշխատէր Տարսոնը գրաւել. Թորոս ինկաւ անոր վրայ և 3000 մարդ ջարդելով մնացածները փախցուց, նոյն ինքն Եւփերբին գերի բռնուեցաւ, բայց Երուսաղէմի թագաւորին միջնորդութեամբ գերութենէ ազատուեցաւ։ Այդ ատեններ Ստեփանէ՝ օգտուելով Յունաց տկարութենէն և Գոնիայի ու Սեբաստիոյ սուլթաններու հակառակութենէն՝ Գերմանիկ (Մարաշ) բերդը գրաւեց և աշխատեցաւ առանձին իշխանութիւն մը հաստատել Սեւ լերան կողմերը։ Եւփերբին նախանձելով անոր յաջողութեան վրայ, նենգութեամբ խնճոյքի հրաւիրեց զայն և կաթսայով եռացած ջուրի մէջ ձգելով սպաննեց։

Այս անգութ բարբարոսութիւնը աւելի մեծ վիհ մը բացաւ Հայոց և Յունաց միջեւ և նոր արիւնահեղութեանց պատճառ եղաւ. Թորոս և Մլեհ ինկան Կիլիկիոյ Յունաց վրայ և իրենց եղբօր վրէժը լուծեցին՝ անոնցմէ 10000 հոգի սրէ անցնելով։

Մանուէլ կայսրը վճռեց անձամբ Թորոսէն վրէժ առնել։ Սիկիլիացւոց հետ հաշտութիւն կնքելով՝ տարաձայնութիւն հանեց թէ Թիւրքերու վրայ պիտի արշաւէ և մեծ նաւատորմիղով եկաւ խարսխեց Պամփիւլիայի ափերը։ Թորոս Լատին ուխտաւորէ մը հասկցած էր կայսեր դիտաւորութիւնը և ըստ այնմ պատրաստութիւններ տեսած. ան իր ընտանիքը և գանձերը Տաճկիւքար կոչուած բերդին մէջ ապահոված էր և ինք կտրիճ ձիաւորներով միշտ տեղէ տեղ կը փոխադրուէր։ Կայսրը քանի մը դիւրին գրաւումներ ըրաւ, բայց գիտէր որ Թորոսը չէր կրնար բռնել և գրաւած տեղերն ալ չէր կրնար պահել։ Այդ միջոցին Երուսաղէմի թագաւորը ՊԱՂՏԻՆ Գ. կայսեր հետ տեսութեան եկած էր. ուրիշ Լատին իշխաններու հետ ան միջնորդ ըլլալով հաշտեցուց Հայոց իշխանապետը և կայսրը։ Թորոս մեծ պատիւներով ընդունուեցաւ կայսեր բանակին մէջ. կայսրը այնքան սիրեց զինք որ ոսկի մատանիով կնքուած հրովարտակով մը վաւերացուց անոր իշխանապետութիւնը՝ իբրև օրինաւոր տէր Կիլիկիոյ, և «Պանսեպաստոս» տիտղոսը տուաւ։

Կը թուէր որ կայսրը իրողութեան հետ հաշտուելով ըմբռնած էր Հայ և Յոյն ատելութեան անմտութիւնը, թէ երկու ազգերն ալ իրարու շատ պէտք ունէին և իրարու համակրելով փոխադարձ կրնային օգտուիլ. ուստի երկու ազգերը իրար աւելի մօտեցնելու համար ան աշխատեցաւ Հայ և Յոյն եկեղեցիները իրարու միացնել։ 1165էն սկսաւ ընդարձակ թղթակցութիւններ ունենալ Հայոց կաթողիկոս ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻԻ հետ (1166-1173) և անոր յաջորդ ԳՐԻԳՈՐ Դ.ի (1173-1180. բայց այդ ջանքերը ապարդիւն մնացին՝ Հայոց հայրապետներու և Մանուէլ կայսեր մահով։

Թորոս իր յաղթական կեանքը խաղաղ վախճանի մը կը բերէր. ան իր մնացած քանի մը տարիները վարչական և ուրիշ բարեկարգութիւններու նուիրեց. վերջապէս զգալով մահուան մօտենալը՝ իր իշխաններու ներկայութեանը իրեն յաջորդ նշանակեց Ռուբէնը, իր անչափահաս որդին և տէրութեան խնամակալ կարգեց իր աները՝ Թովմաս Պայլն, որ Անտիոքի Հայոց դեսպանն էր։ Թորոսի մահը (1168) խորունկ վիշտ պատճառեց ոչ միայն Հայոց, այլ նաև օտարներուն՝ որոնց թէ՛ պատկառելի և թէ սիրելի եղած էր իր քաջութիւններով և բարձր ձիրքերով։

4

ՌՈՒԲԷՆ Բ., ՄԼԵՀ ԵՒ ՌՈՒԲԷՆ Գ.

Մլեհի նկարագիրը և անոր բարեկամութիւնը Մահմետականներու հետ.— Գահի յափշտակութիւնը դեռատի Ռուբէնի ձեռքէն. — Դժբաղդ իշխանին խորհրդաւոր մահը Հռոմկլայի մէջ.— Ասպետներու անզօր դաշնակցութիւնը Մլեհի դէմ.— Մլեհի սպանութիւնը.— Ռուբէն Գ.— Լամբրոնի հետ հաշուեյարդարութիւն.— Անոր լաւ վարչութիւնը, գահէ հրաժարումը և իբրև վանական մահը։

Դժբաղդ Ռուբէնի անուանական իշխանապետութիւնը հազիւ տարի մը տեւեց քաղաքական ներքին փոթորիկներով (1168—1169)· *որովհետեւ իր փառասէր եւ անզուսպ հօրեղբայրը, Մլեհ, որոշած էր գահը յափշտակել։ Մլեհ՝ իր հօրը Լեւոնի գերութեան ատեն՝ հսկողութենէ զուրկ մնալով սանձարձակ մեծցած էր առանց հաստատ եւ տոկուն նկարագիր մը մշակելու։ Ինքը քաջ եւ խելացի էր, բայց բնաւորութեամբ՝ անձնապաշտ եւ անգութ։ Թորոսի իշխանութեան առաջին տարիները գովելի գործակցութիւն ցոյց տուաւ անոր բայց ոչ միայն չշարունակեց զայն, այլ նաեւ ետքէն դաւադրութիւններ լարեց իր եղբօր կեանքին դէմ։ Թորոս զինքը ձերբակալեց անգամ մը, բայց վեհանձնաբար իրեն հարստութիւն տալով երկրէն դուրս ղրկեց։ Թորոսի ծառայութիւնը ձգելէ ետք՝ ան նախ միացաւ Տաճարական ասպետներու կարգին, անոնց կրօնական տարազին հետ դաւանանքն ալ ընդունելով· հոն ալ երկար չմնաց· հրաժարեցաւ նոյնիսկ Քրիստոնէութենէ եւ թափառական Թուրքմէններու գլուխն անցաւ։ Իսկ իր եղբօր կողմէ պատուաւոր կերպով վտարուելէ ետք Բերիոյ (Հալէպ) Նուրէտտին Սուլթանի խորհրդականն եղաւ։*

Երբ Մլեհ լսեց իր եղբօր Թորոսին մահը, Նուրէտտինի հետ փոխադարձ օգնութեան դաշինք կնքելով՝ անկէ օգնական զօրք առաւ եւ եկաւ Կիլիկիա։ Հայերը՝ ճանչնալով իր նկարագիրը՝ Անտիոքի իշխանին եւ Երուսաղէմի թագաւորին աջակցութեամբ զայն երկրէ դուրս քշեցին։ Մլեհ Նուրէտտինին դիմեց, եւ այս վերջինը Հայոց դաշ-

նակիցներու երկիրները ասպատակելով ստիպեց զանոնք ետ քաշուիլ: Այս կերպով Մլեհ նորէն մտաւ Կիլիկիա Մահմետական զօրքերով, երկրի մէջ թշնամիի պէս աւերներ գործեց, հակառակորդները բանտարկեց, եկեղեցականները հալածեց եւ բռնի ուժով իշխանապետութիւնը ճանչցնել տուաւ (1169—1174): Իր նպատակին հասնելէ ետք Սուլթանին զինուորները նուէրներով ետ ղրկեց: Թովմաս Պայլ՝ նեղը մնալով Անտիոք փախաւ իր կեանքը ազատելու եւ Լատին իշխաններու օգնութիւնը խնդրելու գահի յափշտակիչի դէմ: Ան իր հետը տարաւ նաեւ Ռուբէն իշխանիկը, եւ ետքէն աւելի ապահով ըլլալու համար ղրկեց Հռոմկլայ Ներսէս Շնորհալիի մօտ. բայց խեղճ պատանին հոն ալ հանգիստ չթողուցին, որովհետեւ քիչ ատենէն մեռաւ հաւանօրէն թունաւորուած Մլեհի արբանեակներէն:

Մլեհ Թիւրքերու հետ աւելի բարեկամ էր եւ անոնց հետ կը դաշնակցէր Քրիստոնեաներու դէմ: Երկրէն դուրս քշեց Տաճարական ասպետները, որոնց դէմ մեծ ատելութիւն ունէր, անոնց կալուածները գրաւելէն ետք: Խաչակիրներու դէմ իր ատելութեան յագուրդ տալու համար անոնցմէ իր ձեռք գերի ինկածները Մահմետականներուն կը ծախէր: Անգամ մը Երուսաղէմի թագաւորը պատուոյ դեսպաններ կը ղրկէր Յունաց կայսեր, Մլեհ զանոնք կողոպտեց Մամեստիոյ մօտ եւ մերկ վիճակի մէջ թող տուաւ որ ճամբանին չարունակեն: Վերջապէս Կիլիկիոյ սարսափը դարձաւ ան:

Եւրոպայի ասպետները՝ այդպիսի թշնամիի մը դէմ պատշպանուելու համար՝ դաշնակցութիւն մը կազմեցին Երուսաղէմի Ամորի թագաւորին (1162—1174) առաջնորդութեամբ, որ պատերազմ յայտարարեց Մլեհին դէմ: Բայց այս վերջնին դաշնակիցը՝ Նուրէտտին ստիպեց զայն ետ քաշուիլ, անոր երկիրը ասպատակելով եւ քանի մը բերդերը գրաւելով: Մլեհ դաշնակցեցաւ նաեւ Գոնիայի Սուլթանին հետ եւ Յունաց դէմ ժառանգական ատելութիւնը գոհացնելու համար ասպատակեցաւ կայ-

սեր երկիրներուն վրայ։Ան իբրև ճարտար զօրավար փայլուն յաղթութիւններ տարաւ Բրուճաս *եւ* Կոստանդին Կալամանոս *զօրապետներուն դէմ։ Մանուէլ կայսրը լէգէոններով մտաւ Կիլիկիա, բայց Գոնիայի Սուլթանը իր գաւառներն ասպատակելով, չհամարձակեցաւ չափուիլ Մլեհին հետ, եւ անոր հետ պատուաւոր հաշտութիւն մը կնքելով դարձաւ Կ. Պոլիս* (1173)։

Ցաւալի է որ Մլեհ իր քաջութեան հետ ազնուութիւն և խաղաղասիրութիւն չունէր. արտաքին յաղթութիւններ տանելու մէջ շատ ճարտար էր, բայց բոլորովին տգէտ էր եւ անատակ ժողովուրդի սիրտը շահելու արուեստին մէջ։ Ան՝ ասիական բռնապետներու պէս՝ կը հաւատար ահաբեկութեամբ կառավարելու սկզբունքին. ուստի ժողովուրդը ուրախ պիտի ըլլար եթէ ոեւէ կերպով իրմէ կարենար ազատուիլ։ Եւ ազատումը շատ չուշացաւ. իր բռնութիւններէն տաղտկած աւագանին սպաննեցին զինք Սիս քաղաքին մէջ։

Իշխանները Մլեհի յաջորդ ընտրեցին Ստեփանէի անդրանիկ որդին Ռուբէն *Գ.ը* (1174—1185), *որ խոհական եւ լուրջ մէկն էր։ Ան ազնիւ վերաբերումով եւ իմաստուն կառավարութեամբ ժողովուրդի սիրտը շահեցաւ, հօրեղբօրը թողած համբաւը ջնջեց, եւ երկիրը խաղաղ պահեց։ Ան պատժեց նաեւ Մլեհի սպաննիչները՝ որ իրմէ վարձք կը պահանջէին։*

Ռուբէն ստիպուեցաւ զէնք առնել Լամբրոնի իշխան եւ Ներսէս Լամբրոնացիի եղբայր Հեթումի դէմ՝ որ Ներքին խաղաղութիւնը վրդոված էր։ Քանի մը իշխանութիւններ սկիզբէն ի վեր նախընտրած էին կայսեր գերիշխանութեան տակ մնալ քան թէ միանալ Հայկական իշխանութեան հետ. եւ այդ բաւական չէր անոնք յաճախ կը գործակցէին կայսեր բանակին իրենց ազգի անկախութեան դէմ։ Թորոս Բ.ի յաղթութիւններով անոնցմէ մեծ մասը ճանչցած էր անոր իշխանութիւնը, բայց անոնցմէ ամենէն զօրաւորը, Լամբրոնի իշխանը, կը մնար թշնամի՝ հակառակ Թորոսի ազնիւ վերբերումին Օշինի հան-

դէպ եւ անոր հետ կնքած խնամութեան։ Արդէն Թորոսի եւ Օշինի միջեւ կրկին գժտութիւն ինկած՝ բայց Ներսէս Շնորհալիի ջանքերով հաշտութիւն կայացած էր։ Թորոսի մահէն ետքը Օշինի որդին Հեթում իր ցեղական ատելութիւնը ցոյց տուաւ՝ իր կինը իրմէն հեռացնելով, որ միայն աներոջ վախէն կը պահէր։ Մլեհ՝ իբրեւ վրէժխնդիր իր եղբօր պատուին, ասպատակեց Հեթումի երկիրը, բայց անոր բերդը չկրցաւ առնել։ Ռուբէն Գ. շարունակեց Մլեհին կիսկատար թողուցած գործը եւ Լամբրոնը պաշարեց։ Հեթում՝ նեղը մնալով՝ օգնութեան կանչեց Անտիոքի Պոհեմոնդ — կամ Պեմոնդ իշխանը, որ դաւաճանութեամբ ճաշի հրաւիրեց Ռուբէնը, եւ զայն բանտարկեց, նաեւ կը պատրաստուէր արշաւել Կիլիկիոյ վրայ։ Ռուբէնի եղբայրը Լեւոն՝ զայրացած Պեմոնդի նենգութեան վրայ՝ ոչ միայն երկիրը պաշտպանեց անոր դէմ. այլ նաեւ պաշարեց Հեթումը Լամբրոնի մէջ եւ հարկադրեց զայն հաշտութիւն խնդրել եւ իր միջնորդութեամբ Ռուբէնը Անտիոքէն ազատ արձակել տալ։ Պեմոնդ փրկանք առնելով Լեւոնը ազատեց։

Ռուբէն իր իշխանութեան վերադառնալով շարունակեց երկիրը իմաստութեամբ կառավարել։ Իր օրով՝ Հայ եկեղեցականներու ժողովը Հռովմկլայի մէջ մերժեց Յոյն եւ Հայ եկեղեցիներու միութեան ծրագիրը (1179)։ *Ռուբէն ամուսնացած էր Քարաքի եւ Թորոնի տէր* Ումփրուայի *Իզապէլլա աղջկան հետ եւ անկէ երկու աղջիկ ունեցած։ Ան միշտ բարեկամ մնաց Եւրոպայի ասպետներուն հետ՝ հակառակ Յոյներու սադրանքներուն։ Բայց իր կեանքին վերջին ամիսները ան ձանձրացած աշխարհային կեանքէն հրաժարեցաւ իր իշխանապետութենէն ի նպաստ իր եղբօր Լեւոնին. եւ ինք քաշուեցաւ Դրազարկ Վանքը, ուր եւ մեռաւ սուրբի մը նման։*

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

1

ԼԵՒՈՆ Ա. ՄԵԾԱԳՈՐԾ (1186-1219)

Լեւոն Ա.ի բարձր կարողութիւնը. — Գոնիայի սուլթանին դէմ յաղթութիւնը.— Վերջ Երուսաղէմի թագաւորութեան.— Նոր խաչակրութիւն և Գերմանիոյ Ֆրետերիք Ա. Պարպարոսա. — Լեւոնի թագադրութիւնը և բարեկարգ վարչութիւնը.— Լեւոն Ա.ի դրամները։

ՌՈՒԲԷՆ Գ.ի եղբայրը եւ յաջորդը Լեւոն Ա. (1) *սովորական մահկանացու մը չէր. ան շուտով ցոյց տուաւ իր հանճարը թէ՛ ռազմական եւ թէ՛ վարչական ասպարէզներու մէջ. դիւանագիտական մեծ յաջողութիւններ գտնելով եւ մեծ բարեկարգութիւններ հաստատելով: Ան իր բարձր արժանիքով Կիլիկեան Հայոց իշխանութիւնը թագաւորութեան վերածեց, այնպէս որ աշխարհի վրայ քիչ թագակիր գլուխներ անոր մեծութիւնը ունեցած են, եւ ժողովուրդը իրաւամբ անոր մեծագոյն տիտղոսը տուաւ: Աւելի յարմար ժամանակի եւ միջավայրի մը մէջ ան պիտի կրնար իր իշխանութիւնը ոչ*

---

1 Իբրև իշխան Լևոն Բ., իբրև թագաւոր՝ Լևոն Ա.

թէ թագաւորութեան այլ կայսրութեան վերածել։

Անմիջապէս որ Լեւոն իշխանութեան գլուխն անցաւ սկսաւ երկրի պաշտպանութեան միջոցները զօրացնել դրացի իշխանութիւններուն դէմ, որոնք մշտնջենական սպառնալիքներ էին բիրտ ուժի տիրապետութեան այդ օրերուն։ Ան կարճ ժամանակի մէջ տիրացաւ 72 բերդերու՝ որոնք երկրի սահմաններու ապահովութեան համար անհրաժեշտ էին։ Լեւոն իր աննուաճ ռազմագիտութեան առաջին փորձը ցոյց տուաւ Գոնիայի Ռուստէմ Սուլթանին դէմ, որ նախանձելով Հայ բանակի յառաջխաղացութեան վրայ՝ ուզեց յանկարծակիի բերելով ջախջախել զայն եւ Լեւոնի ուժը իր սկզբնաւորութեան առեն բեկանել. ուստի անակնկալ կերպով Կիլիկիա արշաւեց և հասաւ մինչեւ Սիս։ Լեւոն միայն պզտիկ բանակ մ'ունէր իր տրամադրութեան տակ, բայց քաջութեամբ անոր վրայ քալեց եւ կատաղի կռուի մը մէջ յաղթեց անոր. Սուլթանը մեռաւ կռուի դաշտին մէջ եւ պարտուած բանակի բեկորները հալածուեցան մինչեւ Ճիհունի ափերը։ Լեւոն այդ յաղթութենէ ետք դարձաւ դէպի արեւմուտք եւ գրաւեց Իսաւրիս գաւառը։ Լեւոնի այս յաջողութենէն սարսափեցան Բերիոյ եւ Դամասկոսի Սուլթանները՝ որոնք միացած ուժերով փորձեցին անոր զօրութիւնը խորտակել, բայց իրենք չարաչար պարտուելով՝ յուսահատ ետ դարձան (1187)։

Մինչ Լեւոն իր յաղթութեան արդիւնքները տեւական օրհնութեան մը վերածելու բարեկարգութիւններով կ'ըզբաղէր, Քրիստոնեայ աշխարհը սարսափի մատնուեցաւ Մահմէտական ուժի նոր շարժումով մը՝ որ այս անգամ Եգիպտոսէն կուգար։ Անոր Սալահէտտին Սուլթանը՝ որ ցեղով Քիւրտ էր եւ Հարաւային Հայաստանի մէջ ծնած, Եւրոպացի ասպետներու յիմար գժտութիւններէն օգտուելով գրաւեց Դամասկոսը, Ասորիքը, Միջագետքը, Պաղեստինի մէկ մասը, եւ իր իշխանութիւնը տարածեց Նեղոսէն մինչեւ Տիգրիսի հովիտը։ Ան իր յաջողութիւններէն արբշիռ՝ որոշեց ամենէն սաստիկ հարուածը տալ անհեռատես Քրիստոնեայ աշխարհին, ջնջելով Երուսաղէմի թագաւորութիւնը: Այդ նպատակով ան սրբազան պատերազմ հրատարակեց եւ իր բանակը բերաւ Տիբերիս քաղաքին առջեւ: Երուսաղէմի թագաւորը Գուիտոն Լուսինեան (1186–1192) 2000 ասպետներով եւ 15,000 հետեւակազօրքով անոր դէմ գնաց, բայց արիւնահեղ պատերազմին մէջ Քրիստոնեայ բանակը ջնջուեցաւ եւ թագաւորը գերի ինկաւ իր ասպետներով: Սալահէտտին սրէ անցնել տուաւ Տաճարական եւ Ասպնջական բոլոր ասպետները եւ Ս. Երուսաղէմը գրաւելով Մահմետական դրօշակը բարձրացուց Սողոմոնի տաճարին վրայ (1187), որով այնչափ արեան գինով ազատուած քրիստոնէութեան սրբազան քաղաքը եւ Ս. Երկիրը կորսուեցաւ :

Երուսաղէմի կորուստը ահռելի հարուած մըն էր Եւրոպայի համար եւ բոլոր ազգերը ցնցուեցան: Անոնք նոր խաչակրութիւն մը կազմեցին Հռովմի հրաւէրով եւ Գերմանիոյ Ֆրետերիք Ա. Պարպարոսա (Շիկամօրուք) կայսեր (1152–1190) առաջնորդութեամբ: Խաչակրութեան կը մասնակցէին նաեւ Գաղղիոյ Փիլիպպոս–Օգոստոս թագաւորը (1180–1223) եւ Անգլիոյ Ռիչարտ–Առիւծասիրտ (1189–1199) թագաւորները: Ահագին բանակ մը, աւելի հսկայ գաղթականութիւն մը, ճամբայ ինկած Արեւելք կուգար: Անոնք եկան մինչեւ Գոնիա եւ պաշարելով առին զայն, բայց հեռաւոր ճամբորդութենէն յոգնած եւ պաշարէ ու ռազմանիւթէ զրկուած խաչակրութիւնը անել դրութեան մը մատնուած էր: Ֆրէտէրիք Ա. Գոնիայէն դեսպան ղրկեց Լեւոնին անոր օժանդակութիւնը խնդրելով քրիստոնէութեան մեծ դատին համար, եւ ի փոխարէն խոստանալով անոր արքայական թագ եւ գաւազան(1):

---

[1] Ինչ հակադրութիւն նոյն ատենուայ և ներկայ ժամանակուայ Գերման ժողովուրդին և կայսեր ոգիին միջև. Ֆրէտէրիք Ա՝ իբրև պաշտպան Քրիստոնէութեան՝ Արևելք կ'երթար Գերման ժողովուրդին զոհողութեամբ և Հայոց օգնութեամբ Մահմէտական մղձաւանջը բառնալու, իսկ Վիլհելմ Բ. Արևելք գնաց՝ իբրև պաշտպան Մահմէտականութեան՝ Հայոց արիւնը շահագործելու և Մահմէտական խժդժութիւնները Հայոց գլխուն պայթեցնելու, փոքր Ասիայէն Քրիստոնէութիւնը ջնջելու։

Լեւոն անմիջապէս իր պատրաստութիւնը յայտնեց զինուորական եւ նիւթական ամէն օգնութիւն ընելու, միեւնոյն ատեն ղրկեց առատ պաշար, դրամ եւ թանկագին նուէրներ։ Երբ Խաչակիրներու բանակը Իսաւրիա հասաւ, Լեւոն եւ Գրիգոր Դ· Կաթողիկոսը՝ Ներսէս Լամբրոնացիի ընկերակցութեամբ կայսրը դիմաւորելու գացին, բայց դժբաղդաբար անոր տեսութեան չկրցան հասնիլ, որովհետեւ Կայսրը Սելեւկիոյ Կալիկադնոս գետէն անցած ատեն խեղդուած էր (1190)· այդպիսի մեծ առաջնորդի մը մահը աղէտալի եղաւ թէ՛ խաչակիրներուն, որոնք իրենց բուն նպատակին չկրցան հասնիլ, եւ թէ՛ Հայերուն՝ որոնք գնահատող զօրաւոր բարեկամէ մը զրկուեցան։ Ֆրետէրիք Ա· հիացած էր Հայոց ասպետական ոգիին եւ ասպնջականութեան վրայ։ Լեւոն մեծ պատիւներով ընդունեցաւ Կայսեր Հէնրիկոս որդին, Սուապիոյ Դուքսը, եւ Անգլիոյ Րիչարտ կամ Հռիքարտոս թագաւորը։ Խաչակիրները չկրցան ազատել Երուսաղէմը, բայց Յունաց դաւադիր կայսեր ձեռքէն Կիպրոս կղզին առին (1191) եւ վաճառեցին Երուսաղէմի գահազուրկ թագաւորին, Գուիտոն Լուսինեանին, որ Մահմետականներու դէմ զէնք չբարձրացնելու երդումով ազատ արձակուած էր Սալահէտտինի կողմէն։

Լեւոնի թագաւորութիւնը քանի մը տարի ուշացաւ խոստացողի մահուան պատճառով։ Երբ Հէնրիկոս Զ· (1190–1197) Գերմանիոյ կայսր հռչակուեցաւ, Լեւոն պատգամաւորութիւն մը ղրկեց անոր (1195) եւ Կեղեստինոս Գ· Պապին (1191–1198)՝ յիշեցնելով անոնց Ֆրէտէրիք Ա·ի խոստումը։ Սրբազան եւ աշխարհական երկու կայսրերը սիրալիր ընդունելութիւն տուին Հայոց պատգամաւորներուն եւ միաձայնութեամբ ընդունեցին այդ խոստումը կատարելու առաջարկը· Պապը՝ կայսեր հաւանութեամբ՝ Մոգունտիոյ (Մայնց) կայսրընտիր եւ տէրութեան առաջին դիւանապետ Կոնրատոս Կարտինալը պատգամաւոր նշանակեց, եւ անոր ձեռքով արքայական չքեղ թագ մը ղրկեց Լեւոնին· իսկ կայսրն ալ իր կողմէն դրօշ մը ղրկեց, որուն վրայ նկարուած էր առիւծ՝ խորհրդանշան «Լեւոն» անունին։

1198ի Ծննդեան տօնին (Յունուար 6) վեհ հանդիսաւորութեամբ թագաւոր օծուեցաւ Տարսոնի Ս. Սոփիա մայր-եկեղեցիին մէջ Գրիգոր Զ. Կաթողիկոսի (1194-1203) ձեռքով։ Փառաւոր արարողութեան ներկայ էին Պապին ու կայսեր ներկայացուցիչ՝ Կոնրատոս Կարտինալը, Յունաց Մետրոպոլիտը եւ Ասորւոց Պատրիարքը, ինչպէս նաեւ աշխարհական մեծամեծներ եւ ժողովուրդի խուռն բազմութիւնը։ Ամէն կողմէ թագաւորներ, իշխաններ եւ սուլթաններ խնդակցութեան պատգամաւորներ ղրկեցին թանկագին նուէրներով։ Յունաց Իսահակ Բ. Անգեղոս կայսրը (1185-1204)՝ քիչ մը նախանձոտ Հայոց եւ Եւրոպացիներու բարեկամութեան վրայ, փութաց Հայոց սիրտը սիրաշահիլ՝ արքայական ականակուռ թագ մը եւ մեծարժէք նուէրներ ղրկելով (1199) հետեւեալ խորհուրդով. «Հռովմէն ղրկուած թագը գլուխդ մի դըներ, այլ իմ ղրկածս, որովհետեւ դու մեզի աւելի մօտ ես քան Հռովմին։ Կայսեր ղրկած նուէրներուն մէջ կար նաեւ դրօշ մը՝ որուն վրայ պառկած առիւծի մը նկարը կար։ Անկէ ետք Կիլիկեան Հայոց արքայական դրօշակը եղաւ «Առիւծ», մինչ առաջ «արծիւ», «աղաւնի» եւ «վիշապ» կը խորհրդանշէին հայկական զօրութիւնը։

Լեւոն թագաւորը՝ պատեհութիւն գտնելով տիրող խաղաղութենէն՝ բոլորովին նուիրուեցաւ ազգաշէն գործունէութեան։ Մայրաքաղաքը փոխադրեց Տարսօնէն Սիս, ճշդեց եւ կանոնաւորեց իշխաններու յարաբերութիւնները արքայական տան հետ, պալատական եւ զինուորական պաշտօններ սահմանեց, դատարաններ հիմնեց, հարկերու եւ տուրքերու քանակը որոշեց՝ միշտ առաջնորդուելով Լատին վարչական մէթոտներով, որով եւրոպացուց հայկական թագաւորութիւնը։ Ան ազգային կրթութեան համար կրօնական եւ աշխարհական դպրոցներ հիմնեց, որոնց համար կարող եւ օգտակար պաշտօնեաներ կը կարգէր առանց կրօնի եւ ազգի խտրութեան, օրինակ տալով *ազատամտութեան մը՝ որ նոյնիսկ այսօր հազուագիւտ է Եւրոպայի պաշտօնական կարգ մը շրջանակներու մէջ։ Ան հայկական դրօշակի տակ ծառայութեան կոչած էր բազմաթիւ Ֆրանսացիներ, Իտալացիներ, Գերմանացիներ եւ Անգլիացիներ զինուորական եւ քաղաքական պաշտօններով։ Մասնաւոր առանձնաշնորհումներ տուաւ Ճենովացիներու եւ Վենետիկցիներուն անոնց հետ ազգային վաճառականութիւնը ընդարձակելու, վերջապէս ամէն կերպով քաջալերեց Եւրոպական կարգերն ու ձեռնարկները։ Ամէն ազգի գիտնականներ եւ գրագէտներ մեծ հիւրասիրութիւն կը վայելէին իր արքունիքին մէջ։ Թերեւս Եւրոպացիներու հանդէպ իր ունեցած սէրը եւ յարգանքը ապահով համեմատութենէ մը քիչ մը աւելի էր· Յոյներու հանդէպ իր պաղութիւնը թերեւս այդպիսի չափազանցութեան մը մղեց զինք։ Ինչպէս Բիւզանդիոն անհեռատես փառասիրութեամբ օգուտ կը քաղէր Հայոց հելլենասիրութենէն եւ զանոնք ձուլելու կը ձգտէր, նոյնպէս Հռովմայ Պապերը Հայոց մերձեցումէն կը ջանային օգտուիլ իրենց կրօնական հաշիւներով· առաջ Բիւզանդիոնը երկպառակութեանց պատճառ կ'ըլլար, անկէ ետք այդ դերը անցաւ Հռովմին՝ որ փոխանակ Կիլիկեան հայութեան, ամբողջ Քրիստոնեայ արեւելքի պաշտպանութեան վրայ մտածելու, խոստացուած օգնութիւնները ապահովելու, իր ուժերը վատնեց Հայ եւ Հռովմէական եկեղեցիներու միութեան անտեղի խնդիրներով։ Այդ խնդիրներու նկատմամբ Հայոց բանակցութիւնները հետզհետէ գրգռեցին այլազգի դրացիներուն կասկածներն ու թշնամութիւնը, եւ վերջ ի վերջոյ Կիլիկեան թագաւորութեան կործանման պատճառ եղան։*

Լեւոն Թագաւորի պատկերներով դրամներ դեռ մինչեւ հիմա կը գտնուին բաւական առատութեամբ։ Ոսկի դրամներ կամ բնաւ չեն գտնուիր կամ խիստ հազուագիւտ են, անոր պատճառը պարզ է· երբ տէրութիւն մը կործանի անոր դրամները արժէք չեն ըներ, միայն անոնց մետաղը իր արժէքը կը պահէ· եւ աւելի շահաւոր է ոսկին հա-

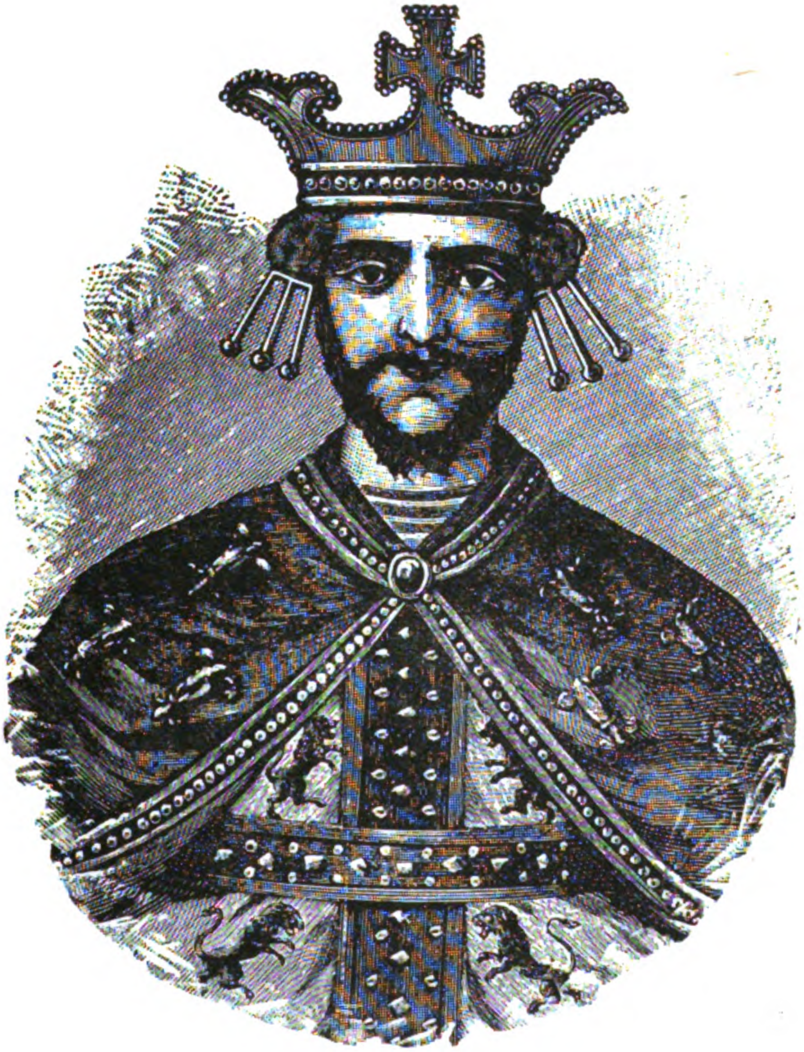

ԼԵՒՈՆ Ա

լեցնելով զատել քան դրամը պահել։ Այսուհանդերձ ոսկի դրամ մը գտնուած է, որու մէջ Լեւոն կը ներկայացուի նստած՝ երկու առիւծներով լծուած գահի վրայ· ան գլխուն վրայ կը կրէ թագ մը, աջ ձեռքին մէջ կը բռնէ խաչ մը գնդաձեւ ծայրերով, իսկ ձախ ձեռքին մէջ՝ շուշանաձեւ գաւազան· բոլորտիքը գրուած է «Լեւոն Թագաւոր Հայոց»։ Դրամին միւս կողմը կը գտնուի թագազարդ առիւծ մը՝ որ իր ճիրաններուն մէջ կը բռնէ խաչածայր գաւազան մը։

2

ԼԵՒՈՆ Ա.Ի ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Անտիոքի ժառանգութեան խնդիրները.— Լեւոնի պաշտպանութիւնը իր ազգական գահաժառանգին.— Պապին կազմած իրաւարար ատեանը և անոր անյաջողութիւնը.—Լեւոնի յաղթութիւնները Գոնիայի սուլթաններու դէմ և հաշտութիւն.— Լեւոնի կեանքին դէմ փորձեր երբ ան Կիպրոսէն կը վերադառնար. — Անոր խնամութիւնները և կատարած մեծ գործերը։

Անտիոքի իշխանութեան ժառանգութեան խնդիրները տասներկու տարուայ վէճերու եւ արիւնահեղ կռիւներու պատճառ դարձան (1199–1211)։ Լեւոն դեռ իշխան տիտղոսը կը կրէր, երբ ուզեց Անտիոքի Բոհեմոնտ կամ Բեմունդ իշխանին դաս մը տալ, անոր հետ այնպէս վարուիլ ինչպէս ան վարուած էր իր եղբօր Ռուբէն Գ.ի հետ· օր մը նոր հացկերոյթ տուած ատեն զայն ձերբակալած եւ Սսի մէջ բանտարկած էր (1191), բայց ետքէն Հէնրիկոս Շամփայնի դուքսին միջնորդութեամբ ազատ արձակած՝ անոր Ռուբէն Գ.էն խլած բերդերը ետ ստանալէ ետք։ Լեւոն բարեկամանալով անոր հետ՝ քաղաքական նպատակներով խնամիական կապ ալ հաստատած էր, իր եղբօր Ալիզա աղջիկը Բեմունդ իշխանի Ռէյմոնդ գահաժառանգին տալով։

Ռէյմոնտ վաղահաս մեռաւ· բայց մեռնելու ատեն երդումով խօսք առաւ հօրմէն երկրին իշխանութիւնը իր Ռուբէն որդիին տալու։ Շատ չանցած մեռաւ նաեւ Բեմունդ եւ իրեն յաջորդեց Ռուբէն Ռէյմունտ։ Բայց Պեմունդի երկրորդ որդին՝ Ճիւան կամ նոյնանուն Պեմունդ միականին, Տրիպոլսի կոմսը, գահը պահանջեց· եւ Տաճարական ու Հիւրընկալ ասպետներուն հետ միանալով՝ Ռուբէնը Անտիոքէն քշեց եւ անոր գահը յափշտակեց։ Լեւոն՝ որուն քով ապաւինած էր գահազուրկ պատանին, ապարէզ իջաւ իր ազգականին իրաւունքը պաշտպանելու· ան հայկական բանակով մը պաշարեց Անտիոքը, եւ անոր տիրելով իր եղբօր թոռը հաստատեց գահին վրայ (1203)։ Բայց երբ Կիլիկիա վերադարձաւ, Տրիպոլսի կոմսը նորէն մտաւ Անտիոք եւ իր եղբօրորդին դուրս քշեց· միեւնոյն ատեն Լեւոնին ուժը ուրիշ կողմ դարձնելու համար՝ Գոնիայի Ռուգնատին Սուլթանը ընծաներով յորդորեց Կիլիկիա արշաւելու։ Հայոց թագաւորը՝ թշնամիներով շրջապատուած ըլլալով՝ 20,000 Բիւզանդական ոսկիներով Տաճարական ասպետներ վարձեց այլազգիներուն դէմ· բայց ասպետները վատօրէն փախուստ տուին պատերազմէն առաջ եւ Լեւոն մնաց առանձին Սուլթանին դէմ· Հայ բանակը չթուլցաւ ատով եւ այնպիսի յարձակում մ'ըրաւ թշնամիին վրայ որ մեծ կորուստներով ետ քաշուեցաւ։

Այդ յաղթութենէն ետք Լեւոն պատրաստ էր Տրիպոլսի կոմսին վրայ երթալու, բայց թերեւս պարագաները աննըպաստ գտնելով, նաեւ չուզելով քրիստոնեաներու միջեւ եղբայրասպան պատերազմ մը առաջ բերել, եւ մանաւանդ վստահ իր պաշտպանած դատի արդարութեան վրայ՝ խնդիրը յանձնեց Իննովկենտիոս Գ· Պապին իրադատութեանը։ Պապը արեւելք ղրկեց Սոփրետ եւ Պետրոս կարտինալները՝ իբրեւ իրաւադատեր, որոնք աւելի աւրեցին գործը իրենց կողմնակալութեամբ· մանաւանդ երկրորդը ոչ միայն իրաւունքը Լատին իշխանին տուաւ, այլ նաեւ նզովեց Լեւոնը։ Հայոց Կաթողիկոսը Յովհաննէս Մեծաբարոյ (1202–1220) հրապարակով ապօրինի հռչակեց այդ կաշառուած կղերի դիրքը։ Լեւոն արդէն պաշարած էր Անտիոքը եւ կարտինալի վարմունքէն զայրացած աւելի եւս սաստկացուց պաշարումը եւ առանց սպասելու Կիպրոսի Թագաւորին, Երուսաղէմի եւ Անտիոքի Պատրիարքներու վճիռին, որոնց Պապը յանձնած էր խնդրին վերաքննութիւնը, քաղաքը առաւ եւ յաղթականօրէն ներս մտաւ Ռուբէնի հետ։ Անտիոքի ժողովուրդը եւ մեծամեծները ուրախութեան մեծ ցոյցերով ընդունեցին Հայոց Թագաւորը եւ իրենց սիրելի իշխանը, երգերով առաջնորդեցին զանոնք Ս. Պետրոսի եկեղեցին, ուր Պատրիարքը հանդիսաւորապէս Ռուբէնին տուաւ Անտիոքի իշխանութեան դրօշակը (1211)։ Լեւոն Կիլիկիա դառնալով Տաճարականներուն կալուածները գրաւեց եւ զանոնք երկրէն դուրս հանեց։

Լեւոն սկիզբէն ամուսնացած էր Անտիոքի Զապլուն իշխանուհիին հետ (1189), բայց անոր յոռի ընթացքին համար ապահարզան ըրած էր։ Երկրորդ անգամ ամուսնացած էր Կիպրոսի Ամօրի Լուսինեան Թագաւորի աղջկան հետ· ան իր քենին, նոր կնոջ քոյրը Հելվիս ամուսնացուց Ռուբէնի հետ· եւ նոյնիսկ յաջողեցաւ խոստում առնել Գերմանիոյ Օթոն Դ. կայսրէն անոր Թագաւոր տիտղոսը տալու Անտիոքի վրայ։

Անարգուած ասպետները Լեւոնէն վրէժ առնելու համար անոր դէմ զինեցին Գոնիոյ Իզէտտին Քէյքաուս Ա. սուլթանը (1210–1219)՝ որ ոեւէ պատճառ չունէր Հայոց դէմ ելնելու, ընդհակառակն երախտագիտական պարտք ունէր· որովհետեւ իր հայրը Ղայասէտտին Քէյքաուզ սուլթանը եղբօրմէն հալածական փախած եւ Լեւոնի մօտ ապաւէն մը գտած էր (1201)։ Ինչ որ է Լեւոնի թշնամիներէն դրդուած. ան մեծ բանակներով յանկարծակի յարձակեցաւ Կիլիկիա Զատկի տօնական օրերուն եւ Լեւոնին սպառնական խօսք ղրկեց՝ թէ անոր երկիրը արիւնով կը լուայ, ուրախութեան օրերը տրտմութեան կը փոխէ թէ որ իրեն տուրք չտայ։ Լեւոն գալիք դեսպաններուն միտքը հասկնալով՝ զանոնք լրտեսներու միջոցով երկար թափառեցուց, նոյն ժամանակի մէջ ինք իր պատրաստութիւնները տեսաւ եւ իր բանակին միացուց նաեւ Հիւրընկալ ապստամբները· երբ յարմար ժամանակը եկաւ քալեց Թշնամի Սուլթանին վրայ՝ որ անկասկած դեսպաններու դարձին կ'սպասէր, եւ յաղթեց անոր բազմաթիւ գերիներ բռնելով։ Լեւոն յաղթական դարձաւ Կիլիկիա եւ Թշնամիին զէնքերն ու աւարը իր գետեզերեայ բանակատեղին վրայ դիզել տուաւ, կանչեց Սուլթանին դեսպանները եւ անոնց ցցուց իրենց տիրոջ բանակին վիճակը· անոնք սարսափած՝ Հայոց Թագաւորին ոտքն ինկան եւ խնդրեցին իրենց կեանքին խնայել։ Լեւոն զիրենք ազատ արձակելով ըսաւ· «Հիմա ի պատիւ Սուլթանին՝ աւելի ծանր տուրք կը դնեմ իր վրայ քան ինք ինձմէ պահանջած էր»(1212)։

Իզէտտին քէնով լեցուն էր եւ առիթի մը կ'սպասէր նորէն յարձակելու։ Լեւոնի մէկ հիւանդութիւնը իրեն այդ առաւելութիւնը տուաւ· ան իր Սէլճուքեան բանակով խուժեց Կիլիկիա եւ պաշարեց Կապան դղեակը։ Լեւոն անոր դէմ ղրկեց Կոստանդին աւագ պարոնը եւ Ատոմ Պաչլը՝ պատուիրելով անոնց որ պաշտպանողական դիրք բռնեն մինչեւ իր արիական բանակին ժամանումը։ Սուլթանը՝ անկարող ըլլալով Կապանին տիրելու, հնարքով մը Հայ բանակը ամրոցէն դուրս հանեց եւ յանկարծ ետ դառնալով մեծ ջարդ տուաւ։ Ատոմ իր զօրքերով ետ քաշուած էր Կոստանդինին հետ գժտած ըլլալով, եւ այս վերջինը բազմաթիւ Հայ իշխաններով գերի ինկաւ Թըշնամիին ձեռքը։ Լեւոն նեղը մնացած յարձակեցաւ ուղղակի Սուլթանին երկիրը, բազմաթիւ քաղաքներ եւ աւաններ աւերեց, կոտորածներ տուաւ, կարգ մը իշխաններ գերի բռնեց։ Սուլթանը իր յաղթանակներուն տօնը կը կատարէր, երբ լուր առաւ իր երկրի վիճակին վրայ, որով ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնելով իր երկիրը դառնալ եւ գերիները փոխանակելով հաշտութիւն կընքել (1216)։

Լեւոնի Թշնամիները դեռ հանգիստ չէին։ Պատերազմներէ ետք Լեւոն անգամ մը Կիպրոսի Թագաւորին, իր աներոջ այցելութեան գնաց· վերադարձին՝ Թշնամիները նաւերով յարձակեցան իր վրայ, զինքը ծուղակը ձգելով բռնելու։ Լեւոն ճարպիկութեամբ ետ դարձաւ Կիպրոս։ Բարեկամ ասպետներու մարտանաւերով իր թշնամիներուն ետեւէն հասաւ, անոնցմէ ոմանք նաւերով ընկղմեց եւ ուրիշները ցիրուցան ըրաւ մեծ նաւերը գերի առնելով· անոր վրայ կրկին յաղթանակով մտաւ իր երկիրը ուր ժողովուրդը խանդավառ ընդունելութիւն մը տուաւ իրեն· բայց շուտով իմացաւ որ Լամբրոնի Հեթում իշխանը իր բացակայութեան ատեն ապստամբած է եւ երկիրը ոտնակոխ կ'ընէ։ Լեւոն շուտով հասաւ անոր վրայ, եւ զայն իր երկու որդիներուն հետ բռնելով Սիսի մէջ բանտարկեց, Լամբրոնի վարչութիւնն ալ իր մօրը «Հայոց Մեծ Տիկնոջ» յանձնեց։ Հակառակ այսքան զբաղումներուն ան երբէք չմոռցաւ քաղաքակրթական եւ աշխարհաշէն գործունէութիւնը· ճամբաներու, հանրային շէնքերու, եկեղեցիներու, վանքերու, սահմանագլուխի ամրութեանց շինութիւնը մէթոտաւոր կերպով առաջ տարուեցան, դպրոցները եւ բարեգործական հաստատութիւնները հանրային եկամուտներով բարգաւաճեցան, երկրագործութիւնը եւ վաճառականութիւնը աննախընթաց առաջդիմութիւն ունեցան։ Կիլիկեան նաւահանգիստներու անյարմարութեան պատճառով ազգային զօրաւոր նաւատորմիղ մը կարելի չեղաւ կազմել։

Լեւոն պատերազմներու մէջ քաջ էր եւ միշտ յաջող, բայց պատերազմի սիրահար չէր, պատերազմի մէջ կը նետուէր միմիայն ստիպողական պարագաներու տակ։ Երկրին խաղաղութիւնը ապահովելու կարեւոր միջոցներ ձեռք կ'առնէր· այդ նպատակով խնամական կապերու շարք մը հաստատած էր ան Եւրոպական արքունիքներու հետ։ Իր Տալիթա քոյրը ամուսնացած էր Պերտրանդ Ժիպըլոտի իշխանին հետ, իր առաջին կնոջմէ ունեցած Ռիթա դուստրը հարս տուաւ Բիւզանդիոնի Յովհաննէս լատին կայսեր (1214)՝ 20,000 բիւզանդական ոսկի օժիտով, իսկ Ռուբէն եղբօր կրտսեր դուստրը, Փիլիպպինա, կարգեց Թէոտոր Ա· Լասկարիսի հետ՝ որ Նիկիոյ կայս-

րութեան հիմնադիրն եղաւ (1204)։ *Լեւոն մեռնելէ առաջ խաղաղ եւ բարգաւաճ մեծ պետութիւն մը թողուց, որու սահմանները կը հասնէին հիւսիսէն մինչեւ Տաւրոսի միւս կողմերը, Սալամանթա գետը, հարաւէն՝ Միջերկրական ծով եւ Սուլթան-Սու, որու ծայրերուն վրայ կը գտնուէին Հռովկլա, Այնթապ եւ Իսսոս քաղաքները, արեւմուտքէն՝ Կալիգադնոս գետը, իսկ արեւելքէն՝ Եփրատ։ Եթէ Լեւոնի յաջորդները անոր մեծութիւնը եւ կարողութիւնը ունենային Կիլիկիա ամենէն հաստատ պետութիւն մը կը դառնար։*

3

ԶԱՊԷԼ ԵՒ ՀԵԹՈՒՄ Ա.

Լեւոնի յաջորդը դեռատի Զապէլ և անոր խնամակալները. — Զապէլի ամուսնութիւնը Տրիպոլսոյ կոմսի որդիին հետ. անոր անհաւատարիմ թագաւորութիւնը և Հայ իշխաններու կողմէ բանտարկութիւնն ու մահը. — Զապէլի երկրորդ ամուսնութիւնը խնամակալ Կոստանդին իշխանի Հեթում որդիին հետ. — Հեթում Ա.ի գործերը.— Հայաստանի վիճակը և Թաթարներու արշաւանքը. — Հեթումի հետ հաշտութիւն ծանր պայմաններու տակ.— Լամբրոնի Կոստանդին իշխանին ապստամբութիւնը. — Հեթումի ճամբորդութիւնը դէպի Թաթարիստան և կնքած դաշնակցութիւնը. — Հայ-Թաթար բանակներուն տարած յաղթութիւնները.— Մանգու խանին մահը և տիրող խառնակութիւնը. — Հեթումի կրկին ճամբորդութիւնը Թաթարներու նոր խանէն օգնութիւն խնդրելու համար. — Հեթումի որդիներուն պարտութիւնը Եգիպտոսի սուլթանէն. — Հեթումի վերադարձը և տխուր իրողութիւնը.— Անոր մահը։

Լեւոն Ա․ մանչ զաւակ չունենալով՝ գահաժառանգ անուանեց իր Զապէլ (1219–1252) *դեռատի դուստրը, եւ անոր խնամակալ կարգեց Ատոմ Պայլը, Կապանի տէրը, եւ Կոստանդին Պապիռօնի աւագ պարոնը՝ որ Արշակունի ցեղէ էր, Ռուբինեանց ազգական եւ փեսայ Լամբրոնի իշխանին։*

Լեւոն սկիզբէն Ռուբէն-Ռէյմոնդը *որդեգրելով զայն իր ժառանգ անուանած էր, բայց ետքէն անոր թոյլ բնաւորութիւնը նկատի առնելով զրկած էր այդ իրաւունքէն։ Ան առանց փորձի մը չուզեց հրաժարիլ այդ իրաւունքէն եւ Խաչակիրներու օգնութեամբ Կիլիկիա եկաւ Հայոց* գահը ձեռք ձգելու համար, սակայն Մամեստիայի մօտ յաղթուեցաւ Կոստանդին Պայլէն, եւ իր կուսակիցներէ շատերու հետ ձերբակալուելով՝ Տաւրոսի բանտին մէջ մեռաւ։

Կոստանդին՝ որ Ատոմ Պայլը դաւով սպաննել տալով միակ խնամակալն եղած էր, Յովհաննէս Մեծաբարոյ Կաթողիկոսի համաձայնութեամբ որոշեց մանկահասակ Զապէլը ամուսնացնել Անտիոքի եւ Տրիպոլսի Ծիւան (Պէմոնտ) կոմսի Փիլիպպոս որդւոյն հետ եւ այս կերպով Թագապահանջներու դաւերուն վերջ տալ։ Փիլիպպոս (1222–1225)՝ որու մայրը Հայ իշխանուհի մըն էր՝ Կիլիկիոյ գահը բարձրացաւ, երդում ընելով հաւատարիմ մնալ հայ ազգին եւ յարգել անոր կրօնական եւ ազգային ծէսերն ու սովորութիւնները։ Բայց եկամուտ թագաւորը հօրը թելադրութիւններէն տարուած՝ երկու տարիէն դրժեց իր երդումը եւ սկսաւ կրօնական անիմաստ վէճերու փոթորիկ մը յարուցանել Հայոց եւ Լատինաց միջեւ· անկէ զատ սկսաւ նաեւ Հայոց արքունիքը կողոպտել, թանկարժէք զարդերն ու գանձերը՝ նոյնիսկ թագը՝ Անտիոք իր հօրը ղրկելով։

Իկանիոյ Ալայէտտին Քէյքապատ սուլթանը (1220–1237)՝ օգտուելով Հայոց ներքին կռիւներէն՝ Իսաւրիա յարձակեցաւ եւ տիրեց մինչեւ Սելեւկիա։ Հայ իշխանները զզուելով Փիլիպպոսի վատ ընթացքէն զայն ձերբակալեցին՝ հակառակ Զապէլի արցունքներուն՝ եւ Բարձրբերդի մէջ բանտարկեցին, ստիպելով որ Անտիոք ղրկածները ետ բերել տայ· բայց իր ագահ եւ անսիրտ հայրը չուզեց բաժնուիլ գողօններէն եւ թող տուաւ որ իր չար խորհրդով մոլորած որդին բանտին մէջ մեռնի (1225)։

Անոր վրայ Կոնստանդին Պայլը ուզեց Կաթողիկոսին եւ իշխաններու հաւանութեամբ Զապէլը ամուսնացնել իր Հեթում որդիին հետ· բայց մատաղատի թագուհին մերժեց եւ քաշուեցաւ Սելեւկիա իր մօր Սիպիլին մօտ՝ փափաքելով աշխարհէ հրաժարիլ եւ կուսանաց վանքի մը մէջ առանձնանալ։ Կոնստանդին՝ տեսնելով որ քաղցրութեամբ չկրնար համոզել, գնաց Սելեւկիան պաշարեց եւ վերջապէս ստիպեց Զապէլը Սիս վերադառնալ եւ առաջարկուած ամուսնութիւնը ընդունիլ։ Զապէլ դեռ տասնեւվեց տարեկան էր երբ ամուսնացաւ Կոստանդինի դեղանի եւ կտրիճ որդւոյն հետ։ Հեթում թէ՛ ընդունակութեամբ եւ թէ՛ ծագումով արժանի էր Հայոց գահուն։

Հեթում Ա· Պապիռօնի (1226–1270) փառաւոր հանդէսով թագաւոր օծուելով Զապէլին գահակից եղաւ եւ կառավարութեան ղեկը իր ձեռքը առաւ։ Ան իր բարեմասնութիւններով կրցաւ ամէնուն համակրանքը շահիլ եւ իր հեղինակութեամբ ակնածանք ազդել բոլոր կուսակցութիւններու վրայ, որով ամբողջ 44 տարի նեքրնապէս խաղաղ եւ ատակ վարչութիւն մը տուաւ Հայ ժողովուրդին՝ սկիզբէն իր փորձառու հայրը խորհրդակից ունենալով։ Ան իր անդրանիկ եղբայր Սմբատը բանակին սպարապետ կարգեց, միւս եղբօր **Լեւոնին** մարաջախտ պատուանունը տուաւ, իսկ իր մօրեղբայրը՝ Լամբրոնի **Կոստանդին** իշխանը՝ «Թագադիր ասպետ» անուանելով իր հայրենասիրական ժառանգութեան մէջ հաստատեց, յուսալով այսպէս այդ գոռոզ տոհմը սիրաշահիլ։ Հեթում՝ օտար աշխարհներէ ճարտարապետներ բերել տալով՝ վաճառական նաւեր ու նաւահանգիստներ շինել տուաւ Կիլիկիոյ գետերուն մօտ։ Իր արտաքին քաղաքականութիւնն եղաւ մօտաւոր եւ հեռաւոր երկիրներու հետ խաղաղութիւն մշակել. բարեկամութեան դաշն կապեց Գոնիայի Ալայէտտին–Քէյքուպատ Սուլթանին հետ՝ որ Կիլիկիոյ անհաշտ թշնամին էր. ի յիշատակ այդ դաշինքի՝ Սիսի մէջ դրամ հատանել տուաւ, որու մէկ կողմը ինք կը ներկայանայ իբրեւ հեծեալ, իսկ միւս կողմը կ'երեւնայ Սուլթանի արաբերէն արձանագրութիւնը։

Երբ Կիլիկիա խաղաղութիւն կը վայելէր՝ Հայաստան զանազան արշաւանքներու ոտնակոխ կ'ըլլար, ինչպէս բացատրուեցաւ Թաթարաց տիրապետութիւն վերնագրին տակ։ Խորազմիի (Պարթեւաստան) Ճէլալէտտին Սուլթանը Թաթարներէ կրած իր պարտութեան եւ գահա-

գըրկութեան վրէժը Հայաստանի դժբաղդ ժողովուրդէն կ'առնէր: Անոր դէմ ելան Գոնիայի Ալայէտտին Սուլթանը, Հեթում Թագաւորը եւ Փոքր Ասիոյ ուրիշ իշխանները՝ որոնք խորտակեցին անոր զօրութիւնը, Հայոց արիւնը դեռ չցորցած՝ աւերուած Հայաստանի վրայ խուժեցին Թաթար հրոսախումբերը՝ ամէն կողմ հուր եւ սուր տարածելով: Կոտորածներէ փախչող եւ ազատուած Հայերը սկսան մեծ խումբերով Կիլիկիա գաղթել, ուր Հեթում Թագաւորի կողմէ գուրգուրալից ընդունելութիւն եւ բնակութեան տեղ գտան:

Թաթարները գրաւած էին նաեւ Գոնիայի Սուլթանին քաղաքները, որոնց մէջն էր Կարինը: Ղայասէտտին–Քէյխիւսրէվ Բ. *Սուլթանը* (1237–1247)՝ *իր մայրը կինը եւ դուստրը Հայոց արքունիքին մէջ ապահովելէ ետք Թաթարներու Բաչու զօրավարին դէմ ելաւ՝ անոր առաջխաղացումը կասեցնելու համար· բայց Կարինի եւ Երզնկայի միջեւ չարաչար պարտուեցաւ եւ Կապադովկիոյ, Փոքր Ասիոյ եւ Անտիոքի մէջ ունեցած երկիրներուն մեծ մասը կորսնցուց· Թաթարները կողոպտեցին մինչեւ իսկ Կեսարիա, Սեբաստիա եւ Երզնկա քաղաքները: Սելճուգեաններու պէս վտանգաւոր ցեղի մը անկումը աւելի ուրախացուցիչ էին Հայոց համար· որովհետեւ անոնք ալ նուազ անգթութիւններ գործ դրած չէին Հայոց վրայ եւ միշտ կ'սպառնային Կիլիկեան Թագաւորութեան վրայ:*

Հեթում՝ տեսնելով որ Թաթարները Կիլիկիոյ սահմանները կը մօտենային, երկիրը աղէտէ մը ազատելու համար ճոխ ընծաներով պատգամաւորութիւն մը ղրկեց Բաչուին եւ բարեկամական դաշինք առաջարկեց: Բաչուն յօժարութիւն յայտնեց պայմանով որ Սուլթանին ընտանիքը յանձնուի իրեն: Հեթում ստիպման տակ կատարեց այդ պայմանը եւ դաշինքը կնքուեցաւ (1244):

Այդ միջոցներուն Լամբրոնի Կոստանդին իշխանը ապըստամբեցաւ եւ սկսաւ արքայական երկիրներն ասպատակել: Հեթում ստիպուեցաւ զէնք առնել անոր դէմ· Կոստանդին Գոնիայի Սուլթանին մօտ ապաստանելով ա-

նոր հետ մէկտեղ Կիլիկիոյ վրայ քալեց։ Սուլթանը, որ կ'ուզէր իր ընտանիքին վրէժը լուծել, պատերազմի մէջ յաղթուելով սպաննուեցաւ (1247), իսկ Կոստանդին ստիպուեցաւ հպատակիլ իր Թագաւորին, բայց ետքէն իր խռովարար ընթացքին համար ձերբակալուեցաւ եւ սպաննուեցաւ (1250)։

Հեթումին ջանքն էր շարունակ խաղաղութեան դաշինքներ կապել եւ բարեկամութիւն հաստատել Քրիստոնեայ պետութիւններուն հետ։ Երբ Լուդովիկոս Թ. Ֆրանսայի Թագաւորը (1226–1270) վերջին խաչակրութեան գլուխ անցնելով Կիպրոս հասաւ, Հեթում Կոստանդին Ա. Կաթողիկոսի առաջնորդութեամբ պատուոյ դեսպանութիւն մը ղրկեց անոր բարի գալուստ մաղթելու, եւ Մահմետականներու դէմ իր գործակցութիւնը առաջարկելու։ Հայոց Թագաւորին ղրկած թանկագին նուէրներուն հետն էր նաեւ Ղայասէտտին Սուլթանի 500 ոսկի արժողութեամբ վրանը։ Հեթումի փափաքն էր Ֆրանսայի Թագաւորին հետ պաշտպանողական եւ յարձակողական դաշնակցութիւն մը կապել, բայց տեսնելով Ասորիքի և Պաղեստինի Քրիստոնեայ իշխաններու ապիկարութիւնը՝ որոնցմէ շատեր Մահմետականներու գերիշխանութեան տակ էին՝ եւ Եւրոպայի հեռաւորութիւնը, ինչպէս նաեւ Եւրոպական պետութիւններու մէջ Քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու անհոգութիւնը, խոհեմութիւն սեպեց անոր վրայ յոյս չդնել եւ ուրիշ տեղ փնտռել երկրի պաշտպանութեան յարմար դաշնակցութիւն մը։

Հեթում իր ուշադրութիւնը դարձուց Թաթարներուն վրայ, որ Ասիոյ ամենէն հսկայ կայսրութիւնը կը կազմէին, եւ Մահմետականներուն ոխերիմ թշնամի էին՝ իրենք պուտտայական ըլլալով (1)։ Ուստի անոնց Գոյիւք-խանին հետ (1241–1251) տեւական դաշինք մը կնքելու համար Սմբատ սպարապետը դեսպան ղրկեց անոր ար-

---

1 Թաթար խաները յաճախ Քրիստոնեայ կիներու հետ կ'ամուսնանային և քիչ շատ անոնց ազդեցութեան ենթարկուելով Քրիստոնեայ ազգերու համակրութիւն ցոյց կուտային։

քունիքին (1248)։ *Սմբատ իր առաքելութիւնը յաջողութեամբ գլուխ հանեց եւ ընծաներով ու հրովարտակով ետ դարձաւ։ Այդ ատեններ մեռաւ Հայոց սիրուած թագուհին՝ որ տիպար կին մըն էր եւ մայր* (1252)։ *Անկէ ետք Հեթում անձամբ գնաց Թաթար արքունիքին իր բարեկամութեան հաւաստիքը տալու․ ան անցաւ Աղուանիստանէն եւ Թէրպէնտի վրայով գնաց նախ Ճինկիզ-Խանի թոռան* Բաթու-խանին՝ *որ Վոլկայի ափերուն վրայ կը բնակէր, եւ անկէ ուղղուեցաւ դէպի արեւելք եւ հասաւ* Կարակորում *մեծաշէն քաղաքը, ուր կը բնակէր Գույուքի ազգականն ու յաջորդը* Մանգու-խանը (1251-1259)։ *Թաթար խանը փառաւոր ընդունելութիւն տուաւ Հայոց թագաւորին եւ մեծ գնահատանքով ստացաւ անոր ընծաները։ Անոր հետ մշտնջենաւոր խաղաղութեան ու զինակցութեան դաշինք կռեց* (1254), *եւ անոր յանձնեց իր կնիքը կրող երկու դաշնագիր։ Առաջինի զօրութեամբ՝ Թաթար ինքնակալը կը խոստանար Հայոց թագաւորութեան դէմ բնաւ զէնք չվերցնել, անոր օգնել իր թշնամիներուն դէմ և Սելճուգներու յափշտակած երկիրները Հայոց վերադարձնել։ Նոյնպէս Հեթում իր կողմէ յանձն կ՚առնէր Թաթարներուն օգնել՝ իրենց թշնամիներուն դէմ։ Երկրորդ դաշնագրով ան Քրիստոնեայ եկեղեցիները ամէն տուրքէ ազատ կը հռչակէր, եւ կը թեթեւցնէր այն հարկը՝ որ իր կուսակալները դրած էին Մեծ Հայաստանի բնակիչներուն վրայ։ Այսպէս Հեթում իր իշխանութեան սահմաններէ դուրս գտնուող Հայաստանի Հայ եւ ուրիշ Քրիստոնեայ ժողովուրդներու տառապանքները կը թեթեւցընէր։*

Հեթում երկուքուկէս տարի օտարութեան մէջ մնալէ ետքը՝ դարձաւ իր երկիրը Մանգու, խանի եղբայր Հուլաղու զօրապետին հետ։ Այս վերջինը անցաւ Ասորոց կողմերը, իսկ ինքը գնաց Իզզէտտին Սուլթանին վրայ որ՝ Հայ-Թաթարական դաշնակցութենէն կասկածելով՝ Հեթումի բացակայութեան ատեն Կիլիկիա արշաւած եւ քանի մը տեղեր գրաւած էր։ Հայոց թագաւորը յաղթեց ա—

նոր, եւ հետզհետէ տիրեց **Գերմանիկուպոլիս** *(Մարաշ),* **Պեհեստին**, **Մունզաս** *բերդաքաղաքներուն, ինչպէս նաեւ ամբողջ Իսաւրիային։*

Քանի մը տարի ետքը՝ Հայ-Թաթարական դաշնագրութեան համաձայն՝ Հուլաղու զօրավարը հրաւէր ղրկեց Հեթումին որ Ասորեստան իր հետ միանայ Երուսաղէմը Եգիպտոսի Մէմլուքներու ձեռքէն ազատելու համար։ Հեթում 40,000 *հետեւակ եւ* 12,000 *ձիաւոր զօրքերով գնաց եւ Եդեսիոյ մէջ միացաւ Թաթար հրամանատարին՝ որ հսկայ բանակով մը կազմ եւ պատրաստ էր։ Դաշնակից բանակները նախ քալեցին Իկոնիոյ Սուլթանին դէմ․ կարճ ժամանակի մէջ Կարին, Երզնկա, Կեսարիա, Սեբաստիա եւ Իկոնիա (Գոնիա) իրարու ետեւէն ինկան անոնց ձեռքը․ ետքը զէնքերը դարձուցին Պաղտատի ամիրապետին դէմ, եւ արաբական գեղեցիկ ու շուայտ ոստայնը աւերակներու կոյտ մը դարձաւ Հուլաղուի անգութ հարուածներուն տակ* (1258)։ *Աբբասեանց վերջին ամիրապետ Մոստասէմ եւ իր երկու որդիները ջարդուեցան քառասուն օր տեւող կոտորածի մը մէջ, ուրկէ ազատեցան միայն Քրիստոնեաները՝ Թաթար հրամանատարի Քրիստոնեայ կնոջ Տոխուզ-Խաթունի միջնորդութեամբ։ Անկէ ետք յաղթական բանակները դարձան դէպի Միջին Եփրատ, եւ աւարի տալէ վերջ անոնք դիմեցին Բերիոյ (Հալէպ) վրայ եւ յարձակումով առին։ Մէլիք-Նազար Սուլթանը գերի բռնուելով ղրկուեցաւ Պարսկաստան, իսկ իր երկիրներ ու հարստութիւնը բաժնուեցան դաշնակիցներու միջեւ։ Խառան, Եդեսիա, Ամիդ եւ Դամասկոս իրենց դռները բացին Հայ-Թաթարական բանակին առջեւ, վերջինին մզկիթները ախոռի վերածուեցան, իսկ մայր մզկիթը՝ Քրիստոնէական տաճարի։ Հայոց թագաւորը աւելի ակամայ կը մասնակցէր այդ յաղթութիւններուն, իր ամենէն աւելի չահագրգռուած գործը Երուսաղէմի գրաւիլն էր, եւ երբ վերջապէս կարգը եկաւ այդ գործին սկսելու՝ Մանգու-Խանին մահուան լուրը եկաւ եւ Հուլաղու փութաց Թաթարիստան, իր մեռած եղբօր գահը* գրաւելու (1259–1265), միայն 20,000 զօրք թողլով իր Ապաղա որդւոյն:

Հեթում Անտիոքի Պեմունդ Զ. իշխանին դաշնակիցն էր եւ անոր տուած էր իր Սիպիլ դուստրը. ան նկատելով փափուկ կացութիւնը հաշտութիւն առաջ բերաւ իր փեսային եւ Հիւրընկալ ասպետներու միջեւ (1252), անկէ ետք Հայ ու Թաթար բանակներով ազատեց մայրաքաղաքը Եգիպտոսի Մամլուքներու առաջին պաշարումէն (1262) եւ իր փեսան իր խնամակալութեան տակ առաւ:

Եգիպտոսի Պեբարս կամ Ֆնտըխտար Սուլթանը (1260–1277)՝ տեսնելով Թաթարներու թողուցած պզտիկ զօրութիւնը՝ յարմար առիթ սեպեց թէ՛ անոնց եւ թէ՛ Քրիստոնեաներու զօրութիւնը ջախջախել Ասիոյ մէջ: Մեծ ուժով մը մտաւ ան Անտիոք, Թաթարներուն յաղթեց եւ շատ տեղերուն տիրեց, մինչեւ իսկ Անտիոքը խլել յաջողեցաւ: Յետոյ դեսպան ղրկեց Հեթումին որ Ասորւոց դռները բանայ իր մարդոց առջեւ, Կիլիկիայէն ցորեն հանելու արգելք չըլլայ եւ իրեն տուրք տայ: Հեթում իր դաշնակիցներուն կասկած չտալու համար մերժեց Սուլթանին հետ բանակցութեան մտնել. ան իր ունեցած զօրքը յանձնեց Լեւոն և Թորոս որդիներուն՝ անոնց հրահանգ տալով որ ծովեզերքի եւ լեռներու միջոցը պահեն, եւ ինք գնաց Թաթարիստան՝ օգնութիւն խնդրելու Հուլաղունի որդի եւ յաջորդ Ապաղա–խանէն (1265–1282):

Հեթումի բացակայութենէն Մէմլուքեան Սուլթանը աւելի քաջալերուեցաւ եւ վճռեց արագ հարուած մը տալ անոր թագաւորութեան. ուստի ան Կիլիկիոյ վրայ ղրկեց իր լաւագոյն զօրքը եւ զօրավարները, ինչպէս Մէլիք–Մանսուր, Քէլաւուն ամիրան եւ Իզէտտին–Իկան (Սըմ էլ մոթ—մահացու թոյն) հրամանատարները: Լեւոն եւ Թորոս քաջութեամբ ընդդիմացան իրենց հապճեպ կազմած բանակով, բայց Տարպեսակ դղեակին քով անհաւասար կռուի մը մէջ յաղթուեցան Մէմլուքներու թափէն. Թորոս ինկաւ պատուոյ դաշտին վրայ, իսկ Լեւոն գերի բռնուելով Եգիպտոս տարուեցաւ (Օգոստոս 24,

1266) ։ Ցաղթողները դիմեցին Ամուսա բերդաքաղաքին վրայ, որ Տաճարական ասպետներու պաշտպանութեան յանձնուած էր, գրաւելով զայն կողոպտեցին, այրեցին եւ բնակիչներուն մեծ ջարդ տուին ։ Առին նաեւ Սիս մայրաքաղաքը եւ աւարի տուին․ եկեղեցիներ, պալատներ, հոյակապ շէնքեր եւ նոյնիսկ արքայական շիրիմները քանդեցին ։ Մամեստիա, Ատանա, Այաս եւ Տարսոն նոյն բաղդին վիճակուեցան ։

Երբ Հեթում հասաւ կատարուած տխուր իրողութեան վրայ գտնուեցաւ․ իր ժամանումը ուշ էր եւ բերած օգնական ուժը շատ պզտիկ փոխ վրէժի յարձակում մը ընելու համար․ մանաւանդ Թագաւորը դառնօրէն լացաւ իր կորսուած զաւակներուն վրայ ։ Իշխանները յարմար դատեցին հաշտութիւն կնքել ծանր պայմաններով․ ուստի Եգիպտոսի Սուլթանին յանձնեցին Հալէպ, Տերպիսակ, Պեհեստնի, Ռաբան եւ Մարզէբան քաղաքները, նաեւ Թաթարներու ձեռքէն ազատեցին Սօզօր կամ Սանկուլասար (կարմիր բազէ) Եգիպտացի զօրավարը, եւ այս կերպով Լեւոնի ազատութիւնը ապահովեցին (1268) ։ Լեւոն Գիրարս Սուլթանի հետ Դամասկոս եկաւ, հոն բաց գլուխով Աւետարանի վրայ երդում ըրաւ հաւատարիմ մնալ իր հօր կնքած դաշնակցութեան, եւ գնաց Տարսոն, ուր ամբողջ արքունիքը եւ ժողովուրդը զինք դիմաւորելու ելան ։

Հեթում այնքան ուրախացաւ իր որդիին վերադարձով որ այլեւս ոչ մէկ փառասիրութեան աչք չունէր․ ուստի ան հրաժարեցաւ իր գահէն ի նպաստ իր որդիին եւ Մակար անունն ալ առնելով քաշուեցաւ Դրազարկ վանքը, ուր եւ մեռաւ քիչ ատենէն ։

4

ԼԵՒՈՆ Բ. (1270-1289)

Լեւոն Բ.ի յաջորդութիւնը.— Եգիպտական արշաւանքներ.— Լեւոնի ջանքերը աղէտը մոռցնել տալու.—Ժանտախտ. — Եգիպտոսի սուլթանին պարտութիւնը և մահը.— Յաղթութիւն Գոնիայի սուլթանին դէմ.— Թաթարներու և Եգիպտոսի պատերազմը, Հայոց օգնութիւնը և Թաթար զօրավարին վատութիւնը. — Հաշտութիւն Մէմլուքներու հետ.— Լեւոն Բ.ի վարչութիւնը և մշակութային կարեւոր ձեռնարկները։

Լեւոն Բ. անչափ խոր կսկիծ զգաց իր հօր մահուան համար որ երեք ամիս սուգ պահեց հիւանդ վիճակի մէջ։ Ամէն կողմէ պատուոյ պատգամաւորներ եկան զինք մխիթարելու. Թաթարաց խանը եւ նոյնիսկ Եգիպտոսի Սուլթանը նամակներով եւ պատգամաւորներով իրենց ցաւակցութիւնը յայտնեցին եւ մխիթարեցին զինք։ Լեւոն վերջապէս հաշտուելով բնութեան անողոք օրէնքին հետ եւ կազդուրուելով իր հիւանդութենէն երկրին վարչութիւնը ձեռք առաւ եւ արժանավայել հանդէսներով թագաւոր օծուեցաւ Տարսոնի մէջ՝ ուր փոխադրեց իր աթոռը։ Իր օծման օրը ընդհանուր ուրախութեան օր մը ընելու համար քաղաքական յանցաւորներուն ընդհանուր ներում շնորհեց եւ աղքատներու առատ ողորմութիւն բաշխեց։

Հակառակ Լեւոնի ազնիւ ընթացքին՝ իշխաններ եւ նոյնիսկ ազգականներէն ոմանք դաւադրութիւն մը սարքեցին իր կեանքին դէմ։ Թագաւորը երեւան հանեց դաւը եւ յանցաւորները բռնեց, բայց իր ասպետական ոգիով ներեց անոնց՝ միայն անոնց բերդերը գրաւելով, որպէսզի նոր դաւեր լարելու փորձութեան մէջ չիյնան։ Այս ներքին դժուարութիւնները Եգիպտոսի Սուլթան Պիբարսի ականջը հասան կարգ մը անհաշտ իշխաններու գրգռումներով. ուստի ան յարմար առիթ սեպելով Կիլիկիա արշաւեց Մէմլուքներու եւ Արաբներու բազմութեամբ։ Երկիրը անպատրաստ վիճակի մէջ ըլլալով եւ թագաւորը անօգնական մնալով ստիպուեցաւ իր ընտանեօք լեռները քաշ-

ուիլ: Թուրքերը եւ Արաբները ամէն տեղ յարձակեցան եւ աւարի տուին. միայն Սիս քաղաքը դիւցազնաբար ընդդիմացաւ եւ թշնամիի բազմութիւնը ետ մղեց: Տարսոն թոյլ ընդդիմութենէ մը ետք ինկաւ եւ աւարի ու հրդեհի մատնուեցաւ. 20,000 հոգի կորսուեցան, 10.000 գերի տարուեցան, գեղեցիկ շէնքերը՝ որոնց մէջ նաեւ արքայական պալատը եւ Ս. Սոփիա եկեղեցին քանդուեցան կամ այրեցան (1274): Երբ ասպատակները ետ քաշուեցան՝ Լեւոն դուրս ելաւ իր Թագստոցէն եւ եկաւ իր ժողովուրդին մէջ, անոր վէրքերը դարմանելու եւ երկրին վերաշինութեանը սկսելու, նպատակներ՝ որոնց համար իր ամբողջ գանձերը տրամադրելի ըրաւ:

Մինչ Լեւոն կ՚աշխատէր անցեալ աղէտը մոռցնել տալ նորանոր դժբաղդութիւններ եկան երկիրը վշտի եւ սուգի մատնելու: Նախ՝ Կիռ Աննա Թագուհին եւ երկու արքայորդիները մեռան. Մէմլուքներէն ետք ժանտախտը սկսաւ ահռելի կոտորածներ ընել, եւ անոր հետեւեցաւ սոսկալի սով մը, նոյնիսկ ինքը՝ Թագաւորը՝ ծանր կերպով հիւանդացաւ: Լեւոն աննկուն արիութեամբ տարաւ բոլոր այս ձախորդութիւնները:

Եգիպտոսի Սուլթանը Պիբարս քաջալերուած իր առաջին արշաւանքի յաջողութենէն՝ նոր մը եւս ձեռնարկեց. բայց այս անգամ իշխանները միաբանեցան Թագաւորին հետ ընդհանուր թշնամիին դէմ եւ լաւ դաս մը տուին ամբարտաւան Սուլթանին: Լեւոնի ծերունի հօրեղբայրը, Սմբատ սպարապետը, կանխապէս պատրաստուած ծրագրի մը համաձայն թշնամիի առջեւէն պիտի յարձակէր, իսկ ինքը ետեւէն: Հայոց սպարապետը կիրճի մը մէջ քաշեց Մէմլուքները եւ սոսկալի ջարդ տուաւ անոնց, այնպէս որ դիզուած մեռելները անոնց ճամբան կը կտրէին, եւ երբ անոնք փորձեցին ետ դառնալ պատահեցան Լեւոնի բանակին՝ որ նոյնպէս իր կողմէն ծանր հարուածներ տըւաւ պարտուածներուն: Նոյն ինքն Սուլթանը վիրաւորուեցաւ պատերազմի մէջ եւ իր բանակի բեկորներով փախաւ Դամասկոս, ուր եւ մեռաւ առած վէրքերէն (1276):

Հայերն ալ ծանր կորուստներ ունեցան, որոնց մէջ կային 300 ասպետներ։ Սմբատ սպարապետը պատերազմէն վերադարձի ատեն իր ձիով ծառի մը զարնուեցաւ ուժգին կերպով եւ մեռաւ։ Թաթարաց Ապաղա Խանը դեսպաններով շնորհաւորեց Լեւոնը իր տարած փառաւոր յաղթութեան համար, անոր գեղեցիկ սուր մը նուիրեց, եւ առաջարկեց Միջագետքի մէջ գրաւուած երկիրները Կիլիկիոյ հետ միացնել. բայց Լեւոն՝ գիտնալով որ այդքան ընդարձակ պետութիւն մը կարելի պիտի չըլլար պաշտպանել այնքան թշնամիներու դէմ՝ պատուաւոր կերպով հըրաժարեցաւ աշխարհակալութեան այդ գաղափարէն։

Եգիպտացիներու գործը լմնցնելէ ետք Լեւոն դարձաւ Գոնիայի Սուլթանին դէմ, որ Հայոց պատերազմէն օգտուելով Կիլիկիոյ հիւսիսային կողմերը ասպատակած եւ մաս մը տեղեր գրաւած էր։ Այս վերջինն ալ պարտուեցաւ եւ Հայերէն հաշտութիւն խնդրեց (1278)։

Հազիւ թէ երկիրը մի քիչ խաղաղութիւն վայելել սկըսաւ՝ Թաթարները եւ Եգիպտացիները պատերազմի բռնուեցան։ Ապաղա Խանը՝ Մամլուքները Ասորիքէն բոլորովին դուրս քշելու դիտումով՝ իր Մանգու–Թիմուր եղբայրը 50,000 զօրքով Եգիպտոսի Մէլիք–Մանսուր (անպարտելի արքայ), կամ բուն անունով Սէյֆէտտին–էլ–Ալֆի Սուլթանին դէմ ղրկեց։ Հայերը իբրեւ դաշնակիցներ պարտաւոր էին օգնել Թաթարներուն եւ Լեւոն փութաց այդ պարտքը կատարել 25,000 զօրքով։ Դաշնակիցները անարգել հասան մինչեւ Հոմս քաղաքը (Անտիոքի մօտերը), ուր Ալֆի կազմ եւ պատրաստ անոնց կ'սպասէր։ Դաշնակից բանակին աջ թեւը առաւ Հայոց թագաւորը, իսկ ձախ թեւը՝ Ալմախ Թաթար զօրավարը, կեդրոնը բռնեց ինքը Մանգօ–Թամուր։ Երբ պատերազմի նըշանը տրուեցաւ Լեւոն եւ Ալմախ բուռն զօրութեամբ ինկան Մէմլուքներու վրայ եւ անոնց աջ ու ձախ թեւերը բուն բանակէ անջատելով քանի մը մղոն ետ մղեցին եւ ծանր կորուստներ պատճառեցին. իսկ Մանգօ–Թամուր խան՝ փոխանակ սկսուած յաղթութիւնը լրացնելու կեդ-

րոնէն ալ յարձակելով՝ վախէն կամ ըստ ոմանց Ալֆիէն կաշառուած ըլլալով, առանց պատերազմի Եփրատի կողմերը քաշուեցաւ: Սուլթանը՝ որ կը պատրաստուէր փախչիլ՝ Թաթար զօրապետին նահանջէն սիրտ առաւ եւ պատերազմի բաղդը փոխուեցաւ. Լեւոն եւ Ալմախ ստիպուեցան ետ քաշուիլ: Պաշարի պակասը մէկ կողմէ եւ Եգիպտացիներու յարձակումները միւս կողմէ շատ մեծ դժուարութիւններ տուին Հայոց բանակին, որ ծանր կորուստներով հասաւ Կիլիկիա (1282) *: Ապաղա խանը խըստութեամբ պատժեց դասալիքները. իբրեւ անարգանք հասարակ զինուորներու հրամայեց կանացի զգեստ հագնիլ իրենց ամբողջ կեանքին մէջ, իսկ զօրավարները, նոյնիսկ իր եղբայրը Մանգօ–Թամուրը՛, գլխատել տուաւ:*

Արտաքին դաշնակցութիւնները որքան ալ յաջող արդիւնք տային՝ անոնց օգուտը առժամեայ պիտի ըլլար, երբեմն անոնք նոյնիսկ աղէտալի պիտի ըլլային, եթէ ներքին դաշնակցութիւնը զօրաւոր չըլլար: Երբ Հայերը ներքնապէս անպառակտած եւ զօրաւոր էին, շատ աղէտներու դէմ դրին եւ անվնաս ազատեցան: Լեւոն Բ.ի առաջին օրերուն երկիրը սոսկալի տուժեց պառակտումներէն, եթէ անոնք չըլլային Հայոց առաջին պարտութիւնը եւ Կիլիկիոյ քաղաքներու աւերումը պիտի խնայուէր եւ Եգիպտական երկրորդ արշաւանքը տեղի պիտի չունենար: Այդ երկրորդի ատեն Հայերը միացան եւ պզտիկ ուժերով անհամեմատօրէն մեծ բանակի մը յաղթեցին, անշուշտ իրենք ալ տկարացան եւ վերջին Թաթարական օգնութեան ձախորդ դարձուածքը երկիրը շատ վատ դրութեան մատնեց. Լեւոն ստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել Մէմլուքներէն, բայց Սուլթանը արհամարհելով Հայոց ուժը՝ նոյնիսկ անոր պատգամաւորները բանտարկեց: Վերջապէս Տաճարականներու Մագիստրոսին միջնորդութեամբ Սուլթանը հաշտութիւն կնքեց՝ 10 *տարուայ,* 10 *ամսուայ եւ* 10 *օրուայ համար* (1285) *:*

Այդ դաշինքի ուժով 1— *Հայերը մէկ միլիոն արծաթ դրամ տարեկան տուրք պիտի վճարէին,* 2— *Հայ թագա-*

ւորը իր պետութեան մէջ կալանաւորուած բոլոր մահմետական վաճառականները ազատ պիտի արձակէր՝ անոնց ստացուածքը վերադարձնելով, 3— Սուլթանը իր կարգին ազատ պիտի արձակէր հայ գերիները առանց սակայն անոնց ստացուածքը վերադարձնելու, 4— Մահմետականացած Հայ փախստականները Եգիպտոս պիտի մընային, 5— Մահմետականները իրաւունք պիտի ունենային Հայաստանէն Քրիստոնեայ գերիներ գնելու առանց ազգի, սեռի եւ տարիքի խտրութեան։ Լեւոն թէեւ ստիպուած էր ստորագրել այս դաշնագրութիւնը, բայց Քրիստոնեայ գերիներու վաճառումը անուղղակի կերպով արգիլեց՝ պայման դնելով Ճենովացիներու որ Քրիստոնեայ գերիներ չծախեն Մահմետականներուն եւ անոնց հետ առեւտուր ընող երկիրներուն։

Լեւոն այդ ձախորդ պատերազմէն ետք եօթը տարի միայն ապրեցաւ, երկրի բարեկարգութեան ուժ տալով։ Իր Աննա Թագուհիէն ունեցած եօթը որդիներէն Թորոսը կարգեց Կիպրոսի Թագաւորին Մարգարիտա դստեր հետ։ Ան երկիրը փոթորկալից շրջանէ մը անկորուստ անցուց իր վեհանձնութեամբ, լաւ վարչագիտութեամբ, ռազմագիտութեամբ եւ դիւանագիտութեամբ։ Հակառակ իր զբաղումներուն՝ գրականութեան եւ գեղարուեստի բարձրացման եւ տարածման սատար կ'ըլլար, դպրոցներուն վրայ կը գուրգուրար, մեծ ուսումնականներուն մեկենաս կը հանդիսանար։ Իր բացած դպրոցներէն Մեծքար Աստուածաբանական վարժարանը մեծ համբաւ շահեցաւ։ Հին ձեռագրերը եւ Ս․ Գիրքը ընդօրինակել տալով ժողովուրդի մէջ կը ցրուէր․ իր այդ ջանքերուն շնորհիւն է որ մեր հին գրականութեան թանկագին նմոյշները մնացած են մինչեւ մեր օրերը։ Վաճառականութիւն, երկրագործութիւն եւ ճարտարարուեստ նոյնպէս քաջալերութիւն գտան, եւ բարեգործական հաստատութիւնները խնամքով պահուեցան եւ աւելի ընդարձակուեցան։ Վերջապէս ազգի բարոյական եւ նիւթական զարգացման համար նուիրուած իր կեանքը դադրեցաւ խաղաղութեան մէջ, եւ ժողովուրդը անկեղծօրէն ողբաց իր մահը։

5

ՀԵԹՈՒՄ Բ. ԵՒ ԻՐ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ

Հեթում Բ.ի նկարագիրը և կրօնական հակումը. — Եւրոպայէ աջակցութիւն գտնելու անօգուտ փորձեր. — Եգիպտոսի յարձակումները և կաթողիկոսութեան գերումը. — Ծանտախտը և սուլթանի խղճահարութիւնը. — Հեթում կրօնաւոր և գահի վերադարձը. — Թաթարներու հետ նիզակցութեան նորոգութիւնը. — Հեթումի և Թորոսի այցելութիւնը իրենց քրոջ ի Պօլիս.— Սմբատ եղբօր կողմէ գահի յափշտակութիւնը. — Սմբատ գահընկէց Կոստանդին եղբօր կողմէ. — Հեթումի երրորդ գահակալութիւնը. — Եգիպտական պատերազմներ. — Թաթարներու դարձը Մահմետականութեան և Հայոց հանդէպ թշնամութիւնը . — Հեթում դարձեալ կը հրաժարի. Լեւոն Գ. թագաւոր. — Նոր խաչակրութիւն կազմել տալու պատուիրակութիւն. — Կրօնական միութեան փորձեր և ժողովուրդի ընդդիմութիւնը. — Հեթումի, Լեւոնի և ուրիշ բարձրաստիճան իշխաններու ջարդը Պիլարղու Թաթար զօրավարի ձեռքով։

Լեւոն Բ.ին յաջորդեց իր որդին Հեթում Բ. (1289-1294)՝ *որ աւելի վանական ընդունակութիւն ունէր քան վարչական։ Պատերազմի մէջ քաջ էր ան եւ յաջող ռազմագէտ, բայց դիւանագիտութեան մէջ անհեռատես։ Նկարագրով մաքուր էր, բայց կամքով տկար, իր կրօնական հակումներով ան պատճառ դարձաւ ցաւալի երկպառակութիւններու։ Ան այնքան թոյլ եւ անհաստատ էր որ* 16 *տարուան մէջ երեք անգամ հրաժարեցաւ եւ կրօնական տարազ հագաւ՝ աղէտալի գահավէճութեանց տեղի տալով։*

Հեթումի օրով արտաքին հանգամանքներն ալ շատ աննպաստ էին, Հայերը միակ Քրիստոնեայ տէրութիւնը կը ներկայացնէին արեւելքի մէջ, անոնց դաշնակից Թաթարները ներքին կռիւներով տկարացած էին եւ այլեւս օգնելու անընդունակ էին, իսկ Մահմետականները՝ ամէն կողմէ զօրացած՝ աւելի եւ աւելի կ՚սպառնային Կիլիկիան կործանելու։ Կատաղի թշնամի մը դարձած էր նաեւ Ալֆիի որդին եւ յաջորդը Մէլիք–էլ–Աշրաֆ *եւ կամ Սալահէտտին Սուլթանը՝ որ* 1291*ին վերջ դրաւ Արեւելքի մէջ խաչակիրներէն մնացած բոլոր իշխանութիւններու, եւ մօտեցաւ Կիլիկիոյ։ Հեթում ՝փոխանակ ներքին ուժերը վճռականօրէն կազմակերպելու՝* Նիկողայոս Դ. *Պապին*

(1288–1292) աջակցութեան դիմեց, նոր խաչակրութիւն մը կազմելու. բայց բոլոր դիմումները ապարդիւն անցան։ Եւրոպացիները զանազան շահերով իրարմէ բաժնուած եւ կամ դաշնակցութեամբ Սուլթանի հետ կապուած այլեւս Քրիստոնէութիւնը պաշտպանելու վերացական հարցով չէին կրնար զբաղիլ։

Վերջապէս յարձակումները սկսան Կիլիկիոյ վրայ. Սուլթանը բազմաթիւ զօրքով եկաւ պաշարելու Հռոմկլայն, Հայոց Կաթողիկոսութեան այդ քառապարիսպ ամրոցը։ Բերդը դիւցազնօրէն ընդդիմացաւ 33 օր եւ ինկաւ, ժողովուրդին մէկ մասը կոտորուեցաւ։ Ստեփաննոս Դ. Կաթողիկոսը (1290–1293) եւ բոլոր ուրիշ նշանաւոր անձեր գերի տարուեցան Նուիրական սպասներու եւ Ս. Լուսաւորչի Աջին հետ (1292 յունիս 16)։ Հեթում տեսնելով որ Սուլթանի յառաջխաղացութիւնը չկրնար կասեցնել, դեսպաններու միջոցով կամաւորապէս անոր յանձնեց Պեհիսնի, Մարաշ եւ Թիլ–Համտուն քաղաքները։ Սուլթանը այդ միջոցին իր մայրաքաղաքը ազատելու գացած էր, որովհետեւ Քրիստոնեաներու կողմէն պաշարուած էր այն։ Քիչ ատենէն ժանտախտը մեծ կոտորածներ ըրաւ Եգիպտացիներու մէջ, նոյնիսկ սով տիրեց եւ ամառուան մէկ սեխը բարձրացաւ հարիւր դահեկանի։ Նոր Սուլթանը Մէլիք–էլ–Ատէլզայնէտտին–Պետպօկա, Հայոց վրէժի պատուհաս մը տեսնելով այդ աղէտին մէջ, Հեթումին հետ հաշտութիւն կնքեց՝ գերիներու մէկ մասը, Նուիրական սպասներն ու Լուսաւորչի Աջը վերադարձնելով։

Երկիրը խաղաղած կարծելով՝ Հեթում իր թագը յանձնեց իր Թորոս եղբօր եւ ինք քաշուեցաւ վանք մը կրօնական կեանք մը վարելու։ Թորոս (1294–1295) միայն տարի մը մնաց գահի վրայ երկիրը կառավարելով Հեթումի խորհուրդով. բայց տարի մը ետք ան ալ իր եղբօր օրինակին հետեւելով կրօնաւոր եղաւ։ Իր թագաւորութեան ատեն Զապէլ քոյրը հարս տուաւ Կիպրոսի Հէնրիկոս Բ. թագաւորի եղբօր Ամօրի կոմսին։ Հարսանիքը Սիսի մէջ տեղի ունեցաւ մեծ շուքով։ Լուսինեան ցեղը այս ամուս–

նութեամբ է որ Հայոց երկու թագաւորներ տուաւ։ Երբ Թորոս թագը շատ ծանր գտնելով հրաժարեցաւ, իշխանները ստիպեցին Հեթումը վերստին ձեռք առնել երկրին կառավարութիւնը։

Հեթում Թաթարիստան գնաց եւ հին նիզակցութիւնը նորոգեց Ղազան խանին հետ (1295–1303)։ Հեթումի բարեկամութեան համար Խանը ետ տուաւ այն հրովարտակը՝ որով կը հրամայուէր բոլոր եկեղեցիները մզկիթներու վերածել։ Թաթարները այդ ատեններ արդէն սկսած էին Մահմետականութեան յարիլ, որ սկիզբէն կ՚ատէին։ Այն տեղէն վերադառնալէ ետք Հեթում իր Մարիամ քոյրը հարս տուաւ Յունաց Անդրոնիկոս Բ. Պալէոլոգ կայսեր (1283–1295) Միքայէլ որդիին՝ որ հօրը գահակից էր, իսկ Ստեփանէ քոյրը՝ ուրիշ Յոյն արքայազուն իշխանի մը։ Շատ չանցած Հեթում իր Սմբատ եղբայրը տեղակալ կարգելով Թորոս եղբօր հետ Պօլիս գնաց քրոջը այցելութիւն տալու։

Սմբատ (1297–1298) եղբօր բացակայութենէն օգտուելով իր պզտիկ եղբայրները եւ իշխանները իր կողմ շահեցաւ եւ Գրիգոր Է. Անաւարզացի (1293–1307) Կաթողիկոսէն թագաւոր օծուեցաւ Սիսի մէջ, այն առարկութիւնով թէ Հեթում կրօնաւոր մըն էր եւ ոչ թէ թագաւոր։ Անկէ ետք իր անունով դրամ հատանել տուաւ, Թաթարներու Ղազան Խանին երթալով՝ անկէ իր թագաւորութեան հաստատութիւնն ստացաւ, եւ Թաթար արքունիքին հետ աւելի սերտ կապ հաստատելու համար՝ Ճինկիզ-Խանի ընտանիքէն իշխանուհիի մը հետ ամուսնացաւ։ Երբ Հեթում եւ Թորոս անցած դարձածներուն անգիտակ Կիլիկիա վերադարձան՝ Սմբատ զանոնք դուրս քշել տուաւ։

Հեթում իր խնամիներուն օժանդակութեանը դիմեց. բայց Կիպրոսէն միայն ցաւակցութիւն եւ Բիւզանդիոնի կայսրէն մխիթարական ոսկիներու գումար մը ստացաւ. ան դիմեց նաեւ Թաթար Խանի պաշտպանութեան, բայց անկէ պատասխան չստացաւ։ Ընդհակառակը Սմբատ Թաթար զօրքերու օգնութեամբ բռնեց իր եղբայրները Կեսարիոյ մօտերը եւ Բարձրբերդի մէջ բանտարկեց, ուր Թորոս սպաննուեցաւ եւ Հեթում մէկ աչքի լոյսէն զրկուեցաւ (1298)։

Կոստանդին (1298–1299) Կապան բերդին տէրը եւ Հեթումին չորրորդ եղբայրը ականատես ըլլալով իր եղբայրներուն վրայ դրուած անգթութեան գործը իր կողմը սիրաշահեց, յաղթեց Սմբատ եղբօր, Հեթումը բանտէն ազատեց եւ ինքն ալ նստաւ արքայական գահին վրայ։ Այս ներքին անկարգութիւններու ատեն Եգիպտոսի Լաչին Սուլթանը՝ Կիլիկիայէն կարգ մը հողամասեր գրաւել ուզելով՝ Հայոց վրայ ղրկեց Դամասկոսի **Պէտրէտտին–Պէքթաշ** ամիրան եւ Համամի Մէլիք–Մուսթաֆայ իշխանը, որոնք տիրեցին Թիլ–Համտունի վրայ, ինչպէս նաեւ Նէժէմ բերդաքաղաքին՝ 41 օրուայ ընդդիմութենէ մը ետքը։ Կոստանդին չհամարձակելով պատերազմի դաշտին վրայ իր ընդունակութիւնը փորձել, Սուլթանէն հաշտութիւն խնդրեց Համուս եւ ուրիշ տասը բերդեր տալով (1298)։ Կոստանդին երկար չկրցաւ մնալ գահին վրայ, ժողովուրդին պահանջով եւ Տաճարական ու Հիւրընկալ ասպետներու օգնութեամբ Հեթում ասպարէզ իջաւ իր գահը ետ ստանալու. Կոստանդին Սմբատ եղբայրը բանտէն հանելով՝ անոր օժանդակութեամբ փորձեց ընդդիմանալ։ Բայց Հեթում յաղթեց երկու եղբայրներուն եւ զանոնք ձերբակալելով Յունաց կայսեր ղրկեց (1299)՝ խնդրելով անկէ որ Բիւզանդիոնի մէջ պահուին։ Այսպէս Հեթում երրորդ անգամ ըլլալով գահի վրայ բարձրացաւ, իսկ իր գահընկէց եղբայրները աքսորի մէջ մեռան։

Հազիւ Հեթում իր երրորդ գահակալութեան սկսաւ՝ Թաթարներու Ղազան Խանը ձեռնարկեց իր նախորդներու ծրագրին, Մահմետական իշխանութիւնները բնաջինջ ընելու աշխատիլ. այդ նպատակով ան իր Սուսամիշ զօրապետը 25000 հեծելագունդով Իկոնիոյ (Գոնիա) վրայ ղրկեց։ Բայց այս զօրավարը Կեսարիա հասնելէ ետք դաւաճանեց իր տիրոջ եւ Եգիպտոսի **Մէլիք–Նազր–Մուհամմէտ** Սուլթանին հետ միանալով արշաւեց Սիսի դա–

ւառներու վրայ։ Հեթում Բ. Հայ եւ Թաթար զօրքերու գլուխն անցած՝ լեռներու կիրճերը բռնեց, մեծ ջարդ տուաւ Մէմլուքներուն եւ Սուլամիշը ձերբակալելով ուղարկեց Ղազան Խանին՝ որ գլխատել տուաւ ապստամբը։ Փառասէր եւ երիտասարդ Սուլթանը՝ մեծագործութիւն մը կատարելու երազով՝ Հայոց եւ Թաթարներու զօրութիւնը խորտակել եւ Ասորիքի, Պաղեստինի եւ Միջագետքի տիրապետութիւնը ձեռք բերել վճռեց։ Ան 100,000 Մահմետականներու գլուխն անցած գործի սկսաւ։ Ղազան Խան անոր հաւասար զօրութիւն ունէր եւ անկէ զատ Հեթումին գործակցութիւնը կը վայելէր իր ամբողջ բանակով։ Դաշնակիցները փառաւոր յաղթութիւն մը տարին Մէմլուքներու վրայ Համսի մօտերը (23 Դեկտեմբեր 1299) եւ գրաւեցին Հոմսը, Դամասկոսը եւ Ասորիքը։ Թաթար ինքնակալը Հայոց յանձնեց Եգիպտոսի Կոստանդ Ա.է խլած ամրոցները՝ իբրեւ վարձատրութիւն Հեթումի գործակցութեան։ Դժբաղդաբար անոնք իրենց յաղթութիւնը վճռական վախճանին չկրցան տանիլ, որովհետեւ Ղազան Խանը ստիպուեցաւ գրաւուած երկիրներէն դուրս ելլել եւ Թաթարիստան փութալ իր Պայդոն ազգականին ապստամբութիւնը նուաճելու։

Սուլթանը առիթէն օգտուելով պատճառաբանութիւններ գտաւ իր վրէժը Հեթումէն առնելու։ 1302ին՝ ան Կիլիկիոյ վրայ ղրկեց Պէտրէտտին–Պէքթաշ ամիրան եւ Մէլիք–Ատէլ–Պէտպուկա գահընկէց Սուլթանը, որոնք Պակրասի կիրճերը կտրելով՝ Սիսի հարաւ–արեւելեան գաւառն ասպատակեցին եւ անբաւ աւարով դարձան Բերիա։ Ղազան Խան աշխատեցաւ դիւանագիտութեամբ դադրեցընել Սուլթանի թշնամութիւնները, բայց արդիւնք մը չը տեսնելով նորէն պատերազմի ձեռնարկեց։

Հայաթաթար բանակները Եգիպտական զօրքերու դէմ ելան Դամասկոսի մօտ՝ Կապակելտ լերան ստորոտը· դաշնակիցները սկզբնական յաղթութիւններ տարին, բայց ծարաւէ տառապող մեծ գունդ մը առուակի մը վրայ խուժելով՝ պատերազմի բաղդը դարձաւ (1303)։

Շատեր թշնամիի կատաղի հարուածներէն սպաննուեցան, իսկ ուրիշներ Եփրատէ անցնիլ փորձելով խեղդուեցան։ Ղազան Խանը Նինուէ կը մնար, ան շատ նուաստացուցիչ ընդունելութիւն մ'ըրաւ իր պարտուած զօրավարներուն, հրաման տալով իր չքախումբին որ անոնց երեսը թքնեն. անդին մեծ պատիւներ ըրաւ Հեթումին՝ որ պատուաւոր կերպով դուրս ելած էր կռիւէն. անոր վնասներուն հատուցում ընելու համար մեծ գումար մը տուաւ, եւ 5000 հոգիէ վաշտ մըն ալ յանձնեց Պիլարղու զօրավարին հետ՝ որպէսզի Կիլիկիոյ սահմանները պաշտպանելու օգնէ։

Դժբաղդաբար Ղազան Խանի մահէն ետքը իր յաջորդը Ղարբանդա խան (1304–1317) Մահմետականութիւն ընդունելով Թաթարները աւելի վտանգաւոր թշնամի մը դարձան Հայոց. Թաթար զօրավարներ Կիլիկիոյ ճամբաները լաւ ճանչնալով սկսան Հայոց թշնամիները ներս առաջնորդել։

Հեթում՝ Եգիպտոսի յարձակումները, գոնէ առժամաբար, դադրեցուցած ըլլալով գահէն նորէն հրաժարեցաւ եւ իր Թորոս եղբօր տասնեւվեց տարեկան որդին Լեւոն Գ. (1305–1308) թագաւոր օծել տուաւ։ Հեթում իրեն վերապահեց միայն «Խնամակալ Թագաւորահայր» տիտղոսը։ Նոյն տարին Բերիոյ Շամսէտտին–Գարա–Սունգոր կուսակալը՝ պատրուակ մը գտնելով՝ Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանագլուխները գրաւեց իր Քուչ–Թիմուր զօրավարին ձեռքով։ Հեթում դեռատի թագաւորին հետ ասպատակներու դէմ ելաւ եւ Պակրասի կիրճերուն մէջ մեծ ջարդ մը տալով անոնց յաղթուող բանակին բեկորները երկրէն դուրս փախցուց։

Վտանգը, սակայն, Դամոկլեան սուրի պէս կախուած էր Հայոց գլխուն։ 1307ին երիտասարդ թագաւորը նոր խաչակրութիւն մը կազմել տալու երազներով Անգլիա ղրկեց Նղրիտէր Մարաջախտ Պաղտին, Լեւոն սպան, եւ Դրազարկ վանքի դպրապետ Թորոսը։ Եդուարտ Բ. (1307–1327) պատուով ընդունեցաւ Հայ Պատուիրակութիւնը, բայց գործնական ոեւէ աջակցութիւն չընծայեց։ Այդպիսի փափուկ պարագաներու մէջ փոխանակ ներքին գործակցութեամբ եւ կազմակերպութեամբ պատնէշ մը կառուցանելու արտաքին վտանգին դէմ, կրօնական վէճերով կիրքերը աւելի բորբոքեցան եւ երկրին ուժերը ջըլատուեցան։ Այդ տխուր վիճակին պատճառ դարձաւ նաեւ կրօնամիտ Հեթում եւ իր թագաւոր եղբայրները։

Խաչակիրներու երեւնալէն ի վեր Հռովմի հետ եկեղեցական միութիւն առաջացնելու շարժում մը կար եւ այդ ուղղութեամբ զօրաւոր կուսակցութիւն մը կազմուած էր թէ՛ աշխարհական եւ թէ՛ կրօնական դասակարգերէ· նոյն իսկ Գրիգոր Է. Անաւարզեցի Կաթողիկոսը (1293–1307) այդ շարժումին պարագլուխ եղած եւ ինը գլուխներով դաւանութեան թուղթ մըն ալ պատրաստած էր Հայոց եկեղեցին Հռովմէականին հետ համաձայնեցնելու, բայց մահը վրայ գալով գործնական քայլ մը չէր կրցած առնել։

Լեւոն Գ. Հեթումի խորհուրդով՝ Սիսի Ս. Սոփիա Մայր տաճարին մէջ «Ընդհանրական Սիւնհոդոս մը գումարել տուաւ հանգուցեալ Կաթողիկոսի ծրագիրը քննելու համար (1307)։ Այդ ժողովին եկան քառասունէ աւելի եպիսկոպոսներ, բազմաթիւ եկեղեցականներ ու իշխաններ։ Թագաւորի եւ թագաւորահօր ներկայութենէն կամ անոնցմէ ստիպուած ժողովականները ընդունեցին առաջ բերուած ծրագիրը, եւ իրենց տեղերը ցրուելով ջանացին գործադրել ժողովին որոշումները։ Բայց Հայ ժողովուրդը սաստիկ յուզուեցաւ եւ ամէն տեղ արգիլեց այդ փոփոխութիւնը։ Սիսի մէջ հակառակորդները չկըրցան կառավարութեան դէմ ելնելով խափանել զայն, եւ իրենց թագաւորին դէմ գրգռեցին Պիլարղու Թաթար զօրավարը որ վրէժ ունէր Լեւոնին եւ Հեթումին դէմ, որովհետեւ անոնք արգիլած էին մզկիթի մը կառուցումը նոյն քաղաքին մէջ։

Պիլարղու խաբէութեամբ Լեւոնն ու Հեթումը Անարզաբա կանչեց կարեւոր գործի մը վրայ խորհրդակցելու պատրուակով։ Անոնք քառասուն իշխաններու հետ, ո-

րոնց մէջ Օշին մարաջախտը, գացին Թաթար իշխանին մօտ եւ երբ գիշեր ատեն անոր վրանը մտան, բարբարոս Մոնկոլը սուրը մերկացնելով գոչեց. «Աստուած մեծ է»։ Ատիկա պարզապէս ջարդի նշան էր. Թաթար զինուորները անմիջապէս խուժեցին եւ Հայոց թագաւորը իր բոլոր իշխաններով սպաննեցին (18 *Նոյեմբեր*, 1308)։

6

ՕՇԻՆ

Օշին Գիլարղուն դուրս կը վանէ Կիլիկիայէն. — Կիպրոսի և Հայոց յարաբերութիւնները. — Կրօնական Սինհոդոս Ադանայի մէջ. — Երուսաղէմի պատրիարքութեան հաստատումը՝ իբրեւ բողոք Սինհոդի որոշումին դէմ. — Մահմետական դրացիներու դաւերը. — Երկրաշարժ և Անիի վերջնական կործանումը. — Կիլիկեան ճգնաժամը. — Օշինի մահը և իր յաջորդը։

Հեթում Բ.ի հինգերորդ եղբայրը Օշին՝ իր թագաւոր եղբայրներու և Հայ իշխաններու դաւաճանական սպանութիւնները լսելով՝ անմիջապէս քալեց Գիլարղուի վրայ եւ զայն Կիլիկիայէն դուրս վռնտեց, կառավարութեան ղեկը իր ձեռքն առաւ եւ Ալինախ *եղբայրը Ղարպաղանտ Խանին ղրկեց Թաթար զօրավարին քստմնելի ոճիրը անոր տեղեկացնելու։ Խանը իր այդ պաշտօնեան մահուան դատապարտեց։*

Կիպրոսի թագաւորութեան մէջ գահավիճական ներքին կռիւներ կային. Օշինի քեռայրը, Զապէլ քրոջ ամուսինը, Ամորի Լուսինեան Տրիպոլսի կոմսն էր, բայց փառասիրութեամբ իր Հենրիկոս եղբօր Կիպրոսի գահը յափշտակեց եւ զայն իր կուսակից իշխաններով Հայոց թագաւորին ղրկեց։ Օշին որ արդէն ուժ տուած էր իր քեռայրին՝ Կիպրոսը Կիլիկիոյ հետ աւելի սերտօրէն կապելու նկատումով, բանտարկեց զանոնք Լամբրոնի բերդին մէջ (1309–1310)։ *Շատ չանցած Ամորին սպաննուեցաւ Սիմոն Մոնտոլիփէն եւ Հռոմի միջնորդութեամբ Օշին ազատ արձակեց Հենրիկոս Բ. թագաւորը եւ անոր իշխանները։ Երբ Հենրիկոս Այասէ կ՚անցնէր դէպի Կիպրոս՝*

Ջապէլ հոն հասած էր իր չորս զաւակներով՝ Կիլիկիոյ մէջ ապաստանարան գտնելու համար։

Կրօնական վէճերը կը շարունակուէին Կիլիկիոյ մէջ․ Օշին փոխանակ խուսափելու այդ հարցէն աւելի եւս արծարծեց զայն․ Ատանայի արքայական պալատի տաճարին մէջ Սինհոդոս մը գումարել տուաւ ան (1316)՝ Սիսի ժողովին սահմանադրութիւնները վերաքննել տալու։ Ժողովը վաւերացուց զանոնք եւ Թագաւորը հետամուտ եղաւ անոնց գործադրութեանը։ Կիրքերը նորէն բորբոքեցան եւ Օշինի մեղմ կամ խիստ միջոցները ապարդիւն անցան․ Նոյնիսկ կիները ապստամբեցան եւ ամէն տեղ արգելք եղան եկեղեցական ծէսերու փոփոխութեան։ Օշին տեսնելով այդ ծրագրին անգործնականութիւնը իմաստութիւնը ունեցաւ նահանջելու անկէ, առանց յամառութեամբ հետապնդելու։ Կրօնական վէճերը արձագանգ գտան նաեւ արտասահմանի Հայոց մէջ, եւ երկպառակութիւնը նոր խրամատներ բացաւ Հայկական տարբեր հատուածներու միջեւ։ Սիսի ժողովէն ետքը արդէն Երուսաղէմի Սարգիս եպիսկոպոսը անվաւեր հռչակած էր անոր որոշումները, եւ Եգիպտոսի Մէլիք–Նազար–Մուհամմէտ Սուլթանին դիմելով՝ Սիսի աթոռէն իր անկախութիւնը հաստատող հրովարտակ մը ձեռք բերած էր, այսպէս հիմնելով Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը (1311)։

Հայոց կառավարութեան աչքը միշտ դարձած էր դէպի Եւրոպա՝ Մահմետական մղձաւանջի դէմ օգնութեան յոյս մը գտնելու համար, եւ միշտ խնամութիւններով կ'աշխատէին բարեկամական սերտ կապեր հաստատել արքունիքներու հետ։ Օշին սկիզբէն ամուսնացած էր Կոռիկոսի իր ազգական եւ անուանակից կոմսի Ջապէլ քրոջ հետ, ասոր մահէն ետք (1310) երկրորդ անգամ ամուսնացաւ Տարենտոի Փիլիպպոս իշխանի Յովհաննա Իրինէ դստեր հետ (1317)։ Օշին իր երկրի խաղաղութեան տարիներու մէջ նուիրուեցաւ աշխարհաշինութեան եւ ազգային պաշտպանութեան գործերուն․ ան շինել տուաւ բազմաթիւ բերդեր, եկեղեցիներ եւ ուրիշ շէնքեր, որոնց մէջ նշանաւոր եղան Տարսոնի շուրջ քաշած հաստահիմն պարիսպները եւ նոյն քաղաքի մէջ կառուցած հոյակապ տաճարը՝ որ ետքէն մզկիթի վերածուեցաւ եւ դեռ մինչեւ հիմա կանգուն կը մնայ Քիլիսէ-Ճամիսի անունով:

Մինչ Օշին խաղաղ գործունէութեամբ կ'զբաղէր, Գոնիայի եւ Եգիպտոսի Սուլթանները լուռ պատրաստութիւններու մէջ էին հարուած մը տալու Կիլիկիոյ թագաւորութեան: Հայոց թագաւորը գալիք պատահարներուն դէմ դուրսի օգնութիւնը ապահովելու համար երեք դեսպանութիւններ ղրկեց Եւրոպա (1317). առաջինը՝ դէպի Աւինիոն, Յովհաննէս ԺԲ. Պապին (1316–1334), երկրորդը՝ իր աներոջ, Տարենտոնի Փիլիպպոս իշխանին, եւ երրորդը՝ Ֆրանսայի Փիլիպպոս Ե. Վալուա թագաւորին (1316–1322): Պապը զօրաւոր դիմումներ ըրաւ, բայց իր ազդեցութիւնը՝ իբրեւ միջազգային ազդակ՝ կորսուած էր Պապական աթոռի Աւինիոն փոխուելէն ի վեր (1309), եւ իր բոլոր դիմումները ապարդիւն մնացին: Ֆրանսան պատերազմով զբաղած էր Ֆլանտրիայի դէմ, ուստի Հայոց դեսպանութիւնը ոեւէ կողմէ քաջալերական խօսք մը չկրցաւ գտնել: Պապը միայն 30,000 ոսկի ղրկեց Օշինին ցաւակցութիւն յայտնելով որ նոր խաչակրութիւն մը հանելու կարելիութիւն չկար: Օշին ստիպուած՝ դարձեալ պաշտպանութիւնը բուն աղբիւրէն, երկրի ժողովուրդէն փնտռելու սկսաւ, եւ մօտալուտ վտանգին դէմ ներքին ուժերով կռուելու պատրաստուեցաւ:

Այդ միջոցներուն ահռելի երկրաշարժ մը վերին Հայաստանի մէջ մեծ աղէտ մը սփռեց. Սիւնեաց նահանգի բազմաթիւ քաղաքներու եւ գիւղերու հետ քարուքանդ եղաւ նաեւ պատմական Անի քաղաքը, որ՝ հակառակ բարբարոս ձեռքերու կրկնակի աւերումներուն եւ սրածութիւններուն՝ դեռ կանգուն կը մնար եւ աստիճանաբար կը բարգաւաճէր: Քաղաքին բնակիչները ցրուեցան Պարսկաստան, Թաթարիստան, Խրիմ, Լեհաստան եւ Վալաքիա: Մինչ բնական աղէտը թշուառութիւն եւ աւերում կը սփռէր վերին Հայաստանի մէջ՝ Հայոց Կիլիկեան աշխարհը զոհ կ'ըլլար մարդկային աղէտներուն։ Ուաfcի (1317–1348) Թիւրքմէններու զօրաւոր իշխանը իր գարամաններով եւ Գոնիայի Սելճուքներով կ'ասպատակէր Տարսոնի գաւառները։ Եթէ Հայերը հեռատեսութիւնը ունենային եւ ըմբռնէին Եւրոպայի անգութ անտարբերութիւնն ու օգնութեան հասնելու անատակութիւնը, իրենց ներքին ուժերով կրնային պատկառանք ազդել դրացի Մահմետականներուն վրայ, եւ անոնց թշնամութեան տեղ՝ բարեկամութիւնը շահիլ։ Եւրոպայի ապարդիւն դիմումներ ընելով Կիլիկեան Հայերը յուսալքութեան կը մատնուէին, և թշնամիին առջև իրենց տկարութիւնը կը ցուցադրէին, և թշնամին ոչ միայն կը գրգռուէր իր գոյութեան վտանգ համարած այդ դիմումներուն համար, այլեւ Կիլիկիոյ մէջ դիւրին զոհ մը գտնելու համոզումը կը գոյացընէր։ Այս վերջին եւ յետագայ յարձակումները ուղղակի այսպիսի գրգռումներու արդիւնք էին։ Օշինի մէջ, սակայն, քաջութիւնը չէր պակսեր, եւ նեղը մնացած ատենը կը դիմէր ներքին պաշտպանին· Ան Կոռիկոսի տէր Օշին Պայլը ղրկեց Թիւրքմէններու դէմ, որոնք յաղթուեցան Գոմպէոպոլսի մօտ եւ փախչելով Կիլիկիան հանգիստ թողուցին (1319)։

Անկէ տարի մը ետք Եգիպտացիները փորձեցին իրենց ուժը դուրսէ օգնութիւն փնտռող Հայերու վրայ· Մէլիք-Նազար–Մուհամմէտ Սուլթանը՝ որ երրորդ անգամ ըլլալով Եգիպտոսի գահը բարձրացած էր՝ իր վայրագ հրոսախումբերը ղրկեց Կիլիկիոյ վրայ· անոնք Սիսի շրջակաները աւերելով հասան Այասի մօտ, բայց հոն Հայոց բանակէն յաղթուելով քաշուեցան Նեղոսի ափերը (22 Սեպտեմբեր, 1320)։ Բայց Օշին այդ յաղթութիւնը տեսնելու չափ երկար չապրեցաւ· ան մեռած էր 22 Յուլիս, 1320ին։ Թագաւորը իր մահէն առաջ իրեն ժառանգ կարգած էր Զապէլ Թագուհիէն ունեցած իր տասնամեայ Լեւոն որդին՝ անոր վրայ չորս իշխաններէ բաղկացած խնամակալ յանձնախումբ մը նշանակելով։ Այդ խնամակալներն էին Կոռիկոսի տէր Օշին Պայլ, անոր եղբայրը Կոստանդին, Նղրի տէր եւ Հայաստանի Մարաջախտ Պազտին, եւ անոր եղբայրը Հեթում Զամպլային։

7

ԼԵՒՈՆ Դ. (1320-1342)

Օշին Գայլ խնամակալ պատանի թագաւորին. — Երկրի պաշտպանութեան ողբալի վիճակը. — Եգիպտական նոր և աղէտալի արշաւանքներ. — Հաշտութիւն անպատիւ պայմաններով. — Լեւոն Դ.ի յարաբերութիւնները Եւրոպայի հետ՝ հակառակ Եգիպտոսի սուլթանին տուած երդումին. — Կրօնական նոր յուզումներ։

Օշին Գայլը Սիսի մէջ մեծ հանդիսաւորութեամբ թագաւոր օծել տուաւ Լեւոն պատանին որ մինչեւ վերջը խելքով մանուկ մնաց եւ Կիլիկիան իր կործանումին տարաւ։ Քանի իմաստուն խնամակալը երկաթէ ձեռքով կը կառավարէր երկիրը՝ գործերը քիչ շատ լաւ կ'ընթանային եւ Հայոց համար դեռ փրկութեան յոյս կար, բայց Լեւոնի տարիքին հետ նախանձն ալ աճելով մէջտեղէն վերցուց իր թագաւորութեան այդ նեցուկը եւ երկիրը արագ գահավիժումի ենթարկուեցաւ։ Օշին իբրեւ խորագէտ եւ ձեռներէց մարդ՝ թագաւորը իր ծրագիրներուն մէջ աւելի դիւրութեամբ դաստիարակելու համար զայն փեսայացուց իր Ալիս դուստրը ամուսնացնելով անոր հետ, եւ ինքն ալ՝ որ այրի էր՝ ամուսնացաւ Լեւոնի խորթ մօր, Յովհաննա-Իրինէի հետ։ Այս կերպով ան եղաւ թագաւորահայր եւ Պարոն Կիլիկիոյ եւ Իսաւրիոյ, ձեռքին մէջ ունենալով կառավարութեան ղեկը։ Օշին սպարապետ կամ Մարաջախտ կարգեց իր Կոստանդին եղբայրը եւ սկսաւ երկիրը բարեկարգել եւ թշնամիներու դէմ զօրացնել։

Բայց սերունդներէ ի վեր աճող երկպառակութիւնները մէկ անգամէն դադրեցնել մէկ մարդու տրուած չէր· ոչ մէկ ամրութիւն կրնար թումբ հանդիսանալ արտաքին թշնամիներու դէմ, երբ ներքին ուժերը ջլատուած եւ հասկացողութիւնները անյուսալիօրէն մթագնուած էին։ Եւրոպան իր այլասերումով աւելի եւ աւելի հեռացած էր

Հայերէն, Թաթարները քայքայուելու մօտ էին՝ առանց քաղաքակրթական հետք մը թողլու եւ ինչպէս յիշեցինք Մահմետականութիւնը ընդունած էին Սուլթանի աճող զօրութեան պաշտպանութիւնը վայելելու (1304)· Կիլիկիոյ սահմանները ամփոփուած էին եւ բերդերը՝ կործանուած կամ վնասուած նախընթաց արշաւանքներու հետեւանքով։ Այս վիճակը բաւական չէր՝ կրօնաքաղաքական գժտութիւնները անկարելի կը դարձնէին ներքին միութիւնը, որով երկրի պաշտպանութիւնը շատ ողբալի վիճակի մէջ էր, եւ փոխադարձ ատելութենէ կուրցած մարդիկ չէին տեսներ այն անդունդը որու եզրը հասած էին իրենք ամբողջ ազգութեամբ։

Անդին Մէմլուքներու պետութիւնը այդ ժամանակ իր զօրութեան գագաթնակէտին հասած էր եւ կը տարածուէր Նեղոսի ափերէն մինչեւ Պարսից ծովը, Պաղեստինի, Ասորիքի եւ Միջագետքի բոլոր Քրիստոնեայ ժողովուրդները կը հեծէին Սուլթանի ծանր լուծին տակ, որ հիմա այլեւս ժամանակը եկած կը համարէր Քրիստոնէութեան միակ եւ վերջին պատսպարանը, Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը կործանել, եւ նոր խաչակրութեան մը հաւանականութիւնը միանգամընդմիշտ վերցնել։ Հայոց դիմումներով Եւրոպացիները պոռոտախօս սպառնալիքներ կ՚ընէին նոր արշաւանք մը կազմակերպելու, եւ այդ բանը ուրիշ արդիւնք մը չէր տար բացի Մահմետական հզօր պետութիւններու վրէժխնդրութիւնը գրգռել Հայոց դէմ։

Մէլիք Նազար Սուլթանը՝ լսելով որ Ֆրանսայի թագաւորը նոր խաչակրութիւն մը հանելու կ՚աշխատի՝ փութաց դաշնակցութիւն մը կապել Թաթարներու Թիմուրթաշ զօրապետին եւ Թիւրքմէններու Արաման իշխանին հետ, որպէսզի Քրիստոնեայ պետութիւնը ջնջէ Եւրոպացիներու հասնելէ առաջ։ Թիմուրթաշ սկսաւ արշաւանքը Գոնիայի կողմէն· ամբողջ 25 օր 30,000 հեծելազօրքով ամէն կողմ հուր եւ սուր տարածեց անխնայ կերպով՝ եւ ճոխ աւարով ու գերիներով ետ դարձաւ։

Հայոց կողմէ յիշատակելի ոչ մէկ ընդդիմութիւն. Թագաւորը արդէն լեռները ապաստանած էր ։ Թիմուրթաշէն ետքը եկաւ Ամարան իր Թիւրքմէններովը եւ ապաստակեց այն տեղերը՝ որ նախորդ արշաւանքէ անվնաս մնացած էին ։ Նորէն ընդդիմութիւն չերեւնար Հայոց կողմէ ։ Անոր յաջորդեց Մէլիք-Նազար՝ որ դաշտային Կիլիկիան քարուքանդ ըրաւ եւ մեծ բազմութեամբ գնաց Այաս հարուստ եւ վաճառաշահ քաղաքը պաշարել ծովէն ու ցամաքէն ։ Քաղաքը ինքնապաշտպանութեան դիմեց եւ յամառօրէն ընդդիմացաւ, բայց վերջապէս ինկաւ, կոտորած եւ աւարառութիւն անշուշտ սովորականին պէս ։ Կիպրոսի Թագաւորը Հենրիկոս Բ. Լուսինեան քանի մը ցռկանաւեր ղրկած էր որոնց միջոցաւ մաս մը ժողովուրդ ազատուեցաւ (1322) ։ *Փոքրաթիւ Հայ երիտասարդներ՝ տեսնելով որ այլեւս Հայ կառավարութիւն չկայ երկիրը պաշտպանելու եւ իշխանները իրենց կրօնական վէճերէն կը հեռանան միմիայն լեռները փախչելու, որոշեցին երկրի պաշտպանութիւնը իրենց վրայ առնել ։ Կազմեցին քանի մը Թըռուցիկ խումբեր. անոնցմէ մէկը՝* 200 *քաջերէ բաղկացած՝ դարան մտաւ կիրճի մը մէջ, ուսկից* 18,000*է բաղկացած Եգիպտական հեծելազօրքը պիտի անցնէր. այդտեղ* 6000*է աւելի Եգիպտացիներ ջարդուեցան եւ շատեր գերի ինկան ։* 600 *հոգիէ կազմուած ուրիշ Թռուցիկ խումբ մը ինկաւ Մէմլուքներու վրայ, որոնք Այասի աւարով յըղփացած՝ Պիրամոս (Ճիհան) գետի ափերուն վրայ անհոգ կը հանգչէին, եւ այնպիսի ջարդ մը տուաւ անոնց որ փախչելով ցիրուցան եղան* 5000*է աւելի դիակ ձգելով կռուի դաշտին վրայ ։*

Լեւոն Դ.ի Թախանձագին դիմումներուն եւ Յովհաննէս ԺԲ (1316–1334) *Պապին յորդորներուն վրայ Ֆրանսայի* Փիլիպպոս Զ. Վալուա (1328–1350) *Թագաւորը կարեւոր գումարներ ղրկեց, ինչպէս նաեւ Պապը իր կողմէն, որպէսզի Հայերը կարենան քանդուած եւ վընասուած բերդերը նորոգելու ։ Անոնք միեւնոյն ատեն Թաթարներու* Ապու Սայիտ (1317–1335) *Խանի միջո-*

ցով ստիպեցին Մէլիք-Նազար Սուլթանը զինաթուլ ընել Հայերուն հետ տասնեւհինգ տարուան համար։ Վերջապէս դաշինքը կնքուեցաւ Հայոց Կաթողիկոսի միջնորդութեամբ Գահիրէի, ըստ ոմանց Բերիոյ մէջ։ Անոր գլխաւոր պայմաններն էին· 1·— Հայոց Թագաւորը տարեկան 50,000 Ֆիորինի տուրք պիտի վճարէր Եգիպտոսի։ 2·— Այասի մաքսային եկամուտի եւ ծովային վաճառականութենէ գոյացած արդիւնքին կէսը, ինչպէս նաեւ ծովէն հանուած աղին կէսը Եգիպտոս պիտի երթար։ Սուլթանն ալ յանձն կ'առնէր՝ 1·— Կիլիկիոյ ոչ մէկ բերդ կամ ամրոց իր զօրքով գրաւել· 2·— Այասը եւ ուրիշ կործանուած բերդերը իր ծախքով նորոգել (1323)։

Այս զինադադարէն ետք արտաքին յարձակումները վերջացան, բայց Հայերը երբէք նպատակ չունէին խաղաղ մթնոլորտ մը ստեղծելու, եւ եթէ խռովութիւնը դրսէն չգար, ներսէն պատրաստ էր։ Այս անգամ նոյն ինքն Թագաւորն էր որ իր կարճ խելքով եւ օտար ազգականներու գործիք դառնալով քաղաքական նոր փոթորիկներու տեղի տուաւ· կրօնական վէճերէ զատ՝ որ ան կը քաջալերէր, ժողովուրդի մէջ մեծ գրգռում առաջ բերաւ Հայ իշխաններու պաշտօնն ու կալուածը օտարներուն տալով։ Օշին Պայլը՝ որ ազգայնական կուսակցութեան պետն էր եւ թերեւս ստիպուած էր զօրաւոր ձեռքով իր հեղինակութիւնը բարձր պահել՝ ունայնամիտ Թագաւորին համար անտանելի դարձած էր եւ անուղղակի դաւադրութիւններով կ'ուզէր ազատիլ անոր խնամակալութենէն։ Սիսի դաշտին մէջ ազգայնականները արիւնահեղ կռիւ մը ունեցան Լատինասէրներու հետ, որոնց պարագլուխները ձերբակալուեցան· Թագաւորահայրը չափազանց խստութեամբ պատժեց դաւադիրները· ան խեղդել տուաւ Լեւոնի հօրաքոյր եւ Տիւրոսի կոմսուհի Զապէլը եւ թունաւորեց անոր երկու մեծ որդիները, Հիւկոս եւ Հէնրիկոս· խնայեց միայն անոնց կրտսերները, Ջիւան եւ Պեմունդ որոնք Հռոդոս տարուեցան։ Լեւոն զայրացած այդ սպաննութեան համար իր վրէժը լուծեց․ զրպարտութիւններով գլխատել տուաւ իր Ալիս կինը՝ որ Օշինի աղջիկն էր, ձերբակալեց նոյնինքն Օշին Պայլը որ Ատանա կը գտնըւէր, եւ անոր եղբայր Կոստանդին սպարապետը՝ որոնք նոյնպէս գլխատուեցան (1329)․ առաջինին գլուխը ղրկեց Եգիպտոսի Սուլթանին, իսկ երկրորդինը՝ Թաթարներու Պուսայէտին-Խանին։ Այդ ընծաները հաճելի էին Հայոց թշնամիներուն՝ միայն այն տեսակէտով որ երկիրը կը զրկուէր երկու զօրաւոր առաջնորդներէն։ Մէկ երկու տարի ետք Լեւոն ամուսնացաւ Սիկիլիոյ Ֆրէտէրիք Բ․ թագաւորին Կոստանդիա-Էլէոնորա դուստեր հետ՝ որ Կիպրոսի Հէնրիկոս Բ․ի այրին էր։ Յետոյ Ջիւանը Սիս կանչելով Հայոց սպարապետ կարգեց եւ զայն ամուսնացուց Վրաց Գէորգ Է․ թագաւորի Սուլթան աղջկան հետ, իսկ Պէմունդը՝ Կոռիկոսի կոմս անուանեց, անոր հարս տալով Հայաստանի Մարաջախտ Պաղտին Նղրեանցի Ֆիմի աղջիկը։

Բոլոր այս խնամութիւնները եւ անվերջ դիմումները Եւրոպական մեծ օգնութիւն մը չկրցան ապահովել։ Մէլիք-Նազար Սուլթանը՝ Եւրոպայի ունայնաբան կոչերէն եւ անիրագործելի խաչակրութեան սպառնալիքներէն արդէն գրգռուած, որոնց պատճառ կը նկատէր Հայոց թագաւորը, իր դաշինքը խզեց եւ Կիլիկիոյ վրայ նոր արշաւանք մը ղրկեց Ալթուն-Պուղա ամիրայի առաջնորդութեամբ։ Զարդ եւ թալան նորէն տիրեցին Մամեստիա եւ Ատանա քաղաքներուն վրայ։ Լեւոն Դ․ անառիկ բերդ մը քաշուած միմիայն կ՚սպասէր երազուած խաչակրութեան (1335)։ Ան Սուլթանին ղրկեց Պաղտին Մարաջախտն ու Վասիլ քարտուղարը դաշնագրութեան բռնաբարումին դէմ բողոքելու։ Բայց անոնք Բերիոյ մէջ բանտարկուեցան ուր եւ մեռաւ Պաղտին (1336)։ Շատ չանցած Սուլթանը նոր բանակով մը անձամբ եկաւ աւերման գործը գլուխ հանելու։ Լեւոն ստիպուեցաւ Պերամոս (Ճիհան) գետէն անդին տարածուած ընդարձակ երկիրները Եգիպտոսին յանձնել՝ ուրիշ եօթը ամրոցներով, եւ Սուլթանի դեսա-

պաններուն ներկայութեանը Աւետարանի եւ խաչի վըրայ երդում ընել՝ Եւրոպայի հետ այլեւս ոեւէ կապ չունենալու համար (1337)։

Լեւոն չպահեց այս խոստումը, որովհետեւ Պենետիքտոս ԺԲ. զինք այդ երդումէն արձակած էր իբրեւ բռնի կատարուած. ան սկսաւ գաղտնի յարաբերութիւններ ունենալ Եւրոպայի հետ՝ հակառակ Յակոբ Բ. *Կաթողիկոսի* (1327–1341) *ազգայնական ջանքերուն եւ Սուլթանին հետ բարեկամութիւն հաստատելու իմաստուն քաղաքականութեան։ Այն միջոցներուն կրօնական նոր յուզում մըն ալ սկսաւ Յովհաննէս Քռնեցիի խառնակչութեամբ, մոլեռանդ վարդապետի մը, որ «Միարար» (Ունիտոր) աղանդը հաստատած, արարողութեանց մէջ Լատիներէն խառնած, եւ Հայոց եկեղեցիի խորհուրդները անվաւեր հռչակած էր։ Լեւոն իր լռելեան համամտութիւնը ցոյց տուած էր այդ անմիտ շարժումին եւ ժողովուրդը իր դէմ գրգռած։ Կաթողիկոսը զինք բանադրելու սպառնալիք ըրաւ, բայց անոր կողմէ պաշտօնանկ եղաւ։ Այս յուզումներու ատեն Լեւոն անորդի մեռաւ* (1342) *կամ ըստ ոմանց սպաննուեցաւ, որով Ռուբինեանց արական շառաւիղը վերջացաւ։*

8

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ԵՒ ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ԹԱԳԱՒՈՐՆԵՐ

Լուսինեան գերդաստանի ծագումը. — Կի Գուիտոն Լուսինեան, իր օտարոտի վարչութիւնը և սպանութիւնը. — Կոստանդին Բ. զուտ Հայ ցեղէ. — Անոր յաջող ինքնապաշտպանութիւնը. — Լուսինեան կուսակցութիւնը և անոր գործունէութիւնը. — Կոստանդինի մահը և գահի համար կռիւներ· — Կոստանդին Գ. ազգայնական կուսակցութեան կողմէ. — Մէմլուքներու նոր արշաւանքները և Հայոց անօգնական վիճակը· — Լուսինեան դաւադրութիւններ. — Կոստանդին Գ.ի հակազգային դաւը և սպանութիւնը. — Նոր պատգամաւորութիւն Լեւոն Լուսինեանը Հայոց գահին հրաւիրելու։

Լուսինեան գերդաստանը Ֆրանսայի հին արքայական տան ազգական ցեղ մըն էր եւ խաչակիրներու հետ արեւելք գալով նախ Երուսաղէմի եւ ապա Կիպրոսի թագա-

ւորութիւնը հաստատած էր: Հայերը Լեւոն Ա.էն ի վեր խնամութեան կապերով սերտօրէն կապուած էին այդ ցեղին հետ, այնպէս որ իրարու թագաւորութեան ժառանգորդները կրնային ըլլալ՝ երբ ոեւէ կողմի արական ճիւղը սպառէր:

Լեւոն Դ.ի մահէն ետք Ջիւան կամ Յովհաննէս Լուսինեան (Լեւոնի հօրաքրոջ Զապէլի որդի) սպարապետը երկիրը կառավարած է առժամաբար իբրեւ խնամակալ, ըստ ոմանց՝ նաեւ իբրեւ թագաւոր Կոստանդին Բ. անունով: Բայց իր Լատինական հակումներուն եւ գործունէութեան համար սպաննուած կամ ասպարէզէ հեռացուած է միեւնոյն տարին (1342):

Սիսի մէջ թագաւորի ընտրութեան համար ժողով գումարուելով որոշուած է Հայոց գահին հրաւիրել Ջիւանի ուրիշ մէկ եղբայրը, Կի-Գուիտոն Լուսինեան, որ Բիւզանդիոնի մէջ իր մօրաքոյր Մարիամ կայսրուհիի պաշտպանութեան տակ մեծցած, Մակեդոնիոյ Փերէս գաւառին կուսակալ կարգուած եւ զինուորական յաջողութիւններով փայլած էր:

Գուիտոն Լուսինեան (1342–1344) երկիրը անկազմակերպ եւ Եգիպտական յարձակումներուն դէմ անպաշտպան գտաւ: Ան ալ Եւրոպայէն օգնութիւն ակնկալելու սին յոյսերով օրօրուեցաւ· Նախ մերժեց Սուլթանին հարկ վճարել մինչեւ որ վերջինը չվերադարձնէր Հայերէ խլուած երկիրները, եւ փոխանակ խօսքը ներքին կազմակերպութեամբ ուժի վերածելու, աւելի քայքայեց կառավարութիւնը՝ Հայոց ազգային զգացումները վիրաւորելով: Ան իր հետը բազմաթիւ Գաղղիացիներ բերած էր՝ որոնց յանձնեց երկրի գլխաւոր պաշտօնները, Հայերէն լեզուն սկսաւ վտարել արքունիքէն՝ անոր տեղ ներմուծելով Լատիներէն, նաեւ անգոսնելով Մահմետական վտանգը երկու պատգամաւորութիւն ղրկեց Եւրոպա: Անոնց առաջինին գլուխը կը գտնուէր Գրիգոր ասպետը՝ որ ներկայացաւ Աւինիոն նստող Կղեմես Զ. Պապին (1342–1352) եւ անկէ յանձնարարական թուղթեր առնելով գնաց

Գաղղիոյ եւ Անգլիոյ (Եդուարդ Գ·, 1327–1377) արքունիքներուն· երկրորդին գլուխը կը գտնուէր Յովհաննէս Եպիսկոպոսը՝ որ երկու եկեղեցիներու միութեան համար Թագաւորին կողմէն խոստումներ ալ կը տանէր Պապին։ Գաղղիա եւ Անգլիա արդէն մտած էին իրենց հարիւրամեայ պատերազմի շրջանին (1337–1453), ուստի եւ նոր խաչակրութեան մը գաղափարը մշտնջենապէս մեռած էր։ Պապը միայն 1000 ձիաւոր եւ 1000 Բիւզանդական դահեկան ղրկեց։

Եթէ Գուիտոն Հայ ուժին փարէր ինքզինքը եւ իր տէրութիւնը անյաղթելիօրէն կրնար զօրացնել, բայց իր հակազգայնական վարմունքը ուծացուց Հայ իշխանները՝ որոնցմէ շատեր թողուցին երկիրը, եւ գրգռեց Հայ ժողովուրդը։ Հայ իշխանները զգուշացուցին զինք, բայց ան փոխանակ անսալու՝ անոնց կալուածներն ալ գրաւեց եւ Լատիններուն պարգեւեց։ Ազգայնական կուսակցութիւնը այլեւս անկարող էր հանդուրժել· խումբ մը մարդիկ դաւադրութիւն մը սարքեցին Թագաւորին դէմ եւ՝ Ատանայի մէջ յարձակելով անոր վրայ՝ սպաննեցին զայն եւ իր Պէմունդ եղբայրը, ինչպէս նաեւ 300 գաղղիացի թիկնապահները (17 Նոյ· 1344)։

Կոստանդին Բ· (1344–1363), Նղրեան ցեղէ Պաղտին Մարաջախտի որդին, Հայոց Թագաւոր օծուեցաւ՝ ազգայնականներու ընտրութեամբ։ Ան՝ ծագումով զուտ Հայ ըլլալով եւ Լուսինեան–Ռուբինեաններու ազգական, Հայոց մեծամասնութեան համար ընդունելի էր եւ իր կարողութեամբ ու խելքով շատ յարմար Կիլիկիոյ գահին բարձրանալու։ Անոր Թագաւորութեամբ երկիրը ներքնապէս խաղաղեցաւ։

Կոստանդինի կողմէ հաւանական հալածանքէ մը ազատելու համար Ջիւանի կինը Սուլթան եւ իր երկու զաւակները, Լեւոն եւ Պէմունդ, Կիպրոս փախան։ Հիւգոն Դ· (1321–1358) անոնց տուն եւ ռոճիկ յատկացուց, քանի որ անոնք իր հօրեղբօր թոռներն էին։ Այդ երկու իշխանները Հայոց գահապահանջ եղան։ Կոստանդին սկսաւ երկրի ինքնապաշտպանութեան ուժ տալ։ Եգիպտոսի Սուլթանը կուզէր Կիլիկիան միշտ տկար տեսնել, ուստի հաշտ աչքով չնայեցաւ Հայ թագաւորի պատրաստութիւններու վրայ եւ նորէն ասպատակեց Կիլիկիան։ Կոստանդին առանց Եւրոպացիներու օգնութեան սպասելու՝ թշնամիին դէմ ելաւ Հռոդոսի Դէոդատ իշխանին աջակցութեամբ, որոնց հետեւեցաւ նաեւ Կիպրոսի Հիւգոս թագաւորը՝ թշնամիի ետեւէն իյնալով։ Մէմլուքները մեծ ջարդով ետ քաշուեցան, բայց Այաս քաղաքը պահեցին։

Այդ արշաւանքներու ատեն Մէմլուքները տիրած են Ատանա եւ Տարսոն քաղաքներու վրայ· Բերիոյ Սայֆէտտին-Պէյտէմուր-էլ-Խարէզմի ամիրան նոյն իսկ դրամ հատանել տուած է էլ Մէլիք-Նասըր-Հասանի անունով։

Կոստանդին ու Մխիթար կաթողիկոսը (1314–1355) անմիջապէս պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Եւրոպա՝ Եգիպտացւոց դէմ օգնութիւն խնդրելու, բայց ոեւէ տեղ քաջալերական արդիւնք մը ձեռք չկրցան ձգել։ Երբ կըրկին Կղեմէս Զ· Պապին դիմեցին, ան ամէն յոյս կտրեց, յայտնելով որ Հռովմի բոլոր պահանջներուն գոհացում տալով է որ Հայերը պիտի կրնան օգնութիւն ակնկալել Եւրոպայէն։ Բայց իրողութիւնն այն է որ Հայերը եթէ բոլորովին միանային ալ Հռովմէական եկեղեցիին՝ Եւրոպան դարձեալ անօգնական պիտի թողուր Կիլիկիան։ Մէմլուքները նորէն արշաւեցին, որոնց դէմ Հայոց թագաւորը իր սեփական ուժերով ելաւ՝ Հռոդոսի ասպետներու թեթեւ օգնութեամբ եւ զանոնք յաղթելով երկրէն դուրս քշեց· գրաւեց նոյնիսկ Աղէքսանդրիա բերդաքաղաքը Իսոս ծոցին վրայ (1357)։ Եգիպտական ուրիշ արշաւանքի մը ատեն Կոռիկոս բերդը յամառօրէն ընդդիմացաւ, որու օգնութեան հասաւ Կիպրոսի Պետրոս Ա· թագաւորը (1358–1369) իր ազգական Ռոպերտ Լուսինեանի հրամանատարութեան տակ նաւատորմիղ մը ղրկելով (1361)։

Ասով Լուսինեաններու կուսակիցները գործի սկսան՝ Պետրոսէն խնդրելով որ Ջիւանի անդրանիկ որդին Պէմունդը Հայոց թագաւոր կարգէ։ Պետրոս առիթը ուրախութեամբ ձեռք ձգեց, որովհետեւ Նղրեանց տունը Հայկական գահի յափշտակող կը համարէր ան, ուստի Պէմունդն իր հետ առնելով ճամբայ ելաւ դէպի Աւինիոն՝ Ուրբանոս Ե· Պապի (1362–1370) ձեռքով զայն Հայոց թագաւոր օծել տալու եւ նոր խաչակրութիւն մը կազմակերպելու։ Պէմունդ մեռաւ Վենետիկի մէջ եւ գահաժառանգութիւնը անցաւ անոր Լեւոն եղբօր որ Կիպրոս էր։

Պետրոս մտադիր էր Հայոց գահը գրաւել, բայց Կոստանդին Բ·ի մահը վրայ հասնելով գահի շուրջ նոր կռիւներ ծագեցան՝ որոնք երկու տարի տեւեցին (1363–1365)։ Անկէ ետք ազգայնական կուսակցութիւնը զօրանալով՝ գահ բարձրացուց Նղրեան տունէն Հեթում Սենեջալի որդին, որ Կոստանդին Բ·ի մօտաւոր ազգականն էր։

Կոստանդին Գ· (1365–1373) էր նոր թագաւորը՝ որ կարճ եւ փոթորկալի թագաւորութիւն մը ունեցաւ։ Ան ոչ արտաքին թշնամիները վանելու ուժ եւ ոչ ալ ներքին միութիւն մը առաջ բերելու հեղինակաւորութիւն ունէր։ Ուստի Կիպրոսի Պետրոս թագաւորի օգնութեան դիմեց՝ անոր իր թագը խոստանալով։ Պետրոս Ա· այլեւս աւելի հետամուտ իր փառասիրութեան գոհացում տալու քան Լեւոնի դատը պաշտպանել, յանձն առաւ Հայոց օգնել· արդէն յաջողած էր 10,000 Եւրոպացիներու բանակ մը կազմել Կիլիկիան պաշտպանելու։ Երկու թագաւորներ իրարու հետ ուղղակի յարաբերութիւններէ կտրուած էին, որոշեցին գաղտնի կերպով թշնամիի ետեւէն երթալով իրենց ուժերը միացնել։ Պետրոս ծանր կորուստներով հասաւ մինչեւ Այաս, բայց բերդերը չկրնալով գրաւել քաղաքը այրեց եւ քաշուեցաւ Կոռիկոս· հոն ութ օր անհամբեր սպասեց Կոստանդինին՝ որ չեկաւ, ուստի թողլով Կիլիկիոյ եզերքները գնաց Կիպրոս՝ այնտեղէն օգնութեան նոր կոչ ղրկելու Եւրոպա։

Մէմլուքները ազատ կերպով առաջացան եւ՝ սպաննելով Սիսի Պաշտպան Լիպարիտը (1369)՝ քաղաքը գրաւեցին։ Կոստանդին չկրնալով ոեւէ ուժ կազմել ամէն զիջում ըրաւ Սուլթանին, բայց անօգուտ։ Այդ տագնապալի միջոցին Լուսինեան կուսակցութիւնը պայքար կը մղէր Պետրոս Թագաւորը Հայոց գահին վրայ բարձրացնելու, իսկ ազգայնականները կը հակառակէին եւ կ'ուզէին Կոստանդին Բ.ի այրին Մարիամը, որ Օշին Պայլի եւ Ցովհաննա Թագուհիին դուստրն էր, Հայոց Թագուհի ընել եւ իհարկին ամուսնացնել Եւրոպացի իշխանի մը հետ։

Պետրոս Ա. իր իշխաններու կողմէ դաւադրութեամբ մը սպաննուելով՝ Լուսինեան կուսակցութիւնը շուարումի մատնուեցաւ, բայց վերջապէս պատգամաւորութիւն մը ղրկեց Լեւոնին Հայոց Թագը իրեն առաջարկելով։ Լեւոն վարանեցաւ ընդունիլ Հայերու մէջ տիրող անդարմանելի երկպառակութեան համար, եւ ուզեց նախ Պետրոս Բ.ի (1369–1382) խորհուրդն ու արտօնութիւնը ստանալ Կիպրոսը ձգելէ առաջ։ Ազգայնականները նոյն վիճակէն օգտըւելով Սիսի արքեպիսկոպոսը ղրկեցին Հռոմ, Վենետիկ, Ճենովա, Աւինիոն եւ Նափոլի՝ Մարիամ Թագուհիի յաջողութիւնն ապահովելու։ Վենետիկի տոժը իր աջակցութիւնը խոստացաւ Հայ դեսպանին եւ խոստացաւ Հայոց խնդիրը մտցնել իր եւ Ճենովայի դուքսին ու Եգիպտոսի Սուլթանին միջեւ կնքուելիք դաշնագրութեան մէջ։ Իսկ Գրիգոր ԺԱ. Պապը (1370–1378) պաշտօնագրով մը առաջարկ ղրկեց Կ. Պոլսոյ Կայսր եւ Հայոց այրի Թագուհիին մօրեղբայր Փիլիպպոս Գ.ին որ Մարիամ ամուսնանայ Պրունսվիքի դուքս Օթոյի հետ, որովհետեւ այս վերջինը Գերման կայսեր եւ Կիպրոսի Թագաւորին ազգական ըլլալով կրնար դիւրութեամբ օգնութիւն մը ձեռք բերել Եւրոպայէն։ Օթոն հանդիսաւորապէս «Հայաստանի Թագաւոր» պսակուեցաւ, բայց ամուսնութիւնը տեղի չունեցաւ, վասնզի յայտնուեցաւ որ Կոստանդին Գ. դաւաճանօրէն մտադիր էր Կիլիկիան մատնել Մէլիք–էլ–Աշրաֆ Սուլթանին իր անձնական շահին համար, ուստի եւ պալատական յեղափոխութեան մը մէջ սպաննուեցաւ ան։

Հայերը անոր վրայ պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Կիպրոսի Պետրոս Բ.ին անկէ Լեւոնը խնդրելու իբրեւ իրենց թագաւոր։ Պետրոս Բ. առարկեց յայտնելով թէ անոր գործակցութեանը պէտք ունէր Ճենովացիներու դէմ։ Պատգամաւորները դիմեցին նաեւ Լեւոնին, ցոյց տալով անոր Հայոց թագուհիին, Կաթողիկոսին եւ իշխաններու կողմէն ստորագրուած թուղթը։ Լեւոն առաջարկը ընդունեցաւ եւ մինչեւ իր գալուստը խնամակալ կարգեց Մարիամ թագուհին, որ արդէն տեղապահ էր (1373–1374), իր Պէմունդ հօրեղբօր այրին Ցիմի կոմսուհին եւ անոր անհարազատ որդին Բարդողիմէոս, եւ Պարոն Վասիլը։

9

ԼԵՒՈՆ Ե.

Լեւոն Ե. և իր դժուարութիւնները. — Անոր փառաւոր ընդունելութիւնը Սիս մայրաքաղաքի մէջ. — Անոր օծումը Լատին և Հայ ծէսերով. — Անոր նըկարագիրը. — Ազգայնական կուսակցութեան դժգոհութիւնը և դաւերը Լեւոնը տապալելու համար. — Մէմլուքներու աղէտալի ասպատակութիւնները. — Հայոց թագաւորին անտանելի կացութիւնը և ազգայնականներու դաւաճան մատնութիւնը. — Լեւոն Ե.ի անձնատուութիւնը և Եգիպտոսի մէջ բանտարկութիւնը. — Սպանիոյ կողմէ զինքը ազատելու ջանքեր. — Ազատութիւն՝ եօթը տարուայ գերութենէ ետք. — Սպանիայի և Ֆրանսայի մէջ Լեւոնի գտած ասպնջականութիւնը. — Լեւոնի ջանքերը իր թագը վերստին ձեռք բերելու համար. — Անգլիոյ և Ֆրանսայի միջեւ հաշտութիւն գոյացնելու նախաձեռնութիւնը և անյաջողութիւնը. — Լեւոն Ե.ի մահը և թաղումը. — «Հայոց թագաւոր» անուանական տիտղոսի շարունակութիւնը։

Լեւոն Ե. (1374–1375) Հայոց վերջին եւ դժբաղդ թագաւորը եղաւ։ Անոր Կիլիկիա մտնելը մեծ դժուարութիւններով կատարուեցաւ։ Ճենովացիները տիրելով Կիպրոսին Հայոց նորընտիր թագաւորն ալ բանտարկեցին Ֆամագուստայի դղեակը, ուրկէ ազատուելու համար մօտ 73,000 ֆրանք տուգանք տուաւ՝ իր Նիկոսիոյ մէջ ունեցած կահկարասիքը եւ կնոջ կալուածները ծախելով։ Լեւոն հազիւ թէ իր ընտանիքով Կոռիկոս հասաւ՝ կառավարչի կողմէն Սուլթանին եւ Ճենովացիներուն մատնուելու դաւն իմացաւ. ուստի գիշեր առեն փոքրիկ նաւով մը ճամբայ ելաւ դէպի Սարոսի (Սիհան) գետաբերանը, անկէ երկու օր ձիով ճամբորդեց իր 24 թիկնապահներու եւ երկու ուղեցոյցներու հետ եւ հասաւ Սիս մայրաքաղաքին մօտերը։ Թշնամին արդէն հեռացած էր։ Երբ Լեւոնին ձիաւորները անոր գալստեան լուրը հաղորդեցին՝ քաղաքը ցնծութեամբ շարժեցաւ եւ աւետիսը շուտով ճամբորդեց նաեւ ուրիշ քաղաքներ։ Ժողովուրդը իր ամբողջ հոգիով ձանձրացած էր անիշխանութենէն եւ այս անգամ յոյս ունէր որ տեւական եւ խաղաղ կառավարութիւն մը կը հաստատուի։ Պօղոս Ա. Կաթողիկոսը (1374–1377), բոլոր արքունիքը, բանակը, ժողովուրդը, կղերը նուագարաններով եւ ջահերով ընդառաջ ելան Թագաւորին եւ շքեղ հանդիսով մտան քաղաքը (26 Յուլիս 1374)։ Քանի մ՚օր ետք ան Սիս բերել տուաւ նաեւ իր մայրն ու իր կինը, որ Կոռիկոս մնացած էին։

Լեւոնի կինը Մարգարիտ՝ որ Սուասոնի ցեղէն Ֆամագուստայի Յովհաննէս Պայլին դուստրն էր՝ երկուորեակ աղջիկներ ունեցաւ. անոնց մկրտութեան հանդէսէն ետք, Խաչվերացի տօնին (14 Սեպտ. 1374) Ս. Սոփիա եկեղեցիին մէջ Լեւոն Ե. Թագաւոր օծուեցաւ՝ նախ Նեբրոնի արքեպիսկոպոսէն Լատինական ծէսով եւ միւռոնով, յետոյ Հայոց Կաթողիկոսէն՝ Հայկական ծէսով եւ միւռոնով։ Նորապսակ Թագաւորը Հայոց Մարաջախտ անուանեց իր զինակից Սոհիէրը եւ ամուսնացուց Ֆիմի կոմսուհիին հետ, իսկ տէրութեան դիւանապետ կարգեց ուրիշ զինակից մը, Մատթէոս տը Շապպ, եւ ամուսնացուց Կոստանդին Գ.ի կնոջ հետ։

Հայոց վերջին Թագաւորը բարեմասնութիւններէ զուրկ չէր եւ արժանի էր Կիլիկիոյ գահին. բայց, ափսոս, ան հոգ չէր ըրած իր ժողովուրդին հոգեբանութիւնը հասկնալու եւ իր որդեգրած հայրենիքին ազգային եւ կրօնական սովորութիւնները ըստ արժանւոյն յարգելու։ Կիսահայ կերպերը գոհ չէին կրնար թողուլ ազգայնականները։ Իր առաջին անգամ Լատինական ծէսով օծուիլը անիմաստ մոլեռանդութիւն մըն էր, ինք Հայացած էր եւ Հայ ծէսով բաւականանալու էր ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը ցոյց տալու համար։ Այդ անհարկի ձեւակերպութիւնը զօրացուց իր դէմ նախապաշարումը եւ Լատիններու ցոյց տուած իր նախապատուութիւնը ուծացուց իրմէն Հայ իշխանները։ Ազգայնական կուսակցութեան Հայկական յամառութիւնը այնքան սաստկացաւ որ առաջնորդները մինչեւ իսկ աններելի դաւաճանութեան դիմեցին՝ Սուլթանի պժգալի լուծը նախապատիւ համարելով դեռ նոր Հայացած թագաւորի մը, որ անշուշտ ժամանակի ընթացքին մէջ Հայկազնեան իւրացումին պիտի ենթարկուէր․ բայց կիրքերէ կուրացած մարդոցմէ այդ համբերութիւնը չէր կարելի սպասել, մարդիկ որոնք մատնութեամբ երկիրը կործանեցին եւ ապագայ դարերու ծով թշուառութեան, անհուելի աղէտներու պատճառ դարձան։

Շատ չանցած Տաւուտ եւ Ապուպէքիր Թուրք իշխանները 11000ական զօրքով Սիսի ճամբան բռնեցին եւ ծանր բաժերով միայն պարէնի մուտքը կը թոյլատրէին։ Լեւոն Ե․ հարկատուութեան պայմանով մը կ՚ուզէր այդ աւազակները հեռացնել երկրէն, բայց ազգայնականներէն Պարոն Վասիլ, Մատթէոս տը Շապպ եւ իր կինը համոզեցին Տաւուտ պէկը՝ թէ Հայոց թագաւորը մտադիր էր յարձակիլ իր վրայ․ անոնք Լեւոնն ալ գրգռեցին Տաւուտի դէմ, որ երեք ամիս Սիսը պաշարելէ ետք Հայոց գիշերային յարձակումներէ շատ վնասուած՝ ստիպուեցաւ հին դաշինքը հաստատելով ետ քաշուիլ։ Լեւոնի կողմէ Լատինամոլութեան ամէն ցոյց՝ թէեւ բնական՝ անտանելի կը թուէր ազգայնականներուն, որոնք կարճ ժամանակի մէջ բոլորովին ձանձրացած իրենց թագաւորէն գաղտնի լուր ղրկեցին Եգիպտոսի Սուլթանին հաւատափոխ Աշոտ իշխանին միջոցով, որ Կոստանդին Գ․ի աներորդիներէն էր եւ Եգիպտոս փախած, որպէսզի ան գրաւէր Հայոց երկիրը եւ գահը։ Դաւաճանները հասան իրենց նպատակին․ Սուլթանը, Մէլիք–Էլ–Աշրաֆ–Շապան (1363–1377), 15,000է բանակ մը ղրկեց Ապուպէքիրի հրամանատարութեամբ, որ հաստատուեցաւ Սիսի առջեւ (5 Յունվար 1375)։ Մէմլուքները իրենց արժանի ամէն բարբարոսութիւններ ի գործ դրին դժբաղդ ազգայնակչութեան վրայ. գիւղերու եւ քաղաքներու սովորական կործանումէն ու աւարումէն զատ՝ երկրագործները ողջ ողջ մորթազերծ ըրին, քահանաներու լեզուն ու մատները կտրեցին, արքայական պալատներու մէջ գանձերը եւ գեղարուեստի անգին առարկաները կողոպտեցին, թագաւորներու շիրիմները բանալով անոնց ոսկրները անպատուեցին եւ այրեցին. եւ մտածել որ այս բոլորը ազգայնականներու յանձն առած գինն էր կիսահայ Լատին թագաւորէ մը ազատուելու համար, որքա՜ն տաժանելի է։ Արդեօ՞ք ներկայ կուսակցութիւններէն ոմանք վստահ են որ նոյնպիսի ոճրագործ մտածողութեան մէջ գահավիժելու վտանգին մէջ չեն(1)։

Հայու դաւաճան ատելութիւնը հոն ալ կանգ չառաւ. անոնք գաղտնի ժողով ընելով թուղթ մը ղրկեցին Բերիոյ Ըշըկթիմուր ամիրային, որպէսզի ան գայ եւ Հայոց մայրաքաղաքը գրաւէ Սուլթանին անունով. եւ ամիրան սիրով կատարեց Հայերէ եկած եւ Սուլթանէ արտօնուած այդ յանձնարարութիւնը. ան 15,000 զօրքով եկաւ եւ միացաւ Ապուպէքիրի բանակին։

Լեւոն՝ թշնամիի գունդերու բազմութիւնը տեսնելով՝ գիշեր ատեն պարպեց քաղաքը, ժողովուրդը պատըսպարեց միջնաբերդին մէջ, եւ կրակի տուաւ քաղաքին անպաշտպան մասը։ Թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին զինուորը հանդիսաւոր երդում ըրին Աւետարանի վրայ մինչեւ իրենց վերջին շունչը դիմադրելու։ Կատաղի կռուէ մը վերջ՝ որ մինչեւ իրիկուն տեւեց՝ Հայերը բազմաթիւ զոհեր խլեցին թշնամիէն, բայց Լեւոնն ալ վիրաւորուեցաւ ծնօտէն։ Ըշըկթիմուր լուր ղրկեց թագաւորին որ եթէ անձնատուր ըլլայ ու Մահմետականութիւնը ընդունի՝ Սուլթանը ոչ միայն զինք իր թագաւորութեանը մէջ

---

1 Յեղափոխական Վանի առաջին Հայ կառավարիչի պաշտօնանկութիւնը և Հայ կառավարութեան բարձումը կը վախցուի որ արդիւնք է Հայկական ախտաւոր հոգեբանութեան։ Թիւրքի կառավարութիւնը նախընտրող յօդուածներ ալ երեւցան թերթերէ ոմանց մէջ։ Արդեօ՞ք Հայը պիտի մնայ միայն լուծին տակ համբերող և թոյլատրող։

կը հաստատէ, այլ նաեւ զինք իրեն ծովակալ կը կարգէ։ Լեւոն հաւատարմութեամբ պատասխանեց որ ինք եւ իր ընկերները հոն եկած չէին իրենց Աստուածը ուրանալու եւ իրենց հայրենիքը մատնելու, այլ անոնց պաշտպանութեան համար մեռնելու։ Իսկ եթէ Սուլթանը գոհանար իր նախորդներէն վճարուած տարեկան տուրքով՝ ինք պատրաստ էր աւելին ալ վճարելու։

Հայոց Թագաւորին պայմանով կարելիութիւն կար հաշտութիւն մը գոյացնել. բայց դաւաճան խմբակը ամէն ջանք գործ դրաւ որ այդ հաշտութիւնը չկայացուի, անոնց համար աւելի վտանգաւոր էր Լեւոնին ներկայութիւնը քան ժողովուրդը անխնայ ջարդող, Հայութիւնը ստրկացընող եւ բնաջնջման դատապարտող Մահմետական տիրապետութիւնը։ Ուստի անոնք Թագաւորի դէմ զինեցին Ֆրանսացի Մատթէոս Շապպը՝ որ Թագադրութեան օրը ասպետացած եւ տէրութեան դիւանապետ կարգուած էր։ Արքայադաւը քանի մը դաւակիցներով յարձակեցաւ կէս գիշերին Լեւոնի ամրացած աշտարակին վրայ, Հայ թիկնապահները սպաննեց եւ մտաւ Թագաւորին սենեակը։ Բայց Լեւոն իր երեք հաւատարիմ թիկնապահներէ իմանալով յարձակման մասին՝ անմիջապէս չուանով մը վար սահած եւ փախած էր։ Դաւաճանապետը փութաց նոյնպէս չուանով վար իջնել, բայց չուանը կտրուելով ժայռերու վրայ ջարդ ու փշուր եղաւ։

Լեւոն անկէ ետք վերադարձաւ աշտարակը եւ կռիւը շարունակեց առեն մը՝ թշնամիին սուղի նստեցնելով պաշարումը եւ նոյնիսկ երբեմն բաւական ետ մղելով զայն. բայց իր ձեռքի տակ ունեցած քաջամարտիկ զինուորները հետզհետէ կը պակսէին, դաւաճանները զինաթափ չէին ըլլար եւ դուրսէ ոեւէ օգնութեան յոյս չկար. ուստի որոշեց ընդունիլ թշնամիին առաջարկը՝ ապահովութեան թուղթով մը անձնատուր ըլլալ։ Լեւոն Ե. իր հետ առած Մարգարիտ Թագուհին ու զաւակները, Պօղոս Ա. Կաթողիկոսը, Կոստանդին Բ.ի այրին Մարիամ դշխոյն, հաւատարիմ թիկնապահ Սոհիէրն ու անոր կինը Ֆիմի կոմսուհին եւ մեծամեծ իշխանները՝ անձնատուր եղաւ Ըշըկթիմուրին՝ որ պատուով ընդունեցաւ բոլորն ալ(1)։

Սուլթանը՝ յաղթութեան աւետիսը Ասորիքի ամիրայի կողմէ արձակուած աղաւնիէ մը եւ յետոյ սուրհանդակէ մը առնելով՝ երեք օր շարունակ արեւելեան թմբկահարութիւն կատարել տուաւ Գահիրէի մէջ․ պատուոյ հանդերձներ ղրկեց Ըշըկթիմուրին՝ հրամայելով որ արքայական գերիներու հետ աճապարէ Եգիպտոս դառնալ, իսկ Սիսի կառավարիչ կարգեց՝ Յակոբ–Շահ ամիրան։ Մէմլուք զօրավարը Գահիրէ հասաւ Յուլիս 9ին Հայ գերիներով եւ զանոնք ներկայացուց իր տիրոջ։ Սուլթանը անոր առաջարկեց Մահմետականութիւնը ընդունիլ ազատութիւն գտնելու համար։ Հայոց թագաւորը բնականօրէն մերժեց այդ պայմանով ազատութիւն գտնել։ Այդ մերժման վրայ բանտարկեալները յանձնուեցան Եգիպտոսի սպարապետ Սէյֆէտտին Տայտիմուրի հսկողութեան։ Այս վերջինը յօժարեցաւ Գահիրէի Հայ գաղութի երաշխաւորութեան տակ Լեւոնը ազատ թողուլ՝ քաղաքէն դուրս չելնելու պայմանով։ Հայերը զայն մխիթարելու համար անոր ճոխ բնակարան մը նուիրեցին, իսկ Սուլթանն ալ անոր ապրուստին համար օրական 60 արծաթ դրամ թոշակ կապեց։ Տայտիմուր ազատութիւն տուաւ Լեւոնի ուղեկիցներուն․ Կաթողիկոսը Հայ իշխաններով Սիս դարձաւ․ իսկ Մարիամ դշխոյն, Կոռիկոսի Սոհիէր կոմսը եւ իր կինը Ֆիմի՝ անցան Երուսաղէմ, ուր Հայոց Ս․ Յակոբ վանքի մէջ երկու իշխանազուն տիկինները կրօնական սըքեմ հագան, եւ իրենց կեանքը հոն անցնելով թաղուեցան տաճարի գաւթին մէջ։

Լեւոն որչափ ալ հանդիստ ըլլար Գահիրէի մէջ՝ գերութիւնը իրեն համար տաժանելի էր․ ան նամակներով դի-

---

1. Մեր պատմութեան շատ մը գիրքերու համաձայն՝ Լեւոն Ե. երկու տարի լեռները ապաստանած է և նոյն իսկ մահուան լուրը հանելով իշխանները պատրաստուած են իր կինը — չփոթուած Մարիամ թագուհին — ամուսնացնել Ոթոնի հետ, բայց Լեւոն երեւան ելնելով կարճ ժամանակ մը եւս իշխած է։ Այս չփոթութիւնը առաջ եկած է Կոստանդին Գի թագաւորութեան մասին անտեղեակ ըլլալէ, որու գործերը վերագրուած են Լեւոնին։

մում կ՚ընէր Պապին եւ Եւրոպայի վեհապետներուն իր ազատութեան հնարք մը գտնելու համար։ Անոնք մխիթարական խոստումներով կը պատասխանէին եւ բարեկամական միջնորդութիւններ կ՚ընէին Սուլթանին մօտ. բայց ան անողոք կը գտնուէր։ Մէլիք–էլ–Աշրաֆ իր պալատի մէջ սպաննուեցաւ իշխաններու կողմէ՝ եւ իրեն յաջորդ կարգուեցաւ իր եօթնամեայ որդին Մէլիք–Շապան–Ալի (1377–1382)։ Լեւոն օգտուելով Սուլթանական փոփոխութենէն Եւրոպա ղրկեց՝ իբրեւ լիազօր պատուիրակ՝ իր խոստովանահայրը Յովհաննէս Դարդէլ քահանան, պատշաճ վաւերաթուղթերով եւ արքայական զինանշանները կրող իր ոսկեղէն մատանիով։ Դարդէլ Պարչելոնիայի մէջ ներկայացաւ Արագոնի Պետրոս Դ. թագաւորին (1336–1387) եւ անոր աջակցութիւնը խնդրեց Լեւոնը ազատելու. անկէ անցաւ Քաստիլիա, որուն թագաւորը Յովհաննէս Ա. (1379–1390) արտասուելով «իր եղբայրակից Հայոց թագաւորին վրայ», խոստացաւ կարելին ի գործ դնել։ Ան պատգամաւորութիւն մը կազմեց իր զինակից Ալփոնսոս տը Կելարէ, Մանուէլ անուն Հայազգի սպետէ մը՝ որ դրամաշորթ մը դուրս ելաւ, Արագոնի թագաւորին հօրեղբայր Յովհաննէս Սեգրովացիէ, եւ Դարդէլ քահանայէ. անոնց տուաւ նաեւ ճոխ նուէրներ Սուլթանին համար։ Հայազգի կեղծ սպետը՝ որ երկրէ երկիր դրամ կը հաւաքէր իր թագաւորի ազատութեան անունով՝ կէս ճամբան աներեւութացաւ. բայց անոր տեղ պատգամաւորներուն միացաւ Բոնադատ Սապիրա դեսպանը՝ որ Արագոնի թագաւորը երկրորդ անգամ կը ղըրկէր Սուլթանին, Լեւոնի ազատութեան համար։ Սոհիէր Մարաջախտն ալ Երուսաղէմէ Եւրոպա անցնելով դիմումներ ըրած էր Հռովմի, Փարիզի եւ Լոնտոնի արքունիքներուն։

Սպանիացի պատգամաւորները Գահիրէ հասնելով (1382) ներկայացան Ալիի եղբայր եւ յաջորդ վեցամեայ Մուհամմէտ–Հաճի Սուլթանին (1382–1383)՝ որու առջեւ բերուած էր նաեւ Հայոց թագաւորը իր արքայական պատմուճանով։ Անոնք իրենց նամակներն ու ընծաները յանձնելով Լեւոնին ազատութիւնը խնդրեցին։ Գահին խնամակալ Բարքուքը Սուլթանի անունով խնդրուած ազատութիւնը շնորհեց եւ Լեւոնին եօթնամեայ (1375–1382) գերութիւնը վերջ գտաւ։ Բարոյական տառապանքի այդ շրջանին մէջ ան թաղած էր իր կինը Մարգարիտ թագուհին եւ երկու դեռատի աղջիկները։ Ան Սուլթանին անձնական գետանաւով հասաւ Աղեքսանդրիա, ուր գիշերանց նաւ մը վարձելով հեռացաւ Նեղոսի ափերէն ճիշդ յարմար ժամանակին, որովհետեւ Գահիրէի կառավարութիւնը զղջալով Հայոց թագաւորին ազատ արձակուելուն համար՝ միջոցներ ձեռք առած էր զայն վերադարձնելու։ Հռոդոսի կառավարիչը, Յովհաննէս Կորսինի՝ որ Բիւզանդիոնի կողմէ «Հայաստանի մեծ Սենեշալ» տիտղոսն ունէր՝ եւ Զապէլ իշխանուհին, Գուիտոնի դուստրը՝ արքայավայել պատիւներով հիւրընկալեցին Լեւոնը։ Այն տեղէն անցաւ Եւրոպա, այցելելով Վենետիկ, Պատուա, Վերոնա, Միլան, Թորինօ եւ Ավինիոն։ Ամէն տեղ իբրեւ հերոս փառաւոր բայց իրեն համար անամէջ ընդունելութիւններ գտաւ։ Կղեմէս Է. Պապը (1378–1394) պատիւէ եւ նըշանէ զատ մեծ գումար մըն ալ նուիրեց։

Լեւոն որ իր ազատութիւնը մեծ մասով Սպանիոյ կը պարտէր, այցելեց այդ հիւրընկալ երկրի թագաւորները․ Արագոնի Պետրոս թագաւորը իր շքախումբով դիմաւորեց զինք, եւ թանկագին նուէրներու հետ տարեթոշակ մըն ալ կապեց։ Քաստելիոյ Յովհաննէս Ա․ թագաւորը նոյնպէս անձնական հանդիսաւորութեամբ ընդունեց զինք քաղաքէ դուրս փարսախ մը սուսերամերկ ընդառաջ երթալով։ Թագաւորը իր ամուսնութիւնը յետաձգած էր որ տեղի ունեցաւ երկրորդ օր Լեւոնի կնքահայրութեամբ։ Արքայական հարսն էր Փորթուգալի Ֆէրտինանտ թագաւորի դուստր Պէաթրիչէ։ Բազմաթիւ ընծաներէ զատ Յովհաննէս Ա․ իր խորհրդարանի ներկայութեանը Լեւոնին ցկեանըս ընծայեց Մատրիտ, Վիլլարէալ եւ Անտուխար քաղաքները՝ ինչպէս նաեւ տարեկան վիթխարի գումար մը։

Այն տեղէն Լեւոն անցաւ Նաւարրայ, որուն Կարոլոս Բ· Թագաւորը (1349–1387) նոյնպէս արտասովոր պատիւներով եւ հանդիսաւորութեամբ ընդունեցաւ զինք եւ իրեն նուիրեց ոսկեզօծ արծաթէ գեղաքանդակ նաւ մը՝ մէջը դնելով երեք հազար Արագոնեան ֆլօրին եւ հարիւր աղեղնաւոր, որպէսզի ատով Լեւոն կարենայ Հայաստան երթալ եւ ազատել իր երկիրը Մէմլուքներէն։

Բայց ամենէն վեհաշուք ընդունելութիւնը կը պատրաստուէր Փարիզի մէջ, ուր Լեւոն մտաւ իր արքայական փառաւոր զգեստներով 1348ին։ Կարոլոս Զ· (1380–1422)՝ արտասովոր պատիւ մ'ընելու համար իր ազգական գահազուրկ Թագաւորին, իր շուրջը բազմաթիւ դուքսեր, կոմսեր, պարոններ, ասպետներ, կարտինալներ, եպիսկոպոսներ, հեծեալ եւ հետեւակ խուռն բազմութեամբ Հայոց Թագաւորին ընդառաջ ելաւ քաղաքէն դուրս։ Այդպիսի պատիւ մը միայն Գերմանիոյ կայսեր կ'ընէին Ֆըրանսայի Թագաւորները։ Լեւոն առաջնորդուեցաւ Լուվրի արքայական պալատը, յետոյ իր տրամադրութեան տակ դրուեցաւ շքեղապէս կահաւորուած Սէնդ–Ուէնի ապարանքը՝ որու մէջ բնակող առաջին հիւրը եղաւ ան։ Կարոլոս Զ· ի պատիւ Լեւոնի տուած խնճոյքի միջոցին, լսելով անոր արկածները, դրամական մեծ գումարներէ զատ ցըկեանս 120,000 ֆրանկ տարեթոշակ յատկացուց՝ իր արքայական գանձէն։

Լեւոն Ե· դեռ իր Թագաւորութիւնը ձեռք բերելու յոյսը չէր կորսնցուցած, բայց տեսնելով որ Ֆրանսա եւ Անգլիա իրենց զինադադարը բեկանելու եւ Հարիւրամեայ պատերազմը շարունակելու վրայ էին՝ միտքը դրաւ արգիլել այդ անմիտ կռիւը եւ երկու մեծ ազգերու ուժը գործածել ի նպաստ Հայոց անկախութեան։ Անգլիոյ Ռիչարտ Բ· (1377–1399) յօժարութեամբ ընդունեցաւ անոր միջնորդութիւնը։ Լեւոն 1385ի վերջերը հասաւ Տովըր՝ ուր զինք դիմաւորելու եկած էին Թագաւորին հօրեղբայրը եւ ուրիշ նշանաւոր դուքսեր ու լորտեր, հոն եօթն օր պատիւներով պահուեցաւ ան։ Ռիչարտ Թագաւորն ալ *զինք անձամբ դիմաւորեց իր շքախումբով։ Հայոց Թագաւորը հրաւիրուեցաւ նաեւ Լորտերու Ժողովին մէջ իր տեսութիւնը անձամբ պարզելու։ Լեւոն վերլուծեց երկու ազգերու փոխադարձ ատելութեան պատճառները, եւ անոնց արդիւնքով Քրիստոնեաներու Թշնամիներուն զօրացումը. իր դժբաղդութիւնները օրինակ բերաւ, ազնուութեամբ յանդիմանեց Անգլիան իր աշխարհակալութեան ձգտումներուն համար, եւ կոչ ըրաւ այդ մեծ երկրին արիւնահեղութիւնը չնորոգելու եւ հաշտութեան եզրեր գտնելու։ Անգլիոյ Թագաւորը Փարլամէնթի հաւանութեամբ վեց անձերէ բաղկացած դեսպանութիւն մը ղրկեց Գուլոնեը քաղաքը «իր եղբայրակից Հայոց Թագաւորին» հաշտութեան փափաքը իրագործելու համար։ Րիչարտ Բ. Թանկագին նուէրներէ զատ անոր հազար անգլիական ոսկի տարեթոշակ կապեց։ Հաշտութեան բանակցութիւնները անյաջող անցան եւ պատերազմը նորոգուեցաւ։*

Լեւոն այլեւս յուսահատեցաւ իր երկիրը վերստին գտնելէ եւ՝ հակառակ անոր որ ինք Եւրոպայի ամենէն հարուստ վեհապետը դարձած էր՝ իր վերջին օրերը տըրտմութեամբ անցուց։ Ան մեռաւ Փարիզի Թուրնէլի պալատին մէջ 51 *տարեկան* (1) (29 *նոյեմբեր* 1393) *եւ իրեն հետ մեռաւ նաեւ Հայոց անկախութեան վերջին յոյսը։ Անոր Թաղումը Հայկական արարողութեամբ կատարուեցաւ փառաւոր կերպով՝ Փարիզի ժողովրդեան եւ ազնուականութեան խուռն բազմութեան մը առջեւ։ Հայեր եւ Ֆրանսացիներ հաւասարապէս սգացին մահը դժբաղդ ժողովուրդի մը Թագաւորին՝ որ երկու ազգերու ալ արիւնը կը կրէր իր երակներու մէջ։ Հայոց Թագաւորին անկենդան մարմինը տարածուած էր դագաղին մէջ, դէմքն ու ոտքերը բաց, արքայական սպիտակ պատմուճաններ հագած եւ ոսկեղէն դագը իր գլխին։ Դագաղին ընկերակցող չորս մոմակալները եւ դագաղաբարձ տասներկու աղքատները իր կտակին համաձայն սպիտակ հագած էին։*

---

[1] *Ըստ ոմանց* 60 *տարեկան։*

Լեւոնի մարմինը ամփոփուեցաւ Կեղեստինեանց տաճարին մէջ՝ աւագ խորանին ձախակողմը, Գաղղիոյ թագաւորներու եւ մեծ զօրավարներու շարքին մէջ։ Ֆրանսայի առաջին յեղափոխութեան ատեն անոր մնացորդները տեղափոխուեցան Սէն–Տընիի թագաւորական գերեզմաննոցը՝ ուր մինչեւ այսօր կարելի է տեսնել Հայոց վերջին թագաւորին միակտուր սեւ տապանաքարը, որուն վրայ անոր ճերմակ մարմարիոնէ արձանը կը տարածուի պառկած վիճակի մէջ՝ արքայական նշաններով, վրան ծիրանի հագած, գլխուն թագ, աջ ձեռքին մէջ կը կրէ գաւազանը, ձախին մէջ զոյգ մը ձեռնոց։ Գլուխը կը հանգչի բարձի մը վրայ, ոտքերուն տակ առիւծի երկու կորիւններ, չուրջը կը գտնուի Ֆրանսերէն արձանագրութիւն մը՝ որու թարգմանութիւնն է․ «Հոս կը հանգչի քաջատոհմիկ եւ գերազնիւ իշխան Լուսինեան Ե․, Լատին արքայ Հայոց թագաւորութեան որ հոգին աւանդեց Աստուծոյ ձեռքը, Փարիզի մէջ՝ նոյեմբեր 29, Փրկչի 1393 թուականին։ Աղօթեցէք իրեն համար»։ Լեւոն կտակակատար նշանակած էր Անգլիոյ Րիչարտ Բ․ը եւ իր հարստութիւնը չորս մասերու բաժնելով մէկ մասը կտակած էր աղքատներու, մէկ մասը այն եկեղեցիին՝ ուր պիտի թաղուէր, երրորդը իր անհարազատ որդի Գուիտոնի (2) եւ չորրորդը՝ իր պալատի պաշտօնեաներուն։

Զանազան թանգարաններու մէջ Լեւոնի սուրերը կը ցուցադրուին, բայց ամենէն վաւերականը կը նկատուի Վենետիկի Մխիթարեանց թանգարանին մէջ գտնուածը, որուվրայի արաբական զարդերն ու արձանագրութիւնները քանդակուած են ընտիր ոսկիով։ Իրմէ մնացած են նաեւ ոսկի թագը, զինանշաններ, արծիւներով կնիքներ եւ դրամներ, Հայու ձեռքով քանդուած Հայ անկախութեան հին խորհրդանշանները եւ յիշատակները։

Լեւոն Ե․ի մահէն ետք՝ Կիպրոսի Յակոբ Ա․ թագաւորը (1382—1398), Հայոց թագաւոր պսակուեցաւ, բայց

---

2. Կրօնական սքեմ առած է. Նախ Բրի քաղաքի մէջ սարկաւագ, յետոյ Սուասոնի կանոնիկոս եղած է։

տիտղոսը մնաց անուանական, ինչպէս «Երուսաղէմի թագաւոր» տիտղոսը։ Յակոբ Ա.ի որդի եւ յաջորդ Յանոս (1398–1432) ժառանգեց անոր իրական եւ անուանական տիտղոսները. աս ալ Եգիպտոսի Սուլթանէն պարտուելով գերութենէ ազատեցաւ մեծ փրկանք տալով եւ անոր հարկատու ըլլալով։ Ասոր որդի եւ յաջորդ Յովհաննէս Բ.ի (1431–1458) մահէն ետք կղզիի մէջ քաղաքային պատերազմ ծագեցաւ հարազատ դուստր Կարլոդայի եւ անհարազատ որդի Յակոբի միջեւ։ Նախ՝ Կարլոդա (1456–1460) Կիպրոսի գահը բարձրացաւ իբրեւ օրինաւոր ժառանգ եւ ամուսնացաւ Սովոյիոյ Կարոլոս Բ. դուքսին հետ, բայց Եգիպտոսի Սուլթանին աջակցութեամբ Յակոբ Բ. (1460–1473) գահը գրաւեց եւ Կարլոտա թագուհին Հռոմ փախաւ, ուր եւ մեռաւ (1487)։

Վենետիկի ծերակոյտը՝ Կիպրոսը իւրացնելու ծրագրով՝ 1472ին Յակոբ Բ.ը ամուսնացուց Վենետիկի տոժերէն Մարկոս Կոռնարոյի թոռնորդի Մարկոս ասպետի դստեր Կատարինէի հետ։ Թագաւորին անակնկալ մահով՝ գահը ժառանգեց անոր նորածին որդին Յակոբ Գ. (1473), բայց կղզիին մէջ յեղափոխութիւն ծագելով՝ Վենետիկի տոժը, Վենետիկցի թագուհին եւ մանկիկ թագաւորը պաշտպանելու պատրուակով, իր հովանաւորութիւնը տարածեց Կիպրոսի թագաւորութեան վրայ. կղզիին վերջնական տիրապետութիւնը փութացնելու համար՝ միամեայ թագաւորը թունաւորելով՝ իշխանութիւնը կեդրոնացուց Կատարինէի ձեռքը. այս վերջինը՝ ծերակոյտի կողմէն գահէն վար առնուելով (26 փետրուար 1489)՝ Վենետիկ փոխադրուեցաւ եւ այրած սրտի մխիթարանք տուող պատիւներով եւ շքեղութեանց մէջ ապրեցաւ։ Իր մահով (10 Յուլիս 1510) վերջ գտաւ Կիպրոսի Լուսինեան իշխանութիւնը ինչպէս նաեւ «Հայաստանի թագաւորութեան» տիտղոսը։ Կիլիկիան արդէն Եգիպտոսի Սուլթաններէն անցած էր Գարամանլը Թուրքմէն ցեղին ձեռքը, անկէ ալ անցաւ Օսմանեան իշխանութեան տակ։

Կատարինէի աճիւնը Վենետիկի Ս․ Փրկիչ տաճարին մէջ կը հանգչի այս արձանագրութեամբ․ «Աճիւն Կատարինէ Կոռնարայի, Թագուհի Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի»։ Անկէ ետքն ալ «Թագաւոր Հայոց» տիտղոսը շարունակուեցաւ Սավոյիոյ Տան կողմէ, որովհետեւ Յովհաննէս Բ․ի դուստր Կարլոտա Թագուհին իր բոլոր իրաւունքները փոխանցած էր իր ամուսնոյն, Սավոյիոյ դուքսի, եղբօրորդի Կարոլոսին։ Երբ Սավոյիոյ Տան դուքսերը՝ «Միացեալ Իտալիոյ» Թագաւորութիւնը ժառանգեցին՝ հրաժարեցան «Կիպրոսի, Երուսաղէմի եւ Հայաստանի» Թագաւորութիւն տիտղոսէն, եւ կոչուեցան միայն «Թագաւոր Իտալիոյ»։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

1

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՕՐԷՆՔ

Եւրոպական ազդեցութիւն Հայոց կառավարական կարգերու վրայ. — Թագաւորի դիրքը և նշանակութիւնը. — Ազնուականները և ժողովուրդը. — Պետական պաշտօններու Լատին անուններ· — Գահակալութեան տօնը. — Օրէնք և դատարաններ. — Արքունի, պարոնական և եպիսկոպոսական ատեանները.— Տուրքերու դրութիւնը. — Վաճառականութիւն։

ԳԼԽԱՒՈՐԱՊԷՍ Եւրոպական ազդեցութիւնը կը գործէր Կիլիկեան Հայերու քաղաքան եւ մտաւոր կեանքին վրայ։ Երբ Հայերը դիմեցին Կիլիկիոյ գաւառներուն՝ տեղային սովորութիւնները բնաջինջ չըրին· Հռովմէա-Յունական բարքերն ու քաղաքակրթութիւնը խոր հիմունքներ դրած էին հոն, եւ Հայերը մեծ մասամբ իւրացուցին զանոնք· անկէ զատ Ասորիքի Լատին դրացիները իրենց կառավարութեան ձեւերն ու սկզբունքները փոխանցեցին Հայոց։

Առաջին անգամ Եւրոպական կարգերը Հայոց պետութեան մէջ մարմնաւորող եղաւ Լեւոն Ա.՝ որ երբ Թագաւոր տիտղոսը ստացաւ Եւրոպական արքունիքներէ, իր կառավարութիւնը վերակազմեց Եւրոպական ձեւին համաձայն։ Քրիստոնէութիւնը արեւելքի մէջ հաստատ պահելու ուխտով եկած խաչակիրները Հայոց աչքին դիւցազնացած ըլլալով՝ Անոնց գաղափարներն ու սկզբունքներն ալ վսեմացած էին Հայոց համար, եւ իբրեւ կենսունակ գաղափարներու սիրահար ժողովուրդ՝ Հայութիւնը սիրով իւրացուց զանոնք․ մինչդեռ արեւելեան ուրիշ երկրի մը մէջ այդպիսի կարգերու ներմուծումը անպատճառ մեծ ընդդիմութեան պիտի բաղխէր։ Բայց Հայերը միեւնոյն ատեն պահպանողական ժողովուրդ ըլլալով՝ իրենց նախնեաց յիշատակները եւ աւանդութիւնները դիւրութեամբ չէին կրնար մոռնալ․ ուստի Լեւոն Ա․ հոգ տարաւ որ Արշակունեաց սովորութիւններէն ալ մաս մը որդեգրուէր իր Թագաւորութեան մէջ։

Կառավարութեան գլուխը կը գտնուէր Թագաւորը՝ որ միայն Աստուծմէ կախում ունէր․ քաղաքական–աստուածաբանական հին ըմբռնումի համաձայն, եւ բացարձակ տէրն էր այն երկրին՝ որ իր նախնիքը զէնքով նուաճած էին։ Դրամներու արձանագրութիւնները եւ հրովարտակներու վերտառութիւնները, «Կարողութեամբ Աստուծոյ Թագաւոր Հայոց», երկու գաղափարներ ցոյց կուտան։ Նախ՝ Թագաւորը Քրիստոնեայ եւ բարեպաշտ ըլլալով Աւետարանի սկզբունքին համաձայն պէտք էր իր ուժին սահմանը եւ չափը ճանչնար եւ խոնարհէր այն բարձրագոյն էակին առջեւ որ տիեզերքի արարիչն էր, ան պէտք էր խոստովանէր թէ ամէն ուժ, կարողութիւն, մեծութիւն եւ բարիք անկէ ծագում կ'առնէր, եւ առանց անոր ինք Թագաւորը ոչ մէկ նշանակութիւն պիտի ունենար։ Այս ըմբռնումով այդ վերտառութիւնը կը ճշդէր Թագաւորին դիրքը Աստուծոյ հանդէպ․ իսկ երրորդ նշանակութեամբ մը Թագաւորը կուզէր հասկցնել իր ժողովուրդին թէ ինք իր պաշտօնը եւ իրաւասութիւնը ժողովուրդէ աւելի բարձր աղբիւրէ մը կ'առնէր եւ անոր կամքովը ժողովուրդը հայրօրէն խնամելու պաշտօնն ունէր․ ինչպէս զաւակները պարտաւոր էին իրենց հօրը հնազանդիլ եւ անոր իմաստութեան ու հոգատարութեան անձնատուր ըլլալ, նոյնպէս ժողովուրդը Աստուծոյ կարգադրութեամբ իրենց Թագաւորին հպատակէին եւ երկրի ամէն բարիք անոր կարգադրութիւններէն սպասէին: Փորձառական քաղաքակրթութիւնը՝ Հռովմի այլասերումէն ի վեր՝ դեռ չէր գտած ուժի եւ իշխանութեան բուն իրաւատէրը, ժողովուրդը:

Թագաւորէ կախում ունէին երկրին բոլոր բնակիչները, ազնուականներէն սկսած մինչեւ հասարակ ժողովուրդը. իշխանութեան բոլոր տոհմերը՝ որոնցմէ ոմանք նոյն իսկ Ռուբինեան իշխանապետներէ առաջ Կիլիկիոյ մէջ հաստատուած եւ կալուածներու ու բերդերու տէր դարձած էին՝ Թագաւորի եւ ժողովուրդի միջեւ դիրքեր ունէին. ժողովուրդը ուղղակի կախում ունէր իշխաններէն, իսկ իշխանները Թագաւորէն: Իշխանները Թագաւորին կը հնազանդէին իսկ ժողովուրդին կը հրամայէին: Լեւոն Ա. ճանչնալով հանդերձ անոնց իրաւունքները, արքայական բարձր իշխանութեան ենթարկեց անոնց անշարժ կալուածները, սահմանելով ճիշտ այն յարաբերութիւնները՝ որ կային Եւրոպայի մէջ Թագաւորութեան եւ կալուածատիրական ազնուականութեան միջեւ: Իշխանները այլեւս նախարար չէին կոչուեր, այլ արեւմտեան սովորութեամբ «Պարոն». անոնցմէ իւրաքանչիւրը պարտաւոր էր ճանչնալ Թագաւորի գերիշխանութիւնը եւ միայն իբրեւ աւատատու իրաւունք ունէր ժառանգութեան կարգով փոխանցել իր անշարժ գոյքը, որ իսկապէս արքունի կալուած կը համարուէր: Եթէ Պարոնը անժառանգ մեռնէր կամ մերժէր Թագաւորին ծառայելու, անոր երկիրը արքունիք կը գրաւուէր եւ Թագաւորը կուտար զանոնք ուրիշ Պարոնի մը, կամ վանքի մը, եւ կամ արեւմտեան զինուորական կարգերէն մէկուն, այսինքն Հիւրընկալներուն, Տաճարականներուն եւ Տեւտոններուն, որոնք խաչակիրներու արշաւանքներէ ի վեր հաստատուած էին Կիլիկիոյ մէջ եւ զինուորական որոշ պարտականութիւններու հետ ունէին նաեւ իրաւասութիւններ: Լեւոն Ա.ի Թագադըրութեան հանդէսին ներկայ գտնուող քառասուններեք աւատատու եւ բերդատէր Պարոններու մէջ կային բաւական թիւով Ֆրանսացիներ եւ սակաւաթիւ Գերման ու Յոյն Պարոններ։ Ասոնք առաջին կարգի ազնուականներ էին։

Ասոնցմէ զատ կային նաեւ երկրորդ կարգի Պարոններ ու ասպետներ՝ որոնք առաջիններու միջնորդութեամբ թագաւորէ կախում ունէին․ ամենէն վերջը կուգար ժողովուրդը երկու դասակարգով՝ քաղաքացի եւ գիւղացի, որոնց մէջ եւ կը գտնուէին՝ իբրեւ բնակչութեան մէկ մաս՝ Յոյներ եւ Մահմետականներ, ինչպէս նաեւ օտար գաղթականներ։ Գիւղացիները թագաւորին կամ Պարոններուն հպատակներն էին․ անոնք հողի հետ կապուած ըլլալով հողի հետ ալ կը փոխանցուէին մէկ Պարոնէ միւսին։

Ինչպէս բոլոր աւատական նոյնպէս Ռուբինեանց կառավարութիւնը միապետական էր, բայց թագաւորը յաճախ կը խորհրդակցէր բարձրաստիճան Պարոններու՝ մանաւանդ Կաթողիկոսի հետ՝ որուն վարկը շատ բարձր էր։ Աւագանին կերպով մը Հայկական ծերակոյտը կը ներկայացնէր բայց սահմանադրական հեղինակութիւն մը չէր ներկայացներ, թագաւորը ազատ էր անոնց խորհուրդ հարցնելու կամ չհարցնելու, նաեւ անոնց կողմէ տրուած խորհուրդը մերժելու։ Կիլիկեան Պարոններու, ինչպէս հին նախարարներու, բուն ուժը եւ հեղինակութիւնը իրենց դաւադրական կարողութենէն առաջ կուգար քան հաստատուած օրէնսդրական իրաւասութենէ․ եւ այս պատճառով շատ անգամներ երկիրը անիշխանութեան եւ աղէտաբեր երկպառակութեան կը մատնուէր։

Պետութեան եւ արքունիքի բոլոր պաշտօնները ազնըւական դասակարգի մենաշնորհն էին․ այդ պաշտօնները բոլորովին նոր չէին, որովհետեւ Հայաստանի թագաւորութեան ատեն գոյութիւն ունէին, բայց անոնց անունները նոր էին՝ ընդհանրապէս Եւրոպական եւ մասամբ ալ Բիւզանդական հաստատութիւններէ փոխ առնուած։ Ար-

շակունեաց թագաւորութենէն մնացած շատ քիչ տիտղոսներ մնացած են Ռուբինեանց օրով։ Թագադրութեան պաշտօնը շատ կարեւոր պաշտօն մըն էր Արշակունեաց մէջ. Լեւոն Ա. հոգ չըրաւ այդ պաշտօնը վերակենդանացընելու։ Հեթում Ա. էր որ զայն վերահաստատեց եւ Լամբրոնի Կոստանդին իշխանին տուաւ «Թագադիր Հայոց» տիտղոսով։ Արշակունեաց օրով նախարար մը ամենէն մեծ ազդեցութիւնը կունենար կառավարական գործերուն մէջ. այդպիսի մէկը «Երկրորդ Արքայ» կը կոչուէր։ Ռուբինեանց օրով նոյն ազդեցութիւնը ունեցող իշխանը «Աւագ Պարոն» կը կոչուէր։ Զօրքի հրամանատարը այլեւս սպարապետ չէր կոչուէր, այլ Ֆրանսական բառով «Գոննէստապլ», Connetable, *որ աւելի կը համապատասխանէ Արշակունեաց օրով «Մեծ Ախորապետ» բառին։ Այս պաշտօնեայի իշխանութեան տակ կը գտնուէր «Մարաջախտը»,* Marechal*։ Արքունի սենեկապետն ալ իր Ֆրանսական անունով «Շամպլայն»,* Chambellan *կը կոչուէր, իսկ արքունի ատենադպիրը «Շանցլեր»,* Chancelier *անունը կը կրէր. ասոր իշխանութեան տակ կը գըտնըւէին մասնաւոր քարտուղարներ, թարգմաններ, եւ գըրագիրներ, որոնք արքունի հրովարտակները եւ ատենական գրուածները Լատիներէնի եւ Ֆրանսերէնի կը թարգմանէին եւ կամ ի հարկին նոյն լեզուներով կը գրէին։ Նոյնպէս արքունի գանձապետը Յունական բառով կը կոչուէր «Պրոկսիմոս», իսկ արդարութեան գլխաւոր պաշտօնեան՝ «Սէնէշալ»,* Se′ne′chal*։*

Ինչպէս Արշակունեաց նոյնպէս Ռուբինեանց թագաւորներու գահակալութեան հանդէսը ազգային քաղաքական ամենաշքեղ տօնն էր։ Թագաւորը՝ շրջապատուած իր պալատականներով եւ բարձրաստիճան Պարոններով՝ կ'երթար մայր եկեղեցին, ուր իրեն կ'սպասէր Կաթողիկոսը եպիսկոպոսներով եւ ուրիշ եկեղեցականներով։ Թագաւորը Կաթողիկոսին առջեւ հրապարակաւ կ'երդնուր հաստատ պահելու ազգին օրէնքները եւ իրաւունքները. իսկ Կաթողիկոսը, աւազանին եւ զինուորական դասը ի-

րենց հաւատարմութեան երդումը կուտային։ Այս արարողութենէ ետք եկեղեցական փայլուն ծէսերով Կաթողիկոսը կ'օծէր թագաւորը եւ իր հրաւէրով թագադիր Պարոնը իր հազուադէպ պաշտօնը կը կատարէր, թագը նորապսակ թագաւորին գլխուն դնելով։ Եկեղեցական արարողութենէ ետք թափօրը արքայական պալատը կ'ուղղուէր երգերով, նուագներով եւ ժողովուրդի ցնծութեան աղաղակներու մէջ։ Հանդիսական ընթրիքէն ետք նորապսակ թագաւորը պարգեւներ կուտար իր պաշտօնեաներուն եւ ծառաներուն․ ոսկեսար երիվարը՝ որով հանդիսապէս մեկնած էր եկեղեցիէն՝ կը նուիրէր սպարապետին կամ Գօննէսդապլին, ոսկի կամ արծաթ գաղտիկոնն ու գասպրիկը սենեկապետին, որ սեղանին սկիզբը ջուր լեցուցեր էր արքային ձեռքերուն վրայ, ոսկեղէն կամ արծաթէ թակոյկն ու սափորը՝ տակառապետին, եւ ուրիշ նուէրներ՝ միւս պաշտօնեաներուն, իրենց աստիճաններուն համաձայն։ Հայոց թագուհին ալ՝ որ իր ամուսնոյն հետ կ'օծուէր՝ իր կողմէն նուէրները կուտար իրեն սպասաւորող պատուոյ տիկիններուն։

Հայոց թագաւորութեան բոլոր «ազատ մարդիկ» պարտաւոր էին պատերազմի ատեն թագաւորի կոչին պատասխանել եւ զինուած գալ ընդհանուր դրօշի տակ․ անոնք միասին պիտի բերէին նաեւ պատերազմի հարկ եղած գործիներ, վրաններ եւ պարէն։ Ռոճիկ կ'ստանային միայն կանոնաւոր բանակին պատկանող զինուորները։

Արշակունեաց օրերէն ոեւէ օրինամատեան, եթէ երբեք կար, հասած չէ մեզի․ բայց Մխիթար Գոշի *հեղինակութեամբ օրինագիրք մը մնացած է որ Կիլիկիայի թագաւորութեան ատենական կազմակերպութիւնը եւ գրուած օրէնքները կը ներկայացնէ։ Լեւոն Ա․ի հիմնած հաստատութիւններու մէջ կարեւոր տեղ կը բռնեն արդարութեան ատեանները կամ դատարանները՝ որոնք քանի մը կարգերու կը բաժնուէին։ Ամենաբարձր դատարանը արքունի ատեանն էր, որուն նախագահն էր նոյնինքն թագաւորը։ Ան յաճախ անձամբ կը նախագահէր եւ իր բա-*

ցակայութեան ատեն՝ աւագ Պարոնը կամ բարձրաստիճան մէկը։ Այս ատեանի մէջ կը դատուէին քրէական ոճիրները, Պարոններու վէճերը, աւատական իրաւասութիւններու մէջ երեւան եկող դժուարութիւնները, եւ ուրիշ ծանր խնդիրներ՝ որոնց վճիռը ստորին ատեաններու իրաւասութենէն բարձր էր։ Արքունի ատեանէն ետքը կուգային արքեպիսկոպոսներու ատեանները՝ որոնցմէ բարձրագոյնն էր Սիսի արքեպիսկոպոսապետի ատեանը։ Ասոնք կը դատէին համեմատաբար թեթեւ յանցանքները, սովորական ոճիրները, գողութիւնները, ազգայիններու միջեւ ծագած վէճերը, եւ Հայ ու օտարազգի բնակիչներու մէջ գոյութիւն ունեցող կարեւոր վէճերը, իսկ աւելի մանր խնդիրներու համար կային աւելի ստորադաս ատեաններ։ Բացի ասոնցմէ իւրաքանչիւր աւատապետ իր երկրասահմանի ժողովուրդին համար ունէր իշխանական եւ կրօնական ատեաններ։ Օտարազգի հիւպատոսներն ալ ունէին դատարաններ իրենց ազգայիններու միջեւ եղած դժուարութիւնները լուծելու։

Դատարանները կարելի եղածին չափ երդումէ կ'զգուշանային, եթէ հարկ ըլլար երդումով կատարել դատը, երդումը հրապարակով կ'ըլլար եպիսկոպոսի կամ քահանայի ներկայութեամբ եւ «երդման վճիռ»ը կ'արձակուէր։ Երդում կը պահանջուէր քրէական յանցանք գործողներէ միայն եւ քառասուն տարեկանէ վեր եղողներէ։ Երդումէ ազատ էին շատ ծերերը եւ պառաւները, յղի կիները, հիւանդները, եւայլն, որոնց տեղ մերձաւոր ազգականներու կը թոյլատրուէր երդում ընել։ Քրիստոնեաները երդում կուտային խաչի եւ Աւետարանի վրայ որոշ բանաձեւերով, իսկ այլակրօնները՝ իրենց կրօնքին եւ օրէնքներուն համաձայն։

Կիլիկիոյ մէջ տուրքերու դրութիւնն ալ Միջնադարեան Եւրոպայի օրինակին համաձայն կարգադրուած էր․ Հասարակաց հարկեր չկային այլ մասնաւոր տուրքեր՝ որ կը վճարուէին զանազան դասի անձերէ արքունի գանձին կամ պատկան աւատական Պարոնին։ Բերքերու եւ կեն-

դանիներու վրայ տասանորդի տուրքեր կային՝ որոնք ընդհանրապէս կը ծանրանային գիւղացի դասակարգին վրայ, Մահմետական հպատակները գլխահակ կը վճարէին արքունի գանձին, իսկ ուրիշ տուրքեր կը հաւաքուէին առեւտրական եւ վաճառականական դասակարգերէ· խանութպանները որոշեալ տուրք մը կուտային վաճառանոցներու եւ տօնավաճառներու մէջ կրպակ բանալու համար։ Նոյնպէս ամէն առեւտրական նաւ, որ գետաբերաններու եւ նաւահանգիստներու մէջ խարիսխ կը ձգէր՝ հարկ կը վճարէր· ասոնցմէ զատ տարբեր հարկ կը վըճարուէր որոշ երկրամասերէ անցած ապրանքին համար, իսկ կիրճերէ ու գետերէ տարուած ապրանքներու համար աւելի կը վճարուէր։ Եթէ գողցուած ապրանքները կառավարութեան միջոցով գտնուէին անոնց արժէքին մէկ երրորդը արքունի գանձին կ՚երթար։

Ռուբինեանց օրէնսդրութեամբ՝ թագաւորը կը ժառանգէր այն բոլոր օտարականներու ստացուածքը՝ որոնք իր տէրութեան սահմաններուն մէջ կը մեռնէին։ Սակայն Լեւոն Ա· հրաժարեցաւ այս իրաւունքէն Վենետիկցիներու եւ Ճենովացիներու վերաբերմամբ, որոնց կտակով կամ անկտակ թողած ստացուածքը իրենց օրինաւոր ժառանգորդներուն կը փոխանցուէր· իսկ եթէ ժառանգորդները երեւան չելնէին՝ Սիսի արքեպիսկոպոսը, պետութեան երկրորդ ատեանին նախագահը, կը պահէր մեռնողին գոյքը մինչեւ որ երկու հանրապետութիւններէն մէկը կամ միւսը պահանջէր իր հպատակին ժառանգութիւնը։ Կիլիկիոյ թագաւորը դարձեալ օրէնքով որոշած էր նաւաբեկութիւններէ Կիլիկիոյ եզերքները նետուած ապրանքները տալ անոնց՝ որոնց կալուածային սահմաններուն մէջ կը գտնուէին անոնք· օրէնքի այս տրամադրութիւնն ալ թագաւորը փոխեց ի նպաստ յիշեալ հասարակապետութիւններու հպատակ վաճառականներուն։

Կիլիկիոյ վաճառականութիւնը՝ Ռուբինեանց իշխանութեան տակ՝ սերտօրէն կապուած էր արեւմտեան ազգերու վաճառականութեան հետ։ Հայոց թագաւորները՝ Լեւոն Ա.էն սկսած, մեծ դիւրութիւններ եւ արտօնութիւններ շնորհեցին Եւրոպայի վաճառական ազգերու, մանաւանդ Իտալիոյ երկու հասարակապետութիւններուն, Ճենովացիներու եւ Վենետիկցիներու։ Ասոնք ոչ միայն ժամանակաւոր յարաբերութիւններու մէջ կը գտնուէին Կիլիկիոյ հետ, այլեւ հաստատուն բնակութիւն ունէին երկրի զանազան մասերու եւ քաղաքներու մէջ, ինչպէս Սիս, Մամեստիա, Տարսոն եւ Այաս, այնպիսի բարգաւաճ գաղթականութիւններ՝ որ քաղաքական ամէն տեսակ ազատութիւն կը վայելէին. անոնք ունէին իրենց յատուկ թաղերը, եկեղեցիները, բաղնիքները, խանութները, հրապարակները, վաճառանոցները եւ դատարանները։ Իբրեւ հաստատուն բնակիչներ՝ անոնք իրաւունք ունէին պարապելու երկրագործութեամբ, պարտիզպանութեամբ, այգեգործութեամբ, բամբակի, ձիթենիի ու թթենիի մշակութեամբ եւ ճարտարարուեստով։ Ճենովացիները մանաւանդ նուիրուած էին այս տեսակ խիստ շահաւոր զբաղումներու։ Իսկ Վենետիկցիք կը պահէին հիւրանոցներ, գինետուներ, կաշիի, կտաւի եւ երկաթի գործարաններ։ Ճենովացիներէն ու Վենետիկցիներէն ետքը կու գային Բիզացիք, Սիկիլիացիք, Պրովանսացիք, Գաթալոնիացիք, Կրետացիք, Կիպրացիք եւայլն, որոնք առաւել կամ նուազ առեւտրական հաղորդակցութիւններ ունէին Կիլիկիոյ հետ։ Արեւմտեան վաճառականները Կիլիկիա կը բերէին, ցորեն, գարի, գինի, ձէթ, մետաքս, կտաւեղէններ, մահուքներ, գոյնզգոյն մետաքսեայ հագուստներ, համեմներ, լեղակ, դեղեր, բամբակ, շաքարաւազ, սնդիկ, բուստ, անագ, պղինձ, թանկագին մետաղներ, օճառ, զէնքեր, հայելիներ, կերոններ եւայլն. իսկ հայերը Եւրոպացիներու ձեռքով կ՚արտածէին եզներ, ոչխարներ, ջորիներ, կաշեղէն, ընդեղէն, իւղային հատիկներ, բամբակ, աղ եւայլն։ Հայերը փայտի առուտուր ալ ունէին որ կը կտրէին Տաւրոսի լեռներէն, ինչպէս նաեւ նոյն լեռներէ հանուած մետաղներու ճարտարարուեստ եւ արտածութիւն: Ասոնցմէ զատ հայերը միջնորդներ էին Եւրոպական ապրանքները Արեւելքի խորերը տարածելու, որ կարաւաններով կը հասցնէին մինչեւ Պարսկաստան, Թաթարիստան, եւ նոյնիսկ Հնդկաստանի սահմանները:

Առեւտրական Նախարարի համապատասխան պաշտօնի մը յիշատակութիւնը չենք գտներ, բայց կ'երեւի որ այդ պաշտօնն ալ կը պատկանէր Պրոկսիմոսին, պետական գանձապետին՝ որու իրաւասութեան տակ պարոն մը պարտականութիւն ունէր երկրի ընդարձակ վաճառականութեան վրայ հսկելու: Զանազան կեդրոններու, կիրճերու եւ գետերու անցքերու, եւ ծովեզերեայ քաղաքներու մէջ հաստատուած մաքսատուներ ներածութեան եւ արտածութեան տուրքերը կը հաւաքէին այդ պարոնի ընդհանուր վարչութեամբ եւ արդիւնքը կը ղրկուէր արքունի գանձին: Մաքսատուներու միջոցով ոչ միայն պետութեան եկամուտը կը կանոնաւորուէր, այլ նաեւ արտածելի եւ ներածելի ապրանքները կը կանոնաւորուէին. պետութեան ներքին կեանքին հազիւ բաւարար ապրանքներու արտածութիւնը կ'արգիլուէր եւ այդ հաստատութիւններու միջոցով արգելքը կը գործադրուէր: Օտարականները ընդհանրապէս ներածուած եւ արտածուած ապրանքներու համար հարիւրին չորս մաքս կը վճարէին, ոմանք՝ մասնաւոր արտօնութեամբ հարիւրին երկու կը վճարէին, իսկ Վենետիկցիներ, Ճենովացիներ եւ վերջերը Սիկիլիացիներ հարիւրին մէկ կը վճարէին: Ընդհանուր մաքսերէն զատ մասնաւոր մաքսեր դրուած էին Կիլիկիա ներածուած կարգ մը պերճանքի եւ ուրիշ ապրանքներու վրայ, ինչպէս գինիի, ձէթի, կենդանիներու, փայտի, երկաթի, մուշտակի, կալի, բուրդի եւ թանկագին մետաղներու վրայ: Հաւանօրէն մասնաւոր մաքսերէն ոմանց նպատակը ներքին ճարտարարուեստը եւ արտադրութիւնները քաջալերել ու պաշտպանել էր:

2

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏ

Եւրոպական գրականութեան վիճակը և ազդեցութիւնը. — Հայոց տրամադրութիւնը. — Ներսէս Շնորհալի և իր գրութիւնները. — Իգնատիոս վարդ. և Սարգիս Շնորհալի. — Ներսէս Լամբրոնացի. — Բանաստեղծութիւն և հեղինակներ. — Պատմական գրականութիւն և հեղինակներ։

Ճարտարապետութիւն, նկարչութիւն, երաժշտութիւն, քանդակագործութիւն եւ գեղարուեստական առարկաներու պատրաստութիւնը զարգացած ճիւղեր էին Կիլիկեան Հայոց մէջ։ Անոնց զարգացման ճշգրիտ աստիճանը դատելու չափ բաներ մնացած չեն, բայց վերջապէս աւերակ եկեղեցիներու, բերդերու եւ պալատներու ընդհանուր յատակագիծը, հին աւետարաններու գեղանկար զարդագրութիւնը եւ արծաթէ բարձրաքանդակ կողքերը աներկբայելի նշաններ են հայկական գեղարուեստի մը գոյութեան։

Գրականութիւնը պէտք եղածին չափ լաւ ազդեցութիւն չէ կրցած կրել Եւրոպացիներու առընկերակցութենէն եւ շփումէն, բայց մտաւոր արտադրութեան այդ ճիւղը Եւրոպայի մէջ ալ նախանձելի վիճակ մը չունէր։ Եւրոպա դեռ անկման շրջանի մէջ էր· վերածնունդը սկսաւ հոն 15րդ դարու մէջ, հայկական անկախութեան անկումէն քիչ ետքը։ Ուստի Եւրոպան ինքը չունէր լաւը որ մեր նախնիքներուն փոխանցէր։ Խաչակիրները Կիլիկիա բերին միայն միջնադարեան ասպետութիւնը եւ կրօնական վէճերը։ Ռուբինեանց ատեն ալ Հայ գրականութիւնը մնաց կրօնական նեղ սահմաններու մէջ։ Գրականութիւնը ազգի գոյութեանը զօրաւոր ազդակներէն մէկն էր, իսկ ազգի գոյութեան մեծ վտանգ կ՚սպառնար Բիւզանդական եւ Լատին եկեղեցիներու մրցակցութիւնը Հայոց եկեղեցին ձուլելու եւ լեզուն վտարելու մէջ։ Հայոց եկեղեցիի վրայ եղած զօրաւոր պահանջները պետական պարզ ներդաշնակութեան մը համար չէր, այլ քաղաքական թագուն

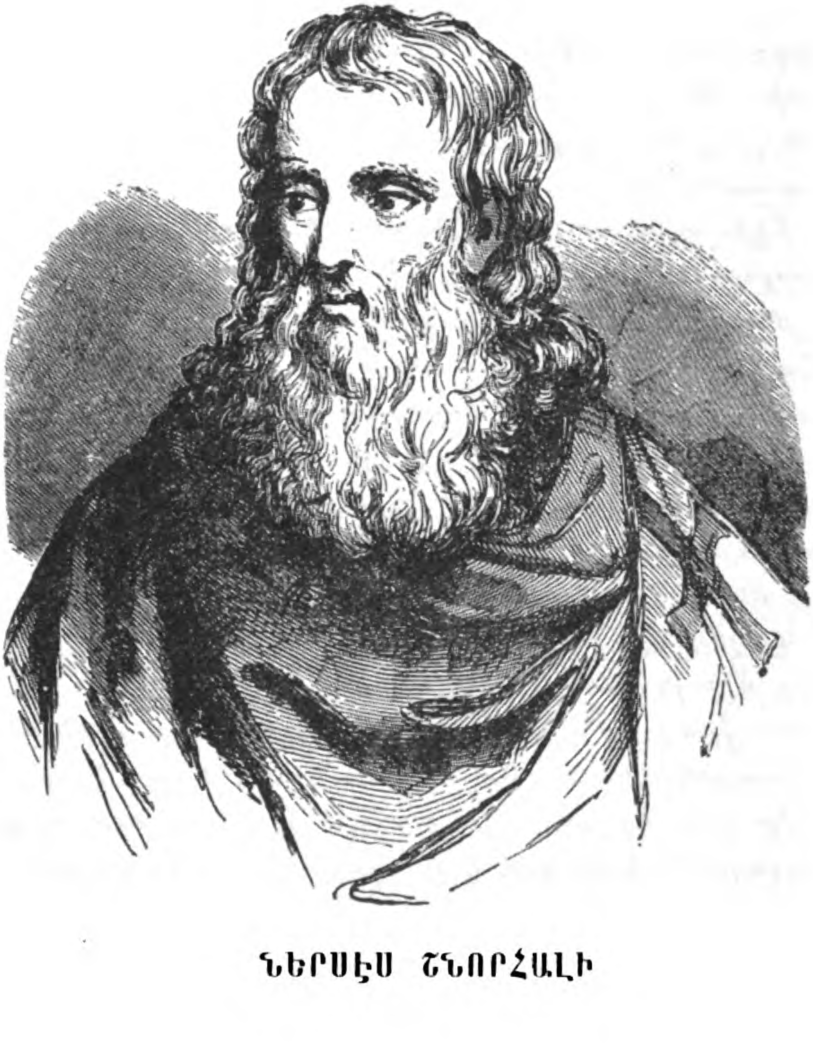

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

նպատակներու համար, եւ Հայերը գիտէին այդ բանը: Մեր լաւագոյն միտքերը եւ առաջնորդները յօժար էին եւ պատրաստ սէր եւ միութիւն հաստատել Աւետարանի ոգիի համաձայն, նոյնիսկ կ'ուզէին որոշ զիջումներ ընել, բայց միւսներուն նպատակը այդ չէր բոլորովին, այլ ինչ որ Հայկական է ծաղրի եւ անարգանքի վերածելով ժողովուրդը ուծացնել եւ անոր ձուլումը դիւրացնել: Հայոց վախը թերեւս չափազանցուած էր իրենց երեւակայութեամբ, բայց վերջապէս արդարանալի կէտեր ունէր: Այս պատճառները ստիպեցին Հայ միտքը զբաղեցնել միմիայն եկեղեցական խնդիրներով եւ պետական կարեւոր բարեկարգութիւններէ, ինչպէս նաեւ ուրիշ խնդիրներէ հեռու մնալ: Այն սահմանափակութիւնը, որ մեր Կիլիկեան Հայերը յանձն առին ազգային պաշտպանութիւն մը ապահովելու համար, պարզապէս աւելի փութացուց ազգին անկումը: Կրօնական վէճերը եւ երկպառակութիւնները այն աստիճան սաստկացան, որ գրականութիւնը նոյնիսկ այդ նեղ սահմանին մէջ իր բարձրութեան վրայ չկրցաւ մնալ եւ իջաւ հայհոյաբանութեան աստիճանին՝ անոնց կողմէ որ Հայոց եկեղեցին փոխել կ'ուզէին: Անոնք ոչ միայն լեզուի բարոյականին, այլ նաեւ գեղեցկութեան վրայ իրենց չար ազդեցութիւնը գործածցին՝ զայն Լատիներէնի անճաշակ եւ անկենդան նմանողութեան մը վերածելով: Այդ ատեններ սկսաւ ծլիլ աշխարհաբար լեզուն: Ասոնցմէ զատ կային նաեւ յաճախակի պատերազմներ որ մեծ աղէտներ կը գործէին եւ բաւական էին ոեւէ ազգի մէջ գրական միտքը սպաննել:

Միջավայրը ուրեմն յարմար էր վարդապետական *գրականութեան համար եւ այս ճիւղի մէջ կարկառուն դէմք մըն է Ներսէս Շնորհալին, որ մտքով, լեզուով եւ հոգիով կը մնայ ամենամաքուր բարձրութեան մէջ: Ան հայրապետական աթոռը նստելով* (1165)՝ *ընդհանրական թուղթ մը կամ շրջաբերական մը ուղղեց իր ժողովուրդին՝ որուն մէջ հաւատքի դաւանութիւնը առաջ բերելէ ետք հայրական քաղցր խրատներ կուտայ ամէն դասակարգի եւ պայ-*

մանի անձերու, բարձր եկեղեցականներէն եւ իշխաններէն մինչեւ երկրագործներն ու զինուորներ: Շնորհալիի այդ ընդհանրականը դասական օրինակ մը եղաւ թէ իր ընտիր լեզուին եւ թէ հոյակապ բովանդակութեան համար: Անկէ ետքը կուգան Կիռ Մանուէլ կայսեր, անոր Ալիքս փեսային եւ Միքայէլ Պատրիարքին գրած թուղթերը (Թուով 5), որոնց մէջ Հայոց եկեղեցիի ուղիղ դաւանութիւնը կը բացատրէ եւ ծէսերն ու արարողութիւնները կը պաշտպանէ: Յունական մոլեռանդութիւնը չբաւականանար անոր այնքան առողջ տեսութիւններով եւ Շնորհալին վեցերորդ թուղթ մը կը գրէ «Առ համօրէն եպիսկոպոսունս եւ վարդապետս Հայոց աշխարհին», որով կը հրաւիրէ զանոնք ժողով մը գումարելով պատասխանել Յունաց առաջարկութիւններուն: Իր այդ շրջաբերականին պատասխանը ստանալէ առաջ Շնորհալի մեռաւ եւ գործը առկախ մնաց: Յունաց մոլեռանդութեան հետ Հայոց մոլեռանդութիւնն ալ կը նեղէր ազնուասիրտ հայրապետը՝ որ Յունաց հետ յարաբերութիւն պահելուն համար նախատալից թուղթեր ստացած էր, ուստի ան ստիպուած է պատասխանել «առ ժպիրհ ոմն» երեք թուղթերով: «Գիր շրջաբերական ի կողմանս արեւելից ի Կարս», որով նոյն քաղաքին վախճանեալ եպիսկոպոսին տեղ նոր առաջնորդ կը կարգէ, եւ իմաստուն խրատներ կուտայ քաղաքացիներուն իրենց կենցաղավարութեան համար: «Բան Մխիթարութեան առ վտանգեալ մարմնով», ուղղուած Եդեսիոյ թշուառ եւ բորոտութենէ բռնուած անձերուն՝ որոնք ծաղրի եւ անարգանքի առարկայ դարձած էին: «Յաղագս Արեւորդեացն դարձի» գրութիւնը՝ ուղղուած Սամոսատի եպիսկոպոսին՝ կ'ուսուցանէ թէ ինչպէս պէտք է աշակերտել Նորադարձերը, որոնք ազգով Հայ էին եւ հին ժամանակներէ ի վեր հեթանոսութեան մէջ մնալով՝ արեւը եւ բարտի ծառերը կը պաշտէին: Նշանաւոր են նաեւ իր մեկնողական երկասիրութիւնները, ինչպէս Մեկնութիւն Դաւիթ Անյաղթի մէկ ճառին՝ որ կ'սկսի «Բարձրաձուցէ՛ք զՏէր Աստուած մեր» խօսքով, եւ որ քիչ մը խրթնութեան համար այնքան ժողովրդականութիւն չէ գտած. «Մեկնութիւն Կաթողիկեաց», համառօտ բայց ընտիր գրուածք մը, եւ «Մեկնութիւն Մատթէի», որ հեղինակին մահուան պատճառով անկատար մընաց եւ յետոյ աւարտուեցաւ Յովհ. Երզնկացիի կողմէ: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է նաեւ «Հաւատով խոստովանիմ» աղօթքը՝ 24 տունով՝ որ Հայ եկեղեցիի գուրգուրած թանկագին գոհարներէն մէկն է: Շնորհալին միայն մեկնողական եւ խրատական գրութիւններու մէջ չէ որ կը փայլի, այլ նաեւ ընտանեկան եւ ընկերական ժամանցներու յատկացուած գրութիւններ թողուցած է, մանաւանդ ան անմահ է իր կրօնական բանաստեղծութիւններով:

Շնորհալիի ժամանակամիջոցներու մէջ նշանաւոր են Իգնատիոս վարդապետ եւ Սարգիս Շնորհալի: Առաջինը գրած է Ղուկասու Աւետարանի մեկնութիւնը՝ որ իր չըքնաղ իմաստներով, ամփոփ ոճովն ու ընտիր լեզուովը Հայ գրականութեան գեղեցիկ նմոյշներէն մէկն է. իսկ Սարգիս յօրինած է Կաթուղիկեայց եօթն առաքելական թուղթերուն ընդարձակ մեկնութիւնը, Յոյն եկեղեցական հայրերուն հետեւողութեամբ, որու մէջ պերճախօս եւ ազդու լեզուով կը խօսի մոլութիւններու դէմ, եւ քաղցր ու մեղմ լեզուով կը ջատագովէ առաքինութիւնը:

Շնորհալիի մահէն ետք Մանուէլ կայսրը եւ Միքայէլ պատրիարքը դարձեալ արծարծեցին եկեղեցական միութեան խնդիրը: Շնորհալիի եղբօրորդի եւ յաջորդ Գրիգոր Դ. Տղայ Կաթողիկոսը հետզհետէ երեք թուղթ գրեց՝ պաշտպանելով Հայոց եկեղեցիի ծէսերն ու արարողութիւնները, եւ թէպէտ կայսեր ստիպումով Հռոմկլայի մէջ ժողով գումարուեցաւ (1179), բայց արդիւնք մը չունեցաւ. ամէն կողմէ ամբաստանութեան գիրեր թափուեցան Կաթողիկոսին վրայ՝ որ պատասխանելու համար անոնց, երկու թուղթ գրեց առ Հաղբատացիս եւ մանաւորապէս առ Գր. Տուտէորդի եւ առ վարդապետս Հիւսիսոյ: Գր. Տղան Շնորհալիի ոճին կը հետեւի, բայց իր

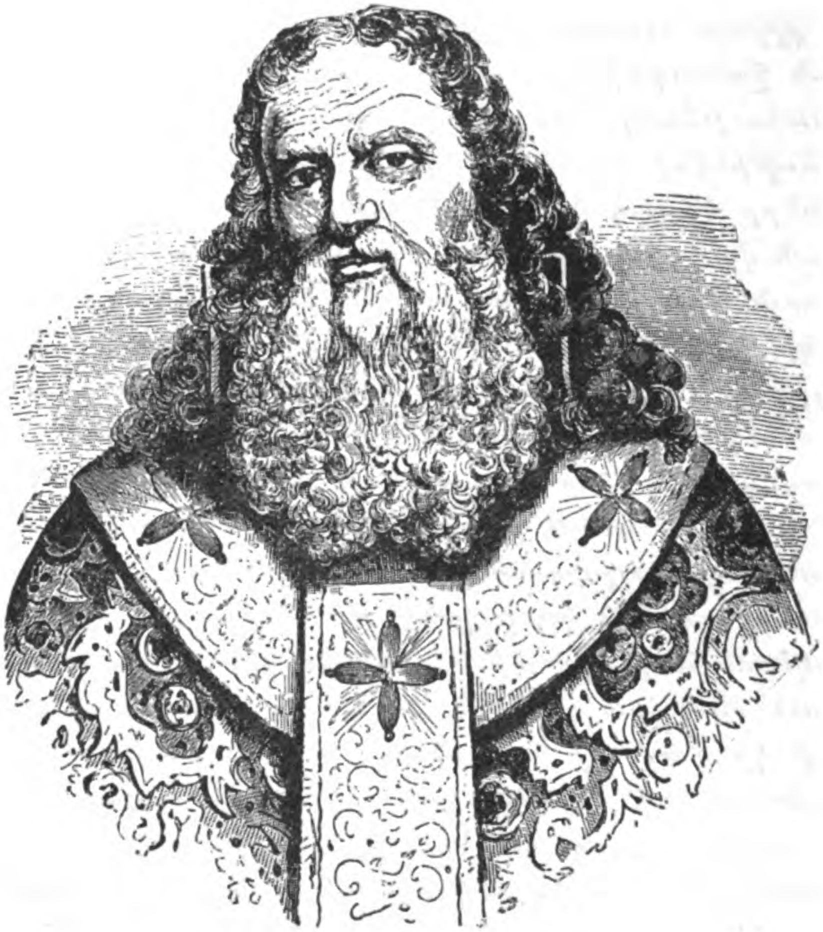

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

հօրեղբօր յաջողութիւնը չունի: Հայ գրականութեան փայլուն աստղերէն մէկն էր Ներսէս Լամբրոնացին (ծն. 1153ին)՝ որ իր սքանչելի պերճախօսութեան համար երկրորդ Պօղոս առաքեալ կոչուեցաւ. Նշանաւոր է Հռոմկլայի ժողովին մէջ իր ըրած ատենախօսութիւնը, որուն մէջ քրիստոնէական եղբայրսիրութեան եւ միաբանութեան ջատագով կը հանդիսանայ այնպիսի բարձր ճարտասանութեամբ, որ օտար բանասէրներէն ոմանք զայն Դեմոսթինէսի եւ Կիկերոնի կը հաւասարեցնեն: Պապականները ծիսական փոփոխութիւններէ ետք դաւանաբանական փոփոխութիւններու պահանջներ ալ դրին, ինչպէս Հոգւոյն Սրբոյ Բղխման բոլորովին վերացական եւ անհարկի խնդիրը: Արեւելեան վարդապետները, Զօրագետացիք եւ Շիրակացիք, կասկածելով որ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսներէն ոմանք Լատիններու համամիտ են եւ Լամբրոնացին ալ անոնց պարագլուխ համարելով, ամբաստանեցին զայն Լեւոն Ա.ի առջեւ: Ներսէս Լամբրոնացին իր հռչակաւոր պաշտպանողականն գրեց, «Թուղթ առ Լեւոն», որուն մէջ կը յայտնէ թէ ինք իբրեւ Աւետարանի աշակերտ հաղորդութիւն ունի բոլոր Քրիստոնեայ ազգերուն հետ, բայց միեւնոյն ատեն իբրեւ Հայ անդրդուելի կը մնայ իր հայրերու դաւանութեան մէջ. այդ գրութեան ոգին երգիծական է եւ խարազանող: Անոր բազմաթիւ մեկնողական ճառերու մէջ նշանաւոր է Պատարագի իմաստալից մեկնութիւնը, որ հեղինակի մեծ հմտութիւնն եւ կրօնական լայնախոհ հայեացքները ցոյց կուտայ: Գրած է նաեւ մեկնութիւններ Սաղմոսի, Սողոմոնի Առակաց, Ժողովողի եւ իմաստութեան գրքերու, եւ 12 փոքր մարգարէներու վրայ եւայլն: Նոյնպէս հիացում առթած են Համբարձման եւ Հոգեգալստեան վրայ խօսածները՝ որոնցմէ ետքը կուգան «Ի փոխումն Կուսին», «յԱնառակ Որդին» եւ «Ի Տնտեսն» ճառերը:

ԺԴ. դարուն մէջ պապական ազդեցութեան տակ առաջ եկաւ միարարներու ընկերութիւնը, որ՝ տարօրինակ իմաստակութեամբ եւ անտանելի ատելութեամբ լեցուած իրենց ազգային եկեղեցիին դէմ՝ ամէն միջոցի կը դիմէին զայն քանդելու։ Ասոնց դէմ խօսքով եւ գրիչով զինուեցան Յովհաննէս Որոտնեցին եւ՝ մանաւանդ իր աշակերտը՝ Գրիգոր Տաթեւացին (1340–1411)։ Այս վերջինը ունի երկհատոր «Քարոզագիրք» որ կը բովանդակէ երկու հարիւրի չափ քարոզներ այլեւայլ բարոյական եւ վարդապետական նիւթերու վրայ, ինչպէս նաեւ երկհատոր «Գիրք Հարցմանց»՝ որուն մէջ հարց պատասխանի ձեւով նախ կը խօսի Հրէից, Մանիքեցոց եւ ուրիշ աղանդաւորներու դէմ, եւ ապա կը ճառէ արարածներու, մարդու կազմութեան, Քրիստոսի մարդեղութեան, աշխարհի վախճանի եւ հանդերձեալ կեանքի հատուցման վրայ։ Տաթեւացիին լեզուն խիստ եւ զօրաւոր է միարար կամ ունիթոռ կոչուած այդ անմիտ մոլեռանդներու դէմ, որոնց աննուաճ ատելութիւնը Կիլիկիոյ կործանումին պատճառներէն մէկը եղաւ։

Բանաստեղծական գրականութեան մէջ ալ անզուգական դէմք կը ներկայանայ դարձեալ Ներսէս Շնորհալին՝ որ վանական եւ յանգաւոր տաղաչափութիւնը վեր առաւ Գրիգոր Մագիստրոսի օրինակին հետեւելով։ Շնորհալիի քերթուածներէ շատեր թէեւ վառ երեւակայութիւն մը ցոյց չեն տար եւ յանգերու միօրինակ վերջաւորութեամբ ձանձրոյթ կը պատճառեն, բայց լեզուի ողորկութեամբ, իմաստներու գեղեցկութեամբ եւ տաղաչափական արուեստի կատարելութեամբ մոռցնել կուտան այդ թերութիւնները։ Շնորհալին երեք ընդարձակ քերթուածներ թողուց․ ․ Եդեսիոյ ողբը, Զանգի ամիրայի կողմէն անոր կործանման առթիւ (1144)։ Այս դիմառնաբար շարադրուած քերթուածի մէջ Եդեսեան լեզու կ'առնէ եւ մէկիկ մէկիկ կը պատմէ իր անցեալ փառքը եւ ներկայ թշուառութիւնը։ 2․ Յիսուս Որդի, որ Հին եւ Նոր Կտակարանի համառօտութիւնն է աղօթքի ձեւով գրուած։ 3․ Վիպասանութիւն, որ Հայոց պատմութեան համառօտ բովանդակութիւնն է ութոտնեան չափով եւ նոյնայանգ «եալ» վերջաւորութեամբ։ Իսկ իր մանր բանաստեղծութիւնները խիստ բազմաթիւ են․ անոնցմէ ամենէն նշանաւորներն են՝ Աղուհացի կիրակնօրեայ շարականները, Ծաղկազարդի հարցը, Հոգեգալստեան չորս պատկերը, Վարդավառի երկու պատկերը, Հրեշտակապետաց, Վարդանանց եւ Ղեւոնդեանց շարականները, Այսօր Անճառը, Նորոգողը, Աստուած Անեղը, Նայեաց Սիրովը, Առաւօտ Լուսոյ՝ որով Հայ եկեղեցին ամէն օր ծագող առաւօտը կ՚ողջունէ, Աշխարհ Ամենայն, եւայլն․ իսկական բանաստեղծութիւններ՝ լի ներշնչումով եւ խանդով, առոք իմաստներով եւ կրօնական մելանոյշ զգացումներով, որոնք հեղինակին բարձր միտքը և երկնքի պէս վճիտ հոգին կը պատկերացնեն։ Անոնցմէ ոմանք այբուբենական կարգով յօրինուած են, ոմանք ալ իրենց սկզբնատառերով հեղինակը կը մատնանշեն կամ անոր անունը կը հեգեն, «Ներսէս», կամ «Ներսիսի են բանքս»։

Նոյն շրջանի յիշատակելի ուրիշ բանաստեղծներ ալ կան, որոնցմէ մին է Յովհաննէս Սարկաւագ՝ որ գրած է ի միջի այլոց «Պայծառացուցիր» շարականը ի պատիւ Ղեւոնդեանց եւ թողուցած է ընտիր քերթուած մը Սարեակ Թռչունի վրայ։ Շնորհալիի անդրանիկ եղբայրը Գրիգոր Պահլաւունի գրած է «Խորհուրդն Անճառ» եւ «Մեծահրաշ այս խորհուրդ» շարականները, ինչպէս նաեւ մեղեդի մը ի պատիւ Լուսաւորչի «Ի յելս արեւու»։ Գրիգոր Տղան յօրինած է Ողբ մը Երուսաղէմի առման վրայ՝ Եդեսիոյ ողբին հետեւողութեամբ եւ չափով, բայց անոր խանդն ու աշխոյժը չունի։ Խաչատուր Տարօնեցիի բազմաթիւ երգերէն ու գանձերէն ամենուն ծանօթ է «Խորհուրդ խորին»ը, որ միշտ կ՚երգուի պատարագէն առաջ եւ փեսայ հագցնելու արարողութեան ատեն։

ԺԳ․ դարու միակ ընտիր եւ բեղուն բանաստեղծն է Յովհաննէս Երզնկացի, որուն եռանդուն տաղերն ու շարականները քաջ ծանօթ են․ նշանաւոր մանաւանդ Ջրօրհնեաց «Յամենայն ժամ օրհնեմք» եւ «Այսօր ձայնն հայրական» տաղերը, Լուսաւորչի երկու շարականները «Լերինք ամենայն» եւ «Այսօր զուարճացեալ», Ս․ Ներսէսի շարականը «Որ զլոյսն անճառ», եւ խոստաճարակաց շարականը «Յաւուրս վերջին ժամանակի»։ Ուրիշ երկասիրութիւններու հետ ան թողուցած է նաեւ հայ գրականութեան մէջ կարեւոր տեղ գրաւող հմտալից գործ մը, «Մեկնութիւն քերականութեան», որուն մէջ հեղինակը մանրամասն հետազօտութիւններ կ՚ընէ հին Հայերէն լեզուին վրայ, որ արդէն գործածութենէ ինկած էր եւ միայն գիրքերու միջոցով կարելի էր ուսումնասիրել։

Անկարելի էր ենթադրել որ կարեւոր պետութիւն ունեցող ազգ մը աշխարհական բանաստեղծութենէ զուրկ մնացած է։ Գրականութիւնը մեծ մասով վանքերու առանձնաշնորհում ըլլալով՝ ժողովուրդի հարազատ զգացումները ներկայացնող երգեր գրի առնուած չեն, նոյնիսկ աշխարհականներու կողմէն ուշադրութեան առնուած չեն անոնք՝ միտքերը կրօնական յուզումներով գրգռուած ըլլալով։

Ռուբինեանց շրջանէ պատմական գրականութիւն ալ մնացած է, որ խիստ կարեւոր է ոչ թէ արուեստի եւ լեզուի տեսակէտով, այլ ժամանակակից դէպքերու եւ իրողութիւններու աւանդումով, որոնք նոյնիսկ Եւրոպայի համար կորսուած պիտի ըլլային առանց Հայ ժամանակագիրներու արձանագրութեան։ Լեզուի անկումը ընդհանրապէս ակներեւ է այդ գրութիւններու մէջ, որոնք մինչեւ ռամկաբանութեան կ՚իջնեն։ Յաճախ դուրս կ՚ելնեն նաեւ պատմութեան լրջութենէն հրաշքներու եւ անհաւատալի դէպքերու աւանդութիւնով· այսուհանդերձ անոնք հետազօտութեան նիւթ կը հայթայթեն Եւրոպացի գիտնականներու։

Մատթէոս Ուռհայեցի գրեց հետաքրքրական ժամանակագրութիւն մը, որ կը պատմէ իր ժամանակի Հայոց տառապանքները եւ կրած անիրաւութիւնները Մահմետականներու, Յոյներու եւ նոյնիսկ խաչակիրներու ձեռքէն, ինչպէս նաեւ Տաւրոսի մէջ անոնց կատարած քաջութիւնները եւ խաչակիրներուն հասցուցած օգնութիւնը մինչեւ 1136 թուականը։ Գործը հայրենասիրական բարձր ոգիով գրուած է եւ սրտաշարժ լեզուով կը խօսի Բագրատունեաց վերջին թագաւորին վրայ, որ իր ազգակիցներէն մատնուած՝ օտարութեան մէջ տխուր կեանք եւ ողբերգական վախճան ունեցաւ: Մատթէոսի տուած հետաքրքիր տեղեկութիւններու մէջ կան երկու թանկագին յիշատակարաններ, մէկը Ձմշկիկ կայսեր Աշոտ Գ.ին գրած թուղթը, իսկ միւսը Գագիկ Բ.ի խօսած ճառը՝ Բիւզանդիոնի մայր եկեղեցիին մէջ ի ներկայութեան Կոստանդին կայսեր եւ Յոյն կղերին՝ Հայոց եկեղեցիի պաշտպանութեան համար: Ուռհայեցիի գործը շարունակեց Գրիգոր Երէց՝ որ գրի առաւ Յովհ. Կոմնենոս կայսեր ապստամբութիւնները դէպի Ասորիք եւ Կիլիկիա, Եդեսիոյ առումը Զանգիի ձեռքով, Գոնիայի Սուլթաններու յարաբերութիւնները Ռուբինեանց հետ, խաչակիրներու պատերազմները Նուրէտտինի դէմ, Վրաց թագաւորներու գործերը Վերին Հայաստանի մէջ, եւայլն: Ինչպէս Մատթէոսի, նոյնպէս Գրիգորի լեզուն անարուեստ է եւ կը ներկայացնէ ժամանակի խօսուած բարբառը: Մատթէոսի ժամանակակից էր Սամուէլ Երէց Անեցին, որուն համառօտ պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ 1179 թուականը, բայց զանազան անձեր շարունակած են անոր գործը մինչեւ 1696:

ԺԳ. դարու ներկայացուցիչ մատենագիրն է Վարդան Վարդապետ, Յովհ. Վանական վարդապետին աշակերտը, որ բազմաթիւ կրօնական գրուածքներէ եւ շարականներէ զատ թողուց «Համառօտ Ընդհանուր Պատմութիւն»՝ աշխարհի սկիզբէն մինչեւ իր օրերը (1265): Ան հետաքրքիր նորութիւններ կուտայ Արշակունեաց պատմութեան, բայց գիրքին արժէքը կը կայանայ իր ժամանակակից անցքերու նկարագրութեան մէջ, որ թէ՛ Հայ եւ թէ՛ օտար բանասէրներու համար անգնահատելի նիւթ կը հայթայթէ: Իրմէ կը մնայ նաեւ «Հայաստանի Համառօտ Աշխարհագրութիւն»՝ որ Սէն-Մարթէն հայագէտի կողմէ Ֆրանսերէնի թարգմանուեցաւ: Կիրակոս Գանձակեցի, Վարդանի ընկերակիցը, գրեց անսեթեւեթ ոճով արժէքաւոր համառօտ պատմութիւն մը՝ Գրիգոր Լուսաւորիչէն մինչեւ իր ժամանակները։ Գիրքին հետաքրքրական մասը իր ժամանակակից դէպքերու արձանագրութիւնն է․ բաւական ընդարձակ կերպով կը նկարագրէ Թաթարներու ծագումը, բարքն ու սովորութիւնները, անոնց պատերազմները, Հայոց աշխարհին մէջ գործուած անգթութիւններն ու աւերումները, ժողովուրդի վրայ կեղեքիչ եւ անտանելի տուրքերու ծանրացումը, եւայլն, եւ այս մասերը Ֆրանսերէնի թարգմանուած են Պրոսէ եւ Տիւլորէ արեւելագէտներու կողմէն։ Սմբատ Գունդստապլ, Հեթում Ա․ի եղբայրը, Հայոց զինուորական պատմիչը, թողուց համառօտ ժամանակագրութիւն մը՝ մօտ չորս հարիւր տարուան (951–1331), որու մէջ արձանագրուած են Հայոց եւ Յունաց երկիրներու մէջ հանդիպած նշանաւոր դէպքերը․ բայց վերջին վաթսուն տարուայ դէպքերը ուրիշի ձեռքով գրուած են։

ԺԳ․ դարու վերջերը եւ ԺԴ․ դարու սկիզբները ծաղկեցաւ Ստեփաննոս Օրբէլեան Սիւնեաց եպիսկոպոսը՝ որ գրի առաւ Սիւնեաց ցեղի պատմութիւնը իր ծագումէն մինչեւ նոյն տոհմի իշխանութեան բարձումը, ճշդութեամբ արձանագրելով Սիւնեաց աշխարհին մէջ հանդիպած քաղաքական եւ կրօնական դէպքերը, Պարսից եւ Թաթարաց արշաւանքները։ Այդ երկասիրութեան Թաթարաց վերաբերեալ մասը թարգմանուած է Լատիներէնի, իսկ ամբողջ պատմութիւնը հրատարակուած է Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ։ ԺԴ․ դարու մէջ Մաղաքեայ Աբեղայ արձանագրեց Թաթարաց արշաւանքը, Հեթում Ա․ի դաշնակցութիւն Հուլաղուի հետ, Ֆնտխտարի Կիլիկեան արշաւանքը եւ Լեւոն արքայորդիի գերութիւնն ու ազատութիւնը։ Իսկ Մխիթար Այրիվանեցի գրեց համառօտ ժամանակագրութիւն մը աշխարհի ստեղծագործութենէն մինչեւ իր օրերը (1328), Հայ եւ օտար իշխաններու, հայրապետներու անուններու եւ դէպքերու յաջորդութեան պարզ շարքով մը․ գիրքին վերջը արձանագրուած է Հայ պատմագիրներու ցուցակը՝ տալով նաեւ քանի մը անծանօթ պատմիչներ, որոնց ոչ գործերը մնացած են ոչ ալ անունները ուրիշ տեղ կ'երեւնան· այս բանը ինքնին փաստ մըն է, որ մեր նախնեաց գրականութենէն շատ երկասիրութիւններ կորսուած են՝ հեղինակներու անուններով։

Կիլիկեան Հայոց գրականութիւնը առաջին անգամ ըլլալով նոր ճիւղ մը կը պարունակէ, այն է իրաւաբանական գիտութիւնը· Մխիթար Գոշէն մնացած է «Դատաստանագիրք»ը, որուն մէջ հեղինակը կը սահմանէ Հայոց դատաստանական օրէնքներն ու կանոնները։

ԳԼՈՒԽ Ի

ՀԱՅԵՐԸ ԼՈՒԾԻ ՏԱԿ

1

ԹԻՄՈՒՐԼԷՆԿ ԵՒ ԻՐ ՎԱՅՐԱԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Լէնկթիմուր և անոր արշաւանքները. — Հայաստանի տառապանքը.— Սուլթան Պայազիտ Ա.ի պարտութիւնը և գերութիւնը. — Թուրքմէն ցեղէն Ագգօյունլը Ուզուն Հասան Պարսից գահին վրայ. — Մէհմէտ Բ.է անոր պարտութիւնը և Օսմանցիներէ Հայաստանի գրաւումը։

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՑ թագաւորութեան անկումով Հայոց ազգային անկախութիւնը թաղուեցաւ անցեալի պատմութեան մէջ. Հայերը այլեւս ամէն տեղ՝ Հայկական բարձրաւանդակներէն մինչեւ Միջերկրականին եզերքները, Կապադովկիայէն մինչեւ Պարսկաստան՝ օտար եւ այլադաւան բռնաւորներու լուծին տակ մնացին։

Երբ Կիլիկիա իր նոր կորսնցուցած անկախութիւնը կը սգար եւ իր վերջին թագաւորը Եգիպտոսի գերութեան մէջ կը հեծէր, Թաթարներու Ջօղպէկ խանը՝ որ Թիմուրլէնկ կամ Լէնկթիմուր (կաղերկաթ) անունով կը ճանչցուի՝ աշխարհասասան ուժի մը տիրացած էր։ Ան՝ փափաքելով իր նախնիքներէն Ճինկիզ խանի մէկուկէս դար *առաջուան կայսրութիւնը վերականգնել՝ իր իշխանութեան տակ հաւաքած էր Ամուտարիա եւ Սերտարիա գետերու լայնածաւալ հովիտներու մէջ թափառող Թաթար եւ Թուրքմէն ցեղերը, որոնք իր առաջնորդութեամբ այդ երազը իրագործեցին, Թաթարական նոր կայսրութիւն մը հիմնուեցաւ* (1370–1405) *Սըմըրղանդ մայրաքաղաքով եւ բովանդակ Ասիոյ վրայ ժանտախտի պէս մահ սփռեց: Բարբարոսութեան համար կերտուած այս զօրութեան առաջին զոհը եղաւ Պարսկաստան: Սպահան քաղաքը աւերուեցաւ և բնակիչներէն* 72,000 *անձեր սրէ անցան, իսկ մնացածներու վրայ կառավարիչ եղաւ աշխարհակալի որդիներէն մին: Անտեղէն իր զէնքը դարձուց Ռուսաց Թաթարներու եւ նոյնիսկ Ռուսաց վրայ եւ իր արիւնոտ իշխանութիւնը տարածեց մինչեւ Մոսկուա: Պարտուած երկիրներու գանձերը զարդարեցին անոր գլխաւոր քաղաքները, Քէշ եւ Սմրղանտ, ուր եւ բացուեցաւ գիտութեանց եւ գեղարուեստի ճեմարան: Ահռելի աշխարհակալին բանակները հասան մինչեւ Գանգէսի եզերքները, հնդիկ ցեղերը խողխողուեցան անասուններու պէս եւ անոնց գըլուխներէն բուրգեր կազմուեցան յաղթողի հաճոյքին համար: Անողոք Թաթարը գնաց նաեւ Ասորիք՝ որ Պաղեստինի եւ Միջագետքի հետ խլեց Մէմլուքներու ձեռքէն, Դամասկոսը այրեց եւ Պաղտատը աւերակներու կոյտի մը վերածեց՝ փլատակներու տակ թողլով հարիւր հազարէ աւելի դիակներ:*

Վայրագութիւնները կանգ չառին, կարգը եկաւ դըժբաղդ Հայաստանին (1387)*: Սիւնիք, Արարատ, Տուրուբերան եւ Վասպուրական ոտնակոխ եղան, քաղաքները եւ գիւղերը կողոպտեցին եւ այրեցին, իսկ ձեռք անցած անձերը կոտորեցին՝ կոտորելու հաճոյքին համար եւ շատերըն ալ գերի տարին: Այլազգի իշխանները մէկիկ մէկիկ խոնարհեցան Թաթար ուժին առջեւ: Ամենէն աւելի դիմացաւ Սասունի բռնաւոր* Գարա–Եուսուֆ *Քիւրտը՝ որ վերջապէս ընկճուեցաւ եւ ստիպուեցաւ Հայաստանէն փախչիլ: Հայ ժողովուրդի վիճակը անտանելի էր, կամ Մոն-*

կոլի սուրը եւ կամ Քիւրտի հետ տեղէ տեղ գաղթը պէտք էր ընտրէր։ Շատեր ընտրեցին հերոսական մահը քան ջարդը կամ գերութիւնը․ Մշեցի կին մը՝ ասպատակներուն ձեռքը չիյնալու համար, անոնց աչքերուն առջեւ սուրը մխեց իր եօթնամեայ որդւոյն սիրտը եւ ինքզինքը ժայռէ մը վար նետելով՝ իր կրօնքի մէջ հաստատ եւ պատիւի մէջ անաղարտ մեռաւ։ Սասնոյ լեռները շատ անգամ ականատես եղած են այդ կարգի հերոսութիւններու։

Վանի այլազգի իշխանը ուշացուցած ըլլալով իր հպատակութիւնը՝ Լէնկթիմուր գնաց եւ պաշարելով առաւ քաղաքը․ ան հրամայեց երիտասարդները զատելով գերի տանիլ, մնացած բազմութիւնը անխտիր բերդէն վար նետել։ Մեռելներուն կոյտերը այնքան բարձրացան որ պարիսպներուն հաւասարեցան, եւ վերջէն ինկողները այլ եւս չէին մեռներ։ Նոյն անգթութիւնները գործադրուեցան Արճէշի եւ ուրիշ քաղաքներու մէջ։ Գրեթէ հինգ տարի Հայաստանի մէջ հուրի եւ սուրի տեսարանները չարունակուեցան։ Շատեր դժոխքի այս առաքեալին գալուստը իմանալով լեռները ապաստանեցան, բայց հոն ալ անօթութենէ մեռան․ անոնք որ յաջողեցան մահուան ճիրաններէն այս կամ այն կերպ ազատիլ մատնուեցան անգութ սովի մը՝ քանի որ երկիրը անմշակ մնացած էր․ այս անգամ անօթութենէ խելակորոյս մարդիկ իրարու վրայ յարձակած եւ իրար ուտելու փորձեր ըրած են (1393)։ *Այս դէպքերը տեղի կունենային երբ Հայոց վերջին թագաւորը՝ Եւրոպայի չոր համակրանքէն ձանձրացած իր վերջին շունչը կ՛առնէր Փարիզի մէջ։*

Լէնկթիմուր նորէն գնաց Ասորիք եւ մեծ աւերներ կատարելէ ետք անցաւ Բարձր Հայք, որ մինչեւ այն ատեն ազատ մնացած էր․ հոն ալ իր սովորական խժդժութիւնները կատարելէ ետք՝ առաջացաւ դէպի Փոքր Ասիա, Օսմանցիներու հետ ալ չափուելու համար։ Պաշարեց Սեբաստիա բազմահայ քաղաքը, խաբէութեամբ առաւ, եւ երդմնադրժութեամբ անպատմելի գազանութիւններ գործեց․ հարուստները կողոպտեց եւ տանջանքներով ըս-

պաննեց․ կիները կատաղի ձիերու պոչերէն կապեց եւ բաց դաշտի մէջ արձակելով սպաննել տուաւ, անմեղ մանուկները մէկտեղ հաւաքելով իր ձիաւորներուն կոխկըռտել տուաւ․ Նաեւ չորս հազար հայ զինուորներ ողջ ողջ թաղեց։

Սուլթան Պայազիտ Ա․ (1389–1407) Պոլսոյ պաշարումով զբաղած էր, երբ լսեց իր երկրին վրայ եկող պատուհասը․ պաշարումը անմիջապէս վերցուց եւ իր ուժերը դարձուց Լէնկթիմուրի վրայ։ Պատերազմը տեղի ունեցաւ Գաղատիոյ (Էնկիւրիի) մօտ՝ մէկ միլիոնի հասնող երկու թշնամիներու միջեւ․ Թիւրք Սուլթանը չարաչար յաղթուելով գերի ինկաւ եւ երկաթէ վանդակի մէջ դըրուած իբրեւ յաղթութեան զարդ տարուեցաւ Սըմըրղանտ։ Եւրոպան ալ չպիտի կրնար ազատիլ այս աշխարհակալէն՝ որ տիրած էր ամբողջ Ասիոյ վրայ, մէջ առնելով նաեւ Չինաց կայսրութիւնը, եթէ փրկարար մահը աշխարհէ չվերցնէր այդ պատուհասը (1405)։

Թիմուրլէնկի մահով քայքայուեցաւ նաեւ իր անսահման կայսրութիւնը՝ այն արագութեամբ, որով հաստատուած էր։ Բոլոր ազգերը անկախութեան դրօշակով ողջունեցին այդ ուրախալի մահը։ Ղարա–Եուսուֆ Քիւրտը, որ Լէնկթիմուրի վախէն երկրէ երկիր կը թափառէր, զօրքով գրաւեց հարաւային Հայաստանը (1408), եւ հետզհետէ զօրանալով տիրեց նաեւ Ատրպատականի վրայ։ Թիմուրլէնկի որդին եւ յաջորդը Շահրուխ մեծ պատրաստութեամբ եկաւ Քիւրտ իշխանին դէմ, բայց ասոր մահուամբ ասպարէզ ելաւ անոր քաջ եւ ռազմասէր որդին Իսքէնտէր՝ որ Շահ–Արմէն կոչուեցաւ (1421–1437)՝ եւ տասնըեօթը տարի յամառօրէն դիմադրեց անոր։ Հայաստան երկու կողմի բանակներէն կոխկռտուեցաւ դարձեալ, ենթարկուելով հուրի, սուրի եւ անխուսափելի սովի։ Այս անընդհատ պատերազմներու ատեն Տիգրանակերտի կողմ զօրացաւ Թուրքմէն ցեղի Ագգոյունլի տունէն (1400) Ուզուն–Հասան (1469–1478)՝ որ գրաւեց Պարսից գահը եւ նոյնիսկ տէր դարձաւ Հայաստանի։

Ուզուն Հասան իր յաջողութիւններէն գինովցած՝ աշխարհակալութեան բուռն տենչով կը վառէր, ուստի ան իր աչքերը դարձուց Փոքր Ասիոյ հարուստ երկիրներուն վրայ՝ որ Օսմանեան իշխանութեան տակ կը գտնուէին: Ան իր բանակները տարաւ մինչեւ Եւդոկիոյ (Թոգատ) վրայ, քաղաքը գրաւեց եւ կրակի տուաւ, բնակիչները անողորմաբար կոտորեց, եւ չարունակելով Մոնկոլներէ իր փոխ առած վայրագ ընթացքը հասաւ մինչեւ Կիլիկիոյ սահմանները: Այդ ատեն Օսմանեան պետութեան գլուխը կը գտնուէր Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. (1451–1481)՝ որ Պոլիսը գրաւելով (1453), Օսմանեան կայսրութիւնը փառքի եւ զօրութեան գագաթնակէտին հասցուցած էր եւ անհեռատես Եւրոպայի սարսափ դարձած: Ուստի Ուզուն–Հասան սխալ ոստոխի մը հանդիպեցաւ իր յառաջխաղացութեան ընթացքին: Ֆաթիհ Սուլթանը յաղթութիւններու վարժ իր բանակը դարձուց՝ Սեւ Ծովի ճամբով՝ Պարսկաստանի Թիւրքմէն գահակալին վրայ եւ Դերջանի մօտ անոր բանակը խորտակեց, գրաւեց Հայաստանի արեւմտեան մասերը (1473) եւ սկիզբ դրաւ Հայաստանի տիրապետութեան նոր կռիւներուն երկու նոր պետութիւններուն միջեւ: Օսմանցիներու առաջին մուտքն էր այս Հայոց աշխարհին:

2

ՕՍՄԱՆԵԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Օսմանցիներու կամ Թուրքերու ծագումը. — Փոքր Ասիոյ մէջ անոնց մուտքը. — Քրիստոնեայ կիներու և մանուկներու յափշտակութիւնը. — Ենիչէրիներու կազմը. — Կռիւներ Պարսից և Օսմանցոց միջեւ՝ Հայաստանի տիրապետութեան համար:

Օսմանցի կոչուիլ կը սիրեն Թիւրքերը եւ այդ անունով զանազան տարրերը մէկ ազգութեան մէջ ձուլել հնարաւոր կը կարծեն: Ազգային քաղաքակրթութենէ զուրկ ըլլալով՝ իրենց ձուլելու երազը իրականացնելու կը ձըգտին իրենց ցեղային միակ ընդունակութեամբը, այն է ի–

րենց ուժին տակ ինկած ժողովուրդները նուաստացնել եւ սարսափեցնել աշխատելով· ջանքեր՝ որոնք յանգած են, իրենց պատմութեան որոշ շրջաններու մէջ, քաղաքակիրթ մարդկութիւնը ցնցող ջարդերու։

Օսմանցիները արեւմտեան Թուրքաստանի Թիւրանեան կամ Մոնկոլ ցեղերէն մէկն էին· անոնց ցեղապետը կը համարուի Կէօք-Խան, որու սերունդէն Սիւլէյման անուն մէկը՝ Թաթարներու արշաւանքէն ստիպուած՝ թողուց իր երկիրը եւ իր ընտանիքով ու 50,000 *հետեւորդներով եկաւ իր բնակութիւնը հաստատել Հայաստանի արեւմըտեան կողմերը, Երզնկայէն մինչեւ Խլաթ։ Ճինկիզխանէն ետք Սիւլէյման ուզեց վերադառնալ իր հայրենի երկիրը· բայց Եփրատէն անցնելու ժամանակ խեղդուեցաւ եւ անոր երէց որդին Էրթօղրուլ խումբ մը հաւատարիմ մարդոց ուղեկցութեամբ դարձաւ դէպի Բարձր Հայք, եւ այն տեղէն անցաւ արեւմտեան կողմը, իր ցեղակից Սելճուքեան տէրութեան սահմանները։ Իկոնիոյ (Գոնիա) Ալայէտտին Սուլթանը սիրով ընդունեց զայն եւ Բիւթանիոյ կողմերը իրեն շնորհեց։ Էրթօղրուլ իր վեհապետին հաւատարմութեամբ ծառայեց եւ միեւնոյն ատեն իր սահմանները ընդարձակելու աշխատեցաւ· այնպէս որ շատ չանցած հասաւ մինչեւ Կուտինա (Քէօթահիա)։ Անոր որդին Օսման* (1288–1326) *շարունակելով ընդարձակման գործը ջլատուած Բիւզանդիոնէն քանի մը քաղաքներ եւ բերդեր կորզեց, իսկ Ալայէտտինի մահով Սելճուքեան տէրութիւնը բաժան բաժան ըլլալով՝ Օսման ինքնագըլուխ թագաւորեց երկիրին վրայ։ Ան իր աթոռը հաստատեց Ենիշէհիր, առանձին դենպետ (դատաւոր) կարգեց եւ սահմանեց որ ուրբաթ օրերու մաղթանքը իր անունով կատարուի* (1300)։ *Այս պզտիկ պետութեան վիճակուած էր այլասերուած Բիւզանդիոնի կայսրութիւնը յափշտակել եւ ամբողջ Փոքր Ասիոյ տէր դառնալ, Մոնկոլեան ամենէն տեւական կառավարութիւնը հաստատելով։ Քրիստոնեաները ներքին կռիւներով եւ փոխադարձ նախանձով մեծ պատեհութիւն տուին Թիւրքերու ծաւալման, այնպէս* *որ Օսման շատ չանցած Պոլսոյ աւելի մօտեցաւ Պրուսայի գրաւումով, որ իր յաջորդին մայրաքաղաքը եղաւ։ Օսմանի որդին Օրխան առաւ նաեւ Նիկիան եւ Եւրոպական եզերքը անցնելով գրաւեց Կէլիպօլուն։ Մուրատ Ա.* (1360–1389) *տիրեց Ադրիանապօլսին (Էտիրնէ)՝ որ Թուրքաց մայրաքաղաքը եղաւ. իսկ Պայազիտ Ա.* (1389–1402) *պաշարեց նոյնիսկ Կ. Պոլիսը, եւ անշուշտ կը գրաւէր զայն եթէ Թիմուրլէնկի պատճառով ստիպուած չըլլար պաշարումը վերցնել։ Վերջապէս ասպարէզ իջաւ Թուրքերու ամենէն մեծ Սուլթանը* ՄԷհԷմմԷտ Բ. (1451–1480)՝ *որ մեծ բանակով ու նաւատորմիղով պաշարեց Պոլիսը եւ* 1453*ին գրաւեց քաղաքը՝ Նոր Հռովմը։ Ժողովուրդէն* 40,000 *ջարդուեցան, իսկ* 50,000 *գերի տարուեցան։*

Թուրքերը՝ իրենց Մոնկոլեան արիւնով հպարտանալու պատճառ չունէին եւ կ՚զգային ու մինչեւ հիմա կ՚զգան այդ նուաստ ծագումը. ուստի իրենց գլխաւոր ջանքը եղաւ բարեխառնել իրենց արիւնը. իրենց ձեռք ինկած քաղաքներու եւ գիւղերու ամենագեղեցիկ կիները եւ մանուկները իրենց գերիները եւ հարէմի զարդերը կ՚ըլլային։ Մայրենի ազատ և Քրիստոնեայ դաստիարակութենէ զուրկ մանուկները՝ գիտակցութեան գալով նոր ծնողքներու կողմէ սանձարձակութեան, անգթութեան եւ անզուսպ զգայասիրութեան մէջ կը մարզուէին. անոնք թէեւ իրենց գեղեցիկ դիմագիծը կը փոխանցէին Սելճուքեան, Մէմլուքեան եւ Օսմանեան Թիւրք սերունդներու մէջ, բայց զիրենք մեծցնողներու քաղաքակրթութեան խորշանքը կը ժառանգէին։ Քրիստոնեաներու գերի ինկած սերունդները ոչ միայն Թրքութեան ահագին զանգուածը կազմեցին, այլ նաեւ Եէնիչէրիներու վայրագ, սանձարձակ եւ առանձնաշնորհեալ դասակարգը արտադրեցին, դասակարգ մը՝ որու միջոցով Օսմանցիները իրենց երկրակալութիւնները դիւրացուցին, մինչեւ որ անոնց զօրութիւնը նոյնիսկ Սուլթաններուն անտանելի դառնալով՝ տասնեւիններորդ դարու սկիզբները Սուլթան Մահմուտ մեծ ջարդով մը վերջ տուաւ անոնց դասակարգային զինուորութեան։ Այսպէս, ինչպէս ամէն ցեղի, նոյնպէս Հայոց արիւնը խառնուած է Թուրքերու երակի մէջ, բայց Թուրքի նախկին բնազդները միշտ տիրող մնացած են քաղաքակրթիչ եւ ազնուացուցիչ դաստիարակութեան բացակայութեան պատճառով։

Ինչպէս յիշուեցաւ, Մէհմէտ Բ․ Պարսից գահին վրայ տիրող Թիւրքմէն Ուզուն Հասանի զօրքը յաղթելով Դերջանի մօտ Հայաստանի մէկ մասին տէր դարձաւ եւ Օսմանեան տիրապետութեան սկիզբը դրաւ։ Ուզուն Հասանի մահէն ետք անոր որդիներուն եւ թոռներուն մէջ մեծ խռովութիւններ ծագեցան գահակալութեան համար։ Սաֆեան Իսմայէլ իշխանը՝ օգուտ քաղելով այս շփոթութիւններէն՝ Պարսից նահանգները գրաւեց, գահավէժ իշխաններուն յաղթելով Պարսից գահը իրեն սեփականացուց եւ իր աթոռը հաստատեց Դաւրէժի մէջ (1500), ըսկիզբ դնելով Սաֆեան հաստատութեան։ Շահ-Իսմայիլ Ա․ (1500–1525) իր հակառակորդին դէմ ելաւ 140,000 զօրքով եւ Չալտըրան դաշտի մէջ (Խոյի մօտ) ջախջախեց Պարսից ուժը։ Շահ Իսմայիլ վիրաւոր վիճակի մէջ փախաւ եւ Սուլթանը յաղթականօրէն մտաւ Դաւրէժ մայրաքաղաքը։ Այս յաղթութեամբ Հայաստանի արեւմտեան եւ հարաւային մասը, Կարինէն մինչեւ Ուրմիոյ ծովը Օսմանեան իշխանութեան տակ մնաց (1514)։

Սէլիմի յաջորդ Սուլթան Սիւլէյման Ա․ (1520–1556) մեծ բանակ մը ղրկեց եպարքոս Իպրահիմի հրամանատարութեամբ Շահ Իսմայէլի յաջորդ Դահմազպ Ա․ի (1525–1574) դէմ, եւ անոր ձեռքէն խլեց Արծկէն, Արճէշ եւ Խըլաթ բերդաքաղաքները (1583)։ Դահմազպ իր բանակով նորէն մտաւ նոյն վայրերը եւ Օսմանեան բանակը դուրս քշեց․ բայց իր եղբայրը Էլիաս ապստամբելով Սուլթանի կողմը անցաւ եւ անկէ մեծ բանակ մը առնելով եկաւ Պարսից սահմանները․ անկէ ետք Սուլթանը անձամբ Հայաստան եկաւ եւ առանց արգելքի հասաւ մինչեւ Դաւրէժ․ անկէ անցաւ Վան՝ որ կարճատեւ պաշարումէ մը ետք անձնատուր եղաւ եւ զօրութիւնը դարձնելով Շահին վրայ մեծ կորուստներով զայն դուրս վանեց իր վերագրաւած Արծկէ, Արճէշ ու Խլաթ քաղաքներէն։ Յաղթական Սուլթանը վերադարձաւ Պօլիս եւ իր ուժերը տարաւ Գերմանիոյ Կարոլոս Ե· կայսեր դէմ։ Ասով Պարսից շահը առիթ գտաւ նորէն Հայաստան մտնելու· ան քանի մը քաղաքներ գրաւեց, իսկ արքայորդին Կարինի մօտ դարան ընելով Օսմանեան բանակը գրեթէ ոչնչացուց եւ բազմաթիւ գերի բռնեց։

Սիւլէյման կատղելով այս լուրէն նոր արշաւանքի մը ձեռնարկեց· Կարինի եւ Կարսի ճամբով գնաց արեւելեան Հայաստան, Երեւանի ու Նախիջեւանի գաւառները ասպատակեց, այդ քաղաքներու նշանաւոր շէնքերը քանդեց եւ Սիւնեաց եկիրը քարուքանդ ըրաւ, այնպէս որ հինգ օրուայ ճամբու երկայնութեամբ ոչ ցանուած արտ կ'երեւար ոչ ալ կանգուն բնակատեղ։ Սուլթանին վրէժխնդրութիւնը յագեցաւ և ետ դառնալով Ամասիոյ մէջ հաշտութիւն կնքեց Պարսից հետ (1555), որու զօրութեամբ Հայաստանէն մաս մը եւս անցաւ Օսմանեան կայսրութեան։

Դահմազպ յիսուն տարի շարունակ պատերազմ մղելէ ետք թոյնով սպաննուեցաւ իր պալատականներու կողմէ։ Իր մահը առաջ բերաւ գահավիճական շարք մը սպաննութիւններ՝ թոյնով կամ սուրով՝ իր որդիներու եւ թոռներու մէջ· վերջապէս գահը բարձրացաւ անոր հիւանդ որդին խուտապէնտ (1576–1585)։ Սուլթան Մուրատ Գ· (1574–1595) այս շփոթութիւնները լսելով Լալէ Մուսթաֆա փաշան Պարսից վրայ ղրկեց մեծ բանակով մը։ Օսմանցիները այս արշաւանքի ատեն Վրաստանը գրաւելով չորս կուսակալութեան բաժնեցին· ետքը Մուսթաֆա Կարինի մէջ կեդրոնացուց իր բանակը՝ զանազան կողմեր գունդեր ղրկեց Պարսից դէմ պատերազմելու։ Այս վերջիններու հրամանատարն էր Խուտապէնտի որդի Համզա իր քաջասիրտ մօր հետ՝ որ իր հիւանդ ամուսնին տեղ կառավարութեան ղեկը իր ձեռք առած էր։ Պատերազմը տեւեց քանի մը տարի փոփոխակի բաղդով՝ մինչեւ որ Օսմանցիները յաջողութիւն գտնելով գրաւեցին Պաղտատ եւ

Դաւրէժ ։ Վճռական կռիւներէ մէկուն մէջ Համզա սպաննուեցաւ եւ Պարսից գահը եղաւ իր եղբայրը **Շահ Աբաս** (1585–1629) *որ թագաւորեց իր հօր կենդանութեան ատեն ։ Նոր շահը՝ տեսնելով ներքին եւ արտաքին թշնամիներու ստեղծած անել կացութիւնը՝ ստիպուեցաւ հաշտութիւն կնքել Օսմանցիներու հետ, անոնց յանձնելով ամբողջ Հայաստանը, Վրաստանը եւ Ատրպատականի մէկ մասը Դաւրէժ մայրաքաղաքով* (1585) ։

3

ՇԱՀԱԲԱՍ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

Օսմանցիներու կողմէ Հայոց կեղեքումը և Շահաբասի պաշտպանութեան համար դիմումներ. — Շահաբասի արշաւանքը Օսմանցիներու վրայ. — Հայաստանի քանդումը և բռնի գաղթեցումը. — Հայոց աննկարագրելի տանջանքները և մեծ ջարդերը ճամբուն վրայ. — Պարսկաստան հասնողներու թիւը և անոնց նոր բնակավայրերը. — Շահաբասի տուած առանձնաշնորհումները. — Էջմիածինը փոխադրելու ծրագիր։

Անքաղաքակիրթ Օսմանցիները սկսան կեղեքել եւ տանջել իրենց տիրապետութեան տակ անցած Հայ ժողովուրդը ։ Կեդրոնական կառավարութեան դրած ծանր հարկերէն զատ ընչաքաղց կուսակալները եւ ստորին պաշտօնեաները կը յափշտակէին ինչ որ կը գտնէին Հայոց քով ։ Հայ Մելիքներէ ոմանք տունով տեղով Պարսկաստան անցան Շահի իշխանութեան տակ քիչ մը խաղաղութիւն գտնելու յոյսով ։ Մելքիզեդեկ Կաթողիկոսն ալ Հայ մեծամեծներու հետ Պարսից զօրացող Շահին դիմում ըրաւ Հայերը փրկելու Օսմանցիներու խժդժութիւններէն· նոյնիսկ Քիւրտ իշխաններ անոր օգնութիւնը խնդրեցին· Թիւրք լուծը ամենուն համար ալ անտանելի էր ։

Շահ—Աբաս այս դիմումներէ եւ անոնց օգնութեան խոստումներէ քաջալերուած յարձակեցաւ Ատրպատականի վրայ եւ Դաւրէժին տիրելով մտաւ Հայաստան, Նախիջեւանը գրաւեց եւ բանակ դրաւ Երեւանի բերդին առջեւ ։ Պարսից խորամանկ Շահը շատ յոյս չունէր Օսմանցինե-

րուն յաղթելու, բայց իր ծրագիրն էր Հայ երկիրը քարուքանդ ընել եւ Հայերը Պարսկաստան փոխադրել՝ անոնց ճարտարութիւնը, վաճառականութիւնը, արհեստները եւ քաղաքակրթիչ ազդեցութիւնը ի նպաստ երկրին գործածելու։ Ուստի ան սկսաւ ամէն տեղ սիրալիր վերաբերում ցոյց տալ Հայերուն եւ անոնց կրած տառապանքներուն կարեկից երեւնալ։ Երբ Շահը Ջուղա քաղաքին առջեւ հասաւ, Հայերը հանդիսական թափօրով ընդառաջ ելան. ան իջեւանեցաւ Խաչիկ իշխանին ապարանքը՝ որ այս առիթով զարդարուած էր արքայավայել շքեղութեամբ։ Հայ իշխանը՝ Պարսիկ ինքնակալին սիրտը ի նպաստ Հայ ժողովուրդի շահելու համար՝ իր որդւոյն ձեռքով սկուտեղ մը լի ոսկի նուիրեց անոր։ Շահը տեսնելով Ջուղայեցիներու հարստութիւնը աւելի եւս ամրացաւ իր ծրագրին մէջ եւ աշխատեցաւ աւելի մտերմանալ Հայերուն հետ՝ ինքզինք Քրիստոնէութեան ճշմարիտ պաշտպան հռչակելով, նոյնիսկ անոնց հետ խոզի միս կերաւ եւ պատկերներու առջեւ աղօթեց(1)։

Սուլթան Ահմէտ Ա. (1603–1617) ահեղ բանակով մը ղրկեցՃգալզատէ փաշան Պարսից դէմ, որ կնքուած դաշնակցութիւնը բեկանած էին։ Շահ-Աբաս Կարսը գրաւած էր՝ երբ Օսմանցիներու գալստեան լուրը առաւ, ուստի որոշեց իր ծրագիրը շուտով գործադրել։ Ան իր մօտ կանչեց Հայոց առաջնորդները եւ երեսանց ժողովուրդի վիճակին ցաւակից ձեւանալով՝ մի առ մի թուեց անոնց առջեւ պատերազմի սոսկալի արհաւիրքները եւ ամէնքն ալ յորդորեց որ իրենց ընտանիքը եւ ստացուածքը առնելով հեռաւոր տեղ մը քաշուին մինչեւ որ պատերազմը վերջանայ, եւ ետքէն նորէն ամէն մարդ իր տեղը վերադառնայ։ Հայերը՝ հասկնալով Շահի խորամանկութիւնը՝ Պարսիկ խաներու միջնորդութեանը դիմեցին եւ անոնց բացատր-

---

1 Շահ-Աբաս այնչափ պաշտպան էր Քրիստոնէութեան, որքան Վիլհէլմ Բ. Գերման կայսրը Մահմէտականութեան։ Առաջինը Հայոց սուրբերու պատկերին առջեւ աղօթեց, իսկ երկրորդը Դամասկոսի Մահմէտական աղջիկներու գերեզմանը այցելեց իբրեւ ուխտաւոր։

րեցին այդպիսի հսկայ տեղափոխութեան մը ժողովուրդի համար աղէտալի հետեւանքները։ Բայց Շահ-Աբաս անողոքելի մնաց։ Բռնի գաղթեցման գործը յանձնուեցաւ Ամիրգունա կուսակալին՝ որ Հայաստանի զանազան գաւառներուն մէջ խումբեր ցրուեց Հայերը հաւաքելու, իսկ ընդդիմացողները անխնայ ջարդելու խիստ հրամանով։ Պարսիկները ամէն կողմէն ոչխարի հօտերու պէս ժողովուրդը քշել սկսան խարազաններու եւ սուրի հարուածներու տակ։ Տնահան եղած ժողովուրդը ականատես կ՚ըլլար իր ստացուածքի, տան, կարասիներու, եկեղեցիներու և դպրոցներու հրոյ ճարակ ըլլալուն, որպէսզի Օսմանեան բանակը մոխիրէն զատ ուրիշ ոչինչ գտնէր արեւելեան Հայաստանի մէջ։ Նոյնիսկ լեռներու եւ քարայրներու մէջ ապաստանողները չկրցան ազատիլ Պարսիկ հրոսախումբերու փնտռտուքէն, որոնք ամէն տեղ մահ ու սարսափ տարածեցին։

Օսմանեան բանակը արագ կը հասնէր։ Շահ-Աբաս չուզելով իր հաւաքած ժողովուրդը ձեռքէն փախցնել, հրաման ըրաւ իր ձիաւորներուն, որ բիրերով, սուրերով եւ խարազաններով արագ քշեն կիներու, մանուկներու եւ ծերերու բազմութիւնը։ Պարսիկ բանակն ալ Շահ-Աբասի հետ կը հետեւէր քշուող հայերու բազմութեան։ Օսմանցիները Նախիջեւանի մօտերը եկած էին երբ Հայոց դըժբաղդ բազմութիւնը Երասխի ափերը հասան․ հոն պէտք եղածին չափ լաստեր եւ նաւեր պատրաստելու ժամանակ չկար․ հրաման եկաւ գետը լողալով անցնելու, եւ որպէսզի այդպիսի ստոյգ մահուան մը դէմ քշեն զոհերը՝ Օսմանցիներու վախէն կատաղութեան հասած Պարսիկները սկսան վարանողներու քիթերը սուրով կտրել, ոմանց կառափները ցիցերու ծայրերը անցնելով ցուցադրել եւ անխնայ քշել զանոնք Երասխի արագ ջուրերուն։ Բազմաթիւ դիակներ յորդահոս գետի ալիքներուն խաղալիք դարձան, եւ լողալու վարժութիւն եւ ուժ ունեցող փոքրամասնութիւնը անցաւ միւս եզերքը (1605)։ Նոյն տառապանքներով Պարսկաստան քշուեցան նաեւ հարուստ եւ վաճառաշահ Ջուղա քաղաքի բոլոր բնակիչները, իսկ քաղաքը իր գեղեցիկ եկեղեցիներով, տուներով եւ անսահման հարըստութեամբ այրեցաւ ու քանդուեցաւ բնակիչներու հապճեպով հեռանալէն ետք։

Այս՝ ինչպէս նաեւ նախորդ ու յետագայ տարագրութիւններու ժամանակ Պարսկաստան հասնող Հայերու թիւը կը հաշուեն 25,000 տուն– իսկ ճամբան մեռնողներու, կոտորուողներու եւ խեղդուողներու թիւը անյայտ։ Այդ բազմութեան մէջէն քաղաքացիներու բնակութիւն տրուեցաւ Սպահան քաղաքի մէջ, իսկ գիւղացիներուն՝ անոր շրջակաները․ 500 տուն ալ Շիրազի գաւառը բնակեցան։ Ջուղայեցիներուն առանձին բնակութեան տեղ տրուեցաւ Սպահանի հարաւային կողմը, ուր անոնք շինեցին Նոր Ջուղան եւ կարճ միջոցի մէջ արտասովոր հարըստութեան եւ պայծառութեան հասան։

Շահ–Աբաս գիտէր որ այդչափ տառապանքով բերուած հայերը դիւրութեամբ չէին կրնար կապուիլ Պարսկաստանի հետ եւ ամէն առիթէն օգտուելով պիտի աշխատէին ետ երթալ, մանաւանդ այս մասին կատարեալ համոզում գոյացուցած էր Հայոց մէջ ծպտեալ պտտելով։ Ուստի Հայերը ձեռքէ չփախցնելու եւ անոնց տառապանքները մոռցնել տալու համար ամէն կարգի առանձնաշնորհումներ եւ արտօնութիւններ տուաւ, եւ սկսաւ անոնց հետ վարուիլ արտասովոր քաղցրութեամբ․ կրօնի կատարեալ ազատութենէն զատ Ջուղայեցիներուն իրաւունք շընորհեց առանձին քաղաքապետ եւ վարչութիւն ունենալու․ շատ անգամ Հայոց եկեղեցական արարողութիւններուն ներկայ կ'ըլլար, Հայ մեծամեծներու տուները կ'այցելէր, եւ Հայու ու Պարսիկի մէջ բացուած դատերը ի նըպաստ Հայու կը վճռէր, այնպէս որ երբեմն նոյնիսկ Պարսիկ իշխանները կը գայթակղեցնէր։

Հակառակ այս խորամանկ քաղաքականութեան հայերու սրտէն ու մտքէն չէր կրնար հեռացնել իրենց հայրենիքի քաղցր յիշատակները․ անոնք կարօտակէզ սրտով իրենց աչքին առջեւ կը բերէին իրենց ետեւ թողուցած տեդերն ու տուները, վանքերն ու եկեղեցիները, աղբիւրներն ու պարտէզները, հայրենիքի հողն ու քարերը: Շահ-Աբասին ուշադրութեանը յանձնած էին այն կէտը որ Ս. Էջմիածնի տաճարին հետ կապուած էր Հայու սիրտը, որովհետեւ հոն կը գտնուէր Հայոց Կաթողիկոսը, Լուսաւորիչի աջը (1), որով կ'օրհնուէր սուրբ միւռոնն ու անկէ կը բաժնուէր ամէն Հայաբնակ տեղ: Ուստի Շահը միտքը դրաւ Էջմիածինը քանդել եւ քարերը Պարսկաստան փոխադրելով նոյն ձեւով եկեղեցի շինել ու Կաթողիկոսութիւնը հոն փոխադրել. բայց Ջուղայեցիներու խնդիրքին զիջելով՝ գոհ եղաւ միայն Լուսաւորիչի Աջը եւ տաճարին քանի մը քարերը բերել տալով, որոնք երկար ժամանակ պահուեցան Նոր Ջուղայի մէջ: Մելքիսեդեկ Կաթողիկոսն ալ 1614ին Սպահան փոխադրեց՝ յուսալով որ այդպէս Հայերը Պարսկաստանը կ'որդեգրեն իբրեւ իրենց երկրորդ հայրենիքը: Ի՛նչ ալ ըլլար Պարսկաստանը խորթ մայր մըն էր Հայոց կաթողիկոսութեան եւ Էջմիածնի գանձերու համար, ուստի Փիլիպպոս Կաթողիկոսը (1633-1655) յաջողեցաւ Իսմայիլ-Սէֆի Ա. Շահէն (1629-1642) թոյլտուութիւն առնել իր աթոռը եւ սուրբ նշխարները նորէն Էջմիածին փոխադրելու:

Պարսից փախուստէն յետոյ Օսմանցիները ոեւէ յաջողութիւն չկրցան գտնել: Սինան փաշա ամէն տեղ աւերակ եւ ամայի գտաւ. բանակի համար ո՛չ պարէն կար, ո՛չ ալ բնակատեղի. ուստի Թիւրք բանակը ետ քաշուեցաւ: Ասկէ զատ Օսմ. նահանգներու մէջ ապստամբութիւններ ալ ծայր տալ սկսան. Ենիչէրիները ինչպէս հասարակ ժողովուրդի, նոյնպէս իրենց տէրերուն, Սուլթաններուն՝ պատուհաս դարձած էին. անոնք իրենց սանձարձակութեամբ Սուլթան մը գահէն վար կ'առնէին եւ ուրիշ մը կը նստեցնէին անոր տեղ: Այս կարգի խլրտումներ Շահ-Աբասի նման խորամանկ հակառակորդի մը համար մեծ արժէք ունէին՝ Օսմ. երկիրը իւրացնելու համար: Թիւրք կուսակալներու ապստամբութիւններն ալ փորձանք էին

---

1 Սիսէն Էջմիածին փոխադրուած էր Կիրակոս Վիրապեցիի կողմէ—1442-1444:

Հայոց գլխուն, որոնց տուները կը կողոպտուէին, արտերը ոտնակոխ կ'ըլլային, իսկ ընտանիքի անդամները երբեմն կ'սպաննուէին, կիներն ու մանուկները կ'առեւանգուէին։ Այս կարգի ասպատակութիւնները սով առաջ բերին Թիւրքերու ձեռք մնացած Հայաստանի մէջ եւ շատ Հայեր ստիպուեցան գաղթել հեռաւոր երկիրներ (1606–1608)։ *Այսպէս Շահ-Աբասի բռնի գաղթեցումով եւ անհամար կորուստներով, Թիւրքերու ասպատակութիւններով Հայաստան զրկուեցաւ մեծ թիւով Հայերէ։ Շահ-Աբաս երկու անգամ հաշտութեան դաշինք կնքեց Օսմանցիներու հետ. վերջապէս անոնք արեւելեան Հայաստանը Պարսից յանձնեցին* (1620)։ *Իսկ երբ Եէնիչէրիներու խռովութիւններէն օգտուելով նորէն զէնք առաւ, Սուլթան* Մուրատ Դ. (1623–1639) *անձամբ եկաւ Պարսից Հայաստան, Երեւանը գրաւեց եւ հասաւ մինչեւ Դաւրէժ. բայց ձմեռը վրայ գալով՝ ամայացած Հայաստանի մէջ պաշար չէր կրնար գտնել, եւ ստիպուած ետ քաշուեցաւ։ Պարսիկները՝ քաջալերուած այդ նահանջէն՝ Երեւանը կրկին գրաւեցին։ Օսմանցիները երկարատեւ պատերազմներէ ձանձրացած էին, իսկ Պարսիկները՝ յուսահատած ամբողջ Հայաստանը գրաւելէ, որով միայն հաշտութիւն կնքուեցաւ եւ Երասխ ու Կուր գետերու մէջ տարածուած երկրամասը Պարսիկներու մնաց* (1639)։ *Անկէ ետք Հայերը ութսուն տարիէ աւելի խաղաղութիւն գտան եւ կամաց կամաց հին վէրքերը բուժելու աշխատեցան։*

4

ՀԱՅՈՑ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

Կաթողիկոսական աթոռի փոխադրութիւնները և զանազան կեդրոնները. — Երեք կաթողիկոսութիւնները. — Կրօնական և բարոյական անկումը քաղաքական անկման հետ. — Կաթողիկոսութեան վաճառումը. — Կիլիկիոյ կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակակից դէպք մը.

Հայոց կաթողիկոսութիւնը քաղաքական նշանակութիւն ունենալով՝ իր կեդրոնը փոխեց քաղաքական կեդ-

րոնին հետ։ Երբ Հայաստան բոլորովին կորսնցուց իր անկախութիւնը եւ Հայկական նոր թագաւորութիւն մը հաստատուեցաւ Կիլիկիա, Հայոց Կաթողիկոսն ալ իր աթոռը հոն փոխադրեց թէ՛ պաշտպանութեան եւ թէ՛ իր հեղինակութեան ազատ կիրառման համար։ Երբ Ռուբինեանց թագաւորութիւնն ալ ինկաւ՝ այլեւս քաղաքական զօրաւոր կեդրոն մը չկար Հայոց կաթողիկոսութիւնը հիւրընկալելու, ուստի կաթողիկոսները շարունակեցին մնալ Սիսի մէջ մինչեւ ԺԵ. դարու կէսը։ Այդ միջոցին մէջ Կիլիկիա հետզհետէ Հայերէն դատարկուած էր եւ կաթողիկոսները անտանելի հարստահարութիւններու մատնըւած, այնպէս որ Սիսի աթոռը վերջին աստիճան անշքութեան հասած էր։ Կաթողիկոսարանը աղքատ եւ կիսաւեր վանատուն մը եղած էր, ուր կաթողիկոսները օծուելու համար ներկայ կ՚ըլլային, իսկ մնացած օրերը ասդին անդին թափառելով կ՚անցնէին։ Տեղի հեռաւորութեան պատճառով Հայ ժողովուրդը եւ նոյնիսկ եկեղեցական դասակարգի մեծամասնութիւնը մասնակցութիւն չէր կրնար ունենալ հայրապետական ընտրութեան։ Այս ցաւալի վիճակին եւ կրօնական անիշխանութեան եւ ապօրինութեանց վերջ տալու համար նախանձախնդիր անձեր մտադրեցին հայրապետական աթոռը կրկին իր հին բնակավայրը, Էջմիածին փոխադրել։ Այս նպատակով 1441ին մեծ ժողով մը գումարուեցաւ Վաղարշապատի մէջ, որուն չուզեց մասնակցիլ այդ ժամանակի Սիսի Կաթողիկոս Գրիգոր Մուսաբէկեան. ուստի ժողովականները ընդհանուր հաւանութեամբ Կաթողիկոս ընտրեցին Վիրապեցին։ Այս կերպով Հայութիւնը կաթողիկոսական երեք աթոռ ունեցաւ՝ Էջմիածին, Սիս եւ Աղթամար. վերջերս միայն Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը դադրեցաւ Խաչատուր Կաթողիկոսի վախճանումով (1894)։ Այս բաժանումով եկեղեցիի միութիւնը չխախտեցաւ, Հայ ազգը փարած մնաց իր մայրենի եկեղեցիին. Էջմիածինը դարձաւ ընդհանուր հայրապետական գահ. իսկ Սիս եւ Աղթամար՝ մասնաւոր շրջաններու. Սիսի Կաթողիկոսը կը յիշուի իբրեւ «Մեծի Տան Կիլիկիոյ»։ Անջատ Կաթողիկոսներու գոյութիւնը շարունակուած է մասամբ հին աւանդութիւնները կենդանի պահելու, մասամբ ալ աթոռամոլ եպիսկոպոսներու փառասիրութիւնը յարգելու· պատճառներ՝ որոնց օգնած են նաեւ քաղաքական պայմանները, տեղի հեռաւորութիւնն ու յարաբերութիւններու դժուարութիւնը։

Քաղաքական անկումը, սակայն, Հայոց կրօնական եւ բարոյական անկում ալ առաջ բերաւ։ Կաթողիկոսութիւնը օտար իշխաններու ձեռքը առեւտուրի տուն մը դարձաւ· որով ոչ թէ արժանին՝ այլ հարուստը միայն կրնար այդ աթոռը գրաւել· իսկ կալուածներու յափշտակութեան, կեղեքիչ տուրքերու ծանրութեան եւ երկարատեւ պատերազմներու պատճառով աթոռը սնանկութեան մատնուած էր։ Հայոց ընդհանուր հայրապետներէն ոմանք սընանկ վաճառականի պէս փախստական կ'ապրէին պարտատէրերու ձեռքը չիյնալու համար, ոմանք ալ անգութ իշխողներու ձեռքը նուաստացած կը մնային եւ նոյնիսկ խոշտանգումներու կ'ենթարկուէին։ Այդպիսի կացութեան բերմունքով եկեղեցիներն ու վանքերը բազմատեսակ կողոպուտի կ'ենթարկուին, կ'ամայանան ու կը քայքայուին, եկեղեցական սպասները կը ծախուին կամ գրաւի կը դրուին աթոռը պարտքէ ազատելու համար։ Օտար իշխանի կողմէ կաթողիկոսութիւնը մեծ գինով վաճառուելէ ետք պարտքի տակ ինկած Կաթողիկոսը կ'ստիպուէր իր կողմէ պաշտօնին կէսը աճուրդի հանել եւ իրեն աթոռակից մը գտնել· երբեմն եղած է նոյնիսկ երեք անձեր գտնուած են նոյն պաշտօնի մէջ, այսինքն կաթողիկոսական աթոռին վրայ, ինչպէս Դաւիթ, Մելքիդեսեկ եւ Սրապիոն։ Այս թշուառ եւ ամօթալի վիճակը շարունակուեցաւ մինչեւ Մովսէս Գ. Կաթողիկոսը (1629–1633), որ մեծ աշխատութեամբ Աթոռը պարտքէն եւ տարեկան հարկէն ազատեց, որով պատեհութիւն տուաւ իր յաջորդ Փիլիպպոս Աղբակեցիին (1633–1655)՝ հայրապետական արժանապատուութեան մէջ մնալու եւ իր պաշտօնին յարակից պարտականութիւնները կատարելու։ Էջմիածինը եւ ուրիշ վանքերը նորոգելէ ու բարեկարգելէ ետք՝ Փիլիպպոս Մայր Աթոռին մէջ ուսումնարան մը հիմնեց կըրթըւած եկեղեցականներ պատրաստելու համար։ Անկէ ետք Երուսաղէմ գնաց, ուր Սիսի Կաթողիկոսի եւ Երուսաղէմի Պատրիարքին խորհրդակցութեամբ ժողով կազմեց եւ Էջմիածնի ու Սիսի Կաթողիկոսներուն յարաբերութիւնները որոշեց։ Այն տեղէն անցաւ Կ. Պոլիս՝ ուր պատրիարքական իշխանութեան պատճառով ժողովուրդը գժտութեան մէջ էր. այս խռովութիւնները իր բարձր հեղինակութեամբ հանդարտեցուց եւ նոր Պատրիարք կարգելով՝ վերադարձաւ իր աթոռը։ Այս կերպով երկար դարերէ ի վեր Փիլիպպոս Կաթողիկոսը առաջին եկեղեցականը եղաւ որ բարոյական կապ հաստատեց Էջմիածնի եւ ցրուած Հայութեան միջեւ։

Թերեւս ոմանք կը յուսային որ երեք կաթողիկոսութիւնը երեք մեծ փառասիրութիւններու յագուրդ տալով Հայ ժողովուրդը գոնէ կրօնական խաղաղութիւն կը գըտնէ, բայց այդ բանը իրագործուած չէ. կաթողիկոսական յաջորդութիւններու ատեն պատկան թեմերու մէջ գժտութիւններ, դաւադրութիւններ, մատնութիւններ եւ աղէտալի երկպառակութիւններ տեղի ունեցած են։ Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան վերջին ընտրութիւնները անոր օրինակ են։ 1894ին Սիսի Կաթողիկոսը Մկրտիչ Քէյֆսիզեան վախճանեցաւ Հալէպի մէջ. իսկ 1895ին նոր ընտրութիւններ տեղի ունեցան Մատթէոս Իզմիրլեան Պատրիարքի կարգադրութեամբ եւ Սուլթանէն վաւերացուեցաւ։ Անդին Կիլիկիոյ երեք եպիսկոպոսներ՝ որոնք լաւ ժողովըրդականութիւն կը վայելէին եւ բանտէ ու աքսորէ նոր ազատուած էին, առարկելով որ Կիլիկիոյ եպիսկոպոսները անտեսուած են ընտրութեան ատեն՝ Սուլթանի արտօնութեամբ նախորդ ընտրութիւնը կը բեկանեն եւ իրենցմէ մէկը Կաթողիկոս կ'ընտրեն։ Բարեբաղդաբար Կիլիկիոյ ժողովուրդը անբաժան՝ եւ օրինաւոր ընտրութեան վրայ հաստատ մնաց. եւ նոյնիսկ Ատանայի մէջ յարձակում գործեցին անոնց վրայ՝ երբ անոնք Սուլթանի հրովարտակով իրենց դիրքը զօրացած կը կարծէին (1897)։ Այդ եպիսկոպոսները (1)՝ որ իրենց ծառայութեամբ առաջ մեծ վարկ ունէին՝ թշուառութեան մէջ մեռան· վիճակ մը որուն արժանի չպիտի ըլլային, եթէ չիյնային Սուլթանի որոգայթին մէջ, որ կ՚ուզէր նախընթաց մը հաստատել Հայոց Սահմանադրութեան վերջին հետքերը ջնջելու եւ Կաթողիկոսը առանց ընտրութեան Սուլթանական կամքով անուանելու։

5

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՊԱՐՍԻՑ ԼՈՒԾԻՆ ՏԱԿ

Աֆղանիստանի էմիր Միր Մահմուտի արշաւանքը Պարսից վրայ և Սպահանի Հայոց դրութիւնը. — Ղարաբաղի Հայոց հինգ մելիքութիւնները և անոնց տեղական ինքնավարութիւնը. — Դաւիթ Բէկ և անոր քաջութիւնները. — Անոր կողմէ Պարսիկ խաներու տրուած դասերը. — Օսմանեան արշաւանքները և Դաւիթ Բէկի յաղթութիւնները. — Դահմազպ Շահի կողմէն անոր տրուած «իշխանաց իշխան» տիտղոսը և դրամ կտրելու առանձնաշնորհումը. — Դաւիթ Բէկի վաղահաս մահը և Նոր անկախութեան քայքայումը. — Նատըր Շահ և Հայերը. — Ժամանակակից Հայերու դիրքը. — Եփրեմի դերը Պարսիկ սահմանադրութեան մէջ։

Շահ-Աբասի պատերազմներէ ետք տիրող երկար խաղաղութեան հետեւանքով Հայերը սկսած էին իրենք զիրենք գտնել· աշխատասէր ժողովուրդի կեանքը եռուզեռի մէջ էր· թէեւ Մահմետական լուծի անախորժութիւնը միշտ կար։ Պարսիկ կառավարութիւնը երբէք նախանձելի սիստէմ մը չէր ունեցած, եւ այդպէս գէշ կազմակերպուած երկրի մը ապահովութիւնը բնականօրէն խախուտ պիտի ըլլար։ ԺԸ· դարուն սկիզբները Աֆղանիստանի էմիրը Միր Մահմուտ Հիւսէյին Շահի կառավարութեան դէմ ելաւ եւ հասաւ մինչեւ Սպահան։ Նոր Ջուղայի հարուստ ժողովուրդը Շահի պաշտօնեաներու կողմէ զինա-

---

1 Ֆըռնուզի քաջ եպիսկոպոսը Նիկողայոս, Ատանայի և Եօզղատի առաջնորդ Աբրահամ եպիսկ. Մամիկոնեան, Ատանայի և Հաճընի առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկ. Գազանճեան՝ որ կաթողիկոս տիտղոսը առած էր։

թափ եղած էր, որպէսզի Աֆղանները անոնց հարստութիւնը կողոպտելով գոհ մնային եւ մայրաքաղաք չմտած վերադառնային։ Հայերը ապստամբներու անգթութեան չենթարկուելու համար 70,000 թուման տուգանք վճարեցին եւ ստիպուեցան վաթսուն գեղանի Հայ օրիորդներ ղրկել էմիրի կանանոցը, բացի տուներու եւ եկեղեցիներու գանձերուն կողոպուտէն։ Յաջողութենէ արբշիռ Աֆղանները, սակայն, թուլամորթ Պարսիկներու յուսացածին պէս ետ չդարձան, այլ գրաւեցին նաեւ Սպահանը։ Հիւսէյին Շահը գահընկէց եղաւ եւ անոր տեղը նստաւ Մահմուտ էմիրը իբրեւ Շահ (1722–1724), իսկ Հիւսէյինի որդին Թահմազ փախաւ Մազանդարան եւ այնտեղ ինքզինքը Պարսից թագաւոր հռչակեց։

Այս դէպքերու հետ զուգընթացաբար Հայաստանի հիւսիս արեւելեան մասերը Կովկասեան վայրենի լեռնային ցեղերու (Լէզգիներու) ասպատակութիւններուն ենթարկուեցան։ Հայերը միաբանեցան եւ Ուտէացւոց Յովհաննէս իշխանին առաջնորդութեամբ քշեցին զանոնք (1721)։ Բայց այդ վայրենիներու արշաւանքին հետեւանքով Պարսիկ խաները իրարու ինկան եւ երկիրը տակնուվրայ ըլլալ սկսաւ։ Հայերը սկսան ինքնապաշտպանութեան դիմել։ Պարսկաստան աւատական երկիր մ'ըլլալով՝ Հայաստան իր տեղային ինքնուրոյնութիւնը բոլորովին չէր կորսնցուցած. Արցախ, Սիւնիք եւ Ուտի նահանգներու լեռնային մասերը՝ որ Ղարաբաղ անունով կը ճանչցըւին, հինգ (խամսա) Մէլիքութիւններ ունէին եւ կը կառավարուէին Մէլիք կոչուած Հայազգի իշխաններով։ Անոնց իշխանութեան վայրերն էին Գիւլիստան, Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդա եւ Դիզակ։

Մէլիքութիւնը ժառանգական էր, երէց որդին կը յաջորդէր հօրը մէլիք տիտղոսով, իսկ կրտսերները Պէկ կը կոչուէին։ Իւրաքանչիւր Մէլիք իր գաւառին տէրն էր իբրեւ կառավարիչ, իշխան, զօրապետ եւ դատաւոր, եւ ունէր զինուած վաշտը ու լեռներու անմատչելի բարձունքներու վրայ կառուցուած մէկ կամ աւելի բերդը։

Հայ Մէլիքը միեւնոյն ատեն Խանին վասալն էր եւ իր ժողովուրդին տուրքը հաւաքելով կը յանձնէր այդ Պարսիկ իշխանին։ Հակառակ այս ներքին անկախութեան Պարսից լուծը անտանելի էր այդ կողմերու ազատասէր Հայերուն։ Արցախի Մէլիքները արդէն ԺԸ. դարուն սկիզբները բանակցութեան մէջ մտած էին Ռուսաց արքունիքին հետ՝ Մահմետական լուծէն ազատուելու եւ Քրիստոնեայ պետութեան մը գերիշխանութեան տակ Հայաստանի իշխանութիւնը վերահաստատելու։ Պարսկաստանի քայքայեալ վիճակը եւ Պարսիկ Խաներու իրերակերութեամբ Հայոց կրած տաժանքը Սիւնեաց ընդարձակ գաւառի ժողովուրդըն ալ մղեցին միանալու այդ շարժումին։ Ժամանակը շատ պատեհ կը թուէր. հերոսական ցնցում մը անցաւ Հայաստանի լեռներուն վրայէն. հայերը՝ պէտք զգալով քաջ առաջնորդի մը՝ որ կարող ըլլար հոյակապ տրամադրութիւնը օգտագործելու, դիմեցին Դաւիթ Սիւնիին, որ ծանօթ էր Դաւիթ Բէկ անունով եւ Վրաստանի մէջ համբաւ շահած էր իբրեւ քաջ եւ փորձառու զօրապետ։

Դաւիթ սիրով ընդունեցաւ հրաւէրը եւ խումբ մը կտրիճ Հայերով ապստամբութեան գլուխ անցաւ։ Անոր առաջին գործը եղաւ յարձակելով մեծ ջարդ տալ Ղարա-Չօրլու կիսավայրենի Թիւրք ցեղին՝ որ աւազակային ասպատակութիւններով սարսափ դարձած էին Սիւնեաց Հայերուն։ Այս նախնական յաջողութենէն ետք չորս հարիւր քաջասիրտ հայեր խմբուեցան անոր դրօշակին տակ. Դաւիթ Մխիթար անունով մէկը անոնց զօրապետ կարգեց եւ գնաց Ճիվանշիրներու ցեղին վրայ, որոնք 16,000 վայրենի աւազակներով իր վրայ կուգային. կռիւը երկու օր տեւեց եւ յաղթութիւնը մնաց Հայոց հետ՝ որոնք տէր դարձան փախչող թշնամիի զէնքերուն ու ձիերուն (1722)։ Այս յաղթութիւններուն համբաւը շուտ մը տարածուեցաւ Սիւնեաց երկրին մէջ, եւ Հայերը ամէն կողմէ դիմեցին Դաւիթ Պէկի մօտ, որով անոր զօրքին թիւը երկու հազարը անցաւ։ Ասոնց վրայ աւելցան նաեւ զանազան իշխաններու կազմած խումբերը, որոնցմէ նշանաւոր էին Ղափանի Մէլիք Փարսադանի փեսան՝ Տէր Աւետիք քահանան, Զանգզուրի Թորոս իշխանը եւ Գենուազի Ստեփաննոս Շահումեան իշխանը՝ Դաւիթի մտերիմն ու ջերմ գործակիցը: Այս կերպով Հայոց ուժը հասաւ 7000 քաջերու՝ ամէնքն ալ Դաւիթի հրամանատարութեան տակ:

Պարսիկ խաները տեսնելով չարժումին լրջութիւնը աճապարեցին միանալ զայն իր սկզբնաւորութեան մէջ ջախջախելու: Դաւիթ անոնց ամենուն յաղթեց եւ քանի մը բերդեր ալ գրաւեց: Նախիջեւանի խանին դէմ մղած պատերազմը մինակ անյաջող անցաւ: Անոր վրայ Դաւիթ իր բնակութիւնը հաստատեց Հալեձորի անառիկ ամրոցին մէջ՝ որ ռազմագիտական կէտի մը վրայ կը տիրէր եւ զայն պարսպով ամրացուց (1724):

Պարսիկ խաները կատղած ըլլալով Հայոց յաջողութիւններուն համար, որոշեցին թոյլ չտալ որ անոնք իրենց յաղթութեան պտուղը վայելէին: Բարգուշատի Ֆաթալի խանը 12,000 զօրքով յարձակեցաւ Զանգզուրի վրայ. Թորոս իշխանը մեծ կորուստներով ետ մղեց թշնամիները եւ մտաւ անոնց երկիրը, ուր թէեւ անոնք երեք անգամ աւելի էին, բայց Հայոց գռոհէն սարսափահար փախան: Ոգեւորութեան այդ մեծ րոպէին, սակայն, դարձեալ երեւան եկաւ Հայ դաւաճան մը. Երիցվանիկի Մէլիք Ֆրանկիւլ Պարսից կողմը անցաւ եւ Հայերը պաշարուելով թշնամիէն երեք հազար կտրիճներ զոհ տուին իրենց հերոս առաջնորդով: Այս պարտութեան վրէժը լուծուեցաւ Մեղրի քաղաքին մէջ: Շրջակայ Պարսիկները ահագին բազմութեամբ քալեցին Զանգզուր գաւառին վրայ եւ գիւղերը ասպատակելով պաշարեցին Մեղրի քաղաքը: Հայոց նեղ վիճակի մէջ օգնութեան հասաւ Ստեփաննոս Շահումեան իշխանը իր երկու հազար զօրքով, եւ Մեղրացիներու հետ մէկտեղ այնպիսի ջարդ մը տուաւ թշնամիներուն՝ որ 11,000 հոգի ինկան, իսկ մնացածները ցիրուցան եղան: Շատ չանցած Թուրքմէնները փորձեցին Դաւիթի երկիրը ասպատակել, բայց Մխիթար ու Տէր Աւետիք զօրավարները յաղթութեամբ ետ մղեցին զանոնք եւ հարուստ աւարով վերադարձան (1725)։

Այսպէս Դաւիթ պէկ խաները խոնարհեցուց եւ իր երկիրը անոնց յարձակումէն ապահովցուց․ բայց խնդիրը ծանրացաւ Օսմանցիներու միջամտութեամբ։ Պարսկաստանի մէջ Էշրէֆ (1724—1727) իր եղբայրը, Միր—Մահմուտ շահը, սպաննելով անոր թագը յափշտակած էր։

Սուլթան Ահմէտ Գ․ (1703–1730) Պարսից ներքին խռովութիւններէն օգտուելով բանակ մը ղրկեց Քէօփրիւլիւ—Ապտուլլահ փաշայի հրամանատարութեան տակ՝ Պարսկաստանի տիրապետութեան համար, եւ երկրորդ բանակ մը՝ Հաճի Մուսթաֆա փաշայի ձեռքով՝ Ղարաբաղի վրայ։ Հայերը յուսահատեցան եւ սկսան լքել իրենց առաջնորդը․ ոմանք նոյնիսկ Օսմանցիներուն կողմը անցան։ Դաւիթ իրեն հաւատարիմ 450 քաջերով վճռեց մինչեւ վերջին շունչը դիմադրել Թիւրքերուն՝ որ Հալիձորը պաշարած ամէն կողմէ կը ռմբակոծէին։ Օսմանցիներու բոլոր ջանքերը ի դերեւ ելան․ անոնք փորձեցին ելարաններով պարիսպներուն վրայ բարձրանալ, բայց ելնողներէն ոչ մէկը ողջ կը մնար, այնպէս որ բերդին բոլորտիքը դիակներով լեցուեցաւ։ Յաղթութիւնը կատարեալ եղաւ, երբ կռուին տաքցած ատեն Մխիթար եւ Տէր Աւետիք գումարտակով մը բերդին ծածուկ դռնէ մը դուրս ելան եւ այնպիսի թափով մը յարձակեցան թշնամիներու ետեւէ, որ մեծ շփոթութիւն ձգեցին անոնց մէջ եւ կոտորածով փախուստի մատնեցին զանոնք։ Պարտուածները Հայոց ձեռք թողուցին 148 դրօշակ եւ ահագին աւար։

Գոռոզ Օսմանցիներու համար անտանելի էր ափ մը Հայերէ կրած այս ամօթալի պարտութիւնը, ուստի Մուսթաֆա փաշա անմիջապէս նոր բանակ մը կազմեց եւ եկաւ Հալիձորը պաշարեց։ Դաւիթ հանճարեղ զօրավարի պատրաստամտութեամբ՝ նոր հնարք մը գտաւ թշնամիէն ազատուելու․ գիշերով Օսմ․ բանակին մէջ մատակ ձիերու երամակ մը արձակեց, որոնց խրխնջիւնէն բանակին ձիերը կատղեցան եւ սկսան ասդին անդին անզսպօրէն վազ-

վրդել։ Երբ Թիւրքերը անսովոր շփոթութեան մէջ ինկան՝ վրայ հասաւ Դաւիթ իր քաջերով եւ սարսափի մէջ փախցուց զանոնք (1726)։

Այս միջոցներուն Ապտուլլահ փաշան գրաւած էր Պարսիկներէն Երեւան, Նախիջեւան, Դաւրէժ քաղաքները եւ հասած մինչեւ Համատան։ Էշրէֆ շահը անոնց դէմ ելաւ եւ յաղթութիւն մըն ալ տարաւ։ Բայց եկամուտ Աֆղանը իր երկրի պաշտպանութենէն աւելի իր յափշտակած գահի ապահով սեպհականացումով մտահոգուած էր, ուստի երկրին համար նուաստացուցիչ դաշինք մը կնքեց պարտուած փաշային հետ։ Հայաստանը Ատրպատականի հետ Օսմանցիներուն կը յանձնէր ան, պայմանով որ անոնք զինք Պարսից օրինաւոր թագաւորը ճանչնային (1727)։ *Սակայն հակառակ իր նուաստացումին՝ Օսմանցիներու առջեւ՝ թագը չկրցաւ վայելել երկար ատեն։* Դահմազպ Բ· (1727–1732) *Հիւսէյին–Շահին որդին եւ Պարսից օրինաւոր թագաժառանգը, ճողոպրելով Աղֆաններու ձեռքէն, մեծ բանակ մը կազմելով՝ յանձնեց իր տոհմին հաւատարիմ* Նատիր Ալիին։ *Այս վերջինը վճռական պատերազմի մը մէջ սպաննեց Էշրէֆը եւ վերջ տուաւ Աղֆան հարստութեան։ Դահմազպ շահը մեծ հանդէսով մտաւ Սպահան եւ գրաւեց հօրը գահը։ Երբ ան լսեց Դաւիթ Սիւնիի փայլուն յաղթութիւնները իրեն թշնամի Թիւրքերու դէմ, անոր ղրկեց զանազան նուէրներու հետ հրովարտակ մը՝ որով զայն Սիւնեաց վրայ* իշխանաց իշխան *կը ճանչնար եւ անոր կուտար իր անունով դրամ կտրելու իրաւունքը։ Հայու անգութ բաղդէն Սիւնեաց այդ առիւծը եւ Հայկական անկախութեան վերջին խորհրդանշանը երկար չմնաց իր իշխանապետութեան վայելքին մէջ· մահը խլեց զայն Հայոց գիրկէն* 1728*ին, իր ինքնավար երկիրը հիմնապէս կազմակերպելու պատեհութիւն գտնելէ առաջ։*

Օսմանցիները՝ տեսնելով որ Հայերը Պարսից պաշտպանողական զօրաւոր դաշնակիցը կրնան ըլլալ, որոշեցին այդ ուժը իր սաղմին մէջ ջնջել։ Իշխաններուն ու զօրքին հաւանութեամբ Մխիթար Դաւիթի յաջորդ կարգըւած էր, բայց նախանձը կը կրծէր այդ միութեան ոգին· եւ երբ Օսմանցիները երրորդ անգամ պաշարեցին Հալիձորը, դժուարութիւնը սաստկացաւ բերդակալներուն մէջ։ Ոմանք՝ Մխիթարէն ծածուկ՝ անձնատուր ըլլալ որոշեցին, Թիւրքերէ ապահովութեան խոստումներով։ Թիւրքի խոստո՛ւմ։ Բերդը գրաւուեցաւ եւ միամիտ բերդականները սրէ անցան։ Մխիթար ապաստանեցաւ Ծնձորէսք ամրոցը, ուր քանի մը դաւաճան Հայեր զայն սպանելով Դաւրէժի փաշային ընծայ տարին (1729)։ Այսպէս դարձեալ Հայոց մատնութեամբ նորածիլ ազատութիւնը տապալեցաւ եւ Օսմանցիները վերջնականապէս տէր դարձան Ղարաբաղի։ Տէր Աւետիք՝ յուսահատած՝ ընտանիքով Երուսաղէմ գնաց, ուր երկար ատեն ապաշխարելէ ետք՝ Աբրահամ Բ· Կաթողիկոսէն ներում առաւ։

Այդ դէպքերու ատեն Պոլսոյ մէջ Ենիչէրիական ապըստամբութիւններ ծագեցան, Սուլթան Ահմէտ Գ· ըստիպուեցաւ գահէն հրաժարիլ եւ անոր յաջորդը Մահմուտ Ա· (1730–1754) մեծ բանակ մը ղրկեց՝ Ալի փաշայի հրամանատարութեամբ՝ Դահմազ Շահի դէմ, որ օգտուելով Թիւրքերու ներքին խռովութենէն Օսմ· զօրքերը Հայաստանէն դուրս քշած էր։ Պատերազմը տեղի ունեցաւ Կուրիճանի դաշտին վրայ, Համատանի մօտ, ուր Պարսիկ բանակը դէշ կերպով ջախջախուեցաւ, եւ Դահմազպ ըստիպուեցաւ հաշտութիւն խնդրել Օսմանցիներէն՝ Երասխ գետը երկու երկիրներու սահման ճանչնալով (1732)։ Նատիր–Ալի Հէրաթի պաշարումով զբաղած էր Շահին պարտութեան ատեն· երբ ան յաղթական վերադառնալով լըսեց Թիւրքերու հետ կնքուած աննպաստ դաշինքը, Դահմազպը գահէն վար առաւ եւ անոր տեղ դրաւ անոր նորածին որդին Շահ-Աբաս Գ· (1732—1736)։ Ղարաբաղի Մէլիքները սիրտ առնելով Նատիր Ալիի քաղաքականութենէն Օսմ· զինուորները ջարդով դուրս քշեցին իրենց երկրէն (1733)։ Նատիր Ա· դեսպանութիւն մը ղրկեց Պոլիս Հայաստանը պահանջելու, եթէ ոչ Թիւրքիան պատերազմի հրաւիրելու։ Եւ առանց պատասխանի սպասելու մեծ բանակով մտաւ Հայաստան. կարճ ատենէն Երեւան եւ Գանձակ քաղաքները առնուեցան, բայց երբ լուր եկաւ թէ Տիգրանակերտի կուսակալ Մուսթաֆա փաշան 80,000 զօրքով Պարսից վրայ կուգայ, Նատիր իր զօրքը Էջմիածնի մօտ կեդրոնացուց, եւ այն տեղէն առաջ երթալով Ախուրեանի ափերուն վրայ, սոսկալի ջարդ մը տըւաւ. անթիւ դիակներու մէջ էին նաեւ Ապտուլլահ եւ Մուսթաֆա փաշաներու մարմինները։

Այս փառաւոր յաղթութեամբ՝ Հայաստանի մեծ մասը Վրաստանի հետ Պարսից ազդեցութեան տակ ինկաւ. բայց որովհետեւ Պարսից գահը գրաւել կը ցանկար Օսմանցիներու հետ հաշտութիւն կնքեց անոնց նպաստաւոր պայմաններով։ Ան 1736ին բանակ զարկաւ Երասխի մօտ՝ Մուզանի ընդարձակ դաշտին վրայ, ուր հրաւիրուած էր Պարսից եւ Հայոց մեծամեծներու հետ Աբրահամ Կրետացի Կաթողիկոսը (1734–1737) որ իրեն մտերիմ բարեկամն էր։ Անոնց առջեւ Նատիր Ալի՝ գահազուրկ հռչակելով Սաֆեան վերջին Պայազատը՝ ինքզինք Պարսից Շահ անուանեց (1736–1747), եւ Հայոց Կաթողիկոսը նորապսակ թագաւորին սուրն օրհնեց եւ իր ձեռքով անոր մէջքին կապեց։ Նատիր Շահ վերադարձուց Էջմիածնէն խլուած կալուածները, թեթեւցուց Հայ ժողովուրդի ծանր վիճակը եւ Հայ Մէլիքները հաստատեց իրենց հայրենական իշխանութեան մէջ, իրաւունք տալով անոնց իրենց երկիրը անկախ կերպով կառավարելու որոշուած տուրքի մը փոխարէն։

Քանի մը տարի ետք նորէն պատերազմ ծագեցաւ երկու Մահմետական երկիրներու մէջ (1743)։ Նատիր կուզէր Պարսից զօրութիւնը ցոյց տալ, որպէսզի Օսմանցիները յարգէին անոնց իրաւունքները եւ տիրապետութիւնը։ Երեւանի մօտերը տեղի ունեցող վճռական պատերազմի մէջ ան քսան հազար Թիւրք դիակներ սփռեց գետնին վրայ եւ մնացածները ցիրուցան ըրաւ։ Օսմանցիները խոնարհած էին եւ Նատիր հաշտութիւն կնքեց Սուլթան

Մահմուտ Ա.ի հետ (1746) վերջ տալով երկու ազգերու միջեւ դարաւոր պատերազմներուն։ Այս մնայուն դաշնագրութեան համաձայն, Արեւելեան Հայաստան Պարսից իշխանութեան տակ անցաւ մինչեւ Նախիջեւան եւ Երեւան, իսկ Մեծ Հայքի մեծագոյն մասն ու ամբողջ Փոքր Հայքն ու Կիլիկիան Օսմանցիներուն։

Նատըր Շահ, սակայն, աղտոտ բռնաւոր մը ըլլալ ցոյց տուաւ. Հայ երեւելիները զանազան պատճառներով կ՚ըսպաննէր կամ կ՚աքսորէր եւ անոնց ինչքերը կը գրաւէր։ Այս պատճառով Հայերը չափազանց զզուած էին անկէ։ Անգամ մը Մէհէմմէտ Գուլի անունով լրտես մը ղրկեց Հայոց իրեն հանդէպ ունեցած կարծիքը հասկնալու։ Այդ մարդը ինքզինք ապստամբ ձեւացնելով Հայ մեծամեծները մէկտեղ կանչեց խորհրդակցելու պատրուակաւ. Հայերը ազատ արտայայտուեցան։ Շատ չանցած երեսուն երեք Հայեր ձերբակալուելով կուրացան եւ իրենց ստացուածքէ զրկուեցան։

Նատիրի մահէն ետք ապստամբութիւններ ծագեցան եւ Մէհէմմէտ Գուլի Հայերու ձեռքէն պարտուած փախաւ։ Նատիրի Թոռը Շահ Ռուհ Մէշհէտի մէջ Թագաւորեց, իսկ եղբօրորդին Ատրպատականի վրայ՝ որ Հայտար Գուլի անունով բարբարոս մը Նախարար դրաւ Նախիջեւանի վրայ։ Թագաւորին եղբայրը Միրզէ Իպրահիմ ապստամբելով իր եղբայրը կուրացուց եւ ինք Թագաւոր եղաւ Դաւրէժի մէջ։ Հայերու խնդրանքով ան պաշտօնանկ ըրաւ Հայտարը եւ անոր տեղ դրաւ Ալի Գուլի Պէյը։ Բայց Իպրահիմ Շահն ալ ամբողջ Պարսկաստանին տիրելու համար հարկ եղած պատերազմի ծախքերը Հայերէն հաւաքեց անպատմելի խժդժութիւններով։ Ետքէն Հայտարը վերահաստատուեցաւ իր պաշտօնին։ Յովհաննէս Խնդամիրեան կտրիճ Հայ իշխանը երկար ատեն ընդդիմացաւ Հայտարի ուժերուն դէմ եւ կարեւոր յաղթութիւններ տարաւ։ Նենգամիտ Պարսիկը տեսնելով որ բերդը չկրնար գրաւել՝ հաշտութեան առաջարկ ըրաւ։ Հայ իշխանը Թոյլ Հայերու պնդումէն ստիպուած յանձն առաւ խաղաղու-

թիւն կնքել, բայց ետքէն հացկերոյթի մը ատեն թունաւորուեցաւ Հայատարէն, որով ուրիշ մարտիկները ցրըուեցան Ղափանու կողմերը՝ հին Սիւնեաց աշխարհի մէջ, ուր կային Հայ Մելիքներ:

Բոլոր այդ պատերազմներու շրջանին մէջ Հայաստան կորսնցուցած էր իր գեղեցկութիւնն եւ անախորժ աւերակներու վերածուած: Ժողովուրդին կարեւոր մէկ մասը աշխարհի զանազան կողմերը ցրուեցաւ հաստատելով գաղթականութիւններ՝ որոնց պատմութիւնը կուտանք առանձին գլուխով մը:

19*րդ դարու մէջ Ռուս պետութիւնը ընդարձակուեցաւ եւ քանի մը պատերազմներով Հայաստանի մէկ մասը գըրաւեց Պարսիկներու եւ Թիւրքերու ձեռքէն, որով Հայութիւնը եւ Հայաստանը քաղաքական երեք հատուածներու բաժնուեցան· Տաճկահայք, Ռուսահայք եւ Պարսկահայք:*

Ռուս–Պարսկական պատերազմէ ետք Պարսկահայերէ մեծ մաս մը դէպի Ռուսաց Հայաստան գաղթելով Հայոց թիւը շատ պակսեցաւ Ատրպատականի մէջ: Մնացած Հայերը իրենց տեղական պայմաններու ներածին չափ յառաջդիմելու ձեռնարկներ ըրին: Մուզաֆֆէրէտտին Շահի օրով աւելի պատեհութիւն ունեցան դպրոցներ բանալու եւ կրթութիւնը տարածելու նոյնիսկ գիւղերու մէջ: Պետական գործերու մէջ Հայոց դերը կարեւոր եղած է, իրրեւ քաղաքակրթիչ գաղափարներու տարածող եւ լաւ կարգերու պահպանող: Ալի Միրզա Շահը իր հօրը տուած սահմանադրութիւնը ետ առաւ. Հայ ազատարար զօրքը Եփրեմի առաջնորդութեամբ եւ Պախտիարներու գործակցութեամբ բռնապետը վար առաւ եւ սահմանադրութիւնը վերահաստատեց (1909)*: Անկէ ետք Եփրեմ պետութեան ոստիկանապետը եւ բանակի ընդհանուր հրամանատարը եղաւ. ան Պարսկաստանը մեծ ճգնաժամէ մը ազատեց, եւ շնորհիւ Հայ բանակին գահընկէց Շահի կրկնակի փորձերը գահը վերստին յափշտակելու ի դերեւ հանեց: Բայց ինքն ալ վճռական ճակատամարտի մէջ հերոսաբար ինկաւ եւ գործը մնաց Քեռիին՝ որ իր արժանի յաջորդը եղաւ* (1912)*:*

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ

1

ՊՕԼԻՍ ԵՒ ԳԱՒԱՌՆԵՐԸ

Պօլսոյ պատրիարքութեան հաստատումը. — Ամիրաները. — Պատրիարքական պաշտօնի բարոյական անկումը. — Բարեկարգութիւն Յովհաննէս Պոլսոյ պատրիարքի կողմէ. — Գաւառի Հայութեան կացութիւնը։

ԵՐԲ Ֆաթիհ Սուլթան Մէհէմմէտ Բ. Կոստանդնուպօլիսը Յոյներէն գրաւեց եւ զայն իր մայրաքաղաքն ըրաւ (1453), ուզեց Հայերու հաւատարմութենէն եւ ճարպիկութիւններէն օգտուիլ թէ՛ պետական եւ թէ՛ առեւտրական զարգացման համար: Ուստի բազմաթիւ Հայեր Պոլիս հրաւիրեց եւ Պրուսայի առաջնորդ Յովակիմ եպիսկոպոսը՝ որուն հետ անձնական բարեկամութիւն մշակած էր՝ Կոստանդնուպօլսոյ Պատրիարք անուանեց, իբրեւ Օսմ. տէրութեան հպատակ Հայերու հոգեւոր եւ աշխարհական պետ: Այսպէս, առաջին անգամ կայսերական հրովարտակով հաստատուեցաւ Հայոց կրօնա—քաղաքական պատրիարքութիւնը (1461), Յոյն Պատրիարքութեան գրեթէ հաւասար արտօնութիւններով: Ասոր հետեւանքով Պոլիս Հայոց բարոյական կեանքի կեդրոն մը դարձաւ, եւ պատուախնդիր անձերու համար ապահով միակ վայրը. գաւառի ամէն կողմերէն Հայեր սկսան հոն գաղթել եւ մնայուն բնակութիւն հաստատել: Շատեր հոն իրենց առեւտրական, գեղարուեստական փայլուն ընդունակութիւններով զարգացան եւ հրապարակը գրաւեցին. Պոլսոյ ամենէն վարպետ ոսկերիչները, ակնագործները, որմնադիրները, ճարտարապետները, քանդակագործները, մեքենագործները եւայլն Հայեր եղան, եւ նոյնիսկ պետական բարձր պաշտօններու հասնելով տէրութեան անդին ծառայութիւններ մատուցին:

Պետութեան մէջ մեծ ազդեցութիւն ունեցող հարուստ Հայերը Ամիրա կը կոչուէին, որոնք միեւնոյն ատեն կուսակալներու եւ կառավարիչներու սեղանաւորները եւ ծախսարարները կը դառնային: Բարձրաստիճան պաշտօնեաներու հովանաւորութիւնը վայելելով՝ անոնք մեծ ազդեցութիւն կը բանեցնէին ազգային գործերու մէջ եւ իրենց կամքը առաջ քշելու ամէն միջոց կը վայելէին. որքան մեծ դիրք ունենար փաշա մը այնքան մեծ կ՚ըլլար նաեւ անոր «սարաֆ»ին, Հայ ամիրային ազդեցութիւնը ան կրնար նոյնիսկ պատրիարքները փոխել: Բայց ամիրային ալ բաղդը յեղյեղուկ էր. երբ փաշան պաշտօնէն իյնար կամ պատժուէր, անոր սարաֆը խստութեան մեծագոյն բաժինը կը կրէր, ան երբեմն կ՚աքսորուէր, երբեմն ստացուածքէն կը զրկուէր, եւ երբեմն նոյնիսկ ստացուածքէն եւ կեանքէն: Եղած են ամիրաներ, որ տէրութեան մեծ ծառայութիւններ մատուցանելով բարձր պաշտօններու հասած են եւ ժառանգաբար այդ պաշտօնները իրենց սերունդին փոխանցած են. այսպէս Տիւզեան գերդաստանը իր ձեռքն ունէր արքունի դրամահատութիւնը, Տատեան գերդաստանը՝ արքունի վառօդապետութիւնը, Պալեան գերդաստանը արքունի ճարտարապետութիւնը եւայլն: Ամիրաներու մէջ ամենէն նշանաւոր եղաւ Յարութիւն Ամիրա Պէզճեան կամ Գազազ Արթին՝ որ պետութիւնը մեծ տագնապէ մը ազատեց:

Պատրիարքութեան գլուխ անցած են երբեմն կորովի եւ արժանաւոր դէմքեր, բայց պետութեան Ասիական հանգամանքով շատ մը բաղդախնդիր փառասէրներ այդ պաշտօնը ձեռք ձգելով վնասակար եղած են: Սովորութիւն կար որ Պատրիարքները իրենց հաստատութեան փոխարէն տէրութեան տուրք մը հատուցանէին. ասիկա պատճառ եղաւ որ պաշտօնը կաշառքի եւ աճուրդի առարկայ դառնայ. եւ այդ կերպով աթոռը գրաւող մէկը կը ջանար ամէն միջոցներով իր վատնած դրամը ժողովուրդէն հանելու, լաւ գիտնալով որ երկար չպիտի մնար պաշտօնին մէջ, քանի որ իրմէ աւելի վճարող մէկը պիտի գտնուէր զայն գնելու համար: Այս տխուր երեւոյթը մեծ համեմատութիւն ստացաւ մանաւանդ ԺԷ. դարու վերջին կէսին, երբ Սուլթան եւ մեծ Եպարքոս յաճախ մայրաքաղաքէն բացակայ կ՚ըլլային եւ զայն տեղակալով մը կը կառավարէին, այնպէս որ յիսուն տարուան մէջ (1650–1700) երեսունեւվեց Պատրիարքներ փոխուեցան, անոնցմէ ոմանք պաշտօնանկ եղան եւ յետոյ նորէն հաստատուեցան իրենց պաշտօնին մէջ, անշուշտ նոր վճարումներով: Այդ փոփոխութիւններուն մէջ ամիրաներու քմահաճոյքն ալ մեծ դեր ունէր:

Այդ կարգի զեղծումներուն վերջ տուաւ Յովհաննէս Բաղիշեցի, որ ծանօթ է Կոլոտ մականունով (1715–1714). ան իր 26 տարուայ պաշտօնավարութեամբ բարեկարգութիւններ մտցուց Պատրիարքարանի եւ ազգային վարչութեան մէջ: Ան բաժնեց Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը՝ որ իր նախորդներէն մէկը Պոլսոյ հետ միացուցած էր եւ Ս.Կարապետի միաբան Գրիգոր վարդապետը Երուսաղէմի Պատրիարք կարգել տուաւ, որ նոյնպէս մեծ համբաւ շահեցաւ ժողովուրդի մէջ: Երկու Պատրիարքները սկսան Երուսաղէմի վանքը իր ծանր պարտքերէն ազատելու աշխատիլ. այս նպատակով Գրիգոր Պատրիարքը ութ տարի շղթայ կրեց իր վզին որով եւ Շղթայակիր կոչուեցաւ: Մեծ դժուարութիւնով տէրութենէն արտօնութիւն առին Ս. Յարութիւն տաճարի Հայոց բաժինը նորոգելու, եւ կարգ մը շինութիւններու հետ նորոգեցին նաեւ Ս. Յակոբայ տաճարը։ Իւրաքանչիւր եկեղեցիի շինութեան կամ քանդուածի նորոգութեան համար ահագին տուրքեր կուտային, որով թէ՛ Պատրիարքներուն գործը կը ծանրանար եւ թէ՛ ժողովուրդի զոհողութեան չափը կը բարձրանար։

Պոլսոյ 200,000է աւելի Հայութիւնը ընդհանրապէս, իսկ կարգ մը անհատներ մասնաւորապէս հանգիստ կեանք մը կը վարէին. բայց գաւառի մէջ ամենանուաստ ստըրկութեան մատնուած էր։ Հայը կամ «ռայան» ոչ միայն զէնք կրելու եւ ինքնապաշտպանութեան՝ այլ նաեւ շընորհքով հագուստ հագնելու իրաւունք չունէր. անոր հագուստը պէտք էր սեւ ըլլար եւ անճաշակ՝ պահանջուած ձեւի մը համաձայն. եթէ Թուրք մը Հայու դիմացէն գար՝ Հայը մայթէն վար իջնէր, յաճախ ցեխի մէջ, տեղ տալու համար ամբարտաւան Մահմետականին, նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ Քրիստոնեայի վկայութիւնը եւ երդումը անզօր էր ոչ Քրիստոնեաներու դէմ։ Զինուորական ծառայութիւնը միայն Մարգարէի հաւատարիմներուն մենաշնորհն էր, իսկ ստրուկ Հայը անոր փոխարէն պէտք էր տարեկան տուրք մը վճարէր, չնայելով որ արդէն սովորական հարկերու ամբողջ ծանրութիւնը ան իր վրան կը կրէր։ Հայոց կեանքը, պատիւը եւ ինչքը Սուլթանին սեպհականութիւնն էր, իսկ անոր ինքնահաճ պաշտօնեաները այնպէս կը վարուէին այդ սեպհականութեան հետ ինչպէս իրենց քմահաճոյքը կը պահանջէր։ Պետութիւնը Ասիական դրութեան համաձայն, զուրկ ըլլալով կենսունակ կազմակերպութենէ՝ Սուլթանի տուած երբեմնի արտօնութիւնները եւ նոյնիսկ բարեացակամութիւնը Պոլսոյ շրջանէն դուրս չէին ըլլար. հեռաւոր պաշտօնեաները մէյմէկ բիրտ եւ վայրագ Սուլթաններ էին։ Գաւառի դժբաղդ Հայը իր կեանքը մասամբ տանելի դարձնելու համար զօրաւոր Թուրքի մը պաշտպանութեան տակ կը մտնէր անոր կամաւոր կեավուրը դառնալով. բայց նոյնիսկ այս դրութիւնը յաճախ աղէտալի կը դառնար Հայու համար. կը պատահէր որ

Թիւրք մը ուրիշ Թիւրքի մը «կեավուր»ը կը ծեծէր կամ կ'անարգէր, երկրորդը փոխանակ իր վրէժը իր ազգակիցէն առնելու անոր «կեավուր»էն կ'առնէր. ան իր «կեավուր»ը ծեծած էր իսկ ինքն ալ անոր «կեավուր»ը կը ծեծէր՝ Մովսիսական «ակն ընդ ական եւ ատամն ընդ ատաման» սկզբունքի համաձայն: Սովորութիւնը այնչափ խորը գացած էր որ Թիւրքը իր պաշտպանեալ «կեավուր»ը մունետիկով կը պտտցնէր եւ քաղաքի ամէն կողմ յայտարարել կուտար, որպէսզի ուրիշները զգուշանան անոր վնասելէ:

Ամենաթեթեւ պատճառ մը կամ պատրուակ մը բաւական էր Թիւրք ամբոխին համար անլուր խժդժութիւններով եւ տանջանքներով սպաննելու Հայերը: Օտար ճամբորդներն անգամ հին ժամանակներէ ի վեր ականատես եղած են գաւառի Հայոց վրայ գործադրուած սոսկալի խոշտանգումներուն եւ արձանագրած են շատ մը դէպքեր՝ որոնց մէջ Հայերը, դեռատի տղայ թէ ծեր, քաջութեամբ եւ զուարթօրէն նախընտրած են կրել չարչարանքը քան թէ ուրանալ իրենց հաւատքը (1):

Եթէ բոլոր այս դժբաղդութիւններու մէջէն Հայ մը այնքան ուշիմ եւ ճարպիկ ըլլար որ քիչ մը հարստութիւն դիզէր, Թիւրքերը անմիջապէս մեղադրանքներ կը բարդէին անոր վրայ, զայն կ'աքսորէին կամ կ'սպաննէին եւ գոյքը կը գրաւէին: Ճարպիկ եւ աշխատասէր Հայը շարունակ կը տքնէր, բայց իր ճակտի քրտինքին արդիւնքը միշտ մակաբոյծները կը վայելէին. շնորհիւ Թիւրքերու ծուլութեան եւ անընդունակութեան՝ երկրագործութիւնը, անասնաբուծութիւնը, վաճառականութիւնը եւ արհեստները մնացին Հայոց ձեռքը, որոնք միայն չկրցան մշակել արդար վաստակը իւրացնելու արուեստը: Ամենէն անտանելի եւ աղէտաբեր սովորութիւնն էր Մանկաժողովը, որով ամէն տարի հարիւրաւոր Քրիստոնեայ մանուկներ իրենց ծնողաց գրկէն կը խլուէին եւ Մահմետակա-

---

1 Տես Վարանդեանի «Հայկական Շարժման Նախապատմութիւն»ը, Ա. հատոր, էջ 9—19:

նութեան մէջ կը խնամուէին՝ զինուորական Եէնիչէրի դասը ստուարացնելու համար, այնպէս որ թշուառ Հայ ծնողքներու համար պատուհաս մըն էր գեղեցիկ մանչ կամ աղջիկ զաւակ ունենալ։

2

ԿԱԹՈԼԻԿ ԵՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐ

Կաթոլիկութեան շարժումը. — Տիւզեան գերդաստանի կրած դժբաղդութիւնը. — Կառավարութեան ընդդիմութիւնը կաթոլիկութեան դէմ. — Պէզճեան ամիրայի տան մէջ կատարուած աստուածաբաններու ժողովը. — Միութեան համար համաձայնութիւն և «Հրաւէր Սիրոյ» տետրակը. — Ընդդիմութիւններ այդ միութեան դէմ. — Քաղաքական վտանգաւոր խաղեր. — Ցեղահանութիւն կաթոլիկ Հայերու. — Հայ կաթոլիկ պատրիարքութեան հաստատումը. — Բողոքականութեան ծագումը՝ և տարածումը. — Հայութեան երեք հատուածները։

Հայոց Պատրիարքներու աթոռակալութեան կռիւներու ատեն Պապի միսիոնարները պատրաստ հող գտած էին բազմաթիւ Հայեր իրենց կողմը որսալու։ Ժէզուիթները 1668*ին առաքելութիւններ հաստատած էին Կարին եւ կը գործէին Դերջան, Հասան-Գալէ, Կարս, Պայազիտ, Սպեր, Բաբերդ, Տրապիզոն եւ Կիւմիւշխանէ քաղաքներու եւ շրջականներու մէջ։ Հետզհետէ հասարակութիւն մը քաշուելով Հայ եկեղեցիէ յարեցաւ անոնց։ Պատրիարքներէն ոմանք քաղցր, իսկ ուրիշներ խիստ միջոցներով փորձեցին արգիլել այդ շարժումը, բայց բոլոր ջանքերը ապարդիւն անցան։ Օսմ. պետութիւնը Եւրոպայի միջամտութենէ վախնալով կը մերժէր Կաթոլիկ Հայերը իբրեւ ուրոյն հասարակութիւն մը ճանչնալ, ուստի Պապը բաւականացաւ Հայ եպիսկոպոս մը անոնց վրայ առաջնորդ կարգելով՝ Պոլսոյ Լատին նուիրակի իրաւասութեան տակ* (1758)*։*

Կրօնական մոլեռանդութիւնը՝ Հայկական յամառութեան հետ շաղուած՝ աղէտալի երկպառակութիւններ առաջ բերաւ։ Այդ ցաւալի վիճակը նկատի առնելով բանիմաց մարդիկ ջանացին միութեան եւ սիրոյ միջոց մը գըտ-

նելու։ Ադրիանապոլսեցի Պօղոս Պատրիարքը այսպիսի օգտակար շարժման մը գլուխ անցաւ, բայց գործը անթաքթ տարուելով աւելի մեծ չարիքներու տեղի տուաւ պետութեան միջամտութեամբը։

1819ին Հռովմէական Տիւզեան գերդաստանը փողերանոցի գործակալութենէ զրկուելով խիստ պատիժներու ենթարկուեցաւ, եւ ստացուածքներն ալ արքունիք գրաւուեցան։ Անոնց տան մէջ գտնուած պատարագամատոյց սեղանները եւ եկեղեցական զարդերը Թիւրք կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեցին Կաթոլիկ Հայոց խնդրին վրայ։ Կառավարութիւնը Պատրիարքին առաջարկեց որ այդ տեսակ բաժանման առջեւը առնէ, որովհետեւ տէրութիւնը Հայոց ազգը մէկ մարմին կը ճանչնայ, եւ Պատրիարքը պատասխանատու է ամբողջ ազգին։ Պօղոս Պատրիարքը՝ խորհրդակցելով Հայոց մեծամեծներուն հետ, որոնց մէջ նշանաւոր էին Գրիգոր Պալեան եւ Յարութիւն Պէզճեան՝ փողերանոցի նոր տեսուչը, Հռովմէական Հայոց մեծերն ու արհեստաւորները Պատրիարքարան հրաւիրեց եւ արքունի հրամանը յայտնեց անոնց։ Գործը սիրով վերջացնելու համար որոշուեցաւ երկու կողմի գիտնականները մէկտեղ բերել որ խնդիրը քննեն եւ համաձայնութեան եզրեր գտնեն։ Ժողովը գումարուեցաւ Հ. Ստեփաննոս Աւգերեան եպիսկոպոսի նախագահութեամբ, իսկ նիստերը երբեմն Պալեանի եւ երբեմն Պեզճեանի տունը տեղի կ՚ունենային (1820 Յունվար)։ Երեք ամիսի չափ վիճեցին եւ արդիւնքը ամփոփ եւ գրաւոր կերպով ներկայացուցին Պատրիարքին· ան ալ ընդհանուր ժողով կազմելով երկու կողմի գիտնականներուն ստորագրած գիրը կարդաց, իր կողմէ հարկ եղած լուսաբանութիւնները տուաւ եւ առաջարկեց վաւերացնել այդ գրութիւնը։ Առաջարկը կատարուեցաւ եւ ժողովականներու որոշումով տպագրուեցաւ «Հրաւէր Սիրոյ» անունով։

Միութիւնը կատարուած կը կարծուէր· այդ առթիւ տեղի ունեցան փառաւոր խնջոյքներ։ Բայց երկուստեք բծախնդիր մարդիկ սկսան իրենց խուլ դժգոհութիւնը տարածել. Լուսաւորչականները կ'առարկէին թէ այդպիսի մեծ խնդիր մը Պատրիարքի իրաւասութենէն վեր էր եւ կը պատկանէր ընդհանուր Հայրապետի նախագահութեամբ գումարուելիք եկեղեցական համագումարի մը. իսկ Կաթոլիկ Հայերէն միայն Վենետիկցիները եւ լուսաւորեալ դասակարգը համամիտ էին այդ միութեան, անդին Գոլէճի, Լիբանանի եւ Վիէննայի վարդապետները հակառակ էին, որոնք իրենց կողմն ունէին էնկիւրիի մոլեռանդ ժողովուրդը: Միտքերը այս տրամադրութեան մէջ էին երբ 1820 Յուլիս 12ին Պօղոս Պատրիարքը խոստացուած գիջումի համաձայն վերջին օծման իւղը օրհնեց եւ եկեղեցիները ղրկեց «փափաքող» հիւանդները օծելու համար: Կարգ մը ունայնամիտ Կաթոլիկներ անպատճառ Հայութենէ տարբեր բան մը, Ֆրանկ կամ Լատին ըլլալու մարմաջը ունէին, ուստի եւ ոեւէ գիջումով միութիւնը չը պիտի ընդունէին: Գաղատացի Կաթոլիկ մը՝ Լատին քահանայի թելադրութեամբ՝ Լուսաւորչական ձեւանալով «Հրաւէր Սիրոյ» տետրակը ձեռք առած խանութէ խանութ պտտեցաւ եւ Հայ արհեստաւորները գրգռեց Պատրիարքի դէմ: Յաջորդ օր ամբոխը յարձակեցաւ Պատրիարքարան, պահանջելով որ Պատրիարքը դուրս ելնէ եւ բացատրութիւն տայ: Միւս եկեղեցականները իզուր աշխատեցան խուժանը զսպել. խուռն բազմութիւնը դռները կոտրելով ներս խուժեց, բայց Պատրիարքը պատուհանէն փախած էր մօտակայ Թիւրքի մը տունը: Ամբոխը չը ցրուեցաւ մինչեւ որ կառավարական զօրքը չհասաւ: Ծառեր ձերբակալուեցան, որոնց մէջ նաեւ բացարձակ անմեղներ, եւ իրենց յանցանքին համաձայն (անշուշտ Թիւրքի դատողութեամբ) ոմանք հրապարակաւ գլխատուեցան կամ կախուեցան, ուրիշներ աքսորուեցան: Այս վերջիններու մէջ էր նաեւ Յարութիւն ամիրա Պէզճեան՝ իբրեւ Պատրիարքարանի գործերուն ձեռնամուխ եղող անձ:

Տէրութիւնը՝ Պէզճեանի նախաձեռնող հեղինակութեան պէտք ունենալով՝ տարի մը չանցած զայն ետ կանչեց եւ վերահաստատեց փողերանոցի վերատեսչութեան։ Պէզճեան ամիրան՝ տեսնելով միութեան անյաջողութիւնը՝ վերջնական անջատումի մը առջեւը առնելու համար առաջարկեց Պօղոս Պատրիարքի յաջորդ Կարապետ Պատրիարքին որ Կաթոլիկ վարդապետներէն մէկը փոխանորդ կարգէ Պատրիարքարանի իրաւասութեան տակ եւ տէրութեան հրամանները անոր միջոցով հաղորդելու Հռովմէական Հայոց։ Բայց աստուածաբանական նրբին վէճերը չափազանց գրգռած էին մարդոց կիրքերը եւ Կաթոլիկները անպատճառ անջատուելու միջոցներ կը փնտռէին։ 1827ի Ռուս–Պարսկական պատերազմի մէջ Հայոց կատարած մեծ դերը առիթ տուաւ մոլեռանդ Կաթոլիկներէ ոմանց իրենց անջատման գաղափարը իրագործելու։ Անոնք Թիւրք պետութեան տկար կողմերը գիտէին. հերիք էր որ Լուսաւորչականները Ռուսասէր եւ Ռուս աշխարհակալութեան գործիքներ ներկայացնէին կառավարութեան առջեւ եւ իրենք Սուլթանին հաւատարիմ մնալ ուզելով անջատ հասարակութիւն կազմելու արտօնութիւն կրնային առնել։ Խաղը վտանգաւոր էր, բայց անմիջական նպատակի յաջողութեան յոյսը անտես ըրաւ այդ վտանգը. եւ մարդիկ աղերսագրով Սուլթան Մահմուտէն խնդրեցին առանձին մարմին մը ճանչցուելու արտօնութիւնը, որպէսզի ապստամբութեան մը պահուն իրենք պատասխանատուութենէ զերծ մնան (1)։ Սուլթանը Պէզճեանէն(2) իմացաւ խնդրին էութիւնը, բայց Կա–

---

1 Տգէտ կաթոլիկներէ ոմանք տարօրինակ ինքնախաբէութեամբ կը սիրէին իրենք զիրենք Ֆրանկ կամ Լատին կոչել. դեռ մինչեւ հիմա Հալէպի կողմերը այդպիսի Հայեր կան որ Լատին կը կոչուին։ Ֆրանսացիները կաթոլիկ և փառաւոր ազգ մըն էին. միսիոնները այդ օտար փառքէն մաս ունենալ կը կարծէին ինքզինքնին կաթոլիկ կոչելով։ Լուսաւորչականներէ ոմանք ալ՝ անտեղիօրէն զայրացած անոնց այդ նեղմտութեանը վրայ՝ կառավարութեան առջեւ կը ցուցնէին անոնց «Ֆրանկ» ըլլալու փաստը և այս վերջինը կը հալածէր զանոնք։ Այդպիսի ամբաստանութիւններու պատճառով գլխատուած էր կաթոլիկ Կոմիտաս քահանայ՝ 1707 հոկտ. 25-ին։

2 Յարութիւն ամիրա Պէզճեան ծնած էր Պօլիս, 1771-ին, աղքատ ծնողքէ։ Տարրական կրթութիւնը ստանալէ ետք՝ մետաքսավաճառի աշակերտ եղաւ, ուսկից մնաց Ղազազ Արթին անունը։ Իր մեծ ընդունակութեամբ Տիւզեանց գոր–

րապետ եւ իր նախորդ Պօղոս Պատրիարքը կանչելով անոնցմէ երաշխաւորութիւն պահանջեց։ Անոնք ապահովցուցին Սուլթանին որ ապստամբութեան խորհուրդը ոչ մէկ Հայու մտքէն չէր անցներ, եւ իրենք երաշխաւոր եղան. միայն թէ Պօղոս եպիսկոպոս նկատել տուաւ որ իրենք պատասխանատու չէին կրնար ըլլալ Կաթոլիկ Հայերու համար, որ Հայ եկեղեցի չէին յաճախեր։ Նկատի առնելու է որ Թիւրք մտայնութիւնը մասնաւորապէս ըզգայուն էր ապստամբութեան խնդրին մէջ, որովհետեւ Յունական յեղափոխութիւնը իր յաջող վախճանին հասնելու վրայ էր։

Այդ առեններ Եւրոպական միացեալ նաւատորմը խորտակեց Թիւրք նաւատորմիղը Յունական Նաւարինօ քաղաքին առջեւ. դեսպանները Պօլսէն հեռացան եւ Ռուս-Թրքական պատերազմը արծարծելու վրայ էր։ Թիւրք կառավարութիւնը սկսաւ աւելի կասկածոտ դառնալ Հայ Կաթոլիկներու դէմ՝ որոնք Լատին կղերի եւ Եւրոպացիներու հետ միշտ յարաբերութեան մէջ էին իրենց կրօնքի բերմունքով։ Ուստի 1827 *Դեկտեմբերի վերջերը եւ* 1828 *Յունվար եւ Փետրուար ամիսներուն՝* 12,000*է աւելի Հայ Կաթոլիկները զանազան կողմեր աքսորել տուաւ ձմրան ամենացուրտ օրերուն առանց պատրաստութեան եւ հարկ եղած պարէնի։ Անոնց մէջ կային քառասունէ աւելի քահանաներ. ցուրտէ եւ անօթութենէ մօտ* 400 *մանուկներ ճամբան ինկան մեռան։ Այս անտանելի հալածանքները աւելի եւս զօրացուցին Հայ Կաթոլիկները իրենց կրօնական յամառութեան մէջ։*

ծակալ եղաւ, իսկ անոնց դժբաղդութենէն վերջ արքունի փողերանոցի անօրէն եղաւ։ Ոմանք կը հաւաստեն թէ Ցիւզեանց գլխուն եկած անգութ պատիժին մէջ Պէզճեանին մատը կար։ Եթէ շիտակ է այդ, իր մեծ բարեգործութիւնները չեն կրնար մաքրել այդ արատը։ Ան իր ծախքով շինել տուած է բազմաթիւ եկեղեցիներ թէ՛ Հայոց և թէ Յունաց համար, ազգային կրթութեան համար բացած է ուսումնարաններ առատ եկամուտներով։ Նոյնպէս շինել տուաւ Եէտիգուլէի Ս. Փրկիչ եկեղեցին և հիւանդանոցը. Ան յաջողեցաւ սուլթանէն հրովարտակ մը հանել, որով Քրիստոնեայ ազգերու եկեղեցական կալուածները կորուստէ ազատեց։ 1828*-ի պատերազմի ժամանակ պետութիւնը մեծ նեղնաժամէ մը ազատեց։ Պէզճեան իր հնարագիտութեամբ թէ՛ դրամ առեց և թէ մայրաքաղաքին առատ հաց հայթայթեց։ Ան մեռաւ* 1834*-ին և թաղուեցաւ Մայր եկեղեցիի գաւիթին մէջ։*

Ռուս—Թրքական պատերազմը վերջացաւ Ադրիանապօլսի դաշնադրութեամբ, որ Սուլթանի վրայ պարտք կը դնէր իր հպատակ Քրիստոնեայ ազգերու կրօնական ազատութիւն տալ։ Այս հիման վրայ՝ եւ դեսպաններու միջնորդութեամբ՝ Կաթոլիկները աքսորէ վերադարձան եւ իրաւունք ստացան առանձին գլուխ մը ունենալ, Հայոց Պատրիարքարանէն անկախ, այն պայմանով որ սկիզբէն 1500 ոսկի տան պետական գանձին եւ տարեկան 300 ոսկիի չափ տուրք մը (1830)։ Հայր Անտոն Նուրիճան վարդապետը Հռոմէն ղրկուած էր Կաթոլիկ Հայերը հովուելու, բայց որովհետեւ Աւստրիոյ հպատակ էր ան, Սուլթանի կողմէ նշանակուեցաւ Յակոբ վրդ. Մանուէլեան։ Այս կերպով Կաթոլիկ Հայերը երկու պետ ունեցան. մէկը հոգեւոր՝ որ Նախագահ կը կոչուէր, իսկ միւսը քաղաքական՝ որ ազգապետ կը կոչուէր, «ազգային խորհուրդի» հետ կը վարէր համայնքի գործերը եւ պատասխանատու էր տէրութեան առջեւ։ 1835ին հոգեւոր պետը իրաւունք ստացաւ Պատրիարք տիտղոսը կրելու։

ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ աւելի ուշ սկսաւ Հայոց մէջ։ 19րդ դարու սկիզբները Ամերիկեան միսիոնարներ սկսած էին իրենց վարդապետութիւնը տարածելու Հայոց մէջ։ Անոնք գիշերօթիկ լաւ ուսումնարաններ հիմնեցին Բերայի եւ Պէպէքի թաղերուն մէջ, ուր աղքատ Հայերը ձրի դաստիարակութիւն կ'առնէին։ Շուտով հաստատեցին նաեւ կիրակնօրեայ դասախօսութիւններ, ուր գրել կարդալ կը սորվեցնէին եւ միեւնոյն ատեն իրենց նոր կրօնի գաղափարները կը ներշնչէին. սկսան նաեւ Ս. Գիրքը ձրի բաժնել, աղքատներուն ու որբերուն ապրուստ հայթայթել, անգործ մարդոց գործ ճարել, որով անոնց ազդեցութիւնը շուտով աճեցաւ եւ կամաց կամաց գաւառներն ալ տարածեցաւ։ Հայերը ահաբեկեցան կրօնական նոր պառակտումի մը հեռանկարէն։ Այս անգամ ալ կիրքերը բռնկեցան։ Բողոքականները իրենց նորընծայ մոլեռանդութեան մէջ իրենց եղբայրներու զգացումները շատ կը վիրաւորէին՝ Հայ եկեղեցին կռատուն, իսկ եկեղեցասէրները կռապաշտ կոչելով եւ ուրիշ տգիտական ածականներով որակելով։ Աստուածաբանական խնդիրները շատ իմաստակութիւն կրնային վերցնել որուն մէջ Լուսաւորչականները չէին կրնար մրցիլ Բողոքական քարոզիչներու հետ, եւ իրենց վրէժը կ՚առնէին զանոնք տղայամտօրէն ազգուրաց կոչելով։ Կարապետ Միրիճեան անունով մէկը այդպէս շատ զայրացուցած էր Հայ ժողովուրդը. եւ երբ այդ մարդը կը մեռնի ամբոխը կը մերժէ անոր գերեզման տալ՝ առարկելով որ այդ մարդը Հայ եկեղեցին անպատուած է զայն կռատուն կոչելով, իսկ Հայոց գերեզմանատունը Հայ եկեղեցիի գաւիթ մը կը համարուի, ուստի ան իրաւունք չունի «կռատան» սահմաններու մէջ հանգչելու։ Խնդիրը կը կարգադրուի դեսպաններու միջնորդութեամբ եւ Թիւրք զօրքով, բայց ոչ առանց արիւնահեղութեամբ։

Հայերը Պատրիարք ընտրեցին Մարզուանի առաջնորդ Յակոբոս եպիսկոպոսը (1838) որպէսզի այս նոր հոսանքին դէմ կռուի։ Կրօնական ազատութեան եւ թոյլտուութեան ոգին Հայոց մէջ դեռ մշակուած չէր եւ Պատրիարքը բանադրեց բողոքականութիւնը ու այդ գաղափարով տոգորուած անձերէ ոմանք աքսորել տուաւ. ի հարկէ նոր գաղփարի դէմ կռուելու դէշ քաղաքականութիւն էր այդ։ Անգլիոյ դեսպանի ազդու միջամտութեամբը Պատրիարքը յանդիմանութիւն ստացաւ Բ. Դուռնէն։ Այն ատեն Յակոբոս շիտակ միջոցի դիմեց, այն է դպրոցի փոխարէն դպրոց բանալ՝ Հայ ժողովուրդը դաստիարակելու եւ մտքով ու սրտով զօրացնելու համար. աս ալ բողոքականութեան մէկ անուղղակի բարիքն էր, որովհետեւ ասկէ ետք դպրոցներ բանալու շարժումը ընդհանրացաւ։ Բայց մինչեւ որ Պատրիարքը դպրոցական միջոցները ձեռք առաւ, բողոքական քարոզիչները՝ անոր նախկին անյաջողութենէն քաջալերուած՝ բաւական առաջ գացած եւ մեծ թիւով մարդիկ հաւատափոխ ըրած էին։ Մատթէոս Պատրիարքը (1841—1848) քարոզներով, մասնաւոր տեսակցութիւններով, աղքատներու դրամական օգնութիւններով կ'աշխատէր համոզել եւ խրատել ժողովուրդը որ հաստատ մնայ իր հաւատքին մէջ. այս կերպով յաջողեցաւ շատերը ետ դարձնել։ Բայց մնաց յամառ տարր մը՝ որոնց դէմ Պատրիարքին համբերութիւնը հատաւ։ Ան ալ բանադրեց Բողոքականութիւնը եւ անհարկի կոնդակով մը (1886, Յնվ. 15) պատուէր տուաւ ամէն կարգի հաղորդակցութիւններ դադրեցնել մոլորեալներուն հետ. ոչ ազգակցիլ, ոչ ալ տեսնուիլ հետերնին։ Անգլիական դեսպանը Րէտքլիֆ միջամտեց եւ վերջապէս յաջողեցաւ Հայ Բողոքականները Հայոց Պատրիարքի իշխանութենէն հանել կայսերական հրովարտակով, որով անոնք կրօնական անկախ հասարակութիւն մը կազմեցին առանձին ազգապետի մը իշխանութեան տակ (1850)։

Եթէ հայութիւնը ինքնօրինութիւն մը ստանայ Հայոց երեք գլխաւոր յարանուանութիւնները զօրութեան աղբիւր պիտի ըլլան քան թէ տկարութեան, որովհետեւ ազգը այլեւս դաստիարակուած է կրօնական ազատութեան գաղափարով։

3

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԶԱՐԹՈՒՄ

«Թանզիմաթ»ի հրատարակութիւնը և անոր ազդեցութիւնը Հայոց վրայ.— Իւսկիւտարի մէջ բացուած ճեմարանը և զայն կանգուն պահելու դժուարութիւնները.— Բաղխումը ամիրաներու և արհեստաւոր դասակարգերու միջեւ.— Մատթէոս պատրիարքի ջանքերը.— Տաճկահայ և Ռուսահայ յարաբերութիւններու վերահաստատումը.—Կրթական ընկերութիւններու գործունէութիւնը.— Ամիրաներու պայքարը պատրիարքի իրաւասութիւնները կրճատելու ի նպաստ իրենց.— Ժողովրդական կարգերու հաստատումը.— Մտաւոր զարթում.— Մատթէոս պատրիարքը կաթողիկոս՝ իբրեւ յաջորդ Ներսէս Աշտարակեցիի։

1828ի պատերազմը Ռուսաց հետ, եւ անոր հետեւող պարտութիւնները Եգիպտոսի իշխան Մուհամմէտ Ալիէն՝ որ նոյնիսկ Ատանան գրաւած էր (1832), Թուրք կառավարութիւնը Եւրոպայի խաղալիք դարձուցած էին։ Այդպիսի պայմաններու տակ գահ ելաւ Սուլթան Ապտիւլ Մէճիտ. Րէշիտ փաշա՝ կէս մը Եւրոպան խաբելու և կէս մը երկրին իսկապէս պէտքերուն բաւարարութիւն տալու նպատակով խորհուրդ տուաւ Սուլթանին կարգ մը բարեկարգութիւններ մտցնել. և 1839 նոյեմբերի սկզբին հրովարտակ մը ելաւ (Կիւլխանէի խաթթը շէրիֆ), որ պետութեան բոլոր հպատակներուն կեանքի, պատուի, և ըստացուածքի ապահովութիւն կը խոստանար ու հարկերու հաւասար բաժանման սկզբունքը կ'ընդունէր։ Անոր վրայ պատրաստուեցան «Թանզիմաթ» օրէնքները, որոնք կը հաստատէին գաւառական ժողովներ կուսակալներու նախագահութեամբ՝ բաղկացած Քրիստոնեայ եւ Մահմետական անդամներէ. կառավարիչ փաշաներուն կ'արգիլուէր առանց այդ ժողովներու դատել կամ հարկ առնել։ Նաեւ Քրիստոնեաները իրաւունք կ'ստանային քաղաքական պաշտօններու մէջ մտնելու։ Հայերը իրենց ընդունակութիւններով շատ յառաջդիմութիւն կատարեցին պետական պաշտօնէութեան մէջ, ինչ որ աւելի գրգռեց անուղղելի Թուրքերու նախանձը եւ ատելութիւնը։

Պետական նոր օրէնքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Հայոց ներքին կեանքին վրայ, մղելով զանոնք դէպի ժողովրդական կարգեր։ Մինչեւ այն ատեն ազգային բոլոր գործերը ամիրաներու ձեռքն էին. անոնք յաճախ իրարու դէմ ալ ըլլալով գործերը գէշ կ'երթային, ժողովուրդը չէր յանդգներ ձայն հանելու, որովհետեւ կառավարութեան կողմէ աքսոր կամ մահ պատրաստ էին դժգոհութեան ոեւէ արտայայտութեան փոխարէն, Նոր կարգերը առիթ տուին ժողովուրդին իր իրաւունքներու մասին խօսելու։

Հայոց ներքին ամենակարեւոր խնդիրը կրթական գործն էր, եւ անոր շուրջն ալ տեղի ունեցան ընդհարումները։ 1870ին Շնորհք Մկրտիչ ամիրան առաջին անգամ ըլլալով հասարակաց ուսումնարաններ հիմնած էր մայրաքաղաքի զանազան թաղերու մէջ. անկէ ետք ամիրաներու օգնութեամբ եւ ուրիշ անձերու ջանքերով դպրոցներու թիւը շատցած էր։ Շուտով պէտք եղաւ գիշերօթիկ բարձրագոյն ուսումնարան մը բանալ, որպէսզի միւս դպրոցներու շրջանաւարտները կարող ըլլային իրենց ուսմունքը շարունակել։ Այս պակասը լրացուցին Կարապետ ամիրա Գալեան եւ իր քանի մը ընկերները՝ Սկիւտարի Երուսաղէմի մէկ շէնքին մէջ հիմնելով «Ճեմարան Ս. Երուսաղէմայ»ն (1838)։ Յակոբոս Պատրիարքը՝ որ Բողոքականներու դպրոցներուն հետ մրցիլ կ'ուզէր՝ իր ամբողջ խընամքը նուիրեց այդ հաստատութեան։ Թէեւ Երուսաղէմի վանքը 120,000 ղրուշ յատկացուցած էր ճեմարանին, բայց գումարը անբաւական էր։ Պտրիարքը ամիրաներուն լաւ օրինակ տալու համար երկու աղքատ ուսանող բերել տըւաւ եւ իր ծախքովը պահեց ճեմարանին մէջ. Նոյնը յանձն առին ընել նաեւ ամիրաներէն տասն հոգի։ Բայց անոնք ճեմարանի հիմնադրին դէմ ըլլալով՝ ոչ միայն իրենց խոստումը չկատարեցին, այլ եւ ջանացին որ Երուսաղէմի Պատրիարքը խոստացած գումարը չհատուցանէ։ Յակոբոս Պատրիարքը դպրոցը պահելու համար խորհեցաւ ամէն Հայ ճամբորդի անցագրին վկայականի համար 5 ղրուշ տուրք դնել։ Վերջը նոյնիսկ հաւանութիւն առաւ ամիրաներէն որ ազգային կրթական տուրք մը հաստատուի 24 արհեստաւորներէ բաղկացած հոգաբարձութեան մը իրաւասութեամբ։ Արհեստաւորները համեստօրէն որոշեցին որ վեց հոգի ալ ամիրաներէն մասնակցին՝ իբրեւ տեսուչ ժողովի գործունէութեան վրայ։ Բայց ամիրաները յիմար գոռոզութեամբ մերժեցին՝ արհեստաւորներու հետ մէկտեղ նստիլ իրենց արժանապատուութեան դէմ գտնելով։ Զոհողութիւնն ալ ծանրացաւ քսանը չորս հոգիի վրայ, որոնք առձեռն պէտք եղած 80,000 ղրուշը չկրնալով գընել հրաժարեցան։ Պատրիարքը՝ ամիրաները իր մօտ հըրաւիրելով՝ անոնց ներկայացուց ազգային հաստատութիւններու ողորմելի վիճակը եւ խնդրեց դարման մը տանիլ պէտք եղած դրամը ժողվելով։ Ամիրաները յօժարութիւն ցոյց տուին գումարին կէսը տալ, եթէ արհեստաւորներն ալ միւս կէսը տային։ Բայց երբ արհեստաւորները վեհանձնօրէն ընդունեցան առաջարկը, ամիրաները ետ քաշուեցան՝ յուսալով որ ժողովուրդը յուսահատելով ետ *կը քաշուի եւ ասպարէզը դարձեալ իրենց կը մնայ։ Յակոբոս Պատրիարքը ստիպուեցաւ հրաժարիլ եւ անոր տեղը անցաւ Նախորդ Ստեփան Պատրիարքը՝ որ ամիրաներու պարզ գործիք մըն էր։*

Ճեմարանին վիճակը կը վատթարանար. 1841ի քննութեան հանդէսին, դպրոցի տնօրէնը ազդու ատենախօսութիւն մ'ըրաւ՝ որու տպաւորութեան տակ Միակամ *անունով ընկերութիւնը կազմուեցաւ այդ հաստատութիւնը կանգուն պահելու նպատակով։ Ճեմարանի ուսանողներն ալ Սուլթանի աղերսագիր մատուցին եւ արտօնութիւն ստացան քանեւչորս արհեստաւորներէ հոգաբարձութեան մը կազմութեան. անոր վրայ ամիրաները հաստատութեան հրովարտակը դադրեցնել տուին։ Ժողովուրդը վշտացած աղերսագիր տուաւ Սուլթանին՝ որ գործին քննութիւնը Բ. Դրան յանձնեց։ Պաշտօնեաները ամիրաները պաշտպանելով՝ քանեւչորս հոգաբարձուները եւ աղերսագիր ստորագրողները բանտարկել տուին։ Այս անիրաւութեան վրայ արհեստաւորները խանութները փակեցին եւ երեք հազար հոգի Բ. Դուռ դիմելով՝ բողոքեցին եւ իրենց ընկերներու ազատութիւնը պահանջեցին։ Դուռը տեղի տուաւ, բայց քանի մ'օր ետք շարժման պարագլուխները աքսորուեցան, Ստեփան Պատրիարք պաշտօնանկ եղաւ և անոր յաջորդեց Աստուածատուր եպիսկոպոսը. ճեմարանն ալ իբրեւ պատճառ խռովութեանց փակուեցաւ։ Ժողովուրդը փոխանակ վհատելու զայրացաւ եւ վճռեց ամէն գինով ամիրաներու բռնութենէն ազատիլ։ Ամիրաները տեսնելով ժողովուրդի հաստատակամութիւնը հասկցան խնդրին լրջութիւնը եւ այս անգամ իրենք դիմում ըրին Բ. Դրան ժողովուրդի սիրտը սիրաշահելու։ Վերջապէս ժողովուրդին պահանջը կատարուեցաւ, վերջին աղերսագրի հիման վրայ՝ արքունի հրովարտակով հաստատուեցաւ* 27 *անձերէ բաղկացած ժողով մը՝ որ ազգային գործերը Պատրիարքէն եւ ամիրաներէն անկախ կերպով պիտի վարէր* (1841 *Դեկտեմբեր* 12)։

Ժողովուրդը յաղթական էր, բայց ծանր էր նաեւ ըս-

տանձնած պարտականութիւնը։ Ժողովուրդի ներկայացուցիչները տեսան որ իրենք անկարող էին՝ առանց ամիրաներու մասնակցութեան՝ հոգալ Պատրիարքարանի, ուսումնարաններու, հիւանդանոցի, որբերու եւ աղքատներու խնամքին հարկ եղած ծախքերը, ուստի տարին լրանալէ առաջ անոնք ստիպուեցան հրաժարիլ եւ վարչական գործը յանձնել ամիրաներուն։ Այս վերջիններն ալ իրենց կարգին զգացին որ առանց ժողովուրդի նուիրատուութիւններուն չեն կրնար երկար դիմանալ, եւ պատուաւոր ելք մը գտնելու համար որոշեցին Պատրիարք ընտրել Զմիւռնիոյ առաջնորդ Մատթէոս եպիսկոպոսը՝ որ մեծ ժողովրդականութիւն կը վայելէր։ Եւ իրաւ նոր Պատրիարքը յաջողեցաւ երկու կուսակցութիւնները հաշտեցնել եւ երեսուն հոգիէ վարչական ժողով մը կազմել, 16ը ամիրաներէ եւ 14ը պատուաւոր արհեստաւորներէ (1844»։

Մատթէոս Պատրիարքի յիշատակելի գործերէն մէկը եղաւ նաեւ Էջմիածնի հետ Տաճկահայոց յարաբերութիւնները վերահաստատել, որ 19րդ դարու սկիզբները ընդհատուած էր քաղաքական պատճառներով։ Էջմիածինէն այլեւս նուիրակներ չէին գար Կաթողիկոսը ներկայացնելու, նուիրակներ՝ որ ազգի զանազան հատուածներու միջեւ միութեան խորհրդանշան ըլլալով մեծ յարգանք եւ հեղինակութիւն կը վայելէին։ Դանիէլ Կաթողիկոսի հետ Եփրեմ եւ Յովհաննէս Կաթողիկոսները ընտրուած էին առանց Տաճկահայոց մասնակցութեան, իսկ 1828ի Ռուս-Թրքական պատերազմէ ետք՝ կառավարութիւնը արգիլած էր Էջմիածնի Կաթողիկոսին անունը յիշել եկեղեցիներու մէջ, հպատակ Հայերը Ռուսաց ազդեցութենէն հեռու պահելու նպատակով։ Յովհաննէս Կարբեցիի մահէն ետքը միայն Տաճկահայերը հրաւէր ստացան Կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու։ Անոնք պատգամաւոր ղրկեցին Նիկոպոլսի առաջնորդ Գէորգ վարդապետը՝ որ ժողովուրդի փափաքին համաձայն իր ձայնը տուաւ Ներսէս Ե· Աշտարակեցիին (1843), Ռուս—Պարսկական պա-

տերազմի (1847) *մեծ հերոսին: Մատթէոս Պատրիարք ազգային ժողովի որոշումով Բ. Դրան հաճութիւնն առաւ ընդհանրական Կաթողիկոսին անունը վերստին յիշատակել Թուրքիոյ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ, միայն վճռուեցաւ որ նուիրակութիւնը բոլորովին վերցուի եւ Պատրիարքը՝ Կաթողիկոսի փոխանորդ համարուելով՝ էջմիածնի եկամուտները հաւաքելով փոխանցէ եւ միւռոնը բաժնէ եկեղեցիներուն:*

Պատրիարքի քառամեայ պաշտօնավարութեան շրջանին ժողովրդական շարժումը մեծ թափով առաջ գնաց. զանազան ընկերութիւններ կազմուեցան, թաղային դըպրոցներ եւ գրադարաններ բացուեցան եւ ամիրաներէ դըրեթէ անկախ հաստատութիւններ մատակարարուեցան: Սկիւտարի ճեմարանը որ զինուորական հիւանդանոց եղած էր, Պատրիարքի միջնորդութեամբ ետ առնուեցաւ և վերստին բացուեցաւ: Ժողովրդական շարժման մեծապէս կը նպաստէին նաեւ նոր հրատարակուող թերթերը. Պատրիարքարանի պաշտօնական օրագիրն էր «Հայաստան»՝ որ ետքը Մասիս *կոչուեցաւ* (1852): *Ամիրաները, սակայն, շատ դժգոհ էին Պատրիարքի «ինքնագլուխ գործունէութեան» համար, եւ առաջնորդական փոփոխութիւններու առթիւ դժգոհութիւնը թշնամութեան հասաւ: Պատրիարքը կը պնդէր որ գաւառի ժողովուրդը միայն իրաւունք ունէր իր ուզած առաջնորդը ընտրելու Պատրիարքարանի հաւանութեամբ. իսկ ամիրաները կ՚ուզէին առաջուան պէս իրենց պաշտպանեալ եկեղեցականներու տալ առաջնորդական պաշտօնները: Ամիրաները ատեն մը ստիպուեցան լռել, որովհետեւ Պատրիարքը ժողովուրդին սիրելին էր եւ ազդեցիկ ամիրաներէ ոմանց բարեկամութիւնը կը վայելէր, ինչպէս Ճէզայիրլեան Մկրտիչ ամիրայի. բայց երբ այս վերջինն ալ Մատթէոսի հետ թըշնամացաւ չնչին պատճառով մը՝ անոնք միացան իրենց վրէժը լուծելու: Չհամարձակելով Պատրիարքը հրաժարեցնել՝ վճռեցին անոր անսահման իրաւասութիւնները կրճատել, եւ այդ նպատակով արքունի հրովարտակ հա-*

նչցին որուն համաձայն Պատրիարքարանի մէջ երկու ժողովներ պիտի հաստատուէին, կրօնական եւ քաղաքական: Պատրիարքը երկուքին ալ նախագահն էր, բայց առանց անոնց գիտութեանը Բ. Դրան հետ ոեւէ հաղորդակցութիւն չպիտի ունենար: Այսպէս ամիրաները անգիտակցաբար ռամկավարական կարգերու սկիզբ դրին: 1847 *Մայիս ամսուան մէջ ընդհանուր ժողով կազմուեցաւ Մայր Եկեղեցիի մէջ, ուր Պատրիարքի ներկայութեան ընտրուեցան տասներեք եկեղեցականներ կրօնական ժողովի եւ գործերու համար եւ քսան աշխարհականներ՝ «Գերագոյն» կոչուած ժողովի եւ քաղաքական ու կրթական գործերու համար, բաղկացած ամիրաներէ, արհեստաւորներէ եւ վաճառականներէ: Որոշուեցաւ որ իւրաքանչիւր ժողով շաբաթը անգամ մը գումարուի ընթացիկ գործերը կարգադրելու, եւ ժողովականները երկու տարին անգամ մը փոխուին եւ նոր ընտրուածները տէրութեան հրովարտակով հաստատուին:*

Շուտով ամիրաները զգացին որ Պատրիարքէն վրէժ առնելու տեղ ընտրողական եւ ազգային վարչութեան հիմքը դրին, բան մը՝ որուն համար ժողովուրդը այնքան աշխատեր եւ իրենք արգելք եղած էին· ուստի վճռեցին անպատճառ հրաժարեցնել Մատթէոսը· բայց ան չուզեց անոնց գոհացում տալու համար հրաժարիլ եւ տեղի տուաւ միայն Բ. Դուռի ստիպումով (1848): *Անոր տեղ ժողովուրդի փափաքով եւ ամիրաներու կամքին հակառակ Պատրիարք ընտրուեցաւ՝ երկրորդ անգամ ըլլալով՝ Յակոբոս եպիսկոպոս* (1845–1858), *որու պաշտօնավարութեան շրջանին Պօլսոյ Հայոց մտաւոր եւ բարոյական զարգացումը զգալի համեմատութիւններ առաւ· դպրոցներուն եւ լրագիրներուն թիւը շատցաւ եւ անոնց ազդեցութիւնը տարածուեցաւ նաեւ գաւառներու մէջ· բայց Սկիւտարի ճեմարանը անբաւական եկամուտի պատճառով տեղափոխուեցաւ Ետիգուլէի Ս. Փրկիչ վանքը, ուր բաւական թուով աղքատ տղաքներ, Պօլսեցի թէ գաւառացի, ձրի դաստիարակութիւն կ՚ստանային:*

1857 Փետրուարի մէջ Ներսէս Ե․ Աշտարակեցի վախճանած ըլլալով՝ Թրքահայերը հրաւիրուեցան Կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցելու։ Ընդհանուր ժողովը երեք ընտրելիներու ցուցակ մը պատրաստեց եւ պատգամաւորներուն ղրկեց յանձնարարելով այդ երեքէն մէկուն քուէ տալ։ Մատթէոս Պատրիարքը ընտրուեցաւ եւ ձարի կողմէն ալ վաւերացուեցաւ (1858), ինչ որ ժողովրդական կամքի յաղթութիւնը ցոյց կուտար։ Նորընտիր Կաթողիկոսը գործելու մեծ ասպարէզ չունէր, ասոր հետ մէկտեղ մեծ մղում տուաւ Ռուսահայ դպրոցներու զարգացման, աշխարհական հոգաբարձուներ հաստատեց եւ վանքերու եկամուտները իր հսկողութեան տակ կանոնաւորելով՝ կրթական հիմնարկութիւններու յատկացուց։

Հայերը ուսման միշտ սիրահար եղած են, ժողովրդական այս շարժումները աւելի եւս արծարծեցին Հայ երիտասարդութեան սէրը, եւ բազմաթիւ ուսանողներ անցան Եւրոպա իրենց Իտէալին հասնելու․ ուսանողներ՝ որ իրենց ուսումնէն ետքը գործօն մասնակցութիւն ունեցան Հայոց քաղաքական եւ կրթական զարգացման մէջ եւ վերջապէս պատրաստեցին Ազգային Սահմանադրութիւնը։

4

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

Ազգային ժողովի կանոնագրութիւնը. — Ազգային Սահմանադրութիւնը գծողներ. — Գրիգոր Օտեան և իր գործակիցները. — Ազգային Սահմանադրութեան և վարչական մարմիններու կազմը. — Գաւառներու տխուր վիճակը. — Հասունեան և հակահասունեան պայքարը Հայ կաթոլիկներու մէջ։

Թանզիմաթի հռչակումէն ի վեր պատրաստուած Հայ մտաւորականութիւնը հետզհետէ ժողովրդական շարժումի առաջնորդութիւնը կ'ստանձնէր եւ իր ազդեցութիւնը զգալի կ'ընէր հոգեւոր եւ գերագոյն ժողովներուն մէջ։ Ժողովրդական եպիսկոպոս մը Կաթողիկոս ընտրուած էր, եւ այդ յաջողութիւնը ներշնչում կուտար ժողովուրդի իրաւունքները ընդլայնելու։ Դեռ Մատթէոս Կաթողիկոար Պօլիս էր երբ Յակոբոս Պատրիարքը ծերութեան պատճառով հրաժարեցաւ եւ անոր տեղ ընտրուեցաւ Պըրուսայի առաջնորդ Գէորգ եպիսկոպոս։ Ամբողջ տասը տարի եւ աւելի այդ ժողովներու գոյութիւնը պահուած էր անդամներու երկամեայ փոփոխութիւններով. բայց ժողովները այնչափ արդիւնաւոր չէին կրնար ըլլալ որոշ կանոնադրութիւն մը չունենալով։ Ուստի Գերագոյն ժողովը մեծ յանձնախումբ մը կազմեց այդպիսի կանոնադրութիւն մը պատրաստելու համար։ Ահա այս գործին մէջ փայլեցան Հայ վերածնութեան համաստեղութենէն Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան, Աղաթօն, Նիկողայոս Պալեան եւ ուրիշներ, որոնք 1860ին գծեցին Տաճկահայոց Ազգային Սահմանադրութիւնը՝ կարելի եղածին չափ մտցնելով հոն ժողովրդապետական սկզբունքներ։

Գէորգ Պատրիարքը՝ անվարժ ժողովրդական կարգերու՝ հակառակեցաւ Պատրիարքի իրաւասութեանց սահմանափակումին դէմ, եւ վերջապէս ստիպուեցաւ հրաժարիլ։ Անոր տեղ անցաւ Ադրիանապոլսեցի Սարգիս եպիսկոպոս՝ որ 1860 Մայիս 24ին ընդհանուր ժողով գումարեց այդ կանոնագիրը քննելու։ Բարձր եկեղեցականներու, աշխարհականներու, ինչպէս նաեւ ժողովուրդի խուռն բազմութեան առջեւ Ազգային սահմանադրութիւնը կարդացուեցաւ, անոր մէջ կրօնի եւ եկեղեցական կանոններու հակառակ բան չգտնելով՝ բոլոր ժողովականները ստորագրելով վաւերացուցին զայն։ Այս կերպով Մայիս 24ը Ազգային Սահմանադրութեան տարեդարձի տօնը եղաւ։ Կառավարութիւնը քանի մը փոփոխութիւններով վաւերացուց այդ կարեւոր լիշատակարանը եւ որ անկէ ետք, երբեմնի առաւել կամ նուազ ընդմիջումներով, Տաճկահայոց ազգային գործերու խարխալ ուղեցոյցը եղաւ, մինչեւ «Երիտասարդ Թուրքերու» մուտքը աշխարհաւեր պատերազմին մէջ։

Ազգային Սահմանադրութիւնը կը գծէր ազգի եւ անհատի փոխադարձ իրաւունքներն ու պարտականութիւնները, ազգային գործերու մատակարարութեան եղանակները եւ վարիչ մարմիններու կազմութեան ու պաշտօնավարութեան օրէնքները։ Այդ օրէնքներու համաձայն Հայ ազգը կը կառավարուէր օրէնսդիր եւ գործադիր մարմիններով։ Օրէնսդիր մարմինը կը կոչուէր «Երեսփոխանական Ժողով» որ կը բաղկանար 140 անդամներէ, 20 եկեղեցականներ, 40 գաւառներէ ընտրուած երեսփոխաններ, 80 Պոլսոյ թաղերէ ընտրուած երեսփոխաններ։ Գործադիր մարմինը կամ ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը կը կազմուէր կրօնական եւ քաղաքական ժողովներէ, որոնց միասին նիստը կը կոչուէր Խառն Ժողով։ Առաջինը կը բաղկանար 14 կրօնականներէ, իսկ երկրորդը 20 աշխարհականներէ, որոնք ամէնքն ալ կ՚ընտրուէին Երեսփոխանական Ժողովէն երկու տարուան պաշտօնավարութեամբ։

Ազգային ներքին կառավարութեան երկու ճիւղերը ունէին իրենց յատուկ յանձնախումբերը։ Երեսփոխաններու գլխաւոր յանձնախումբերն էին Մայր Դիւան, Եկեղեցական Ժողով՝ որ ունէր երեք արքեպիսկոպոս, չորս եպիսկոպոս, վեց ծայրագոյն վարդապետ, չորս աւագ քահանայ եւ երեք քահանայ, եւ Գաւառական Երեսփոխանաց Ժողով՝ 96 աշխարհականներէ։

Իսկ Ազգային Վարչութեան յանձնախումբեր էին· Ուսումնական Խորհուրդ, Տնտեսական ու Դատաստանական Խորհուրդներ՝ վանքերու տեսչութեան համար, ինչպէս նաեւ ելեւմուտքի, կտակներու եւ Ազգային հիւանդանոցի հոգաբարձութիւններ։ Պատրիարքը վարչութեան նախագահն է եւ իր իշխանութեան տակ ունի հետեւեալ պաշտօնէութիւնները· կրօնական տեսուչ, կրթական տեսուչ, եւ երկու գործակատար· ունի նաեւ կրօնական, քաղաքական, Տաճկական, փոխանորդարանի, մատենաւոր, Պատրիարքարանի ելեւմտից, եւ անցագրատան դիւանատուները։

Ներքին կառավարութեան այս օրէնքները ընդգծող Սահմանադրութիւնը մեծ խանդավառութեամբ տօնուեցաւ, Հայ բանաստեղծները զարկ տուին իրենց երեւակայութեան երգելու այդ նորանշան հաստատութիւնը, եւ Հայ

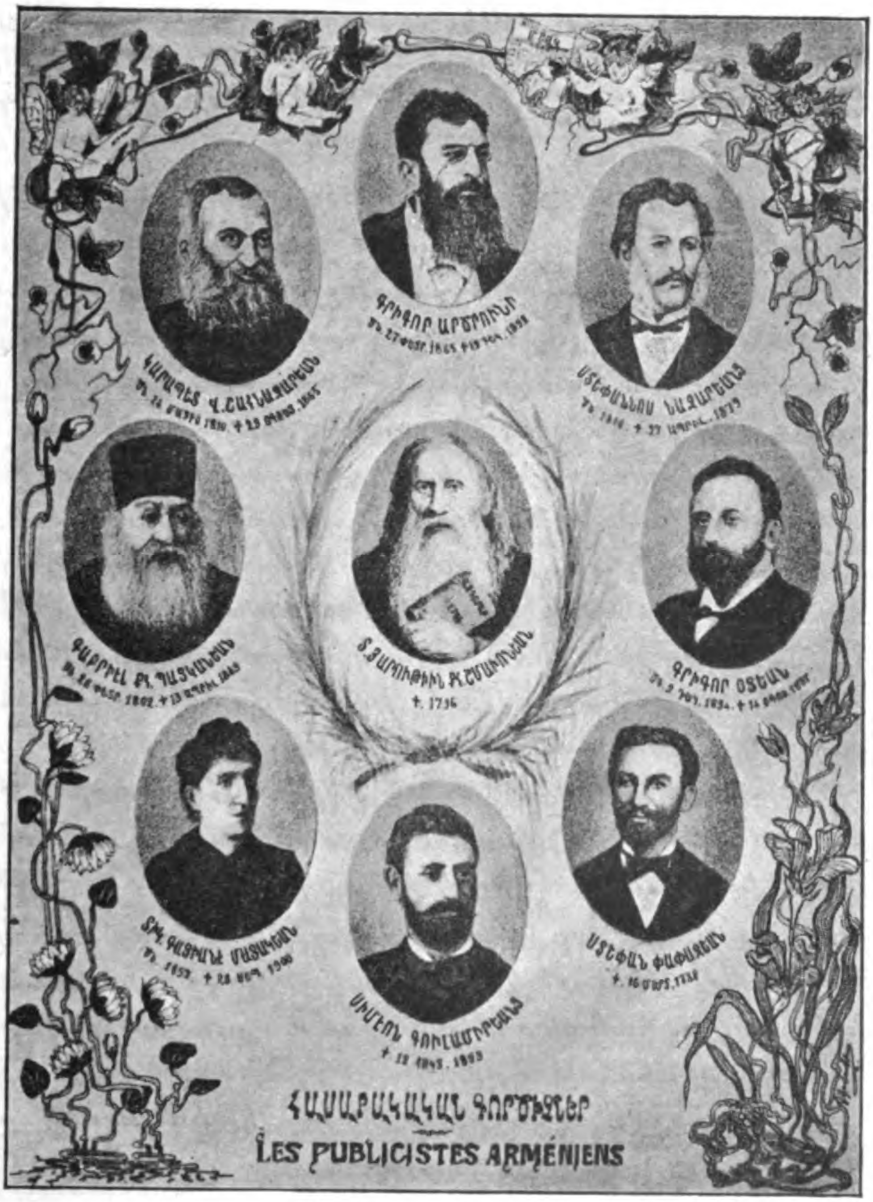
ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԾՐՈՒՆԻ
Ծն. 27 ՓԵՏՐ. 1845 + 19 ԴԵԿ. 1892
ԿԱՐԱՊԵՏ Վ. ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ
Ծն. 14 ՄԱՅԻՍ 1810. + 29 ՕԳՈՍՏ. 1865
ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ
Ծն. 1814. + 27 ԱՊՐԻԼ. 1879
ԳԱԲՐԻԷԼ ՔՀ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ
Ծն. 26 ՓԵՏՐ. 1802. + 13 ԱՊՐԻԼ. 1889
Տ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ք. ՇՄԱՒՈՆԵԱՆ
+. 1796
ԳՐԻԳՈՐ ՕՏԵԱՆ
Ծն. 2 ՅՈՒՆ. 1834. + 14 ՕԳՈՍ. 1887
ՏԻԿ. ԳԱՅԻԱՆԷ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
Ծն. 1857. + 28 ՆՈՅ. 1900
ՍԻՄԷՈՆ ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՑ
+. 12 ՓԵՏ. 1893
ՍՏԵՓԱՆ ՓԱՓԱԶԵԱՆ
+. 16 ՄԱՐՏ. 1888

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐ

LES PUBLICISTES ARMÉNIENS

ժողովուրդը ցոյց տալու համար թէ ինք հաւատարիմ էր Թուրք կառավարութեան եթէ ան պատուի, ինչպէս եւ խղճի ապահովութիւն տար՝ յայտարարեց բացման հանդէսի ատեն Ատենապետ Սէրվիչէնի բերանով թէ ինք հակառակ էր օտար միջամտութեան: Բայց դժբաղդաբար ազգային ընդհանուր բարւոքման համար յուսախաբութիւն մըն էր այդ:

Հակառակ անոր որ Հայութիւնը պաշտօնապէս ինքզինք օտար միջամտութեան դէմ յայտարարեց, Թուրք կառավարութիւնը Հայ ժողովուրդի պաշտպանութեան ոչ մէկ մտահոգութիւն կ'ընէր· ընդհակառակն հալածանքները կը շատնային: Ժողովուրդէն մաս մը՝ գիտնալով որ Թուրք կառավարութիւնը անյուսալիօրէն անուղղայ էր, սրտանց կը փափաքէր ներքին ապստամբութեամբ մը Եւրոպայի միջամտութիւնը ապահովել՝ վերջ տալու համար իր անվերջ տառապանքին: Միքայէլ Նալպանտեան գաղտնի մարմին մը կազմած էր Պօլսոյ մէջ՝ յեղափոխութիւն մը պատրաստելու, եւ այդ մարմնին գլուխ անցած էր «Մեղու»ի խմբագիր Յարութիւն Սվաճեան: Այն ատեն ժողովուրդը դեռ պատրաստ չէր յեղափոխութեան, ուստի ընդհանուր շարժում առաջ չեկաւ: Յեղափոխութեան պատիւը կը մնար Զէյթունի, որու դրամական պզտիկ օգնութիւն եւ երեսուն կռուողներ ղրկեց Պօլսոյ մարմինը:

Սարգիս Պատրիարք հազիւ մէկուկէս տարի մնաց պաշտօնին վրայ· Երուսաղէմի Պատրիարքի ընտրութեան ատեն իր դիրքը հակասահմանադրական ըլլալով ստիպուեցաւ հրաժարիլ եւ աթոռը երկար ատեն պարապ մնաց մինչեւ Զմիւռնիոյ Թաքթաքեան Պօղոս եպիսկոպոսի ընտրութիւնը:

Ժողովրդական շարժումը՝ որ սահմանադրութիւն մը առաջ բերած էր, հոգ չէ թէ անկատար, առանց ազդեցութեան չէր Հայութեան Կաթոլիկ զանգուածին վրայ: 1867ին Մուրատեան եւ Ռափայէլեան վարժարաններու ընթացաւարտ սաները Համազգեաց Ընկերութիւնը հաստատած էին, որուն նպատակն էր բարձր կրթութիւն եւ երկրագործութիւն տարածել, ազգային հնութիւններու թանգարան մը հաստատել, եւ կրօնական խորութիւնը վերցնել ազգի մէջէն։ Բայց Հասունեան Պատրիարքը «հերետիկոս» կոչելով հալածանք սկսաւ ընկերութեան դէմ, եւ նոյնիսկ Բ. Դրան միջոցով ցրուեց զայն։

Այս բանը հիմ դրաւ հակահասունեան շարժումի։ 1867ին մեռաւ Լիբանանի Կաթողիկոսը՝ որ Հայ Կաթոլիկներու մէջ կը ճանչցուի Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ։ Հասունեան ժողովուրդէն անկախ կերպով Հռոմ գնաց եւ Կաթողիկոսական աստիճան առաւ, որուն հետեւեցաւ Պապի կոնդակ մը որ ամբողջ Հայ Կաթոլիկ եկեղեցին եւ հաստատութիւնները Հռոմի իրաւասութեան տակ կառնէր։ Ասոր հետեւանքով Հասունեան եւ հակահասունեան հռչակաւոր վէճը ինկաւ Հայ Կաթոլիկներու մէջ։ 1869ին Պապի անսխալականութիւնը հաստատող ժողով մը տեղի ունեցաւ Վատիկանի մէջ։ Հակահասունեանները դաւանագրով մը ընդդիմացան եւ «Արեւելեան Կաթոլիկ Հայք» անունով բաժնուեցան. Բ. Դուռն ալ ճանչցաւ զանոնք։ Ասոր վրայ Հասունեան ստիպուեցաւ հեռանալ եւ Հռոմի մէջ իբրեւ Կարտինալ ապրեցաւ։ Այս աղմուկը Եւրոպայի մէջ անգամ արձագանգ գտաւ եւ թերթերը զբաղեցան Հայերով՝ որ եւ Պապի անսխալութեան դէմ էին։

5

ԶԷՅԹՈՒՆԻ Ա. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒԸ

Խրիմի պատերազմի հետևանքով Հայոց կրած նեղութիւնները. — Զէյթուն և անոր բնակիչները. — Նափոլէոն Գ.-ին ղրկուած հանրագրութիւն մը. — Ազիզ փաշայի չարամիտ առաքելութիւնը դէպի Զէյթուն.— Զէյթունը քանդելու պատրուակ. — Հերոսական ընդդիմութիւն և յաղթութիւն. — Նափոլէոն Գ.-ի միջամտութիւնը և հաշտութիւն։

Մինչ Պոլիս Ազգային Սահմանադրութեան խանդավառութեան մէջ օտար միջամտութեան դէմ կը խօսէր, գաւառներու մէջ կեանքը կը շարունակուէր անտանելի ըլլալ Հայ ժողովրդի համար։ Սպանութիւններ, աւարառութիւններ, առեւանգումներ, կեղեքիչ հարկերու ամենախիստ գանձումներ եւ այն ալ Մահմետական գաղթականներու եւ պզտիկ բռնապետներու միջոցով սեփազուրկ դարձած Հայերէ։ Տեղային կառավարութիւնները պաշտպանութեան ոչ մէկ միջոց, ոչ մէկ յօժարութիւն ցոյց կուտային, եւ արցունքոտ բողոքները կը տեղային Պատրիարքարան անոր միջամտութենէն դարման մը գտնելու յոյսով։ Պոլսոյ Թերթերը վախկոտութեամբ կ՚արձանագրէին ամենէն ընդվզեցուցիչ դէպքերը, աւելցնելով թէ «բարեխնամ» Սուլթանի եւ իր կառավարութեան կամքին դէմ էին այդ բարբարոսութիւնները եւ թէ անշուշտ յանցաւորները իրենց արժանի պատիժը պիտի կրէին. բայց Սուլթանը եւ իր կառավարութիւնը բարեխնամ էր ոճրագործներու համար եւ ոչ թէ Հայերու, ուստի սպասուած պատիժը չէր գար։ Կացութիւնը ողբալի էր ամբողջ Հայաբնակ գաւառներու մէջ Վասպուրականէն մինչեւ Սկիւտարի մօտերը։ Դժբաղդ ժողովուրդին կը մնար միայն համբերել, յաւիտեան համբերել՝ զուրկ նոյնիսկ բողոքելու իրաւունքէն։ Ղրիմի պատերազմի հետեւանքով Թուրքիա գաղթած Չէրքէզ եւ ուրիշ ցեղեր, աւելի եւս ծանրացուցին Հայերու արդէն անտանելի կացութիւնը։

Սակայն, պզտիկ գաւառ մը կար Տաւրոսի հպարտ կուրծքին վրայ, որ Կիլիկիոյ Թագաւորութեան անկումէն ի վեր Մահմետական տիրապետութիւնը հեռու պահած եւ աւելի քան կիսանկախ գոյութիւն մը պահած էր։ Զէյթունն էր այդ գաւառը, որու ժողովուրդը՝ այնքան դիւանագէտ որքան յաղթանդամ եւ քաջ՝ Հայութեան պատիւը բարձր կը պահէր։ Զէյթունը Հայ անկախութեան բացարձակ կղզի մը պիտի ըլլար՝ եթէ քաջ լեռնականները դուրսի աշխարհի հետ յարաբերութիւն պահելու հարկին տակ չգտնուէին, իրենց ապրուստին համար։ Զէյթունցիի քաջութիւնը սարսափ էր բոլոր վայրենաբարոյ Մահմետականներուն համար։ Անոնք աշխատասէր ըլլալով իրենց լեռները ծածկած էին այգեստաններով եւ այդ լեռներէն երկաթի հանքը շահագործելով՝ ոչ միայն երկաթէ ձողեր եւ գործիքներ կը պատրաստէին, այլ նաեւ սուր եւ հրացան. անոնք ջերմ Քրիստոնեայ ըլլալով կը հաւատային նաեւ իրենց բազուկին վրայ՝ որ Աստուած կը զօրացնէր սուրը ամուր բռնելու եւ հարկ եղած ատեն թշնամիի վրայ իջեցնելու։ Անոնց համար Աստուծոյ տունը միայն իրենց եկեղեցին կամ վանքը չէր, այլ նաեւ այն լեռը, ուսկից կը հանէին իրենց զէնքի հում նիւթը, երկաթը. անոր համար իրենց զէնքը միշտ օրհնուած էր եւ երբէք չէր կրած պարտութեան անպատուութիւնը։ Թուրքը վերջին անգամ միայն օգտուելով աշխարհաւեր պատերազմէն, յաջողեցաւ ցրուել քաջերու այդ բոյնը, բայց ոչ թէ զէնքով, այլ Քրիստոնեայ Գերմաններու դաւաճանութեամբ(1) եւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի ու Աւետարանական քարոզիչի համակերպութեան քարոզներով։ Սակայն ինչպէս յիշեցինք Զէյթունցին միեւնոյն ատեն դիւանագէտ էր, եւ այդ դիւանագիտութեամբ իր յարաբերութիւնը կը պահէր Թուրք կառավարութեան հետ, իր արտադրութիւնները դուրսի աշխարհին ծախելու եւ անկէ պէտք եղած նիւթերը ներածելու համար. այս նպատակով անուանական տուրք մըն ալ կը վճարէր։

Զէյթունը նահապետական–ռամկավարական դաշնակցութիւն մը կը կազմէր իր տասը գիւղերով, որոնցմէ չորսը խառն էր այդ պզտիկ դաշնակցութեան հաւատարիմ Թուրք կամ Թուրքմէն ցեղերով. իսկ կառավարութիւնը չորս Հայ իշխաններու ձեռքն էր։ Թուրք կառավարութիւնը երբէք հաշտ աչքով չէ նայած Հայ արժանապատուութեան այդ բարձր եւ մաքուր կղզիին, եւ Կիլիկիոյ կուսակալները յաճախ փորձած են իրենց տիրող անարգ լուծը հոն տանել ու միշտ ալ ամօթալի անյաջողութեան մատնուած են։ Այսպէս Խրիմի պատերազմէն ետք Թուրքիա գաղթող Մահմետականները Հայաբնակ գիւղերու մէջ բաժնելու խնդիր ծագելով Մարաշի Խուրշիտ փաշան

---

1 Մեզի հասած լուրերու նայելով, գերման լրտեսներ իբրեւ Քրիստոնեաներու պաշտպան ներկայանալով մատնած են կռուի առաջնորդները։

ուզեց գաղթականներու մէկ մասը բռնի բնակեցնել Զէյթունցիներու երկիրը· բայց Հայերը ընդդիմացան եւ վերջապէս զէնքով ստիպեցին փաշան ետ կենալ իր դիտաւորութենէն (1859) ։

1860*ին՝ Սուրիացի Մարօնիներու ջարդէն ետք՝ Ֆրանսայի միջամտութեամբ Լիբանան ինքնավարութիւն ստացած էր, այդ բանը նոր յոյս մը ներշնչեց ամբողջ Հայութեան եւ մանաւանդ Կիլիկիոյ Հայութեան՝ գոնէ Զէյթունը ապահովելու Թուրք կառավարութեան ոտնձգութիւններու դէմ ։ Բայց ո՛չ կազմակերպութիւն կար, ո՛չ ալ նախաձեռնող մէկը այդ տեսակ շարժման մը գլուխ անցնելու ։ Բայց վերջապէս գտնուեցաւ անհատ մը՝ Լեւոն անունով՝ որ* 1861*ին Հաճընէն Զէյթուն անցնելով չորս ամսուան մէջ հանրագրութիւն մը պատրաստեց եւ ամենուն ստորագրել տուաւ՝ ներկայացնելու համար Ֆրանսայի կայսր Նափօլէօն Գ.ին ։ Քաջ լեռնականները՝ իրենց արժանավայել հպարտութեամբ եւ դիւանագիտութեամբ չէին զիջեր գթութիւն մուրալու, այլ իրենց ուժի վրայ յենլով կը յայտնէին որ իրենք Տաւրոս լեռներու վրայ բնակող Հայերը՝ կարող էին* 70,000 *կտրիճ եւ զէնքի վարժ զինուոր հանել, եւ կը խնդրէին ասպետական Ֆրանսայի միջամտութիւնը Թուրք կառավարութեան մօտ՝ ազատ ինքնավարութեան առանձնաշնորհումը ձեռք բերելու ։*

Նափօլէօն կարեւորութիւն տուաւ այդ հանրագրութեան եւ իր Պօլսոյ դեսպանին հրահանգ ղրկեց այդ ուղղութեամբ աշխատելու՝ յայտարարելով թէ Ֆրանսան միշտ ճանչցած էր Զէյթունի անկախութիւնը եւ ապահարկութիւնը ։ Եպարքոս Ալի փաշա՝ Թրքական խորամանկութեամբ՝ վեց ամիս պայմանաժամ ուզեց, ոչ թէ գործը դեսպանին փափաքին համաձայն կարգադրելու, այլ Զէյթունը մէջտեղէն վերցնելու, որպէսզի այլեւս անոր անունով միջամտութիւն չըլլայ ։ Ուստի իր ծրագիրը գլուխ հանելու համար վայրագ Ազիզ փաշան ղրկեց իբրեւ կառավարիչ Մարաշի ։

Փաշան թեթեւ պատրուակ մը կը փնտռէր Զէյթունի վրայ յարձակելու, եւ պատրուակը շատ չուշացաւ։ 1862ին Գէշէնցի եւ Ֆէթմանցի երկու Թուրքեր կռուելով առաջինը կ՚սպաննուի· անոր ազգականները օգնութեան կոչ կ՚ընեն իրենց գիւղացիներուն եւ անոնք ալ Ալաքաշ Հայ գիւղի իշխանին՝ որ մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր։ Իշխանը խումբ մը Հայերով կ՚երթայ մարդասպանին դատը տեսնելու, բայց ճամբան յարձակում կրելով Հայերէն մէկը կ՚սպաննուի։ Հպարտ Զէյթունցին այդ անարգանքը չէր կրնար տանել· խումբ մը Հայեր կը քալեն Ֆէթմանի դէմ եւ դիմադրութեան հանդիպելով կը կոտորեն բազմաթիւ Թուրքեր։ Գիշեր ատեն ուրիշ Թուրքեր մեռածներու արիւնաթաթաւ շապիկը Մարաշ Ազիզ փաշային կը տանին։ Այլեւս առիթը եկած էր· Թուրքերու մէջ կը տիրէ այլանդակ իրարանցում եւ վրէժխնդրութեան ոռնոց։ Ազիզ փաշա անմիջապէս 50,000 պաշը պօզուքներով կը յարձակի արի լեռնցիներու բոյնին։

Այս յանկարծական յարձակումը սոսկալի ճգնաժամ մը բերաւ անպատրաստ Զէյթունի գլխին· բայց կին, տղայ, ծեր եւ երիտասարդ վճռական եւ անվեհեր պոռթկումով զէնք առին չորս իշխաններու առաջնորդութեամբ։ Մէկ կողմէն գիշերներու ջերմեռանդ հսկումը, միւս կողմէն իշխաններու եւ եկեղեցականներու, «Զինուոր Հայոց ու Աստուծոյ», մարտահրաւէր ճառերը կրակ ներշնչեցին Հայ բանակին։ Ո՞վ կրնար այդ ուժին դէմ տոկալ։

Ազիզ փաշայի խառնիճաղանճը՝ բանակ ընելով Գուչախչոնց» բլուրը՝ այն տեղէն մաս մը կը յարձակի Աստուածածնայ վանքը դրօշակներով եւ Տէրվիշներու Ալլա՜հ, Ալլահ գոչումներով։ Վանքը անպատրաստ չէր Ս. Փրկչի վանքին պէս։ Քաջերը արդէն հասած էին անոր օգնութեան· Թշնամին փորձեց վանքի վերեւի կողմէն երթալ ուղղակի Զէյթունի վրայ, բայց ճամբուն վրայ հինգ հարիւր կտրիճներ դարան նստած էին, քիչ մը ընդդիմանալէ ետք անոնք փախուստ ձեւացուցին եւ գոռոզ վայրենիները ձգեցին անել թակարդի մը մէջ, ուր նոր վաշտ մը կ'սպասէր կանխապէս ծրագրուած ռազմագիտութեան մը համաձայն։ Յարձակող թշնամիին թիւը հազար էր, որմէ 756 հոգի գետին փռուեցան 9 պէյերու հետ։ Զէյթունցիք այդ վայրը «Կոտորածի ձոր» կոչեցին։ Հայերու գնդակը երբէք չէր վրիպեր։ Մինչ Հայ զինուորները այդպիսի ջարդ կուտային թշնամիին, անդին Հայ քահանաները՝ մէկ ձեռքերնին զէնք, միւս ձեռքերնին խաչ կամ աւետարան՝ կ'երգէին·

Արի՛, Աստուած հարցն մերոց
Որ ապաւէնդ ես նեղելոց,
Հաս օգնութեան ծառայից քոց,
Լե՛ր օգնական Ազգիս‿Հայոց։

Մարկոս Թաշճեան անուն կորիճ երիտասարդ մը հըսկումէ մը ետք կ'ուխտէ Թնդանօթաձիգը սպաննել· ան սողոսկելով կը մօտենայ եւ իր հրացանով գետին կը փռէ մարդը, ինքն ալ կ'սպաննուի, բայց ի՛նչ հոգ, արդէն հասած էր իր նպատակին։ Ազիզ փաշա միայն փախուստի մէջ ապաւէն կը գտնէ, հալածող Զէյթունցիներու վախէն խուճապի մատնուած վատերէն շատեր կը խեղդուին Ճիհան գետի մէջ։ Այդ պատերազմի մէջ թշնամիին կորուստը 2000է աւելի էր, իսկ Հայոց՝ 77 հոգի։ Փաշայի թընդանօթներու արձակած 41 ռումբերէն միայն սեւ էշ մը մեռած է։ Զէյթունցին անմահացուցած է իր յաղթութիւնը իր լեռներուն պէս անարուեստ բայց զօրաւոր երգերով· անոնցմէ մէկը մանաւանդ թշնամիի ամբարտաւանութեան խորտակումը կը նկարագրէ·

Հազար ութ հարիւր վաթսուն երկուքին,
Յունական Օգոստոս ամսուն երկուքին,
Զէրքէզք ջարդուեցան Գըրգընի քէօփրին,
Դիակաց կոյտեր թռչուններ վախցրին։

Ազիզ փաշան եկաւ թնդանօթ լարեց,
Քառասուն մէկ ռումբ նետեց, մի էշ գլորեց,
Թաշճեան՝ թօփճիին զարկաւ տապալեց,
Փաշան ալ սոսկումէն զգետին փռուեց։

Փաշային ծունկերուն կապը քակուեցաւ,
Վախ ու սարսափէն լեղին պատռեցաւ,
Զէրքէզաց գլուխը մէկէն ճզմուեցաւ,
Քառասուն հազար զօրք՝ իսկոյն ցրուեցաւ:

Սուլթանը կատղեցաւ եւ այս անգամ վճռեց կրկնապատիկ զօրքով ընկճել յաղթական Տաւրոսցիները: Զէյթունցիները դիւանագէտ էին եւ գիտէին Թուրքը չպիտի հրաժարէր զիրենք հետապնդելէ. ուստի պատգամաւորութիւն մը ղրկեցին Նափոլէոնին, որուն ծախքերը հոգաց Յովհաննէս Սալօյեան հարուստ վաճառականը: Փարիզի մէջ Կարապետ եպս. Շահնազարեան միանալով պատգամաւորութեան ներկայացաւ Ֆրանսայի կայսեր, որ հեռագրով կեցնել տուաւ Սուլթանի վայրագ պատրաստութիւնը: Երկրորդ պատգամաւորութիւն մըն ալ Պոլիս գնաց դէպքերուն պատճառները Պատրիարքի միջոցով կառավարութեան բացատրելու: Այս պատգամաւորներէն ներշնչուելով Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան գրեց «Դու զո՞վ խնդրես» եւ «Ոչ փող զարկինք ոչ արձագանգ լեռնաստոյգ» երգերը:

Միջամտութիւնը Զէյթունցիներուն փափաքին համաձայն չեղաւ, որովհետեւ Հայ Կաթոլիկներու Պատրիարք Հասունեան ուզեց օգտուիլ առիթէն եւ Կաթոլիկութեան պայման մտցուց խնդրին մէջ, Հայոց Պատրիարքը Զէյթունցիներուն միտքը փոխել տուաւ եւ Թուրք կառավարութեան հետ հաշտութիւն կայացաւ՝ կառավարութեան կողմէ ղրկուած երեք Հայ պատուիրակներու միջոցով:

Զէյթունի հաշտութենէն ետք Պատրիարքարանի երկու դժուարին խնդիրներ կը մնային, Աղթամարայ եւ Սիսի Կաթողիկոսութիւններու խնդիրը, ուր երկու եպիսկոպոսներ ապօրինի կերպով Կաթողիկոս նստած էին: Նոյն ատեն Մատթէոս Կաթողիկոսի մահուամբ ընդհանուր Կաթողիկոսի ընտրութեան խնդիրն ալ առաջ եկաւ: Ընդհանուր ժողովը այս վերջինին աւելի կարեւորութիւն տալով՝ երկու պատուիրակ ղրկեց, Ներսէս եպս. Վարժա-

պետեան եւ Ցակոբ Նորատունկեան, որոնք ընտրողական ընդհանուր ժողովին մէջ մեծամասնութեան հետ իրենց քուէները տուին Պրուսայի առաջնորդ եւ երբեմնի Պատրիարք Գէորգ եպիսկոպոսին, ընտրելով զայն Էջմիածնի աթոռին վրայ (1866 Սեպտեմբեր)։

6

ԽՐԻՄԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔ

Սահմանադրութեան անյարմարութիւնները գործնականին մէջ. — Թուրք կառավարութեան քաղաքականութիւնը. — Խրիմեանի հմայքին աճումը. — Անոր պատրիարքութիւնը և Հայ տառապանքի խնդիրը. — Ռամկավարութեան զօրացումը ազգային ժողովներու մէջ. — Անոր հրաժարումը։

Հայոց ազգ. սահմանադրութիւնը թուղթի վրայ գըծուած էր, եւ պէտք էր կեանքի փորձառութեան անողորմ բովէն անցնէր. դասակարգային հակառակութիւններէ զատ՝ քաղաքական եւ կրօնական ժողովները եւ զանազան խորհուրդները աշխատութեան յստակ բաժանում չունէին, յաճախ իրարու գործին խառնուելով կիրքերու բորբոքման պատճառ կ'ըլլային։ Պօղոս Պատրիարքը (1863) բարի բայց թոյլ բնաւորութեամբ անկարող էր հեղինակաւոր առաջնորդ մը ըլլալ, որով սահմանադրութեան թշնամիները կը զօրանային։ Հետզհետէ վարչական ժողովները լուծուած հանգամանք մը կ'ստանային, ամէն կողմէ դժգոհութիւնները կ'աճէին։ Այս կացութեան մէջ Օսմ. «բարեխնամ» կառավարութիւնը Հայ ջոջերու դրդմամբ դադրեցուց սահմանադրութիւնը, եւ իրեն հաճելի անձերէն խառն ժողով մը կազմեց Պատրիարքին նախագահութեամբ (1866)։ Հայ ժողովուրդին զայրացումը մեծ եղաւ այս բանին դէմ. ամէն կողմէ սկսաւ յարձակում Պատրիարքի վրա, շատ եկեղեցիներու մէջ անոր անուան յիշատակութիւնը դադրեցուցին՝ պատարագը կռիւի վերածելով։ Քանի մը խմբագիրներ՝ իբրեւ պարագլուխ այդ խլրտումներու բանտարկուեցան ջոջերու ցուցմունքով,

ՄԿՐՏԻՉ ԽՐԻՄԵԱՆ [ՀԱՅՐԻԿ]

բայց անօգուտ· 1869ի սկիզբին Պատրիարքը ստիպուեցաւ հրաժարիլ եւ կառավարութիւնն ալ խոստացաւ սահմանադրութիւնը վերահաստատել։

Սահմանադրութիւնը կառավարութեան ձեռքը գործիք մըն էր՝ որ երկու նպատակի կը ծառայէր· նախ՝ Եւրոպայի աչքին փոշի կը նետէր, երկրորդ՝ Հայերը անով զբաղեցնելով Պոլսի մէջ, գաւառի բնաջնջման գործը անարգել առաջ կը տանէր· եւ Պոլսի կուսակցութիւնները չէին կրնար հասկնալ գաւառի վիճակը։

Երբ Պոլիս ամիրայական եւ սահմանադրական կռիւները անօգուտ կերպով կը փոթորկէին, անդին Վասպուրականի մէկ անկիւնը մեծ անհատականութիւն մը իր լուսաւոր ազդեցութիւնը կը տարածէր ամէն կողմ· մէկը՝ որ ամբողջովին ժողովուրդի պէտքերուն ու ցաւերուն նուիրուած էր· մէկը՝ որ հեռու սահմանարդական հմայքէ շլանալէ՝ ժողովուրդի մտքին ու սրտին թարգմանը կ'ըլլար։ Խրիմեանն էր այդ մեծ անհատականութիւնը՝ որ իր գործունէութեամբ սիրելի դարձած էր Հայ ժողովուրդին եւ որ կոչուած էր մեծ ազդակ մը ըլլալու անոր ճակատագրին։ Պատիւ՛ է ժողովուրդի մը՝ որ ուղիղ մարդը կ'ընտրէ իր առաջնորդութեան համար։ Հայութիւնը այդպիսի ընտրութեան մը ապացոյցը տուած էր արդէն «Հայրիկ» կոչելով զայն, նոյնիսկ իր երիտասարդ հասակին մէջ։ Խրիմեան առաջին Հայը եղած էր որ գաւառի առաջին թերթը հրատարակած, «Արծիւ Վասպուրականի» Վարագայ վանքին մէջ, ուր բացած էր նաեւ ժառանգաւորաց գիշերօթիկ վարժարան։ Եւ հիմա ժողովուրդը կուգար զայն Պատրիարքական գահի վրայ բարձրացնելու։ Խրիմեանի ընտրութիւնը ժողովուրդի, ճշմարիտ մեծութեան յաղթութիւնն էր՝ որ կեցցէներով ողջունուեցաւ Տարօնէն մինչեւ Վոսփոր (1869)։

Խրիմեանի Պատրիարքութեան ամբողջ գործունէութիւնը եղաւ Պոլսոյ Հայութեան, ազգային ժողովի եւ Սուլթանի կառավարութեան ուշադրութիւնը դարձնել գաւառի վրայ, ուր կ'ապրէր Հայութեան բուն զանգուա-

ծը, նաեւ սահմանադրութեան անշարժ մեքենան բարեփոխել, շտկել եւ ամբողջ Հայութեան պէտքերուն համաձայն շարժուն ձեւի մը վերածել· եւ ան մասամբ յաջողեցաւ։ Իր օրով առաջին անգամ ըլլալով գաւառացիներուն բողոքագրերը ազգային ժողովի մէջ ընթերցման եւ քըննութեան առարկայ դարձան եւ դարմաններու մասին վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան, հակառակ վախկոտ ջոջերու ընդդիմութեան։ Բողոքները կուգային ըլլայ կեղեքող եւ մատնութիւններով ժողովուրդը ընկճող Հայ աղաներու դէմ, ըլլայ սպաննող, յափշտակող եւ առեւանգող Թուրք կամ Քիւրտ տարրի դէմ։ Խրիմեան Պատրիարք՝ հանրագրութիւններու առթիւ յայտնուած դեր ու դէմ վիճաբանութիւններէն ետք՝ խնդիրը կ՚ամփոփէ իր թափանցող հեռատեսութեամբ և հանճարեղ պարզախօսութեամբ, թէ Հայաստանի մէջ հարստահարութիւնները կան եւ պիտի մնան քանի մէկ ժողովուրդի ձեռքը Ղուրան եւ սուր կայ, մինչդեռ միւսին ձեռքը միայն Աւետարան, եւ ան կը յայտնէ իր մտադրութիւնը կառավարութեան առաջարկութիւն տանելու։ Այս կերպով Խրիմեան Պատրիարքը կը յանդգնէր Հայկական խնդիրը Հայու ձեռքով Սուլթանի աչքին առջեւ դնել· պահպանողական հակառակութիւնը մեծ էր, բայց եւ այնպէս չափաւոր բանաձեւով տեղեկագիր մը կը պատրաստուի, որու մէջ կ՚առաջարկուէր զինաթափ ընել Մահմետական տարրերը եւ զինուորական տուրքի տեղ զինուորական ծառայութիւն հաստատել, երկու եղբայր ժողովուրդներու մէջ հաւասարութիւնը եւ արդարութիւնը պահպանելու համար (1871)։ *Օսմ· կառավարութիւնը խառն յանձնախումբ մը ղրկեց գաւառի կացութիւնը տեղնուտեղը քննելու· իսկ յանձնախումբի քննութեան արդիւնք պաշտօնագիրը նետուեցաւ սովորական փոշիներու մէջ։*

Խրիմեան իբրեւ ժողովուրդի մարդ ժողովրդական շարժումը աւելի զօրացուց եւ միջին դասակարգի ազդեցութիւնը բարձրացուց ազգային ժողովներու մէջ։ Այդպէսի յառաջդիմութիւն մը առանց ցնցումներու չէր կըր-

նար տեղի ունենալ․ Հայ եկեղեցականներէ շատեր եւ տէրութեան Հայ պաշտօնեաներ Թրքական միջավայրին մէջ տիրելու եւ ստրկանալու վարժուած էին, տիրել իրենցմէ վար եղողներու վրայ, ստրկանալ՝ իրենցմէ բարձր Թուրք պաշտօնէութեան առջեւ։ Այդ տիպի մարդոց համար Խրիմեան անտանելի մարդ մըն էր, ուստի ամէն ջանք ՚ըրին զայն տապալելու։ Խրիմեան փառասէր մէկը չէր եւ ոչ ալ պաշտօնի տենչացող․ ուստի 1873ի աշնան դէմ՝ ձանձրացած երկպառակութիւններէն՝ իր նշանաւոր հրաժարականը տուաւ եւ պաշտօնէ հեռացաւ, նորէն քաշուելու Վարագայ իր սիրած խուցն եւ հոն «գրիչ եւ սակաւիկ մի թանապուր» գտնելու։

Խրիմեանի չորս տարուայ Պատրիարքութիւնը Հայ յեղափոխութեան առաջին խորհրդանշանը եւ շարժումն էր։ Խրիմեան իր Պատրիարքութենէն ետք շարունակեց մեծ ազդակ մը ըլլալ Հայ կեանքին մէջ՝ իբրեւ փրօփականտիստ, գրող եւ ամենէն վերջը իբրեւ Կաթողիկոս։

7

ՆԵՐՍԷՍ ՊԱՏՐԻԱՐՔ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Պալքանեան յեղափոխութիւնները և պալատական դաւադրութիւնները. — Ապտ-իւլ-Համիտ գահի վրայ. — Միտհատ փաշայի սահմանադրութիւնը իբրեւ գործիք. — Հայութեան տուած պատրանքը. — Ռուս-Թրքական պատերազմը և Հայ զօրավարները. — Ներսէս պատրիարքի դիրքը. — Սան Ստէֆանոյի դաշնագրութիւնը և Հայոց խնդիրքը իբրեւ 16-րդ յօդուած. — Պէրլինի վեհաժողովը և Հայ դատին տրուած հարուածը. — 61-րդ չարաբաստիկ յօդուածը. — Թուրք կառավարութեան սանձարձակութիւնը. — Ներսէս պատրիարքի հրաժարումը և մահը. — Կրթական գործունէութիւն։

Խրիմեանի տեղ Պատրիարք ընտրուեցաւ (1874 Ապրիլ 24) դարձեալ ժողովուրդէն սիրուած դէմք մը, Ներսէս եպս․ Վարժապետեան, որ թէեւ Սիս ձեռնադրուած էր, բայց ըստ սահմանադրութեան Էջմիածնի միաբան գրուեցաւ պաշտօն ստանձնելու համար։

Թուրքիան իր վատթար կառավարութեան պատճառով իր աւերումը կը պատրաստէր։ 1875ին Հէրսէքի Քրիս-

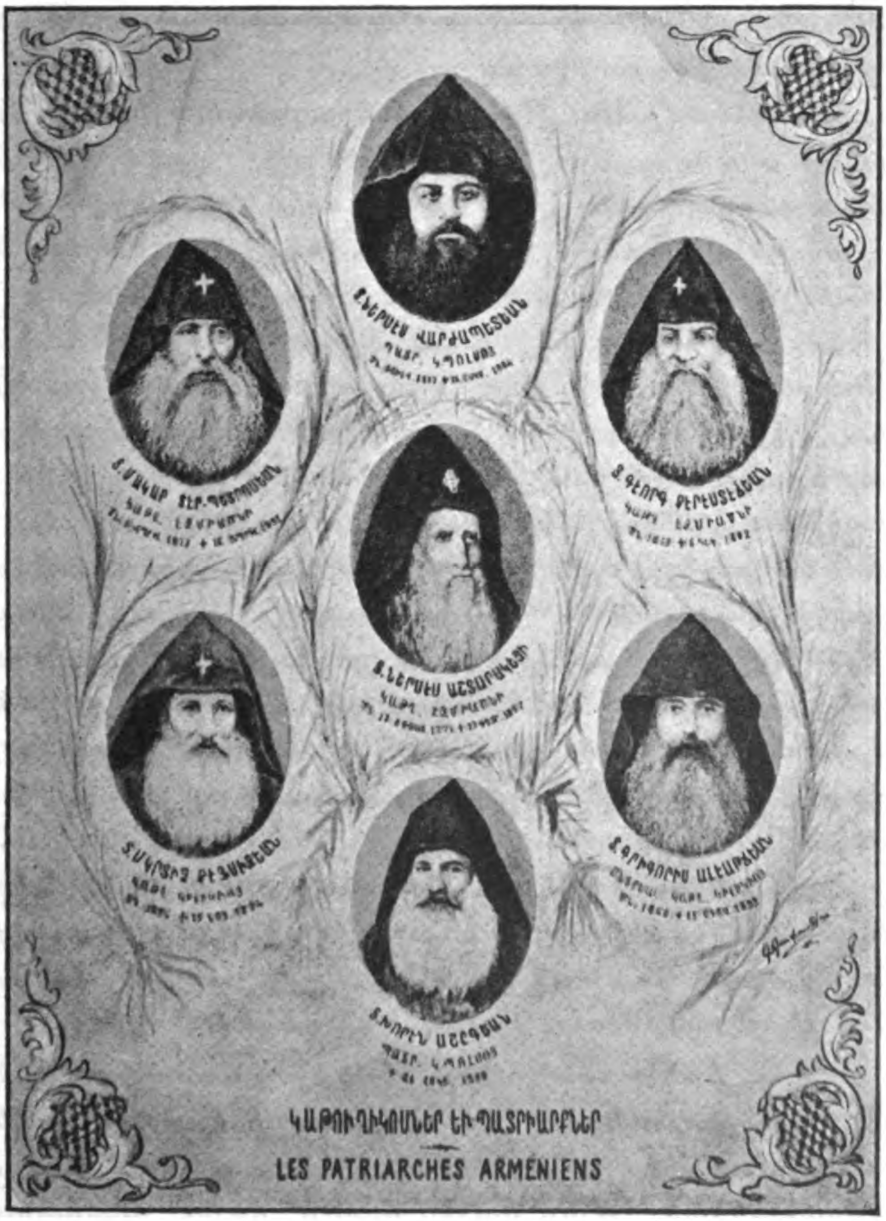
Ն. ՆԵՐՍԷՍ ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆ
ՊԱՏՐ. Կ.ՊՈԼՍՈՅ
Տ. ՄԱԿԱՐ ՏԷՐ-ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ
ԿԱԹՈՂ. ԷՋՄԻԱԾՆԻ
Տ. ԳԷՈՐԳ ՔԵՐԷՍՏԷՃԵԱՆ
ԿԱԹՈՂ. ԷՋՄԻԱԾՆԻ
Տ. ՆԵՐՍԷՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻ
ԿԱԹՈՂ. ԷՋՄԻԱԾՆԻ
Տ. ՄԿՐՏԻՉ ՔԷՖՍԻԶԵԱՆ
ԿԱԹՈՂ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ
Տ. ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱԼԷԱԹՃԵԱՆ
ՏԵՂԱՊԱՀ ԿԱԹՈՂ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ
Տ. ԽՈՐԷՆ ԱՇԸԳԵԱՆ
ՊԱՏՐ. Կ.ՊՈԼՍՈՅ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐՔՆԵՐ

LES PATRIARCHES ARMÉNIENS

տոնեաները ապստամբեցան, անոնց հետեւեցան Պօսնիացիները եւ յաջորդ տարին Պուլկարները։ Պալքանեան ժողովուրդները իրենց փրկութեան վերջին մարտիրոսագրութիւնը յանձն առին։ Երբ Եւրոպական տէրութիւնները խաղաղութեան ելք մը կը փնտռէին, պալատական դաւադրութեամբ Սուլթան Ազիզ սպաննուեցաւ (1876) եւ անոր տեղ ելաւ Սուլթան Մուրատ Ե․ որ երեք ամիս ետք վար առնուեցաւ իբրեւ խելագար, դաւադրութեան մէջ մաս ունէր Ապտիւլ Համիտ Բ․ (1876–1909) որ իր եղբօր տեղ Սուլթան հռչակուեցաւ։ Թուրք կանոնաւոր եւ անկանոն զինուորներու գործ դրած խժդժութիւնները Պուլկար ժողովուրդին վրայ մեծ յուզում առաջ բերին Եւրոպայի մէջ, եւ Թուրքիոյ ներկայացուցին բարեկարգութեան ծրագիր մը։ Սուլթան Համիտ մերժեց քոնթրոլի առաջակը եւ կացութիւնը սուր կերպարանք ստացաւ։

Ռուսաստանը՝ որ Խրիմի պատերազմի ատեն անիրաւուած էր Եւրոպայէն, Պալքան ժողովուրդներու տառապանքին մէջ առիթ մը կը գտնէր իր վարկը շտկելու Թուրքի դէմ եւ Քրիստոնեաներու պաշտպանութեան դերը նորէն ստանձնելու։ Սուլթան Համիտ Եւրոպան բաժնելու համար Միտհատ փաշայի սահմանադրութիւնը մէջտեղ նետեց, իսկ Քրիստոնեայ ժողովուրդները բաժնելու համար Հայերու եւ Յոյներու իրաւունք տուաւ բարենորոգումներ պահանջելու, որոնց արտաքնապէս գոհացում կուտար սահմանադրութիւնով, բան մը՝ որ բաւարարութիւն պիտի տար նաեւ Պալքանեան ժողովուրդին։

Հայերը խաբուեցան այդ կեղծ յայտարարութիւններէն, բայց խաբուեցան նաեւ Եւրոպացիները․ եւ Հայերը խաբուելու ամէն պատճառ ունէին․ պետութեան մէջ բարձրաստիճան Հայեր կային որոնք միշտ համակրանք կը լսէին Հայ ազգի եւ անոր հաւատարմութեան հանդէպ, յոյս կ՚ստանային Հայոց մօտիկ փրկութեան համար, ներքին կեանքի բարւոքումով։ Օտեան մը՝ Միտհատ փաշայի թեւ ու թիկունքը՝ Օսմանեան սահմանադրութիւնը պատրաստելու կ՚օգնէր եւ ազդեցիկ անդամն էր ազգային ժո-

ղովի։ Անկէ ետք Օսմ. փարլամէնթը կը բացուէր եւ Հայ երեսփոխանները ազատ համարձակ կ՚արտայայտուէին, կեղծաւոր Թուրքերը անոնց ձայնակից կ՚ըլլային, ուստի Հայերը օտար միջամտութեան դէմ կը խօսէին եւ Թուրքերը օտար լեզուներու թարգմանելով այդ արտայայտութիւնները, կ՚աշխատէին ցոյց տալ թէ Քրիստոնեայ ժողովուրդները գոհ էին։

Ռուսերը, սակայն, անտարբեր չմնացին Պուլկարիոյ կոտորածներուն հանդէպ եւ Եւրոպայի ծրագիրը ստիպելու պատրուակով՝ Ռուս բանակները թէ՛ Հայաստանէն եւ թէ՛ Պալքաններէն սկսան յառաջանալ, ատեն մը փոփոխական բաղդերով, բայց վերջապէս Ռուս զէնքի համար յաղթական յառաջխաղացումով։ Հայաստանի կողմը Հայ զօրավարներ մեծ յաղթութիւններ կը տանէին. Լազարեան, Ղուկասով եւ Մէլիքով Հայ ռազմագիտութեան հանճարներ էին Ռուսաց համար, իսկ ազատութեան յոյս՝ տառապող Հայ ժողովուրդի։ Սահմանադրութիւնը ոեւէ բարւոքում բերած չէր ժողովուրդի մէջ, ուստի ան իր աչքերը դարձուց Ռուսաց կառավարութեան վրայ։ Ազգային ժողովը վարանումի մէջ էր՝ բայց վերջապէս Իզմիրլեան եպիսկոպոսը Էջմիածին ղրկեց խնդրելու Գէորգ Կաթողիկոսէն որ Ցարի միջամտութեան համար դիմում ընէ. Կաթողիկոսը՝ գիտնալով Ներսէս Աշտարակեցիի յուսախաբութիւնը 1829ին՝ մերժեց այդ դիմումը ընել։ Մէլիքով գրաւեց Կարինը եւ Հայկական շարժումի մը խորհուրդը կուտար պատեհութենէն օգտուելու, Ռուս բանակը իր ձեռքն էր եւ կրնար գրաւել Հայաստանի մեծագոյն մասը. բայց Ներսէս Պատրիարք Սուլթանի անուշ խօսքերէն խաբուած կ՚արգիլէր ոեւէ շարժում։ Վերջապէս Ռուս յաղթական բանակը հասաւ մինչեւ Պոլսոյ դռները եւ Ներսէս Պատրիարք ստիպուեցաւ թախանձագին դիմումներ ընել Նիկողայոս մեծ դուքսին որ իր դաշնադրութեան մէջ նկատի առնէ դժբաղդ Հայաստանը։ Ազատատենչ Հայու երեւակայութիւնը սկսաւ թռիչներ առնել, ամենէն պահպանողական Հայը մեծ ակնկալութիւններ ունէր։

Սարսափահար Սուլթանը պատրաստ էր ամէն զիջում ընելու եւ այդ վիճակի մէջ կնքուեցաւ Սան Ստէֆանոյի դաշնագրութիւնը Տատեան գերդաստանի ամառանոցին մէջ (Մարտ 3, 1878)։ *Այդ դաշնագրութեան մէջ Ռուս հրամանատարները՝ Պալքանեան ազգերու խնդիրը ձարի կառավարութեան կը յանձնէին։ Ռուսերը վստահ էին որ Թուրքիան Հայոց ապահովութեան համար ոչ մէկ ձեռնարկ պիտի ընէր, ուստի դաշնագրութեան ուժով անոր ներքին գործերուն խառնուելու իրաւունք եւ Միջերկրականին հասնելու իտէալը իրագործելու միջոց պիտի ունենային․ ահաւասիկ բովանդակութիւնը այդ յօդուածին․*

«Որովհետև Ռուսաց զօրքերը Հայաստանի մէջ գրաւած երկիրներէ քաշուելէ ետք, կրնան երկու տէրութեանց յարաբերութիւնները խանգարող դէպքեր պատահիլ, Բ․ Դուռը կ'ստանձնէ անյապաղ բարենորոգումներ մտցնել Հայաստան եւ երաշխաւորել Հայոց ապահովութիւնը քիւրտերու եւ Չէրքէզներու դէմ»։

Ռուսիոյ փայփայած ծրագիրներու ծառայող այս յօդուածը միայն Պատրիարքի դիմումներու հետեւանքով չէր, այլ նաեւ պատերազմի ժամանակ Հայոց քաշած անպատմելի տաժանքներու եւ Պայազիտի ու Ալաշկերտի շրջանակներու մէջ աւելի քան տասը հազար Հայերու կոտորածի գինով։ Բարձր յոյսերով օրօրուող Հայերու համար սկիզբէն կատարեալ յուսախաբութիւն մը եղաւ այդ յօդուածը, որովհետեւ այն հեռու էր Հայոց իտէալը իրագործելէ․ 17 *տարի առաջ Լիբանան ինքնավարութիւն ստացած էր եւ այսօր Թուրքիոյ անարգ լուծէն մէկ անգամէն կ'ազատէին Սերպիա, Մօնթէնէկրօ, Ռումանիա եւ Պուլկարիա, իսկ Հայոց համար գթութեան կամ ողորմութեան գոյն ունեցող յօդուած մը․ Հայոց ուզածը այդ չէր, եւ առաջին յուսախաբութեան պոռթկումին մէջ յարձակումներ տեղացին Ներսէս Պատրիարքին վրայ․ ոմանք գործի մէջ դաւաճանութիւն մը տեսնել կը կարծէին, իսկ ուրիշներ ոճրագործ ապիկարութեան արդիւնք կ'աղաղակէին։ Բայց երանի թէ Հայոց յուսախաբութիւնը այդչափ ըլլար, աւելի մեծը պիտի գար շուտով։*

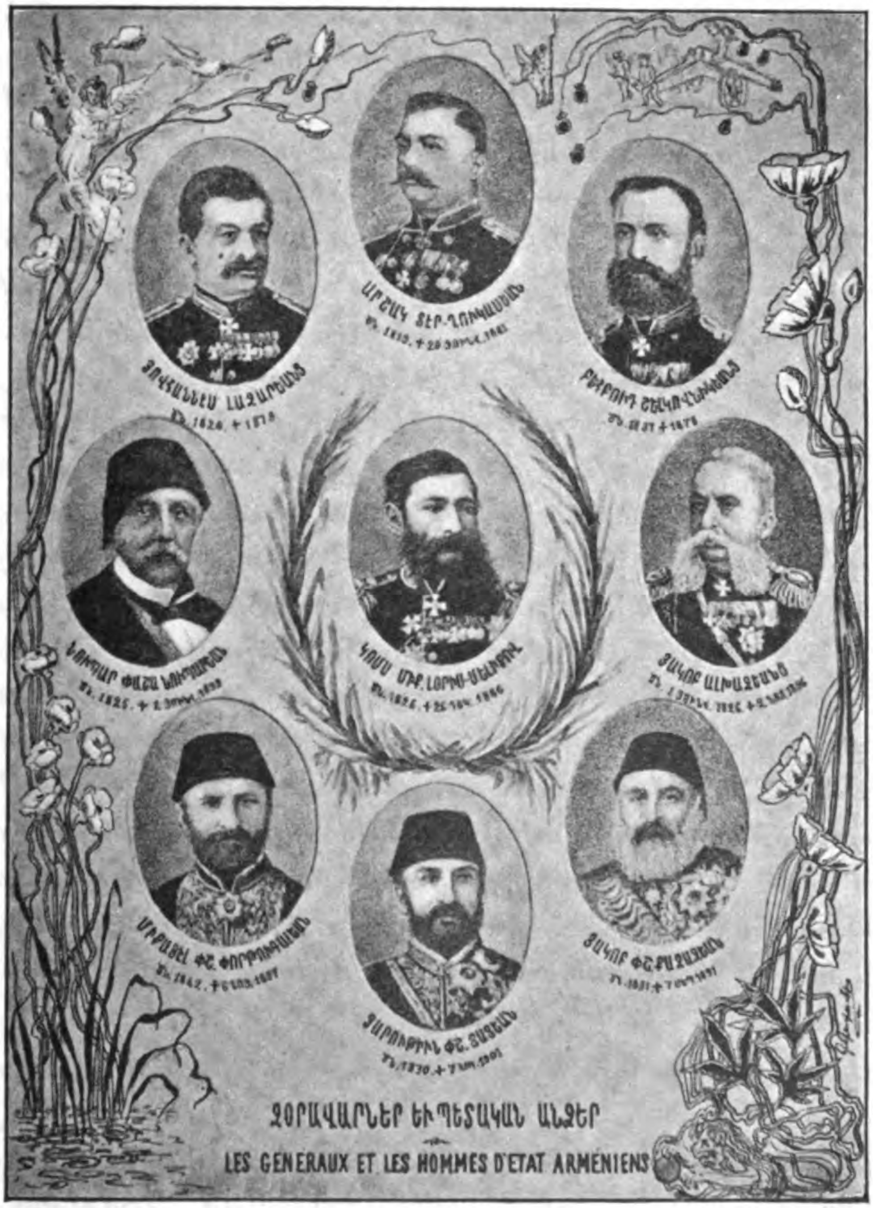
ԱՐՇԱԿ ՏԷՐ-ՂՈՒԿԱՍԵԱՆ
Ծ. 1819. + 28 ՅՈՒՆՎ. 1881
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆՑ
Ծ. 1826. + 1879
ԲԷՀԲՈՒԴ ՇԷԼԿՈՎՆԻԿԵԱՆՑ
Ծ. 1837 + 1878
ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ ՆՈՒՊԱՐԵԱՆ
Ծ. 1825. + 2 ՅՈՒՆՎ. 1899
ԿՈՄՍ ՄԻՔ. ԼՈՐԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎ
Ծ. 1826. + 25 ԴԵԿ. 1888
ՅԱԿՈԲ ԱԼԽԱԶԵԱՆՑ
ՄԻՔԱՅԷԼ ՓՇ. ՓՈՐԹՈՒԳԱԼԵԱՆ
Ծ. 1842. + 6 ՆՈՅ. 1897
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՓՇ. ՏԱՏԵԱՆ
Ծ. 1830. + 7 ՅՈՒՆ. 1901
ՅԱԿՈԲ ՓՇ. ՔԱԶԱԶԵԱՆ
Ծ. 1831 + 7 ՅՈՒՆՎ. 1891

ՋՕՐԱՎԱՐՆԵՐ ԵՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ԱՆՁԵՐ

LES GENERAUX ET LES HOMMES D'ETAT ARMÉNIENS

Պահպանողական Անգլիոյ զգայուն երեւակայութիւնը տագնապեցաւ Ռուսիան Թուրքիոյ տէր եւ Հնդկաստանի սահմաններուն մօտ տեսնելով· պէտք էր ամէն գինով կասեցնել Ռուսաց անարգել աշխարհակալութիւնը· ուստի Լոնտոնի դահլիճէն բարձրացաւ Պիքնսֆիլտի ձայնը Սան Ստէֆանոյի դաշնագրութիւնը վերաքննելու· Անգլիական մարտանաւերը պատրաստ էին Սուլթանի արտօնութեամբ Սեւ Ծով մտնելու և ի հարկին պատերազմ սկսելու Ռուսաց դէմ· Ռուս կառավարութիւնը տեղի տուաւ։ Պէրլինի մէջ կազմուեցաւ Վեհաժողով մը (1878)՝ որ պատմութեան մէջ ամենամեծ դաւաճանութիւնը պիտի գործէր Հայոց դատին դէմ։ Հայերը այս անգամ աւելի զօրաւորին, Անգլիոյ վրայ դարձուցին իրենց աչքերը, անկէ յուսալով իրենց ազատութեան իտէալի իրագործումը, եւ Ներսէս Պատրիարք Ազգային Ժողովի կողմէ պատգամաւորութիւն մը ղրկեց Պերլին՝ Եւրոպայի պետութիւններուն, կազմուած՝ Խրիմեան Հայրիկէ, Խորէն Նարպէյէ, Ստեփան Ասլանեանէ եւ Մինաս Չերազէ։ Այսօրուան աշխարհաւեր պատերազմը երկնող այդ միջազգային Ժողովը մերժեց ընդունիլ Հայոց պատգամաւորութիւնը, թէեւ Լորտ Սալըզպուրիի առաջարկով ընդունուեցաւ Հայոց խնդիրքը նիւթ ընել։ Եւ թագակիր գլուխներու այդ ներկայացուցիչները տուին 61րդ յօդուածը, որ Թուրքիոյ Հայոց գրեթէ բնաջնջման պատճառ պիտի ըլլար։ Այդ յօդուածը կ'ըսէր·

«Բ· Դուռը յանձն կ'առնէ անյապաղ իրականացնել այն բարւոքումներն ու բարենորոգումները՝ որ կը պահանջեն տեղական պէտքերը Հայոց բնակած նահանգներուն մէջ, եւ երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Չէրքէզներու եւ Քիւրտերու դէմ։ Բ· Դուռը այս նպատակին համար ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պիտի ծանօթացնէ տէրութիւններուն, որոնք պիտի հսկեն անոնց գործադրութեան վրայ»։

Ասով պարզապէս Հայ ցեղի ճակատագիրը կը յանձնըւէր Թուրք բորենիին· որովհետեւ այլեւս մէկ պետու-

թեան չէր տրուեր Հայկական բարենորոգումներու հսկողութիւնը, այլ վեց մեծ տէրութեանց, ինչ որ չէզոքութիւն կամ բացասական հսկողութիւն կը նշանակէր։ Թուրքիոյ համար յաղթութիւն մըն էր այդ եւ Սուլթանը կրնար ուզածին պէս խաղցնել Եւրոպացի մրցակիցները։ Անկէ զատ Ռուսիոյ ալ քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ Հայաստանի հանդէպ. Անգլիոյ մրցակցութիւնը նոյնիսկ թշնամի դարձուց Ռուսիան՝ որ այլեւս յուսահատած էր Հայաստանի վրայով Միջերկրական հասնելու գաղափարին մէջ։

Հայոց համար պատերազմի անմիջական արդիւնք էր կոտորած եւ գաղթ Ալաշկերտէն ու Պայազիտէն եւ աղէտալի սով մը ամբողջ Հայաստանի համար. չհաշուելով տնտեսական մեծ հարուածը Թուրքիոյ արժէթուղթերու անկումով։ Պոլսոյ Սովելոց յանձնախումբը, ինչպէս նաեւ անոր Վանի մասնաճիւղը Խրիմեանի հովանաւորութեան տակ, գովելի գործունէութիւն ցոյց տուաւ ամէն կողմէ հանգանակութիւններ կատարելով եւ սովահարներուն օգնութեան հասնելով։

Ինչպէս յիշուեցաւ Պէրլինի տուած բարոյական հարուածը մէծ էր։ Ասով Թուրք կառավարութեան ստացած սանձարձակութիւնը իր նշանները սկսաւ ցոյց տալ։ Պատերազմի ատեն կառավարութիւնը կը փորձէր Զէյթունցիներէ զօրք հաւաքել, անոնք քիւրտերու եւ Չէրքէզներու յարձակումները ետ մղած էին, բայց տէրութեան դէմ ըմբոստութիւն չունէին, ուստի առաջարկեցին զօրք տալ պայմանաւ որ Քրիստոնեայ սպաներու տակ մնային, ոստիկանութիւնը տեղացիներու ձեռք մնար, տուրքերը իրենք միայն գանձելով Մարաշի կառավարիչին յանձնէին, եւ իրենց վրայ դրուած կառավարիչները փոփոխակի Թուրք եւ Քրիստոնեայ ըլլային։ Կառավարութիւնը Քրիստոնեայ սպաներու առաջարկը մերժեց, իսկ Զէյթունցիները հաստատ մնացին իրենց պահանջին վրայ։ Կառավարութիւնը մտադիր էր լուրջ հարուած մը տալ այդ լեռնականներուն, բայց դեռ վաղաժամ համարելով՝

բաւականացաւ բազմաթիւ հայեր բանտարկելով. Ներսէս Պատրիարքի աշխատանքով միայն անոնք ազատ արձակուեցան (1879 *Յնվ.*)։ *Օսմանեան փարլամէնթը ասուպի պէս եկեր եւ անցեր էր։ Հարստահարութիւնները աւելի քան երբէք կը շատնային։ Ներսէս Պատրիարքը մանրամասն տեղեկագիրներով Պերլինի դաշնագրութիւնը ստորագրող պետութեանց դեսպաններուն դիմումներ ըրաւ, անոնք ալ երկար բարակ բանակցութիւններու մէջ մտան Բ. Դրան հետ, որոնք միայն ժամավաճառութիւն էին եւ ուրիշ ոչինչ։ Թուրքը աւելի կատաղաբար եւ սիստէմաթիք կերպով առաջ կը տանէր հայաջինջ քաղաքականութիւնը։ Ներսէս Պատրիարք յուսահատութենէն հրաժարեցաւ* 1881 *ի աշնան եւ տարիէն աւելի քաշուած կեանք վարեց։ Ազգային գործերը անկերպարան վիճակի մը մէջ էին եւ կառավարութիւնը տնօրինութիւն մը չէր ըներ այդ հրաժարականի հանդէպ. խորամանկ Համիտը յանկարծ մերժեց անոր հրաժարականը, զայն իր պաշտօնին մէջ վերահաստատեց* (1882 *Նոյ.* 29) *եւ մեծագին ընծաներով պատուասիրեց։ Մայրաքաղաքի յուսալքուած Հայութիւնը բարեգուշակ նշան մը կարծեց այդ բանը. բայց դարձեալ յուսախաբութիւն։ Ներսէս Պատրիարք մեռաւ ծանր պատասխանատուութեան պատճառած ցաւէն կամ ընդհանուր կարծիքի համաձայն Սուլթանի թոյնէն* (1884 *Հոկտ.* 26)։ *Ազգային Ժողովը ամիս մը սուգ պահեց եւ անկէ ետք Պատրիարք ընտրեց Կարինի առաջնորդ Յարութիւն Եպիսկ. Վեհապետեան* (1885 *Յնվ.* 26)։

Հայերու յուսախաբութիւնը մեծ էր, բայց յոյսը մեռած չէր անոնց մէջ. սպասելով աւելի լաւ օրերու ծագումին, անոնք նուիրուեցան ուժ տալ կրթական գործին։ 1880*ին Արարատեան, Արեւելեան Դպրոցասիրաց եւ Կիլիկեան ընկերութիւնները միանալով կազմեցին «Միացեալ Ընկերութիւն»ը, որ բազմաթիւ դպրոցներ բացաւ Հայաստանի ամէն կողմերը* (1878) *եւ Դպրոցասիրաց Տիկնանց* (1879) *ընկերութիւնները ուսումնարաններ կը պահէին եւ ուսուցիչներ կը պատրաստէին։ Իսկ Ազգային Ընկերութիւնը*

(1877) *կազմուած էր օգտակար գրքերու հրատարակութեան համար։*

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ Փորթուգալեանի ջանքը որ բարձր դաստիարակութիւն մտցուց Հայաստանի մէջ. Վանի մէջ անոր բացած վարժարանը թէեւ կարճ կեանք ունեցաւ քաղաքական պատճառներով, բայց հեռահաս արդիւնքներ տուաւ, յեղափոխական ամբողջ սերունդ մը պատրաստուեցաւ այդ փոխանցման շրջանի ուսանողներու դաստիարակիչ առաջնորդութեամբ։

8

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԵՐԸ

Պէրլինի դաշնագրութեան չար արդիւնքները. — Յեղափոխական համոզումի ծաւալումը. — Վիլհէլմ կայսեր առաջին այցելութիւնը ի Պոլիս. — Յեղափոխական առաջին ցոյցեր. — Գիւղերու մէջ համիտիէներու կազմակերպութիւնը. — Հալածանք եւ ըմբոստութեան ոգին. — Խրիմեանի եւ Իզմիրլեանի ընտրութիւնները. — Սասնոյ կոտորածը եւ Եւրոպացի քննիչները. — Բարենորոգումներու Մայիսեան ծրագիրը. — Ընդհանուր կոտորած. — Զէյթունի վերջին ապստամբութիւնը. — Եւրոպայի անտարբերութիւնը. — Ընդհանուր յուսալքութիւն եւ հակայեղափոխական նոր շարժում Հայոց մէջ. — Յեղափոխական երիտասարդներու ջանքերը՝ Հայութեան յոյսն ու սիրտը փրկելու. — Օսմանեան պանքի գրաւումը. — Պետութեանց դաւաճան խոստմնազանցութիւնը. — Խանասորայ արշաւանքը. — Գերմանիոյ դիրքը ի վնաս Հայերու. — Սասունի երկրորդ դէպքը. — Եըլտըզի ռումբը. — Հայ-Թաթարական կռիւները. — Փարիզի քոնկրէսը. — Սահմանադրութեան վերահաստատումը. — Կիլիկիոյ ջարդը. — Պալքանեան պատերազմը եւ Հայկական խնդիրը. — Պօղոս Նուպար փաշա եւ Հայաստանի տեսուչներ. — Աշխարհաւեր պատերազմը եւ Հայաստանի քանդումը. — Հայ կամաւորներ եւ այլն։

Պէրլինի դաշնագրութեան բացասական արդիւնքը հետզհետէ աւելի զգալի կ'ըլլար. 61րդ յօդուածը կատաղի հեգնութեան մը փոխուած էր։ Մամուլը՝ որ երբեմն ազատ կ'արտայայտուէր, վրան խից մը դրուեցաւ, ոչ ոք իրաւունք ունէր իր ցաւի մասին խօսելու կամ բողոքելու։ Դպրոցները որ այնքան եռանդով կը բացուէին կասկածելի հաստատութիւններ դարձան, ուսուցիչները կը հալածուէին, բանտարկութիւններ սկսան ծայր տալ, իսկ աւազակութիւններ, սպանութիւններ եւ առեւանգումներ սանձարձակ կը շարունակուէին։

Հայութիւնը արդէն ուշաթափ եղած էր․ Խրիմեան իր Եւրոպայի առաքելութենէն առած դասը հաղորդած էր ժողովուրդին «Հարիսայի» նշանաւոր առակով, թէ Հայը սոսկ Թուղթէ բողոքներով չէր կրնար ազատութիւն ստանալ․ Եւրոպա զէնքի ձայնը միայն լսելու տրամադիր էր։ Պէտք էր կազմակերպուիլ եւ իրաւունքները զէնքով պաշտպանել։ Հայ վերազարթնումը կը մղէր Հայ ժողովուրդը դէպի յեղափոխական փիլիսոփայութիւն․ հատ ու կտոր կազմակերպութիւններ արդէն սկսած էին երեւան գալ։ Մարսէյլի մէջ հրատարակուող «Արմէնիա» (1885)՝ գրաւոր պրոպականտի սկիզբը դրած էր եւ կերպով մը իբրեւ օրկան կը ծառայէր յեղափոխական մտքով տոգորուած անձերու։ Յաջորդ տարին, 1886ի յունիսին, փորձ մը կ՚ըլլայ Լօնտօնի մէջ ընդարձակ կազմակերպութեան մը հիմը դնելու։ Բայց դեռ գաղափարները բիւրեղացած չէին եւ այլազան կարծիքներն ու ձգտումները ներդաշնակել անկարելի կ՚ըլլայ։ Այդ համագումարը, սակայն, ճամբայ կը բանայ Հայոց Հայրենասիրական Միութեան․ իսկ 1888ին կը կազմուի Հնչակեան կուսակցութիւնը։ Սուլթան Համիտ Հայկական շարժումը նկատի առնելով Աշըգեան Խորէն Պատրիարքին ամենախիստ լեզուով կ՚ազդարարէ, որ Հայոց ինքնավարութիւն չպիտի տրուի մինչեւ որ իսլամութիւնը բնաջինջ ըլլայ։

Նոյն ատեն Եւրոպան արդէն սկսած էր Հայոց արիւնը աճուրդի հանել․ Վիլհէլմ կայսրը իր առաջին այցելութիւնը կուտար Համիտին (1888)՝ իր հզօր պաշտպանութիւնը խոստանալու մեծ ոճրագործին։

Հայրենասիրական եռանդով վառ երիտասարդներ անհամբեր գործի ձեռնարկել կուզեն․ ահաբեկութեամբ եւ ցոյցերով կասեցնել կ՚ուզեն Հայահալած քաղաքականութիւնը։ Յաջորդ տարին (1889) քանի մը երիտասարդներ զափթիէներու հետ ընդհարում կ՚ունենան եւ կը նահատակուին՝ դառնալով Հայ յեղափոխութեան առաջին հերոսները․ անոր կը յաջորդեն Կարինի եւ Պօլսոյ արիւնահեղ ցոյցերը (1890)։ Գերմանիոյ բարեկամութեամբ նոր լոյս ստացած Համիտը կը դառնար աւելի անողոք։ Բանտերը կ՚սկսին լայն բացուիլ Հայ մտաւորականներու առջեւ։ Յեղափոխական գաղափարը աւելի ճիւղաւորուած արմատ կը գտնէր ժողովուրդի մէջ, եւ Կարինի ու Պօլսոյ ցոյցերէն անմիջապէս ետք զանազան խումբերու մէջ ներդաշնակ գործունէութեան մը պէտքը անհրաժեշտ կը դառնայ. ուստի եւ տարբեր խմբակցութիւններու մարդիկ մէկ տեղ գալով կենսունակ կազմակերպութեան մը հիմքը կը դնեն եւ զայն կը կոչեն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւն (1890)։ Այսպէս Հայ կեանքի մէջ կ՚սկսի յեղափոխական երկու կազմակերպութիւններու եռանդուն կռիւը։

Զուգընթացաբար միեւնոյն տարին Համիտի կառավարութիւնը՝ չբաւականանալով սովորական հալածանքներով եւ կեղեքումներով՝ հայերու դէմ ոտքի կը հանէ Քիւրտ տարրերը, «Հայերու թիւը պակսեցնելու համար»։ Քիւրտը օրինական իրաւունք կ՚ստանար կողոպտելու, սպաննելու եւ առեւանգելու։ Այդ անհատական սանձարձակութիւններն ալ բաւական չէին, կազմակերպուեցան նաեւ Քիւրտ ձիաւոր զօրքեր, որոնց միակ պաշտօնն էր Հայերուն պատուհաս ըլլալ եւ անոնց թիւը պակսեցնել։ Այս պարագան Էրզրումի Անգլիական հիւպատոսը իր Պօլսոյ դեսպանին ուշադրութեանը կը յանձնէր 1891 փետր. 28 թիւ նամակով(1)։

Քանի հալածանքները կը շատնային այնքան Հայու ըմբոստութեան ոգին կը զօրանար. այս ոգին արտայայտուեցաւ Խրիմեանի Կաթողիկոսական ընտրութեամբ վախճանեալ Մակար Կաթողիկոսի տեղ։ Սուլթանը ակռաները սեղմելով ստիպուեցաւ այդ մեծ Հայը ազատ արձակել իր Երուսաղէմի աքսորավայրէն՝ Էջմիածին երթալու համար։ Ընտրական այս յաջողութիւնը Հայութեան նոր քաջալերութիւն մը եւ Ռուսիոյ համակրութեան նշան մը եղաւ (1891)։

---

[1] Տե՛ս Հայոց Հարցի վաւերագրերը, Լէօ, էջ 193։

Հայերը դարձեալ յամառելով ազատական շարժումի մէջ Աշըգեան Պատրիարքի մահէն ետք նոր Պատրիարք ընտրեցին Մատթէոս եպս․ Իզմիրլեան։ Ազատական վերազարթնումի մէջ ժողովուրդը դեռ զօրացած չէր եւ իր ազատութիւնը առաջնորդներէն սպասելու հակումն ունէր։ Կենսունակ կազմակերպութեան դերը տակաւին լիովին հասկցուած չէր։ Շատեր յեղափոխական կազմակերպութիւններու կը միանային աւելի ազգասիրական եռանդէն, քան թէ անձնուիրութեան մղումէն։

Համիտիէ Քիւրտերու կազմակերպուած հալածանքը ամենաանգութ կերպով առաջ կը մղուէր․ Սասունի հըպարտ եւ արի ժողովուրդը չկրնալով տոկալ այդ կեղեքումներուն եւ տանջանքներուն՝ 1894ին ապստամբեցաւ, բայց անհաւասար կռիւներէ ետք դժբաղդ ժողովուրդը ընկճուեցաւ․ Թուրք զօրքերը՝ Քիւրտ անկանոն խառնիճաղանճի հետ ձեռք ձեռքի տուած՝ Հայ գիւղերը քարուքանդ ըրին եւ հազարաւոր անմեղներու արիւնը թափեցին։ Խնդիրը բաւական ատեն գաղտնի մնաց, բայց վերջապէս յայտնուելով Եւրոպայի ուշադրութիւնը գրաւեց։ Դեսպանները երկար բանակցութիւններէ ետք՝ քննիչներ ղրկեցին խնդիրը տեղին վրայ քննելու համար, եւ ամբողջ ցնցող բարբարոսութիւնները ի լուր աշխարհի հրատարակուեցան։ Այդ եղելութիւններէ ետք պետութիւններու դեսպանները նորէն ձեռք առին բարենորոգումներու խնդիրը, բայց այս անգամ Գերմանիոյ ընդդիմութիւնը յայտնի էր․ Անգլիան նախաձեռնարկ էր այդ շարժումին (1), եւ անոր կը գործակցէին Ֆրանսա եւ Ռուսիա։ Ուրեմն վեց մեծ պետութիւնները երկու մասի բաժնուած էին․ Երրեակ Զինակցութիւնը ընդդիմադիր դերի, իսկ Երրեակ Համաձայնութիւնը (որ դեռ իրականացած չէր) բարեացակամ դերի մէջ, թէեւ Ռուսիոյ գործակցութիւնն ալ այս վերջին խումբի մէջ շատ թոյլ էր։ Սուլթան Համիտ հակակշիռը գտած էր Անգլիոյ ձեռնարկները չէզո-

---

[1] Այս իրողութիւնը արդարացի առիթ տուաւ Հայերուն հաւատալու թէ Անգլիան խոստացած էր Հայոց խնդիրը լուծել։

քացնելու կամ անզօրութեան մատնելու։ Բարենորոգումներու համամիտ երեք պետութիւնները նոր ծրագիր մը ներկայացուցին Բ· Դրան՝ 1895 *մայիսի մէջ, եւ այդ պատճառով ծանօթ է Մայիսեան Ծրագիր անունով, որ պիտի կիրարկուէր վեց կուսակալութիւններու մէջ, այսինքն Կարին, Վան, Բաղէշ, Սեբաստիա, Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ* (2)։ *Այդ ծրագիրը դեռ շատ անկատար էր, անոր մէկ օրինակը Իզմիրլեան Պատրիարքի ղրկուած ըլլալով՝ ան պատշաճ ոճով իր դիտողութիւնները ղրկեց Անգլիոյ դեսպանին· բայց նոյնիսկ այդ համեստ պահանջները Սուլթանի կառավարութեան չկամութեան ենթարկուեցան։ Սուլթանը իր համախոհներու հետ կը պատրաստուէր կոտորածով պատասխանել Հայոց բարենորոգումներու առաջարկին։ Եւ իրօք Հնչակեաններու մէկ համեստ հանրագրութիւնը Բ· Դրան՝ առիթ տուաւ այդ ծրագըրուած կոտորածը սկսելու Պօլսոյ մէջ, որ տեղի ունեցաւ նոյն տարուայ սեպտեմբեր* 30*ին (Նոր տոմար)· անկէ երեք օր ետք կոտորածը երեւցաւ Տրապիզոնի մէջ։ Նենգամիտ Սուլթանը՝ հետաքրքիր երեք պետութիւնները զբաղեցնելու եւ ահռելի դէպքերէն անոնց ուշադրութիւնը հեռացնելու համար՝ յայտարարեց որ բարենորոգումներու ծրագիրը կ՚ընդունէր որոշ փոփոխութիւններով· եւ որպէսզի կառավարութիւնը ինքզինք գործի վրայ ցուցնէ բարենորոգումներու ընդհանուր գործիչ կարգեց Շաքիր փաշան, որուն տրուած պաշտօնը գաւառներու մէջ Հայկական Ջարդեր կազմակերպել էր։ Սուլթանը, այսպէս, երկու թռչուն կը զարնէր մէկ քարով· այն է կոտորածները ապահովել մասնաւոր գործիչով մը եւ նպատակը ծածկել բարենորոգումներու անունով։*

Հազիւ թէ բարենորոգումներու պաշտօնական յայտարարութիւնները հրապարակուեցան եւ ժողովուրդը կէս յուսախաբութեամբ կ՚ուրախանար նոր զիջումներ ձեռք բերելու յոյսով՝ ընդհանուր Ջարդերը ծայր տուին Հա-

---

2 *Հայոց Հարցի վաւերագրերը, էջ* 213։

չարնակ բոլոր գաւառներու մէջ. սարսափելի լուրերը ամէն կողմերէն իրարու կը յաջորդէին։

1895–96ի ամբողջ ձմեռը անլուր գազանութիւններ իգործ դրուեցան եւ Հայոց արիւնը անգամ մըն ալ կարմիր ներկեց Հայաստանի քաղաքներն ու գիւղերը, լեռներն ու դաշտերը. եւ ի հեգնութիւն Եւրոպական բարենորոգիչներու, կոտորածներու լուրերը դուրս կը տրուէին իբրեւ «խաղաղութիւնը վերահաստատուած»։ Այսպէս Սուլթանը 300,000 կամ ըստ աւելի պահպանողական հաշուի 100,000 Հայեր անարգել եւ անպատիժ ջարդել տուաւ, պատմութեան մէջ Կարմիր Գազան տիտղոսը ստանալով։

Այդ ճգնաժամին մէջ Հայերը դարձեալ կը յուսային որ 19րդ լուսաւորեալ դարու վերջերը՝ Եւրոպան չէր կըրնար այդ ամօթը եւ նախատինքը կրել, այլ շուտով Հայոց պաշտպանութեան կը հասնի. բայց ափսոս որ պարզ ինքնախաբէութիւն մըն էր այդ յոյսը։ Ռուսիա իր վարչապետ Լօպանովի միջոցով յայտնապէս մէջտեղ դրաւ Հայոց հանդէպ իր փոխուած քաղաքականութիւնը, որ էր Հայաստան առանց Հայերու։ Գերմանիան անմեան լըռութեամբ մը կ'օգտուէր Հայոց աղէտէն եւ Անգլիոյ ազդեցութիւնը բեկանել կ'ուզէր՝ արիւնոտ Սուլթանին համար գործելու ազատութիւն ապահովելով. իսկ Անգլիան անհաւատալի նուաստացումով մը այլեւս չէզոք դիրք կ'առնէր, Լորտ Սալզպըրիի այն ինքնարդարացումով թէ Անգլիական նաւերը չէին կրնար Հայաստանի լեռները մագլցիլ։ Այդ բաւական չէր. Եւրոպան աւելի հակամէտ էր ծաղրել Հայերը՝ որ «ոչխարի նման կը մորթուէին»։ Կլատիստոնի եւ ուրիշ մեծ մարդոց բողոքները իզուր անցան, Եւրոպան բացարձակապէս անտարբեր մնաց. միայն տեղ տեղ հանգանակութիւններ ըրաւ՝ արգահատելի Հայերուն քիչ մը ողորմութիւն տալու համար։ Ահա թէ քաղաքակիրթ ազգերը ինչպէս յարգեցին իրենց դաշնագրած պարտաւորութիւնները եւ ստորագրութիւնները Հայոց հանդէպ։

Այդ ընդհանուր աղէտի եւ յուսալքումի մէջ ովասիս մը եղաւ դարձեալ Զէյթունը՝ որ կրկին հնչեցուցած էր իր ապստամբութեան շեփորը։ Անգլիոյ դիրքէն եւ արտասահմանէ եկող Աղասիի եւ իր ընկերներու հաւաստիացումներէն քաջալերուած արի լեռնականները ապստամբութեան դրօշակը անգամ մըն ալ պարզեցին՝ թէեւ հապճեպով եւ առանց լուրջ պատրաստութեան։ Թուրք կառավարութիւնը Եւրոպայի անտարբերութենէն օգտուելով 100,000է աւելի զօրք թափեց ըմբոստ Հայերը բնաջինջ ընելու վճռականութեամբ, բայց Թուրք բանակին բոլոր յարձակումները խորտակուեցան Զէյթունի ապառաժներու եւ բնակիչներու դիւցազնական ընդդիմութեան առջեւ։ Երկար պաշարումը սակայն մեծ աղէտ մըն էր եւ անշուշտ անօթութեան առջեւ վերջիվերջոյ պիտի խոնարհէր Հայութեան այդ հպարտ բեկորը, եթէ Իզմիրլեանի ազդու դիմումներու վրայ դեսպանները չմիջամտէին։ Յարգանքի եւ յիշատակութեան արժանի է նաեւ Հալէպի իտալական ծերունի հիւպատոսը՝ որ իր անձնական ջանքերով պատուաւոր հաշտութիւն մը ապահովեց քաջազուն Զէյթունցիներու համար, 1896ի գարնան։

Կոտորածներու ատեն մխիթարական երեւոյթներ էին զանազան վայրերու մէջ ցուցադրուած ընդդիմութիւնները, որոնք նշաններ էին թէ արիական ոգին բոլորովին մարած չէր Հայոց մէջ․ եւ նշանակալից էր մանաւանդ այն պարագան որ ինքնապաշտպանութեան դիմող վայրերը ամենէն քիչ ենթարկուեցան Թուրք բարբարոսութեան։ Պատմական Վասպուրականը բազմաթիւ զոհեր տուաւ, բայց իրաւունք ունէր հպարտ զգալու Վանի հերոսական ինքնապաշտպանութեամբ՝ որուն հեղինակաւոր առաջնորդն էր Աւետիսեան։

Բայց Հայոց համար ամենէն դառն էր այն դաւաճան անտարբերութիւնը՝ որ Եւրոպան ցոյց կուտար այդ երկարատեւ աղէտէն ետքը, այն Եւրոպան որ Պէրլինի դաշնագրութիւնով պատասխանատու էր Հայոց ջարդերուն։ Դիւանագիտական բոլոր բանակցութիւնները եւ եռուզեռը յանկարծ կանգ առած էին․ Հայոց մասին տիրող լռութիւնը կապարի պէս կը ճնշէր սգաւոր ժողովուրդը, եւ այնպէս կը թուէր թէ 100,000է աւելի զոհերու արիւնը իզուր թափուած էր։ Ընդհանուր յուսալքութեան մէջ ամենէն մեծ վտանգը այն էր որ Հայերն ալ՝ Թուրքի ցուցմունքներէն տարուելով՝ պատասխանատուութիւնը զոհերուն վրայ նետելու ախտաւոր հոգեբանութեան մէջ կ'իյնային, եւ յեղափոխական հաւատքը վրայ կուտային՝ արդիւնքը պատճառի հետ չփոթելով։ Հայութեան ըստուար մեծամասնութիւնը կ'ուզէր բողոքի ձայնը խեղդել, Սուլթանի բացարձակ կամքին եւ ոճրագործ հակումներուն ենթարկուիլ՝ կեանքը կերպով մը քարշ տալու յոյսով։ Սուլթանի պնդումին վրայ Իզմիրլեան արդէն պաշտօնանկ եղած և Երուսաղէմ աքսորուած էր· Օրմանեան Պատրիարքը անոր յաջորդելով բողոքի ամէն արտայայտութիւն խեղդել ջանաց Սուլթանին գութը եւ բարեացակամութիւնը շարժելու համար, բայց բոլոր աշխատանքներ իզուր էին· արիւնոտ գազանը ուժէ միայն կը հասկնար եւ ոչ թէ պաղատանքէ կամ ստրկական հաւատարմութենէ։ Ընդհանուր կոտորածներէ ետք մասնակի կոտորածներ, հալածանքներ, եւ բանտարկութիւններ սանձարձակութեամբ կը շարունակուէին։ Եւրոպան կը մնար ժայռի պէս անգութ եւ անշարժ։ Տիրող երեւոյթը ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ոչ «կրցողը փախչի»։

Հայոց դատը այլեւս կորսուած կը թուէր եւ յուսալքութեան անբարոյացումը կ'սպառնար ամբողջ Հայաստանի վրայ։ Հայութեան յեղափոխական փոքրամասնութիւնը կ'զգար այդ վտանգը եւ կը խորհէր դարման տանել։ Պէտք էր բան մը ընել, ցնցել Եւրոպան, զայն գործի մղել, իր պատասխանատուութիւնը ճանչցնել եւ յուսաբեկ Հայութեան յոյս ներշնչել։ Կոտորածները այլեւս չէին սարսեր շահասէր Եւրոպան, պէտք էր զայն ցնցել իր շահու վտանգումով· և ահա նոր լոյս մը կը ծագէ երիտասարդ յեղափոխականի մը մտքին, Պօլսոյ Օսմանեան պանքան ռումբերով գրաւել եւ դեսպանները ստիպել Հայոց արդար պահանջներու գոհացում ստանալ Սուլթանէն։

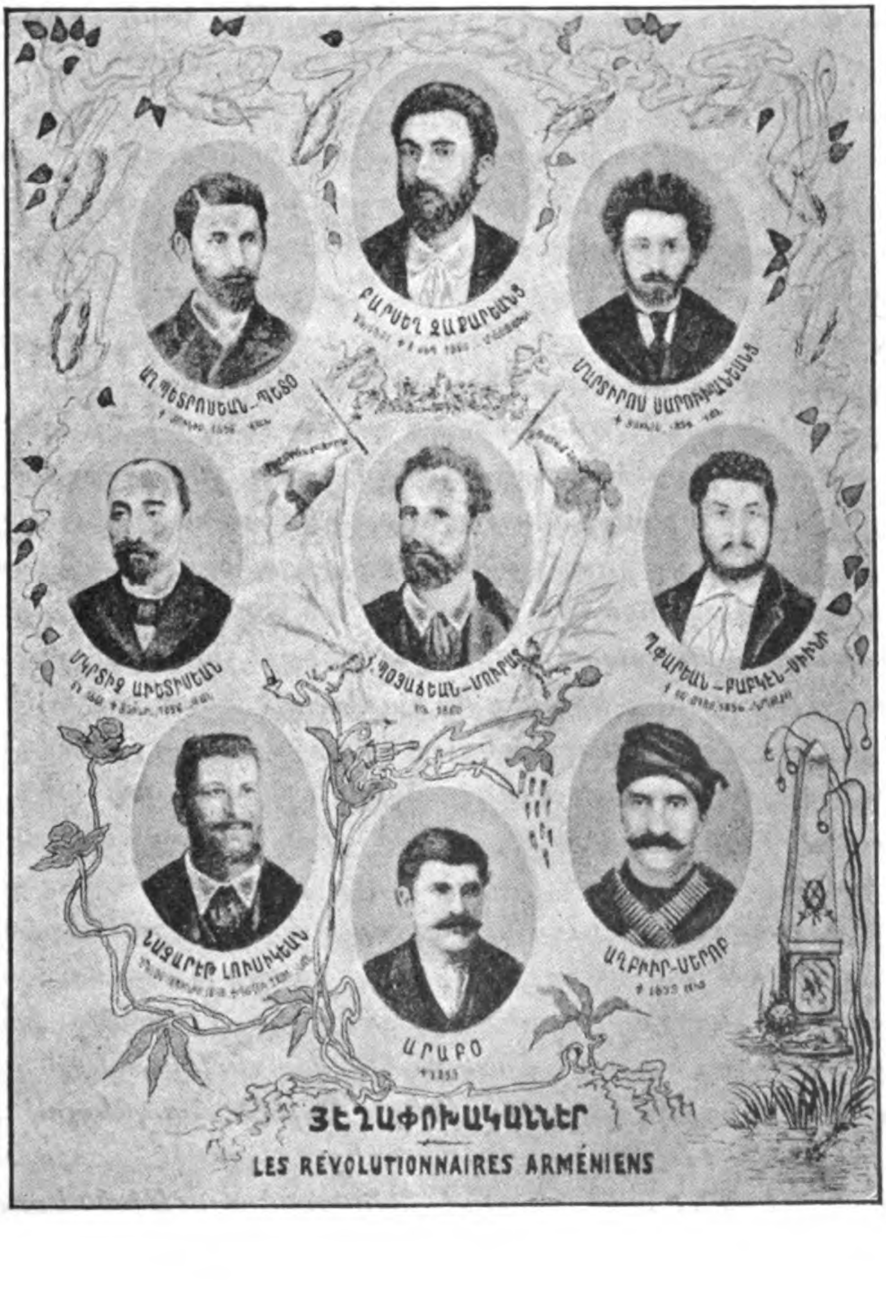
ԱՐ. ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ–ՊԵՏՕ
ԲԱՐՍԵՂ ՋԱՔԱՐԵԱՆՑ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՈՒԽԱՆԵԱՆՑ
ՄԿՐՏԻՉ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
ՊՈՅԱՃԵԱՆ–ՄՈՒՐԱՏ
Պ. ՓԱՐԵԱՆ–ԲԱԲԿԷՆ–ՍԻՒՆԻ
ՆԱԶԱՐԷԹ ԼՈՒՍԻԿԵԱՆ
ԱՐԱԲՕ
ԱՂԲԻՒՐ-ՍԵՐՈԲ

ՅԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆՆԵՐ

LES RÉVOLUTIONNAIRES ARMÉNIENS

Խիզախ գաղափար մը եւ յանդուգն միջոց մըն էր այդ, բայց դրամատէր Եւրոպան գործի մղելու՝ ինքնատիպ գիւտ մը։ Եւ Բաբկէն Սիւնի կամ իսկական անունով Պետրոս Փարեան, հեղինակը այդ ծրագրին, 1896 օգոստոսի վերջին չորեքշաբթի օր Դաշնակցական ընկերները հետը առած յանկարծ գրոհ կուտայ շահամոլութեան այդ տաճարին եւ պատասխանատու պաշտօնեաներուն կը յայտնէ իրենց առաքելութեան պատճառները։ Եւրոպան իրօք շանթահարի պէս ցնցուած էր· դեսպանները հեւիհեւ կը վազէին, բանակցութիւններ յեղափոխականներու եւ Սուլթանի կառավարութեան հետ· ամէն գինով պէտք էր փրկել այդ հաստատութիւնը· խոստում, երդում, ծրագիր, ամէն բան պատրաստ էր։ Բաբկէն Սիւնի պանքին դուռը պաշտպանելու ատեն հերոսաբար ինկաւ ուրիշ ընկերներու հետ, եւ մնացածները կատարելապէս ծանօթ չէին ծրագրի մանրամասնութեանը և դիւրութեամբ խաբուեցան դեսպաններու խոստումէն։ Յանդուգն հերոսներուն ազատ եւ ապահով ճամբայ տրուեցաւ, բայց անմիջապէս որ անոնք թողուցին քարափը, խոստում եւ ծրագիր, ամէն բան ջուրը նետուեցաւ։ Պանքան, Մամոնայի տաճարը ազատուած էր դրամական կորուստէ, եւ այդ բաւական էր Եւրոպայի համար· իսկ դեսպաններու արժանապատուութիւնը խնդիր չէր։ Կարմիր Սուլթանը աւելի եւս անպատուելու համար պետութիւններու ներկայացուցիչները՝ անոնց աչքին առջեւ կոտորել տուաւ հազարաւոր անմեղներ, որոնք ոչ մէկ լուր ունէին խնդրի շուրջ։ Անոր վրայ Հայոց դէմ խստութիւնները աւելի շատցան, բոլոր գաւառացիները Պոլսէն հալածելով աքսորուեցան եւ ճամբորդութիւնները գրեթէ բոլորովին արգիլուեցան· այդ կերպով հարստահարութիւններու եւ ծանր տուրքերու տակ ընկճող ժողովուրդը ապրուստի ամէն միջոցներէ զրկուեցաւ։ Դժբաղդ Հայու համար միայն մէկ ելք կը մնար· այն է փախչիլ այդ դժոխքի երկրէն, փախչիլ կաշառքով, նիւթական եւ բարոյական մեծ զոհողութիւններով։

Ծանր կացութեան մէջ Հայութիւնը դարձեալ ընդունակ էր բարձր ոգիով տոգորուելու, եթէ ազգային ընդհանուր միութիւն մը հնարաւոր ըլլար· բայց այդպիսի միութիւն մը չկար· Հայ ժողովուրդը անյուսալիօրէն պառակտուած էր· մէկ կողմէն հակայեղափոխական տարրը չար բաղդին համակերպելու ձգտումով մեռելութիւն կը սփռէր, միւս կողմէն յեղափոխական փոքրամասնութիւնը այդ վտանգին դէմ կը մաքառէր։ Գոնէ այդ երկու շարքերը ներքին համաձայնութիւն ունենային եւ ծրագրուած գործունէութիւն մը ցոյց տային· ազգի մը մէջ պահպանողական տարրը ունի իր դրական պաշտօնը, եթէ կազմակերպուած է, բայց հակայեղափոխական զանգուածի մէջ այդպիսի ներդաշնակութիւն մը չկար· մարդիկ կը տարբերէին միւսներէ պարզապէս ոչ յեղափոխական հանգամանքով· իրարու անկապակից եւ ցրուած անհատներու զանգուած մըն էր միայն։ Յեղափոխական շարքերուն մէջ քիչ շատ կազմակերպական երեւոյթ կար, բայց ափսոս, հոն ալ կը տիրէր երկպառակութիւն։ Հնչակեան կուսակցութիւնը յուսահատեցնելու աստիճան պառակտուած էր եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան հետ ընդհանուր միութիւն մը կազմելու հնարաւորութիւնը խիստ հեռացած։ Պառակտումի զօրաւոր պատճառներ կային· մեծ աղէտ մը կամ անյաջողութիւն մը ամէն երկրի մէջ, անհատական եւ ազգային ամէն ձեռնարկներու մէջ անպայմանօրէն անհաշտ բաժանումներ պատճառած է, Հայ ազգը բացառութիւն չէր կրնար կազմել· բնականօրէն պահպանողական տրամադրութիւն ունեցող անձեր Հայոց աղէտքը յեղափոխական ցոյցերու վերագրելով՝ պիտի թշնամանային յեղափոխութեան կողմնակիցներու դէմ։ Անդին հեռաւոր կեդրոնացում մը յեղափոխական շարքերու մէջ, այն ալ Հայաստանի պայմաններու տակ, կազմակերպական կորովի կենսունակութիւն մը չէր կրնար ստեղծել եւ եղածը չէր կրնար պահել, որով խզումը եւ բզքտումը անարգիլելի կը դառնար։ Եւ սակայն արդիւնքը կսկծեցուցիչ էր բաղդէն հալածեալ ժողովուրդին համար, իսկ ցնծութիւն՝ թշնամիին համար, որ նոյնիսկ արդարացում կը գտնէր իր ծրագրուած բարբարոսութիւններուն առթիւ՝ կիրքէ կուրացած Հայերու կողմէ։ Մենք այլեւս չենք տարրալուծեր այդ երեւոյթները, այլ կ՚արձանագրենք իբրեւ պատմական իրողութիւն։ Պառակտուած շարքերու ազգասիրութիւնը տարակոյսի առարկայ չենք ըներ, անոնք միութեան համար ջանքեր ալ կ՚ընէին, բայց Հայկական ներքին անզիջողութիւնը եւ քաղաքական անհասութիւնը արգելք կ՚ըլլային այդ գաղափարի իրագործման։

Եւրոպայի անտարբերութիւնը մէկ կողմէն, կուսակցական արիւնոտ կռիւները միւս կողմէն՝ Հայութիւնը աւելի եւս կը մղէր դէպի յուսահատութեան գահավէժը։ Պէտք էր ժողովուրդը փրկել այդ անկումէն, անոր բարոյականը բարձր պահել. եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը իր որդեգրած փիլիսոփայութեամբ ասպարէզ կուգար, Հայու անսահման վրէժի գոնէ պզտիկ, չնչին մէկ մասը առնելով թշնամիին հասկցնել պէտք էր թէ իր գազանութիւնները անպատիժ չպիտի մնային, իսկ Հայուն հասկցնել թէ՝ դեռ մեզի համար հնարաւոր էր մեր դահիճները պատժել, թէ Եւրոպան աւազակը պատժելու նպատակ չունէր, այլ անոր շահակից ըլլալ կը ձգտէր։ Եւ ահա Օսմանեան պանքի ցոյցէն տասնըմէկ ամիս ետք, 1897 յուլիս 25ին, Դաշնակցական խումբեր արշաւանք մը կը գործէին Խանասորայ լեռնադաշտին վրայ՝ ուր արիւնարբու Քիւրտերու Մազրիկ ցեղը կը բնակէր. ցեղ մը, որ իր անգթութիւններով ամէն չափ ու սահման անցած էր. ցեղ մը, որ իր անթիւ գազանութիւններուն վրայ աւելցուցած էր նաեւ Վանի ինքնապաշտպանութեան հերոսներու, Աւետիսեանի խումբին կոտորածը։ Հայու այդ վրէժը առնուեցաւ, մարդկութեան անարգանք եղող այդ ցեղը գրեթէ բնաջինջ եղաւ, անոնց Պէյին սուրը եւ Սուլթանական Ֆէրմանը Հայ կտրիճներու ձեռքն անցան, եւ փէտայիի սարսափը իր օրհնեալ ազդեցութիւնը գործեց գոնէ մերձաւոր քիւրտերուն վրայ։ Ալ անկէ ետք Ֆէտայիի խումբեր առեն առեն երեւան ելնելով իրենց պատժողական առաքելութիւնը ցոյց կուտային։ Այդ մէթոտը Հայաստանի հին հերոսներու աւանդութիւնն էր․ երբ երկիրը տկարանար թշնամիին սարսափ կուտային մասնակի կռիւներով․ այդպէս կռուեցաւ Տրդատ Ա․ Հռովմի դէմ․ այդպէս կռուեցան Վահան Մամիկոնեան, Քաջն Մուշեղ Մամիկոնեան, Գայլ Վահան, Ներսէհ Կամսարական, Ռուբինեաց իշխաններ։ Այդպէս կռուած էին Ռումաններ, Սերպեր, Պուլկարներ եւ Յոյներ՝ Թուրքին դէմ․ այդպէս կռուած էին նաեւ Ջէլլօ եւ Գալուստ Արխանեան․ տկարին միակ զէնքն էր այդ․ եւ ահա այդ աւանդութեան կը հետեւէր Հայ մարտիկը։ Խանասորի արշաւանքը իրականէն աւելի մեծցնել չենք ուզեր, պզտիկ բան մըն էր այն, բայց մեծ էր տիրող մեռելային անշարժութեան մէջ։ Եթէ ամբողջ ազգը կազմակերպուէր պատժողական այդպիսի շարժում մը կենդանի պահելու, թերեւս Հայու ճակատագիրը տարբեր ըլլար այսօր։ Հայ ժողովուրդը կը պաշտէր, կը հիանար իր հերոսներու վրայ, ինչպէս Գուրգէնի, Սերոբ Աղբիւրի, Գէորգ Չաւուշի, Անդրանիկի եւ հարիւրաւոր ուրիշներու վրայ, բայց անոնց զօրավիգ չէր ըլլար համազգային գործակցութեամբ մը։

Մինչ Հայերը իրենց կենաց եւ մահու կռիւը կը մղէին, Թուրքիոյ պղտոր մթնոլորտէն ի վնաս Հայու օգտուելու մեծ ոճիրը գործեց Գերմանիա։ Հայոց արիւնը դեռ չորցած չէր Պոլսոյ փողոցներուն մէջ, երբ Գերմանիոյ կայսրը, Վիլհէլմ Բ․ իր երկրորդ այցելութիւնը տուաւ Կարմիր Գազանին, անոր հետ գրկուեցաւ, արիւնոտ ձեռքերը սեղմեց, եւ Դամասկոս երթալով Մահմետական սուրբի մը գերեզմանին վրայ իր աղտոտ ուխտը ըրաւ, ինքզինք Թուրքերու եւ 200 միլիոն Մահմետականներու պաշտպանը յայտարարեց արիւնոտած Քրիստոնեաներու վէրքերը կսկծեցնելով (1897–1898)։ Հայութիւնը մատնելով՝ Մեծն Գերմանիա Պաղտատի երկաթուղիի հսկայ մենաշնորհը կորզեց անբանացած Սուլթանի ձեռքէն։ Վիլհէլմ Բ․ իմիջի այլոց այցելեց նաեւ Երուսաղէմի Հայոց վանքը, եւ Յարութիւն Պատրիարք Վեհապետեան վանքի թանկագին հնութիւններէն ընծայ մը տուաւ կայսրուհիին՝ որ մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուած էր այդ առարկային։

Հայ յեղափոխականները՝ հակառակ պառակտումներու եւ լքումի՝ շարունակեցին քալել իրենց հաւատացած ճամբով իրենց ուժերուն ներածին չափով։ Ազատական շարժումը արիական բնազդ ունեցող ժողովուրդները միայն կրնան գնահատել. այդ տեսակէտով Հայաստանի ժայռոտ կուրծքին վրայ ամենէն ընդունակ ժողովուրդն էր Սասունի ժողովուրդը։ Քիւրտին եւ Թուրքին տուրքերը անտանելի էին եւ աչք բանալ չէին տար հպարտ լեռներու չարքաշ բնակիչներուն՝ որոնք լայն բացին իրենց գիրկերը պաշտպանող ֆէտայիին. եւ Սասուն անգամ մըն ալ շարժիլ սկսաւ՝ աշխարհի ուշադրութիւնը գրաւելով։ 1904ին արդէն ազատութեան դրօշակը պարզուած էր այդ վեհ լեռներուն վրայ. ո՛չ քիւրտ, ո՛չ Թուրք կը յանդգնէր այդ նուիրական սեմէն ներս մտնել։ Կարմիր Գազանը վրդովուեցաւ, Եւրոպան դարձեալ խզեց լռութիւնը, նորէն բանակցութիւններ, ծրագիրներ, եւ հաշտութեան ջանքեր։ Հայերը անբնական ոչ մէկ պահանջ ունէին. բայց իրենց ամենէն համեստ պահանջին ալ մեծ կերեւար Թուրք բռնապետին։ Կովկասահայութիւնը փութաց Սասունի օգնութեան օժանդակ խումբեր ղրկելով. խումբեր, որոնցմէ ոմանք գաղտնի անցան սահմանը, իսկ ուրիշներ արգիլուեցան ռուս սահմանապահ զօրքէ. խումբին մէկը նոյնիսկ բնաջնջ եղաւ անոնց կողմէ։ Այդ եռուզեռի մէջ Անգլիա եւ Ֆրանսա դարձեալ միջամտեցին, որոնց ակամայ հետեւեցաւ նաեւ Ռուսիոյ դեսպանը։ Սուլթան Համիտ ստիպուեցաւ ընդունիլ հաշտարար քննիչներ ղրկելու առաջարկը. միեւնոյն ատեն մեծ բանակներ կը ղրկէր ան խիստ հրամանով որ ամէն գինով Սասունը նուաճուի՝ հիւպատոսներու հասնելէ առաջ։ Հայերը աննման արիութեամբ կռուեցան, բայց Ռուսիոյ հիւպատոսը դիտումնաւոր կերպով կը տնտնար Կովկասի մէջ եւ վերջապէս կը յօժարի ճամբայ ելնել. բայց ափսոս այլեւս ուշ էր. Սասունը այլեւս ինկած էր. քննիչները այդ աղէտէն վեց օր ետքը միայն հասնելով՝ կատարուած իրողութեան առջեւ գտնուեցան և դեսպաններու պատրաստած ծրագիրը նորէն ջուրը ինկաւ: Սասունը՝ ինչպէս նախորդ ապստամբութեան՝ այս վերջին շարժումի մէջ ալ հերոսութեան աննըման օրինակներ տուած է. օրինակներ՝ որոնց հաւաքածոն Հայ պատմագրականութեան մէջ փառաւոր էջեր պիտի գրաւեն: Օր մը Հայ ստրկութիւնը պիտի մոռցուի, բայց դիւցազնութիւնը պիտի փայլի: Սասունի այդ վերջին աղէտէն ետք Խրիմեան Հայրիկը անգամ մըն ալ Եւրոպայի դռները զարնել փորձեց: Պետութիւններուն պատգամաւորութիւն մը ղրկեց, բաղկացած Ամերիկայի առաջնորդ Յովսէփ եպս. Սարաճեանէ, Պարսկա–Հնդկաստանի առաջնորդ Սահակ եպս. Այվատեանէ, Եւրոպայի առաջնորդ Գէորգ եպս. Իւթիւճեանէ եւ տքթ. Լօրիս Մէլիքովէ: Պատգամաւորութիւնը ընդունուեցաւ Ֆրանսայի Նախարար Լուպէի կողմէ, միւս դահլիճները փակեցին իրենց դռները:

Յեղափոխական փոքրամասնութիւնը իր վրէժի, ահաբեկչութեան քաղաքականութիւնը շարունակեց իր ուժին ներելի սահմաններուն մէջ: Հայաստանի մէջ բազմաթիւ Քիւրտ պետեր ինկած էին վրէժխնդիր Հայու հարուածէն. բայց Հայութեան սիրտը կ'այրէր վրէժ լուծելու ամենամեծ բորենիէն՝ որ Եըլտըզի պալատին մէջ որջացած Հայու արիւնով խրախճանք կ'ընէր: Ո՞վ կրնար, սակայն, մօտենալ այդ վիպական անառիկ բերդին: Ամէն գործ ունի իր սքանչելի գիւտերը, գործին նուիրուած յեղափոխականն ալ իրեն յատուկ գիւտը պիտի ընէր, որով կարելի պիտի ըլլար մօտենալ այդ մարդ գազանին: Քրիստափոր Միքայէլեան, Հայ գործիչներէ կարկառուն դէմք մը, հանճարեղ միջոցը գտած էր՝ Հայու զսպուած վրէժխնդրութիւնը Սուլթանի գլխուն պայթեցնելու: Դժբաղդաբար ինքը Սոֆիայի մօտերը իր ռմբագիտական փորձերու ատեն արկածի մը զոհ գնաց, եւ չկրցաւ իր ծրագիրը անձամբ գլուխ հանել: Սակայն, իր ընկերները գործը առաջ տարին հիանալի գաղտնապահութեամբ եւ թաքթիքով:

1905ի աշնան՝ հեռագիրները դղրդագին կերպով աշխարհի ամէն կողմ լուրը տարածեցին թէ՝ Սուլթանի անձին վրայ մահափորձ մը կատարուած էր Սելամլըքի արարողութեան ատեն, բազմաթիւ անձեր սպաննուած էին, բայց Սուլթանը՝ իր բաղդի մէկ տարօրինակ դարձուածքով անվընաս ազատած էր։ Սուլթանի ուրբաթ օրուայ մզկիթ երթալու և անկէ դուրս ելնելու ժամերը ամենախիստ ճըշդապահութեամբ դիտարկուած և արձանագրուած էր։ Ճշգրիտ ժամացոյց մը ելէքտրական մարտկոցի մը կցուած էր և որոշեալ ժամուն հրարկու հոսանքը պիտի հաղորդէր ուժանակի մեծ մթերքի մը՝ որ ամփոփուած էր մասնաւորապէս պատրաստուած կառքի մը նստարանին տակ։ Մեքենան իր անողոք ճշդութիւնը պահած էր, բայց Սուլթանը այդ անգամ միեւնոյն ճշդապահութիւնը չէր ունեցած. ուստի պայթումը տեղի ունեցաւ անոր ժամանումէն առաջ։ Աշխարհ զարմացած էր, եւ չէր կրնար գուշակել այդ գործին հեղինակները։ Շաբաթներ անցնելէ ետք մասնաւոր քննութիւններով, կառքի բեկորներէն եւ մաքսատան արձանագրութիւններէն հետապնդելով դաւադրութեան կծիկը քակուեցաւ եւ երեւան ելաւ թէ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գործն էր այդ։ Հանճարեղ ծրագիրը իր նպատակին չհասաւ, բայց որոշ ազդեցութիւն գործեց գազանին վրայ՝ որ այս անգամ չյանդըգնեցաւ նոր ջարդ մը սարքելու։

Անկէ ետք Հայութեան նոր աղէտ մը կ'սպառնար Կովկասի մէջ. Հայ Թաթարական կռիւները անգամ մը եւս ցնցեցին Հայ սիրտերը, բայց մեծ գոհունակութիւն պատճառեց ինքնապաշտպան Հայերու բացարձակ յաղթութիւնը, այն ալ հակառակ Ռուս կառավարութեան կարգ մը դաւադիր պաշտօնեաներու հանած դժուարութիւններուն եւ Հայոց թշնամիներուն տուած դիւրութեան։

Տաճկահայաստանը, սակայն, կը ճնշուէր տնտեսական եւ քաղաքական հալածանքէ. Հայերու մեծ դժբաղդութիւնը կ'անդրադառնար նոյնիսկ դահիճներու եւ Թուրք ժողովուրդին վրայ. ըմբոստութեան նշանները կը տեսնուէին նոյնիսկ Թուրքերու մէջ. Կարինի կուսակալը ծեծով կը վռնտուէր իր պաշտօնէն (1906), խլրտումներ եւ ցոյցեր եղած էին նաեւ ուրիշ տեղեր։ Այս երեւոյթները նշանակալից թուեցան Հայ յեղափոխականներուն, գոնէ Դաշնակցականներուն. անասնանալու աստիճան անբանացած Թուրք խառնիճաղանճը կարծես զարթնումի նշաններ ցոյց կուտար։ Եւրոպայի մէջ Թուրք ինքնակոչ յեղափոխականներուն ոչ ոք կարեւորութիւն կուտար. բայց Թուրքիոյ մէջ երեւցող խլրտումները ի նպաստ ազատութեան դատին դարձնելու փորձ մը Հայոց միտքերը կ՚ըզբաղեցնէր։ Ուստի Դաշնակցութիւնը իր ընդհանուր ժողովի որոշման համաձայն, փորձեց մօտենալ այդ Թուրք յեղափոխականներու. Նախապէս լուր տրուեցաւ նաեւ յեղափոխական միւս կուսակցութիւններուն, բայց անոնք ձեռնպահ մնացին (1907)։ Դաշնակցականները առանձինն շարունակեցին բանակցութիւնները եւ համաձայնութեան երկու գլխաւոր կէտեր գտան. նախ՝ Թուրքիոյ մէջ սահմանադրութիւն մտցնել, երկրորդ՝ յանցաւոր Սուլթանը գահէն վար առնել։

Անգլիոյ Եդուարդ Է.ի եւ Նիքոլա Բ. Զարի Թուրքիոյ շուրջ խորհրդաւոր տեսակցութիւնը Փոցտամի մէջ, Երիտասարդ Թուրքերու երեւակայութիւնը բորբոքեց։ Թուրք բանակին մէջ ալ խլրտումներ կը տեսնուէին, ուստի առիթը ամէն կերպով հասած էր զինուորական յեղափոխութեամբ մը Միտհատեան փոշիացած սահմանադրութիւնը դուրս հանել եւ Եւրոպան անգամ մըն ալ խաբել։ 1908 յուլիս 24ին Սուլթան Համիտ տեղի տուաւ եւ սահմանադրութեան վերահաստատումը հռչակեց. անմիջապէս ետք՝ քաղաքական բանտարկեալները ազատ արձակուեցան։ Երկիրը կարծես մէկ զսպանակէ արձակուած մէկ անգամէն ցնծուեցաւ եւ ամէն տեղ ուրախութեան ցոյցեր կազմակերպուեցան, որոնց առաջին խանդավառութեամբ մասնակցեցան բոլոր Քրիստոնեաներ եւ Մահմետականներ։ Առաջին խանդավառութեան օրերուն Հայերը վար առին Օրմանեան Պատրիարքը։ Մատթէոս եպս.

Իզմիրլեան իր Երուսաղէմի աքսորավայրէն վերադարձաւ փառաւոր ցոյցերով եւ նորէն բարձրացաւ Պատրիարքութեան գահը։ Քանի մը ամիս ետք ան կաթողիկոս ընտրուեցաւ իբրեւ Խրիմեանի յաջորդ եւ իրեն տեղ Պատրիարքութեան պաշտօնին կանչուեցաւ ամէնուն համակրելի Եղիշէ եպիսկոպոս Դուրեան։ Բայց այդ ազատութիւնը հասունցած ժողովուրդի մը ջանքերուն արդիւնքը չէր։ Անուղղայ Թուրքերը յանկարծ կանդ առին Քրիստոնեաները հաւասարութեան հողի վրայ տեսնելով եւ հակահոսանքը սկսաւ ծայր տալ։ Դեռ ինը

ՄԱՏԹԷՈՍ ԱՐՔԵՊԻՍ· ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

ամիս չանցած յետադարձ ամէհի շարժումը ընդհանրացած էր· շարժում մը՝ որ անասնութեան, գազանութեան հասած էր եւ որուն զոհ դարձաւ Կիլիկիա, մանաւանդ Ատանա եւ իր շրջականները : 1909, ապրիլ 16ին սոսկալի ջարդ մը սկսաւ որ գրեթէ մոռցնել տուաւ նախորդները : Կարգ մը գիւղերու եւ դաշտերու մէջ աշխատող անպաշտպան ժողովուրդը բնաջինջ եղաւ· ինքնապաշտպանութեամբ ազատուեցան Չորք Մարզուանք (Տէօրթ Եօլ), Սիս եւ Հաճըն եւ ուրիշ քանի մը գիւղեր : Ատանա քաղաքին մէջ Հայ երիտասարդները ամբողջ երեք օր դիւցազնական ընդդիմութիւն ցոյց տուին եւ յաղթական դուրս ելան : Նոյն ատեն Պոլսոյ մէջ Սուլթան Համիտ գահէն վար առնըւեցաւ դարձեալ Մակեդոնիոյ բանակին միջոցով, եւ անոր տեղ գահ ելաւ եղբայրը Ռէշատ, Մէհմէտ Ե· անունով, որ պատուաւոր բանտին մէջ անբանանալու աստիճան բթացած էր, ոեւէ հեղինակութիւն չէր վայելեր, եւ զօրացող խմբակի մը ձեռք խաղալիք կը դառնար : Հիւպատոսներու ջանքերով Ատանայի մէջ հաշտութիւն կայացաւ եւ Տէտէ Աղաճէն զօրք ղրկուեցաւ, իբր թէ խաղաղութիւնը ապահովելու դիտումով : Բայց հազիւ թէ զօրքը հասաւ, նոր դաւադրութեամբ նոր ջարդ մը սկսաւ· Հայոց տուները մեծ մասամբ այրած էին եւ ժողովուրդը կեդրոնացած էր եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մէջ, որոնք այրելով շատերը ողջակիզուեցան, իսկ փախչիլ փորձողները գնդակահար կամ սուինահար եղան : Այդ ամբողջ կոտորածներու մէջ Հայոց կորուստը 20,000է աւելի էր, իսկ Թուրքերունը հազիւ անոր մէկ տասներորդը :

Հակառակ Թուրքերու այս դաւաճանութեան՝ Հայերը ջանացին պետական զարգացման ուժ տալ եւ իրենց համար պատուաւոր դիրք մը ստեղծել : Բայց Թուրքերը անյուսալիօրէն անուղղայ էին, եւ աշխատեցան պատասխանատուութիւնը Հայոց վրայ բարդել, անմեղ Հայեր կախել, իսկ Հայաստանի մէջ հողային բռնագրաւումները եւ սպանութիւնները աւելի քաջալերել : 1911ին· Երիտասարդ Թուրքերը ինկան, եւ վարչութեան ղեկը անցաւ նախ

Մուխթար փաշայի եւ յետոյ ազատամիտ մարդու համբաւ ունեցող Քեամիլ փաշայի, բայց բոլոր Թուրքերը՝ երիտասարդ եւ ծեր՝ միեւնոյն անուղղայ մտայնութեան մէջ էին Հայերու հանդէպ: Հայերը իբրեւ բողոք իրենց յարաբերութիւնները խզեցին Թուրք կուսակցութիւններու հետ: Պալքանեան պատերազմի ատեն՝ Եւրոպայի հաւանական միջամտութիւնը կանխելու համար Քեամիլ փաշա փորձեց նորէն բարենորոգումներու խաղ մը մէջտեղ նետել: Ան աշխատեցաւ քանի մը կարեւոր հայ անհատներ կանչելով անոնց հետ ծրագիր մը կազմել՝ անգիտանալով Հայոց պաշտօնական հաստատութիւններն ու մարմինները: Նպատակը անշուշտ Հայերը դարձեալ բաժնել էր. բայց կանչուած Հայերը իրենց կարծիքը յայտնելով՝ խորհուրդ տուին բանակցութիւնները կատարել ուղղակի Պատրիարքարանի հետ:

Պալքանեան առաջին պատերազմի վերջերը՝ Երիտասարդ Թուրքերէ խմբակ մը դաւադրութեամբ յարձակում գործեց Քեամիլ փաշայի նախարարական ժողովին վրայ, սպաննեց պատերազմական նախարար եւ զօրքի ընդհանուր հրամանատար Նազըմ փաշան, եւ կառավարութեան ղեկը դարձեալ իր ձեռքն առաւ: Ինչպէս կը յուսացուէր, Եւրոպան Հայոց խնդրի համար նորէն միջամտեց. այս անգամ Ռուսիոյ նախաձեռնութեամբ եւ Անգլիոյ ու Ֆրանսայի գործակցութեամբ, իսկ Գերմանիոյ բուռն ընդդիմութեամբ: Հայոց Կաթողիկոսը, Գէորգ Ե. Հայկական տեսակէտը պաշտպանելու համար ազգային ներկայացուցիչ կարգեց Պօղոս փաշա Նուպարը՝ որ սրտով ու մտքով փարեցաւ իրեն յանձնուած փափուկ գործին. բայց պետութիւններու ընդդիմադիր շահերու պատճառով՝ Հայոց համար գոհացուցիչ արդիւնք մը չկրցաւ ձեռք բերել: Երկար բանակցութիւններէ ետք՝ Երրեակ Համաձայնութեան եւ Երրեակ Զինակցութեան պետութիւնները հասկացողութեան եկան եւ Թուրքերուն ընդունել տուին համեստ ծրագիր մը (1914, յունվար 26), որուն համաձայն Հայաստան վարչական երկու մասի պիտի բաժնուէր.

Կարին, Տրապիզոն, Սեբաստիա Ա. մաս, իսկ Վան, Բաղէշ, Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ Բ. մաս. անոնց վրայ պիտի կարգուէին Եւրոպացի երկու հսկիչներ, որոնք պատասխանատու պիտի ըլլային Թուրք կառավարութեան։ Նուպար փաշայի ջանքերով եւ պետութեանց հաւանութեամբ երկու պատուաւոր եւ կարող Եւրոպացիներ, Վէստէնէնկ եւ Հօֆ, յանձն առին հսկիչի կամ ընդհանուր տեսուչի պաշտօնը։ Այս նոր կարգադրութիւնը Հայոց փափաքին գոհացում չէր տար, բայց դէպի լաւագոյն կարգադրութեան մը առաջին քայլը կը նկատուէր։

Հայաստանի տեսուչները հազիւ թէ Պոլիս հասան, աշխարհաւեր պատերազմը ծայր տուաւ (1914, յուլիսի վերջերը)։ Թուրքիան նախ Եւրոպական գափիւթիլասիօնները բեկանեց, Հայաստանի տեսուչները ետ ղրկեց, եւ քիչ յետոյ նետուեցաւ պատերազմի մէջ՝ Գերմանիոյ կողմը բռնելով։ Եւ այս բանը սկիզբը եղաւ Հայկական մեծ երկունքի մը, որուն նմանը տեսնուած չէ ամբողջ պատմութեան մէջ։

Պատերազմի սկսելէ առաջ Երիտասարդ Թուրքերը դիմում ըրին Դաշնակցականներուն՝ Կարին, Վան, Մուշ, Պոլիս եւայլն, որպէսզի Հայերը թռուցիկ խումբերու ապստամբութիւն տարածեն Կովկասի մէջ, որուն պիտի օգնէին նաեւ Կովկասի Մահմետական տարրերը, եւ Հայոց գործակցութեան փոխարէն կը խոստանային ինքնավարութիւն Կովկասեան սահմաններուն վրայ։ Հայերը սարսափով լսեցին այդ առաջարկը եւ լրջօրէն յայտնեցին Թուրքերուն՝ թէ իրենց ծրագիրը երկրին համար աղէտաբեր միայն կրնար ըլլալ, թէ երկրին շահերը ճշդրիտ չէզոքութիւն կը պահանջէր, եւ թէ Հայերը չէին կրնար ընդունիլ իրենց առաջարկը։ Յիմար Թուրքերը կատղեցան։ Արդէն բարեկարգութեան ծրագրի առթիւ Մոնկոլական քէն մը պահած էին, եւ Հայոց այս մերժումին առթիւ աւելի սաստկացաւ այդ քէնը։

Հակառակ անոր որ Հայերը հաւատք չունէին այդ պատերազմի նպաստաւոր ելքին, իբրեւ պետութեան մէկ մաոր՝ իրենց պարտականութենէն աւելին ըրին, ոչ միայն զինուորագրութեան համակերպեցան, այլ նաեւ դրամով, հիւանդանոցներով եւ ուրիշ միջոցներով ասպարէզ իջան կառավարութեան օգնելու եւ ցոյց տալու իրենց ուղղամըտութիւնը: Բայց Թուրքերը գազանացած էին եւ այլեւս ոչ մէկ հաւաստիքի կարեւորութիւն կուտային: Նոյնիսկ ըստըրկական համակերպութիւն անոնց գոհացում չէր տար. Հայերը ի զուր ջանացին անոնցմէ շիտակ նայուածք մը, բարեկամական շարժում մը ստանալ. վագրը ինքզինքը ազատ կ'զգար իր որսը յօշոտելու: Արդէն նոյնիսկ սահմանադրութեան օրերուն Թուրք պետեր զանազան առիթներով իրենց բերաններէն փախցուցած էին իրենց խորհուրդները՝ թէ հին Սուլթանները սխալ գործած էին Քրիստոնեաները բնաջինջ չընելով, որով Հայկական եւ ուրիշ խնդիրներ իրենց ժառանգ թողուցած էին. իսկ հիմա այլեւս ժամանակը եկած էր այդ ծրագիրը գործադրելու: Էնվէր եւ Թալէաթ, Թրքական լրբութեան երկու ներկայացուցիչները, գազանային գոհունակութեամբ գործի սկսան: Նախ պէտք էր երեւոյթները փրկել, եւ Պատրիարքին իմաց տուին որ եթէ ոեւէ ապստամբութիւն պատահի Հայերը բնաջինջ պիտի ըլլային, լաւ գիտնալով հանդերձ որ Հայերը ոեւէ ապստամբութիւն չպիտի ընէին. հիմա կը մնար ոեւէ գինով ապստամբութիւն մը պայթեցնել տեղ մը, Զէյթունը յանկարծակիի բերելով տեղահան ըրին՝ ամէն կարգի բարբարոսութիւններով: Հայերու համակերպութիւնը ոչ մէկ կերպով թեթեւցուց իրենց վիճակը. անոր հետեւեցաւ ուրիշ տեղահանութիւններ Կիլիկիոյ մէջ: Հայ զինուորները խումբ խումբ գնդակահար կ'ըլլային, կամ գրաստի պէս գործածուելով կը չարչարուէին, անմեղ բնակչութեան վրայ ամէն կարգի բարբարոսութիւն կը գործադրէին, այնպէս որ Երրեակ Համաձայնութեան պետութիւնները պաշտօնապէս յայտարարեցին թէ Թուրք պատասխանատու պաշտօնեաները պիտի պատժուէին այդ կարգի արարքներու համար: Բայց Թուրքերը վստահ ըլլալով Գերման յաղթութեան

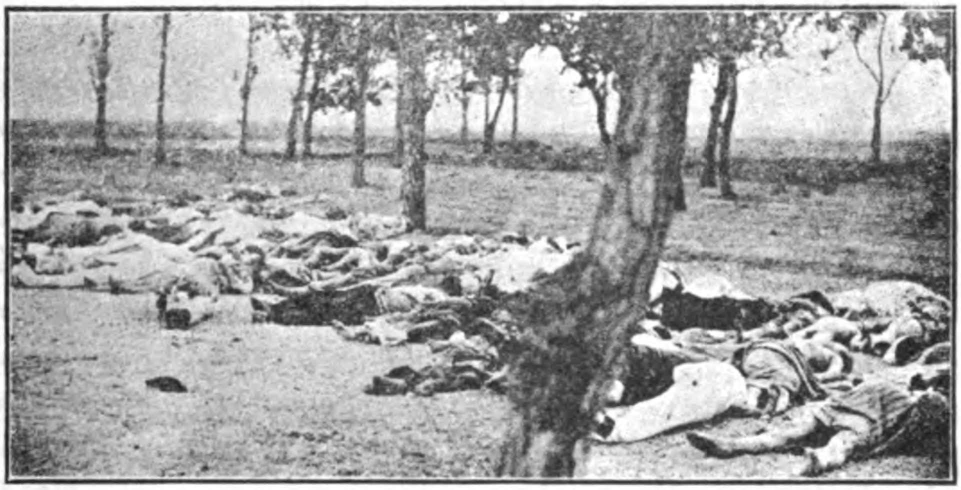

ՍՐՏԱԿԵՂԵՔ ՏԵՍԱՐԱՆ ՄԸ ԱՐՏԱՀԱՆՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲՈՒՆ ՎՐԱՅ

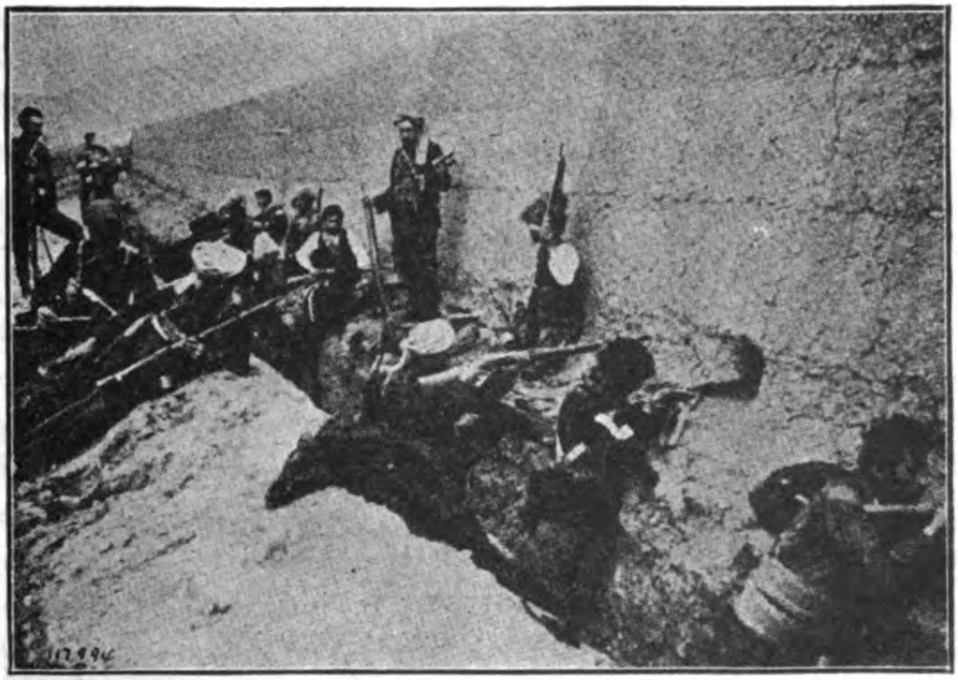

ՎԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿՌԻՒԸ

վրայ շատ կարեւորութիւն չէին տար իրենց Թշնամի պետութիւններու յայտարարութեան։

Հայոց կացութիւնը անտանելի կը դառնար։ Վասպուրականի մէջ Հայ կիներ բռնաբարուեցան· այն կիներ, որոնց ամուսինները Թուրք բանակին կը ծառայէին։ Հայ գործիչները Վանի կուսակալէն պահանջեցին որ կամ Քիւրտերն ալ զինաթափ ըլլան եւ իբրեւ զօրք հեռացուին, եւ կամ Հայ զօրքերը նահանգի պաշտպանութեան համար մնան իրենց բնագաւառին մէջ։ Հայերը՝ տեսնելով հեռացող Հայ զինուորներու դիտումնաւոր սպաննութիւնը՝ մերժեցին այդ պայմաններով զինուորագրուիլ։ Նենգամիտ կառավարութեան ձեռքը ատիկա նոր պատրուակ մը եղաւ։ Կուսակալը խորհեցաւ որ նախ առաջնորդները մէջտեղէն վերցնելով ժողովուրդը դիւրութեամբ կրնար ջնջել, այն առաջնորդները՝ որ կառավարութեան կը գործակցէին ժողովուրդը հանդարտ պահելու։ Վանի գործիչներէն Իշխանը Շատախի կողմերը ղրկուեցաւ, այնտեղի խլրտումները հանդարտեցնելու համար, բայց պատրաստուած թակարդի մը մէջ իյնալով սպաննուեցաւ։ Կուսակալը իր քով կանչած էր նաեւ փարլամէնթի անդամ Վռամեանը եւ գործիչ Արամը։ Հայ գործիչները կասկածելով կառավարութեան դիտումներուն վրայ՝ խոհեմութիւն չեն սեպեր մէկտեղ երթալ։ Ուստի Վռամեան առանձին կը մեկնի, ալ չվերադառնալու համար։ Այլ եւս խնդիրը համեմատութեան ամէն սահմաններէն անցած էր։ Հայեր որոշեցին պատիւով մեռնիլ քան ոչխարի պէս մորթուիլ անարգ Թուրքին ձեռքը· անմիջապէս ինքնապաշտպանութեան միջոցներ ձեռք առնուեցան· զինուորական գործադիր մարմին մը կազմուելով Արամի առաջնորդութեամբ՝ դիրքեր պատրաստուեցան եւ Հայկական ընդդիմութիւնը սկսաւ ապրիլի մէջ (1915)։ *Ամբողջ ամիս մը ինքնապաշտպանութիւնը առաջ տարուեցաւ՝ հիանալի կարգապահութեամբ եւ համերաշխութեամբ՝ որ պատիւ կը բերէ Հայ ժողովուրդին։ Թուրք կառավարութիւնը եւ յանցաւոր տարրերը պարտուած Վանէն փախան։*

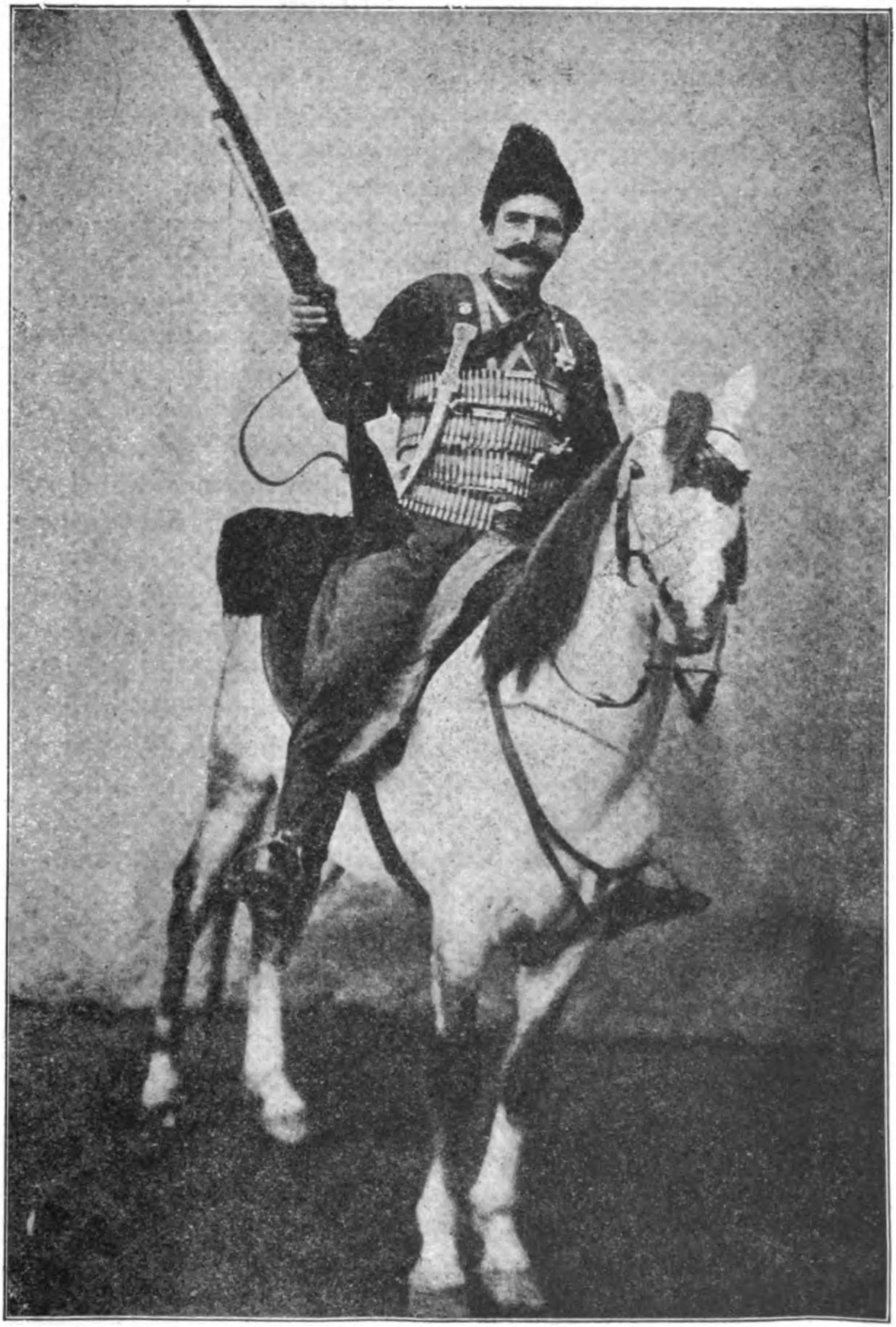

ԱՆԴՐԱՆԻԿ, ՂԵԿԱՎԱՐ ՀԱՅ ԿԱՄԱՒՈՐ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ

Ռուսաց իշխանութեան տակ Հայ կամաւորական խումբեր կը գործէին՝ իրենց կուտակուած վրէժը լուծելու անարգ Թուրքէն։ Մինչ Թուրքեր կը փախչէին Վանէն՝ Անդրանիկի եւ Վարդանի խումբերը Վան կը հասնէին։ Վասպուրականի Հայութիւնը փրկուած էր, որուն համար Հայերը ամէն կողմ խրախճանքներ կատարեցին՝ թէեւ Հայութեան մնացած մասին ճակատագիրը անյայտ կը մնար։ Ռուս կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայկական կառավարութիւնը եւ Արամը կառավարիչ կարգեց։ Դժբաղդաբար Հայերը այս անգամ ալ իրենց աւանդական երկպառակութեամբ արիւնոտեցին գիտակից անձերու սրտերը։ Նոր կառավարութեան գործը թեթեւ բան մը չէր։ Դարերու ստրկութենէ յանկարծ ազատուող ժողովուրդ մը զսպել եւ կարգ ու կանոնի մէջ պահել դիւրին բան չէր, եւ անխուսափելիօրէն անախորժութիւններ տեղի կ՚ունենային։ Անարժան մարդիկ աշխատեցան աղմուկ հանել եւ մուր քսել Հայ կառավարիչին վրայ՝ որ անբասիր էր եւ մաքուր։ Ինչ ալ ըլլար ուխտեալ պառակտողներու դերը՝ Հայ ժողովուրդը կը մխիթարուէր Հայկական նորահաստատ կառավարութեան գաղափարով։

Թուրք կառավարութիւնը պարտուած էր՝ իր փորած հորին մէջ իյնալով, ու չէր կրնար տանիլ Հայու յաջողութիւնը որ արիւնով գնուած էր. կ՚ուզէր օր առաջ իր ճանկերուն տակ մնացած անպաշտպան հայերուն գործը լմընցնել, միայն թէ թշնամի պետութիւններուն վախը դեռ կը սանձէր զայն։ Բայց Հայու սեւ բաղդէն Ռուսիոյ գործերը վատ դարձուածք մը առին արեւմտեան սահմաններուն վրայ. Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ միացեալ գրոհին առջեւ ռազմամթերքով աղքատ իր բանակները չկրցան դիմանալ եւ ընդհանուր նահանջ մը սկսան։ Ռուսիա ոչ միայն վրայ տուաւ Աւստրիայէն եւ Գերմանիայէն գրաւուած հողեր, այլ նաեւ գրեթէ ամբողջ Ռուսական Լեհաստանը։ Գէշ կ՚երթային նաեւ Անկլօ—Ֆրանսական բանակներուն գործերը Տարտանէլի մէջ, իսկ Հայաստանի մէջ Ռուս ուժը չուարած սպասումի մէջ կը թուէր Թուրք՛վա-

րիչներուն։ Վճռական րոպէն հասած էր եւ ահա ամէն կողմ հրահանգներ ղրկուեցան Պոլիսէն, Հայերը ջարդելու եւ մնացած կիներն ու երեխաները քշելու Արաբիոյ անապատներուն մէջ։ Թուրք կառավարութիւնը իր պատմական լրբութեամբ չէզոք պետութիւններուն յայտնեց Հայերը «ապահով սահմաններու մէջ հաւաքելու» դիտաւորութիւնը․ ոչ մէկ կողմէն բողոք մը երեւաց․ Գերմանիա եւ Աւստրիա անխիղճ դաւաճանութեամբ հաւանութիւն կուտային Թուրքին իր ուզած միջոցը գործածելու «ըմբոստ Հայուն» դէմ․ Գերմանո-Թուրք ախտաժէտ հոգեբանութեան համար տեսակ մը գիւտ էր «զինուորական անհրաժեշտութիւն»ը՝ որ ամէն բանի, ամէն հրէշութեան արդարացում մըն էր։

Թուրքը հաւաքեց նախ Հայ մտաւորականները, Պոլսէն մինչեւ յետին գաւառը․ կախաղաններով, անլուր խոշտանգումներով եւ հեռաւոր անկիւններու մէջ գնդակահարութիւններով անոնց գործը լմնցուց։ Հաւատարմութեան հաւաստիք առնելու առաջարկով ետքէն հաւաքեց բոլոր այրերը, 15էն մինչեւ 60 տարեկան, եւ աքսորել պատրուակելով անծանօթ վայրերու մէջ խումբ խումբ անհետացուց՝ Թուրքերու յատուկ մահուան արհեստներով։ Երբ այսպէս բնակչութեան հաւանական պաշտպանները անհետացան, «զինուորական անհրաժեշտութեան» կարգը եկաւ կիներուն եւ մանուկներուն, որոնք անխնայ կերպով իրենց տուներէ դուրս քշուեցան անօթի, ծարաւ եւ գրեթէ մերկ վիճակի մէջ, ճամբուն վրայ սպաննելով, գեղեցիկները առեւանգելով, եւ անպէտ յոգնածները մեռցնելու աստիճան գանակոծելով․ Թուրք կիներն անգամ՝ սպաննելու հաճոյքէն չուզեցին զրկուիլ, եւ՝ կարգ մը գերման վկայութիւններուն համաձայն՝ իրենց իսկ ձեռքով մարդ սպաննելու համար ասպարէզ իջան։ Տեսարանը բացառիկ երեւոյթ մը չէր, այլ Թուրքիոյ մէկ ծայրէն մինչեւ միւսը։ Տեղահանութենէ ազատ մնացին միայն Պոլսոյ եւ Զմիւռնիոյ ժողովուրդը, թէեւ այն տեղերէ ալ շատեր քշուած են։ Շատ տեղեր մանուկները եւ կիները ողջ ողջ այրեցին հարիւրներով խմբուած զանազան յարկերու տակ։ Դժբաղդ Հայերը երբեմն խնդրած են գնդակով սպաննուելու շնորհը, բայց մարդկային գազանները մերժած են՝ ըսելով թէ գնդակը հարիւր փարա կ՚արժէ։

Այսքան ցնցող գազանութիւններ առանց ընդդիմութեան չէին կրնար կատարուիլ։ Շապին-Գարահիսար հերոսական ընդդիմութիւն ցոյց տուաւ երկար ատեն, բայց թէ իր անկումը ի՛նչպէս կատարուած է դեռ յայտնուած չէ։ Զէյթունցիներէ մաս մը լեռները ապաստանելով սարսափի քաղաքականութիւնը որդեգրած են։ Համեմատաբար բարեբաղդ գտնուեցան արիասիրտ Սուէտիացիները, որոնք գրեթէ ամբողջ երկու ամիս (1915, օգոստոս–սեպտեմբեր) վայրագ Թուրքերու դէմ անհաւասար կռիւ մըղելէ ետք վերջապէս յաջողեցան Ֆրանսական մարտանաւերու ուշադրութիւնը գրաւել՝ իրենց բարձր սարերէն՝ ճերմակ սաւանի վրայ կարմիր խաչ մը ներկայացնելով եւ մօտեցող նաւերուն լուղորդներ ղրկելով։ Քանի մը օր ետք ամբողջ յաղթական ժողովուրդը, թիւով մօտ 5000 հոգի, Ֆրանսական մարտանաւով փոխադրուեցաւ Եգիպտոս, ուր Թրքական բարբարոսութիւնը չէր կրնար հասնիլ։

Թուրքիան իր նպատակին հասած էր· սրբազան պատերազմի յայտարարութիւնը գոնէ իրականացած էր Հայերու հանդէպ, եւ անմիտ Էնվէրը գոհունակութեամբ յայտարարեց իլուր աշխարհի թէ ինչ որ Աբտիւլ Համիտ չէր կրցած ընել երեսուն տարուան մէջ ինք կատարած էր երեսուն օրուան մէջ։ Երիտասարդ Թուրքերու յաջողութիւնը կրկնակ էր· նախ երկիրը Հայերէ մաքրեցին, երկրորդ՝ ազատ ելք տալով Թուրք ժողովուրդի արիւնոտ բնազդին անոր հակակրութիւնը՝ իրենց հանդէպ՝ համակրութեան վերածեցին, և այդ կերպով ամրացուցին իրենց խախուտ դիրքը՝ որ խորտակման մօտ էր պատերազմի արհաւիրքներուն պատճառով։ Անասունի պէս ցիմար Թուրք ժողովուրդը այլեւս կասկածելու պէտք չունէր կառավարութեան յափշտակիչներու «Հայրենասիրութեան» մասին։ Տակաւին Եւրոպա հակամէտ է պատասխանատուներ փնտռելու· պէտք է հասկցնել անոր որ ամբողջ Թուրք ժողովուրդը պատասխանատու է, քանի որ այնչափ խանդավառութեամբ ողջունեց մեծ ոճիրի պատեհութիւնը եւ ատով իր ատելութիւնը հանդէպ Երիտասարդ Թուրքերու ջերմ հիացումի փոխեց։ Ոչ մէկ կառավարութիւն աշխարհի վրայ կրնար այնքան ոճիր գործադրել առանց ժողովուրդի գործակցութեան։ Մինչեւ 1915 սեպտեմբերի վերջերը արդէն Փոքր Ասիա Հայերէ մաքրուած էր, եւ մինչեւ այսօր ջարդուածներու, անօթութենէ եւ մերկութենէ մեռնողներուն թիւը կը հաշուուի մօտ 800,000· իսկ Հայութեան մնացորդ բեկորները Արաբիոյ անհիւրընկալ վայրերու մէջ լքուած են իրենց բաղդին։ Անոնք կեդրոնացած են Համայի եւ Տէր-էլ Զօրի կողմերը թիւով մօտ 480,000։ Անոնցմէ որչափը ազատելու եւ ողջագուրելու բաղդը պիտի ունենայ արտասահմանեան Հայութիւնը, դեռ չենք կրնար պատասխանել։ Անորոշութիւնը կ'այրէ մեր սիրտերը, բայց դեռ մենք կը յուսանք...

Այս ծով աղէտին մէջ Հայկական նորածիլ կառավարութիւնը յոյսի միակ ապաւէն պիտի ըլլար· բայց աւա՛ղ, ան ալ ինկաւ երեք ամսուայ կեանք մը ունենալէ ետքը։ 1915 յուլիսի վերջերը Ռուս զօրքը յանկարծ ետ քաշուեցաւ Հայերուն երեք օրուան զեկուցում տալով, նահանջ մը որ դեռ մինչեւ հիմա խորհրդաւոր կը մնայ։ Վասպուրականի ամբողջ ժողովուրդը, աւելի քան 200,000 հոգի, ստիպուեցաւ փախչիլ դէպի Կովկաս, տուն տեղ, ամէն բան թողլով։ Անպատրաստ ճամբորդութիւնը բաւական չէր, ճամբու ապահովութեան համար միջոցներ առնուած չէին, եւ Քիւրտերը հազարաւոր Հայեր ջարդեցին ճամբաներուն վրայ· բազմաթիւ հիւանդներ չկրցան շարժիլ եւ հասնող Թուրքերէն անխնայ կոտորուեցան։ Օր մը ետք Ռուս զօրքը ետ դարձաւ, բայց միայն աւերակներու կոյտեր եւ դիակներ գտան Վանի մէջ։ Իսկ Կովկաս հասնողներէն շատեր յոգնութենէ եւ տարափոխիկ հիւանդութիւններէ մեռան, այնպէս որ Վասպուրականի ընդհանուր կորուստը 55,000է աւելի կը կարծուի։

Հալէպի փոքրաթիւ հայութիւնը գերագոյն ջանքեր ըրաւ իր կողմերէն անցնող ազգին բեկորները կերակրելու եւ խնամելու։ Հերոսական զոհողութիւնը առաջ տարաւ մինչեւ որ բոլոր անհատները աղքատացան եւ եկեղեցական կալուածները վաճառուեցան ու անհետացան։

Աղէտը կատարուած էր երբ Ամերիկեան կառավարութիւնը՝ տեղի տալով հանրային կարծիքին՝ թոյլ բողոքներ ըրաւ Թուրք կառավարութեան։

Այլեւս աղէտին սահման չկար․ Հայաստանը ամբողջապէս պարպուած էր Հայերէ, արդեօ՞ք Հայկական խնդիրն ալ վերջացած էր։ Յուսալքումը մահուան պէս ծանր կը ճնշէր Հայոց հոգւոյն եւ սրտին վրայ․ Նոյնիսկ կամաւորները ատեն մը վհատեցան եւ կազմալուծման հասան, ալ ի՛նչ բանի համար կռուիլ պէտք էր։ Մինչեւ որ անոնց վրէժխնդրութեան զգացումը կրկին բարձրացաւ՝ քանի մը ամիսներ անցան։ Կովկասի մէջ կազմուած Ազգային Բիւրօն՝ հակառակ անկազմակերպ ազգի մը ինքնայատուկ դժուարութիւններուն եւ յուսահատեցուցիչ պարագաներուն գովելի եռանդով ղեկավարեց կամաւորական շարժումը, որ գոնէ Հայու վրէժը պիտի հանէր։

Կամաւորները դիւցազնութեամբ կռուեցան, բայց աւա՜ղ չքաջալերուած մնալով՝ այսօր կազմալուծումի վտանգին մէջ են, կամաւորներ՝ որ կոչում ունէին ո՛չ միայն Հայու երեսը ճերմակ հանելու, այլ նաեւ հաշուեյարդարութեան օրը Հայ իրաւունքներու կշիռը ծանրացնելու։ Հայութիւնը չկրցաւ այդ խնդրին շուրջ պատուաւոր հասկացողութեան մը գալ։ Արդեօք ի՛նչ պիտի ըսէ ապագայ սերունդը մեզի համար՝ որ թերացանք այս գերագոյն վայրկեանի մէջ։ Սխալներ կային որ անխուսափելի էին, բայց այս սխալը պէտք էր խնայուէր Հայութեան։

Ռուս կառավարութիւնը քիչ քիչ ինքզինքը ամփոփեց եւ 1916 տարուան սկիզբները իր ուժը նորէն փաստել սկսաւ։ Փետրուարի մէջ գրաւեց Կարինը, քիչ ետքը Բաղէշը եւ Մուշը, շատ չանցած Տրապիզոնը, Բաբերդը, Մամախաթուն, Երզնկա եւ Քղի։ Փախստական Հայերը կամայ ակամայ սկսան վերադառնալ աւերուած երկիրը, ամրան սկիզբները արդէն 15,000ի չափ տղամարդիկ հաւաքուած էին Մուշի շրջակաները եւ վարուցանով կը պարապէին, բայց դեռ Հայուն արեւը ծագած չէր։ Օգոստոս 7ին Ռուս բանակը նորէն նահանջեց վրայ տալով Քղին, Մուշ եւ Բաղէշը։ Ի՞նչ եղան մեր գուրգուրանքին առարկայ եղող այդ հազարաւոր եղբայրները եւ անոնց աշխատութեան արդիւնքները. բայց այդ մասին դեռ բան մը չենք գիտեր։ Վերջերս հասած լուրերու համաձայն վերջին նահանջը նախորդին պէս աղէտալի եղած չէր։

Բարբարոս Թուրքերը կը ձգտէին բնաջինջ ընել բոլոր ոչ-Մահմետական տարրերը. հակառակ անոր որ Յոյն կառավարութիւնը Թուրքին ու Գերմանին բարեացակամ դիրք ցոյց տուաւ, մինչեւ հիմա Մարմարայի եւ Տարտանէլի եզերքներէն քշած են մօտ 180,000 Յոյներ, իսկ Լիբանանի մէջ սովամահ ըրած են մօտ 80,000 Մարոնիներ։

ԳԼՈՒԽ ԻԲ

ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐ

1

ՌՈՒՍԻԱ ԵՒ ՀԱՅԵՐ

Ռուսերու և Հայոց յարաբերութեանց ծագումը. — Հայ արուեստագէտներու կողմէ հրաշակերտ նուէր մը Զարին. — Մեծն Պետրոսի քաղաքականութիւնն ու դերը. — Իսրայէլ Օրի և անոր գործերը. — Հայ մէլիքները. — Կատարինէի և Պօղոս Ա.ի արշաւանքները։

ՇԱՏ հին ժամանակներէ կ'սկսին Հայոց եւ Ռուսաց յարաբերութիւնները։ ԺԱ. դարուն կէսերը Աղէքսանդր Քիէվի մեծ իշխանը Նախոտի Հայոց օգնութիւնը խնդրեց Լեհաց դէմ (1060)՝ *անոնց տալով կրօնական եւ տնտեսական ազատութիւն։ Կէս դար չանցած Քիէվի մէջ հայ գաղթականութիւնը զօրանալով քարաշէն եկեղեցի մը ունեցաւ։ Հայերը այդ շրջանի մէջ փայլեցան ոչ միայն առեւտրական և զինուորական ասպարէզի մէջ, այլ նաեւ գիտական զբաղումներու մէջ՝ տալով արքունի հմուտ բժիշկներ։ Ռուս կառավարութիւնը Հայոց ընդունակութիւններէ օգտուելու համար ամէն ջանք գործադրեց՝ բարձր պաշտօններ, առանձնաշնորհումներ եւ զանազան խոստումներ տալով։*

Պարսկահայ վաճառականներու ընկերութիւնը 1659*ին Ալէքսէյ Միխայիլովիչ Թագաւորին ղրկեց Հայ արուեստագէտներու հրաշակերտ ընծայ մը, ականակուռ գահ մը՝ որ մինչև հիմա կը պահուի և միայն հանդիսաւոր օրերուն երեւան կը հանուի։ Անոր վրայ առեւտրական դաշինք մը կնքուեցաւ Ռուսիոյ եւ այդ ընկերութեան միջեւ, որով Պարսկաստանի եւ Հնդկաստանի թանկագին ապրանքները ներմուծուեցան Ռուսիա եւ բազմաթիւ Հայ վաճառականներ հաստատուեցան Նովկորոտ, Արխանկէլ, Մոսկուա եւ քիչ յետոյ Փէթէրպուրկ։ Անոնք կը ներածէին գոհարեղէններ, մետաքսեղէններ, խնկեղէններ եւ համեմներ, իսկ կ'արտածէին թանկագին մուշտակներ եւ մետաղներ։*

ԺԸ. դարուն սկիզբը Մեծն Պետրոս աւելի մեծ քայլեր առաւ Հայերը Ռուսաստան քաշելու։ Հրովարտակով մը ան պատուիրեց ծերակոյտին՝ Պարսկահայերը պաշտպանել. իսկ Պետրոս Ապրօ, Ջմուռնիացի հարուստ վաճառականին տուած հրովարտակով՝ Թրքահայոց ճամբայ բացաւ դէպի Ռուսաստան։ Հայերը ամէն կողմէ գաղթելով երկիրը պայծառացուցին իրենց արհեստներով, երկրագործութեամբ եւ վաճառականութեամբ։ Սափար Վասիլեան Հայը առաջին անգամ թթենիներ տնկեց Թէրէքի ափերուն վրայ եւ առաջին մանարանը հաստատեց։

Մեծն Պետրոսի բարեացակամ դիրքը Ղարապաղի Մելիքներու քաջալերանք մը եղաւ Պարսից լուծը թօթափել փորձելու։ Անոնք գաղտնի դեսպանութիւն մը ղրկեցին Եւրոպա, որուն գլուխն էին Իսրայէլ Օրի, *Հնդկահայ մը, եւ Խարբերդցի Մինաս Վարդապետ։ Իսրայէլ Օրի, ըստ Մելիքներու վկայութեան, Պռօշեանց իշխանական տոհմէն էր եւ իր Լատիներէնի եւ Եւրոպական բազմաթիւ լեզուներու հմտութեամբ, դիւանագիտական տաղանդով եւ հայրենասիրական մեծ խանդով ու նուիրումով բացառիկ դէմք մըն էր Հայոց պատմութեան մէջ. ան իր բուն անձնաւորութիւնը խորունկ գաղտնիքի մը մէջ թաղած էր* գործի սիրոյն համար (1) եւ ամբողջ քսան տարի Եւրոպայի մէջ Հայկական խնդրոյ հանդէպ Թագաւորներու ուշադրութիւնը հրաւիրած, նոյնիսկ յոյս տուած էր Հայոց Կաթողիկութեան դարձին, ինչ որ անհրաժեշտ պայման մը կը թուէր Եւրոպան շարժելու համար: Երբ Օրին՝ Մէլիքներու եւ Կաթողիկոսի ժողովին առջեւ պարզեց իր բանակցութիւններուն արդիւնքը, Կաթողիկութեան պայմանը ծանր թուեցաւ Հայ կղերին. բայց Մէլիքները պատասխան մը պատրաստեցին, թէ իրենք թէ՛ մարդ եւ թէ՛ դրամ ունէին, միայն առաջնորդ չունէին. ուստի պատրաստ էին Եւրոպական արշաւանքի մը զօրավիգ ըլլալու թէ՛ զինուորներով եւ թէ՛ պարէնով: Գերմանիոյ կայսրը Օրիին յայտնեց որ առանց Ռուսաց կայսեր գործը գլուխ չէր կրնար ելնել, որովհետեւ բանակները Լեհաստանէն եւ Ռուսաստանէն պիտի անցնէին: Ուստի Օրին վազեց Պետրոս Մեծին՝ որ արտասովոր պատիւներով ընդունեց զինք եւ գնդապետի աստիճան տուաւ իրեն: Հայու սեւ բաղդէն Ռուսիա Շուէտի հետ պատերազմի մէջ էր եւ Մեծն Պետրոս հաւանեցաւ Նոր խաչակիր բանակը թողուլ պատերազմի աւարտումէն ետք. բայց պատերազմը շատ երկար տեւեց եւ Գերմանիոյ շահագրգիռ Թագաւորները ուրիշ պատերազմներով զբաղած ըլլալով՝ մոռցան Հայաստանը: Օրին առանց վհատելու աշխատեցաւ Ռուսիոյ միջոցով միայն կատարել Հայոց փրկութիւնը: Մեծն Պետրոս փորձ մը ըրաւ Շահի մօտ դեսպան ղրկելով գնդապետ Օրին՝ որ ընկերացած էր երկու հարիւրի չափ ռուս եւ հայ պահակներու չքախումբով: Ցարին դեսպանը Սպահանի պալատին մէջ գրեթէ սպառնական կը խօսի Շահին՝ Հայկական հալածանքներու առթիւ, որով շատ Հայեր Եւրոպա կ'ապաստանէին. անոր կը ցուցնէ նաեւ Գերմանիոյ իշխաններու, կայսեր եւ Հռովմի Պապին նամակները: Պարսիկները խիստ յուզման մէջ էին Հայազգի դեսպանին գալստեան առթիւ եւ անոր պահակախումբը դի-

---

[1] Կարդալ Վարանդեանի «Հայկական Շարժման Նախապատմութիւնը», Հատոր Ա. էջ 166-186։

տողներ կը նկատէին, որու պէտք էր հետեւէր նուաճողական բանակ մը։ Ամբոխը աւելի եւս կը գրգռէին Եւրոպացի նախանձոտ վաճառականները՝ որ Հայոց ազատութիւնը իրենց շահուն վնասակար կը համարէին․ անոնք կը պնդէին թէ Իսրայէլ Օրին Հայոց թագաւոր պիտի ըլլայ, որովհետեւ նոյնիսկ անոր անունին անդրատառը այդ կը նշանակէր․ Israel Ori*ի տառերը ետ առաջ դնելով կը կարդային* Il sera roi (*ան թագաւոր պիտի ըլլայ*)*։ Շահը սարսափէն արեւելեան խոստումներ ըրաւ անոր․ եւ Հայ դեսպանը վերադարձաւ Ռուսաստան՝ նորէն չարունակելու իր ջանքերը․ բայց դժբաղդաբար այդ մեծ ազգասէրը մեռաւ բաղդի ծանր հարուածներէն ընկճուած եւ մաշած՝ իր սիրտը այրող կրակէն։*

Այդ միջոցին Աֆղաններու արշաւանքով Հիւսէին Շահը գահընկէց եղած էր եւ Հայ Մէլիքներ ու Վրաց թագաւորը առիթէն օգտուելով՝ ոտք ելան եւ 40,000 *զօրքով դիմաւորելու գացին Մեծն Պետրոսը՝ որ մեծ բանակով մը Տէրպէնտ եկած էր։ Բայց Ցարը՝ Տէրպէնտը, Պաքուն եւ Կիլանը գրաւելէ ետք՝ վերադարձաւ մայրաքաղաքը եւ Հայերը առանձին մնացին իրենց թշնամիներուն դէմ։ Ատկէ ետքն էր որ Օսմանցիներն ալ ասպարէզ իջան Ռուսիոյ անտեւական միջամտութեան համար եւ Հայ Մէլիքներն ու Դաւիթ Բէկ տարիներով ընդդիմացան միշտ օգնութեան կոչ ուղղելով․ բայց օգնութիւնը չեկաւ եւ Հայերը ստիպուած ճանչցան Նատըր Շահի գերիշխանութիւնը։*

Նատըր Շահի մահէն ետք Հայ Մէլիքներու մէջ գժտութիւն մը ինկաւ, որ շատ վնասակար եղաւ Հայկական անկախութեան։ Վարանդայի Մէլիք Շահնազարը իր անդրանիկ եղբայրը սպաննելով՝ յափշտակեց անոր իշխանութիւնը։ Միւս Մէլիքները միանալով եղբայրասպանին դէմ ելան․ բայց այս վերջինը Ծիւանշիրներու պետ Փանահ Խանին հետ բարեկամացաւ, Շուշուա բերդը և իր հարազատ աղջիկը անոր կնութեան տուաւ, եւ անոր օգնութեամբ արիւնահեղ պատերազմներ մղեց։ Ամբողջ տասներկու տարուայ աւերումներէ ետք վերջապէս Ջրաբեր-

դի Մելիք Աղամ եւ Գիւլիստանի Մելիք Յովսէփ ընկճուելով՝ Վրաստան քաշուեցան. Փանահ Խանը տէր դարձաւ անոնց երկիրներուն, մինչեւ որ քանի մը տարիէն Գանձակի Խանին միջնորդութեամբ հաշտութիւն եղաւ։

Կատարինէ Բ. կայսրուհին (1726–1796) կը փափաքէր Ռուսիոյ անբնակ տեղերը Հայերով շէնցնել։ Անոր հրաւէրով 1779ին, 15,000 Հայեր գաղթեցին Խրիմէն՝ որ դեռ Օսմանցիներու ձեռքն էր, և երկու քաղաքներ հիմնեցին, Նոր—Նախիջեւանը՝ Տօն գետին վրայ եւ Գրիգորիոպոլը՝ Պեսարաբիոյ մէջ։ Անոնք ունէին ներքին դատարանի եւայլն. արտօնութիւններ։ Այդ ատեններ Աժտէրխանի մէջ կային 5000, Ղզլարի մէջ 4000 եւ Մոզկատի մէջ 2000, որոնք կը պարապէին Կասպից Ծովու համար նաւաշինութեամբ, այգեգործութեամբ, բրինձի մշակութեամբ եւ վաճառականութեամբ։

Կատարինէ կայսրուհին Պարսից խռովութիւններէն օգտուելով՝ նորէն գրաւեց Տէրպէնտը, Պաքուն եւ Շամախը, որ Նատըր Շահ Ռուսներէն ետ խլած էր։ Հայ Մելիքները դարձեալ եռանդուն բանակցութիւններու սկսան Ռուսիոյ հետ՝ Յովսէփ եպս. Արղութեանի միջոցով։ Գիւլիստանի Մելիք Աբովը (Յովսէփի որդին), Տուղախի Մելիք Պախտամը եւ Ջրաբերդի Մելիք Մեճլումը (Աղամի որդի) Ռուս գործակալներու դրդումով հաւատարմութեան երդմնաթուղթեր ղրկեցին Ռուսիոյ՝ Յովհաննէս Կաթողիկոսի միջնորդութեամբ (1787)։ Փանահ Խանին որդի Իպրահիմ՝ իմանալով այս բանը՝ Կաթողիկոսը թունաւորել տուաւ, Մելիքներուն երկիրները քարուքանդ ըրաւ եւ բազմաթիւ Հայեր սուրէ անցուց։

Այդ միջոցին Աղա—Մահմուտ Խան Ներքինին Պարսից թագաւոր եղած էր Թէհրանի մէջ։ Ան կատաղի արշաւանք մը ըրաւ Իպրահիմ Խանին վրայ՝ որ մերժած էր անոր իշխանութիւնը ճանչնալ։ Ներքինի շահը Հայ Մելիքները հաւատարմութեան հրաւիրեց, խոստանալով զիրենք վերահաստատել իրենց իշխանութեան մէջ եւ Իպրահիմ Խանը ջախջախել։ Հայերը որոշեցին Ռուսերու հաւատարիմ մնալ անոնցմէ օգնութիւն ակնկալելով եւ Շուշիի բերդին մէջ քաջութեամբ ընդդիմանալու պատրաստուեցան։ Շահը ուզեց նախ պատժել Վրաց Հերակլ թագաւորը՝ որ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ մտած էր։ Աս՝ թեթեւ ընդդիմութենէ մը ետք փախաւ եւ Թիֆլիս մայրաքաղաքը Պարսից կատաղութեան մատնուեցաւ ամբողջ երեք օր եւ երեք գիշեր։ 12,000 Հայ եւ 4000 Վրացի տղայ եւ աղջիկ գերի տարուեցան Պարսկաստան։ Շուշիի բերդն ալ անձնատուր եղաւ Աղա—Մահմուտ—Խան Շահին, բայց մեծամեծները պատժելու ժամանակ չունեցաւ ան՝ գիշեր ատեն իր սենեկապանին ձեռքով սպաննուելով (1798)։

Կատարինէի որդին Պօղոս Ա· (1796-1801)՝ այս անցուդարձերը լսելով՝ զօրք ղրկեց Ղարապաղ ու Վրաստանը գրաւեց, որով Հայաստանի մէկ մասը անցաւ Ռուսիոյ ձեռքը։

2

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ

Ռուսական պատերազմը և Կիւլիստանի դաշնագրութիւնը. — Թշնամութիւններու նորոգումը. — Հայ կամաւորները և Ներսէս եպիսկ. Աշտարակեցիի առաջնորդութիւնը. — Հայ թագաւորութիւնը վերահաստատելու խոստումը. — Ատրպատականի Հայոց գաղթը. — Ռուսիոյ յաղթութիւնը Թուրքիոյ վրայ 1829. — Ռուսիոյ գրաւած հողերը. — Ջարի Հայաստանի թագաւոր տիտղոսը։

Ռուսերը առանց արիւնի գրաւած էին հիւս· Հայաստանը եւ Ֆաթալի շահը, ներքինի շահին, Աղա—Մահմուտ—Խանի յաջորդը, չէր կրնար այդ բանը ընդունիլ՝ առանց իր դիրքը վտանգելու· ուստի իր որդի Աբբաս Միրզային զօրք տուաւ որ երթայ եւ Ղարապաղը ետ խլէ։ Աղեքսանդր Ա· (1801-1825), Պօղոս Ա·ի որդին և յաջորդը, բանակ մը ղրկեց Պարսից դէմ, որուն միացան նաեւ Հայերը ամէն կարգի զոհողութիւններով։ Երկար եւ Հայերու համար աղէտալի պատերազմներէ ետք Աբբաս—Միրզաի ուժը ամբողջովին կոտրեցաւ եւ Կիւլիստանի դաշնագրութեամբ Ռուսաց թողուց Ղարապաղն ու Գանձակը (1813)։

Պարսից արքայորդին պարզ զինադադար մը կը նկատէր այդ դաշնագրութիւնը, եւ 1826ին՝ իր ուժերը վերանորոգած ըլլալով՝ ութսուն հազար բանակի մը գլուխը անցած մտաւ Ղարապաղ, Շուշին պաշարեց· զօրաբաժին մըն ալ ղրկեց Գանձակի կողմերը, որ քաղաքին բերդին տիրելով յառաջացաւ մինչեւ Շամքորի գետը, եւ այնտեղ սպասեց բուն բանակի գալստեան՝ Թիֆլիսի վրայ քալելու համար։ Բայց Հայոց դիւցազնական ընդդիմութիւնը Շուշիի բերդին մէջ Պարսից ծրագիրը տապալեց։ Բերդի մէջ շատ քիչ Ռուս զինուորներ կային եւ պաշարը պակաս էր· հակառակ այս խոչընդոտի Հայերը աննուաճ մնացին, նոյնիսկ Հայ կիները իրենց քաջութեան բաժինը բերին կռուողներու փամփուշտ եւայլն ցրուելով։ Նիքոլա Ա· կայսրը (1825–1855) Ռուսիոյ փայփայած ծրագիրը իրագործելու ժամանակը եկած համարեց եւ Կովկասեան բանակին հրաման տուաւ Պարսից վրայ քալելու։ Հայազգի Մատաթեան զօրավարը գունդ մը ռուս զօրքով եւ Հայ կամաւորներով Շամքոր հասաւ եւ Պարսիկներուն մեծ ջարդ մը տալով ցրուեց զանոնք, առանց միջոց տալու անոնց որ Գանձակի մօտ խմբուելով Հայերէ վրէժ առնեն։ Անդին Աբբաս Միրզա իր զօրքին մէկ մասը Շուշիի բերդին մօտ թողլով՝ Մատաթեանի դէմ կուգար։ Գանձակի մօտ տեղի ունեցաւ վճռական ճակատամարտ մը՝ որուն մէջ Պարսիկները ջախջախուեցան եւ ցրուեցան, հակառակ իրենց թիւի առաւելութեան։ Մատաթեան իր սակաւաթիւ զօրքով անցաւ Ղարապաղ եւ հասաւ մինչեւ Ահար քաղաքը։ Իսկ Ռուսաց գլխաւոր բանակը Փասկեւիչի հրամանատարութեամբ մտաւ Պարսից Հայաստանը· անոր կ'ընկերակցէր նաեւ Վրաստանի Հայոց առաջնորդ Ներսէս արքեպիս· Աշտարակեցի՝ որ խաչը ձեռքին ձի նստած 10,000է բաղկացած Հայ կամաւորներու բանակը կ'առաջնորդէր (1827)։ Հայերուն նեղութիւնը մեծ էր, բայց մեծ էր նաեւ իրենց յոյսը, որովհետեւ Ներսէս Աշտարակեցիին խոստում եղած էր Հայկական թագաւորութիւնը վերականգնել Ռուսիոյ գերիշխանութեան տակ։ Հա-

յերը ամէն տեղ գըկաբաց ընդունեցան Ռուսահայ բանակները եւ՝ հակառակ անպաշտպան գիւղացիներու վրայ Պարսից վրէժխնդրութեան՝ ամէն կերպով օգնեցին ազատարարներուն ։ Այս կերպով Ռուսերը տիրեցին Երեւանի, Էջմիածնի եւ Նախիջեւանի վրայ, եւ Ատրպատական մըտնելով գրաւեցին Մարանդ, Դաւրէժ եւ Ուրմիա ։ Ֆաթալի Շահը շփոթած տեղի տուաւ Թուրքմէնչայի դաշնագրութեան՝ որ Ռուսաց ձեռքը կը թողուր Երասխ եւ Կուր գետերու մէջ եղած Հայկական նահանգները եւ ազատ կը թողուր Հայերը Ռուսաստան գաղթելու (1828, *փետրուար* 10) ։

Այդ պայմանին համաձայն եւ գնդապետ Ղազար Լազարեանի յորդորումով՝ 40,000 *Հայեր՝ Ատրպատականի մէջ իրենց տունն ու տեղը թողլով՝ Ռուսաց գրաւած Նախիջեւան եւ Երեւան գաւառները անցան ։ Պարսիկները աշխատեցան այդ հոսանքը կասեցնել, բայց Հայերը անյողդողդ պատասխանեցին· «Լաւ է Ռուսաց խոտն ուտենք քան Պարսից հացը» ։ Այսպէս Պարսիկները իրենց արեւելեան բարբարոսութեան պատճառով ոչ միայն երկիրներ կորսնցուցին, այլ նաեւ շինարար ժողովուրդի մը կարեւոր մէկ մասը ։*

Հազիւ թէ Ռուս–Պարսկական պատերազմը վերջացաւ, Ռուս–Թրքականը սկսաւ (1828, *ապրիլ* 14) ։ *Փասկեւիչ* **12,000** *զօրքով եւ* 70 *թնդանօթով Կիւմրիէն* (*Ալէքսանդրապօլ*) *ճամբայ ելաւ եւ հետզհետէ պաշարումով գրաւեց Կարսը, Ախալցխան եւ Արտահանը ։ Քիւրտերը պըղտոր ջուրէ ձուկ որսալով շատ աւելի նեղեցին Հայերը· Պայազիտը ազատեցաւ տարւոյն վերջերը Ռուսաց ձեռքն իյնալով ։ Անկէ ետք ձմրան նոր պատրաստութիւն տեսնելու պատրաստուեցան ։ Թուրքերը Կարինը պաշտպանելու համար* 50 *հազար զօրք կեդրոնացուցին և Հայերը անխընայ կերպով աշխատցուցին ամրութիւններ շինելու ։ Ձմեռը խիստ եւ երկար ըլլալով՝ պատերազմը հազիւ յունիսին վերսկսաւ ։ Փասկեւիչ երկու ճակատամարտներով ջախջախեց Օսմանցիներու բանակը եւ Կարինը յաղթողին* անձնատուր եղաւ դրեթէ առանց արիւնահեղութեան (1829, յունիս 26)։ Ռուսերը անդին՝ Պալքանի մէջ հասած էին մինչեւ Ադրիանապոլիս։ Սուլթան Մահմուտ Բ. (1808–1839) ճարահատ հաշտութիւն կնքեց Ադրիանապոլսի դաշնագրութեամբ եւ պատերազմական տուգանքի տեղ Ռուսաց թողուց Անապան, Փոթին, Ախալցխան եւ Ախալքալաքը (1829, սեպտ. 2)։ Այս պատերազմի հետեւանքով եւ Կարինի առաջնորդ Կարապետ եպիս. խորհուրդով 90 հազար Հայեր Ռուսաստան գաղթեցին Ռուս զօրքերու պաշտպանութեամբ (1830), որովհետեւ Ռուսերուն օգնած էին իբրեւ իրենց ազատարարներուն եւ այդ ուղղութեամբ Եփրեմ Կաթողիկոսի կոնդակը Թուրքերու ձեռքն անցած էր, որոնք վրէժխնդրութեամբ լեցուած էին։

Հայաստանի կարեւոր մէկ մասը գրաւելէ ետք Ռուս կառավարութիւնը մոռացութեան տուաւ Հայկական ինքնավարութեան խոստումը։ Ներսէս Աշտարակեցին այդ խոստումը յիշեցուցած ըլլալուն՝ Փասկեւիչի կողմէն հեռացուեցաւ Հայոց սահմաններէն եւ ղրկուեցաւ Պեսարապիա իբրեւ առաջնորդ։ Հայկական գաւառները վերածուեցան մասնաւոր նահանգի մը Հայոց աշխարհ անունով և ցարը իր բազմաթիւ տիտղոսներուն վրայ աւելցուց «Հայոց թագաւոր» տիտղոսը (1828, մարտ 21)։ Իսկ Հայկական նահանգի իբրեւ զինանշան պատրաստուեցաւ ձուաձեւ վահան մը, մէկ կողմը կապոյտ յատակի վրայ կը տեսնուի արծաթափայլ Մասիսն՝ ոսկեգոյն տապանով. վարի աջակողմը՝ կարմիր յատակի վրայ Մեծն Տիգրանի բարձր ոսկիէ թագը. ձախ կողմը՝ կանաչ յատակի վրայ՝ արծաթագոյն Էջմիածնի Կաթողիկէն, ոսկեգոյն գմբէթներով ու խաչերով. ասոնց վրայ կը գտնուի Ռուսական արծուին եւ զինանշանին վերեւ՝ կայսերական թագը։

3

ՊՕԼՕԺԷՆԻԱ

Հայոց և Ռուս պետութեան յարաբերութիւնները ճշդող կանոնագրութիւնը. — Ներսէս Եպս. Աշտարակեցի կաթողիկոս և անոր յաջորդները. — Հայերու ծառայութիւնները Ռուս պետութեան։

Ռուսաց Հայաստանի ընդարձակութեամբ եւ Հայերու աճումով կառավարութիւնը աստիճանաբար կրճատեց Հայոց արտօնութիւնները եւ Հայոց եկեղեցական վարչութեան համար՝ Յովհաննէս Ը. Կարբեցի Կաթողիկոսին օրով՝ կանոնագրութիւն մը պատրաստեց, որ ծանօթ է Ռուսերէն Պօլօժէնիա անունով (1836, մարտ 11)։ Անոր համաձայն Էջմիածինը կը ճանչցուի Հայոց հայրապետական մայր աթոռը, «Մայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոսն ամենայն Հայոց» կ'ընտրուի Հայ ազգի կողմէ ղրկուած աշխարհական եւ եկեղեցական պատգամաւորներու քուէով, եւ կը հաստատուի կայսերական հրովարտակով։ Կաթողիկոսին աջակից է Ս. Էջմիածնի բարձրագոյն Հոգեւոր Ատեանը կամ Սինոդը՝ բաղկացած ութը եկեղեցականներէ, որոնք իրենց պաշտօնին մէջ կը հաստատուին Կաթողիկոսին առաջարկութեամբ եւ կայսերական հաճութեամբ։ Սինոդին ատենապետն է Կաթողիկոսը՝ որ զուտ դաւանական խնդիրներու մէջ բարձր իրաւասութիւն ունի. իսկ Սինոդին ուրիշ պարտականութիւններն են. 1.— Հսկել Ռուսիոյ Հայոց բոլոր եկեղեցիներուն, վանքերուն, դպրոցներուն եւ ուրիշ հաստատութիւններուն բարեկարգութեան եւ անոնց եկամուտներու մատակարարութեան վրայ։ 2.— Արտօնութիւն տալ եկեղեցական ձեռնադրութիւններու և ի հարկին փիլոնազուրկ ընել կամ արձակել հոգեւորականութենէ։ 3.— Ամուսնական գնճռոտ խնդիրները լուծել։ 4.— Տարեկան ցուցակներով բոլոր եկեղեցականներու, վանքերու, դպրոցներու եւլն. վրայ հաշիւ տալ Ներքին գործերու նախարարութեան, որուն վերատեսչութեան տակ կը գտնուի Սինոդը։ 6.—

քննել առաջնորդներու եւ Սինոդի անդամներու վրայ եղած գանգատները, եւ եթէ յանցաւոր համարուին՝ պատժի ենթարկել զանոնք, նախապէս այդ մասին կայսերական հաճութիւնը առնելով։ Սինոդի անդամութեան, առաջնորդութեան եւ նոյնիսկ Կաթողիկոսութեան համար երկերկու ընտրելիներ կը ներկայացուին, որոնցմէ մին կը հաստատուի կայսերական հաւանութեամբ։ Սինոդին մէջ կայ նաեւ Ռուս. պաշտօնեայ մը՝ Պրոկուրոր անունով, որ կառավարութեան կողմէ կը հսկէ Սինոդի գործառնութիւններուն վրայ։ Իւրաքանչիւր թեմի մէջ կայ Վիճակային ատեան մը (Կոնսիստորիա) անունով՝ որուն ատենապետն է առաջնորդը կամ փոխանորդը։

Պոլոժենիայի սկզբունքով առաջին Կաթողիկոսը եղաւ Ներսէս Ե. Աշտարակեցի՝ որ իբրեւ յաջորդ ընտրուեցաւ Յովհաննէս Կարբեցիի (1843, ապրիլ 17)։ Ցարը հաստատեց այդ ընտրութիւնը հակառակ Փասկեւիչի ընդդիմութեան։ Կաթողիկոսը՝ հակառակ իր ծեր տարիքին եւ Էջմիածնի եպիսկոպոսներու թշնամութեան լաւ գործունէութիւն ցոյց տուաւ բարձր դպրոցներ բանալով կամ բացուածներուն ուժ տալով։ Անոր օրով եւ Պոլսոյ Մատթէոս Պատրիարքի ջանքերով՝ Էջմիածնի հեղինակութիւնը նորէն ճանչուեցաւ Թուրքիոյ մէջ եւ Հայութեան երկու հատուածներու միջեւ յարաբերութիւնները վերսկսան։ Ներսէս Ե. վախճանեցաւ 1857 փետր. 13ին, 86 տարեկան հասակին մէջ։ Ոմանց կարծիքով ան թունաւորուեցաւ Ռուսական կաշառքով եւ Հայ եպիսկոպոսի մը ձեռքով։ Անոր յաջորդ ընտրուեցաւ Մատթէոս Պատրիարքը եւ կայսեր կողմէ հաստատուեցաւ 1858ին։ Ան ալ դպրոցներու մեծ զարկ տուաւ։ Մատթէոս Կաթողիկոսէ ետք յաջորդաբար Էջմիածնի գահը ելան Գէորգ Դ. (1866–1882)՝ որ հիմնեց «Արարատ» պաշտօնական ամսաթերթը (1868) եւ այցելութիւններ տուաւ Լեհաստանի եւ Աւստրիոյ Հայերուն, Մակար Կաթողիկոս (1885–1891)՝ որուն հետ ընտրելեաց ցանկին վրայ էին նաեւ Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան եւ Մելքիսեդեկ եպս. Մուրատեան, *իսկ Խրիմեան Հայրիկ* (1891–1907), *Մատթէոս Պատրիարք Իզմիրլեան* (1908–1910, *եւ Գէորգ Ե.* (1911)։

4

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄԸ ԵՒ ՌՈՒՍԱՀԱՅԵՐԸ

Թրքահայ ջարդերը և Ռուսահայերու օգնութիւնները.— Կովկասի փոխարքայութիւնը և Գալիցինի հայահալած քաղաքականութիւնը։ — Խրիմեանի դերը. — Եկեղեցական կալուածներու գրաւումը և Հայոց ընդդիմութիւնը.— Հ. Յ. Դաշնակցութեան դերը.— Հայ Թաթարական կռիւներ.— Աշխարհաւեր պատերազմը և Ազգային Պիւրօն.— Հայ կամաւորներու վիճակը.— Գործօն ուրիշ ընկերութիւններ։

Ռուսիոյ հայերը համեմատաբար շատ աւելի հանգիստ եւ ապահով կեանք մը կը վարէին, որով նիւթապէս եւ բարոյապէս զարգանալու աւելի առիթ ունէին անոնք։ Ռուսական պատերազմներով նոր գրաւուած երկիրներու մէջ հայերը շատցած էին, որոնք իրենց խաղաղ եւ աշխատասէր բնաւորութեամբ ոչ միայն երկրին արհեստներն ու վաճառականութիւնը կը ծաղկեցնէին, այլ նաեւ անոր պաշտպանութեանը մեծ սատար կ'ըլլային։ Հոծ բնակչութիւն ունեցող հայերը Թուրք կամ պարսիկ ասպատակութիւններու դէմ անխորտակելի պատուար մը կը հանդիսանային, անկէ զատ պատերազմի ատեն իրենց արիւնակիցները փրկելու եռանդով յարձակողական ամեհի բանակներ կը կազմէին. 1876*ի պատերազմի ատեն անոնք անգնահատելի ծառայութիւններ մատուցին՝ կոմս Լօրիս Մելիքովի, Լազարովի, Ղուկասովի եւ ուրիշ հայ զօրավարներու առաջնորդութեամբ։ Նոյնիսկ այս վերջին պատերազմի ատեն* (1915)՝ *երբ Թուրքերը յանկարծ զօրանալով կ'սպառնային ամբողջ Կովկասը գրաւել, եւ Վրացի ու Թաթար ցեղերը փոխարքայ Վորոնցով Տաշկովին կ'առաջարկէին Թիֆլիսը առանց կռիւի յանձնել, հայերը եղան որ թշնամիի ծրագիրը ջուրը ձգելու նպաստեցին։*

Հայերը իրենց զարգացումով աւելի խանդավառ ազգասիրութիւն մը մշակած էին եւ Հայկական ընդհանուր վերազարթնումի մեծ զարկ կուտային ։ Թրքահայերուն տառապանքը՝ կ՚այրէր անոնց սիրտերը, որոնք կ՚աշխատէին յեղափոխական շարժումներով տանելի դրութիւն մը ստեղծել իրենց եղբայրներուն համար ։ 1895-1896ի կոտորածներէ փախչող աւելի քան հարիւր հազար Հայեր գրկաբաց ընդունելութիւն գտան իրենց Ռուսահայ եղբայրներէ՝ որոնք ամիսներով պահեցին եւ խնամեցին զիրենք ։

Կովկասը կը կառավարուէր փոխարքաներով՝ որոնցմէ ոմանք լաւ վարչութիւն տուած են, իսկ ոմանք Հայոց թշնամի դիրք բռնած են ։ Անոնցմէ ամենէն Հայատեացը եղած է Կալիցին՝ որուն քաղաքականութիւնը շատ քիչ կը տարբերէր Թուրք փաշաներու քաղաքականութենէն ։ Ան Հայոց Կաթողիկոսին իրաւասութիւնները կրճատելով պարզ վանահայրի մը վիճակին մատնեց զայն եւ Խրիմեան Հայրիկը՝ որմէ ժողովուրդը այնքան ակնկալութիւններ ունէր, գործելու բացարձակ անկարողութեան մատնուեցաւ ։ 1898ին՝ ան սկսաւ Հայոց դպրոցները փակել կամ բոլորովին ռուսացնել․ իսկ 1903ին կայսերական հրովարտակով Հայոց եկեղեցական կալուածներն ալ գրաւեց ։ Այլեւս համեմատութեան ամէն սահման անցած էր եւ Հայ ժողովուրդը՝ Կաթողիկոսէն մինչեւ յետին գիւղացին՝ ընդդիմացան այդ քայլի դէմ ։ Հայերը օրինաւոր ամէն միջոցներ գործածեցին կառավարութեան այդ ապօրինի քայլը փոխել տալու համար, բայց օգուտ չեղաւ, որով անոնք ստիպուեցան բռնութեան դէմ ահաբեկութեան միջոցը գործածել ։ Քանի մը Հնչակեան երիտասարդներ ըսպանութեան փորձ կատարեցին չարիքի արմատին, փոխարքայ Կալիցինի վրայ ։ Փորձը անյաջող անցաւ, բայց բռնաւորը վէրքին ցաւը երկար ատեն քաշեց եւ յետոյ Կովկասէն հեռանալ ստիպուեցաւ ։ Եկեղեցիի կալուածները գրաւելու քաղաքականութիւնը այնքան առաջ գնաց որ պաշտօնեաները եկան նոյնիսկ Էջմիածնի գանձարանը պահանջեցին, բայց Խրիմեան Հայրիկը ստրկամիտ եկեղեցականներէն չէր եւ մերժեց այդ անպատուութեան են-

թարկուիլ· բանալին չյանձնեց ան· ուստի պաշտօնեաները գացին եւ աւազակներու պէս պատը ծակելով ներս մըտան, կոտրեցին երկաթեայ գանձը եւ մէջը գտնուած մեծ գումարը վերցուցին։

Այս պաշտօնական աւազակութիւնը աւելի եւս զայրացուց Հայերը, որոնք վճռեցին թոյլ չտալ եկեղեցապատկան կալուածներու շահագործումը կառավարութեան կողմէ։ Ահաբեկիչները ասպարէզ իջան, որոնց սարսափէն մարդիկ չէին համարձակեր կալուածները վարձել կառավարութենէն։ Անոնք սկսան նաեւ ահաբեկել կառավարութեան պատասխանատու կամ Հայոց անտեղիօրէն թըշնամի պաշտօնեաները։ Կառավարութեան Հայատեաց քաղաքականութիւնը գրգռեց նաեւ Թաթարները Հայոց դէմ եւ Կալիցինի մեքենայութիւնները քաջալերեցին զանոնք։ Թէեւ Հայատեաց փոխարքան Կովկասէն հեռացած էր (1904), *բայց հաւանօրէն անոր չար գործակալները աշխատութեան մէջ էին·* 1905*ի սկիզբները Պաքուի մէջ Հայ զինուոր մը՝ իր պարտականութեան բերմունքով՝ փախչիլ փորձող Թաթար բանտարկեալ մը գնդակահարեց, Թաթարները՝ որ արդէն Հայոց դէմ գրգռուած էին՝ պաշտօնական պարտականութեան այդ գործը ցեղային թշնամութիւն սեպելով կատղեցան· կառավարութիւնը ոեւէ փորձ չըրաւ զանոնք զսպելու· անոնք քաջալերուած այս երեւոյթէն սկսան մեռած աւազակին մարմինը պտտցնել Թաթարներուն մէջ, որպէսզի Հայերու դէմ գործօն թըշնամութիւն մը յարուցանէին, եւ դարձեալ արգելքի չըհանդիպելով՝ Թաթարներու կողմէ յարձակումը սկսաւ կիրակի օր մը եկեղեցիի մէջ· Հայերը անակնկալի գալով՝ այդ քանի մը օրուայ յարձակումի մէջ մեծ կորուստներ տուին։ Հայ հարուստ մը՝ Աղամով անուն՝ հեռաձայնով օգնութիւն կը խնդրէ Վրացի կառավարիչ Նակաշիձէէն, բայց ան պաղ կերպով կը յայտնէ, թէ չկրնար իր բարեկամին օգնել՝ ձեռքի տակ զինուոր չունենալով, ինչ որ ճշմարիտ չէր։ Աղամովը լաւ հրացանաձիգ էր եւ իր տան վրայ յարձակողներէն մօտ վաթսուն հոգի գետին կը տա-*

պալէ, բայց իր փամփուշտի սպառումով ամբողջ ընտանիքին հետ կ'այրի տան մէջ։

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը արդէն առաջնորդող կազմակերպութիւն մը եղած էր, ուստի եւ ժողովուրդը իր բացարձակ վստահութիւնը եւ ինքնապաշտպանութեան գործին ղեկավարութիւնը տուաւ անոր։ Հայերը այլեւս յանկարծակիի չեկան, ամէն տեղ պատրաստ գտնուեցան թըշնամիի դէմ եւ վերջապէս ամիսներու մաքառումէն ետք յաղթական դուրս ելան, Թաթարները ստիպուած հաշտութիւն խնդրեցին։ Ամբողջ այդ թշնամութիւններու շրջանին Հայերու կորուստը եղած էր մօտ 900 հոգի, իսկ Թաթարներունը աւելի քան 7000։ Ժողովուրդը սկսած էր նոյնիսկ իր դատերը Դաշնակցական ատեաններու միջոցով լուծել։Կռիւներու ատեն կառավարութիւնը կը թուէր աւելի Թաթարներուն կողմը քան արդարութեան, միայն զօրավար Նափօլէօն, Ֆրանսական ծագումով, Հայերը անկեղծօրէն պաշտպանել աշխատեցաւ։ Շուտով Կովկաս եկաւ Կոմս Վորոնցով Տաշկով՝ փոխարքայի պաշտօնով, որ իր նախորդէն տարբեր քաղաքականութիւն մը բռնեց եւ Հայերը սիրաշահիլ սկսաւ։ Ազգային կալուածներու վերադարձը արտօնող կայսերական հրովարտակ մը բերել տուաւ եւ Հայերու գրգռուած զգացումները հանդարտեցուց, դպրոցները նորէն Հայոց յանձնեց եւ Թաթարներուն հետ տեւական հաշտութեան մը նպաստեց։ Վրէժխնդիր Հայերը տէռօրի մատնեցին պատասխանատու պաշտօնեաները, ինչպէս Նակաշիձէ, Ալիխանով եւայլն։

Խաղաղութիւնը վերահաստատուած էր եւ Ռուսաստանի ընդհանուր ազատութեան բարիքը Կովկասն ալ կը վայելէր։ Խրիմեան Հայրիկ առիթէն օգտուելով՝ ընդհանուր ժողով մը կազմեց Էջմիածնի մէջ, ազգային գործերը սահմանադրական եւ ռամկավարական հիմերու վրայ դընելու համար. դժբաղդաբար նախանձոտ մարդիկ արգելք եղան այդ ձեռնարկին՝ վախնալով Դաշնակցականներու վայելած ժողովրդականութենէն։

Որչափ գովելի եւ մխիթարական էր Հայոց աննման համերաշխութիւնը եւ եղբայրսիրութիւնը Թաթարներու դէմ ինքնապաշտպանութեան ատեն, նոյնքան ցաւալի եւ կսկծեցուցիչ եղաւ հակահոսանքը խաղաղութեան ատեն։ Երկար ատեն բուռն վէճեր աղմկեցին, որու մէջ խաղաղութիւն չկրցաւ գտնել նոյնիսկ Իզմիրլեանը՝ որ խանդավառութեամբ Կաթողիկոս ընտրուած էր։

Հետզհետէ սակայն աղմկարարները փոքրամասնութեան մը վերածուեցան եւ Կովկասը ապրեցաւ հոգիով ու սրտով աւելի միաբան, քան երեւոյթները կարծել կու տային։ Այդ ներքին միութիւնը երեւան ելաւ երբ Թուրքիա Գերմանիոյ դրդումով եւ Կովկասն ու Եգիպտոսը գրաւելու երազներով աշխարհաւեր պատերազմի մէջ մտաւ։ Կովկասահայերը իմաստուն հեռատեսութեամբ տեսան Տաճկահայոց գլխուն գալիք վտանգները, եւ հապճեպով կազմակերպուեցան Հայոց ճակատագիրը փրկելու․ Հին փորձառութիւնները ցոյց տուած էին որ Հայերը մինակ զէնքով կրնային ազատութիւն ձեռք ձգել։ 1876ին Հայերը մերժած էին ազգ․ ապստամբութեամբ կռուիլ Թուրք բռնակալութեան դէմ եւ անոր հետեւանքով իրենց պահանջները մերժուած էին հաշուեյարդարութեան ատեն։ Ռուս զօրավարները Հայերը յանդիմանած էին իբրեւ ազգային գիտակցութեան մէջ տհաս ժողովուրդ, իսկ Թուրքիան փոխանակ վարձատրելու Հայոց հաւատարմութիւնը՝ սոսկալի կոտորածներով արիւնքամ ըրած էր ժողովուրդը։ Ուստի Թուրքի եաթաղանէն կերպով մը զանոնք ազատելու մեծ խնդիրը հրամայական էր, եւ պէտք էր կամաւորական խումբերու միջոցով այդ խնդրի լուծումը դիւրացնել։

Այդ մտածումով կազմուեցաւ Ազգային Բիւրօն՝ Կովկասի ամենէն յարգելի եւ հայրենասէր Հայերէ, որ պաշտօն ստանձնեց կամաւորական խումբերը կազմակերպել եւ անոնց գործերը ղեկավարել կարող հրամանատարներու միջոցով, անոնց պէտքերը մատակարարել եւ Հայ ժողովուրդը զուրգուրանքով բոլորել այդ նուիրական ձեռնարկի շուրջ։ Հայութեան մեծամասնութեան կողմէ խանդավառ ընդունելութիւն գտաւ գործը, նոյնիսկ Հայոց դատի ներկայացուցիչ Նուպար փաշա իր գոհունակութիւնը յայտնեց՝ վեր հանելով այն նշանակութիւնը որ կամաւորներու գործունէութիւնը կրնար ունենալ հաշուեյարդարութեան օրը: Փոքրամասնութիւն մը՝ անշուշտ բնականօրէն՝ դէմ ելաւ այդ գործին. դժբաղդաբար քանի մը առաջնորդներ շատ տխուր դերեր կատարեցին եւ վնասեցին գործին, դերեր՝ որոնք ապագայի յայտնութեան կը թողունք: Անոնք աշխատեցան Հայոց երկպառակութեան պատմութիւնը կրկնել այս մեծ ճգնաժամին: Հակառակ ամէնհի դժուարութիւններուն՝ գործը խանդավառօրէն առաջ տարուեցաւ, բայց Վանի նահանջը տրամադրութիւնները կքեց եւ առեն մը սոսկալի խառնաշփոթութիւն տիրեց: Հայրենանուէր երիտասարդները քիչ առեն ետքը նորէն սկսան իրենց մեծ զոհողութիւնները, եւ, պատիւ իրենց, պատերազմի դաշտին վրայ Հայութիւնը ճերմկցուցին: Կը լսենք որ ռուս կառավարութիւնը վերջերս առաջարկած է Հայ կամաւորները ուղղակի իր բանակին մէջ առնելով վերակազմել, որովհետեւ Քեռիի Աւօի եւ ուրիշ հրամանատարներու մահով խումբերը շուարուն վիճակի մը մատնուած են, բայց բուն շարժառիթը դեռ յայտնի չէ:

Այսօր Ազգային Բիւրօէն զատ կազմուած են բազմաթիւ ընկերութիւններ՝ գաղթականներուն հոգ տանելու, դէպի հայրենիք վերադարձի խնդիրը կանոնաւորելու, վերադարձողներու սերմնցու եւ ուրիշ պէտքեր հայթայթելու, որբերը հաւաքելու եւ պահելու, եւ ուրիշ զանազան օգտակար նպատակներու համար: Հայոց Կաթողիկոսը կը հովանաւորէ զանոնք եւ կը քաջալերէ: Այս պահուս ամբողջ Հայութիւնը՝ ցաւոտ, բայց ոչ ընկճուած սրտով՝ աշխարհի խաղաղութեան կ'սպասէ, Միջագետք աքսորուածները փրկելու եւ Հայկական դատին վերջնական լուծումը տեսնելու:

ԳԷՈՐԳ Ե· ՍՈՒՐԷՆԵԱՆ՝
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԷՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

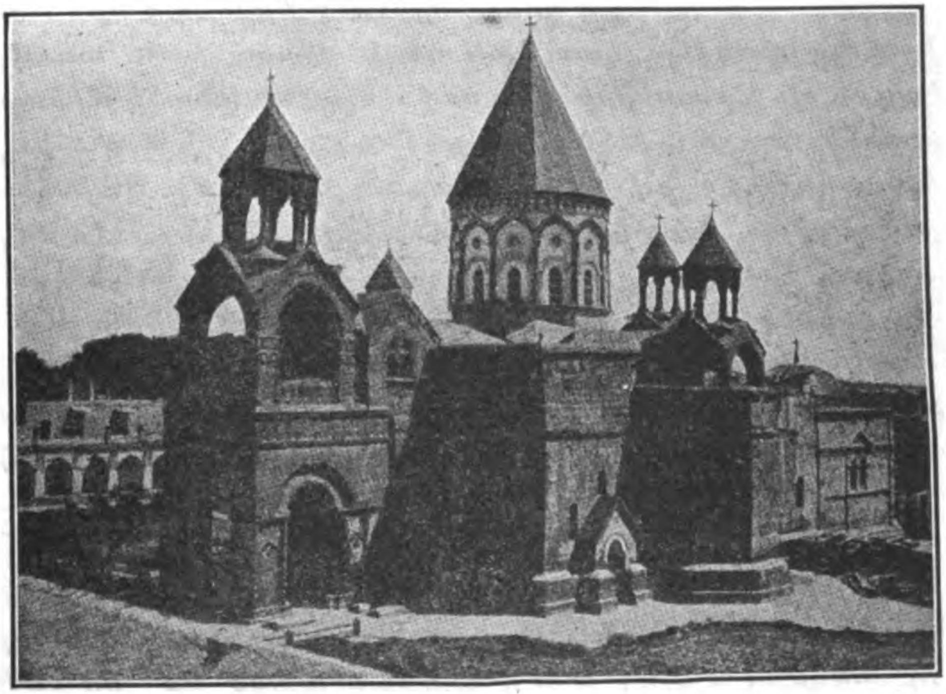

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

ԳԼՈՒԽ ԻԳ.

ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1

ԿՈՐՍՈՒԱԾ ՀԻՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Հյա գաղթականութեան հնութիւնը. — Պարսից, Արաբացոց և Յոյն կայսրերու կողմէ բռնի գաղթեր. — Կիլիկիոյ անկումէն ետք ցրուած Հայերու գաղթավայրերը և անոնց բաղդը. — Հայերը և Թաթարները. — Խրիմի Հայերը և Թուրքերու մուտքը. — Ամսթէրտամ և վէնետիկ։

ՏԱՒՐՈՍԻ բարձունքները երբէք սահման չեն եղած Հայոց տարածման դէմ։ Հայերը հին ժամանակներէ ի վեր գաղթականներ ղրկած են վաճառականութեան համար։ Բռնի հնագոյն գաղթը կատարուած է Սասանեան առաջին Թագաւոր Արտաշիրի ձեռքով. երբ ան Անակի միջոցով սպաննել տուաւ Մեծն Խոսրովը, շատ մը նախարարներու հետ ժողովուրդէն կարեւոր մաս մը Պարսկաստան տարաւ՝ երկրին ամայի մասերը շէնցնելու համար։ Շապուհ Բ. բազմաթիւ Հայ քաղաքներ կործանելով և ամայացնելով 700,000 Հայ տարած և բնակեցուցած է Բագտրիացոց, Պարթեւաց և Արեաց նահանգներուն մէջ։ Կրօնական պատերազմներու ատեն ալ (450–550) Հայերու մեծ բազմութիւն մը քշուած է Պարսկաստանի հեռաւոր նահանգները՝ Մազանտարան, Խորասան և Խուժաստան։

Է. դարուն Արաբացիները եկան և մեծ թիւով Հայեր տարին Եգիպտոս, Արաբիա, Պաղեստին և Ասորիք։ Այդ տեղերը Հայոց թիւը այնքան աճած էր որ ԺԱ. դարու մէջ Գրիգոր Բ. Վկայասէր կաթողիկոսը հարկ տեսաւ առանձին եպիսկոպոսութիւններ հաստատել։ Միայն Եգիպտոսի մէջ 30,000է աւելի Հայեր հաստատուած են։ Բոլոր այդ կողմերու Հայերը ոչ միայն նըպաստած են Եւրոպական վաճառականութեան, այլ նաեւ օգնած են խաչակիրներու։

Յոյն կայսրերու բռնութեամբ Հայերէ կարեւոր մաս մը յունադաւան եղած և ետքէն ձուլուած են․ անոնցմէ փոքրաթիւ մնացորդներ մինչեւ ներկայ մեծ աղէտը կ՚երեւային Փոքր Ասիոյ մի քանի քաղաքներու և գիւղերու մէջ և ծանօթ էին Հայ-Հոռոմ անունով՝ կախում ունենալով Յունաց պատրիարքէն։ Հակառակ Յունական ճնշումներուն, Դ․ դարէն մինչեւ ԺԱ․ դար Հայերը գաղթած են Բիւզանդական կայսրութեան նահանգները՝ Պարսից և Արաբացւոց բարբարոսութիւններէն ազատելու համար։ Անոնք իրենց որդեգրած երկրին մէջ տուած են բազմաթիւ արուեստագէտներ, ճարտարապետներ, նկարիչներ և քանդակագործներ, ինչպէս նաեւ հանճարեղ զօրավարներ ու կառավարիչներ՝ որոնցմէ ոմանք ամենաբարձր աստիճաններու հասած են։ Յուստինիանոսէն ետքը տասնըչորս Հայ իշխաններ յաջորդաբար գահ բարձրացած և երկու հարիւր տարիէ աւելի փառքով կառավարած են կայսրութիւնը։ Քանի մը մեծ զօրավարներ ալ կայսերական թագին հասնելու ատեն մրցակիցներու կողմէ սպաննուած են։ Հայ կայսրերը իրենց որդեգրած հայրենիքին բոլորովին նուիրուած էին և յաճախ մեծ վնասներ հասցուցած իրենց մայր երկրին․ անոնք ալ շատ Հայեր գաղթեցուցին անմշակ նահանգները շէնցնելու համար։

Յուստինիանոս կայսրը Զ․ դարու մէջ Մելիտինէի բնակիչները մասամբ Կ․ Պոլիս և մաս մըն ալ Թրակիա փոխադրեց։ Անկէ ետք Մորիկ հայկազն կայսրը բազմաթիւ Հայեր տարաւ Թրակիա և անոնցմէ գունդեր կազմելով Դանուբի վրայ պատերազմ մղեց Աւարացոց դէմ։ Ը․ դարու մէջ Կոստանդին Կոպրոնիմոս Կարինը քանդեց և բնակիչները ցրուեց իր կայսրութեան մէջ։ Ժ․ դարուն Վասիլ Բ․ Արշակունի կայսրը դարձեալ *մեծ բազմութեամբ Հայեր տարաւ Թրակիա՝ երկիրը մշակելու և կայսրութեան դէմ յարձակող Պուլկարներու, Ռուսերու և Հունգարացիներու դէմ պատերազմելու համար։ Այս գաղթականները հետզհետէ տարածուեցան Խրուաթիոյ, Թեսաղիոյ, Մակեդոնիոյ և Պուլկարիոյ մէջ, և ամէն տեղ ամէն ասպարէզի մէջ շատ առաջ գացին։ Ստեփաննոս Ասողիկի համաձայն՝ Սամուէլ Դերջանցի Հայ իշխանը Պուլկարիոյ թագաւոր ընտրուեցաւ և իր որդեգրած երկիրը քաջութեամբ պաշտպանեց Հայկազն Վասիլ Բ. կայսեր դէմ։*

Կիլիկիոյ անկումէն ետքը աւելի քան 30,000 Հայ ընտանիքներ Կիպրոս, Հռոդոս և Կրետէ կղզիները անցան, և յետոյ Եւրոպայի զանազան երկիրները։ Այդ գաղթականներէն նշանաւոր եղան Վենետիկի Հայերը՝ որոնց թիւն ու ազդեցութիւնը զօրացաւ ԺԶ. դարուն Ջուղայէն եկած նոր հատուածով։ Հայերը Հասարակապետութենէն արտօնութիւն ստացած էին Ս. Մարկոսի հրապարակին վրայ խանութներ ունենալու, ուր՝ հարկերէ ազատ՝ կը վաճառէին գոհարեղէններ և հնդկական ազնիւ գործուածներ։ Բազմաթիւ Հայեր հաստատուած էին նաև Փիզա, Ճենովա, Հռովմ, Նափօլի, Միլան, և այլն։ Անոնք իրենց գործունէութեամբ հարստացան և հարստացուցին իրենց նոր հայրենիքը, բայց շատ հալածանքներ կրեցին Իտալացի կրօնամոլ կղերի ձեռքէն, որով ստիպուեցան կաթոլիկութիւնը որդեգրել և աստիճանաբար ձուլուիլ բնիկներուն հետ. այնպէս որ ԺԸ. դարու վերջերը Հայութեան հետքն անգամ չէր մնացած, բացի զանազան քաղաքներու Հայ անունը կրող թաղերէ, փողոցներէ և քսանըհինգէն աւելի եկեղեցիներէ՝ որոնք իրենց եկամուտներով կաթոլիկ կղերին ձեռքը անցած են։ Միայն Ս. Խաչ եկեղեցին անցած է Մխիթարեաններու ձեռքը։

Գաղթականութիւններ հաստատուած էին նաեւ Աղուանից և Հոնաց աշխարհին մէջ, Կասպից ծովու արեւմտեան և հիւսիսային կողմերը. Ղազանի մօտերը, Պուլկարներու հին մայրաքաղաքի աւերակներուն մէջ գտնուած են Հայ արձանագրութիւններով ծածկուած տապանաքարեր՝ որոնք Ջ. Թ. և ԺԱ. դարերու թուականը կը կրեն և կը վկայեն որ Հայերը շատ հին ատեններ հաստատուած են այդ կողմերը։ ԺԳ. դարու մէջ երբ Թաթարները տիրեցին Հայաստանին, բազմաթիւ գաղթականներ տարին և բնակեցուցին Սարակ, Աժտէրխան և Ղազան քաղաքներու մէջ՝ Վոլկայի ափերուն վրայ։ Հայերը իրենց ձիրքերով ո՛չ միայն երկրին վաճառականութիւնը և արուեստները ծաղկեցուցին, այլ նաեւ ռազմական մեծ համբաւ շահեցան. Թաթար խաներու զօրքին մէջ Հայ գունդեր ալ կային, որոնք մեծ քաջութիւններ ցոյց տուած էին։

Թաթարները, սակայն, ապերախտ և վատ գտնուեցան Հայոց հանդէպ։ Հայերը անոնց հալածանքներէն ազատուելու համար դաշինք կապեցին Ճենովայի հետ և իրենց զէնքով ճամբայ բացին դէպի Խրիմ՝ Սեւ ծովու հիւսիսային կողմերը, ուր արդէն Հայեր հաստատուած էին Ճենովացիներու տիրապետութենէն առաջ՝ Պուլկարիայէն և Հայաստանէն գաղթելով։ Լէնկթիմուրի սարսափներու ատեն ալ Հայեր Վօլկայի ափերէն գալով հաստատուեցան նոյն թերակղզին՝ բազմացընելով Հայ տարրի թիւն ու ազդեցութիւնը, այնպէս որ հարկ եղաւ Խրիմի մէջ երկու առաջնորդութիւն հաստատել. միայն Թէոդոսիայի մէջ 100,000 Հայեր կային՝ որոնց ազդեցութիւնը խիստ մեծ էր տեղական կառավարութեան մէջ։ Թերակղզիին ամայի ու անբընակ տեղերը աշխատող Հայերով լեցուեցան, լեռներն ու դաշտերը վանքերով ծածկուեցան՝ որոնց աւերակները դեռ կը վկայեն Հայերու անցեալ մեծագործութիւնը. վերջապէս, աղքատ երկիրը Հայերու շնորհիւ հարստացաւ և բարգաւաճեցաւ։

Դժբաղդաբար, Թաթարները հոս ալ եկան ԺԵ. դարու սկիզբները։ Թէոդոսիայի Հայերը քաջութեամբ ընդդիմացան և Օսմանցիներու օգնութեան դիմելով՝ քաղաքը անոնց յանձնեցին (1475)։ Օսմանեան մոնկոլները միւս մոնկոլներէն նուազ վատ չէին. փաշան իր երդումը դրժեց, Հայոց գլխաւորները խնճոյքի հրաւիրեց և զանոնք մէկիկ մէկիկ սպաննել տուաւ, ետքը ջարդ տուաւ անպաշտպան ժողովուրդին։ Կոտորածէն ազատուած Հայերը թողուցին իրենց դարաւոր բնակարաններն ու հարուստ կալուածները և գաղթեցին իրենց ազգակիցներուն մօտ՝ Մոլտավիա և Լեհաստան։ Ներկայիս ամբողջ Խրիմի թերակղզիին մէջ ցրուած Հայերու թիւը հազիւ 5,000 կը հաշուուի։

ԺԷ. դարէն ետք գաղթականութիւն մըն ալ երեւցած է Հոլանտայի Ամսթէրտամ ծովեզերեայ վաճառաշահ քաղաքին մէջ՝ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի վաճառական Հայերու միջոցաւ. անոնք շինած են փառաւոր եկեղեցի մը՝ որ կ'ըսուի, մինչեւ հիմա կանգուն մնացած է։ Վենետիկ և այս գաղութը Հայ քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ փառաւոր էջ մը կը գրաւեն Հայկական տպագրութեան ծնունդ տալով։ Հայերէն առաջին գիրքը Վենետիկ տպուեցաւ 1512ին, անծանօթ մնացած Հայէ մը. իսկ Ամսթէրտամի մէջ Ծարեցի Մատթէոս վարդապետ՝ 1660ին՝ երկու տեսակ գիր փորել տուաւ մեծ և միջակ. բայց մահը վրայ գալով գործը լմնցուց Երեւանցի Ոսկան վարդապետի Աւետիս եղբայրը, որ փորել տուաւ նաեւ նոր գիր։ 1666ին Յակոբ կաթողիկոսի հրամանով Աստուածաշունչ. Ժամագիրք և ուրիշ գիրքեր տպագրեց։ Անոր մահէն ետք գիրերու կաղապարները կորսուած ըլլալով՝ Մատթէոս Վանանդեցին, Ոսկանի գործակիցը, նոր գիրեր փորել տուաւ և զանազան գիրքեր տպագրեց։

2

ՌՈՒՄԱՆԻՈՅ, ՀՈՒՆԳԱՐԻՈՅ ԵՒ ՊՈՒԼԿԱՐԻՈՅ ՀԱՅԵՐԸ

Ռումանահայոց ծագումը. — Անոնց անցեալ և ներկայ վիճակը. — Հայոց մուտքն Թրանսիլվանիա և Աւստրիոյ դիրքը. — Պուլկարահայերը։

Ռումանիոյ Հայերը մասամբ Հայաստանէն, մասամբ Խրիմէն գաղթած և հաստատուած են Մոլտավիա ու

Վալաքիա նահանգներուն մէջ։ Մոլտավիայի մէջ ատեն մը անոնք մեծամասնութիւն կազմելով կառավարութեան մէջ մեծ դեր կատարած են։ Հայերը հոս ալ կրօնական հալածանքներէ զերծ մնացած չեն. 1551ին Վլահաց Ստեփաննոս իշխանը բռնութիւններով յաջողած է 1,000 տուն յունադաւան ընել և շատերը ըսպաննելով անոնց կալուածները յափշտակած է։ Ռումանիոյ Հայերու ներկայ թիւը 20,000է աւելի կը կարծուի։ Ունին գեղեցիկ եկեղեցիներ և ուսումնարաններ հաստատուն եկամուտներով, որոնք կը մատակարարուին տեղական հոգաբարձութիւններու ձեռքով։ Պուքրէշի մէջ կան 2,000 Հայեր, որոնք ունին եկեղեցի մը և մեծ վարժարան մը՝ հիմնուած Միսաքեան ամիրայի կողմէ։ Հայերը կը փայլին գիւղատնտեսութեան և ուրիշ շատ մը ասպարէզներու մէջ։ Անոնց մէջ Հայերէն լեզուն գրեթէ մեռնելու վիճակին հասած էր, բայց վերջերս ջանքեր կ'ըլլային դպրոցներուն ուժ տալ հին եռանդով. երբեմն փորձեր կ'ըլլան նաև թերթեր հըրատարակելու, բայց կ'երեւի քաջալերութիւն չեն գըտներ և կարճատև կեանքէ մը վերջ կը դատապարտուին մեռնելու։

Հայկական վերջընթեր ջարդերու ատեն գաղթականական նոր հոսանք մը ծայր տուաւ, բայց Ռումանիոյ կառավարութիւնը անհիւրընկալ քաղաքականութեան հետեւելով՝ Հայեր ուրիշ տեղեր ապաստանարան որոնեցին։

Ժէ. դարու վերջերը (1671) Թուրքերու և Լեհերու միջեւ տեղի ունեցած պատերազմին պատճառով Մոլտավիա տակնուվրայ եղաւ և 10,000ի չափ Հայեր Թըրանսիլվանիոյ լեռներուն վրայ ապաստանարան գտան։ Հայերու ճարպիկութիւնը շուտով Աւստրիոյ կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւեց և զանոնք պահելու համար կարեւոր արտօնութիւններ տուաւ անոնց։ Ծորճով կամ Տիէտիոյ բոլորովին Հայաբնակ քաղաք մըն է և կառավարութիւնն ալ Հայոց ձեռքը։ Եղիսաբեթուպօլիս կամ Եպէշֆալոյ կամ Պաշվուլով քաղաքին *բնակչութեան կէսը Հայ է, իսկ մնացածը Մաճառ, Ուլահ և Սաս. երեւելի է Հայոց Մայր եկեղեցին։ Սամոյշ-Ույվար կամ Կիռլա քաղաքը Հայերը գնած են* 100,000 *ոսկիով և գեղեցիկ կերպով բարեզարդած են զայն, որ կը կոչուի նաեւ Արմէնիէնշտատ, այսինքն Հայաքաղաք։ Աւստրիոյ Կարոլոս Զ. կայսրը առանձին հրովարտակով Թագաւորական ազատ քաղաքներ հռչակեց Հայոց այդ քաղաքները՝ անոնց ազգային դատարան մը շնորհելով՝* 12 *անդամներով և ծերակոյտ մը՝* 52 *անդամներով։* 1849*ին Մաճառներու կամ Հունգարացիներու ապստամբութեան Հայերն ալ մասնակցած ըլլալով՝ իրենց ազատութեան մեծ մասը կորսնցուցին։ Բայց Հայերը իրենց ընդունակութեամբ շատ առաջ գացին Հունգարացիներու մէջ, այնպէս որ գիտական, քաղաքական, զինուորական և առեւտրական ամէն ասպարէզ իր նշանաւոր Հայ ներկայացուցիչը ունեցած է։ Շատ Հայ ընտանիքներու ազնուականութեան տիտղոս տրուած է՝ մանաւանդ Մարիամ–Թերեզիա կայսրուհիին կողմէ։ Ներկայիս Թրանսիլվանիոյ և Հունգարիոյ Հայերը* 18,000*ի չափ կը համարուին։ Թէև Կաթոլիկ կղերը յաջողած է անոնց մեծ մասը Հռովմէական ընել, բայց վերջապէս անոնք պահած են իրենց ազգութիւնը՝ գոնէ ժամերգութիւնը Հայերէն կատարելով։ Իսկ Պուքովինայի մօտ* 3000 *Հայերը՝ որ նոյնպէս Ռումանիայէն գաղթած են, պահած են իրենց ազգային կրօնը և լեզուն, մանաւանդ Սուչովա քաղաքին մէջ։*

Պուլկարիոյ հին գաղթականութիւնը կորսուած էր, իսկ նորագոյն գաղթականութիւնը աճեցաւ Հայկական վերջընթեր կոտորածներէն ետքը։ Հայերը համակիր ասպնջականութիւն գտնելով Պուլկար ժողովուրդի և կառավարութեան կողմէ՝ մեծ թիւերով հոն ապաստանարան և գործունէութեան ասպարէզ գտան։ Մօտաւորապէս 30,000*ի հասնող այդ գաղութը, Հայաստանի աւելի մօտիկ ըլլալով ապրեցաւ անոր ցաւերով և յոյսերով։ Հայերը ունին իրենց եկեղեցիները, դպրոցնե-*

րը և զանոնք կառավարող հոգաբարձութիւնները։ 1904 թուին կրթական նախարարը փորձեց Հայոց դպրոցները պուլկարացնել, բայց Պոլսոյ պատրիարքի խնդրանքով Ֆէրտինանտ իշխանը (դեռ թագաւոր տիտղոսը չէր առած) ետ առաւ այդ անիրաւ կարգադրութիւնը։ Տարիներ շարունակ Պուլկարահայութիւնը ունեցած է մէկէ աւելի թերթեր։ «Ռազմիկ»ը Ռուբէն Զարդարեանի հոյակապ գրիչով և կարող աշխատակիցներու գործակցութեամբ մեծ զարկ տուած է յեղափոխական և մտաւորական դաստիարակութեան։ «Իրաւունք» թերթը աւելի պահպանողական ուղղութիւն ունէր և կը հրատարակուէր կէս հայերէն և կէս հայատառ տաճկերէն։ Ամենավերջին թերթը եղաւ «Հայաստան», որ դադրեցաւ երբ Ֆէրտինանտ ոճրագործ կարճատեսութեամբ երկիրը իր բարեկամներուն դէմ պատերազմի քարշ տուաւ (1915, Հոկտ.)։ Պուլկարահայերը իրենց Տաճկահայ եղբայրներու գլխուն եկած մեծ աղէտի առթիւ խորունկ կսկիծ յայտնեցին, ամէն քաղաքի մէջ մէկ անգամէն սուգի օր մը բռնելով բողոքի ցոյցեր կազմակերպեցին։

3

ԼԵՀԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

Հայոց ամենամեծ գաղթականութիւնը Լեհաստանի մէջ. — Անոր վայելած առանձնաշնորհումը և ինքնավարութիւնը. — Մի ամն Նիկոլ եպիսկոպոսի վատութիւնները և գաղթականութեան կործանումը. — Լեհահայ ներկայ մնացորդները։

Հայոց ամենէն մեծ գաղթականութիւնը, մօտ 200,000 հոգի, Լեհաստանի մէջ գտնուած է, ուր դիմած են անոնք երեք գլխաւոր շրջաններու մէջ. 1. Բագրատունեաց թագաւորութեան անկումէն ետքը, 2. Ալփ-Ասլանի արշաւանքի ատեն և 3. Խրիմը Օսմանցոց ձեռքը անցնելէն ետքը։ Անոնք հաստատուեցան Կալիցիա, Պոդոլիա և Վոլինիա նահանգներուն մէջ։ Ամենէն առաջ մեծ բազմութեամբ բնակեցան Կալիցիայի Իլվով կամ Լէմպէրկ քաղաքին մօտ՝ կարեւոր արուարձան մը կազմելով․ երբ սկսան տեղական լեզուն հասկնալ, վաճառականական, քաղաքական և զինուորական պաշտօններով յառաջանալ, մտան նաեւ բուն քաղաքը։ 1363-ին կառուցին հոյակապ մայր եկեղեցի մը և հաստատեցին առանձին առաջնորդութիւն մը՝ որուն իրաւասութիւնը կը տարածուէր նոյն իսկ Մոլտավիայի Հայոց վրայ։

Լեհաստանի թագաւորները Հայերէն օգտուելու համար՝ քաղաքական և կրօնական լայն արտօնութիւններ տուին անոնց․ Կազիմիր Դ․ իրաւունք տուաւ Կամենեցի Հայոց առանձին վարչութիւն ունենալ Հայ քաղաքապետով մը՝ որ Վօյթ կը կոչուէր (1344)․ քանի մը տարի վերջ նոյն իրաւունքը տուաւ նաեւ Լէմպէրկի Հայերուն։ Վօյթը կամ ազգին գլխաւորը 12 Հայ դատաւորներու օժանդակութեամբ ամէն տեսակ դատեր կը տեսնէր։ Այս կարգը պահպանուեցաւ մինչեւ Սիգիսմունտ թագաւորը՝ որուն հրովարտակով Լէմպէրկի մէջ բացուեցաւ առաջին Հայ դատարանը (1516)։ Ինչպէս Հունգարիոյ, Ռումանիոյ և Խրիմի, նոյնպէս Լեհաստանի Հայերու մէջ կը տիրէր Անիի բարբառը՝ որուն հետքը մինչեւ հիմա մնացած է տեղ տեղ։ ԺԶ. դարէն սկսեալ Լեհահայ դատարաններու մէջ կամաց կամաց սկսաւ Թաթարերէն տիրել, որովհետեւ Թաթարիստանէն նոր գաղթականներ եկան մեծ բազմութեամբ, որոնք Հայերէն չէին գիտեր։ Այդ շրջանին մէջ եկեղեցական գիրքերէ ոմանք Թաթարերէնի թարգմանուած են Հայերէն տառերով, և նոյն լեզուով գրըուած են դաշնագրեր և ուրիշ դատաստանական գրըուածներ՝ որոնք մինչեւ այսօր կը պահուին Լեհաստանի դիւաններու մէջ։ Բայց Թաթարերէնը անկատար լեզու մը ըլլալով իրաւաբանական միտքը արտայայտելու անբաւական էր, ուստի Հայերն ալ Լեհերու օրինակին հետեւելով Լատիներէնը որդեգրեցին իբրեւ դատարանական լեզու․ իսկ ժողովուրդի լեզուն մնաց Հայերէն՝ խառն Թաթար և լեհ բառերով։

Հայերը իրենց տրուած արտօնութիւնները արդարացուցին երկիրը շէնցնելով և հարստացնելով, նոր քաղաքներ հիմնելով ու իրենք ալ ամէն ասպարէզի մէջ խաղաղօրէն յառաջդիմելով։ Բայց այդ խաղաղութիւնը յանկարծ բեկանուեցաւ Նիկոլ Թորոսովիչ անունով անխիղճ ու փառասէր եկեղեցականի մը շնորհիւ, որ 1605ին Լէմպէրկի մէջ ծնած և երիտասարդութեան ատեն Պօլսոյ մէջ սարկաւագութեան աստիճան առած էր։

Այդ ատենները Էջմիածին Պարսից բռնութեան տակ էր և կաթողիկոսութիւնը «կապալ»ով կը ծախուէր․ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսը իր պաշտօնը գնած էր բայց վճարելու դրամ չունէր․ ուստի դրամ հանգանակելու համար գնաց նախ Կ․ Պօլիս, բայց այնտեղ լաւ ընդունելութիւն չգտնելով անցաւ Լեհաստան։ Նիկոլ՝ որ յաջողած էր իրեն կուսակիցներ գտնել, մեծ գումարներով եպիսկոպոսութեան խոստում առաւ անկէ․ Լէմպէրկի Հայերը ի զուր աշխատեցան համոզել դրամախոյզ կաթողիկոսը՝ որ ետ կենայ իր դիտաւորութենէն, հասկցնելով անոր Նիկոլի աննկարագիր և անառակ կեանքը։ Ան գիշերանց եպիսկոպոս կամ, աւելի ճիշտը, պատուհաս ձեռնադրեց Նիկոլը՝ քաղաքէն դուրս Ս․ Խաչ վանքին մէջ (1626)։ Ժողովուրդը սաստիկ վրդովուեցաւ, բայց ինքզինքը զսպեց, որովհետեւ կաթողիկոսը կոնդակ մը ձգած էր՝ որով կ'սպառնար անիծել Նիկոլի հակառակողները։

Փոթորիկը, սակայն, չուշացաւ։ Նիկոլի առաջնորդութեան առաջին տարիներուն յաջորդաբար երկու նուիրակներ եկան։ Նիկոլ ո՛չ միայն սովորական յարգանքը ցոյց չտուաւ նուիրակներուն, այլ անոնցմէ մէկը, Կեսարացի Խաչատուր վարդապետը, հրապարակաւ անարգեց եկեղեցիին մէջ։ Վարդապետը՝ զայրացած՝ անիծեց Նիկոլը և եկեղեցիէն դուրս ելաւ․ իրեն հետեւեցաւ նաեւ ժողովուրդը․ Մնացին միայն Նիկոլը և իր քանի մը համախոհները։ Լէմպէրկի Հայոց դատաւորները դատի կանչեցին Նիկոլը, բայց ամբարտաւան վեղարաւորը չուզեց ենթարկուիլ աշխարհական դատարանի վճիռին ։ Ան իր դիրքը զօրացուց կառավարութեան առջեւ՝ իբրեւ Թուրքիոյ լրտես ներկայացնելով կաթողիկոսական պատուիրակը ։ Ատեանը լուծուեցաւ․ Նիկոլ՝ սիրտ առած այդ յաղթութենէն՝ կեղծաւորութեամբ մարդիկ ղրկեց Նուիրակին և իշխաններուն՝ որ գան հետը հաշտուին և եկեղեցիին դուռը բանան ։ Խաչատուր վարդապետը համաձայնեցաւ խնդիրը չծանրացնելու համար, բայց ժողովուրդը՝ ճանչնալով անոր նենգամտութիւնը՝ բացարձակապէս մերժեց հաշտութեան առաջարկը ։ Թշնամութիւնը հետզհետէ կը սաստկանար․ Նիկոլ ճարահատ՝ ապաւինեցաւ ժէզուիտներու մօտ՝ որոնք մեծ ազդեցութիւն ունէին Լեհաստանի մէջ, գրաւոր խոստում տալով անոնց իր ժողովուրդով կաթոլիկութիւնը ընդունելու ։ Վերջապէս Նիկոլ զինուորներու ուժով բոլոր եկեղեցիներուն ու կալուածներուն տիրեց․ դժբաղդ ժողովուրդը մնաց առանց եկեղեցիի և դպրոցի ։ Բոլոր եկամուտները Նիկոլի անխիղճ փառասիրութիւնը և դիրքը զօրացնելու կը վատնուէին ։

Լէմպէրկցիները քահանայ մը և պատուաւոր աշխարկան մը ղրկեցին Էջմիածին Խաչատուր վարդապետին հետ, որ ամէն եղելութիւն հասկցնեն Մովսէս կաթողիկոսին և անոր օգնութիւնը խնդրեն ։ Կաթողիկոսը աղաչանքի թուղթեր ղրկեց Ուրբանոս Ը․ պապին, Լեհերու Վլատիսլաւ թագաւորին և Լէմպէրկի արքեպիսկոպոսին, որ խղճան Հայոց և առանց եկեղեցիի չթողուն զանոնք ։ Թագաւորը, իշխանները և արքեպիսկոպոսը կաթողիկոսին խնդիրքը և ժողովուրդին փափաքը կատարել ուզելով՝ հրամայեցին Նիկոլին որ եկեղեցիները յանձնէ ժողովուրդին․ բայց յանդուգն ժէզուիտները անոնց ամենուն հակառակ կեցան ։ Թագաւորը անձամբ գնաց Հայոց եկեղեցին, որպէսզի բռնի գրաւէ և ժողովուրդին դարձնէ ։ Կրօնական նախապաշարումի օրեր էին․ Նիկոլ ժէզուիտներու թելադրութեամբ զգեստաւորուած և հաղորդութեան տուփով թագաւորին առջեւ ելաւ․ Վլատիսլաւ չհամարձակեցաւ ներս մտնել ։ Հայերը պետութեան անզօրութիւնը տեսնելով՝ կաթողիկոսին Թուղթը առին և Թագաւորէն ու արքեպիսկոպոսէն ալ յանձնարարական նամակներ ստանալով պատգամաւորներ ղրկեցին Հռովմ՝ ուղղակի պապին օգնութիւնը խնդրելու։ Հոն ալ Ճէզուիտները իրենց ուժը ցոյց տուին Նիկոլին օգնելով, որ աճապարած էր Հայոց ետեւէն դէպի Հռովմ։ Պապը իրաւունք տուաւ այդ անարժան ու վատ եկեղեցականին, իսկ Հայերը կորաքամակ ետ դարձան։

Կրօնական պէտքերէ զրկուած ժողովուրդը անտանելի դրութեան մէջ էր· մանուկները տարիներով առանց մկրտութեան կը մնային, հարսերն ու փեսաները՝ անպսակ, իսկ մեռելները՝ անթաղ, ինչ որ այն ժամանակուայ նախապաշարեալ մտայնութեանը համար սարսափելի բան էր։ Ոմանք ուրիշ քաղաքներ կ՚երթային և այնտեղ կ՚ստանային մկրտութիւն կամ պսակի խորհուրդը, բայց երբ վերստին Լէմպէրկ վերադառնային, ծանր տուգանքներու կ՚ենթարկուէին։ Իսկ մեռելներուն համար ուրիշ ճար չկար· ամէն մարդ իր ննջեցեալը փայտէ սնտուկի մը մէջ կը դնէր, հալած ձիւթով կը ծեփէր և քաղաքէն դուրս տեղ մը տարիներով կը պահէր։ Այս դառն և անտանելի հալածանքը քսան երեք տարի տեւեց (1630–1653)։ Այդ շրջանին մէջ Հայերը ցրուեցան Սաքսոնիա, Պավարիա, Հոլանտա և Մեծն Բրիտանիա, այնպէս որ 50,000 Հայերէն հազիւ 5,000 հոգի մնացին Լէմպէրկի և շրջականներուն մէջ։

Ժողովուրդի վճռականութենէն պարտուած էր նաև ինք՝ Նիկոլը, որ այլեւս սկսաւ տեղի տալ և կեղծաւորութեամբ հաշտութիւն փնտռել մնացած Հայերէն։ Նիկոլ՝ իմանալով որ Փիլիպպոս կաթողիկոսը Կ· Պոլիս եկած է՝ խորհուրդ յղացաւ անձամբ երթալ և անել կացութեան դարման մը գտնել։ Կաթողիկոսը թողութիւն շնորհեց՝ ստորագրել տալով սա՛ պայմանները·— 1· Դաւանիլ Հայոց եկեղեցիի վարդապետութիւնը, 2· Եկեղեցական բոլոր ծէսերն ու արարողութիւնները անխախտ պահել, 3· Իր յաջորդները Էջմիածնի կաթողիկոսէն եպիսկոպոս ձեռնադրուին և առաջնորդ նշանակուլին և 4· Պապին անունը չյիշատակել եկեղեցիին մէջ։ Նիկոլ խնդրեց և արտօնութիւն ստացաւ որ ինք բացառաբար պապին անունը յիշէ, պատճառ բերելով թէ իր Ձեռագիր ստորագրութեան ուժով ժէզուիտները կրնային կարգալոյծ ընել զինք, գուցէ և կեանքին ալ վնասել։ Լէմպէրկցիք կրկին մերժեցին հաւատալ այդ անզգամին· վերջապէս կաթողիկոսի նուիրակը երկար ջանքերէ ետք յաջողեցաւ ժողովուրդի զայրոյթը մեղմել և հաշտեցնել բռնակակալ հովիւին հետ։

Նիկոլ անկէ ետք Աղէքսանդր Է· պապին առաջարկեց որ Լէմպէրկի մէջ Հռովմի ծախքով դպրոց մը հիմնուի՝ Հայ մանուկներուն կաթոլիկ դաստիարակութիւն տալու համար, ինչ որ կատարուեցաւ 1664-ին· և Նիկոլ մինչեւ իր մահը նուիրուեցաւ կաթոլիկութիւն սերմանող այդ հաստատութեան։ Անոր յաջորդեց Յովհաննէս Թայմատունեանց, որ միայն երեք տարի պաշտօնավարեց· յետոյ եկաւ Վարդան Յունանեան՝ որ Նիկոլի արժանի աշակերտ էր և որ իր նախորդի խոստումը անտեսելով Լէմպէրկի Հայերը Հռովմի միացած հռչակեց (1689)։ Այսօր Կալիցիայի մէջ մօտ 5000 կաթոլիկ Հայեր կան, որ Լէմպէրկի և ուրիշ քանի մը կարեւոր քաղաքներու մէջ կը բնակին։ Ժամերգութիւնը միայն Հայերէն լեզուով կը կատարեն և այն ալ Լատին հնչումով աղաւաղեալ, որ ո՛չ ժողովուրդը կը հասկնայ, ոչ ալ ժամասաց քահանան։

4

ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ՀԱՅԵՐԸ

Հնդկահայ գաղթականութեան սկիզբը և կատարած դերը. — Հայ եկեղեցիներ և դպրոցներ. — Հնդկահայ բարերարներ. — Ճաւայի Հայերը. — Եգիպտահայեր և պետական դէմքեր. — Կուսակցութիւնները։

Հնդկաստանի Հայերը մեծ մասամբ Պարսկաստանէն գաղթած են Աֆղանիստանի և Պարսից ծոցի վրայով։ Նոր Ջուղայի վաճառականները սկիզբ դրած են այդ *գաղթականութեան, որ ատեն մը՝ ոմանց կարծիքով՝ 20,000ի հասած է։ Հայերու կեդրոններն էին Սուրատ, Մատրաս, Կալկաթա, Չիզրա և Սէտապատ։ Հայերը արտակարգ դիրքերու և ազդեցութեան տէր դարձած էին ամէն ասպարէզի մէջ։ Անգլիացիները Հայոց միջնորդութեամբ յարաբերութեան մտան երկրին հետ։ Արեւելեան Հնդկաստանի ընկերութեան մէկ հրովարտակը ցոյց կուտայ Հայոց մասնակցութիւնը այդ ընկերութեան՝ որուն նաւերով Հնդկաստանի ամէն կողմերը նաւարկելու իրաւունք ունէին անոնք իբրեւ ազատ ազգ։ Այդ հրովարտակին մէջ կը կարդացուին Հայազգի Բէնիամին նախարարի, Ցեսու փոխ–նախարարին և արքունի երեք ուրիշ անձերու ստորագրութիւնները, որոնք Հայոց տիրացած դիրքի բարձրութիւնը կը վըկայեն։*

Երբ Հնդկաստան կիսավայրենի վիճակի մէջ էր, Հայերն էին որ առաջին անգամ ուսումնարաններ ու տպարաններ բացին, գիրքեր ու լրագիրներ հրատարակեցին և մարդասիրական հաստատութիւններ հիմնեցին։ Չիզրայի Հայոց եկեղեցին Քրիստոնեայ առաջին տաճարն է որ կառուցուեցաւ 1695ին։ Կալկաթայի «Հայոց Թաղ»ին մէջ կը կանգնի Ջուղայեցի Խօճա Նազարէթի շինած Ս. Նազարէթ հոյակապ եկեղեցին իր գեղեցիկ զանգակատունով, որու ճակատը զարդարուած է հնչող ժամացոյցով։ Պարիսպին մէջ կրկնայարկ տուն մը կայ քահանաներու համար, իսկ պարիսպէն դուրս՝ կրկնայարկ մեծ շէնք մը՝ բազմաթիւ խանութներով, ինչպէս նաեւ քարաշէն բաղնիք մը, որոնք Հայոց սեփականութիւններն են։ Քիչ մը հեռուն կը գտնուի «Հայոց հիւրանոցը», ուր պանդուխտ Հայեր երեք ամիս ձրի բնակելու իրաւունք ունէին։ Արարատեան ընկերութեան ջանքով հիմնուեցաւ «Մարդասիրական Ճեմարանը» իր տպարանով, ուր անցեալ դարու կէսին կը հրատարակուէր «Ազգասէր» շաբաթաթերթը՝ Մեսրոպ Թաղիադեանի խմբագրութեամբ։ Մատրասն ալ ունէր իր դպրոցը, տպարանը, հիւրանոցը, հիւանդանոցը և

Ս. Աստուածածնի փառաւոր եկեղեցին, որ շինել տըւաւ Պետրոս Ոսկանեան այնտեղ՝ ուր, ըստ աւանդութեան, Թովմաս առաքեալը նահատակուած էր։

Հնդկաստանի Հայերը անցեալի մէջ օրինակելի եղած են իրենց ազգասիրութեամբ և աշխատած են ձեռքերնէն եկածը ընել Մայր երկրի զաւակներուն բարելաւութեանը համար։ Մատրասի Հայ վաճառականներէն Սամուէլ Մուրատեան Վենետիկի Մխիթարեաններուն կտակեց մեծ գումար մը, որու տոկոսով կը պահուի Մուրատեան գիշերօթիկ վարժարանը։ Անոր օրինակին հետեւեցաւ Եդուարդ Ռափայէլ Ղարամեան, որու անունով Վենետիկի մէջ բացուեցաւ Ռափայէլեան վարժարանը (1836)։ Մուրատեան վարժարանը 1834ին բացուեցաւ Բատուայի (Իտալիա) մէջ, 1846ին փոխադըրուեցաւ Փարիզ, իսկ 1870ին Ֆրանքօ–Փրուսական պատերազմին պատճառով փոխադրուեցաւ Վենետիկ, ուր երկու դպրոցները միացած են Մուրատ–Ռափայէլեան անունով։ Ուրիշ բարերարներ ալ կտակ ըրած են, որոնցմէ ոմանց գործադրութիւնը անկատար մնացած է։

Ճաւայի պզտիկ գաղութն ալ բարգաւաճած և զանազան հաստատութիւններ հիմնած է։ ԺԹ. դարու առաջին քառորդին անսահման հարստութեամբ նշանաւոր եղած է Գէորգ Մանուկեան, որուն համար կ՚ըսուի թէ մեծ փոխատուութիւններ ըրած է Հոլանտայի կառավարութեան. իսկ Յովսէփ Ամիրխան, մեծ կալուածատէրն ու վաճառականը, 1825ի Ճաւայի ապստամբութեան ատեն կարեւոր ծառայութիւններ մատուցած է Հոլանտացիներուն։

Անգլիացիներու Հնդկաստան մուտքէն ի վեր Հայերը կորսնցուցած են իրենց դիրքն ու ազդեցութիւնը՝ չը կրնալով մրցիլ անոնց հետ, և ցրուած են ուրիշ տեղեր։ Հայ վաճառականներու ընկերակցութիւն մը հաստատուած է նաեւ Չինաստան։ Այսու հանդերձ ներկայիս Հայ առեւտրական կարեւոր տուներ կան Պոմպէյ, Կալկաթա, Մատրաս, Պաթաւիա և Սինկափուր։ Կալկաթայի մէջ վերջերս կը հրատարակուէր **Armenia**

(Հայաստան) Անգլիերէն թերթը նուիրուած Հայկական Դատին․ դժբաղդաբար ան հազիւ քանի մը տարուան կեանք ունեցաւ։

Եգիպտոսի հին գաղութը մեծ մասամբ կորսուած է։ Նոր գաղութը աճած է Հայկական կոտորածներէն ետքը։ Փոքրաթիւ Հայեր Եգիպտոսի կառավարութեան մէջ բարձր ու պատասխանատու դիրքեր բռնելով մեծամեծ ծառայութիւններ մատուցած են թէ՛ տեղական և թէ Անգլիական կառավարութեան։ Յաճախ ելմտական, կրթական և արտաքին գործոց նախարարութիւնները Հայոց ձեռք անցած են։ ամենէն մեծ հռչակ հանած է Նուպարեան գերդաստանը։ Նուպար փաշա վարած է նոյն իսկ վարչապետի պաշտօնը և հիացում պատճառած՝ թէ՛ Եւրոպայի և թէ տեղացիներու վրայ։ Իր որդին՝ Պօղոս Նուպար փաշա ատակօրէն վարած է Եգիպտական երկաթուղիներու նախագահութիւնը, և 1913էն ի վեր Հայ պատուիրակութեան գլուխը անցած է Հայոց դատը պաշտպանելու՝ Եւրոպական մայրաքաղաքներու մէջ դիմումներ կատարելով։ Պօղոս Նուպար փաշա հիմնած է նաև Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութիւնը՝ որ ամէն տեղ մասնաճիւղեր ունի և որ կոչուած է կարեւոր ծառայութիւններ կատարելու Հայ գիւղացիութեան և աղքատ դասակարգին․ տարաբաղդաբար գործը վարելու կոչուած անձերէ ոմանք իրենց կռուազան բնաւորութեամբ արգելք կ'ըլլան Միութեան յառաջդիմութեանը․ Կան մարդիկ որ ընկերութիւնը և փաշային հեղինակութիւնը չարաչար կը գործածեն քաղաքական կուսակցութիւններու դէմ իրենց քօղարկուած կուսակցական նեղմիտ նկատումներով․ բայց կը յուսանք որ Միութիւնը այլեւս ըմբռնելով այս պարագան՝ վնասակար մարդոց խնամակալութենէն կ'ազատէ ինքզինք և ուղղակի կը ծառայէ իր բարձր կոչումին։

Եգիպտոսի Հայերը կուսակցական լարուած պայքարի մէջ կ'իյնան յաճախ և զանազան ընկերութիւններ իրարու գործերը կը չէզոքացնեն փոխանակ ամբողջա-

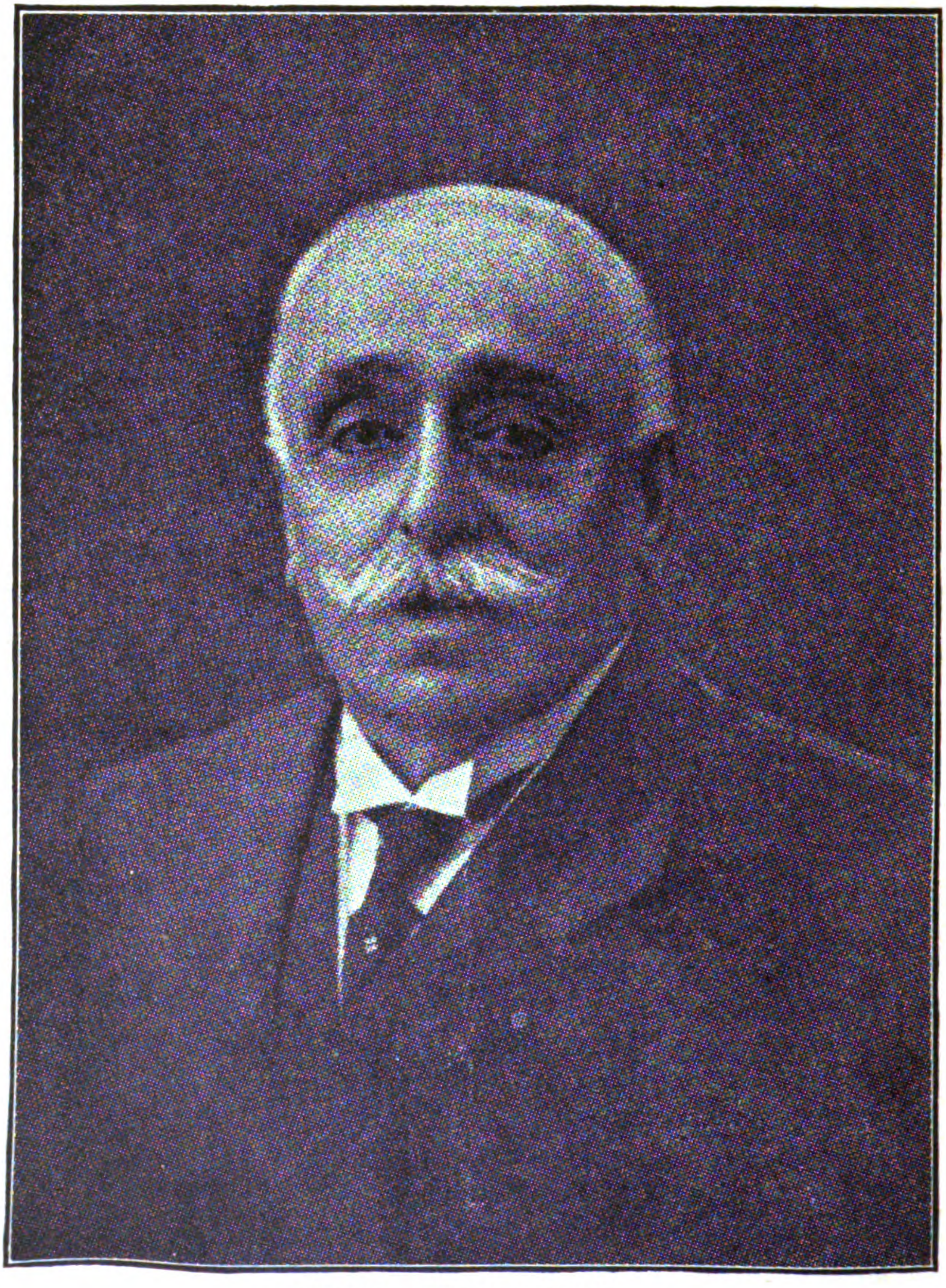

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱ

ցընելու. հակառակ այս ցաւալի իրողութեան, գաղութը որոշ յառաջդիմութիւն կ'ընէ թէ՛ տնտեսական, թէ՛ մտաւորական և թէ հայրենասիրական ձեռնարկներու մէջ. Եգիպտոսի մէջ անպակաս եղած են Հայերէն հրատարակութիւններ, որոնք ունին ինչպէս ըստուերոտ՝ նոյնպէս լաւ կողմեր։ Հայերը մեծ մասամբ կեդրոնացած են Աղէքսանդրիա և Գահիրէ։ Փոքրաթիւ Հայեր հաստատուած են նաեւ Սուտանի և Ապիսինիոյ կամ Հապէշիստանի մէջ։

5

ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ՀԱՅԵՐԸ

Հայոց նորագոյն գաղթականութեան ծագումը և պատճառները. — Հայաշատ կեդրոններ Մ. Նահանգներու և Գանատայի մէջ. — Հայերը և տեղացիները. — Կրթական և ուրիշ ընկերութիւններ. — Ամերիկահայ կնոջ դրական կողմերը. — Ուսանողական Միութիւն. — Ամերիկահայ հարուստը ազգային տեսակէտով. — Յեղափոխական կազմակերպութիւնները. — Հայ թերթերը։

Հայ Գաղթականութիւններէն ամենէն նորն է Ամերիկահայ գաղթականութիւնը։ Թուրքիոյ մէջ գործող միսիոնարներու քաջալերութեամբ անհատ Հայեր Ամերիկա եկած են ուսանելու կամ արհեստ սորվելու։ Այդ ուսանող Հայերը՝ երբեմն յօդուածներով, երբեմն թղթակցութիւններով և երբեմն ալ անհատական տեսակցութիւններով իրենց հայրենակիցներու ուշադրութիւնը հրաւիրած են Նոր Աշխարհի և անոր պատեհութիւններուն վրայ. այսպէս, տասնեակներ ուսման կամ առեւտրական նպատակներով Ադլանտեանը կտրած են։ Նորեկները, բնականաբար, դժուարութիւններու պիտի բաղխէին, որով անոնք ուրիշները չէին կրնար հրապուրել դիւրութեամբ. ուստի մինչեւ 1880ի սկիզբը Ամերիկա եկողներուն թիւը շատ ցանցառ եղած է, այնպէս որ 80ական թուականներուն ամբողջ Միացեալ Նահանգներու Հայերը 500-է աւելի եղած չեն։ Բայց անկէ ետքը աստիճանաբար շատնալով և տեղական պայմաններու ընտելանալով հրաւիրած են նաեւ իրենց ծանօթները և անուղղակի հրապուրած ուրիշները, որով շատ Հայեր իրենց բաղդը որոնելու եկած են։ 1890-91ին գաղթականական հոսանքը աչքառու ըլլալու չափ մեծցած էր և Թուրք կառավարութիւնը պաշտօնապէս արգիլած էր Ամերիկայի համար անցագիր տալ։ Հակառակ այդ դժուարութեան, այս կամ այն կերպով շատ Հայեր կրցած են Եւրոպական նաւ մը նետել ինքզինքնին և Ամերիկայի ճամբան ձեռք առնել։ Բայց այս ամէնը բաւական չէին Հայոց թիւը այնքան աճեցնելու․ եկան 95–96ի աշխարհասասան կոտորածները․ և ահա ծայր տուաւ փախստականներու անվերջ շարանը ու այսպէսով կարճ ժամանակի մէջ պատկառելի քանակութեան մը հասաւ Հայ գաղթականներու թիւը։ Թուրք կառավարութիւնը ատեն մը ստիպուեցաւ միայն Օսմանեան հպատակութենէ հրաժարողները թոյլատրել Ամերիկա երթալու։ Հայերը սիրայօժար պիտի հրաժարէին այդ անարգ հպատակութենէն, եթէ որոշ դժուարութիւններ չյարուցանէին։ 1905ին՝ արդէն Հայոց թիւը 50,000ի կը հասնէր Մ․ Նահանգներու մէջ։ 1908–ին Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով ճամբորդութեան արգելքները վերցուեցան և Հայերը աւելի մեծ թիւերով սկսան գաղթել․ հակառակ հայրենակարօտ անձերու վերադարձին, Ամերիկահայ գաղթականութեան թիւը արագ կերպով աճեցաւ, և այսօր արդէն 100,000ի հասած կը կարծուի։

Հայերը Միացեալ Նահանգներու և Գանատայի ամէն մէկ անկիւնը ցրուած են, թէև Գանատայի արեւմտեան՝ իսկ Միացեալներու հարաւային Նահանգներու մէջ թիւը շատ ցանցառ է։ Հայկական համախմբումներ կը գտնուին Նիւ Ինկլէնտի և Նիւ Եօրքի որոշ քաղաքներուն, Ֆիլատէլֆիա և Գալիֆօրնիոյ Ֆրէզնօ քաղաքի շրջականներուն մէջ, իսկ Քանատայի Օնթարիոյ Նահանգի Պրէնտֆըրտ, Կօլտ, Հէմիլթըն և ուրիշ քաղաքներու մէջ։ Նիւ Ինկլէնտի մեծագոյն հայաշատ կեդրոններն են Պօսթըն, Ուստր և Փրավիտէնս՝ իրենց շրջականերով։ Հայկական սեփական եկեղեցիներ կան (բողոքական և լուսաւորչական) Ուստր, Փրավիտէնս, Լօրէնս, Ֆրէզնօ և ուրիշ տեղեր։

Սկիզբէն՝ փոքրաթիւ Հայ գաղթականները ուսմունքի կամ արուեստի համար եկած ըլլալով՝ Ամերիկեան որոշ շրջաններու մէջ լաւ տպաւորութիւն թողուցած են, բայց երբ Հայաստանի խոպան և անուսում գիւղերէ եկող Հայեր շատցած են՝ Հայերու մասին աննպաստ դատողութիւններ շրջան ընել սկսած են. Նախ՝ Հայերը Եւրոպական ու Ամերիկեան կենցաղագիտութեան բացարձակապէս անծանօթ էին, ինչ որ արդէն բաւական էր կիսովին վայրենի տպաւորութիւն թողլու, երկրորդ՝ եկողները իրենց ետին թողուցած ընտանիքի կամ ազգականներու ապրուստին համար ծանր մտահոգութիւններով ծանրաբեռնուած՝ ինկած էին Ադլանտեանի այս օտարոտի եզերքները առանց լեզուի ու դրամի. ուստի ստիպուած էին ամենէն դժուար գործերը ստանձնել ամենափոքր վճարումով և տեղացի գործաւորներուն ատելի մրցակիցներ դառնալով. և որպէսզի այդ ճղճիմ վարձքէն բաժին հանէին իրենց սիրելիներուն՝ աղտոտ անկիւններու մէջ, տեղացիներու ըմբռնումով, անմարդավայել զրկանքի և բազմութեամբ խռնուած կեանք մը կը վարէին ու կը վարեն տակաւին տեղ տեղ. երրորդ՝ ասիական կռիւներով և դատարանական վէճերով ո՛չ միայն դատաւորներու և ոստիկաններու տաղտկալի դարձած, այլ և թերթերու և ժողովուրդի առջեւ այպանելի եղած էին։ Ասոնց վրայ աւելցնելով նաև բազմադէպ ոճիրները, որ կը կատարուէին Հայերու կողմէ, այլեւս հասկնալի կը դառնայ թէ ինչո՛ւ Հայերը յոռի տպաւորութիւն կը թողէին տեղացիներու վրայ։ Հայերու վրայ ցած գաղափար տարածելու նպաստած են նաեւ կարգ մը մոլեռանդ միսիոնարներ և խաչագող Հայեր, որոնք Ամերիկեան եկեղեցիներու մէջ Հայերը շատ աւելի անքաղաքակիրթ ներկայացուցած են քան որ անոնք եղած են՝ Թուրքի ու Քիւրտի այլանդակ տարազներ ցուցադրելով իբր

Հայոց ազգային տարազ և Հայերը անուանապէս Քրիստոնեայ անուանելով։ Անշուշտ տեղ տեղ գիւղացի Հայեր եղած են որ Քիւրտի ու Թուրքի տարազ կրած են, բայց ատիկայ պատճառ մը չէր կրնար ըլլալ անպատիւ շահագործումի աղբիւր դարձնելու։ Ներկայիս Հայկական կեանքը բաւական բարուոքուած է, թէև տակաւին բարուոքումի շատ պէտք կայ, և միսիոնարներն ալ այլևս սկսած են պատուաւոր կերպով ներկայացնել Հայերը։

Քիչ շատ ուսում և ուսման սէր ունեցող երիտասարդներ շատնալով աշխատած են Հայ կեանքը բարձրացնել՝ կրթական զանազան ընկերութիւններ հաստատելով։ Ամէն քաղաք ունի իր գրադարանական ընկերութիւնը և Հայկական համեստ գրադարանը՝ քանի մը հարիւր հատորներով. ասկէ զատ կան նաև բարեգործական, զինուորական, դերասանական, երաժշտական և ծննդավայրի համար ուսումնասիրաց ընկերութիւններ, որոնք Հայ կեանքի մէջ օգտակար եռուզեռ մը մտցուցած և նպաստած են Հայ կեանքը ուղղակի կամ անուղղակի բարձրացնելու։ Հայաստանի մէջ չկայ քաղաք մը կամ կարեւոր գիւղ մը՝ որ գոնէ տասնեակ մը ներկայացուցիչ և անոնց միջոցով ուսումնասիրաց ընկերութիւն մը չունենայ Ամերիկայի մէջ։ Տասնեակներով ընկերութիւններ ծնունդ կ'առնեն և գործաւորական տեղափոխութիւններու կամ երբեմն անդամներու անտարբերութեան ու թուլութեան պատճառով կարճ կեանքէ մը վերջ կը մեռնին. ուրիշ տեղեր նոր խըմբաւորումներ տեղի կ'ունենան և նոր ընկերութիւններ կամ արդէն եղածներու նոր ճիւղեր կը հաստատուին։ Բոլոր այս ընկերութիւնները ընդհանրապէս կախում ունին փոքրաթիւ անհատներու ջանքերէն ու անձնուիրութենէն։

Հայ կինն ալ մեծ չափով բաժին ունեցած է ազգօգուտ ընկերութիւններու մէջ, և իր մէջ կազմած է կարմիր խաչի, Հայուհեաց, որբախնամ, եկեղեցասէր տիկնանց, օրիորդաց յառաջդիմական և այլն ընկերութիւններ. Հայ կինը գովելի նախաձեռնութիւն և յա-

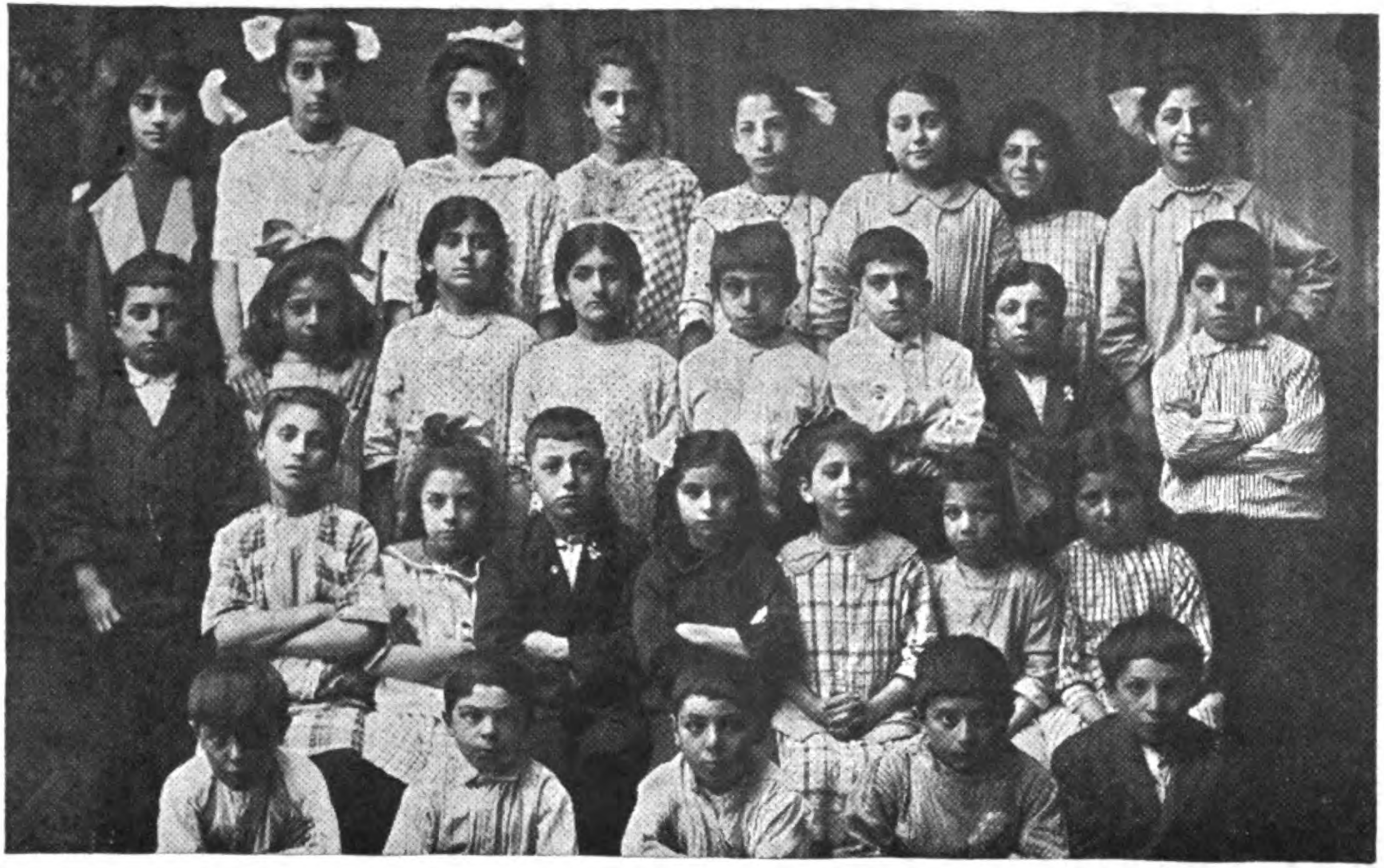

ՀԱՅ ԴՊՐՈՑԻ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐՐ ՔԷՄՊՐԻՋ, ՄԷՍ.

րատեւութիւն ունեցած է Հայ մանկտիին մայրենի լեզուն սորվեցնելու՝ պզտիկներու դպրոցներ բանալով Հայաշատ վայրերու մէջ, այնպէս որ պզտիկ մանչեր և աղջիկներ · ցորեկուայ Ամերիկեան պարտաւորիչ վարժարաններէ դուրս ելնելէ ետք կ՚երթան Հայ դպրոց մը՝ քիչ մըն ալ Հայերէնի համար աշխատելու։ Երբեմն ծնողներու անտարբերութեան պատճառով ձեռնարկը չյաջողիր, բայց վերջապէս ջանքեր կ՚ըլլան շահագրգռութիւնը վառ պահելու։

1904էն ի վեր քանի մը անգամներ կազմուած է Ուսանողական Միութիւն մը՝ բաղկացած համալսարանական և բարձրագոյն վարժարաններու ուսանողներէ։ Առաջին կազմակերպութեան ատենապետը և աշխատողը եղաւ Գէորգ Թուրեան, նախապէս Հարվըրտ համալսարանի ուսանող և յետոյ ուսուցիչ, որ քանի մը տարի առաջ վարդապետ ձեռնադրուեցաւ և իբրև Տըրապիզոնի առաջնորդ Թուրքերու վերջին բարբարոսութեան զոհ գնաց իր հօտին հետ (1915)։ Ուսանողական Միութեան պատրաստած վերջին ցանկին համաձայն, զանազան Հայ ուսանողներու ներկայ թիւն է աւելի քան 200, որմէ դուրս կը մնան բազմաթիւ անծանօթ կամ ոչ անդամ ուսանողներ, այնպէս որ այդ թիւը կարելի է կրկնապատկել։

Ամէն գաղութ առաւել կամ նուազ չափով իր բարերարները ունեցած է· Ամերիկան սակայն իր Հայ բարերարը չէ ունեցած· իրաւ է որ Հայ հարուստները փոքրաթիւ են Ամերիկայի մէջ, բայց վերջապէս գոյութիւն ունին և կրնային ու դեռ կրնան յիշատակելի բան մը ընել։ Բացառութիւն կարելի է համարել Շիքակոյի Հայ վաճառականներէն Տիար Կարապետ Փուշմանեանը՝ որ 25,000 տոլարի ուսանողական հիմնադրամ մը հաստատած է, որու տոկոսով ամէն տարի կ՚օգտուին բազմաթիւ ուսանողներ։ Գործը ինքնին գովելի է և իմաստուն կերպով ծրագրուած· դրամը արժանի ու կարօտ ուսանողին կը տրուի ո՛չ թէ ողորմութեան պէս նըւաստացուցիչ եղանակով, այլ իբրև պարտք մը՝ պատուաւոր մարդու։ Բայց մէկ մարդու ուժը անբաւական է գոհացում տալու մեծ պահանջին· ամէն տարի հարիւրաւոր երիտասարդներ իրենց իտէալէն կը զրկուին լոկ տնտեսական դժուարութիւններով։ Դր. Փուշմանեան սոսկ փառասիրութեան համար հաստատած չէ այդ հիմնադրամը, այլ ան յօժար է և արդէն փորձած է գործը ընկերութեան մը անունին հետ կապել, «Ամերիկայի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն» անունով, որպէսզի ուրիշ կամաւոր հարուստներ ալ մասնակցին։ Բայց, որչափ գիտենք, մինչև հիմա յիշատակութեան արժանի մասնակցութիւն մը չէ եղած։ Հայ ուսանողները արդէն սկսած են պատուաւոր դիրքեր գրաւել ուսուցչութեան և ճարտարարուեստի մէջ։ Գեղարուեստի մէջ կը փայլին, ի միջի այլոց, Հայկ Բաթիկեան՝ իբրեւ արձանագործ, Կարօ՝ իբրեւ լուսանկարիչ։

Ամերիկահայ հարուստը ընդհանրապէս ազգային վեհանձնութեան ոգի ցոյց չէ տուած, բայց աղքատ գործաւորութիւնը զոհողութեան և առատաձեռնութեան բարձր ընդունակութիւններուն հասած է՝ տարեկան տասնեակ հազար տոլարներ նուիրելով ազգային զանազան բարենպատակ ձեռնարկութիւններու. իրաւ է որ յաճախ անտեղի կռիւներով կ'արատաւորեն գործին գեղեցկութիւնը, բայց վերջապէս հոյակապ առատաձեռնութեա ասոր կը մնայ։

Ամերիկահայ ընկերութիւններէն ամենէն զօրաւորներն են Յեղափոխական կազմակերպութիւնները, որոնք իրենց ստուերոտ կողմերուն հետ ունեցած են նաև դրական կողմերը, որով Հայ ժողովուրդի մէջ կազմակերպական դաստիարակութիւն և քիչ շատ կարգապահութիւն մտցուցած են, ինչպէս նաեւ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նպաստած են զանազան բարենպատակ ընկերութիւններու կազմութեան և մարզած են Հայ երիտասարդութիւնը ազգային գործերու համար զոհողութեան և առատաձեռնութեան մէջ։ Դըժբաղդաբար Հայու պատմական հիւանդութենէն, անիմաստ պատճառաբանութիւններով բաժան բաժան ըլ-

լալու ախտէն զերծ մնացած չեն, որով փոխանակ յեղափոխական երկու կուսակցութիւններու՝ կան չորս կուսակցութիւններ։ Հնչակեան պառակտումին հետեւեցաւ 1907ին՝ Վերակազմեալ Հնչակեաններու պառակտումը, եւ անունին վրայ աւելի քան տարի մը կռուելէ ետք, վերջապէս Թուրքիոյ սահմանադրութեան հռչակումով (1908) մէկ հատուածը պատեհութիւն գըտաւ նոր անուն մը որդեգրելու, այն է սահմանադըրական ռամկավար անունը։ Կուսակցութիւնները մեծ տագնապներու ատեն համերաշխութեան ոգի ցոյց տըւած են, թէեւ կարճ ժամանակի մը համար. դժբաղդաբար Հայութեան այս մեծագոյն աղէտի ատեն, կենաց եւ մահու այս գերագոյն րոպէին, ընդհանուր համերաշխութեան դէմ դարձեալ դաւաճանութիւն ցոյց տրուեցաւ. Ազգային Բիւրոյի դէմ անիմաստ եւ անբովանդակ բամբասանքները վրդովեցին հանրութեան խղճմտանքը. Հայոց պատմութեան ամենէն դժբաղդ էջը դարձեալ կրկնուեցաւ։ Այսօր Ամերիկահայութեան սիրտն ալ լեցուն է կսկիծով. անոր վիշտը մեծ է, բայց մեծ է նաեւ կիրքը. ինչպէս ամէն տեղ՝ Ամերիկայի մէջ ալ Հայը համերաշխ է սուգի մէջ, բայց իրար ատող գործի մէջ։ Կայ սակայն տարր մը՝ որ թուով փոքր է, բայց որակով մեծ, որ՝ հակառակ մարդկային տկարութիւններու եւ սխալներու՝ բանականութեան եւ ազգային ճշմարիտ շահերու ճամբով կը քալէ. ան կը յիշեցնէ մեր պատմութեան հին փոքրամասնութիւնները՝ որ ազգային աղէտներու ատեն իրենց հայրենանուէր զոհողութեամբ պատուոյ դաշտին մէջ հարազատ մընացին։ Այսօր կիրքերու անբնականոն դիւրագրգռութեան ատեն՝ զանց կ'ընենք պատմութեան այս մասը, որու արձանագրութիւնը ապագայ պատմիչին կը թողունք։

Այժմ Ամերիկայի մէջ հրատարակուող թերթերն են. «Հայրենիք» օրաթերթ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան, «Ազգ» օրաթերթ՝ Հ. Ս. Ռ. կուսակցութեան, «Երիտասարդ Հայաստան» կիսաշաբաթաթերթ՝ Ս. Դ. Հնչակեան կու-

սակցութեան, «Պահակ» կիսաշաբաթաթերթ՝ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցութեան, «Ասպարէզ» շաբաթաթերթ՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Գալիֆորնիայի օրկան, «Կոչնակ» շաբաթաթերթ՝ Հայ-Բողոքականութեան, **“The New Armenia”** (*Նոր Հայաստան*) *Անգլիերէն կիսամսեայ հանդէսը կը հրատարակուի աւելի անհատական նախաձեռնութեամբ. իսկ անցեալի մէջ հրատարակուած են «Արեգակ»՝ ամսաթերթ* (1888), *«Արարատ»՝ երկշաբաթաթերթ* (1891), *«Հայք»՝ երկշաբաթաթերթ* (1891–1898), *«Ձայն Հայրենեաց»* (1900-1906) *«Լոյս»* (1901–1908) *և «Քաղաքացի»* (1902-1913) *Եղած են նաեւ «Արծիւ», «Արաքս», «Արագած» և քանի մը ուրիշներ, որոնք չեն կրցած գոնէ տարի մը բոլորել։ Ի. Ա. Երանի հրատարակութեամբ լոյս տեսած են բաւական թիւով գիրքեր։*

Ամերիկահայ գաղթականութեան ապագան, սակայն կը մնայ մութ և անորոշ. ոչ միայն երկրին ձուլիչ ազդեցութիւնը կը գործէ Հայոց վրայ, այլ նաեւ հազարաւոր երիտասարդ կեանքեր կ՚սպառին առանց ամուսնութեան և ընտանեկան յարկի։ Հայ գործաւորը չի կրնար ամուսնանալ տնտեսական դժուարութիւններու և Հայ օրիորդներու նուազութեան պատճառաւ։ Մինչեւ որ գործաւորը ընտանիք պահելու չափ դիրք մը պատրաստէ՝ արդէն երիտասարդութեան աւիւնը կորսնցուցած կ՚ըլլայ։ Այս պայմաններու տակ եղած սակաւաթիւ ամուսնութիւններու մէջ յաճախ կը նըշմարուին ցաւալի անյարմարութիւններ։ Լուռ կոտորած մը կը շարունակուի այսպէս. ազգային ցաւ մը՝ որու դարմանը միմիայն երջանիկ Հայաստանի վերականգնումին և ազատ երթեւեկութեան մէջ կարելի է փընտռել։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ

Մխիթար Աբբա և Հայ վերածնութիւնը. — Կրթական բարձր հաստատութիւններ և ընկերութիւններ. — Հրատարակչութիւնը. — Մտաւորական շարժումը և Թուրք կառավարութիւնը. — Բանաստեղծութիւն. — Աշուղներ և ժողովրդական երգիչներ. — Հայոց մեծ բանաստեղծները. — Յեղափոխական բանաստեղծներ. — Գրագէտներ. — Վիպագրութիւն. — Թատերգութիւն. — Երգիծաբանութիւն. — Երաժշտութիւն. — Պատմութիւն և բանասիրութիւն։

Քաղաքական վերջին անկումով ինկած էր նաև Հայ քաղաքակրթութիւնը։ 14-րդ դարէն մինչեւ 18-րդ դարը մեծ ամայութիւն մը կը տիրէ։ Երբեմն պատահական դէմքեր իրենց բնածին հանճարի ելք տուած են, բայց ընդունող և գնահատող հասարակութեան բացակայութեամբ կորուստի մատնուած են։ Վերջերս Արշակ Չօպանեանի ջանքերով մոռացութեան գերեզմանէն դուրս պեղուեցան Նահապետ Քուչակի գոհարներէն ոմանք՝ որոնք մեծ հիացում կը պատճառեն նոյն իսկ Եւրոպացի գրագէտներուն։ Անհատական մեծութիւնները անբաւական են ազգ մը բարձրացնելու՝ առանց կազմակերպուած ջանքերու։ Հայ մտաւորական և բարոյական վերազարթնումի գործը կազմակերպական հողի վրայ դրած է Սեբաստացի Մխիթար Աբբա (1676-1740), որ 1717-ին հաստատեց իր Միաբանութիւնը Վենետիկի Ս․ Ղազար կղզիին վրայ․ Միաբանութեան երկրորդ ճիւղ մը հաստատուեցաւ 1773ին Թրիէստի մէջ, որ Վիէննա փոխադրուեցաւ 1810-ին․ անկէ ի վեր երկու ճիւղերն ալ զօրացած և անսահման ծառայութիւններ մատուցած են Հայ գրականութեան, պատմութեան և գիտական ամէն ճիւղերու, որով և ծանօթացուցած են Հայ քաղաքակրթութիւնը Եւրոպայի․ այնպէս որ Մխիթարեան քոյր հաստատութիւնները ոչ միայն Հայ ուսումնականներու ուխտատեղիներ, Եւրոպացի գիտուններու և խուզարկողներու այցելութեան վառարաններ եղած են, այլ նաեւ թագակիր գլուխներու համար հետաքրքրութեան և յարգանքի վայրեր։

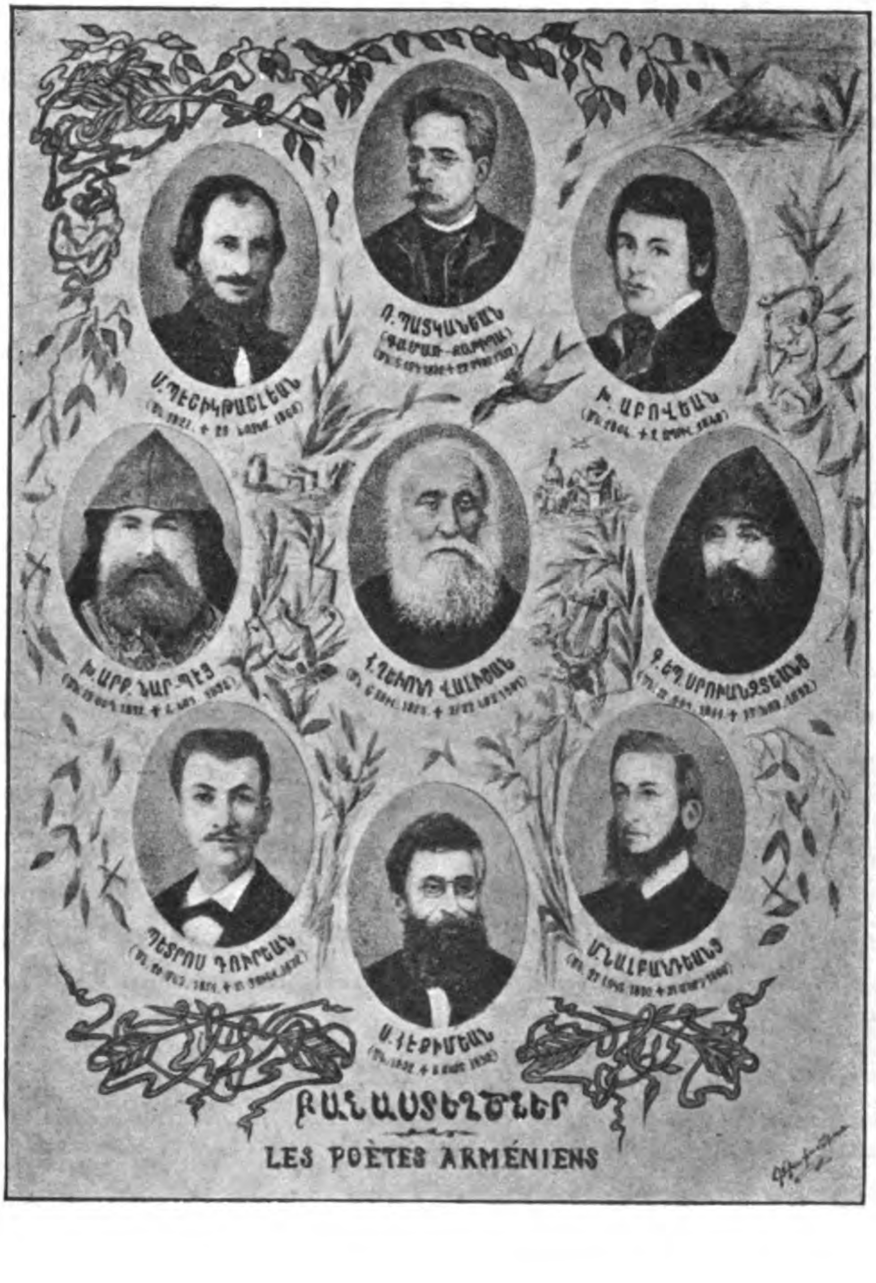
Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ
Ռ. ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ
(ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹԻՊԱ)
Խ. ԱԲՈՎԵԱՆ
Խ. ԱՐՔ. ՆԱՐ-ՊԷՅ
Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ
Գ. ԵՊ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆՑ
ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ
Մ. ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐ

LES POÈTES ARMÉNIENS

Մխիթարեանները մեզի տուած են բազմաթիւ մեծ դէմքեր՝ որոնցմէ անմահ պիտի մնան Հ. Արսէն Բագրատունի, Հ. Եդուարդ Հիւրմիւզեան, Հ. Ղ. Ալիշան և Հ. Արսէն Այտընեան. Վենետիկի սաներ են նաեւ Խորէն Արք. Նարպէյ, իր եղբայրը Գուիտոն Լուսինեան և Գաբրիէլ Եպիսկ. Այվազովսկի, Բազմավէպ-ի առաջին խմբագիրը. նոյնպէս Ծերենց կամ Յովհաննէս Շիշմանեան, սիրուած պատմավիպագիրը, իր ուսմունքը Վենետիկ առած էր։ Վենետիկի Մխիթարեան խնամակալութեամբ պահուած Մուրատ Ռափայէլեան վարժարանի շրջանաւարտներ են՝ Մկրտիչ Պէշիկթաշլեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Թովմաս Թէրզեան, Սրապեան և Հեքիմեան։

Կրթական կարգ մը հաստատութիւններ Հայկական վերածնութեան մէջ մեծ դեր կատարած են։ Լազարեան գերդաստանը Շահաբասի օրով հին Ջուղայէն ըստիպուեցան գաղթել Սպահան, ուր մեծ պաշտօններու և ազդեցութեան տիրացան. անոնց ձեռքն էր արքունի փողերանոցի տեսչութիւնը, արքունի գանձապետութիւնը և Նոր-Ջուղայի Հայոց ազգապետութիւնը։ Նատըր Շահէն ետքը շատերու հետ Լազարեաններն ալ արտասահման ապաստանեցան. Ղազար Լազարեան մետաքսի մեծ գործարաններ հաստատեց Մոսկուայի մէջ և պետական ուրիշ ծառայութիւններու համար ազնուականութեան տիտղոս ստացաւ Կատարինէ Բ.էն. անոր և իր որդիներու բարեգործական բազմաթիւ ձեռնարկներու մէջ մեծ տեղ կը գրաւէ Մոսկուայի Լազարեան ճեմարանը՝ որ հիմնուեցաւ 1818-ին՝ Յովհաննէս Լազարեանի կողմէ։ Նոյն ատենները բացուեցաւ նաեւ Թիֆլիսի Ներսէսեան վարժարանը՝ Ներսէս Արքեպիսկ. Աշտարակեցիի ջանքերով և քաղաքի Հայերու օժանդակութեամբ (1825). այդ վարժարանի հայկաբանութեան համար Աշտարակեցին Փարիզէն բերել տուաւ Շահան–Ջրպետ անունով բանասէր գիտնականը։ Ռուսահայ կրթութեան մէջ կարեւոր բաժին ունեցած են նաեւ Աժտէրխանի Աղապապեան վար-

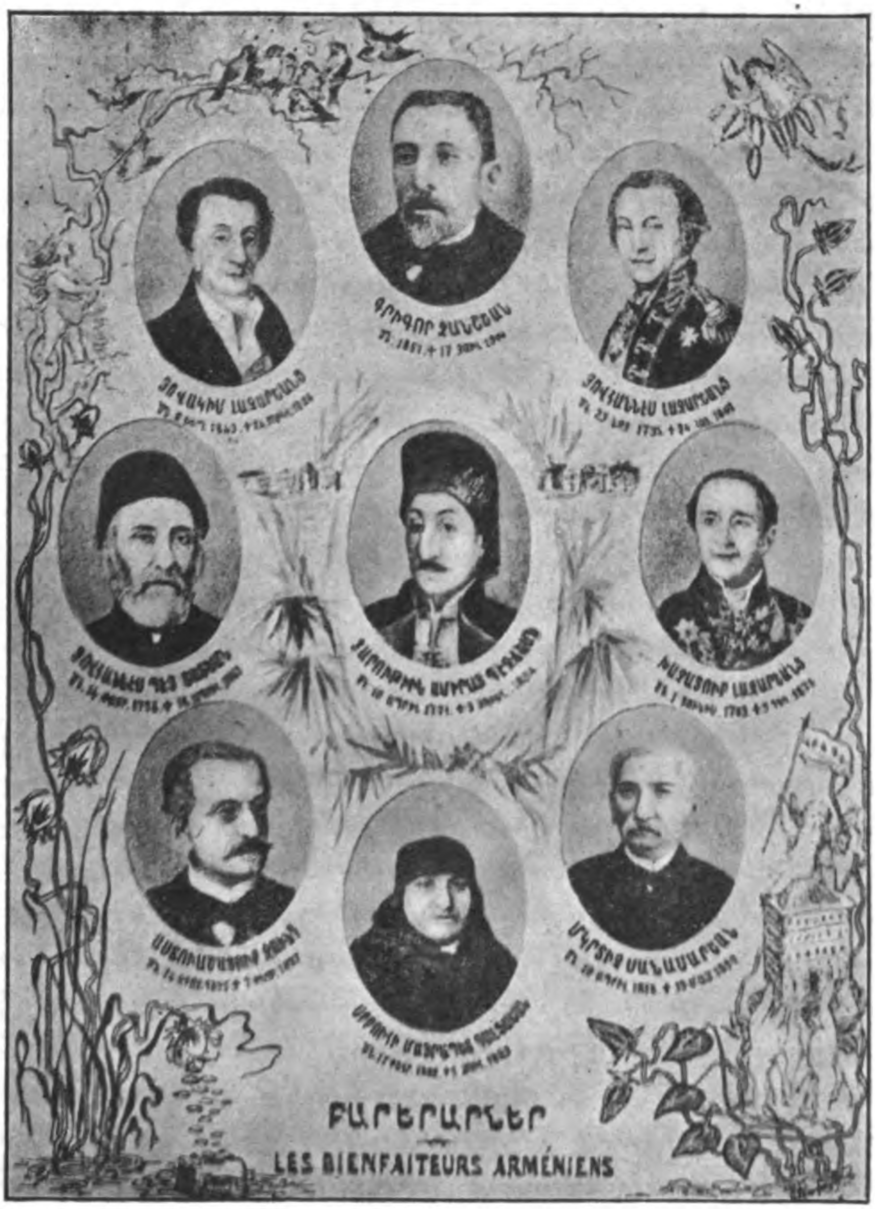
ԳՐԻԳՈՐ ԶԱՆՇԵԱՆ
ՅՈՎԱԿԻՄ ԼԱԶԱՐԵԱՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՄԻՐԱ ՊԷԶՃԵԱՆ
ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱԶԱՐԵԱՆ
ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՆԱՍԱՐԵԱՆ

ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐ

LES BIENFAITEURS ARMÉNIENS

ժարանը և Էջմիածնի Գէորգեան ճեմարանը, ինչպէս նաեւ Թիֆլիսի Գայեանեան և Մարիամեան ուսումնարանները։

Տաճկահայոց մէջ դաստիարակուած սերունդներ պատրաստած են Իսկիւտարի աղմկայոյզ ճեմարանը, Ղալաթիոյ Կեդրոնականը, Իւսկիւտարի մէջ Պէրպէրեան, Զմիւռնիոյ մէջ Մեսրոպեան և Կարինի մէջ Սանասարեան վարժարանները, իսկ Ամերիկեան հաստատութիւններէն՝ Ռօպէրթ, Անաթօլիա, Եփրատ և Կեդրոնական Թուրքիա գօլէճները կարևոր ծառայութիւններ մատուցած են՝ հակառակ ազգային դաստիարակութեան բացակայութեանը։ Բնականաբար այս վարժարանները համազգային դաստիարակութեան համար անբաւական պիտի ըլլային եթէ Հայ ժողովուրդը բարձրագոյն նախակրթարաններու զարկ չտար· սկիզբէն քանի մը մեծ քաղաքներու մէջ կրթարաններ և ուսումնարաններ բացուած էին, բայց պզտիկ քաղաքներ և գիւղեր զուրկ կը մնային դաստիարակութեան արգասիքներէն· անոնց օգնելու համար Պոլսոյ մէջ կազմուեցան զանազան ընկերութիւններ։ 1880-ին Արարատեան, Արևելեան Դպրոցասիրաց և Կիլիկեան ընկերութիւնները ձուլուելով կազմեցին Միացեալ Ընկերութիւնը՝ որ ոչ միայն բազմաթիւ դպրոցներ բացաւ գաւառներու մէջ, այլ նաև արդէն բացուած աղքատ դպրոցներուն օգնելով անոնց գոյութիւնը ապահովեց· իսկ «Ազգանուէր Հայուհեաց» ընկերութիւնը (1878) Միացեալի հսկողութեան տակ կը պահէր աղջկանց վարժարաններ, և Դպրոցասէր Տիկնանց ընկերութիւնը ուսուցչուհիներ կը պատրաստէր։

Կրթական գործին հետ զուգընթաց յառաջդիմած է նաեւ հրատարակչական գործը· Վենետիկի և Վիէննայի հոյակապ հրատարակութիւններէն զատ՝ Պօլիս, Թիֆլիս և Զմիւռնիա հրատարակչական կեդրոններ դարձան· բացի անհատական ձեռնարկներէ, կազմակերպուած ուժեր երևան եկան՝ օգտակար գիրքերու թարգմանութեան և Հայ հեղինակութիւններու հրատարակութեան համար։ Այդ նպատակով Պոլսոյ մէջ 1877-ին կազմուեցաւ Ասիական Ընկերութիւնը, իսկ Կովկասի մէջ՝ Հրատարակչական Ընկերութիւնը, որ քաղաքական քիչ մը աւելի նպաստաւոր պայմաններու մէջ ըլլալով հարիւրաւոր հատորներ լոյս բերաւ։ Նշանակելի պարագայ մըն է նաեւ Խրիմեան Հայրիկի ջանքերը, որ առաջին անգամ ըլլալով տպագրութիւն մտցուց (1857) Վանի Վարագայ Վանքին մէջ, ուր հրատարակեց «Արծուի Վասպուրական» և բացաւ ժառանգաւորաց գիշերօթիկ վարժարանը՝ որու շրջանաւարտներէն էր Գարեգին Եպիս· Սրուանձտեանց։

Հայոց մտաւորական շարժումը մեծ արգելքներու բախեցաւ· Թուրքիան մահուան արհաւիրքը կուտար Հայ մտաւորականներուն, և Թոյլտուութեան կարճ շրջանի մէջ արտադրուած մտքի գոհարները անհատական ապահովութեան համար խիստ վտանգաւոր զարդեր կը դառնային· Նոյն իսկ Ռուսական Թոյլտուութիւնը երկար չտեւեց և Հայ միտքը հոն ալ կաշկանդումներու մատնուեցաւ։ Կաշկանդումներէ ազատ կը մնային միայն արտասահմանեան կեդրոնները, բայց կարելի է երեւակայել այն ջլատումը՝ որու կրնային մատնուիլ ազատ վայրերու Հայ մշակները, երբ անոնց խորհուրդները Հայ ժողովուրդի հասողութենէն հեռու կը մնային։ Հակառակ այս արգելքներուն՝ գրական և արուեստից արտադրութիւնները արհամարհելի քանակ և որակ չէ որ կր ներկայացնեն։

Մեր նորագոյն գրականութեան մէջ առաջին տեղը կը գրաւէ բանաստեղծութիւնը· մեր ժողովուրդը արդէն բանաստեղծ ժողովուրդ մըն է։ Երբ լռած են Հայկական բոլոր բանդիռները՝ Հայու զգայուն սիրտը բաբախած է Հայ մայրերու օրօրներու և ինքնաբուղխ երգերու յափշտակութեամբ· Հայ աշուղներ յաճախ երեւան եկած և հնչեցուցած են իրենց ժողովրդական տաղերգութիւնները· անոնք կենդանութիւն բերած են Հայկական հարսանիքներու և հաւաքոյթներու առեն։ Հայ աշուղներու և բանաստեղծներու մէջէն ամէնէն անմատչելի բարձրութեան վրայ կը մնայ ՆԱՀԱՊԵՏ

ՔՈՒՉԱԿ՝ որու ծնունդին ոչ ժամանակը և ոչ ալ տեղը յայտնի է, բայց ան ժողովրդական աւանդութեան մէջ, թերեւս 16-րդ դարէ ի վեր ապրած է, որուն անունով գտնուած սիրոյ տաղերը մաքրութեան և վըսեմութեան անզուգական գոհարներ են։ Հայ գրականութիւնը երախտագիտութեան մեծ պարտք ունի Արշակ Չօպանեանին՝ որ իր բանաստեղծական և գրական ուրիշ ծառայութիւններու հետ ոչ միայն Հայութեան վերադարձուց Քուչակին գրեթէ կորսուած գործերը, այլ նաեւ զայն ծանօթացուց Եւրոպայի մեծագոյն գըրիչներուն։

Ուրիշ Հայ աշուղներու գործերը հաւաքած է Տըրդատ Եպիսկ. Պալեան. իսկ ժողովրդական անանուն երգերու ծաղկաքաղը ըրած է Գարեգին Եպիսկ. Սրուանձտեանց. Անդրին Յ. Ճանիկեան իր կեանքին գլխաւոր հաճոյքը ըրած է հաւաքել Ակնայ ժողովրդական երգերը՝ որոնց մէջ անկեղծ և անարուեստ երգերու բոյլեր կան։ Հաւաքելու և խուզարկութեան գործը վերջացած չէր տակաւին և ահա մեծ աղէտը եկաւ, որ անպայման կերպով ժողովուրդի անհամար գոհարները մշտնջենական կորստեան մատնեց։

Մենք հազիւ կրնանք յիշել Հայ գրող մը որ բանաստեղծական փշրանքներ թողուցած չըլլայ. մանուկը երգով կը մեծնայ, և երգով մեծցած է մեր մանուկ գրականութիւնը։ Մեր բանաստեղծական երկնակամարին վրայ ունինք ամբողջ համաստեղութիւններ ազատ երգիչներու, սիրոյ երգիչներու, Հայրենասիրական և դիւցազնական երգիչներու, որոնք մեր կեանքը կը լուսաւորեն և մեզ դէպի գեղեցիկն ու վսեմը կ'առաջնորդեն։ Ալիշան իր «Նուագք»ներով և «Յուշիկք»ներով խանդ և ներշնչում տուած է ամբողջ սերունդներու և տակաւին պիտի շարունակէ տալ։ Պետրոս Դուրեան իր տաղերով պատանեկան յոյզերը և միամտութիւնը վսեմութեամբ կը յարազօդէ հոգեկան «Շաղի և Շող»ի ինքնատիպ գեղեցկութիւն մը արտադրելով։ Խաչատուր Միսաքեան, պոէտը, թէեւ նոր սերուն-

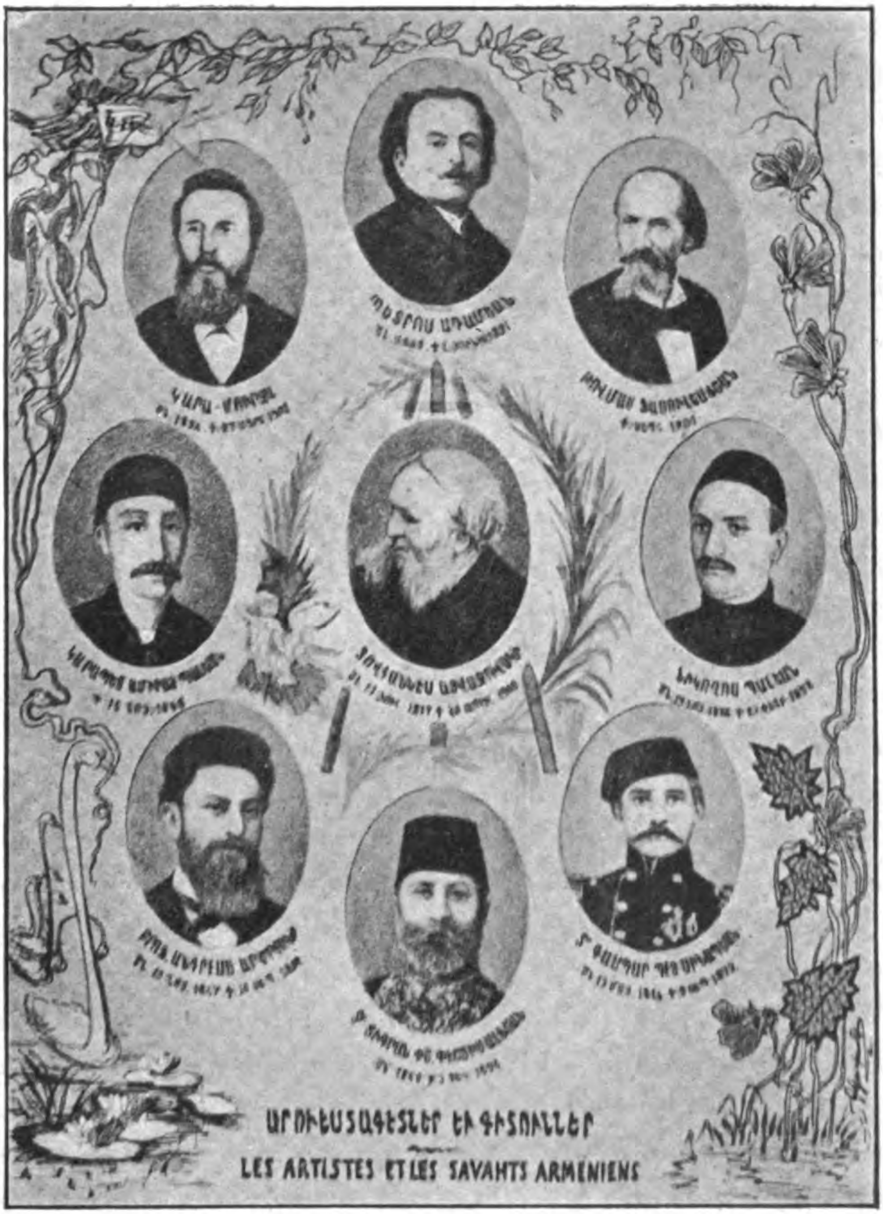

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ ԵՒ ԳԻՏՈՒՆՆԵՐ

LES ARTISTES ET LES SAVANTS ARMENIENS

դին ոչ այնքան ծանօթ, բայց արդէն օրինակելի վարպետ մը եղած էր ժԹ դարու կէսերը։ Պէշիկթաշլեան իր զգայուն երգերով այնպիսի թելեր հնչեցուցած է Հայոց սիրտերուն մէջ որ իր ձայնը չպիտի մարի. իր սիրոյ և խորհրդապաշտ երգերուն հետ միշտ Հայու ականջին պիտի հնչէ «Ընդ աստեղօք ի՛նչ կայ սիրուն, քան զանձկալի եղբայր անուն» յանկերգը, հոգ չէ թէ դեռ Հայը այնքան բարոյական ուժ չէ կրցած մթերել որ այդ իտէալի համաձայն ապրի։ Թովմաս Թէրզեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Աղեքսանդր Փանոսեան, Նարպէյ, Ս. Քէլէկեան, Յովհաննէս Սէթեան, Լեւոն Սեղբոսեան կամ Շանթ, Աղեքսանդր Ծատուրեան, Դանիէլ Վարուժան, Գրիգոր Օտեան, Նահապետ Ռուսինեան, Աւետիս Իսահակեան, Ս. Շահազիզեան, Հ. Արսէն Ղազիկեան, Աւետիս Ահարոնեան, Յովհաննէս Թումանեան, Արտաշէս Յարութիւնեան և բազմաթիւ ուրիշներ՝ որոնց հազիւ թէ կարելի ըլլայ արդարութիւն ընել հապճեպով յիշատակելով, Հայութեան սիրելի դէմքեր են՝ որոնց վրայ կարելի է հատորներ գրել։ Գ. Դոդոխեան իր ուսանողութեան ատեն երգած է «Ծիծեռնակ»ը, որ կարծես ամբողջ երեք միլիոն Հայութեան զգացումներուն թարգման եղած էր և տակաւին պիտի շարունակէ ըլլալ՝ որքան ատեն որ Հայութիւնը ապրի։

Յեղափոխական բանաստեղծներուն պետն է անմահն Միքայէլ Նալբանդեան՝ որ իր ազատութեան երգով արթընցող Հայուն կախաղանն ալ արհամարհել տուաւ։ Քամառ Քաթիպա ոչ միայն դասական անձնաւորութիւն մը դարձաւ իր «Մայր Արաքսի»ով, այլ նաեւ այն անխուսափելի համոզումը ներշնչեց թէ Թուրքի ձեռքէն փրկութիւնը զէնքով կը կատարուի։ Սիամանթօ (Ատոմ Եարճանեան) հերոսապաշտ բանաստեղծութեան հուժկու գրիչը, որ գիտէ ոչ միայն Հայու ցաւը իր բոլոր խորութեամբը զգալ և ներկայացնել, այլ նաեւ փոքրաթիւ հերոսներու մեծագործութիւններէն և անհաւասար կռիւներէն ապագայ երջանկութեան

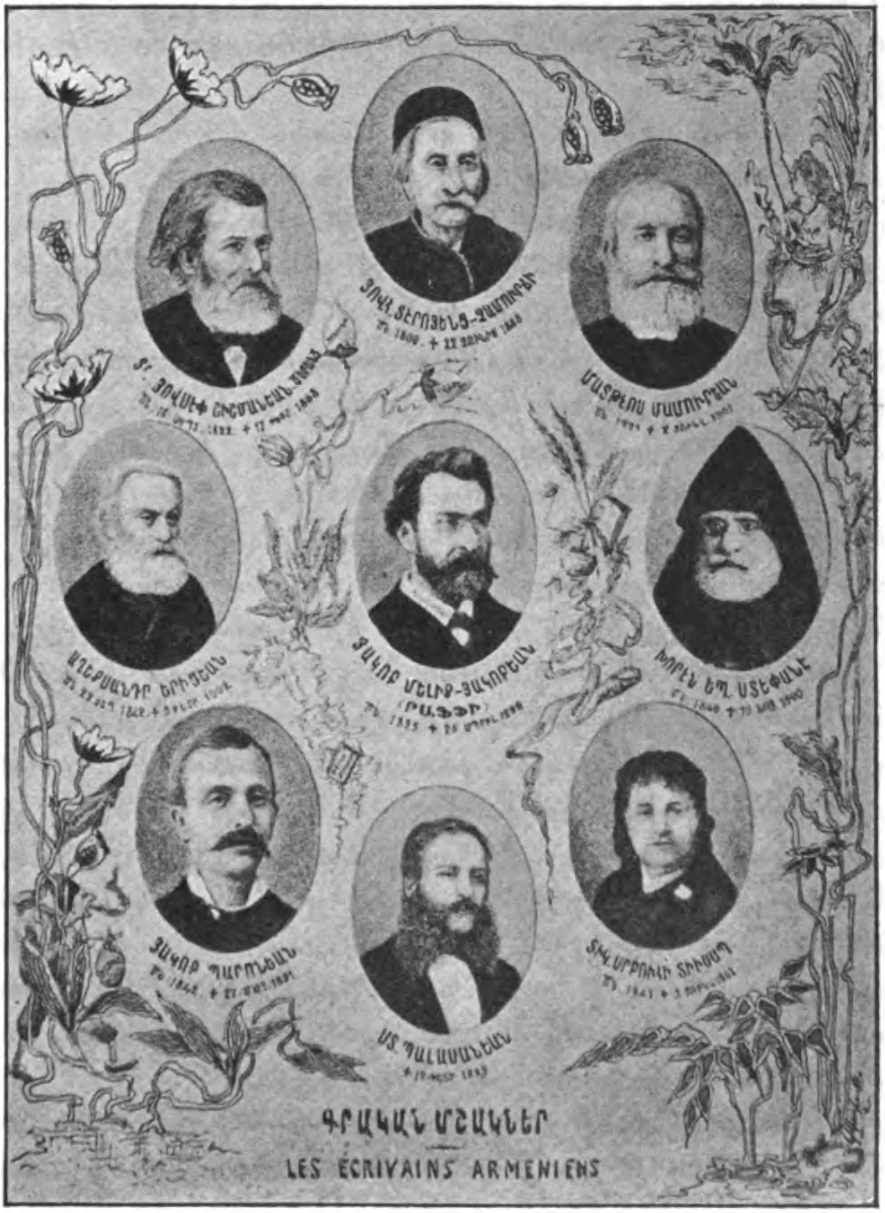
ՅՈՎՀ. ՏԷՐՈՅԵՆՑ-ՉԱՄՈՒՐՃԻ
Ծն. 1800 + 22 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1888
Տր. ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ ԾԵՐԵՆՑ
Ծն. 18 ՄԱՐՏ 1822 + 17 ՓԵՏՐ. 1888
ՄԱՏԹԷՈՍ ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ
Ծն. 1830 + 2 ՅՈՒՆՈՒԱՐ 1901
ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ԵՐԻՑԵԱՆ
ՅԱԿՈԲ ՄԵԼԻՔ-ՅԱԿՈԲԵԱՆ
(ՐԱՖՖԻ)
Ծն. 1835 + 25 ԱՊՐԻԼ 1888
ԽՈՐԷՆ ԵՊ. ՍՏԵՓԱՆԷ
ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ
Ծն. 1842
ՍՏ. ՊԱԼԱՍԱՆԵԱՆ
ՏԻԿ. ՍՐԲՈՒՀԻ ՏԻՒՍԱԲ
Ծն. 1841

ԳՐԱԿԱՆ ՄՇԱԿՆԵՐ

LES ÉCRIVAINS ARMENIENS

լոյսը ցոլացնել. բանաստեղծութեան այս ճիւղին մէջ կարելի է կրկնել վերի բոլոր անունները, ինչպէս նաեւ շատ մը ուրիշներ, որոնք հոյակապ նիւթ կը հայթայթեն մեր նորագոյն գրականութեան պատմութեանը համար։

Վիպագրութիւնը կանուխէն մշակուած է Հնդկահայոց եւ Ռուսահայոց մէջ, եւ շուտով տարածուելով ամենէն ճոխ արտադրութիւններու հասած է։ Խաչատուր Աբովեան, բանաստեղծ եւ վիպագիր, առաջին մեծ դէմքը եղած է որ աշխարհիկ լեզուով գրած է (1842) իր վէպը, «Վէրք Հայաստանի»ն, որ տասնըվեց տարի ձեռագիր մնալէ ետք տպագրութեան յանձնըուած է։ Ամենէն ընդարձակ ժողովրդականութիւն կը վայելէ Րաֆֆին իր «Կայծեր», «Խենդ», «Դաւիթ Բէկ», «Սամուէլ», «Սալբի» եւն. երկերով, հեղինակ մը՝ որ միեւնոյն ատեն կը մնայ սիրուած բանաստեղծ մը։ Յովսէփ Շիշմանեան կամ Ծերենց՝ իր պատմական վէպերով, ինչպէս Թորոս Լեւոնեան, Թէոդորոս Ռշտունի, Երկունք եւն., լայն տեղ մը կը գրաւէ մեր գրական կեանքին մէջ։ Վիպական գրականութեան մէջ կը փայլին Շիրվանզատէ, Պռօշեանց, Գր. Զօհրապ, Ռուբէն Զարդարեան, Արմ. Հայկունի, Ատրպետ, Տիկ. Զապէլ Ասատուր (նախապէս Տիկ. Խանճեան, Օր. Տօնէլեան), Սրբուհի Տիւսաբ, Տիկ. Մարի Սվաճեան, եւն. Ահարոնեանի յեղափոխական եւ ազգային կեանքէ առնուած վէպիկները աննման յաջողութիւն գտած են թէ՛ արուեստի եւ թէ ժողովրդական տեսակէտէ։

Հայ գրագէտներու մէջ բարձր անուն ունին Գրիգոր Արծրունի, Մատթէոս Մամուրեան, Ռէթէոս Պէրպէրեան (աւելի դաստիարակ), Տէրոյենց, Արփ. Արփիարեան, Ռուբէն Զարդարեան, Մինաս Չերաս, Արշակ Չօպանեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան, եւն։

Երգիծաբանական գրականութիւնը Հայոց մէջ ամենաբարձր աստիճանի հասաւ Յակոբ Պարոնեանի գրչին տակ. իր «Ազգային Ջոջեր»ը, «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ը, «Հոսհոսի Ջեռատետր»ը, «Ծիծաղ»ը, «Արեւելեան Ատամնաբոյժ»ը, ևն. անմահ կոթողներ են։ Յ. Ալփիար փորձեց մշակել այս ճիւղը և տաղանդ չէր որ կը պակսէր իրեն, բայց, դժբաղդաբար, Թրքական սովորութեամբ իր սրամտութիւնները չափազանց կը դառնան սեռային բնազդին շուրջ, որով բարձր գրադարաններու մէջ իր գրութիւններուն համար տեղ չը կրնար գտնուիլ։ Այս ճիւղին մէջ յիշատակելի յաջողութիւն ունեցած է Երուանդ Օտեան (Երօտ)։

Թատերգութիւնը ծնունդ առած է Վենետիկի մէջ և անկէ անցած է նաև ուրիշ տեղեր. փորձերը եղած են նախ Հայոց պատմական նիւթերով։ Բազմաթիւ են թատերգութեան վերածուած պատմական անցքերը, բայց շատ քիչեր գեղարուեստական արժէք կը ներկայացնեն։ Պէտք է խոստովանիլ որ նոյն իսկ Շէյքսփիր այնչափ յաջող չէ պատմական թատերգութիւններուն մէջ, ուստի զարմանալի չէ որ Հայ գրողները չեն կրցած գոհացնել գեղարուեստասէրներու ճաշակը երբ իրենց նիւթը պատմութենէն քաղած են։ Թատերգութեան մէջ յաջող չեն նոյն իսկ Թովմաս Թէրզեան, Պէշիկթաշլեան և Դուրեան։ Այս ճիւղին մէջ յաջող են Աւետիս Ահարոնեան, Սունդուկեան, Շիրվանզադէ, Թլկատենցի և Լեւոն Սեղբոսեան (Շանթ), որուն կարեւոր գործն է «Հին Աստուածները»։ Իսկ Հայ թատրոնին մէջ ամենէն մեծ դէմքն է Պետրոս Ադամեան՝ որ Շէյքսփիրի գործերը ներկայացուցած է ամենակատարեալ յաջողութեամբ։

Հայ երաժշտութեան վարպետներ եղած են Կարա-Մուրզա, Կոմիտաս վարդապետ, Դաւիթ Դաւիթեան, Մակար Եկմալեան, Սինանեան, Չուխաճեան, ևն։ Հայ նկարչութեան փառքն են ծովանկարիչ Այվազովսկի, Էտկար Շահին, Կարապետ Ադամեան և Վարդան Մախոխեան։

Պատմական և բանասիրական ճիւղերն ալ խորունկ ուսումնասիրութեան առարկայ և հոյակապ արտադրութիւններու նիւթ եղած են։ Ն. Չամչեան 18-րդ դարու վերջերը կոթող մը հիմնեց իր Հայոց Պատմութիւն ստուար հատորով· անկէ ասդին Հայոց պատմութիւնը շատ մշակուած է և այսօր Ջամչեան այլեւս դադրած է Հայ պատմութեան տիպար աստիճանացոյցը ըլլալէ, բայց անոր տուած ներշնչումները և հսկայ աշխատութեան մէթոտը անգնահատելի ծառայութիւններ ըրած են։ Մեծ պատմաբաններ են Հ· Ղ· Ինճիճեան, Գաթըրճեան, Գարագաշեան, Պալասանեան, ևն։ Բանասիրութեան մեծ վարպետներ տուած են Վիէննայի Մխիթարեանները, Հ· Արսէն Այտընեան, Հ· Ս· Երեմեան (Ատրուշան) ևն· այս ճիւղին մէջ յիշատակելի են նաև Եղիշէ Արքեպիսկ· Դուրեան, Աճառեան, Ղալաթեան։

Հայ գրականութեան արդարութիւն չենք կրնար ընել այս քանի մը հապճեպ ակնարկներով, և ոչ ալ յիշուած կամ չյիշուած հեղինակներու արժանիքի մասին ոևէ ճշգրիտ գաղափար տալ։ 19-րդ դարու և ներկայ գրականութիւնը կարելի է առանձին հատորներու նիւթ ընել։ Հ· Սիմէոն Երեմեան գրած է «Գրագէտ Հայեր»՝ տասը հատորով, որուն ութը հատորը միայն ունէինք մեր տրամադրութեան տակ։ Լէօ գրած է «Ռուսահայոց գրականութիւնը»՝ վեր առնելով բանաստեղծութիւնը, թատերգութիւնը և վիպագրութիւնը։ «Հայ Գրողներ» երկու ստուար հատորներով կազմուած է Ղ· Աղայեանի, Ա· Ահարոնեանի, Յովհաննէս Թումանեանի և Վ· Փափազեանի կողմէ և հրատարակուած՝ Գ· Գալուստեանի կողմէ։ Կան նաև ուրիշ հրատարակութիւններ՝ որ լայն գաղափար կուտան մեր գրականութեան և գրագէտներու վրայ։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՑԱՆԿ

Ա.

Աբաս 370—375
Աբգար 127—129
Ագաթանգեղոս 317
Ադոն 112
Ազատ Գետ 4, 209
Ազգային Բիւրօ 628, 645, 646, 672
Աժդահակ 25—26
Ալաններ 153, 154, 198
Ալիզա 450
Ալիս Գետ 10, 11, 19
Ալփասլան 411, 413
Ախուրեան Գետ 4
Աղէքսանդր ու Թագուհի 82
Աղէքսանդր Մեծ 67—68
Աղձնիք 2
Ամասիա 17
Ամբակ 22
Ամեսաս կամ Ամասիա 85
Ամիրապետներ 328—370
Ամիրաներ (հայ) 556
Այրարատ 2
Անակ Պարթեւ Պահլաւունի 164
Անահիտ 181—190
Անանուն 129
Անդովկ Սիւնի 209, 251
Անդրանիկ 611, 623
Անի Քաղաք 376—382
Անձեւացի Յովհ. 284
Անձեւացի Սահուս 327
Անձեւացի Խոսրով եպ. 402
Անյուշբերդ 218
Աննիբաղ 72
Անուշաւան 22
Անտիոքոս Գ. 70
Անտոնիոս 103—108
Աշխատար 156
Աշոտ Ա. 345—352
Աշոտ Բ. Երկաթ 364—370
Աշոտ Գ. Ողորմած 373—376
Աշոտ սպարապետ 366
Ապպիոս 86, 87
Առաւան 28
Առնակ 22
Աստղիկ 187, 192
Ասքանազ 10
Ատոմ Մսկացի 241, 242
Ատրորմիզէ 270
Ատրվշնասպ 276
Արաբացիք 325—370
Արագած 3, 16
Արածանի 4
Արամ նահապետ 16, 18, 19
Արամազդ 181—190
Արամայիս 17
Արայ գեղեցիկ 20-21
Արաստ 17
Արարատ 3
Արաքս գետ 4
Արբակ 22
Արբուն 22
Արգամ 131
Արգանաւորդ 9, 11
Արգոմ 28
Արեւորդի 183
Արիարաթ 69, 72
Արիոբարզան 79, 80, 111, 112
Արիստակէս 206
Արիստակէս Լաստիվերտացի 402
Արծրունի Աշոտ 355
Արծրունեաց Թագ. 360
Արծրունի Գագիկ 355—356, 360—363, 368, 370
Արծրունի Թոմաս 401
Արծրունի Սենեքերիմ 383—386
Արծրունիք 345, 346
Արմաւիր 17
Արմէն 11
Արմենակ 16
Արմէնիան 11
Արմէնոս 11
Արշակ Ա. 115, 116
Արշակ Բ. 212—218
Արշակ Գ. 228—231
Արշամ 125, 126
Արշաւիր Կամսարական 264
Արշէզ 125
Արտանէս 80
Արտաշատ 72, 92 96, 102, 114, 140
Արտաշէս Ա. 71, 108 109
Արտաշէս Բ. 132
Արտաշէս Գ. (Զենոն) 114, 115
Արտաշէս Դ. 243
Արտաշիաս 69, 71,
Արտաւազդ 70
Արտաւազդ Մանդակունի 195
Արտաւազդ Բ. 72—74
Արտաւազդ Գ. 100—110
Արտաւազդ Ե. 112
Արտաւազդ Մամիկոնեան 164
Արտաւան 115—117
Արտուարդ 69, 72
Արցախեան Լեռ 3
Արքեղայոս 206
Աքեմենիս 159

Բ.

Բագաւան 182
Բագրատունի Աշոտ 320
Բագրատունի Բագարատ 209
Բագրատունի Բագրատ Պատրիկ 340
Բագրատունի Թագաւոր 345—405
Բագրատունի Շապուհ 398
Բագրատունի Պատրիկ 288
Բագրատունի Սահակ 283
Բագրատունի Սերէոս եպս. 322
Բագրատունի Սմբատ 328—332
Բագրատունի Վարազտիրոց 328
Բագրեւանդ 182
Բազ 16
Բազուկ 22
Բակուաս 80
Բակուր 102
Բայգամ 28
Բարդող Լեռ 3
Բարձր Հայք 2
Բարչամ 192
Բզնունիք 17
Բզնունեաց ծով 4, 16, 21
Բէլ 14, 16
Բիանա (Վան) 30
Բիհուսթին ժայռ 63—65
Բրքիշոյ 248

Գ.

Գագիկ Ա. 379—382
Գագիկ Բ. 391—394 412—
Գագիկ Կարուց. Թագ. 410—412
Գազաւոն Կամսարական 231
Գայլ Գետ 4
Գայլ Վահան 299—303
Գարջայլ Մալխաս 229
Գայլոս Կեսար 111, 112
Գառնի 17
Գեղամ 17
Գեղամայ Ծով 4
Գեղարքունի 17
Գղաք 22
Գերմանիկոս 114
Գիսակ 133
Գիւտ կաթող. 277
Գեհոն Գետ 17
Գնէլ 213, 214
Գլիոփաթրա, Տիգրանին կինը 79
Գլիոփաթրա Թագուհի 105—108
Գողթան Երգիչ 26, 27
Գոռ կամ Գուռաս 93, 94
Գուգարք 2
Գրգուռ Լեռ 327
Գրիգոր Երէց 524
Գրիգոր Լուսաւորիչ 164, 198—206

Դ.

Դանիէլ եպս. 236
Դատաբէն Բզնունի 209
Դաւիթ Անյաղթ 324
Դաւիթ Անհողին 389, 393
Դաւիթ Բէկ 547—550
Դենշապուհ 253
Դիմաքսեան 133
Դիմաքսեան Հմայեակ 267
Դուին 276, 282, 284, 328
Դրաստամատ 218

Ե.

Եզնիկ 324
Եղիշէ 320
Եկբատան 104
Ենանոս Բագրատունի 126
Երասխ Գետ 4
Երատոյ Թագուհի 109, 110, 113
Երան Ի. Ա. 671
Երուազ 132
Երուանդ 24, 61 130
Երուանդաշատ 130
Երուանդունի Ներսեհ 284
Եւմենէս 69
Եփրատ 4
Եփրեմ 554

Զ.

Զապէլ 455—463
Զարբինոս 92
Զարեհ կամ Զատրիադէս 71, 72
Զարմայր 22
Զարմանդուխտ 229
Զարուհի 26
Զաւան 22
Զենոբ Գլակ 318
Զենոն (Արտաշէս Գ. 114
Զենոբիան 136
Զէյթուն 579—585, 605
Զօրայ Ռշտունի 210, 211

Ը.

Ընձակ 22
Ընծայեցի Արշէն 267

Թ.

Թաթարներ 417—421
Թադէոս Առաքեալ 128
Թաթուլ 410
Թէոդոս Կայսր 228—232
Թէոդոս Բ. 240,
Թիմուրլէնկ 527—531
Թորոս մեծ Ռուբինեան

Ի

Իրիս Գետ 10, 11
Իգմիրլեան 602, 616
Իսրայէլ Օրի 631—633

Լ.

Լևոն տես Ռուբինեան թագաւորներ
Լուկուլլոս 85—95
Լուսին 183, 184
Լուսինեան թագաւորներ 485—491
Լուսինեան Գուիտոն 486
Լուսինեան Լևոն Ե. 491—503

Խ.

Խալտիք 9, 30
Խոռ 16
Խոսրով Ա. 162—164
Խոսրով Կոտակ 207—209
Խոսրով Դ. 230—233, 239, 240
Խոսրով Ա. Նուշիրվան (պարսիկ) 296—304
Խոսրովակերտ 209
Խոսրովիդուխտ 200, 203
Խորենացի 315, 317, 319—321
Խորենացիի աղբիւրները 123, 124
Խորխորունիք 17
Խորխորունի Խորէն 264, 267
Խորխորունիք Գատիչոյ 277
Խրիմեան Հայրիկ 586—590, 601, 613, 644, 677

Ծ.

Ծաղկոտն 286
Ծովք Լիճ 4

Կ

Կաթողիկոսութեան բաժանում 542
Կադմոս 14, 16
Կամսարական Արշաւիր 209, 272
Կամսարական Հրահատ և Ներսէհ 284, 287, 288, 293
Կապուտան Ծով 4
Կատրամիտէ թագուհի 381
Կար 22
Կարդոս 22
Կիաքսար 23, 62
Կիկերոն 77
Կիզիստրա Բերդ 413
Կիրակոս Գանձակեցի 524
Կոռնակ 24
Կոստանդիանոս Մեծ 204
Կոստանդին Պորփիւօժէն (հայ կայսր) 365
Կոտիս 117
Կորբուլոն 137—152
Կորիւն 322
Կորճէք 2
Կորդուք 92
Կուր Գետ 4
Կրասոս 102, 103

Հ

Հայ անունը 11
Հայկ 13—17
Հայկակ 22, 24
Հայոց Ձոր 16
Հասունեան 579, 585
Հարուն-Իւլ-Ռաշիտ 337—339
Հարմա 17
Հաւանակ 22
Հեթում Ա. 456—463
Հեթում Բ. 469
Հեղինէ 129
Հերոդոտոս 8
Հէր և Զարեւանդ (Խոյ և Սալմաստ) 213, 291
Հոյ 22
Հռիփսիմէ 200
Հռոմանոս 236
Հրադամիզդ 118—120, 136, 139
Հրազդան Գետ 4
Հրահատ 96, 97, 99, 112
Հրանտ 22, 70
Հրաչեայ 23—24
Հորոյ 22

Ձ

Ձուլիկ (մայր) 278

Ղ

Ղազար Փարպեցի 320
Ղևոնդ Երէց 288—270

Ճ

Ճինկիզխան 417, 418
Ճորոխ 4

Մ

Մագիստրոս Գրիգոր 398, 405
Մազակա (Մաժաք Կեսարիա) 82
Մաժան 182
Մաժաք 19
Մաղաքիա Արեղա 525
Մամիկոնեան Գրիգոր 329
Մամիկոնեան Դաւիթ և Գրիգոր 336
Մամիկոնեան Համազասպ 264, 329
Մամիկոնեան Մանուէլ 228—230
Մամիկոնեան Մարզպաններ 247—304
Մամիկոնեան Յովնան եպս. 322
Մամիկոնեան Մուշեղ 219—228
Մամիկոնեան Մուշեղ Բ. 337
Մամիկոնեան Վահան (Ուրացող) 214—219
Մամիկոնեան Վահան Մեծ 278—295

Մամիկոնեան Վասակ 214—219
Մամիկոնեան Վարդան Ա. 213—214
Մամիկոնեան Վարդան Բ. Մեծն 242, 257—267
Մամիկոնեան Վարդան Գ. 290, 297
Մամիկոնեան Վարէ 295
Մամիկոնեան Տիրան 327
Մամիկոնեանք 206
Մանազկերտացիներ 410
Մանաւազ 16
Մասիս 3
Մարդպետ Հայր 210, 222
Մարզպետունի Գէորգ 371
Մարզպետունի Գոռ 373
Մեծ Հայք 19
Մեծամօր Գետ 4
Մեծն Աղէքսանդր 67—68
Մեհունդակ 209
Մեսրոպ Մաշտոց 234—238
Մետրոդորոս 87
Մեհրուժան 72
Մերուժան Արծրունի 216—222
Մէլիքով 593, 641
Միթրօաս (Միհրան) 80
Միլիտ 30
Միլտիս 30
Միհրաբարզան (Մերուժան) 89
Միհրան 69
Միհրդատ Բ. Պարթեւ) 76
Միհրդատ Գ. 102
Միհրդատ Զ. Եւպատոր 78—100
Միհրդատ (վրացի) 116—120
Միհրներսեհ 250, 252, 253, 274
Միննի 80
Մխիթար Աբբայ եւ Մխիթարեաններ 672—674
Մխիթար Այրիվանեցի 525
Մխիթար Գոշ 526
Մշակ 19
Մոկք 2
Մովսէս Խորենացի 13
Մովսէս Կաղանկատուացի 400
Մուշեղ Թագ. Կարուց 373
Մուսասիր 80
Մուրացան 26
Մուրց Գետ 4
Մօր Աբասկատինա 28
Մօրիկ կայսր 298

Յ

Յազկերտ Բ. 249—274
Յազկերտ Գ. 326
Յովհան Մանդակունի 282, 283
Յովհաննէս Երզնկացի 522
Յովհաննէս Զ. Կաթող. 361, 401
Յովհաննէս Կոլոտ 557
Յովհաննէս Որոտնեցի 521
Յովհաննէս Սմբատ 382—388
Յովհաննէս սարկաւագ 522
Յովսէփ կաթ. 253
Յուսակ 22
Յուսիկ կաթող. 210

Ն

Նահապետ Քուչակ 672, 678
Նայիրի 30
Նանէ 183, 190
Նարեկացի Գրիգոր 403—404
Նաւասարդ 193
Նեկող եգպ. 657—660
Ներշապուհ Արծրունի 258, 264
Ներոն 137—153
Ներսէս Աշտարակեցի 571, 636, 639, 640, 674
Ներսէս Լամբրոնացի 441, 519, 520
Ներսէս Մեծն 212—223
Ներսէս Շնորհալի 438, 440, 515—518 521, 522
Ներսէս Վարժապետեան 590—598
Նէօպտոլոմէոս 69
Նիկիայ ժողով 206
Նինոս 19
Նորայր 22
Նուպար Փաշա Պօղոս 618, 663, 664
Նուարսակի դաշնագրութ. 290—295

Շ

Շահ Աբաս 536—541
Շամիրամ 20—21
Շապուհ Ա. 163, 164
Շապուհ Բ. 208—230
Շապուհ (հայ գահի վրայ) 241—242
Շարայ 17
Շաւասպ Արծրունի 211
Շիրակ 17
Շիրակացի Անանիա 405, 406
Շղթայակիր Գրիգոր 557
Շմուէլ 248
Շնորհալի տես Ներսէս
Շնորհալի Սարգիս 518
Շուշան Վարդենի 275

Ո

Ոլանդ Բերդ 140
Ոլիմպիա Թագուհի 212, 214

Ոնոն 113—115
Ոստան 183
Ոստիկաններ 331—344
Որմիզդ 181
Որոնդէս կամ Հրանդ 70
Որոտ 116
Որոտէս Արշակունի 102
Ուռհայեցի Մատթէոս 523
Ուրարտու 30—60
Ուրմիոյ Լիճ 4
Ուտի 2

Ջ

Ջմշկիկ Յովհ. 374
Ջորրորդ Հայք 2
Ջօպանեան Արշակ 672

Պ

Պալունի Արտակ 267
Պահլաւունի Գրիգոր 391, 392
Պահլաւունի Գրիգոր Կաթող. 522
Պահլաւունի Վահրամ 389, 390
Պահլաւունի Վասակ 385
Պաճոյճ 24
Պապ 219—224
Պատրիարքութիւն Երուսաղէմի 477, 557
Պատրիարքութիւն Պօլսոյ 555
Պարգեւ Ամատունի 232
Պարետ 22
Պարթամասէր 157, 158
Պարթամասպար 159
Պարոյր 23
Պարոյր Պերճախօս 315
Պեսաս 144—146
Պետրոս Գետադարձ 383—393
Պերճ 22
Պերոզ 274—290
Պերտիկկաս 69
Պէզճեան Յարութիւն 563
Պլուտարքոս 91
Պոմպէոս 95—100

Ռ

Ռշտունի Թէոդորոս 328
Ռուբինեան Արատ հարս Երուսաղէմի Թագաւորին 425
Ռուբէնեան Զապէլ 455—463
Ռուբինեան Թագաւորութիւն 442—503
Ռուբինեան Թորոս Ա. 426—428
Ռուբինեան Թորոս Բ. 432—438
Ռուբինեան իշխանութիւն 422—442
Ռուբինեան Լեւոն (իշխան) 428—431
Ռուբէնեան Լեւոն Ա. Թագաւոր 442—455
Ռուբէնեան Լեւոն Բ. 464—468
Ռուբինեան Կոստանդին 424,425
Ռուբէնեան Կոստանդին Ա. 472—480
Ռուբէնեան Կոստանդին Բ. 487
Ռուբէնեան Կոստանդին Գ. 489—491
Ռուբինեան Ռուբէն Բ. եւ Գ. 439—442
Ռուբէնեան Սմբատ 471
Ռուբէնեան Օշին 476—480
Ռուսինեան 575

Ս

Սահակ Բ. Կաթող. 333
Սահակ Պարթեւ 232—246
Սահառունի Բաս 226—228
Սահառունի Դաւիթ 304
Սանահնեցի Անանիա 403
Սանատրուկ 129—130
Սասանեան Արտաշիր 162
Սելեւկեանք 73, 86, 101
Սելեւկոս Ա. Նիկատոր 70
Սելճուգեաններ 413
Սեպուհ Լեռ 206
Սեւանայ Լիճ 4
Սերմանց Լեռ 3
Սիլլա 80
Սինիք 17
Սիսակ 17
Սիսական 17
Սիւնեաց Լեռներ 3
Սիւնի Բաբգէն (փարեան) 608
Սիւնի Բաբգէն 272, 288
Սիւնի Բակու ր 272
Սիւնի Գդեհոն 277, 289
Սիւնի Դաւիթ (բէկ) 547—550
Սիւնի Սարգիս Վեստ 388—293
Սիւնի Վաղենակ 272
Սիւնի Վասակ 251—273
Սիւնի Վարազվաղան 252, 273
Սկայորդի 22, 23
Սմբատ Ա. Խոստովանող 352, 363
Սմբատ Բ. Տիեզերակալ 376—381
Սմբատ Բագրատունի 130
Սմբատ Գունդստապլ 525
Սոյիմոս 159, 160
Սուկաւէտ Լեռ 3
Սուր 22
Սուրէն (Պարթեւ) 102
Սուրմակ 244

Ստեփանոս Ասողիկ 401
Ստեփանոս Սիւնեցի 402
Ստեփանոս Օրբէլեան 525
Սրուանձտեան Գարեգին 267
Սօսեմ (Տիգրանի կինը) 99

Վ

Վաղարշակ 28
Վաղարշակ Ա. Պարթեւ) 135—148
Վահագն 27, 192, 193
Վահան Ամատունի 209, 253
Վահան Ուրացող Մամիկոնեան 217—220
Վահէ 28
Վահէվահ 193
Վաշտակ 22
Վան (անձ) 28
Վանայ Լիճ 4
Վանատուր 182
Վաչէ սպարապետ 208, 209
Վասակ Մամիկոնեան 214—219
Վասակ Սիւնի 251—273
Վասպուրական 2
Վասպուրական Թագաւորութ. 360—386, 416
Վարազդատ 224—228
Վարդան Ա. Մամիկոնեան 213, 214
Վարդան Բ. 214
Վարդան վրդ. 524
Վարդավառ 182
Վռամշապուհ 232—239
Վռամ (պարսիկ) 195, 232, 242, 248
Վեհ. Միհրշապուհ 244, 248
Վռամանոյշ 278
Վրդանէս Հայրապետ 207—210

Տ

Տաճատ Ռշտունի 211
Տայք 2
Տաթեւացի Գրիգոր 521
Տարօնեցի Խաչատուր 522
Տիբերիոս 113—117
Տիգրան Ա. 24—27, 62—67
Տիգրան Բ. 74
Տիգրան Մեծն 76—100
Տիգրան Կրտսերն 96
Տիգրան Դ. 108—110
Տիգրան Ե. 109—110
Տիգրան Զ. 112
Տիգրան Է. 141—146
Տիգրան Ը. 240, 241
Տիգրանակերտ 84, 92, 140, 141
Տիգրանուհի 25—26
Տիգրիս 4
Տիրան 210, 211
Տիրիթ 213, 214
Տիւր կամ Տիր 192
Տղմուտ Գետ 4
Տուղրիլ 385, 386, 409—411
Տուրուբերան 2
Տրայանոս 156—160
Տրդատ Ա. 136—154
Տրդատ Բ. 161
Տրդատ Գ. 165, 176, 194—206
Տօրոս 3

Ց

Ցլիկ Արամ 367
Ցուլակ 17

Փ

Փայտակարան 2
Փառանձեմ Թագուհի 216—219
Փառնակ 22
Փառոխ 17
Փարպեցի Ղազար 320
Փարսման 115—118, 139
Փաւոս 24
Փաւստոս Բիւզանդացի 318
Փոքր Հայք 19
Փրաատափերնէս 69

Ք

Քաջբերունի Ներսէհ 267
Քասախ 17
Քեռի 554, 646
Քսենոփոն 66
Քրիստափոր Միքայէլեան 613

Օ

(Օգոստոս) 113, 125—128
Օկտաւիանոս 107
Օձնեցի Յովհան Կաթողիկոս 324, 402
Օշին 476—480
Օսմանցիներ 531
Օտեան Գրիգոր 575
Օտա Ամատունի 195
Օրմանեան Մաղաքիա 615

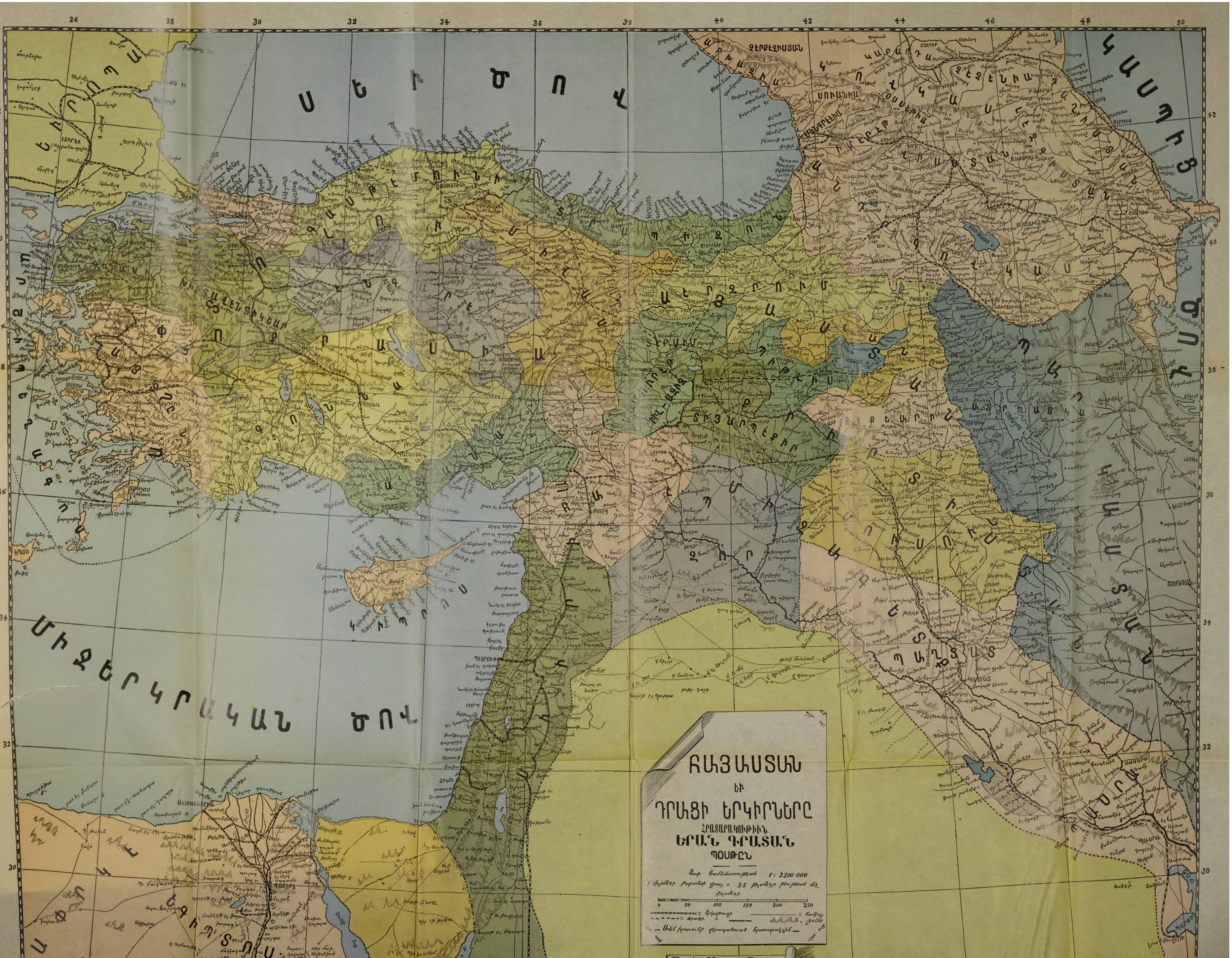
ՍԵՒ ԾՈՎ
ՄԻՋԵՐԿՐԱԿԱՆ ԾՈՎ
ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎ
ՉԵՐՔԵԶԻՍՏԱՆ
ԿԱՐԱՆԴԱԿ
ԱՆԱՏՈԼՈՒ
ԿԻՊՐՈՍ
ԳԱՀԻՐԷ
26
28
30
32
34
36
38
40
42
44
46
48
50

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԵՒ

ԴՐԱՑԻ ԵՐԿԻՐՆԵՐԸ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ
ԵՐԱՆ ԳՐԱՏԱՆ
ՊՈՍԹԸՆ

Չափ համեմատութեան 1 : 3 500 000
1 միլիմետր քարտէսի վրայ = 3.5 քիլոմետր բնութեան մէջ
Քիլոմետր
0 50 100 150 200 250

= Երկաթուղի
= Ծրագր. "
= Ճամբայ
= Լեռներ

— Ամէն իրաւունք վերապահուած հրատարակչին —

ՆՈՐ ԳՐՊԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆ–ԱՆԳԼԻԵՐԷՆ ԵՒ ԱՆԳԼԻԵՐԷՆ–ՀԱՅԵՐԷՆ

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ ԴՐՊԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆԸ ամենաընտիր և ամենաճոխ բառարանն է իր տեսակին մէջ։ Հինգերորդ տըպագրութիւնը եղած է խիստ բարակ թուղթի վրայ, այնպէս որ անոր ծանրութիւնն ու թանձրութիւնը նախորդներու գրեթէ կէսին հաւասարած է։ Հինգերորդ տպագրութիւնը կարելի է ոևէ գրպանի մէջ կրել, առանց անոր մօտ 650 էջերու ծանրութիւնն զգալու։

ԱՆԳԼ.–ՀԱՅ. ԵՒ ՀԱՅ.–ԱՆԳԼ. միասին կազմուած բառարանը անգլիերէն ուսանողը կ'ազատէ երկու առանձին բառարաններ կրելու դժուարութենէն։ Ան միշտ եղած է ու միշտ պիտի ըլլայ անգլիերէն ուսանողին անբաժան ընկերը և հաւատարիմ օգնականը։

ՆՈՐ ԳՐՊԱՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆԻՆ մէջ Հայ.–Անգլ. և Անգլ.–Հայ. ու Զրուցատրութեան բաժիններէն զատ ընդարձակ տեղ տրուած է հետեւեալ նիւթերուն.

Անգլիերէնի մէջ գործածուած սովորական կրճատումները, Առաջնորդ Արտասանութեան, Թղթատարական կանոններ, Քաղաքացի Ըլլալու Պայմաններ, Որո՞նք Ամերիկա Մտնել Արգիլուած են, Մ. Նահանգներու Բնակչութեան Թիւը, 25,000է աւելի բնակչութիւն ունեցող Ամերիկեան Քաղաքները, Աշխարհի 100 Մեծ Քաղաքները, Երկրագունտի Կեդր. Բաժանումները, Ովկիանոսներու Խորութիւնն ու Տարածութիւնը, Մ. Նահանգաց Պաշտօնեաներու Թոշակները, Աշխարհի Կրօնները, Ժամանակի Զարտուղումները, Ածանցման Կանոնները, Գլխատառերու Գործածութիւնը, Նախադրութիւնը, Անկանոն Բայեր, Անկանոն Յոքնակի Գոյականներ, և այլն։

ՀԱՅԵՐԷՆԷ ԱՆԳԼԻԵՐԷՆ	(առանձին)	$.50
ԱՆԳԼԻԵՐԷՆԷ ՀԱՅԵՐԷՆ	»	.75
ԵՐԿՈՒՔԸ ՄԻԱՍԻՆ	(կազմուած)	1.00
» »	(կաշեկազմ և ոսկեզօծ)	1.50

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ԱՆԳԼԻԷՐԷՆԷ ՀԱՅԵՐԷՆ

Յ. Յ. ՋԱԳՄԱԳՃԵԱՆ

ԱՄԵՆԱՃՈԽ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՄԻԱԿԸ ԻՐ ՏԵՍԱԿԻՆ ՄԷՋ

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ իր 440 *էջերուն մէջ կը պարունակէ Բարեկամական, Ընտանեկան, Յորդորական, Շնորհաւորական, Ցաւակցական, Սիրային, Հարսանեկան և առեւտրական նամակներ։ Բազմաթիւ օրինակներ տրուած են նշանաւոր դէմքերու խիստ հետաքրքրական նամակներէն։*

Իւրաքանչիւր նամակին դէմ ճշգրիտ անգլիէրէն թարգմանութիւնը տրուած է, ինչ որ մեծապէս կը նպաստէ անգլիէրէն լեզուին սորվելու։

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅ ՆԱՄԱԿԱՆԻՆ կուտայ Ամերիկայի մէջ ընդունուած նամակագրութեան կանոններու ամփոփումը, ակնարկներ առեւտրական օրէնքներու և գիներու վրայ։

Ընթերցանութեան համար հաճելի, նորեկներու համար դաստիարակիչ, իսկ առեւտրականներու համար ուղեցոյց մը։ Անգլիէրէն սորվելու ընտիր միջոց մը։

ԳԻՆ՝ $ 1.00 *ԼԱԹԱԿԱԶՄ*

ԴԻՄԵԼ՝

E. A. Yeran

795 Washington St.

BOSTON, MASS.

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

ՋՐՈՒՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԷ ԱՆԳԼԻԷՐԷՆ

ԵՐՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՉՈՐՍ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐՈՎ

1· ՋՐՈՒՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆ
Ճշգրիտ Հնչումներով,

2· ԸՆԹԵՐՑԱՆՈՒԹԻՒՆ
Առանց Ուսուցչի,

3· ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

4· ԿԱՐԵՒՈՐ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐ
Գունաւոր Քարտէսներ,
Դրօշակներ, և այլն։

Յաջողութեան գաղտնիքը Անգլիէրէն լեզուին տիրանալուն մէջն է, իսկ Անգլիէրէնը շիտակ սորվելու առաջին գիրքն է

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ՋՐՈՒՑԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԻՆ՝ $ 1.50

Նոյնը հայատառ Թուրքերէնէ անգլիէրէն, Թրքախօս Հայերուն համար յատկապէս պատրաստուած,

ՄՈՒՍԱՎՎԷՐ ՄԻՒՔԵԱԼԷՄԻ

ԹԻՒՐՔՃԷՏԷՆ ԻՆԿԻԼԻԶՃԷ

ԳԻՆ $ 1.00

Թրքախօս հայրենակիցներու ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք այս խիստ կարեւոր գրքին վրայ։

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ԱՌՈՂՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ԿԸ ԲԱՂԿԱՆԱՅ 416 ԷՋԵՐԷ

Գործնական գիրք մը գործնական մարդոց համար։ Անոր բովանդակութիւնը անգամ մը աչքէ անցնելը բաւական պիտի ըլլայ համոզուելու անոր այժմէութեան մասին։

ԳՈՐԾՆԱԿԱՆ
ԱՌՈՂՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Մարդակազմութիւն, Հիւանդութիւններու Պատճառները, Հիւանդութիւններու արգիլում, Առողջաբանութեան Օրէնքներ, Մարմնի Հոգատարութիւն, Հիւանդապահութիւն, Մանուկներու Հիւանդութիւններ, Սովորական Հիւանդութիւններ, Թոքախտ, Առտնին Օգտակար Դեղեր ու Դեղագրեր։ Այս վերջին բաժինին մէջ գրուած է կարգ մը վստահելի դեղագրեր Թէնիայի, Մայասըլի, Մազ չը Թափելու, և այլ ախտերու համար։

Այս գիրքը քննուած և յանձնարարուած է Տոքթօրներ Փաշանեանի, Եարտըմեանի, Արշակ Տէր Մարկոսեանի և Գալուստեանի նման կարող բժիշկներէ և մասնագէտներէ՝ իբրև դասագիրք ամէն Հայու համար որ կը գուրգուրայ իր առողջութեան վրայ։ Հիւանդը խնամել պէտք է զայն բժշկելու համար, առողջը խընամել պէտք է՝ չհիւանդացնելու համար։ Ասոնց բոլոր միջոցներուն վրայ մանրամասն բացատրութիւն տրուած է՝ պարզ և դիւրըմբռնելի ոճով։ Եթէ օրինակ մը գնած ես արդէն՝ օրինակ մըն ալ ծանօթ բարեկամիդ ղրկէ։ Բարեկամի մը առողջութիւնը պահպանելու համար միջոց մը հայթայթելը անկեղծ բարեկամութեան լաւագոյն ապացոյցն է։

ԳԻՆ $ 1.00 ԼԱԹԱԿԱԶՄ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա. — Հայաստան եւ Հայերը

էջ
1. Հին Հայաստանի Աշխարհագրութիւնը 1
2 Հայ Ազգի Ծագումը 6

ԳԼՈՒԽ Բ. = Մեր Աւանդական Պատմութիւնը

1. Հայկ Նահապետ և Իր Յաջորդները 13
2. Կազմակերպեալ Նահապետութիւն 18
3. Արայ Գեղեցիկ և Շամիրամ 20
4. Արայէն մինչև Պարոյր 22
5. Տիգրան Ա. 24
6. Տիգրանէ ետք մինչև Մեծն Աղեքսանդրի Տիրապետութիւնը 27

ԳԼՈՒԽ Գ. = Նախահայկազեան Շրջան

1. Հայաստան Հայերէ Առաջ 29
2. Ասորական Պատերազմները և անոնց Հետևանքները 31
3. Ուրարտուի Արամեան Տունը 34
4. Ուրարտեան փառքի Շրջանը և Ոսկեդարը 38
5. Ուրարտուի Տկարացման Շրջան 41
6. Ուրարտուի Անկումը և վերջաւորութիւնը 46
7. Ուրարտուի Քաղաքակրթութիւնը 53

ԳԼՈՒԽ Դ. = Հայկազեան Շրջան

1. Երուանդեան Արքայատունը 61

ԳԼՈՒԽ Ե. — Հայաստան Մեծն Աղեքսանդրէն ետք

1. Մակեդոնական Սելևկեան Իշխանութիւն 68
2. Հայկական Անկախութիւն 71

ԳԼՈՒԽ Զ. — Հայկական Կայսրութիւն

1. Մեծն Տիգրան 77
2. Տիգրան Հռովմի Դէմ 85
3. Լուկուլլոսի Անկումը 94
4. Տիգրանի Խոնարհումը 97
5. Արտաւազդ Գ. Բանաստեղծ Թագաւոր 100
6. Արտաւազդի Գերութիւնը 105
7. Հայկազեան վերջին Թագաւորները 108

ԳԼՈՒԽ Է. — Օտար եւ կիսահայ Թագաւորներ

1. Արիոբարզանէ մինչև Արշակ Ա. 111
2. Վրացի Թագաւորներ 115
3. Հայերը և Հայաստանի Սեփականութեան կռիւները 120

ԳԼՈՒԽ Ը. = Միջագետքի Հայոց Թագաւորները ըստ մեր Աւանդական Պատմութեան

1. Արշամ և Աբգար 125
2. Անանուն, Սանատրուկ և Երուանդ 129
3. Արտաշէս Բ. 132

ԳԼՈՒԽ Թ. = Արշակունեաց Հարստութիւն

1. Վաղարշակի Ձեռնարկները 135
2. Տրդատի Ջանքերը և փախուստը 138
3. Տիգրան Է. և Հռովմի Պարտութիւնները 142
4. Տրդատի Թագաւորութիւնը 147
5. Անորոշութեան Շրջան 156
6. Խոսրովէն մինչև Տրդատ Գ. 162

ԳԼՈՒԽ Ժ. — Հին Հայոց Քաղաքակրթութիւնը

1. Հայոց կառավարութիւնը և ընկերային Պայմանները 167
2. Հին Հայոց կրօնը 181

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.—Քրիստոնեայ Արշակունիք

էջ
1. Տրդատ Գ. եւ Քրիստոնէութիւն 194
2. Խոսրով Գ. Կոտակ և Տիրան 207
3. Արշակ Գ. 212
4. Պապ և Վարազդատ 219
5. Մանուէլ Մամիկոնեան Տիկտատոր 228
6. Հայաստանի Բաժանումը 230
7. Վռամշապուհ և գիրերու գիւտը 232
8. Խոսրովի վերադարձը և վերջին Արշակունիք 239

ԳԼՈՒԽ ԺԲ, — Մարզպանաց Շրջան

1. Կրօնական Պատերազմի Պատճառները 247
2. Հայաստանի Ապստամբութիւնը 255
3. Կրօնա-Հայրենասիրական Ա. Պատերազմը 262
4. Հայ Նախարարները Պարսկաստանի մէջ 271
5. Վահան Մամիկոնեան եւ Հայաստանի Բ. Ապստամբութիւն 276
6. Կրօնա-Հայրենասիրական Երկրորդ Պատերազմը 283
7. Նուարսակի Դաշնագրութիւնը 290
8. Վերջ Պարսկական Իշխանութեան 295

ԳԼՈՒԽ ԺԳ. = Ազգային Միութեան Ազդակները

1. Հայ Եկեղեցի 305
2. Հայ Գրականութիւն 313

ԳԼՈՒԽ ԺԴ. — Արաբական Տիրապետութիւն

1. Յոյն-Արաբական կռիւները 325
2. Ոստիկաններու Շրջան 331

ԳԼՈՒԽ ԺԵ. — Բագրատունեաց Թագաւորութիւն

1. Աշոտ Ա. 345
2. Սմբատ Խոստովանող 352
3. Աշոտ Երկաթ 365
4. Աբաս և Աշոտ Գ. Ողորմած 370
5. Սմբատ Բ. Տիեզերակալ, Գագիկ Ա. և Անի Քաղաք 376
6. Հայաստանի Վաճառումը 382
7. Վերջ Բագրատունեաց 388
8. Գրականութիւն և Արուեստներ 495

ԳԼՈՒԽ ԺԶ. = Հայաստան Օտար Լուծի Տակ

1. Յոյներու Վարմունքը 407
2. Սելճուգեան և Վրաց Իշխանութիւն 413
3. Թաթարներու Տիրապետութիւն 417

ԳԼՈՒԽ ԺԷ. = Ռուբինեան Իշխանութիւն

1. Ռուբէնի Հաստատումը Կիլիկիոյ մէջ 423
2. Թորոս Ա. և Լեւոն 426
3. Թորոս և իր յաղթանակները 432
4. Ռուբէն Բ., Մլեհ և Ռուբէն Գ. 439

ԳԼՈՒԽ ԺԸ. = Ռուբինեան Թագաւորութիւն

1. Լեւոն Ա. Մեծագործ 443
2. Լեւոն Ա-ի Պատերազմները 450
3. Զապէլ և Հեթում Ա. 455
4. Լեւոն Բ. 464
5. Հեթում Բ. և իր Եղբայրները 469
6. Օշին 476
7. Լեւոն Դ. 480
8. Լուսինեան և Ռուբինեան Թագաւորներ 485
9. Լեւոն Ե. 491

ԳԼՈՒԽ ԺԹ. = Կիլիկեան Քաղաքակրթութիւն

1. Կառավարութիւն և Օրէնք 504
2. Գրականութիւն և Գեղարուեստներ 514

ԳԼՈՒԽ Ի. — Հայերը Լուծի Տակ

էջ
1. Թիմուրլէնկ և իր վայրագութիւնները 527
2. Օսմանեան Պետութիւնը և Հայաստան 531
3. Շահաբաս և Հայերը 536
4. Հայոց Ընդհանուր Հայրապետութիւնը 541
5. Հայաստան Պարսից Լուծին Տակ 545

ԳԼՈՒԽ ԻԱ. — Թուրքիոյ Հայերը

1. Պոլիս և գաւառները 555
2. Կաթոլիկ և Բողոքական Հայերը 560
3. Ժողովրդական Շարժում 567
4. Ազգային Սահմանադրութիւն 574
5. Զէյթունի Առաջին Ապստամբութիւնը 579
6. Խրիմեան Պատրիարք 586
7, Ներսէս Պատրիարք և Հայկական Խնդիրը 590
8. Հայկական Ճգնաժամերը 599

ԳԼՈՒԽ ԻԲ. — Ռուսահայերը

1. Ռուսիա և Հայերը 630
2. Ռուսական Պատերազմները 635
3. Պօլօժէնիա 639
4. Հայկական Ճգնաժամը և Ռուսահայերը 641

ԳԼՈՒԽ ԻԳ. — Հայ Գաղթականութիւնները

1. Կորսուած Հին Գաղութներ 648
2. Ռումանիոյ, Հունգարիոյ և Պուլկարիոյ Հայերը 652
3. Լեհաստանի Հայերը 655
4. Հնդկաստանի և Եգիպտոսի Հայերը 660
5. Ամերիկայի Հայերը 665
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐԱԾՆՈՒԹԻՒՆ 672

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒ ՑԱՆԿ

Քարտէս Հին Հայաստանի դ—ե
Հայկ Նահապետ 14
Ասորի Թագաւոր մը 33
Քարտէս Ուրարտուի 37
Խալդի աստուծոյ քանդակը 53
Արտաշէս Աշխարհակալ 74
Մեծն Տիգրան 83
Արտաւազդ Գ. 101
Հայ Թագուհի մը 107
Սանդուխտ Կոյս 131
Սաթենիկ 155
Լուսնի Դիք 184
Արտաւազդի զահավիժումը 185
Չար Ոգիներ 186
Ջրադաշտ 189
Հեթանոսական քանդակ մը 191
Մեծն Տրդատ 199
Խոսրովիդուխտ 203
Գրիգոր Լուսաւորիչ 205
Մեծն Ներսէս Պարթև 225
Քաջն Մուշեղ Մամիկոնեան 227
Ս. Սահակ Պարթև 235
Ս. Մեսրոպ Մաշտոց 237
Աւարայրի Դիւցազնները 259
Վարդան Մամիկոնեան 261
Ղևոնդ Երէց 265
Վարդանանց Պատերազմը 269
Շուշան Վարդենի 275
Վահան Մամիկոնեան 281
Ներսեհ Կամսարական 286
Գայլ Վահան 301
Մովսէս Խորենացի 321
Աշոտ Ա. 349
Անի քաղաք 379
Ս. Գրիգոր Նարեկացի 404
Անանիա Շիրակացի 406
Լևոն Ա. 449
Ներսէս Շնորհալի 515
Ներսէս Լամբրոնացի 519
Հասարակական գործիչներ 577
Խրիմեան Հայրիկ 586
Կաթողիկոսներ և պատրիարք. 591
Զօրավարներ և պետ. անձեր 595
Յեղափոխականներ 607
Մատթէոս Արքեպ. Իզմիրլեան 616
Արտահանութեան ճամբուն վրայ 621
Վանի ինքնապաշտպան կռիւը 621
Անդրանիկ 622
Գէորգ Ե. Սուրէնեան 647
Էջմիածնի Տաճարը 647
Պօղոս Նուպար Փաշա 664
Հայ աշակերտները. Քէմպրիճ 669
Բանաստեղծներ 673
Բարերարներ 675
Արուեստագէտներ և Գիտուններ 679
Գրական Մշակներ 681
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵԾԱԴԻՐ, ԳՈՒՆԱՒՈՐ ՔԱՐՏԷՍԸ